महाराष्ट्रावी आर्थिक पाहणी २०२१-२२

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
२०२१-२२

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

प्रस्तावना

महाराष्ट्र अर्थसंकल्प नियमपुस्तिका, खंड १ ला, परिच्छेद क्र.१३६ नुसार अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग 'महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी' हे प्रकाशन राज्य विधानमंडळाच्या अर्थसंकल्पीय अधिवेशनाच्यावेळी सादर करण्यासाठी दरवर्षी तयार करते. सदर प्रकाशन २०२१-२२ या वर्षासाठी तयार करण्यात आले असून मालिकेतील हा ६१ वा अंक आहे.

२. या प्रकाशनात अर्थव्यवस्थेतील विविध सामाजिक-आर्थिक क्षेत्रांच्या स्थितीवाचतची माहिती व संदर्भासाठी शासन त्या विभागाचे निर्देशांक व स्थितीदर्शक काल देण्यात आले आहेत. हे प्रकाशन राज्याच्या महत्त्वाच्या सांख्यिकीची समयमालिकासहित अद्ययावत माहिती आणि शासनातील सर्व राज्याचे विषयक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक उपलब्ध करुन देते. अद्ययावत माहिती उपलब्ध करुन देण्याच्या प्रयत्नामुळे या प्रकाशनात समाविष्ट केलेली काही आकडेवारी / अंदाज अस्थायी स्वरुपातील आहेत.

३. राज्य व केंद्र शासनाचे संबंधित विभाग, कार्यालये व उपक्रम यांनी उपयुक्त माहिती या संचालनालयास वेळेत उपलब्ध करुन दिल्यामुळे हे प्रकाशन तयार करणे शक्य झाले, त्याबद्दल हे संचालनालय त्यांचे आभारी आहे.

४. सदर प्रकाशन तयार करण्यात संचालनालयातील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या संपादकीय समितीच्या मार्गदर्शनाखाली प्रकाशन सेवेतील अधिकारी तसेच प्रकाशन शाखेतील अधिकारी/कर्मचारी यांचा सहभाग आहे.

विनय आहेर
संचालक,
अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
महाराष्ट्र शासन

मुंबई

दिनांक : १० मार्च, २०२२

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२१-२२

अनुक्रमणिका

	विषय	पृष्ठ क्रमांक
	सारांश सहित आकडा	१
अ.	दृष्टीक्षेपात महाराष्ट्र	३
ब.	महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती	६
१.	राज्य अर्थव्यवस्था	९
२.	लोकसंख्या	१७
३.	राज्य उत्पन्न	२७
४.	किमती व सार्वजनिक वितरण व्यवस्था किमती सार्वजनिक वितरण व्यवस्था	४५
५.	लोकवित्त	७५
६.	संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार	८९
७.	कृषि व संलग्न कार्य कृषि सिंचन पर्जन्यमान मनुष्यबळ पूरक निविष्ठा मालमत्तासाठा वने व सामाजिक वनीकरण	११
८.	उद्योग आणि सहकार उद्योग सहकार	१३१
९.	पायाभूत सुविधा ऊर्जा वाहतूक व दळणवळण	१५७
१०.	सामाजिक क्षेत्र शिक्षण वैद्यकीय आरोग्य महिला व बाल विकास रोजगार व प्रशिक्षण मृदसंधारण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता गृहनिर्माण संबंधी सामाजिक न्याय मागास विकास आणि शाश्वत विकास ध्येये	१५५
११.	विशेष अभ्यास	२६१
	आकडा सूची	२७७
ब.	मागासलेले तालुक्यांचे निदर्शक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक	२८४

परिशिष्टे

	विषय	पृष्ठ क्र.
परि. २.१	महाराष्ट्राची व पालखी जलमार्गांची आकृतीसह लोकसंख्या	२५
परि. २.२	चलनगलांचा आढावा दर्शविणारा तक्ता व गाळपे लोकसंख्या	२५
परि. २.३	चलनगलन २०११ नुसार जिल्हानिहाय लोकसंख्येचे निर्देशक	२६
परि. ३.१	मुख्य किनारीपुलाचा क्षेत्रनिहाय सार्वजनिक अधून राज्य मुलभूत्रेट व खासगा किनारीपुलाचा सार्वजनिक अधून राज्य उत्पन्न (खासू किनारीपुलाचा)	३४
परि. ३.२	मुख्य किनारीपुलाचा क्षेत्रनिहाय खासगिक अधून राज्य मुलभूत्रेट व खासगा किनारीपुलाचा खासगिक अधून राज्य उत्पन्न (जिल्हा (२०११-२१) किनारीपुलाचा)	३५
परि. ३.३	मुख्य किनारीपुलाचा क्षेत्रनिहाय सार्वजनिक निश्चित राज्य मुलभूत्रेट व खासगा किनारीपुलाचा सार्वजनिक निश्चित राज्य उत्पन्न (खासू किनारीपुलाचा)	३६
परि. ३.४	मुख्य किनारीपुलाचा क्षेत्रनिहाय खासगिक निश्चित राज्य मुलभूत्रेट व खासगा किनारीपुलाचा खासगिक निश्चित राज्य उत्पन्न (जिल्हा (२०११-२१) किनारीपुलाचा)	३७
परि. ३.५	मुख्य किनारीपुलाचा क्षेत्रनिहाय सार्वजनिक रोजगारांचे अधून मुलभूत्रेट, खासगा किनारीपुलाचा सार्वजनिक रोजगारांचे अधून उत्पन्न व अधून राष्ट्रीय उत्पन्न (खासू किनारीपुलाचा)	३८
परि. ३.६	मुख्य किनारीपुलाचा क्षेत्रनिहाय खासगिक रोजगारांचे अधून मुलभूत्रेट, खासगा किनारीपुलाचा खासगिक रोजगारांचे अधून उत्पन्न व अधून राष्ट्रीय उत्पन्न (जिल्हा (२०११-२१) किनारीपुलाचा)	३९
परि. ३.७	मुख्य किनारीपुलाचा क्षेत्रनिहाय सार्वजनिक रोजगारांचे निश्चित मुलभूत्रेट, खासगा किनारीपुलाचा सार्वजनिक रोजगारांचे निश्चित उत्पन्न व निश्चित राष्ट्रीय उत्पन्न (खासू किनारीपुलाचा)	४०
परि. ३.८	मुख्य किनारीपुलाचा क्षेत्रनिहाय खासगिक रोजगारांचे निश्चित मुलभूत्रेट, खासगा किनारीपुलाचा खासगिक रोजगारांचे निश्चित उत्पन्न व निश्चित राष्ट्रीय उत्पन्न (जिल्हा (२०११-२१) किनारीपुलाचा)	४१
परि. ३.९	सार्वजनिक अधून निश्चा उत्पन्न (खासू किनारीपुलाचा)	४२
परि. ३.१०	खासगिक अधून निश्चा उत्पन्न (जिल्हा (२०११-२१) किनारीपुलाचा)	४३
परि. ३.११	राज्यांचे सार्वजनिक निश्चित निश्चा उत्पन्न - खासू किनारीपुलाचा (राज्यांचे निश्चा उत्पन्न)	४४
परि. ४.१	महाराष्ट्रातील खासगी मालकीच्या गाड्यांच्या ताफ्यात किनारी निर्देशांक	५५
परि. ४.२	महाराष्ट्रातील खासगी मालकीच्या गाड्यांच्या ताफ्यात किनारी निर्देशांक	५६
परि. ४.३	राष्ट्रीय उद्दिष्टांनुसार कार्यक्षमतासकट प्रवासी, मालाची व एकत्रित मालवाहतूक राज्यनकरोत्तर पोरीलित केलेले गाड्यांच्या ताफ्यात किनारी निर्देशांक	५७
परि. ४.४	महाराष्ट्र व अखिल भारत पंचवार्षिकांचे सीत मनुष्यांकीत ताफ्यात किनारी निर्देशांक व उत्पन्न मनुष्यांकीत ताफ्यात किनारी निर्देशांक	५८
परि. ४.५	अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांकीत ताफ्यात किनारी निर्देशांक	५९
परि. ४.६	महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांवरची औद्योगिक कामगारांकीत ताफ्यात किनारी निर्देशांक	६१
परि. ४.७	महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांवरची औद्योगिक कामगारांकीत ताफ्यात किनारी निर्देशांक	६१
परि. ४.८	अखिल भारतीय जनतांतील निर्देशांकाच्या महत्त्वाच्या ताफ्यात किनारी निर्देशांकांचा आढावेत घालण्यात	६२
परि. ४.९	अखिल भारतीय वाढत्या किनारी निर्देशांक	६३
परि. ४.१०	शिक्षणविभागाच्या कार्यालयांची निरक्षरीक्षण संख्या (१ डिसेंबर, २०२१ रोजी)	६४
परि. ४.११	अधिकृत निवासस्थान / राज्य भाग दुरुस्तीसाठ खरच केलेला कोटेशन व त्यू	६५
परि. ४.१२	केंद्र शासनाकडून राज्यांना निधीसंबंधी निवेदन	६५
परि. ४.१३	निरक्षरता उपलब्ध गोंधळांची संख्या, आकार, राज्य भाग दुरुस्तांची संख्या	६६
परि. ४.१४	राष्ट्रीय आण मुख्या अंदाजेमध्यांतील आण २०२०-२१ करीता अंदाजेपत्र आण योजना कुटुंबनिहाय निरक्षरीक्षण आण्यात्मांचे निवारण, उपचार व राज्य भाग दुरुस्तांचा हिशोब	६७

	विषय	पृष्ठ क्र.
परि. ४.६५	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियानअंतर्गत सन २०२०-२१ करीता उसाच्या कुटुंबांना सिंचनविहीर अनुदानाचयि निवडपत्र, पात्रता व दराल मापद दुरुस्तीपत्र विवरण	२१
परि. ४.६६	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियानअंतर्गत सन २०२१-२२ करीता डिजेलपंपसेट प्रतिस्थापन अनुदान योजना कुटुंबांना सिंचनविहीर अनुदानाचयि निवडपत्र, पात्रता व दराल मापद दुरुस्तीपत्र विवरण	४१
परि. ४.६७	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियानअंतर्गत सन २०२१-२२ करीता डिजेलपंपसेट प्रतिस्थापन अनुदान कुटुंबांना सिंचनविहीर अनुदानाचयि निवडपत्र, पात्रता व दराल मापद दुरुस्तीपत्र विवरण	७१
परि. ५.१	वृष्टिआंतरण अर्थसंकल्प	८४
परि. ५.२	अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेखाशीर्षांतील तपशीलवार अंदाज	८५
परि. ५.३	अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेखाशीर्षांतील खर्चाचे भाग	८६
परि. ५.४	अर्थसंकल्पीय अंदाज व इतर वैशिष्ट्ये	८७
परि. ५.५	शासनाच्या दुरुस्तीच्या प्रस्तावांतील अंतिम खर्च व भांडवल निर्मितीतील खर्च	८८
परि. ६.१	खर्च अनुदानित आणि अनिवार्य बाबींच्या दृष्टीने खर्च	९३
परि. ६.२	विकासनिधीचा सांकेतिक अर्थसंकल्प (२०२१-२२)	९७
परि. ६.३	विकासनिधीचा उद्योग मंत्री अन्न-दान योजना	९८
परि. ७.१	कृषि गणनेनुसार राज्यातील एकूण जोतांची खातेदार, जोतांचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र	१७०
परि. ७.२	राज्यातील नवीनतेच्या सरासरी लागवडक्षेत्री	१७१
परि. ७.३	राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि प्रति हेक्टर उत्पादकता	१७२
परि. ७.४	राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक	१७६
परि. ७.५	राज्यातील सिंचनाखालील क्षेत्र	१७७
परि. ७.६	सिंचन व बिगर सिंचन यांनीपट्टी आकारणी, वसुली व मनसबदारी	१७८
परि. ७.७	राज्यातील खतांचा आणि कृषिपंपांची संख्या	१७९
परि. ८.१	राज्यातील खनिजांचे उत्पादन	१८०
परि. ८.२	राज्यातील उद्योगांच्या महाराष्ट्रात आलेले (प्रस्तावित गुंतवणुकीचा आकडेवारी)	१८१
परि. ८.३	राज्यातील लघुउद्योगांचे उत्पादनाचे निर्देशांक	१८३
परि. ८.४	राज्यातील सहकारी संस्थांचा तपशील	१८४
परि. ९.१	राज्यातील विमेचा सुरक्षा व व्याप	१९०
परि. ९.२	राज्यातील राज्यांची प्रकाशनपुस्तके यांची (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व विस्तृत परिषद योजना दैनंदिनीप्रकाशीत)	१९१
परि. ९.३	विकासनिधीचा (राज्यांच्या तांबोळे मंत्रीपुस्तक यांचीकाम (सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या दैनंदिनीप्रकाशीत)	१९२
परि. ९.४	राज्यातील खाजगी अप्रशासकी मोटार वाहने	१९३
परि. १०.१	जिल्हानिहाय व शैक्षणिक संस्थांचा संख्या, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या	१५४
परि. १०.२	सन २०२१-२२ मध्ये आठवीच्या विज्ञान प्रोजेक्टची संख्या, प्रकल्प अनुदान व प्रकल्प प्रकाशन प्रसिद्धीच्या संख्या (वि.प्र./अ/८/२०२२ आदेश)	१५५
परि. १०.३	सन २०२१-२२ मध्ये गणितशिक्षक संमेलनांची संख्या, त्यांची उपस्थितसंख्या व प्रकल्प प्रकाशन प्रसिद्धीच्या विद्यार्थ्यांची संख्या (वि.प्र./अ/८/२०२२ आदेश)	१५६
परि. १०.४	सन २०२०-२१ अंतिम करता, विज्ञान, साहित्य, इतर विषय- कृषि संशोधनालय, विभाग, शिक्षणसंस्थांत व तांत्रिक करता अन्य प्रकाशनांसाठी एकूण संख्या, त्यांची उपस्थितसंख्या व प्रकाश प्रकाशन प्रसिद्धीच्या विद्यार्थ्यांची संख्या (आकडेवारी वि.प्र./अ/८/२०२१ पत्रांक)	१५७

	विषय	पृष्ठ क्र.
परि. ७०.५	उत्तर २०२१-२२ खरीप कृषि, पशु व मत्स्य विज्ञान अभ्यासक्रमांकरिता योजना, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रवेश अर्थात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या (दि. ३१/१२/२०२१ अखेर)	२५८
परि. ७०.६	राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा (शासकीय, खासगी, सामाजिक संस्था आणि विश्वस्त संस्था रुग्णालये)	२५९
परि. ७०.७	राज्यात नवीन पोलीस ठाण्यांना आवश्यक मनुष्यबळ, वाहनबळ, संगणक यंत्रणा व इमारत बांधकाम	२६०
परि. ७०.८	कारागृहातील क्षमतेपेक्षा जास्त असलेले १.४१ कैद्यांना लाभ देण्याबाबत	२६१
परि. ७०.९	राज्यातील विविध गुन्ह्यांतील सजावटी वैधानिक रोकडचा	२६१
परि. ७०.१०	राज्यातील कार्यरत कारागृहांचे व त्यातील रोकडचा	२६२
परि. ७०.११	राज्यातील कौटुंबिक हिंसाचार, रोकडचा व गुन्ह्यांबाबत मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये पोलिसी झळांच्या तक्रारींची संख्या, तातडीसुविधा केंद्रांची निर्मिती पार्श्व व मार्गदर्शी पार्श्व	२६४
परि. ७०.१२	कौटुंबिक हिंसाचार, रोकडचा व गुन्ह्यांबाबत मार्गदर्शन केंद्रांकडचा वापरू नोंदवहीत दिलेल्या, २०१० साली तक्रारींच्या तक्रारींची संख्या	२६५
परि. ७०.१३	राज्यातील महत्त्वाच्या गर्दीची ठिकाणे जसे रेल्वेस्थानके, देवस्थान आदींच्या ठिकाणी विशेष कार्यालय प्रकाशयोजना संख्या व त्यातील खर्च	२६६
परि. ७०.१४	राज्यातील औद्योगिक विकास [1]	२६७
परि. ७०.१५	विमानतळांच्या मालक विकास निर्देशांक २०२१	२६८

राज्याचा संक्षिप्त आढावा

देवळना नदीपात्र व त्यात पात्रात उभारलेल्या महाराष्ट्राला अनेक समुद्रात ३१० किमी लांबीच्या किनाऱ्याने समुद्रकिनाऱ्या लाभला आहे. मुंबई, ठाणे, रायगड या पश्चिमेकडील जिल्ह्यांत औद्योगिक दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत. राज्याच्या सरासरीच्या पूर्वभाग, उत्तरेस खान देश, पूर्वेस छत्तीसगड, आग्नेयेस तेलंगण, दक्षिणेस कर्नाटक व गोवा आहे. प्रशासकीय सोयीसाठी राज्याचे विभागांनी ३६ जिल्हे व ९ महसूल विभागांमध्ये करण्यात आले आहे.

राज्याचे हवामान उष्ण कटिबंधीय प्रकारचे आहे. पश्चिमेकडून मुंबई होणाऱ्या व जोरदार वाहिलेले वारे राज्याच्या उत्तरेकडील पठारावर पडणाऱ्या पावसाचे प्रमाण ठरवतात. पावसाळ्यातील हवेत व आद्रतेमध्ये बदलाचा, ऑक्टोबरच्या अखेरीस थंडीचा आणि मार्चनंतर उन्हाळ्याचा येणाऱ्या ऋतूंचा राज्याच्या सौम्य हवामानात दिसून येतो.

महाराष्ट्राचे १,४१, २४१ चौ.कि.मी. क्षेत्रफळ हे भारताच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या ९.४४ टक्के आहे. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्य लोकसंख्येनुसार देशात दुसऱ्या क्रमांकाचे तर क्षेत्रफळानुसार देशात तिसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे. महाराष्ट्र राज्य तेथे, रस्ते, हवाई व जल मार्गाने जोडले गेले असून देशातील मोठ्या उद्योगात सहकारीकरण झालेल्या राज्यांपैकी एक आहे.

उत्तम पायाभूत सुविधा, सुलभ व्यवसाय व्यवस्थापनेमुळे, उच्चतम कायदेशीर सेवेमुळे, कुशल मनुष्यबळाची उपलब्धता आणि सर्वच्या शिक्षण चांगले महाराष्ट्र हे सर्वांना उद्योग आर्थिक कार्यासाठी आवडी ठिकाण झाले आहे. पायाभूत सुविधा व लवाई सहा विभागित करण्यात राज्याने मार दिला आहे.

राज्याची राजधानी मुंबई ही देशाची आर्थिक राजधानी आहे. मुंबई केवळ कार्पोरेट मीडियाचे व मीडियाचा मुख्य कार्यालयांचे माहेरघर नसून आशियाचा खंडातील मुख्य रोजगार केन्द्र, मुंबईचे रोजगार केन्द्रा, हा संदर्भात चांच राहतात विभाजित झाला आहे.

महाराष्ट्र ही फक्त एक भौगोलिक दृष्टीने मजबूत लोकशाहीचा एकत्रित राज्यघटनेचे पूर्व राहिलेले राज्य आहे. राज्यात विविध चालीरीतींचे व परंपरा असलेले लोक गुण्यागोविंदाने राहतात, मातलेल्या समृद्ध ऐतिहास व भूगर्भ भौगोलिकदृष्टे राज्य देशात प्रसिद्ध आहे. पंढरपूर, माहूर, गणेशपुरी आणि शनिशिंगणापूर यांसारख्या मंदिरांमुळे लोकांच्यामध्ये श्रद्धेचे स्थान भौगोलिकदृष्टे राज्य ओळखले जाते. महाराष्ट्रातील उच्च शैक्षणिक उद्देश्य परिसर आहे. राज्य विविध संकल्पनेसाठी रोजगेन प्रसिद्ध आहे. त्यामध्ये प्रमुख शासकीय उच्च राज्यात शिक्षणाचे व तंत्रज्ञानाचे खाजगी केंद्रे यांचाही, देशातील दानशील, आर्थिक व इतरकीय प्रशासनामध्ये राज्याचा बहुमोलाचा मदत आहे.

अर्थात, प्रकाश व छायापुरी लोणी, ११ व्या शतकातील यज्ञ-गाडिक शैलीतील आर्किटेक्चर असलेले व १७ व्या शतकातील आर्ट डेको इमारती, इतरांनी शिवाजी महाराज टर्मिनस ही जागतिक वारसा यादी राज्यात आहेत. खुलताबाद जिल्ह्यातील औरंगजेब यांचेचा आणि याहिक जिल्ह्यातील गौतम बुद्धांचेचा या पौराणिक पात्रांचा ध्वनीचा राजधानी राज्यात राज्यांचे राज्य झाला आहे. ही नागरिक खरात यादी. डायनासोरांचा शतक नमुना असलेले गोंड वं आणि होदेका आणि सौम्य व विहार, उत्तमपंथ अभयारण्ये, चहरे अभयारण्ये, उच्चतम किल्ले, गाढविलेले कायमचे जगाच्यातील पर्यटकांना आकर्षित करतात.

राज्यात क्रीडा, कला, साहित्य व सांस्कृतिक सेवा यांनाही भरपूर स्वातंत्र्य दिला उपलब्धता आहे. यामुळेच क्षेत्रात नागरिक भरपूरा चळवळीतील क्रीडापटूंचे हे संदर्भात राज्याचा हिस्सा आहे.

कायद्याच्या उत्तरोत्तर उच्चतेच्या दृष्टिकोनातून राहून आपले प्रोफेशनल मिश्र करण्याच्या महाराष्ट्र राज्याने शासकीय विकासाच्या दिशेने भरपूरी चालचलन सुरू ठेवलेले आहे.

*****

ब. वृष्टिपात महाराष्ट्र

क्रम (१)	२०१७-१८ (२)	२०१८-१९ (३)	२०१९-२० (४)	२०२०-२१ (५)	२०२१-२२ (६)	२०२२-२३ (७)	२०२३-२४ (८)
१. भौगोलिक स्थिती -							
क्षेत्र (दशलक्ष चौ. किमी)	३०८	३०८	३०८	३०८	३०८	३०८	३०८
जमीन किनाऱ्याची लांबी (किमी)	७२०	७२०	७२०	७२०	७२०	७२०	७२०
२. प्रशासकीय स्थिती -							
जमातींचे विभाग	४	४	६	६	६	६	६
जिल्हे	३६	३६	३८	३१	३१	३१	३१
तालुके	१११	१३०	३७१	३७३	३७३	३७७[अ]	३७७[अ]
ग्रामीण लोकसंख्येची टक्के	१८.८५	१८.७८	१४.४१	१४.४५	१४.४०	१४.४०	१४.४०
शहरी लोकसंख्येची टक्के	४.०१	८.८८	९.४७	९.११	९.७०	९.७१	९.७१
राज्ये*	४८८	५८१	७४०	९२१	२७८	५४४	५४४
३. लोकसंख्येनुसार लोकसंख्येचा - (हजारात)	(१२९१)	(१३७१)	(१४८१)	(१४११)	(१७०१)	(१७११)	(१७११)
एकूण	१२,५०५	१४,४११	१६,७८४	१८,८४१	१९,१७०	१,२१,१७४	१,२१,१७४
पुरुष	६८,३११	७३,२१८	७९,३१०	८४,८१९	८९,४४१	५८,१२३	५८,१२३
स्त्रिया	६१,१५५	६४,२१९	७०,४१४	७८,१११	८४,७८८	५४,१४१	५४,१४१
ग्रामीण	१८,४११	१४,७०१	१४,७११	१८,८१५	२१,०४८	४१,५५९	४१,५५९
शहरी	१८,१४९	१५,७११	१९,१९१	२०,५०१	२१,१४१	४१,८१८	४१,८१८
अनुसूचित जाती	२,२७८	३,०१५	३,४८१	८,७५८	१,८८९	१९,३७१	१९,३७१
अनुसूचित जमाती	३,४१८	५,१५४	५,७४१	७,१९८	८,५७०	१५,७१०	१५,७१०
लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ. किमी)	१४१	१९४	२०४	२५०	२९५	३९५	३९५
साक्षरतेचे प्रमाण (टक्के)	७०.३	७५.८	८१.८	४४.१	८२.३	८४.३	८४.३
स्त्री-पुरुष प्रमाण (दिसून येणे हजार पुरुष)	१३७	१३४	१३०	१३४	१११	१११	१११
बालके लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	१८.३	१९.१	१५.०	१८.०	१४.४	१४.३	१४.३
४. लोकजीवन यास उपलब्ध -							
राज्य उत्पन्न (₹ कोटी)	२,४४१	५,७८२	११,३७०	१८,८८१	१,२२,५८४	१,५०,७७८	१२,१२,१५४[ब]
कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्र (₹ कोटी)	५८५	१,०७८	२,७५९	१९,३१९	३९,७११	१,११,१२१	२,७०,५८९[ब]
उद्योग क्षेत्र (₹ कोटी)	५५१	१,७४१	३,१२८	१२,५५४	१४,१४१	२,४३,५१९	५,५१,४५१[ब]
सेवा क्षेत्र (₹ कोटी)	१,११९	२,१९१	३,१२८	११,१८१	१,४५,१९१	५,४४,१२९	१२,३१,४४१[ब]
दरडोई राज्य उत्पन्न (₹)	५७९	१,१९८	२,११५	८,८११	१८,५५०	८४,८५८	१,१९,१९१*
५. शहरीय - ग्रामीणांचा गुणोत्तर (टक्के)						१४९.३	१४९.३
६. कृषि - (क्षेत्र हजार हेक्टर)							(५०१०-१५)
निव्वळ पेरणी क्षेत्र	१८,८७८	१८,९१८	१८,२१९	१८,८१५	१८,८४४	१८,४४९	१९,४२३
निव्वळ सिंचन क्षेत्र	१८,८५९	१८,७१४	१९,१४२	२१,८५१	१९,२१९	१९,१७५	१९,५००
अन्न धान्य क्षेत्र	१,१५०	१,५००	१,३१५	१,३११	१,८५९	⊕	⊕
त्यापैकी तांदळ क्षेत्र	११९[२]	४११	७१८	१,०७९[अ]	१,०१३[अ]	१,१५५[अ]	१,३५१[अ]
अन्न धान्य क्षेत्राचे निव्वळ पेरणी क्षेत्राशी प्रमाण (टक्के)	९.५	८.४	१२.१	१५.२	१४.८	१४	१४
७. अन्नधान्य निव्वळ क्षेत्र - (हजार हेक्टर)							
भात	१,३००	१,३५१	१,४५१	१,५१३	१,५१२	१,५१९	१,५१२
गहू	१०७	८१५	१,०१३	८१०	७०४	१,१०७	१,१११
ज्वारी	१,४८१	१,७०१	१,४१०	१,३००	१,०१४	१,०१०	१,१५०
बाजरी	१,४२५	१,०४१	१,१५५	१,१७०	१,८००	१,७१५	१८०
इतर धान्यांचे	१०,३०१	१०,१३०	१०,२४१	११,२१९	९,८२७	८,१८५	७,०१८
सर्व धान्यांचे	१,१४१	१,०११	१,७१०	१,१५०	१,५५८	१,०१८	१,५१५
सर्व अन्नधान्यांचे	१९,१५५	१९,८८९	१३,४११	१४,३१३	१३,४८१	१३,०१३	११,४७४

१ दशलक्ष पाणी ◎◎ मुद्रांक शुल्क व मुद्रांक प्रलयन विभाग/महसूल व वन विभाग यांच्याकडून प्राप्त माहिती ⊕ पावसाचे प्रमाण ▲ महसूल व वन विभाग (सामान्य) क्र.जमीन-२०१८/प्र.क्र.२१/ज-१

१ जमाबंदी विभाग/भूमी अभिलेख विभाग राज्य प्रशासन २ मृद व जिल्हा/तालुका सांख्यिकीय निरीक्षक राज्य मृदसर्वेक्षण ३ अंदाजित * जनगणना वेबसाईटवरुन निर्देशित माहितीनुसार

@ महाराष्ट्र शासन निर्णय, महसूल व वन विभाग क्र.जमीन-२०१८/प्र.क्र.२१/ज-१ दि.२९ ऑक्टोबर, २०१८ नुसार तालुका निर्मिती करण्याबाबत महसूल व वन विभाग यांच्याकडून प्राप्त माहिती

[१] (२०१२-१३) [२] (२०१३-१४) [अ] तात्पुरता आकडेवारी/अंदाजित प्रलयन व वेगवेगळ्या स्त्रोत माहितीमधील तफावतीमुळे आकडे दिलेले नाहीत.

[ब] राज्य उत्पन्नाची (२०११-१२) चौ.सं.(२०११-१२) चे अंदाज मूळ मूल्यांवर आधारित आहेत.

अ. वृष्टिक्षेपण महाराष्ट्र

क्रम (१)	२०१०-११ (२)	२०११-१२ (३)	२०१२-१३ (४)	२०१३-१४ (५)	२०१४-१५ (६)	२०१५-१६ (अ)	२०१६-१७ (ब)
	उत्तर कोकण	२५५	२८४	३४१	५२६	३८७	४८९	४४
	उत्तर मध्यवर्ती कोकण	२५५	१६४	२५८	४४१	५१५	१९५	६२४
	कोकण	३,५००	३,७५०	३,५००	३,७२१	३,४७०	३,९४१	४,५७५
	गुर्हागुरा	३,०८३	१०४	४१५	८४४	५१०	११५	४०१
६.	उत्तरेकडे निर्देशित डायमान - (कमाल टक्के)							
	नंदुरबार	१,४११	१,८४२	१,९१५	२,३४४	१,९७०	२,४११	२,४११
	धुळे	७०१	४७०	८८६	१०१	१४८	३,६०१	२,०४१
	जळगाव	५,२३४	३,५०५	५,७०१	५,९२१	६,१८८	३,७५२	६,४८१
	बुलढाणा	५८१	८४४	११०	१,११५	१,८८७	१,२१३	१०१
	अकोला पूर्वमध्यभाग	३,०५१	३,७१०	८,४१७	१०,०४७	८,४१०	१२,३१०	१९,५०१
	अकोला मध्यभाग	१८१	९८७	८१५	१,४७१	१,९१०	३,५१९	४,४४१
	अकोला उत्तरभाग	४,७४४	५,७१४	९,४७१	१२,३८१	१५,२१४	१५,७१९	१९,४७१
	अमरावती	१५,५०४	१४,४१९	२३,८०१	१८,८१४	१४,४१९	८५,३११	५११,१४१
	वाशिम (भाग)	१,१७१	१४४	१,२१४	१,८०५	१,८०१	४,४०१	१४,११०
	गुर्हागुरा	८८०	५,८१	४०१	१०१	४८०	४८०	४००
१.	वृष्टि उत्पादनाच्या निर्देशांकाची-	–	–	–	१४६.५	१२७.४	२२६.८	१८४.१
१०.	वृष्टि मापन -		(१९८०-८१)	(१९८०-८१)	(१९९०-९१)	(२०००-०१)	(२०१०-११)	(२०१५-१६)
	कोकणे उत्तरेकडील राज्यात (कमाल)	–	५४१.१	६,८६३	९,४७०	१२,१३८	१६,४११	१५,२८५
	कोकणे भूपृष्ठ (कमाल सेमीट)	–	२१,०७१	२१,४११	२५,१२५	२५,०५३	२१,७५७	२५,०५९
	कोकणेचे सरासरी भूपृष्ठ (सेमीट)	–	६१८	३.११	२.२१	१.४४	१.४४	१.३४
११.	साखळून नमाना -	(१९९९)	(१९८८)	(१९८७)	(१९९८)	(२०००)	(२०१२)	(२०१९)
	दुष्काळ मध्यभाग (कमाल)	२५,४७१	२१,३४१	१४,२५५	१९,११८	१५,५०१	१२,४८१	१६,८००
	दुष्काळ कुरुक्षेत्रातील पहाणे (कमाल)	१,१०१	१८,७१२	१४,८१०	१०,२१२	१४,७०५***	७७,७१५*** (३०००)	७४,१८८*** (३०००)
	दुष्काळ	१,४१०	३,१४४	१२,११०	१४,५१९	७१,८१९	१,०५,४११ (२०१२)	१,०५,४११ (२०१२)
१२.	वन क्षेत्र (चौ. किमी)	१६,५४४	१२,१११	१४,२२२	१६,७१८	१२,१९५	१४,१९१	१४,१९२+ (२०१२)##
१३.	सांख्यिकीय पुरुषत्वपूर्ण -							
	मध्यम उत्पादन (सरासरी)	–	–	–	–	–	१४,१८८	१४,२१६
	उत्पादनाचा पुरुषत्वपूर्ण (चौ मीटर)	–	–	–	–	–	८,१०,८१४	१५,०९,८११
१४.	खोल - (उत्पादक वेळ ही संख्या)							
	दुष्काळ निर्देशांक	१,१४८	७,१५५	१०,८१४	१६, ४१०	१२,२०१	८१,०१०	१,१५,०१०
	दुष्काळ काळ	१,७००	७,१५०	१४,०१४	२१,१७१	१७,२८१	८७,१११	१,२ ४,६११
	सांख्यिकीय काळ	१,८५१	५,१११	८,१४०	१४,७०५	१८,२११	१४,४१५	४४,३०१
	कृषि काळ	१५	३५२	१,०१३	३,८०४	९,१७०	१४,२५०	३६,११४
	दुष्काळ काळ	२३०	४११	१,४७१	५,०१५	१२,१७१	१९,५४१	५०,२२१

* उपलब्ध ३ उत्पादनाचे उत्पादन १७० किलोच्या एका गाडीवर उत्पादनाचे संख्या राज्यातील ७ पाऊस - जिल्हानिहाय उत्पादनाचे ११ वर्षांचे ५ वर्षे

जोगवा (२०१२ चे नोंदीवर) ७७ दुष्काळ पुरुषत्वपूर्ण महाराष्ट्रातील पुरुषत्वपूर्ण केंद्रशासित क्षेत्रांमधील पहाणे समाविष्ट

+ दुष्काळ पुरुषत्वपूर्ण महाराष्ट्रातील दोन्ही, महाराष्ट्र राज्य पुरुषत्वपूर्ण पहाणे समाविष्ट ३४ : उपलब्ध नाही

अ. दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र

बाब (१)	१९९०-९१ (२)	१९९५-९६ (३)	१९९८-९९ (४)	१९९९-२००० (५)	२०००-०१ (६)	२०१०-११ (७)	२०१२-१३ (८)
१. जमीन (लाख हेक्टर भौगोलिक)		(सुधारित १९७१)	(सुधारित १९८१)	(सुधारित १९९१)	(सुधारित २००१)	(सुधारित २०११)	(दि. मार्च २०२१)
जमीन वापराखाली	३०.७०	२,४७१	२,६२७	५,२९१ (मार्च १९९१)	५,२९४ (मार्च २०११)	८,८९३	१२,१००
उपयोग नसलेल्या/लागवडी योग्य वापराखाली	३०.७०	४००	१,३०५	२,८४१	२,१४४	२,१७०	३,१८९
२. शिक्षण* -							
प्राथमिक गट्टा	२४,५१४	४४,५१५	५१,०४५	५७,४४४	७५,१६०	७५,९१५	१,०६,३१८
शिक्षकी (संख्या)	४,१७८	९,५४१	८,४१२	(२००४) १,१४,४१४	(२०११) १,४८,७	(२०१८) १,७१,९३६	(२०२१) १५,१११
माध्यमिक गट्टा (उच्च माध्यमिकसह)	२,४१८	५,४१५	९,१११	(२००४) १०,५११	(२०११) १५,३८१	(२०१८) २१,१५७	(२०२१) २८,५०५
शिक्षकी (संख्या)	८५८	१,१८५	१,३७१	२,२३०	३,१७८	४,७१४	(२०२१) ६,५२४
२अ. महाविद्यालय -		(१९७१)	(१९८१)	(१९९१)	(२००१)	(२०११)	(२०२०)
कलाशाखा	३०.७०	२११	५३०	७१८	१८१	१,३१८	१,७०२
वाणिज्यशाखा	३०.७०	१,१७१	१,७७१	१,८१९	१,२२१	१,०१३	१,०८७
या गट्टा शाखांच्या महाविद्यालयांची संख्या	३०.७०	८८	११४	१४४	१७५	१८१	१७२ (२०१९)
अभियांत्रिकी	३.४८	३१.१	१८.५	२१.१	२५.८	४५.८	११.३
शुश्रूषाशास्त्र	१३.८	१२.१	९.६	८.१	७.५	९.१	५.४
वैद्यकीय शुश्रूषाशास्त्र	८६	१०५	७१	१००	७५	७५	१००
३. साधनसुविधा -							
रेल्वे मार्गाची लांबी (किमी)	५,०५१	५,२२६	५,२१६	५,४१४	५,७०१	५,९८४	६,३०४
एकूण रस्त्यांची लांबी (किमी)	१९,२४१	१५,१९४	१,४१,२१०	१,७१,१५०	२,१९,१९८	२,४१,७१३	३,७०,५१७
त्यापैकी सुधारित	२४,८५२	३५,८५१	६९,४१६	१,२२,०४८	१,७८,१११	२,२१,८८१	३,५१,७०१
मोटार वाहने (संख्या)	१७०	३१२	८७५	२,२७१	३,३७०	१२,१११	३१,७३२
४. सहकार -							
प्राथमिक कृषी पतसंस्था	१२,७००	१०,७१०	१८,५४८	१९,५१५	२०,५५१	२१,७५१	२०,८१७
सभासद (लाख)	७२	१८	५४	७१	१०१	१५०	१५१
सहकारी बँकांची संख्या	१,५२५	७१,५१४	१०,७४४	१,०४,९२०	१,५८,०१६	२,२४,३७१	२,३७,१५५
सभासद (लाख)	७१	८१	१४८	२११	४१०	५७०	५७५
सहकारी बँकांचे खेळते भांडवल (₹ कोटी)	२११	१,४८१	५,२१०	१४,२८४	६,१४,४७०	२,४८,४१४	३,९०,१११
२०. सहकारी उद्योगाच्या संस्था -							(२०१९-२०)[1]
शिक्षण संस्था	३५	३५	३५	३१	३६	३६	३४
दवाखाने/औषधे	७१,१२६	८२,१००	१४,८८१	१५,८२७	१८,७१५	१८,९१६	१८,८१२
पशुवैद्यक संस्था	२१५	२१६	२१६	२१८	१२१	१५१	१५१
कापड संस्था	११९	१२१	१२०	१२८	१२८	१२२	१२१
सहकारी संस्था	३	४	५	११	१५	१३	१७
कापड गिरण्या	–	–	–	–	३	४	१२८
साखर गिरण्या	७	८	७	७	७	८	७

* आकडेवारी @ राष्ट्रीय सेवायोजन खात्याच्या आकडेवारीनुसार $ तात्पुरत्या स्वरूपात

+ प्राथमिक शाळांच्या वेळेबाबत व शिक्षक परिषदांबाबत शासनाच्या निर्णयानुसार. ‡ राज्य निवडणूक आयोगाच्या अहवालानुसार (दि.३१.१२.२०२१ रोजीची)

^ सन २०१२-१३ साठ्या गट्टा माध्यमिक आणि शासकीय माध्यमिक शाळांची एकत्रित संख्या (शाळा १, ४८८) व माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिकसह) (शाळा २, ४१५) या आकडेवारीत एकत्र केली आहे. त्यामुळे सन २०१२-१३ साठी माध्यमिक शाळांची एकत्रित संख्या (१ ते ८) व माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिकसह) (शाळा ८, ४१५) या आकडेवारीत आली. त्यामुळे सन २०१२-१३ साठी माध्यमिक शाळांची एकत्रित संख्या उपलब्ध होऊ शकत नाही.

ब. महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती

क्रम	घटकांक	महाराष्ट्र	भारत	भारताशी तुलना (उपलब्धता)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१. लोकसंख्या (१+१२)				
१.१ एकूण लोकसंख्या	संख्या	१,२२,३७४	१२,७०,८५५	९.३
(अ) पुरुष	-"-	६८,३४१	६,४६,३७०	९.२
(ब) स्त्रिया	-"-	५४,९३१	५,८७,५८५	९.२
१.२ (अ) ग्रामीण लोकसंख्या	संख्या	६१,८५९	८,९९,७४१	७.४
(ब) ग्रामीण लोकसंख्येशी एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी	टक्के	५४.८	४८.९	–
१.३ (अ) नागरी लोकसंख्या	संख्या	५०,८१८	३,७०,८०९	१३.५
(ब) नागरी लोकसंख्येशी एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी	टक्के	४५.२	३१.१	–
१.४ दर्शनी एकूण प्रजनन	सरासरी मुलांची जिवंत संख्या	१.९१	२.४१	–
१.५ लोकसंख्येचा सरासरीचा वृद्धिदर (२००१-२०११)	टक्के	१६.०	१७.७	–
१.६ लिंगगुणोत्तर	-"-	८१.१	९१.०	–
१.७ अनुसूचित जाती व जमाती लोकसंख्येचा लोकसंख्येशी	प्रमाण	१६,०८६	२,०५,९२४	७.८
१.८ एकूण साक्षर प्रमाण	-"-	७९.७८	७४.०८	१०.१
१.९ भौगोलिक क्षेत्र	लाख चौ. किमी	१.०८	३२.९	३.४
२. कृषि (२०१८-१९)				
२.१ निव्वळ पेरणी क्षेत्र	हजार हेक्टर	१२,८१५	१,४१,७५१	९.१
२.२ सिंचनाखालील क्षेत्र	-"-	२१,२२२	१,९७,१००	११.८
२.३ अधून सिंचित क्षेत्र	-"-	४.७१	८,०९,४४७	–
२.४ अधून सिंचित क्षेत्रापैकी एकूण सिंचनाखालील अधून क्षेत्राची टक्केवारी	टक्के	८.७७	५.८०	–
२.५ एकूण सिंचनाखालील क्षेत्र (२०१८-१८ ची आकडेवारी-पंजाब या राज्याची सरासरी)				
(१) तांदूळ	हजार हेक्टर	१,४१०	४१,८९४	३.४
(२) गहू	-"-	१७८	३१,७०१	०.२
(३) ज्वारी	-"-	२,०५१	४,९४४	४४.१
(४) बाजरी	-"-	९१०	७,९७६	१.४
(५) एकूण तृणधान्ये	-"-	३,३१०	१८,४४६	३.३
(६) एकूण कडधान्ये (तूरडाळ व हरभराडाळ)	-"-	१०,५२५	२,२१,४१२	८.३
(अ) उसाखाली	-"-	७.७४	४८००	–
ऊस लोकसंख्येचे क्षेत्र	-"-	१२२	४७०	–
(८) कापूस	-"-	४४१२	१२,८९२	३३.८
(९) भुईमूग	-"-	२७०१	४,८१५	५.७

महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती (पुढे चालू...)

बाब (१)	परिमाण (२)	महाराष्ट्र (३)	भारत (४)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) (५)
१. लोकसंख्या संबंधक				
१.१ एकूण लोकसंख्या (२०११)	संख्या	११,२४,०००	१,२१,०८,५४१	९.३
१.२ लोकसंख्या वृद्धीदर (२००१)	%	१५.८	२१.५१	७५
१.३ दिवसाकालीन सरासरीनुसार प्रति हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या (२०११)	%	९२७४	९४२८	९९
२. क्षेत्र				
२.१ एकूण क्षेत्रफळ (२०११)	चौ. किलोमीटर	३०,९१२	३,२९,७८०	९.४
३. उद्योग				
३.१ औद्योगिक गुंतवणूक[1]				
(अ) संयंत्र उद्योग	संख्या	२२,२१२	१,१८,८९८	१८.७
(ब) उद्योगांतील गुंतवणूक	₹ लाखांत	१५,८९,८८१	६,६८,७०,२८	२८.१
४. शहरे (२०१०-११)				
४.१ एकूण विजेची	दशलक्ष कि. वॉ. तास	१,१५,०६०	१४,४६,३८४	८.४
४.२ एकूण प्रवासी	%	१.२ ४,४१	७८,४१,५८४	१२.४
४.३ (अ) औद्योगिक वापर	%	४४.७९	३,८३,३७१	१३.१
(ब) औद्योगिक वापरापैकी एकूण वापराची टक्केवारी	टक्के	३५.४	३८.५	–
५. सेवा (अनुसूचित व्यापिनिका) (मार्च, २०२१)				
५.१ बँक खातेदार	संख्या	१३,१६४	१,२५,३४७	८.८
५.२ ठेवींचा बँक खातेदार (मार्च, २०२१)	%	३,८८१	५२,५३८	९.१
६. शासन / सार्वजनिक प्रशासन (२०२०-२१)				
८.१ सार्वजनिक (वरिष्ठपातळी) खर्च राज्य प्रशासन/ सार्वजनिक (वरिष्ठपातळी) केंद्रशासित खर्च प्रशासन*	₹ लाखांत	२५,३१,३८५*	३,१८,८५,११७*	१३.८
८.२ सार्वजनिक (वरिष्ठपातळी) प्रशासन	₹ लाखांत	१३,१३,१५२*	६,७९,१४,१५८*	१३.१
८.३ स्थानिक स्वराज्यसंस्थांच्या उत्पन्नाचे प्रमाण	%	१,१३,१२१*	९,२३,८५५*	–

[1] ऑगस्ट २०२१ चे नोंदीकृत घटक ~ नोंदीकृत लघुउद्योग अंतर्गत # जिल्हा सरासरीपेक्षा कमी/जास्त दर्शवणारे दोन्ही दोन्ही * अनंतरची

१ एकूण राज्य प्रशासन व केंद्रशासित एकूण प्रशासन यातील विभाजनानुसार

१

राज्य अर्थव्यवस्था

१. राज्य अर्थव्यवस्था

राज्य उत्पन्न

१.१ सन २०१०-११ मा पूर्वानुमानानुसार राज्य अर्थव्यवस्थाले ११.३ प्रतिशत वास्तव र स्थिरतामा अर्थव्यवस्थाले ८.१ प्रतिशत वास्तविक आधारमा वृद्धि हासिल गरेको थियो । सन २०११-१२ मा पूर्वानुमानानुसार विश्व अर्थव्यवस्थामा आएको मन्दी तथा युरोपेली ऋण संकटको असर परेको कारणले गर्दा यो वृद्धिदर घटेर ७.९ प्रतिशत कायम हुने अनुमान गरिएको छ । सन २०१२-१३ मा पनि विश्व अर्थव्यवस्थामा सुधार हुने अपेक्षा गरिएको छैन । यसै कारण यो वृद्धिदर अझ घटेर ७.४ प्रतिशत कायम हुने अनुमान गरिएको छ । सन २०१३-१४ मा विश्व अर्थव्यवस्थामा सुधार हुने अपेक्षा गरिएको छ । यसै कारण यो वृद्धिदर बढेर ८.४ प्रतिशत कायम हुने अनुमान गरिएको छ । यसरी सन २०११-१२ देखि २०१३-१४ सम्मको अवधिमा औसत वृद्धिदर ८.१ प्रतिशत कायम हुने अनुमान गरिएको छ । यो अवधिमा कृषि क्षेत्रको औसत वृद्धिदर ४.४ प्रतिशत, गैरकृषि क्षेत्रको औसत वृद्धिदर ९.९ प्रतिशत र उद्योग क्षेत्रको औसत वृद्धिदर ११.६ प्रतिशत कायम हुने अनुमान गरिएको छ । यसै अवधिमा सेवा क्षेत्रको औसत वृद्धिदर ८.६ प्रतिशत कायम हुने अनुमान गरिएको छ ।

- सांकेतीक देशगतरमा स्थूल उत्पन्नमा कृषिक्षेत्रको हिस्सा सबैभन्दा बढी (३४.२ प्रतिशत) छ ।
- सन २०११-१२ मा पूर्वानुमानानुसार दाखिलयोग्य राज्य उत्पन्न रु. २,१५,०७३ करोड अनुमान गरिएको छ ।

१.२ चालु आर्थिक वर्षको पूर्वानुमानानुसार सन २०१०-११ मा सांकेतीक स्थूल राज्य उत्पन्न रु. १७,११,३८० करोड हुने, तर सन २०११-१२ मा यो रु. १७,९४,५०१ करोड हुने अनुमान छ । यसै अवधिमा सांकेतीक स्थूल राज्य उत्पन्न रु. १८,८९,२७० करोड हुने, तर सन २०१२-१३ मा यो रु. १९,९४,९१९ करोड हुने अनुमान छ । यसै अवधिमा वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न रु. १८,८९,२७० करोड हुने, तर सन २०१२-१३ मा यो रु. २०,४३,९८२ करोड हुने अनुमान छ । यसै अवधिमा दाखिलयोग्य राज्य उत्पन्न रु. २,१३,१११ हुने, तर सन २०१३-१४ मा यो रु. २,१९,१०० हुने अनुमान छ ।

दाखिलयोग्य राज्य उत्पन्न तथा सांकेतीक स्थूल राज्य उत्पन्न

(आधारभूत वर्ष २०७१-७२)

शीर्षक	२०७१-७२	२०७२-७३	२०७३-७४	२०७४-७५	२०७५-७६	२०७६-७७	२०७७-७८	२०७८-७९	२०७९-८०*	२०८०-८१*	२०८१-८२*
सांकेतीक स्थूल राज्य उत्पन्न (रु करोडमा)	१७,८५,४४१	१८,८१,४३१	१९,७९,२७०	२०,८९,१४८	२१,९८,२७०	२३,१०,८८०	२४,२३,८१०	२५,४३,५५१	२६,७१,२८५	२८,०५,४८५	२९,४०,८८२
दाखिलयोग्य राज्य उत्पन्न (रु)	१९,५१०	२,१९,११२	२,५५,१२२	२,९९,८४०	३,४५,८१०	३,९९,९१५	४,५९,४४०	५,२५,४४०	५,९९,३४०	६,७६,१११	७,५८,०४६

— वैकल्पी स्थूलीय अवधारण — पूर्वानुमानीय अवधारण + संशोधित स्थूलीय अवधारण * पूर्वानुमान

सन २०१०-११ सम्मको निवेदकगत दाखिलयोग्य राज्य उत्पन्न

(आधारभूत वर्ष २०७१-७२)

शीर्षक	कोशीअञ्चल	मेचीअञ्चल	सगरमाथाअञ्चल	जनकपुरअञ्चल	बागमतीअञ्चल	नारायणीअञ्चल	लुम्बिनीअञ्चल	कर्णालीअञ्चल	सुदूरपश्चिमअञ्चल
दाखिलयोग्य राज्य उत्पन्न (रु)	२,१९,५३५	२,१९,७८१	२,१९,४८१	२,१०,२०९	१,९९,१११	१,७०,२१५	१,८९,९१४	१,४८,९१४	१५,१९८

प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आयमा वार्षिक वृद्धिदरको तिनआधारित अनुमान, २०७१/७२-२०७२ अद्यावधानानुसार
सन २०७१ कार्तिक सम्मको स्थूल उत्पन्नका आ.वे.को दोस्रो अनुमानमा आधारित

शीर्षक	कार्यालय	वैकल्पिक अर्थव्यवस्था	वैकल्पिकयोग्य अर्थव्यवस्था	आन्तरिक वित्तीयता अर्थव्यवस्था	अर्थव्यवस्थाको संयुक्त राज्य	कृषिक्षेत्र	उद्योग	सेवा	व्यवसायी
स्थूल उत्पन्नमा वृद्धिदर (प्रतिशत)	५.५	४.८	६.४	६.४	५.५	२.३	७.८	६.०	६.१*

* सन २०७२-७३ को लागि

* अर्थ र सांख्यिकी मन्त्रालयबाट, नेपाल राष्ट्र बैंकबाट पुनर्प्राप्त

किमती

- राज्यात दि. ३१ डिसेंबर २०२१ रोजी एकूण ६,४८५ दिवसांचा वीज कार्यभार आहेत. योजनेच्या मुदतवाढीनुसार यांचे कार्यकाळ २०२१ पर्यंत, एकूण ८.१४ कोटी सिलेंडरच्या वापरीचे वितरण करण्यात आले.
- सन २०२१-२२ मध्ये ग्रामपंचायती गावांत करण्यात आल्या योजनेअंतर्गत पात्र लाभार्थ्यांना राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा योजनेअंतर्गत अनुदानित अन्नधान्याच्या प्रति लाभार्थी दरमहा पाच किलो अन्नधान्य विनामूल्य वितरीत करण्यात येत आहे

६.३ मार्चअखेर पर्यंतच्या मुदतीत पाहे दरम्यान २०२१ मध्ये योजनेच्या अंतर्गत किमती संबंधातील अहवालांचे आराखडा आणि उद्दिष्टांमध्ये गटामधीलच्या इतर गटांतील वस्तूंच्या किमती उपलब्ध झाल्या नाहीत. त्यामुळे पाहे दरम्यान २०२१ करीत 'जनरल' विभाग व पात्रतेची, 'ओबीसी' आणि 'सर्वसाधारण' या गटांकरीता ग्राहक किमती निर्देशांक परिगणित करता आले नाहीत. पाहे दि. २०२१ ते पाहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीत सरासरी ग्राहक किमती निर्देशांक ग्रामीण भागाकरीता ३१४.५ व शहरी भागाकरीता ३२२.३ होता.

६.४ पाहे जून २०२१ ते पाहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीत सरासरी ग्राहक किमती निर्देशांकाच्या आधारित वर्ष-दे वर्ष बदलाचा ग्रामीण भागाकरीता ६.२ टक्के व शहरी भागाकरीता ६.९ टक्के होती.

६.५ दि.३१ डिसेंबर २०२१ रोजी राज्यात एकूण २५६.६४ लाख (१.३.२१ लाख विवाही, १७०.६२ लाख केशरी व ११.४१ लाख शुभ्र) शिधापत्रिकाधारक लाईन. सन २०२१-२२ मध्ये पाहे डिसेंबरपर्यंत, राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा लाभिनियमांतर्गत लाभार्थ्यां एकूण चार ९५.३.३७ लाख मध्ये शिधापत्रिकाधारकांपैकी ११.२ टक्के लेखापरीक्षांची आधार जोडणी करण्यात आली आणि अंत्योदयअन्न १४ जिल्ह्यांतील शहरी भागांतील एकूण १.०९ लाख केशरी शिधापत्रिकाधारक शंतरन्यापैकी ११.१ टक्के शंतरन्यांना शिधापत्रिकांची आधार जोडणी करण्यात आली.

६.६ राज्यातील ५,६५५७ रास्त धान्य दुकानांमध्ये अन्नधान्य वितरणाकरीता पॉईंट ऑफ सेल उपकरणे बसविण्यात आली. पाहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये सुमारे १.४३ कोटी कुटुंबांचे आधार सेल प्रमाणीकरण यशस्वीरित्या लिंक/प्रमाणित झाले.

६.७ राज्यात दि.२६ जानेवारी, २०२२ पासून ज्या भागी ₹ १० रुपये गरीब व गरजूंना जिव योजना पुरविण्यात येत आहे. मार्चअखेर महत्त्वाच्या भागाकरीता मुख्यालयांना ज्या भागी ₹ चार रुपये व सहयोग पाहे सप्टेंबर, २०२१ मध्ये जिव योजना भागी जिल्ह्यांमध्ये पुरविण्यात आली.

६.८ 'अन्न संकल्प, अन्न देवता कार्ड' या योजनेअंतर्गत सन २०२१ मध्ये महाराष्ट्रातील १५,२४५ शिधापत्रिकाधारकांचे हस्त राज्यातील आणि इतर राज्यांतील ४१,९१६ शिधापत्रिकाधारकांनी महाराष्ट्रातून अन्नधान्याची उचल केली.

लोकविज

- अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२२ मुळात राजस्वसंबंध तूटीचे अनुदान राज्य उपलब्धतांचे प्रमाण ३.१ टक्के तसेच ऋणभारांचे अनुदान राज्य उपलब्धतांचे प्रमाण ९.२ टक्के आहे.
- वार्षिक कार्यक्रम २०२१-२२
  - वार्षिक कार्यक्रम २०२१-२२ करीता एकूण ₹ १,३०,००० कोटी निधी प्रस्तावित करण्यात आला असून त्यापैकी नियोजन क्षेत्रासाठी ₹ ४५,६२१ कोटी आहे

६.९ सन २०२१-२२ अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार राज्यची महसूली जमा ₹ ६४८.९८७ कोटी ना सन २०२०-२१ सुधारीत अंदाजानुसार ₹ ९,८१,४१८ कोटी आहे. अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२२ मुळात का महसूल आणि करेता महसूल (केंद्रीय अनुदानासह) अनुक्रमे ₹ २,८५,५३४ कोटी आणि ₹ ८३,४५३ कोटी आहे. पाहे दरम्यान ने नोव्हेंबर, २०२१ या कालावधीत प्रत्यक्ष महसूली जमा ₹ ६८,९१५.४ कोटी (अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ४१.० टक्के) आहे.

६.१० अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२२ मुळात राज्याचा महसूली खर्च ₹ ३,७९,२१३ कोटी असून सन २०२०-२१ च्या सुधारीत अंदाजानुसार ₹ ३,७०,२७५ कोटी आहे.

६.११ अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२२ मुळात भांडवली जमेचा एकूण जमेतील आणि भांडवली खर्चाचा एकूण खर्चातील हिस्सा अनुक्रमे २.८ टक्के व १२.७ टक्के आहे.

६.१२ सन २०२०-२१ च्या सुधारीत अंदाजानुसार विकास खर्चाचा एकूण महसूली खर्चातील हिस्सा ६८.३ टक्के आहे.

- पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार स्थानिक अनुदाने -
  - सन २०२१-२२ ते २०२५-२६ या कालावधीत एकूण ₹ ३,३७,२५३ कोटी रक्कमेचे वितरण राज्यास होणार असून त्यापैकी अनुदान स्वरूपाची ₹ ४२,३७५ कोटी स्थानिक संस्थांना वितरीत करावयाची आहे.
  - राज्यास प्राप्त होणाऱ्या स्थानिक संस्थांसाठीच्या ₹ ४१,३७१ कोटी अनुदान हे आर्थिक वर्षाच्या शेवटच्यावेळी प्राप्त होणे अपेक्षित असून त्यापैकी ₹ ८,९८७ कोटी अनुदान ग्रामीण भागातील स्थानिक संस्थांसाठी आरोग्य व्यवस्थापन संबंधीच्या उद्दिष्टांसाठी आहे.
  - पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार राज्यास केंद्र शासनाकडून सन २०२१-२२ ते २०२५-२६ या कालावधीत राज्य शासनाने मंजूर केलेल्या स्थिती अंतर्गत मुलांसाठी ₹ १३,८०३ कोटी अनुदान प्राप्त होणे अपेक्षित आहे.

संस्थांद्वारे वित्तपुरवठा

- देशातील अनुसूचित व्यापारी बँकांच्या एकूण ठेवी व अनुत्पन्न कर्जे याबाबत महाराष्ट्रातील बँकांचा हिस्सा दि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी अनुक्रमे १९.८ टक्के व १६.२ टक्के होता.
- ऑगस्टपर्यंत जन धन योजनेअंतर्गत दि.३१ ऑगस्ट, २०२१ पर्यंत, राज्यात एकूण ३.११ कोटी खाती उघडण्यात आली असून खातेदार निम-शहरी क्षेत्रांचा हिस्सा५३ टक्के होता.

१.१३ दि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यातील अनुसूचित प्रादेशिक बँकांच्या एकूण ठेवी ₹ ३०५.३ लाख कोटी व अनुत्पन्न कर्जे ₹ १८.१३ लाख कोटी होत्या. दि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी कर्ज-ठेवी प्रमाण ९४.८ टक्के होते.

१.१४ सन २०२१-२२ करीता राज्याच्या प्राधान्य क्षेत्रासाठी वार्षिक कर्ज आराखड्यात ₹ ४.६१ लाख कोटी अनुमान व्यवसाय- कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्राचा हिस्सा २५.८ टक्के आणि लघु, सूक्ष्म, मध्यम उद्योग आणि इतर प्राधान्यक्षेत्र क्षेत्राचा हिस्सा ५४.१ टक्के आहे.

कृषि व संलग्न कार्य

१.१५ राज्यात मान्सून २०२१ मध्ये सरासरी पावसाच्या १४८.१ टक्के पाऊस पडला. राज्यातील १८७ तालुक्यांमध्ये अतिरीक्त, १४६ तालुक्यांमध्ये सरासरी आणि २२ तालुक्यांमध्ये तूट पाऊस पडला.

१.१६ राज्याचे उपलब्ध महिनेनी क्षेत्र कृषि गणना २०१७-१८ नुसार ४.२८ हेक्टर होते ते कृषि गणना २०१५-१६ नुसार ते १.३४ हेक्टर आहे. कृषि गणना २०१५-१६ नुसार अल्प व अत्यल्प (२.० हेक्टर पर्यंत) महिनेनी खातेदारांच्या महिनेनी क्षेत्राचे प्रमाण एकूण महिनेनी क्षेत्राच्या ४५ टक्के होते, तर अल्प व अत्यल्प महिनेनी खातेदारांची संख्या एकूण महिनेनी खातेदारांच्या ७१ % टक्के होती.

१.१७ सन २०२१-२२ च्या खरीप हंगामामध्ये २५.३५ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी पूर्ण करण्यात आली. त्यामध्ये सर्वसाधारण सुलभतेने तृणधान्ये, कडधान्ये, गळीतधान्ये, भाजीपाला व ऊस पीकांच्या उत्पादनाचा अनुक्रमे ११ टक्के, १७ टक्के, १२ टक्के, ३० टक्के व ८४ टक्के एवढा अपेक्षित आहे.

१.१८ सन २०२१-२२ च्या रब्बी हंगामामध्ये गहू पीकाखाली असलेले ५१.४७ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी पूर्ण करण्यात आली. त्यामध्ये सर्वसाधारण सुलभतेने कडधान्यांच्या उत्पादनात १४ टक्के वाढ अपेक्षित असून तृणधान्ये व तेलबियांच्या उत्पादनात अनुक्रमे २१ टक्के व ७ टक्के घट अपेक्षित आहे.

१.१९ सन २०१७-२१ मध्ये सलग्नित्वाखाली असलेले ९१.७१ लाख हेक्टर क्षेत्र असून २११.४६ लाख पशु इतक्या संख्येचे अपेक्षित आहे.

राज्यातील पतपुरवठा व पीक उत्पादन

तपशील	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१
एकूणकर्जे मंजूरीच्या मुल्यांकनासाठी	७८२.६	९८.६	८२४.६	७८.२	५१.४	१२१	८४.६	७६.६	४१२.६	११६.४
पीक	उत्पादन(००० मेट्रिक टन)									
भुईमूग	७८२४८	८४४०	७८३७०	९२५१	९२१०	१४३४४	७८१४०	७१४०	९३१८	१४७०१
सूर्यफूल	२२१५	२७४२	३१४४	२७१९	६५७५	४५८४	३४८३	३२८३	३८१९	४४४४
एकूण तृणधान्ये	१२५७१	१८४२९	१४७११	१९३७८	८७१५	१८२७०	१४९३८	१८३७०	१९०१८	१९३७१
तांदळाचा	४४४५	५८८०	५२१४	६८१०	६४१९	५४१९	५८०८	५८८५	५३८८	५४१९
ज्वार	८१०३१	१४३५८	७९३७१	८९६११	७९३८०	५५६१८	८९३१८	८९७७१	१४१४१	१११८५१
कापूस(गठी)[1]	७१००	७१५५	८८१४	७०००	७५००	७०४५०	९८१४	९५१९	९२१९	१०११०
ऊस	७८५६८	९७८५	१४१५८	११८१०	९७५०	१०१४०	११०१९	१०८७८	१४४१४	१२२७०
सरासरी	८७०८	८८५८	७८१४	८७८१	९४५२	७५१७०	१४१७०	११७०१	१४८७९	१०८७५

१ प्रति गठी २७९ किलो प्रमाणे गणले. @ २०२० कियर्ले एक गठाची सरासरी वजनाची प्रमाणित २७० किलोग्रॅम धरली

टीप : सन २०२०-२१ करिता पीक उत्पादनाची आकडेवारी अंतिम अहवालात अपेक्षित आहे.

- जेट्रोफा शेती प्रायोगात्मक अवस्थेत असल्याने त्याखाली राज्य (१२ टक्के हिस्सा) दुर्लक्षित क्षेत्रांकडात आहे. सन २०२०-२१ पर्यंत राज्यातून १.२५ लाख मेट्रिक टनांचे बीजे प्रायोगात्मकरीत्या निर्यात झाली.
- महात्मा गांधीजयंत भूमी सौरकरी कार्यपुस्तिका मंजूरता १.०१ च्या तुलनेमध्ये दि.३१ डिसेंबर, २०२१ पर्यंत ४.७१ लाख लाभार्थी सौरकन्यांना ₹ २८२४२ कोटी रकमेचा लाभ देण्यात आला.
- डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजनेअंतर्गत राज्य शासनाने यावे होतेल, २०२१ पर्यंत ₹ पीक लाख रकमेपर्यंतचा कर्जावर व्याजदराचे अनुदान एक टक्क्याप्रमाणे पीक देण्यात आले

१.२० मोठ्या, मध्यम व लघु पाटबंधारे (राज्य क्षेत्र) प्रकल्पांतून यावे भूत १०१० आखेरी ५४.३५ लाख हेक्टर सिंचन क्षमता निर्माण करण्यात आली असून सन २०२०-२१ मध्ये प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र ४१.६० लाख हेक्टर (७४.८ टक्के) होते.

१.२१ मोठ्या, मध्यम व लघु पाटबंधारे (राज्य क्षेत्र) प्रकल्पांतर्गत निर्माण एकसिंचनाची दि.३१ ऑक्टोबर, २०२० रोजी एकूण उपयुक्त जलसाठा ३६.०७ दशलक्ष घनमीटर होता व सरासरी एकूण जलसाठा ७५.१ टक्के होता.

१.२२ सन २०२०-२१ मध्ये ०.३८ लाख हेक्टर क्षेत्र नवीन सूक्ष्म सिंचनाखाली आणले आणि ८४,७१६ एवढ्या शेतकऱ्यांच्या पीक उत्पादन ₹ १५८.३६ कोटी अनुदान वाटप करण्यात आले.

१.२३ सन २०२१-२२ मध्ये यावे जादेचा अखेर, जिल्हा सेसाखेरीत ₹ ३३,०५६ कोटी पीक कर्ज तर ₹ १४,१४३ कोटी कृषि मुदत कर्ज वाटप करण्यात आले.

१.२४ सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरअखेर प्राथमिक कृषि सहकारी जमुनाबाद संस्थांनी शेतकऱ्यांना एकूण ₹ १४,५१४ कोटी कर्ज वितरीत केले.

१.२५ यावे मार्च ते यावे मे २०२१ कालावधीत अवकाळी पाऊस, गारपीट आणि चक्रीवादळाच्या यामुळे ३१ जिल्ह्यांमधील बाधित क्षेत्राच्या सुमारे ८.११ लाख हेक्टर कृषिक्षेत्रावरील ₹ ११११.१५ कोटी नुकसान भरपाई मंजूर केली. यावे मे २०२१ मध्ये तौक्ते चक्रीवादळामुळे ८७ जिल्ह्यांमधील बाधित क्षेत्राच्या सुमारे ०.१५ लाख हेक्टर कृषिक्षेत्रावरील ₹ ७१.३५ कोटी नुकसान भरपाई मंजूर केली. यावे जुलै २०२१ मध्ये अतिवृष्टी आणि पुरामुळे २४ जिल्ह्यांमधील सुमारे ४.४३ लाख हेक्टर क्षेत्र बाधित झाले व त्याकरीता ₹ ३६५.३७ कोटी नुकसान भरपाई मंजूर केली. यावे ऑगस्ट ते ऑक्टोबर, २०२१ या कालावधीत राज्यातील १८ जिल्ह्यांमधील अतिवृष्टी पुरामुळे बाधित क्षेत्राच्या सुमारे ४८.३८ लाख हेक्टर कृषिक्षेत्रावरील ₹ ३,०१२.३० कोटी नुकसान भरपाई मंजूर केली.

१.२६ प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेअंतर्गत दि.७ फेब्रुवारी, २०२१ अखेर राज्यातील १८.३३ लाख लहान व सीमांतीक लाभार्थी शेतकऱ्यांना बँक खात्यात एकूण ₹ ३८,१७०.२३ कोटी रक्कम जमा करण्यात आली.

१.१७ डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजनेअंतर्गत सन २०१७-१८ मध्ये १.२१ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ १६.७५ कोटी रक्कम व्याज सवलत अनुदान वितरित करण्यात आले आहे. सन २०१९-२० मध्ये ४.१६ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ ५२.८१ कोटी रक्कम व्याज सवलत अनुदान वितरित करण्यात आले.

१.१८ महाराष्ट्राचा २०१९ चा सुधारे ३.३१ कोटी लोकसंख्येचा राज्य देशात सातवा क्रमांकावर आहे. सुमारे ७.४३ कोटी कुशल/अकुशल व्यक्तींना संख्याबळ राज्य देशात पाचवा क्रमांकावर आहे.

१.१९ सन २०१७-१८ मध्ये खाजगीसह व खाजगी गुंतवणुकीचे वैयक्तिक लाभार्थी सूक्ष्म उद्योगात अनुक्रमे ८५.० लाख रिट्टा व ४०.४६ लाख रिट्टा होते, तर सन २०१९-२० मध्ये ते अनुक्रमे १.१६ लाख रिट्टा व ४९.७६ लाख रिट्टा होते.

१.२० सन २०१७-१८ मध्ये आणी व पोहोच पत्त्यांतील व्यवस्थ उत्पादन अनुक्रमे ६.१९ लाख मे. टन व १.१५ लाख मे. टन होते, तर सन २०१९-२० मध्ये ते अनुक्रमे ४.४४ लाख मे. टन व १.१८ लाख मे. टन होते.

१.२१ सन २०१७-१८ अखेरी राज्याचे प्रत्यक्ष भौगोलिक क्षेत्राफळ १०१ टक्के होते.

१.२२ राज्यात तीनही प्रकारच्याजमिनीचा मृदा नकाशाकरणासाठी ₹ २०८८ लाख, पोटी संरक्षण मृदासंधारणासाठी ₹ ३८५ लाख आणि पाणलोटी क्षेत्रे व नाल्यांच्या क्षारतेच्या नुकसानीसाठी ₹ २४१५.२ लाख नुकसान भागाई पोटी मंजूर केली आहे. राज्यात माहे जून २०१९ अखेर निसर्ग चक्रीवादळाच्या मृदा नकाशाकरणासाठी ₹ २०.११ लाख भागाई पोटी मंजूर केली आहे. राज्यात माहे जुलै, २०१९ अखेर नवसाची घटना आणि गारपीटीच्या मृदा अभ्यासासाठी ₹ १७५. ४४ लाख, पोटी संरक्षण मृदासंधारणासाठी ₹ १४३.५ लाख आणि पाणलोटी क्षेत्रे व नाल्यांच्या क्षारतेच्या नुकसानीसाठी ₹ १,१७.२८ लाख नुकसान भागाई मंजूर केली आहे.

उद्योग व सहकार

- मॉनेटरिंग महाराष्ट्र १.० अंतर्गत माहे जून, २०१७ ते माहे डिसेंबर, २०१९ अखेर राज्यात ₹ १,८८ लाख कोटी गुंतवणूक व ३,१४ लाख नवीन रोजगार संधींची राज्यात घोषणा झाली.
- महाराष्ट्र इलेक्ट्रॉनिक क्षेत्रविकास धोरण, २०१८ अंतर्गत राज्य इलेक्ट्रॉनिक वाहन उत्पादन घटक आणि एका पोटी उत्पादन घटकाकडून ₹ ८,४१० कोटी प्रस्तावित गुंतवणुकीस राज्यात प्राप्त झाली असून त्याअंतर्गत १,५०० रोजगार निर्मितीची अपेक्षित आहे.
- माहे ऑक्टोबर, २०१९ अखेरी राज्यात १,७७८ स्टार्ट-अप होते.
- पर्यटन उद्योगाला चालना देण्याकरीता माहे मार्च, २०१९ अखेर कौशल्यी क्षेत्रात आणि माहे ऑगस्ट, २०१९ अखेर साहसी पर्यटन उपक्रम क्षेत्रात राज्यात सुरुवात केली.
- डी एक्सीस बँक, बजाज फिनसर्व्ह, एचडीएफसी बँक, टोयोटा आणि टूरो सिस्टीमसोबत राज्याच्या विकास योजनेच्या उपाययोजनांना सामंजस्य करार करण्यात आला.
- माहे नोव्हेंबर, २०१९ अखेर राज्यात डीएमआय आणि अदानी पर्यटनाला चालना देण्याकरीता बोगद्यांसोबत आणि लोणार या ठिकाणांसोबत सामंजस्य करार केले.

१.२३ माहे ऑगस्ट, १९९९ अखेर उद्योगिकरणाचे धोरण अंगीकारल्यापासून माहे नोव्हेंबर, २०१९ पर्यंत राज्यात ₹ १५,४९,८१० कोटी गुंतवणूकीच्या २८,७१५ औद्योगिक प्रकल्प मंजूर करण्यात आले. सन २०१९ अखेर माहे नोव्हेंबर पर्यंत ₹ ७४,१५८ कोटी प्रस्तावित गुंतवणूकीच्या २५८ प्रकल्पांची नोंदणी झाली.

१.२४ माहे डिसेंबर, २०१० ते माहे नवंबर, २०१९ पर्यंत राज्यातील मेट्रो मार्गांसाठी गुंतवणूक ₹ १,५१,७४२ कोटी अनुमानीत असून त्यापैकी मेट्रो मार्गांची गुंतवणूकीकरता २८ १ टक्के होती.

१.२५ माहे नोव्हेंबर, २०१९ पर्यंत ३१.८५ लाख रोजगारासह राज्यात एकूण ३०.३१ लाख (१.८५ लाख खुले, ०.३१ लाख लघु व ०.०५ लाख व्यवसाय उपक्रम प्रकार मॉडेल) अंतर्गत मॉडेलकुल होते.

१.२६ दिल्ली-मुंबई औद्योगिक पट्टीकेचा एक भाग म्हणून बीक ३ अंतर्गत या प्रकल्पांसाठी नाशिक-सिन्नर आणि इगतपुरी औद्योगिक क्षेत्रात जपानच्या सहकार्याने औद्योगिक नगरीकरण सहायता (जायका) विकास करत आहे. माहे नोव्हेंबर, २०१९ पर्यंत जायकाअंतर्गत सुरवातीस २३७ एकर क्षेत्रफळावर २३६ भूखंडांचे गुंतवणूकयोग्य भाग करण्यात आले आहे. जायकाअंतर्गत ₹ २,५०० कोटी खेरा करात गुंतवणूक झाली असून सुमारे ५,१७१ रोजगार निर्मिती झाली आहे.

१.२७ 'पृथ्वीवेधशाळा यात्रा पर्यटन प्रतिस्पर्धी २०१९' अहवालानुसार सन २०१० मध्ये राज्यात येणाऱ्यांतील पर्यटकांच्या पोटीची संख्या ३.९२ कोटी आणि विदेशी पर्यटकांच्या पोटीची संख्या ०.३६ कोटी होती, तर सन २०१९ मध्ये येणाऱ्यांतील पर्यटकांच्या पोटीची संख्या १४.१६ कोटी आणि विदेशी पर्यटकांच्या पोटीची संख्या ०.५८ कोटी होती.

१.२८ राज्यात दि. ३१ मार्च, २०१९ रोजी सुमारे ५.७५ कोटी प्रमाणात अपारंपरीय १.०५ लाख ग्रहकांची वीजा होत्या. त्यापैकी १.६ टक्के घरगुती कृषि पम्पधारक वीजा, १.७ टक्के सिंगल-कृषि पम्पधारक वीजा, ५.३० टक्के यंत्रमिलांना वीजा, ११.१ टक्के कृषि संलग्न वीजा, ५.८ टक्के मध्यम औद्योगी वीजा आणि ८०.५ टक्के इतर कार्यांत गुंतलेल्या वीजा होत्या.

यशस्वीतून सुविधा

१.३१ सन २०२०-२१ मध्ये राज्यात एकूण १,५१,६७१ वस्तऱ्या पुरोहित (मेळावेत अंतर्भूत झाल्या विनोदाने) यांना नियमितरीत्या झाल्या असून राज्यातील एकूण जिल्ह्यांचा संख्या १,२४,६९१ वस्तऱ्या पुरोहित होत्या.

- दि.३१ मार्च २०२१ रोजी राज्यातील ग्रीन जिल्ह्यांची संख्या ७५ तर ऑरेंज जिल्ह्यांची संख्या १०१ होती.
- राज्यातील जिल्ह्यांचा सरासरी अभिप्राय संख्या १,०७५ पुरोहित असून सर्वाधिक नागपूरमध्ये ७९८ पुरोहित आहे.

- अंदाजित किमान ₹ १७,८४३ कोटी अपेक्षित गुंतवणूक प्रस्ताव झाले.
- पुढील किमान २५ प्रकल्प (एकत्रित) (अंदाजित किमान ₹ १२,७१२ कोटी) प्रारंभिकावस्था नजीक आहे (उदाहरण, २०२१ मध्ये पुढील ४० टक्के काम पूर्ण झाले.

- पुढील पाणी व्यवस्थापन प्रकल्प टप्पा १ अंतर्गत ठाणे-मिरा रोड मार्गावरील आंतरिक नाल्यांचे व लहान नदीचे कार्यान्वित झाला.
- पुढील मेट्रो रेल्वे प्रकल्पांतर्गत वेहेळगाव ते डी. एन. नगर (मेट्रो लाईन २A) आणि मंडोली (पू.) ते वेहेळगाव (पू.) (मेट्रो लाईन ९) मे काम अंतिम टप्प्यात आहे.
- मुलुंड-ऐरोली-सोनेक (मेट्रो लाईन ५) अंदाजित किमान ₹ २६४.०९ कोटी खाडा-पाइपलाईन-ठाणे-कल्याणखाडी (मेट्रो लाईन ४) अंदाजित किमान ₹ १४,२४१ कोटी, कल्याणखाडी-तळपुल (मेट्रो लाईन ४A) अंदाजित किमान ₹ ९४१ कोटी, ठाणे-निर्यातदी-कापरा (मेट्रो लाईन ५) अंदाजित किमान ₹ ८,४१७ कोटी, खाजगी उच्चस्तर भाग-विक्रोळी (मेट्रो लाईन ६) अंदाजित किमान ₹ ६,७१४ कोटी, वेहेळगाव (पू.)-मिरा भाईंदर आणि मंडोली (मेट्रो लाईन ९) अंदाजित किमान ₹ ९,१०७ कोटी मजबूतीची कार्य प्रगतीपथावर.
- गवते पुढील मेट्रो रेल्वे प्रकल्प व पुर्ण मेट्रो रेल्वे प्रकल्प यांचे काम प्रगतीपथावर आहे.
- नागपूर मेट्रो रेल्वे प्रकल्पाचे काम अंतिम टप्प्यात असून या प्रकल्पामधील खापरी ते बालाजीवार्ड मार्ग (उदाहरण सीताबर्डी मार्ग) आणि लोकनायक भवन ते सीताबर्डी (पूर्व-पश्चिम मार्ग) प्रवासीसाठी खुले झाले.
- नवी पुढील आंतरराष्ट्रीय विमानतळ (अंदाजित किमान ₹ २४,२७१ कोटी) विकासाचे काम सुरु.

१.३३ सन २०२०-२१ मध्ये माझे पोर्टफोलियो, जिल्ह्यांतील सरासरी कमाल चालणे २८,८४१ पोलादीट होती तर घुरवरा १०,२०९ पोलादीट होता. सन २०२०-२१ मध्ये जिल्ह्यांतील प्रशासकीय कामाचे सरासरी १९,१५० पोलादीट होती तर घुरवरा १२,८८१ पोलादीट होता.

१.३४ सन २०२०-२१ मध्ये महाराष्ट्रीयनांची संख्या झाली २.२६ टक्के तर महाविद्यालयांची विभाग झाले आणि एकत्रित तांत्रिक व व्यवसायिक' झाली अनुक्रमे १५.११ टक्के व १०७.३ टक्के होती.

१.३५ माझे मार्च २०२१ आखो प्रादेशिक कोकणात विभाग व विभाग परिषदांच्या संकल्पनांतर्गतील २७०वी सांखी सुमारे ३,२१ लाख किमी होती.

१.३६ हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र जलधी महामार्ग हा पुढील ४ जलधू महानगर मॉडेलवर एकूण ₹ ५५,३१५.१२ कोटी अपेक्षित खर्च असलेला लाट आहे (३७ किमी अंतर व १२० मीटर रेंज) मुलुखी महामार्ग प्रस्तावित आहे. माझे डिसेंबर, २०२१ अखेर या महामार्गाचे सुमारे ७% टक्के काम पूर्ण झाले असून ₹ ३,१४५ कोटी खर्च झाला.

१.३७ राज्यातील राज्यस्तरीय खडपोली मॉक्षा दि. १ जानेवारी २०२१ रोजी ४७१ लाख (१२८ शहरे आणि किमी रेखा लांबी) होती, ता. दि. १ जानेवारी २०२१ रोजी ६८९ लाख (१२५ शहरे आणि किमी रेखा लांबी) होती.

१.३८ सन २०२१-२२ मध्ये माझे पर्यटकांमध्ये महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाला प्रति दिन सरासरी १७,१७१ मध्य गाडयांची २५.२७ लाख किमी प्रवास मध्ये २५.०१ लाख प्रवासी वाहतूक केली.

१.३९ सन २०१७-१८ मध्ये, मोठ्या व लहान खेडयांपुरत झालेली एकत्रित मालवाहतूक १.४ हजार.५१ लाख मे. टन होती तर ती मालाचे मध्ये १.७१८.०५ लाख मे. टन होती.

१.४० सन २०१७-१८ मध्ये खेडोपाडी व लांबपल्ल्याचे विभागस्तरीयकरण झालेली प्रवासी वाहतूक अनुक्रमे १३३.९६ लाख व २२.२३ लाख होती तर सन २०१९-२० मध्ये सरासरी सालवेकरांची अनुक्रमे ४५८.४१ लाख व २०५.३१ लाख होती.

१.४८ सन २०१७-१८ मध्ये राज्यातील विभागस्तरीयकरण झालेली खेडोपाडी व आंतरराष्ट्रीय मालवाहतूक अनुक्रमे १.८७ लाख मे. टन व ४.४१ लाख मे. टन होती तर सन २०१९-२० मध्ये सरासरी सालवेकरांची अनुक्रमे ६.३० लाख मे. टन व ५.८६ लाख मे. टन होती.

१.४१ एप्रिल ते मार्च २०२१ मध्ये ३ स्टेशनद्वारे प्रवासी संख्या १०.२२ कोटी आहे. मार्च ते डिसेंबर २०२१ मध्ये ७ स्थानकांची संख्या ११.६६ कोटी आहे.

सामाजिक क्षेत्र

- वर्ष २०१९ मध्ये जन्मदर, मृत्युदर व अर्भक मृत्युदर हे अनुक्रमे १५.३, ५.४ व ३० होते
- वर्ष २०१८ मध्ये माता बालसंगोपन कार्यक्रमांचा मृत्युदर, गंभीरता तिसरा मृत्युदर व एकूण बालदर हे अनुक्रमे ११, १३ व १.७ होते
- वर्ष २०१९-२० मध्ये माता मृत्युप्रमाण ६९ होते

१.५० दि.३० सप्टेंबर २०१० रोजी एकूण १,०५,३३८ प्रशासित (वय १ ते ६ वी) शाळा होत्या व त्यातील पटसंख्या १५,६१ लाख होती तर ९८,५७० माध्यमिक व उच्च माध्यमिक (वय ११ ते १७ वी) शाळा होत्या व त्यातील पटसंख्या ६५.१ लाख होती.

१.५१ आदिवासी मराठीत उच्च शिक्षण घेणारी २०१९-२० सहशालेय पुस्तक शाखा ६५, विद्यापीठे, ४,४१४ महाविद्यालये आणि १,४१३ व्यावसायिक संस्था होत्या व त्यातील पटसंख्या ५.३१ लाख होती.

१.५२ एकात्मिक महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेअंतर्गत जन २०१९-२० वर्षे मार्च अखेरची पर्यंत, सुमारे ३.१६ लाख रुग्णालिका व इतका कालावधी आले अनुक्रमे ₹ १,३९.१२ कोटी खर्च झाला.

१.५३ महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (उमेद) अंतर्गत जन २०२१-२२ पर्यंत मार्च अखेरपर्यंत एकूण ३५,११२ ग्रामसंघांना गाठीत ₹ २३८.५२ कोटी रोखीचा कालावधी आला.

१.५४ जानेवारी २१ महाराष्ट्रातील अकुशलगारांचा वि.१५ नोव्हेंबरी, २०२१ पर्यंतचा एन्यातील कामाची पहिलेली खालीलप्रमाणे होती.

- सक्रिय कामगारांची संख्या ७१.३० लाख तर त्यापैकी ज्यांनी झालेल्या कामगारांची संख्या ६७.६७ लाख होती
- कामे ज्यांनी होण्यासाठी ९४.९ टक्के होता
- एकूण मृत्यू ४१ लाख होते
- काम मृत्यूपूर्व १.० टक्के होता

१.५५ एप्रिल दि.१७ फेब्रुवारी २०२१ पर्यंत ६८ वर्षे व त्यातील कामाचा एकूण ६.४८ कोटी अभ्यासिते १५ ते १८ वर्षे वर्गीकरातील ७.४५ कोटी मुलांचे लसीकरण पूर्ण करण्यात आले आहे आणि ८१४ कोटी अभ्यासित डिसेंबरात होत देण्यात आला आहे.

- दि.३० सप्टेंबर २०१० रोजी मुलांचे पूर्ण लसीकरणाचे निर्देशक प्राथमिकस्तरीय ७८१, उच्च प्राथमिकस्तरीय ८८८, माध्यमिकस्तरीय ७८१ व उच्च माध्यमिकस्तरीय ८८७ आहे
- एकात्मिक बाल विकास सेवा कार्यक्रमांतर्गत कोविड-१९ महामारीपूर्व रोखी पहाटे गावातील बालकांच्या पर्यंत ₹ १४ लाख पुरत ठेवीच्या स्वरूपात अर्थसंकल्प देण्यात आले. जन २०२१-२२ मध्ये मार्च मोबईपर्यंत ९१.७ लाभार्थी झाले होती

१.५६ जन २०१०-११ मध्ये, ० ते ५ वर्षांपर्यंत १८.० टक्के झाले सर्वसाधारण उपलब्धी ८.२ टक्के झाले मध्यम मध्ये उपलब्धी आणि १४ टक्के बाळके गंभीर मध्ये उपलब्धी होती. जन २०१९-२० मध्ये, सदृश्य आकडेवारी अनुक्रमे ८८.३ टक्के, ६.१ टक्के आणि ५.२ टक्के होती.

१.५७ जन २०१०-११ मध्ये, ० ते ५ वर्षांपर्यंत ८८.७ टक्के झाले सर्वसाधारण उपलब्धी १६.० टक्के झाले मध्यम मध्ये उपलब्धी आणि ६८ टक्के झाले गंभीर मध्ये उपलब्धी होती. जन २०१९-२० मध्ये, सदृश्य आकडेवारी अनुक्रमे ७१.० टक्के, १६.८ टक्के आणि ६.२ टक्के होती.

१.५८ स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान (ग्रामीण) अंतर्गत मार्च गोळेपर्यंत, २०११ पर्यंत २७१ शहरांना ओडीएफ+, ९२१ शहरांना ओडीएफ++ आणि इतर शहरास वॉटर+ म्हणून घोषित करण्यात आले.

*****

२

लोकसंख्या

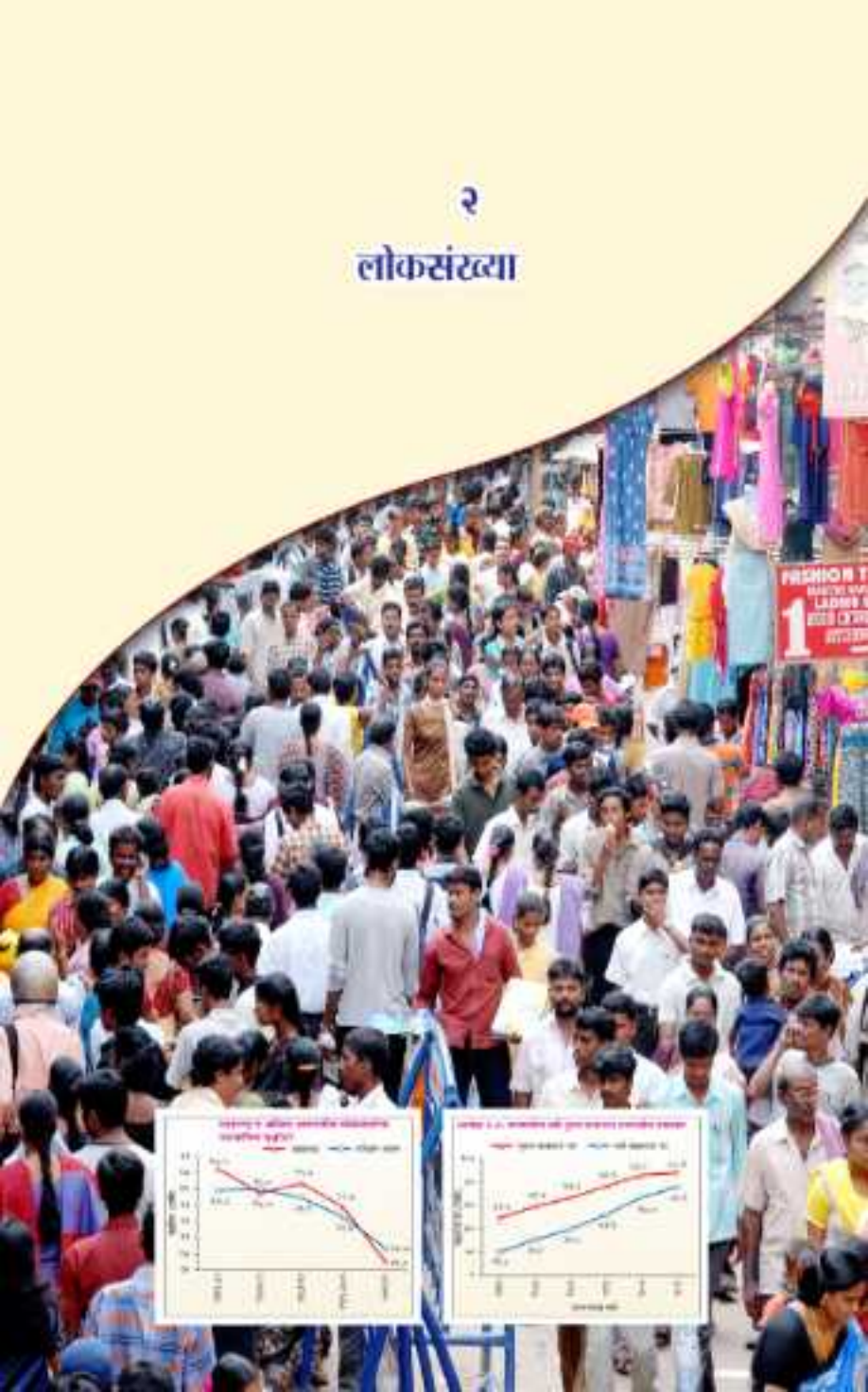

२. लोकसंख्या

२.१ भारतामध्ये वस्तीनिर्धारक सार्वजनिक, खाजगीकरण या मुद्दा बनविणे नवनवीन योगदान घेणे. देशात पहिली जनगणना इस १८७१ मध्ये घेण्यात आली आणि जनगणना १९११ हे प्रशासनिकदृष्ट्यांची दाखवी जनगणना असून लाईटने वृद्धिनंतरचे जैवारी जनगणना आहे. लोकसंख्येचा विस्तृत लोकसंख्याशास्त्रीय, सामाजिक आणि आर्थिक वैशिष्ट्यांद्वारा समेत लक्षात घेण्यासाठी घेऊन आणि लहान लोकसंख्या गटांची समस्यांच्या आकडेवारी जनगणनेपासून प्राप्त होते. शासनाच्या नियोजनासाठी व धोरणे आखण्यासाठी जनगणना मौलिकदार साहित्ये प्रदान करते. शासन विकास २०३० जनरेंद्र एजेंसियांसाठी विश्वासनीय, ठोस, सुलभ, समयोचित असते लोकसंख्या आणि लोकसंख्याशास्त्रीय आकडेवारी आवश्यक आहे.

जनगणना २०२१

२.२ कोविड१९ महामारीमुळे केंद्र शासनाकडून जनगणना २०२१ चा पहिला टप्पा म दिर. एप्रिल, २०२० मध्ये सुरु होणारी राष्ट्रीय लोकसंख्या नोंदवहीचे अद्ययावतीकरण (पहिली डिजीटल जनगणना) आणि सर्व प्रशासित क्षेत्रांचे कार्यक्रम पुढे ढकलण्यात आले आहे.

जनगणना २०११

२.३ जनगणना २०११ नुसार राज्याची लोकसंख्या ११.२४ कोटी होती व ती अखिल भारतीय लोकसंख्येच्या १.३ टक्के होती. महाराष्ट्र हे देशातले दुसऱ्या क्रमांचे मोठा राज्य आहे लोकसंख्येच्या बाबतीत यूपीच्या क्रमांकाचे राज्य होते. एकत्रीत लोकसंख्येची संख्या ५५% ग्रामीण होती. लोकसंख्येचा दशकीय वृद्धीदर राज्यातील १६.४ टक्के या अखिल भारतातील १७.७ टक्के होता. महाराष्ट्र लोकसंख्येत ७ व्यापारात या क्रमांकाचे अखिल भारतीय जनतेचा राज्य लघुकृषी मालाचा व व्यापार आणतात होते. राज्यामध्ये स्त्रीपुरुष लिंगाचे आकार ९२९ असून ते राष्ट्रीय सरासरी ९४१ होता. महाराष्ट्र आणि अखिल भारतामध्ये लोकसंख्येचे महत्वाचे निर्देशक तक्ता २.१ मध्ये दिले आहेत. महाराष्ट्राची व भारतामधे जनगणनेचा आधारित लोकसंख्या घोषित २.३ मध्ये दिली आहे तर जनगणनेचा आधारित राज्यातील ग्रामीण व शहरी लोकसंख्या घोषित २.४ मध्ये दिली आहे आणि जनगणना २०११ नुसार जिल्हानिहाय लोकसंख्येचे निर्देशक घोषित २.५ मध्ये दिले आहेत.

२.३.१ राष्ट्रीय लोकसंख्या आयोग, केंद्र शासन यांचे प्रकाशित केलेल्या प्रक्षेपित लोकसंख्येनुसार राज्याची दिर. मार्च २०११ रोजीची प्रक्षेपित लोकसंख्या १२.५४ कोटी आहे.

लोकसंख्या वृद्धीदर

२.४ राज्याच्या लोकसंख्येचा दशकीय वृद्धीदर १९६१-७१ या दशकात २७.६ टक्के होता आणि २००१-२०११ या दशकात तो १५.८ टक्के होता.

तक्ता २.१ महाराष्ट्र आणि अखिल भारताच्या लोकसांख्यिकीय वैशिष्ट्यांचे निर्देशक

तपशील		महाराष्ट्र						अखिल भारत					
		१९९१	१९९७	१९९९	१९९९	२००१	२०११	१९९१	१९९७	१९९९	१९९९	२००१	२०११
लोकसंख्या (कोटी)													
ग्रामीण	स्त्रिया	३.१०	३.४१	३.६८	३.८१	३.९१	४.२४	४३.१६	४९.४३	५८.५७[अ]	५९.८९[ब]	६१.८८	६४.८५
	पुरुष	३.४३	३.९१	३.९३	४.१८	४.२३	४.८१	४४.४४	५८.४१	५८.४१[अ]	६१.५१[ब]	६३.११	६९.४४
	एकूण	६.५३	७.३४	७.९१	८.८१	९.१५	९.९१	८८.१६	१०८.१४	११७.३९[अ]	१२१.४१[ब]	१२४.९९	१३४.९९
नागरी	स्त्रिया	१.८३	२.३७	२.८२	३.०३	३.२८	३.९५	१९.०१	२९.१४	३८.६८[अ]	४०.९८[ब]	४२.७५	४८.४८
	पुरुष	१.९१	२.४१	२.९१	३.२१	३.६२	४.१५	२८.४५	३९.२३	३९.२७[अ]	४२.१४[ब]	४६.१९	५९.४८
	एकूण	३.३१	४.७१	५.९९	६.३१	६.९१	८.१०	४८.८८	६८.३७	७८.३४[अ]	८३.०८[ब]	८९.०१	१०८.९०
नगरी	स्त्रिया	१.११	१.५७	१.७५	१.९१	२.११	२.५८	१७.८१	२४.१९	३१.८७[अ]	३३.५८[ब]	३८.४१	४३.४१
	पुरुष	२.२२	२.९६	३.११	३.४३	३.९१	४.२८	१८.१८	२९.८७	३१.४०[अ]	३८.४१[ब]	३८.०६	४९.५५
	एकूण	४.५८	५.४८	६.९१	६.९४	८.१९	९.९१	३६.४८	५४.१९	६३.२८[अ]	७१.९८[ब]	७८.५८	९२.९५
अनुसूचित जाती	स्त्रिया	२.२१	२.४४	२.७५	३.०८	३.२१	३.६६	९.४५	८.४१	१४.४८	१४.८१	१६.६६	१७.८४
	पुरुष	३.१९	३.२६	३.४३	३.७५	४.०१	४.३८	९.३०	९.२३	५.७१	७.१३	८.४१	९०.४५
	एकूण	५.३१	५.९५	६.१९	६.९४	७.२१	८.९५	९.१५	९.८७	१५.५५	१६.९४	१८.०६	२०.९९
अनुसूचित जमाती	स्त्रिया	१.२७	१.४२	१.५८	१.७६	१.८५	२.०५	३.२१	३.८१	५.२६	५.७८	८.४६	१०.९५
	पुरुष	१.३१	१.५१	१.४१	१.४८	१.७१	१.५२	३.५०	३.९९	५.४४	६.२१	८.२१	९.९१
	एकूण	२.५८	२.९३	३.२८	३.९६	३.५९	३.५२	६.९१	७.८०	१०.९०	१२.०९	१६.६८	१९.९६
लोकसंख्या (० ते ६ वर्षे वयोगट)	स्त्रिया	१.८२	१.७१	१.७१	१.३५	१.३८	१.३३	९.९१	११.५८	१२.४१	१५.०१	१९.३८	१९.१५
	पुरुष	१.३९	१.५३	१.५६	१.४१	१.४१	१.४०	९.८१	५.८१	६.४४	६.९१	८.५०	८.५७
	एकूण	३.१९	३.२१	३.२९	३.११	३.३५	३.३३	१८.०५	१७.३८	१९.०१	२१.९१	२८.८८	२८.८८
शिक्षणसंस्थेत जाणारी लोकसंख्या (६ ते १९ वर्षे वयोगट)		१.४६	१.५५	१.७४	१.२३	१.४१	१.२७	८.५२	११.२३	१५.०१	१७.७७	२२.५१	२५.३१
मुख्य कार्यकारक लोकसंख्या (१५ ते ५९ वर्षे वयोगट)		१.९८	२.८१	३.०१	३.४३	३.८७	४.१७	३४.४१	४.१५	१९.१५	२५.४५	३१.५१	३९.३०
शहरीकरण शहरीकरण (टक्के)		१६.४	१७.१	१८.१	१९.८	१९.८	१८.१	३२.४	३३.८	३५.०	३५.१[ब]	३८.५	४२.८
साक्षर - मुख्य प्रवाहात		१४१	१४०	१६७	१९६	१९९	१९९	१३९	१४०	१४७	१७७	१९६	१७९
शाळाबाह्य/शाळा सुटलेली प्रमाण (६ ते १४ वर्षे वयोगट)		१७८	१७९	१८९	१७९	१९९	८१४	१७६	१९४	१९९	१७५	१९७	१९८
साक्षरता दर[क] (टक्के)		७५.३	७५.८	७८.८	७४.१	७६.१	८२.३	५८.३	६४.१	६६.१[ब]	७३.०[ब]	७४.८	७६.७
लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ किमी)		१७१	१९१	२०४	२५७	३१५	३६५	१८१	२७७	३१६	३८७	३९५	४८१
मध्यवर्ती लोकसंख्या (टक्के)		४८.१	४१.१	४०.८	४८.४	४९.४	५०.९	५८.१	५१.६	५१.४	५०.५	५०.८	४९.१

① जनगणनेची तात्पुरती लोकसंख्येवर आधारित आकडेवारी

अ जम्मू व काश्मीरची तात्पुरती लोकसंख्येवर आधारित आकडेवारी

ब जम्मू व काश्मीरची तात्पुरती लोकसंख्येवर आधारित आकडेवारी

क १९९१ व २०११ ची लोकगणती (जनगणना), सर्व ७ वर्षांवरील व्यक्तींच्या साक्षरतेवर लोकसंख्येवरील आधारित १९९१, १९९९, २००१ व २०११ ची लोकगणती (जनगणना) ७ वर्षे व त्यावरील सर्व व्यक्तींच्या साक्षरतेवर आधारित

| लोकगणती (जनगणना) आकडेवारी वापरलेली नाही ‡‡ लोकगणती (जनगणना) आकडेवारी उपलब्ध नसल्याने वापरलेली नाही

‡‡ जनगणती (जनगणना) आकडेवारी उपलब्ध नसल्याने वापरलेली नाही

आकडे : जनगणना व सांख्यिकीय आयोग

लोकसंख्येची घनता

१.५ जनगणना १९९१ नुसार राज्यात लोकसंख्येची घनता (असणारी प्रति चौ किमी) ११९ होती तर तो अखिल भारतासाठी ती २४२ होती. जनगणना २००१ नुसार लोकसंख्येची घनता मुख्यत्वे निरनिराळ्या (मुंबई सहा आणि मुंबई उपनगर वगळून) जिल्ह्यांत (१४,४६८) आणि सर्वात कमी घनता जिल्ह्यात (गडचिरोली) नोंदवली गेली (७१) होती. जनगणना २००१ नुसार राज्याची लोकसंख्येची घनता ३१५ होती व तो अखिल भारताच्या लोकसंख्येच्या घनतेपेक्षा (३७२) कमी होती. जनगणना २००१ नुसार लोकसंख्येची घनता मुंबई उपनगर जिल्ह्यात सर्वाधिक (२०,९८८) आणि गडचिरोली जिल्ह्यात सर्वांत कमी (७१) होती.

आलेख १.३: महाराष्ट्राची व अखिल भारताची लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ कि मी)

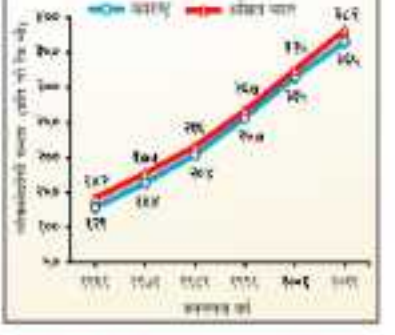

साक्षरता दर

१.६ जनगणना १९९१ नुसार राज्याचा साक्षरता दर ६४.१ टक्के होता व त्यात वाढ होऊन जनगणना २००१ साली तो ७७.३ टक्के झाला. जनगणना १९९१ नुसार राज्यातील स्त्री-पुरुष साक्षरता दरामधील तफावत १४.३ टक्केवारी इतकी होती जनगणना २००१ साली ती १३.५ टक्केवारी इतकी नोंदवली गेली. जनगणना १९९१ नुसार अनुसूचित जातीमधील स्त्री-पुरुष साक्षरता दरामधील तफावत १८.९ टक्केवारी इतकी होती जनगणना २००१ साली ती १५.३ टक्केवारी इतकी नोंदवली गेली. जनगणना १९९१ नुसार अनुसूचित जमातीमधील स्त्री-पुरुष साक्षरता दरामधील तफावत १८.३ टक्केवारी इतकी होती जनगणना २००१ साली ती १३.६ टक्केवारी इतकी नोंदवली गेली.

आलेख १.४: राज्यातील स्त्री-पुरुष साक्षरता दरामधील तफावत

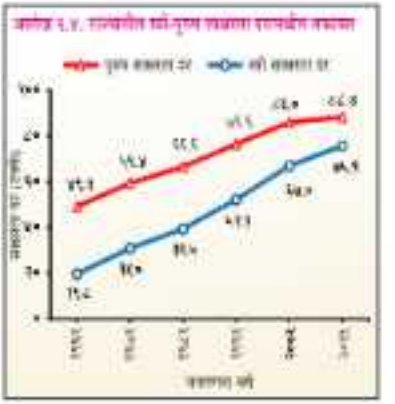

स्त्री-पुरुष प्रमाण

१.७ जनगणना १९९१ नुसार राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण १७६ होते आणि जनगणना २००१ नुसार ते ९२२ होते. राज्याच्या ग्रामीण भागातील स्त्री-पुरुष प्रमाण हे नेहमी शहरी क्षेत्रांपेक्षा नेहमी सरासरीचे जास्त होते. जनगणना १९९१ नुसार स्त्री-पुरुष प्रमाण सर्वाधिक (११२७) हा दादरा-नगर हवेली जिल्ह्यात (दुसरे सहा आणि मुंबई उपनगर एकत्रित) नोंदवला गेली (७५३) होती. जनगणना २००१ नुसार स्त्री-पुरुष प्रमाण सर्वाधिक जिल्ह्यात (१०११) हा दुसरे सहा जिल्ह्यात नोंदवला गेला (८५१) होती.

आलेख १.५: राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण

बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण

२.८ जनगणना १९९१ मुळात ०-२ वर्षे वयोगटातील बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण १४६ होते व जनगणना २००१ मुळात ते ८९४ होते. जनगणना १९९१ मुळात बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण ग्रामीणांपेक्षा नागरीमध्ये निम्नतम सर्वाधिक (८८७) तसेच मुलापेक्षा मुलींचे निम्नतम (मुलांचे शहरी तसेच मुलींचे ग्रामीण प्रमाण) सर्वाधिक (९१४) होते. जनगणना २००१ मुळात बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण ग्रामीणांपेक्षा निम्नतम सर्वाधिक (९२६) तसेच बोट निम्नतम सर्वाधिक (८७७) होते.

नागरीकरण

२.९ राज्य तसेच अखिल भारतीय स्तरावर नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे. जनगणना १९५१ मुळात राज्यातील नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी १८.२ होती ती ती जनगणना २००१ मुळात ४५.२ टक्के झाली. सन १९५१ ते सन २००१ या कालावधीमध्ये नोंदवले गेलेले शहरी प्रमाण लक्षणीयरीत्या वाढले. जनगणना १९५१ मुळात राज्यातील शहरांची संख्या १६६ होती ती जनगणना २००१ मुळात २५४ होती.

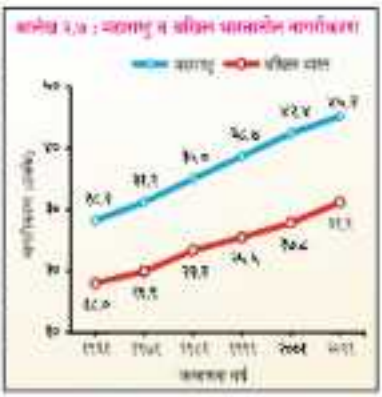

२.९.१ यातसोबत नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी जनगणना १९५१ मुळात १८.० टक्के होती ती जनगणना २०११ मुळात त्यात वाढ होऊन ती ३७.१ टक्के झाली. राज्य तसेच अखिल भारतातील नागरी लोकसंख्येचा दशवार्षिक वृद्धीदर तक्ता २.२ मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता २.२ राज्य तसेच अखिल भारतातील नागरी लोकसंख्येचा दशवार्षिक वृद्धीदर

(टक्के)

दशक	दशवार्षिक वृद्धीदर	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत
१९५१-१९६१	३८.३	३९.३
१९६१-१९७१	४८.०	३८.२
१९७१-१९८१	४०.४	४६.१
१९८१-१९९१	३८.१	३५.३
१९९१-२००१	३४.६	३१.२
२००१-२०११	२८.६	३१.८

आधार: भारतीय जनगणना आयोग

अनुसूचित जातींची लोकसंख्या

२.१० जनगणना १९६१ मुळात राज्यातील अनुसूचित जातींची लोकसंख्या राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ५.६ टक्के होती ती जनगणना २००१ मुळात ती ११.८ टक्के होती. जनगणना १९६१ मुळात अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येचे प्रमाण ग्रामीण निम्नतम सर्वाधिक

(२.६५ टक्के) होते व राज्यातील कुलाबा जिल्ह्यामध्ये (दादरा) सर्वात कमी (०.२ टक्के) होते. जनगणना २०११ नुसार अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येचे प्रमाण सर्वाधिक (२०.९ टक्के) होते व मेघालय जिल्ह्यात सर्वात कमी (०.१ टक्के) होते. राज्यातील अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येचे महत्त्वाचे निर्देशक तक्ता २.३ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता २.३ राज्यातील अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येचे महत्त्वाचे निर्देशक

जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (लाख)	एकूण लोकसंख्येतील प्रमाण (टक्के)	दशवार्षिक वृद्धीदर (टक्के)	स्त्री-पुरुष प्रमाण	साक्षरता दर (टक्के)	कार्य सहभाग दर (टक्के)
१९६१	३१.३	६.३	-	९४२	१५.८	५०.८
१९७१	३८.३	६.०	२२.१	९४४	२८.१	४८.७
१९८१	४४.८	७.१	१८.१	९४८	३५.३	४४.४
१९९१	५७.९	८.१	१९.५	९४४	४९.५	४८.८
२००१	६८.८	१०.२	१९.८	९५२	७४.१	४८.१
२०११	११२.८	१६.८	६४.२	९६२	८८.७	४३.१

आधार: जनगणना वार्षिक प्रकाशित

अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या

२.११ जनगणना १९६१ नुसार राज्यातील अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या ६.३ टक्के होती व जनगणना २०११ नुसार ती ९.४ टक्के होती. जनगणना १९६१ नुसार अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येचे प्रमाण धुळे जिल्ह्यामध्ये सर्वाधिक (३८.० टक्के) होते व ठाणे/मुंबई जिल्ह्यामध्ये सर्वात कमी (०.०३ टक्के) होते. जनगणना २०११ नुसार अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येचे प्रमाण नंदुरबार जिल्ह्यामध्ये सर्वाधिक (४१.९ टक्के) होते व मुंबई जिल्ह्यात सर्वात कमी (०.५ टक्के) होते. राज्यातील अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येचे महत्त्वाचे निर्देशक तक्ता २.४ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता २.४ राज्यातील अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येचे महत्त्वाचे निर्देशक

जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (लाख)	एकूण लोकसंख्येतील प्रमाण (टक्के)	दशवार्षिक वृद्धीदर (टक्के)	स्त्री-पुरुष प्रमाण	साक्षरता दर (टक्के)	कार्य सहभाग दर (टक्के)
१९६१	१४.०	६.१	-	९४८	७.१	५८.७
१९७१	१९.५	५.१	३३.१	९७१	११.७	४९.१
१९८१	२७.७	६.१	४५.४	९७४	२१.३	५३.७
१९९१	४३.१	६.६	३८.८	९६८	३९.८	५२.२
२००१	८५.८	८.९	९७.१	९७१	५५.१	४९.४
२०११	१०५.१	९.४	२३.५	९७०	६५.७	५०.६

आधार: जनगणना वार्षिक प्रकाशित

कामगार लोकसंख्या

२.१२ जनगणना १९६१ नुसार कामगारांचे प्रमाण राज्यातील एकूण लोकसंख्येच्या ४७.६ टक्के होते. ग्रामीण भागातील कामगारांचे प्रमाण (५१.४ टक्के) शहरी भागातील (४०.४ टक्के) कामगारांच्या प्रमाणापेक्षा अधिक होते. ग्रामीण भागातील स्त्री कामगारांचे प्रमाण ४२.७ टक्के होते व शहरी भागातील स्त्री कामगारांचे प्रमाण १३.४ टक्के होते. कार्य सहभाग दर भंडारा जिल्ह्यामध्ये सर्वाधिक (५८.४ टक्के) होता व मुंबई/मुंबई जिल्ह्यामध्ये (मुंबई शहर आणि मुंबई उपनगर एकत्रित) सर्वात कमी (४०.२ टक्के) होता.

२.१२.१ जनगणना २०११ नुसार कामगारांचे प्रमाण राज्यातील एकूण लोकसंख्येच्या ४४.० टक्के होते. ग्रामीण भागातील कामगारांचे प्रमाण (४१.८ टक्के) शहरी भागातील (४८.१ टक्के) कामगारांच्या प्रमाणापेक्षा अधिक होते. ग्रामीण भागातील स्त्री कामगारांचे प्रमाण ४१.५ टक्के होते आणि शहरी भागातील स्त्री कामगारांचे प्रमाण १९.८ टक्के होते. राज्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी काम कामगारांचे प्रमाण पुरुषांमध्ये ५६.० टक्के तर स्त्रियांमध्ये ३१.१ टक्के होते. गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये कार्य सहभाग दर सर्वाधिक (५४.५ टक्के) होता व मुंबई उपनगर जिल्ह्यामध्ये सर्वात कमी (३१.१ टक्के) होता. उद्योगांच्या प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी तक्ता २.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.५ : उद्योगाच्या प्रकारानुसार राज्यातील कारखान्यांची टक्केवारी

(टक्के)

उद्योगाचे नाव	जनगणना वर्ष				
	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११
शेतीआधारी	१५.६	१५.१	१२.८	१४.४	१४.२
शेतीपासून	१९.३	१६.९	१६.८	१२.२	१५.३
लाकूड, फर्निचार, कागदाचे, रेशीम व वस्त्रोद्योग, मद्यार्क सोडून संबंधित वस्तू	६.६	८.०	६.५	६.०	५.६
कुशल व संलग्न कार्ये	**१६.५**	**१९.७**	**१९.१**	**५१.५**	**५१.१**
छपाखाना व प्रकाशन	५.१	५.१	५.४	५.४	५.१
रासायनिक, रबरचे, तेल आणि धुलाई	१२.०	१४.०	१३.१	१३.१	१३.८
धातूकाम	६.५	९.१	९.४	९.१	९.४
लगाम आणि खनिज	६.७	६.१	८.१	१३.५१	१५.३१
वस्तूचा, जहाजाचा व यंत्रसामग्रीचा	३.१	३.३	३.७	५.१	५.४
इतर सेवा (बांधकाम, गॅस व पाणीपुरवठासहित)	९.०	१.४	५.४	६.३	६.५

टीप : यामध्ये, विनाभांडवल व्यवसाय व सुतारकाम वगळता, इंजीनिअरिंग व उत्पादनाचा, अन्नाचे व्यवसाय, खाणकाम विद्युतकाम आणि व्यवसायाशिवाय उत्पादन यांचा समावेश आहे.
अन्वयार्थ : वर्गवार नमुनेदाखल आकडेवारी

वयोगटानुसार लोकसंख्या

२.३.३ जनगणना २०११ नुसार राज्यातील ० ते १४ वर्षे वयोगटातील लोकसंख्येचा हिस्सा ४०.६ टक्के होता. १५ ते ५९ वर्षे वयोगटातील लोकसंख्येचा हिस्सा ५४.३ टक्के होता तसेच ६० वर्षे व त्यावरील वयोगटातील लोकसंख्येचा हिस्सा ५.३ टक्के होता. जनगणना २००१ नुसार ही टक्केवारी अनुक्रमे ४६.६, ६३.३ आणि ७.२ होती.

वृद्धांची लोकसंख्या

२.३.४ राज्याच्या ग्रामीण लोकसंख्येपेक्षा शहरी भागातील लोकसंख्येच्या टक्केवारीमध्ये वाढ होत असल्याचे वेगळे सांगणे नाही. जनगणना २०११ नुसार ६० वर्षे व त्यावरील वयोगटातील लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या ५.३ टक्के होती व या प्रमाणात वाढ होऊन जनगणना २००१ नुसार ७.२ टक्के झाली. राज्यातील वृद्धांची लोकसंख्या (६० वर्षे व त्यावरील वयाची) तक्ता २.६ मध्ये दिली आहे.

आलेख २.८ : वयोगटानुसार लोकसंख्येची टक्केवारी

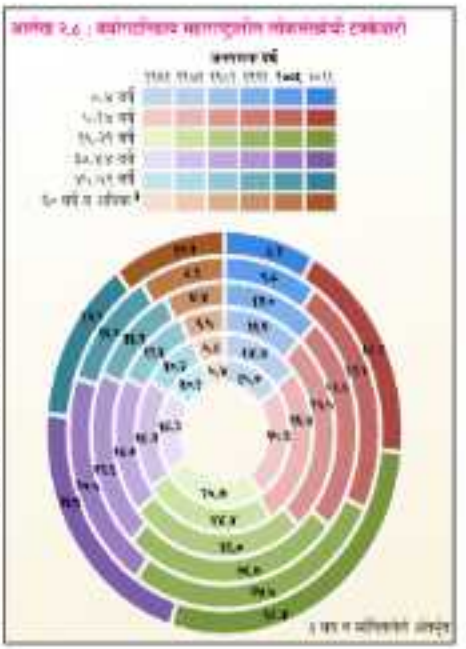

तक्ता २.१ राज्यातील वृद्धांची लोकसंख्या (६० वर्षे व त्यावरील वयाचे)

(लाख)

जनगणना वर्ष	पुरुष	स्त्री	नगरी	ग्रामीण	एकूण
१९९१	१०.३	१०.७	२१.०	१९.२	४.८
१९९१	१४.५	१४.४	२८.९	२१.८	७.१
१९८१	२०.१	२०.८	४१.०	२१.४	११.६
१९९१	२९.०	२९.२	५८.२	३१.७	१८.५
२००१	४०.०	४१.४	८१.४	५७.१	२४.८
२०११	५४.४	५५.४	१०९.९	७१.८	३८.१

आधार: जनगणना महानिबंधक कार्यालय (टीप: जनगणना संहितामध्ये दिव्यांगांची वेगळी आकडेवारी उपलब्ध नाही)

ज्येष्ठनागरिकांसंबंधित लोकसंख्या

२.३५ जनगणना २००१ नुसार राज्यातील ज्येष्ठनागरिकांमधील लोकसंख्या १.२२ कोटी होती जी याचाच ४.२५ कोटी होती. जनगणना २०११ नुसार राज्यातील ज्येष्ठनागरिकांमधील लोकसंख्या १.८८ कोटी होती जी याचाच ६.५५ कोटी होती. जनगणना २०११ नुसार ज्येष्ठनागरिकांमधील लोकसंख्येमध्ये ग्रामीण राज्यात अधिक (५८.२ टक्के) होते. जनगणना २०११ नुसार ज्येष्ठनागरिकांमधील कुटुंबाचा सरासरी आकार राज्य आणि जिल्हा पातळीवर सारखा ४.७ होता. राज्यातील ज्येष्ठनागरिकांमधील लोकसंख्येचे लिंगदक्ष निर्देशक तक्ता २.७ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता २.७ राज्यातील ज्येष्ठनागरिकांमधील लोकसंख्येचे लिंगदक्ष निर्देशक

निर्देशक	२००१	२०११
ज्येष्ठनागरिकांमधील लोकसंख्या (कोटी)	१.२२	१.८८
ज्येष्ठनागरिकांमधील लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण (टक्के)	४.२५	६.५५
नगरपालिका क्षेत्रातील लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	४१.५	४२.७
नगरपालिका क्षेत्राबाहेर लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	५८	५१
साक्षरता दर (टक्के)		
एकूण	८१.७	८४.९
पुरुष	८७.९	८९.३
स्त्री	७६.२	७९.०
कार्य सहभाग दर (टक्के)		
एकूण	३४.१	३८.१
पुरुष	५६.७	५६.५
स्त्री	१२.०	१७.०
स्त्री-पुरुष प्रमाण	८१५	८७१

आधार: जनगणना महानिबंधक कार्यालय

कुटुंबे व कुटुंबांसाठी सुविधा

२.३६ जनगणना २००१ नुसार राज्यामध्ये कुटुंबांची (खेळणाऱ्या कुटुंबे वगळून) संख्या २.१२ कोटी होती जी ती लक्षित पातळीच्या जवळजवळ १९.२७ कोटी होती. जनगणना २०११ नुसार राज्यामध्ये कुटुंबांची (खेळणाऱ्या कुटुंबे वगळून) संख्या २.७८ कोटी होती जी ती लक्षित पातळीच्या जवळजवळ २४.२७ कोटी होती. राज्यातील कुटुंबांसाठी (खेळणाऱ्या कुटुंबे वगळून) उपलब्ध असलेल्या सुविधा तक्ता २.८ मध्ये दिल्या आहेत.

তালিকা ২.৫ বাসাভাড়ায় জুটুরিয়াসী (মৌসুমভিত্তিক জুটুরি বসবাস) হওয়ার সম্ভাবনা সূচিমান

(হেরফের)

বৈশিষ্ট্য	জুটুরি	
	মডেল ১	মডেল ২
বিশ্লেষণের অন্তর্ভুক্ত উপাত্তসংখ্যা		
পরিবার	২৫,৩	২৫,৩
পরিবারসদস্য	৯৫,৫	৯৫,৫
ব্যক্তিগত বৈশিষ্ট্য		
বয়স	৫৬,১	৫৭,৫
জেন্ডার[১]	২৫,২	২৪,২
ধর্ম[২]	০,২	০,৩
উপাত্ত সংগ্রহের সময়কাল	০,১	০,১
অবস্থানভিত্তিক বৈশিষ্ট্য যেগুলো ঘূর্ণি দ্বারা প্রভাবিত		
ঘূর্ণিঝড়ে	২৭,৩	৪৩,২
বন্যার পানিতে	৪৫,৫	৪৩,৫
জেন্ডার[১]	১৬,২	৯,১
ধর্ম[২]	৫,৩	৭,৫
অবস্থানভিত্তিক ও জলাশয়	৭,৫	৭,৫
বাসাবাড়ি পরিবারে বসবাসের উপাত্তের অবস্থানগত	৭১,৫	৭৫,১
বাসাবাড়ি পরিবারে বসবাসের উপাত্তের সময়গত	৫৭,৯	৬৪,৯
বাসাবাড়ি পরিবারে সামাজিকভাবে সুবিধা উপাত্তের অবস্থানগত	৭২,১	৫৭,৪
অর্থনৈতিক অবস্থানভিত্তিক উপাত্ত		
খাদ্য সংগ্রহ	১৫,৩	১৯,২
উপার্জন সংগ্রহ	১৫,৫	১৬,১
সঞ্চয় সংগ্রহ	১৯,২	১৫,১
মডেলিং প্রক্রিয়ায় ব্যবহৃত উপাত্ত	৯৫,৭	৯৫,৭

ক বৈধ মডেল, মডেল নম্বর ২ | ১ মূলত সংগৃহীত প্রাথমিক উপাত্তের পরিসংখ্যান, বৈধ মডেলসমূহ ২

*****

परिशिष्ट २.१

महाराष्ट्राची व भारताची जनगणनांवर आधारित लोकसंख्या

जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (लाखांत)		दशकीय वृद्धीदर (टक्के)		साक्षरतेचे प्रमाण**	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१९६१	३,९६	४६,१८	२३.६	२४.७	३५.१	३४.४
१९७१	५,०४	५४,८१	३८.५	२४.८	४५.८	३९.५
१९८१	६,३८	६८,५२[अ]	२४.५	२५.०	५५.८	४९.३
१९९१	७,८१	८४,६३[अ]	२५.७	२३.९[ब]	६४.१	५२.२[ब]
२००१	९,६९	१०२.८७	२२.७	२१.५	७६.९	६४.८
२०११	११,२४	१२१.०१	१६.०	१७.७	८३.२	७३.०

आधार : जनगणना महानिदेशक कार्यालय

@ अ.जा.सह अनुसूचित लोकसंख्या वगळून

$ जम्मू व काश्मीरच्या अनुसूचित लोकसंख्या वगळून

@@ १९८१ व १९९१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयोगटातील लोकसंख्येसाठी आणि १९८१, १९९१, २००१ व २०११ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्षे व अधिक वयोगटातील लोकसंख्येसाठी आहे.

i साक्षरतेचे टक्केवारीत न मानता काढून

ii साक्षरतेचे टक्केवारी जम्मू व काश्मीर वगळून

परिशिष्ट २.२

जनगणनांवर आधारित राज्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या

जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (लाखांत)					भारतातील लोकसंख्येशी तुलना लोकसंख्येचे टक्केवारी	स्त्री-पुरुष प्रमाण			लोकसंख्येचे घनता (प्रति चौ.किमी)
	ग्रामीण	नागरी	एकूण	पुरुष	स्त्रिया		ग्रामीण	नागरी	एकूण	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१९६१	१.८३	१.२१	३.०५	१.५९	१.४६	७.७	९१५	८४१	९३३	१२१
१९७१	२.३७	१.५७	३.९४	२.०१	१.९३	७.२	९८५	८९४	९७४	१५४
१९८१	२.९८	१.९४	४.९८	२.५३	२.४५	७.१	९८४	८५१	९४६	१९४
१९९१	३.८३	२.५१	६.४५	३.४८	३.२९	६.८	९७१	८३१	९४३	२५७
२००१	४.२८	३.४१	९.४१	४.७४	४.४१	६.५	९३०	८७३	९१९	३१५
२०११	५.४५	५.०८	१०.५३	५.८९	५.४४	५.५	९०१	९०३	९०१	३६५

आधार- जनगणना महानिदेशक कार्यालय

टीप - जनगणना वर्षे नसल्याने सरासरी लोकसंख्या दर्शवली आहे.

परिशिष्ट १.१

जनगणना २०११ नुसार जिल्हानिहाय लोकसंख्येचे निर्देशक

अनु. क्र.	जिल्हा	लोकसंख्या (०००)			मागील वृद्धी दर (टक्के) (२००१-११)	साक्षरता दर (टक्के)			स्त्री : पुरुष प्रमाण	बालकांसाठीचा पुरुष-स्त्रीचे प्रमाण (० - ६ वर्षे वयोगट)
		पुरुष	स्त्री	एकूण		पुरुष	स्त्री	एकूण		
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१	मुकुंद नगर	६,८८५	६,७०१	१३,५८५	(-) ४.१	९१.५	८६.९	८९.२	८९३	९१४
२	मुकुंद उपनगर	५,०४१	४,९२६	९,९५७	८.३	९२.१	८८.४	८९.१	८९४	९१२
३	दापोली	५,८९५	५,७९५	११,८९८	९६.०	८८.७	७१.८	८४.५	८८९	९२४
४	रामगड	६,४४४	६,२७०	१२,७१४	११.३	८१.१	७५.१	८१.१	९५१	९२५
५	रत्नागिरी	७४१	८५४	१,९१५	(-) ४.८	९०.१	७४.५	८२.२	१,१२०	९१६
६	सिंधुदुर्ग	४१०	४४१	८५०	(-) २.२	९१.६	७१.८	८५.९	१,०७६	९२९
	कोकण विभाग	२५,७०४	२६,४१६	५२,१२०	१४.१	९०.७	८१.०	८६.६	८१४	९२१
७	पाटोळ	३,१५४	२,९५०	६,१०४	२२.३	८८.२	७६.१	८२.७	९१४	८६०
८	पुर्ते	१,७५४	१९०	२,०५१	३०.१	७१.५	३५.८	७१.८	१४१	८१८
९	नयनाकर	८३१	८१५	१,४४८	२५.७	७८.२	५६.५	६४.४	१४८	१४४
१०	लक्ष्मणगड	२,१९७	२,०९३	४,२९०	१४.१	८५.४	७०.९	७८.२	९२५	८४९
११	अलकनगरी	२,४७१	२,२००	४५,७१	१२.४	८४.८	७०.९	७९.१	१२१	८५२
	व्यापारी विभाग	१,७८०	८,९१५	१८,५७१	१८.१	८४.१	७० .७	७८.०	९१८	८७९
१२	पुणे	५,९९४	५,५०५	१,४११	१५.४	१०.८	८१.१	८६.१	९१५	८८१
१३	मालगड	१,५११	१,४९१	३,००४	९.१	८९.४	७९.१	८४.१	१८८	८१५
१४	खांदारी	१,४७६	१,३८९	२,८६१	१.१	८८.१	७४.६	८१.५	९६३	८४४
१५	सोनपुरा	२,२१८	२,०१०	४,३१८	११.२	८१.०	७८.५	७७.०	९१८	८८१
१६	कल्याणपुरा	१,१८१	१,८९५	३,८०१	१०.०	८८.१	७४.२	८१.५	९५७	८६३
	पुर्ते विभाग	१५,०७१	१४,३७०	२९,४४१	१८.१	८८.१	७९.१	८१.७	९४१	८८०
१७	सोनगावकर	६,९१४	६,७४०	१३,७०१	१४.८	८८.४	७०.१	७९.०	९२१	८५८
१८	आलमा	३,०१९	१,१८८	४,१५१	२१.५	८१.०	६१.०	७९.५	९३७	८७०
१९	तालगाव	१,७१	८४१	१,८१६	१०.३	८२.६	५३.६	७६.१	९४८	८८४
२०	शिरोली	६०८	५७१	१,१८०	१९.३	८३.९	९९.०	७८.१	९७१	८८१
२१	बोंड	१,३४१	१,२१६	२,५८५	९९.६	८५.९	५८.८	७७.०	९१६	८४७
२२	नांदेड	१,५३०	१,४३१	२,९६१	१९.१	८४३	५३.१	७५.५	१,०१	९१०
२३	उमरावकर	८४२	७९६	१,६५८	१२.५	८५.८	७०.५	७८.४	९२.४	८६७
२४	लातूर	१,२७८	१,१८१	२,४७४	१८.०	८४.४	५९.१	७७.१	९२८	८८९
	औरंगाबाद विभाग	१,८९१	१,०१६	१८,७१२	१९.१	८४.१	१७.४	७६.५	१४१	८७०
२५	कुलकर्णा	१,२१८	१,२७१	२,५०१	१५.८	१०.१	७५.८	८१.४	१२४	८५५
२६	सावंतवाडी	१४२	८८२	१,८१४	११.२	९२.३	८१.५	८८.०	१४८	९१२
२७	तळीम	१२०	५१०	१,१२०	१४.१	१०.५	७५.५	८१.१	१३०	८४१
२८	अलगावकर	१,५८१	१,४०८	२,८८८	१०.८	९१.५	८१.१	८४.४	१५१	९१५
२९	भक्तगावकर	१,४१०	१,३५१	२,८७१	१२.८	८९.४	७५.१	८२.८	१५१	९२१
	अलगावली विभाग	५,७१९	५,४१७	११,२५८	१९.१	१०.८	७१.०	८५.०	१४४	१००
३०	वर्धा	९१८	९३१	१,३५१	५.१	९१.१	८१.८	८६.०	१.१४	९११
३१	नागपुर	२,३८५	२,२१९	४,६५४	१४.४	९२.१	८४.५	८८.४	१५१	९१८
३२	भंडारा	६८८	५१५	१,२००	५.६	१०.४	८१.८	८८.०	१८१	९१०
३३	गोंदिया	६६२	६६१	१,३२३	०.१	९२.०	७०.१	८१.०	१११	९०६
३४	चंद्रपुर	१,२१४	१,०८०	२,२०४	९.४	८९.८	७३.०	८०.०	१२१	९०३
३५	गडचिरोली	५४१	५१२	१,०५३	१०.६	८२.३	६६.३	७४.४	१८१	९२१
	नागपुर विभाग	५,९८६	५,७९९	११,७०४	१०.०	१०.०	७६.९	८४.०	१४४	१०१
	महाराष्ट्र राज्य	५८,२४१	५४,१९१	१,१२,१७४	१६.०	८८.४	७५.१	८१.१	१२१	८१४

आधार - भारताचे महानिबंधक कार्यालय.

* अनिश्चित दिन वृद्धी विभाग

टीप - आकडे परिपूर्ण दिसावे यासाठी केलेल्या सुधारणेमुळे बेरजा जुळत नाही.

3

राज्य उत्पन्न

३. राज्य उत्पन्न

३.१ अर्थव्यवस्थेचे आकारमान व कामगिरी मापण्यास अचूक रेखांकित उत्पन्न हा महत्त्वपूर्ण निर्देशक आहे. अचूक राज्य उत्पन्न हा अनेकदी अर्थसंकल्पीय निर्देशक राज्य विकास व्यवस्थापनास मार्गदर्शक धोरणे आखण्यासाठी उपलब्ध होते. कोष्टक-३.१ महाराष्ट्रातील कालांतराने अर्थव्यवस्थेमध्ये बदलेले आकारमान दर्शविण्यास मदत करतो असे आढळून आले आहे.

३.२ चालू चालिकेनील (चलमूल्य वर्ष २०११-१२) कार्यपद्धतीनुसार राष्ट्रीय लेखापरीक्षा क्षेत्र निहाय अंदाज मूल्य किमतीवर आधारीत अचूक मूल्यवृद्धिच्या एकत्रणात तर सेवांतील अचूक उत्पन्न हे बाजार किमतीवर आधारित आहे. राज्यासाठी निव्वळ्यासाठी क्षेत्रनिहाय अंदाज मूल्य किमतीवर आधारित अचूक राज्य/निव्वळ मूल्यवृद्धिच्या एकत्रणात व अचूक राज्य/निव्वळ उत्पन्नाचे अंदाज बाजार किमतीवर आधारित आहेत. चालू प्रवाहात किमतीवर आधारीत अंदाजांना अंदाजकीय अंदाजांक (परिमाण) अंदाज तर चलमूल्य प्रवाहांतील किमतीवर आधारित अंदाजांना अवलंबित अंदाजांक (किंमत) अंदाज असे संबोधण्यात येत आहे.

राज्य अर्थव्यवस्था

स्थूल राज्य उत्पन्न पूर्वानुमान (सन २०२१-२२)

३.३ पूर्वानुमानानुसार सन २०२१-२२ मध्ये वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नात सन २०२०-२१ च्या तुलनेत २२.६ टक्के वाढ अपेक्षित असून त्यानुसार ३१,६८,३७१ कोटी अंदाजित आहे.

३.३.१ सांकेतीक स्थूल राज्य उत्पन्न हे ४८,१७,७८१ कोटी अंदाजित आहे. वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि, वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न व वाढीचे वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नासाठी पूर्वानुमानानुसार सन २०२१-२२ चे वार्षिक वृद्धिदर तक्ता ३.१ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ३.१ वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि, वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न व वाढीचे वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नासाठी पूर्वानुमानानुसार सन २०२१-२२ चे वार्षिक वृद्धिदर

(टक्के)

क्षेत्र	वृद्धिदर
(i) कृषि व संलग्न कार्ये, वृक्षवृद्धि, वने व मत्स्यव्यवसाय	४.४
(ii) खाण व उत्खनन उद्योगधंदे	१६.०
(iii) वस्तुनिर्माण	२.५
(iv) वीज, जलपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१३.१
(v) बांधकाम	१७.४
(vi) व्यापार, दुरुस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे, वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण व प्रक्षेपणविषयक सेवा	१८.१
(vii) वित्तीय, आस्था व्यवस्थापन व व्यावसायिक सेवा	१३.४
(viii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवा	८.१
स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि	२२.१
अधिक: उत्पादन आयात शुल्क	१२.१
वजा: अनुदान	११.२
वाढीचे स्थूल राज्य उत्पन्न	२२.२

स्त्रोत: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

* दर्शक व तात्पुरते स्वरूपाचे

३.३.२ सन २०२१-२२ च्या पूर्वानुमानानुसार विज्ञान शाखांनी वाढ ही २०२०-२१ सालीत घटीतून साधलेली आहे. महामारीच्या परिस्थितीचा प्रशासन कार्यपद्धतीवरी जोखीम व संकल्प, तांत्रिकीकरण, टाळ्या टाळण्यासाठी अनुसरे कार्यालय आणि सेवांचे आर्थिक व्यवहार आणि सर्वसामान्य पेढीच्या वापराकडून विशेष दखलघेण्यासारखी सर्वसमावेशकतेतील वाढ पेढीवरील घेट्या परीणाम होत आहे. परीणामी, हे संकल्प ठळ्यातील कालावधी स्थान पेढीत प्रमाणात बदल दर्शवितात.

३.३.३ कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्राचा वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नात ४.४ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. पीक क्षेत्राचा वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित ३.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'वस्तुनिर्माण', 'खनन व उत्खनन उद्योगधंदे' आणि 'व्यापार,वाहतूक व दळणवळण' या क्षेत्रांत अनुक्रमे ३.१ टक्के, ७.१ टक्के व १.३ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'उद्योग' क्षेत्राचा ११.१ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'वस्तुनिर्माण' व 'बांधकाम' क्षेत्रांत अनुक्रमे १.५ टक्के व १०.४ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'सेवा' क्षेत्रात १.५ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

स्थूल राज्य उत्पन्न (सन २०२०-२१)

१.४ पछिल्ला अनुमानित अंशदायीअनुसार सन २०२०-२१ मा वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न सन २०१९-२० भन्दा सुकुमेल (-)७.३ प्रतिशले सङ्कुचित भएको अनुमान रहेको छ। यद्यपि, २०२० को अन्तिम अनुमानमा यो सङ्कुचन (-)७.३ प्रतिशत रहेको छ, जुन ०.७ प्रतिशत बिन्दुले कम हो। यसरी, २०२० को अन्तिम अनुमानमा सङ्कुचन कम देखिनुमा मुख्य योगदान कृषि तथा वन क्षेत्रको रहेको छ। यो क्षेत्रको वृद्धिदर २०२० को अन्तिम अनुमानमा ३.१ प्रतिशत रहेकोमा २०२१ को अन्तिम अनुमानमा ४.१ प्रतिशत पुगेको छ। त्यसैगरी, उद्योग क्षेत्रको सङ्कुचन २०२० को अन्तिम अनुमानमा (-)१०.९ प्रतिशत रहेकोमा २०२१ को अन्तिम अनुमानमा (-)९.९ प्रतिशत पुगेको छ। सेवा क्षेत्रको सङ्कुचन २०२० को अन्तिम अनुमानमा (-)६.९ प्रतिशत रहेकोमा २०२१ को अन्तिम अनुमानमा (-)६.८ प्रतिशत पुगेको छ।

१.४.१ सन २०१९-२० मा प्रारम्भिक स्थूल राज्य उत्पन्न रु २७,१८,६८५ करोड अनुमान गरिएको थियो। वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न अनुसन्धान वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि र राज्यभित्र वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नमाथि वार्षिक वृद्धिदरमा नमस्ता १.१ प्रतिशत विन्दु आएको छ।

तालिका १.१ वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न, क्षेत्रगतिगत वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि र वास्तविक वार्षिक स्थूल राज्य उत्पन्नमाथि वार्षिक वृद्धिदर

(प्रतिशत)

क्षेत्रगतिगत	वृद्धिदर								
	२०१९-२०	२०१९-२०	२०१९-२०	२०१९-२०	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२०-२१	२०१९-२०	२०२०-२१
	प्रारम्भिक अनुमान	अन्तिम अनुमान	प्रारम्भिक अनुमान	अन्तिम अनुमान	प्रारम्भिक अनुमान	प्रारम्भिक अनुमान	अन्तिम अनुमान	प्रारम्भिक अनुमान	अन्तिम अनुमान
स्थूल राज्य उत्पन्न	६.१	६.१	६.३	७.१	१.१	४.१	४.१	१.६	(-)७.३
स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि	६.०	६.८	६.१	६.७	८.१	४.१	४.१	१.१	(-)७.१
कृषि र सम्बन्धित कार्य क्षेत्र	(-)०.४	३.१	(-)३०.७	(-)१.७	१९.०	(-)०.७	(-)१.१	८.४	१७.१
(i) पशुपन्छी	(-)१.८	६.८	(-)१९.७	(-)७.१	१५.०	(-)१.१	(-)७.१	७.८	१५.१
(ii) वनजङ्गल	२.८	८.१	७.०	७.८	१२.१	८.१	७.८	६.१	१२.०
(iii) माछा र जलजन्य पालनपोषण	०.८	(-)१.१	२.८	२.४	१८.०	१.१	८.१	१७.७	२.०
(iv) जलवायुसम्बन्धन र जलसम्पत्ति	०.१	२.०	७.०	(-)७.१	२१.१	(-)१०.१	(-)७.१	७.८	(-)१.४
उद्योग क्षेत्र	५.१	९.१	८.०	८.८	५.१	१.१	१.१	(-)१.८	(-)१०.०
(i) खानी र उत्खन उत्खनन	४.१	(-)१५.४	२१.१	१०.८	१.१	७.१	१.८	(-)१.१	७.०
(ii) उत्पादनशील	८.१	१०.०	५.१	१०.८	१.८	८.१	१.७	(-)१.१	(-)१३.१
(iii) पानी, फोहर पुनर्प्रयोग र उत्पन्न उपलब्धीकरण संस्था	५.१	(-)१.४	१४८.०	४.८	१.१	१०.७	८.१	(-)१.७	(-)१.१
(iv) निर्माणकार्य	(-)१.८	१.८	७.१	८.१	५.४	२.०	१.८	(-)१.५	(-)११.०
सेवा क्षेत्र	८.१	८.१	१.१	१.४	८.७	५.८	५.७	१.५	(-)१.०
(i) व्यापार, पुनर्प्रयोग, होटेल्स र उपलब्धताहरू, भण्डारण, सञ्चार तथा प्रसारणसहित र व्यवसायसम्बन्धित सेवा	१.१	१.१	८.१	५.५	१.५	७.१	१०.१	१.०	(-)१२.८
(ii) वित्तीय, बीमा व्यवसायका र व्यवसायसम्बन्धित सेवा	८.१	१३.२	१०.८	८.१	८.०	४.५	१.७	१.०	(-)१.७
(iii) सार्वजनिक प्रशासन, प्रतिरक्षण र अन्य सेवा	१.१	७.१	८.१	८.१	१०.०	७.८	५.४	१३.१	(-)४.०
वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न	४.१	५.७	५.१	६.०	८.१	१.५	१.५	१.६	(-)७.३

••• दिगो अनुमानित अनुमान •• सुधार अनुमानित अनुमान • पहिलो अनुमानित अनुमान

टिप्पणी: क्षेत्रगतिगत वृद्धिदरमा स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिलाई अन्तर्गतीय स्थूल राज्य उत्पन्नमा अन्तर्गतीयगत वृद्धिदरमा स्थूल राज्य उत्पन्नलाई अन्तर्गतीय गर्दा आएका र वार्षिकीको संयोजनबाट सम्बन्धित छ।

स्रोत: राज्य सांख्यिकी संयोजनालय, सम्बन्धित छ।

१.४.२ सन २०१९-२० मा कृषि र सम्बन्धित कार्य क्षेत्रको वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिमा २.१ प्रतिशत बढ्ने अनुमानित गरिएको थियो। पछिल्ला अनुमानमा यो वृद्धिदर ३.१ प्रतिशत बढ्ने अनुमानित गरिएको छ। यसैगरी, उद्योग क्षेत्रको वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिमा ९.१ प्रतिशत बढ्ने अनुमानित गरिएको थियो। पछिल्ला अनुमानमा यो वृद्धिदर ८.१ प्रतिशत बढ्ने अनुमानित गरिएको छ। त्यसैगरी, सेवा क्षेत्रको वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिमा ८.१ प्रतिशत बढ्ने अनुमानित गरिएको थियो। पछिल्ला अनुमानमा यो वृद्धिदर ५.७ प्रतिशत बढ्ने अनुमानित गरिएको छ। यसैगरी, उद्योग क्षेत्रको वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिमा ६.० प्रतिशत बढ्ने अनुमानित गरिएको थियो। पछिल्ला अनुमानमा यो वृद्धिदर ८.१ प्रतिशत बढ्ने अनुमानित गरिएको छ। त्यसैगरी, सेवा क्षेत्रको वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिमा ८.१ प्रतिशत बढ्ने अनुमानित गरिएको थियो। पछिल्ला अनुमानमा यो वृद्धिदर ५.७ प्रतिशत बढ्ने अनुमानित गरिएको छ।

वाढ अपेक्षित आहे. यामध्ये सर्वाधिक गुणक 'कर्ज व लाभांश वितरणे' क्षेत्रामध्ये आर्थिकदृष्ट्या मूल्य राज्य मूल्यवर्धित १.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'पायाभूतसुविधा व पायाभूतेतर' क्षेत्रामध्ये आर्थिकदृष्ट्या मूल्य राज्य मूल्यवर्धित (-)२.४ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

३.४.३ 'दळणवळण' क्षेत्रामध्ये आर्थिकदृष्ट्या मूल्य राज्य मूल्यवर्धित सन २०२०-२१ यावर्षी यामध्ये सर्वाधिक गुणकांत (-)२०.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'आतिथ्यसेवा' क्षेत्रामध्ये आर्थिकदृष्ट्या मूल्य राज्य मूल्यवर्धित (-)१२.३ टक्के वाढ अपेक्षित आहे तर 'बांधकाम' क्षेत्रामध्ये आर्थिकदृष्ट्या मूल्य राज्य मूल्यवर्धित (-)११.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

३.४.४ 'सेवा' क्षेत्रामध्ये आर्थिकदृष्ट्या मूल्य राज्य मूल्यवर्धित यामध्ये सर्वाधिक गुणकांत (-)१.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'प्रकाशन, दूरध्वनी, इंटरनेट व दळणवळण' या क्षेत्रामध्ये आर्थिकदृष्ट्या मूल्य राज्य मूल्यवर्धित (-)१६.५ टक्के तर 'व्यवसायिक, व्यावसाय, शास्त्रसंशोधन व प्रशासनसंबंधित सेवा' या क्षेत्रामध्ये आर्थिकदृष्ट्या मूल्य राज्य मूल्यवर्धित (-)१२.६ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'वित्तीय, विमा व मालमत्ता व व्यवसायिक सेवा' आणि 'सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण' या क्षेत्रात अनुक्रमे(-)९.७ टक्के आणि(-)७.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

चालू मालिकेनुसार क्षेत्रनिहाय सरासरी हिस्सा

३.५ सन १९९१-९२ ते २०२०-२१ यावर्षी अखिल भारतामध्ये क्षेत्रनिहाय देशांतर्गत मूल्य उत्पन्नात (चालूमालिकेनुसार) राज्याचा सरासरी हिस्सा १४.२ टक्के असून देशात दुसऱ्यांक आहे. राज्यामध्ये क्षेत्रनिहाय मूल्य राज्य मूल्यवर्धितमध्ये 'सेवा' क्षेत्राचा (५२.३ टक्के) सर्वाधिक सरासरी हिस्सा असून त्याखालोखाल 'उद्योग' (३१.० टक्के) आणि 'कृषि व संलग्न बाबी' (१६.७ टक्के) या क्षेत्रांचा हिस्सा आहे.

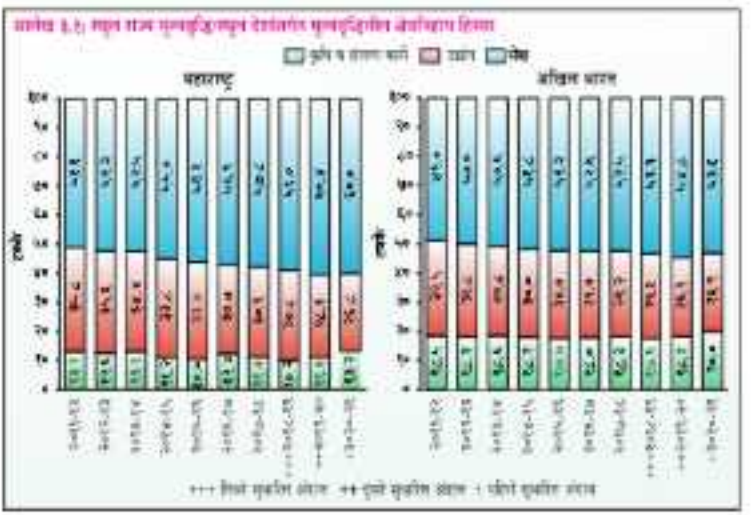

राज्य उत्पन्न (सन २०२०-२१)

३.६ स्थिरांक स्थूलदेशांतर्गत उत्पादनापुढचा सन २०२०-२१ यावर्षीत प्रतिव्यक्ती राज्य उत्पन्न म्हणजे 'चालू किमतीनुसार निव्वळ राज्य उत्पन्न' ₹ १,६१,६१,९५३ कोटी होते तर स्थूलचा स्थूलतेत संपादनापुढचा सन २०१९-२० यावर्षीत प्रतिव्यक्ती राज्य उत्पन्न ₹ १४,४८,४८१ कोटी होते.

३.६.१ आर्थिकदृष्ट्या राज्य उत्पन्न म्हणजे 'स्थिर (२०११-१२) किमतीनुसार निव्वळ राज्य उत्पन्न' सन २०२०-२१ यावर्षी ₹ १६,५२,९४४ कोटी अपेक्षित असून ते यापूर्वीत सर्वसाधारण गुणकांत (-)७.३ टक्क्यांनी कमी आहे. स्थूल व निव्वळ राज्य उत्पन्नाच्या तपशील परिशिष्ट २.१ ते परिशिष्ट २.४ यामध्ये दिलेला आहे.

३.६.२ चालू किमतीनुसार सन २०२०-२१ चे अंदाजित दरडोई राज्य उत्पन्न हे १,१६,८२१ असून सन २०१९-२० यावर्षी ते १,१६,२७७ होते

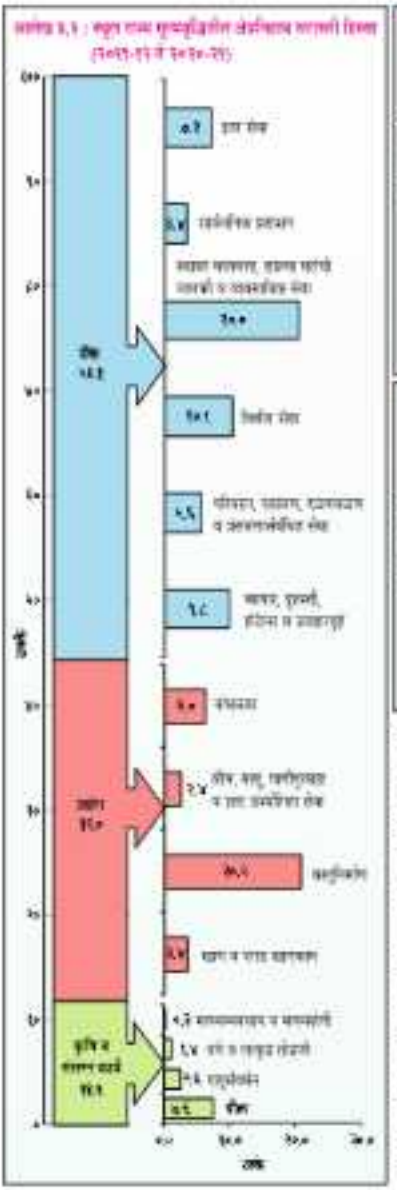

शिक्षा उत्पन्न (सन २०१२-१२ ते २०२०-२१)

१.७ पायाभूत वर्ष (२०१२-१३ ते २०१९-२०) मूलभूत प्रशासनी कार्यपद्धती व परिणामा मापनाने वापरा झाले. स्तूप शिक्षा मूल्यसूचिवर्ग संशोधन नवरा कार्यान्वयाही उपलब्ध क्षेत्रे पद्धतीने या नवसंचे करण्यात येत असून त्याचा संगणकीय पर्यंत आहेत. तसेच, उपलब्ध क्षेत्रेसाठी शिक्षकांतील माहिती उपलब्ध नाही परंतु, इतर क्षेत्रांकरीता स्तूप राज्य मूल्यसूचिवर्ग संशोधन शिक्षणेत्तर स्वरूप कार्यान्वयाही अनुक्रम निर्देशकांचा प्रारंभ करण्यात येणे. हे शिक्षणेत्तर संशोधन केवळ शिक्षा लाभार्थीना सर्वसमावेशकी शैक्षणिकसाठी करण्यात मानी यासाठी वापरले जाऊ शकतात. प्रौढेनिक व व्यावसायिक स्तूप शिक्षा उत्पन्न संशोधन व राष्ट्रीय शिक्षा उत्पन्न संशोधन (राष्ट्रीय संशोधनिक शिक्षाय शिक्षा उत्पन्न) परिशिष्ट २.१ ते परिशिष्ट २.१२ यामे देण्यात आले आहेत.

वेधशालगत स्थूल उत्पन्न (सन २०२१-२२)

२.८ राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र सरकार यांनी प्रसिद्ध केलेल्या सन २०२१-२२ च्या दुसऱ्या पूर्वानुमानानुसार संपोषक वेधशालगत स्थूल उत्पन्न ₹ १,३५,४३,८७५ कोटी अपेक्षित असून वास्तविक वेधशालगत स्थूल उत्पन्न ₹ १,४७,९१,८८१ कोटी अपेक्षित आहे. सन २०२१-२२ करीता वास्तविक वेधशालगत स्थूल उत्पन्नाचा वृद्धिदर ८.९ टक्के अपेक्षित आहे. 'कृषि व संलग्न कार्ये', 'उद्योग' व 'सेवा' या क्षेत्रांच्या वास्तविक वेधशालगत स्थूल मूल्यवृद्धिने अनुक्रमे ३.३ टक्के, १०.३ टक्के व ८.२ टक्के असा अपेक्षित आहे. वास्तविक स्थूल वेधशालगत मूल्यवृद्धि, वास्तविक वेधशालगत स्थूल उत्पन्न व काढीचे वेधशालगत स्थूल उत्पन्न यांचे वार्षिक वृद्धिदर सन्मा ३.९ टक्के दिसे आहेत.

वेधशालगत स्थूल उत्पन्न (सन २०२०-२१)

३.१ पहिल्या सुधारित अंदाजानुसार, सन २०२०-२१ साली संपोषक वेधशालगत स्थूल उत्पन्न ₹ १,१८,०७,११४ कोटी अपेक्षित असून वास्तविक वेधशालगत स्थूल उत्पन्न ₹ १,३५,५८,४७३ कोटी अपेक्षित आहे. वास्तविक वेधशालगत स्थूल उत्पन्नात सन २०२०-२१ साली (-)६.६ टक्के घट अपेक्षित आहे. 'कृषि व संलग्न कार्ये', 'उद्योग' व 'सेवा' क्षेत्रांच्या वास्तविक स्थूल मूल्यवृद्धिने अनुक्रमे ३.६ टक्के, (-)३.३ टक्के आणि (-)७.८ टक्के घट अपेक्षित आहे. वास्तविक वेधशालगत स्थूल उत्पन्न, क्षेत्रनिहाय वास्तविक स्थूल मूल्यवृद्धि आणि काढीचे वास्तविक वेधशालगत स्थूल उत्पन्न यांचे वार्षिक वृद्धिदर सन्मा ३.४ साली दिसे आहेत. वेधशालगत स्थूल व निव्वळ उत्पन्नाचा सापेक्ष परिणिष्ट ३.५ व परिणिष्ट ३.८ साली दिला आहे.

आलेख ३.४ : स्थूल राज्य उत्पन्न व वेधशालगत स्थूल उत्पन्नातील वाढ

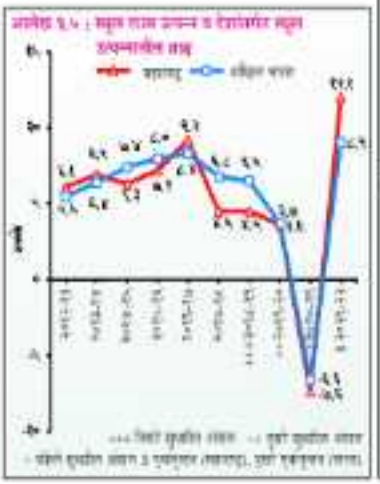

आलेख ३.५ : स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व वेधशालगत स्थूल मूल्यवृद्धितील वाढ

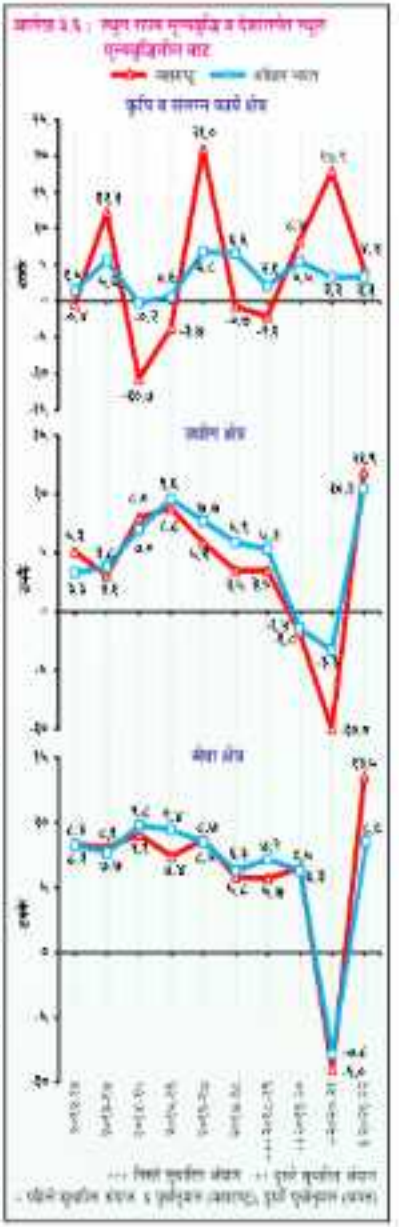

तालिका २.३ वास्तविक दोहोरोपर्ने स्थूल मूल्यवृद्धि, वास्तविक दोहोरोपर्ने स्थूल उत्पादन र सरलीकृत दोहोरोपर्ने स्थूल उत्पादनको वृद्धिदर पूर्वानुमानानुसार वर्ष २०२१-२२ मा आर्थिक वृद्धिदर

क्षेत्र	वृद्धिदर[1]
(i) कृषि र सँलग्न क्षेत्रहरू (कृषि, वन र मत्स्यपालन)	३.३
(ii) खानी र उत्खनन	१२.९
(iii) उद्योगहरू	१०.१
(iv) पानी, फोहोर व्यवस्थापन र ढल प्रणालीसँग सम्बन्ध	७.८
(v) निर्माण	१०.०
(vi) व्यापार, मर्मतसम्भार, सवारीसाधन र मालसामान ढुवानी, गोदामघर, आवतजावत आदि यातायातसम्बन्धी सेवा	१२.३
(vii) वित्तीय, बीमा तथा व्यावसायिक सेवा	७.३
(viii) सार्वजनिक प्रशासन, शिक्षण र ढल सेवा	१२.५
दोहोरोपर्ने स्थूल मूल्यवृद्धि	८.३
दोहोरोपर्ने स्थूल उत्पादन	८.१
सरलीकृत दोहोरोपर्ने स्थूल उत्पादन	७.१

१ आर्थिक वर्षभरमा पनि स्थूल आर्थिक अवस्थामा सुधार हुनेसम्बन्धी अनुमान * पनि र मालसामान समावेश

स्रोत: राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, मातहत कार्यालयहरूसँग २८ साउन, २०७९ सम्मको जानकारी

तालिका २.४ आर्थिक दोहोरोपर्ने स्थूल उत्पादन, क्रमशिखाय वास्तविक स्थूल मूल्यवृद्धि र सरलीकृत दोहोरोपर्ने स्थूल उत्पादनको आर्थिक वृद्धिदर

(प्रतिशत)

गतिविधि	वृद्धिदर								
	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०१९-२०	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०१९-२०	२०२०-२१
स्थूल गार्हस्थ उत्पादन	७.१	६.४	४.४	६.०	८.१	६.८	६.०	६.४	(-)४.६
स्थूल गार्हस्थ मूल्यवृद्धि	६.४	६.१	४.१	६.०	८.०	६.१	५.८	६.८	(-)४.८
कृषि र सँलग्न क्षेत्रहरू	४.५	५.६	(-)०.१	४.६	६.८	६.६	३.१	५.५	३.३
(i) बाली	५.१	५.४	(-)१.७	(-)२.१	५.३	५.४	(-)१.४	५.५	३.१
(ii) पशुपन्छी	५.३	५.३	७.४	७.५	७.०	७.१	८.०	७.५	३.१
(iii) वन र मत्स्यपालन	५.१	५.१	३.३	३.०	५.५	५.४	७.३	५.३	५.७
(iv) व्यवसायसञ्चालन र व्यवसायसेवा	४.१	७.२	७.५	९.७	७.४	१०.२	८.५	७.४	३.०
उद्योग क्षेत्र	३.३	३.८	७.०	३.६	७.७	५.३	५.३	(-)१.४	(-)१.४
(i) खानी र उत्खनन	०.३	०.३	३.७	१०.१	३.८	(-)५.३	(-)७.८	(-)१.५	(-)४.३
(ii) उत्पादनमूलक	५.५	५.०	७.१	१३.१	७.१	७.५	५.४	(-)२.१	(-)७.३
(iii) पानी, फोहोर व्यवस्थापन र ढल प्रणालीसँग सम्बन्ध	२.७	४.२	७.५	४.७	७.०	७.३	७.१	२.३	(-)३.३
(iv) निर्माण	०.३	२.७	४.१	३.३	५.१	५.३	३.५	१.३	(-)७.३
सेवा क्षेत्र	८.३	७.७	९.८	९.४	८.५	६.३	७.१	७.३	(-)७.८
(i) व्यापार, मर्मतसम्भार, सवारीसाधन र मालसामान ढुवानी, गोदामघर, आवतजावत आदि यातायातसम्बन्धी सेवा	९.८	९.५	१.७	१०.१	७.८	१०.३	७.१	५.१	(-)१०.२
(ii) वित्तीय, बीमा तथा व्यावसायिक सेवा	९.७	११.२	१२.८	१५.७	८.३	९.८	७.८	९.७	३.१
(iii) सार्वजनिक प्रशासन, शिक्षण र ढल सेवा	७.३	३.८	८.३	३.१	९.३	८.३	७.५	९.३	(-)५.५
सरलीकृत स्थूल गार्हस्थ उत्पादन	७.१	५.७	६.१	६.६	६.१	५.६	५.४	५.७	(-)७.६

स्रोत: राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, मातहत कार्यालय ... चैते स्रोत अनुसार .. पुर्व स्रोत अनुसार * पौषे स्रोत अनुसार

चालू मालिकेतील ॲन्ट्रिब्यूशन खरासरी हिस्सा

३.८ चालू मालिकेत (आधारभूत वर्ष २०११-१२) सन २०११-१२ ते २०१७-१८ साठी 'कृषि व सलग्न कार्ये', 'उद्योग' व 'सेवा या क्षेत्रांचा अनुक्रमे १८.४ टक्के, २९.६ टक्के व ५२.० टक्के याप्रमाणे हिस्सा आहे.

राष्ट्रीय उत्पन्न (सन २०२०-२१)

३.९ सन २०२०-२१ मध्ये सांकेतिक स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न चालीस वर्षांच्या सुधारीत (-)१.७ टक्के वाढीसह ₹ ३,१५,३९,२१६ कोटी अंदाजित आहे. सांकेतिक निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न चालीस वर्षांच्या सुधारीत (-)२.१ टक्के वाढीसह सन २०२०-२१ मध्ये ₹ २,७६,२४,२५८ कोटी अपेक्षित आहे. वास्तविक स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न चालीस वर्षांच्या सुधारीत(-)३.० टक्के वाढीसह सन २०२०-२१ मध्ये ₹ १,३३,८८,२७१ कोटी अंदाजित आहे. वास्तविक निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न सन २०२०-२१ मध्ये ₹ १,१५,३९,२०४ कोटी अपेक्षित असून चालीस वर्षांच्या सुधारीत (-)३.७ टक्क्यांनी कमी आहे.

३.९.१ दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न सन २०२०-२१ मध्ये ₹ १,२३,८५५ अपेक्षित असून ते सन २०१९-२० मध्ये ₹ १,३२,३१५ होते.

जागतिक अर्थव्यवस्था

३.१० संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या 'वर्ल्ड इकॉनॉमिक सिच्युएशन ॲन्ड प्रॉस्पेक्ट्स २०२२' या अहवालानुसार जागतिक स्थूल उत्पादनात सन २०२१ मध्ये ५.५ टक्क्यांच्या सुधारीत सन २०२२ मध्ये ४.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. विकसीत देशांच्या वृद्धिदर सन २०२१ मध्ये ४.८ टक्के व सन २०२२ मध्ये ३.७ टक्के अपेक्षित आहे तर विकसनशील देशांचा वृद्धिदर सन २०२१ मध्ये ६.४ टक्के व सन २०२२ मध्ये ४.५ टक्के अपेक्षित आहे. संक्रमण अर्थव्यवस्थांचे वृद्धिदर सन २०२१ मध्ये ७.४ टक्के व सन २०२२ मध्ये ५.९ टक्के अपेक्षित आहे. जागतिक स्थूल उत्पादन व स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील वाढ सक्ता ३५ मध्ये दिली आहे.

सक्ता ३.५ जागतिक स्थूल उत्पादन व स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील वाढ

तपशील	वार्षिक टक्केवारीतील बदल		
	२०२०	२०२१*	२०२२**
जग	(-)३.१	५.५	४.०
विकसित अर्थव्यवस्था	(-)४.५	४.८	३.७
अमेरिकेसह संयुक्त राज्ये	(-)३.४	५.५	३.५
जपान	(-)४.८	२.१	३.३
युरोपियन युनियन	(-)६.०	५.३	३.१
संक्रमणातील अर्थव्यवस्था	(-)२.१	७.४	५.९
विकसनशील अर्थव्यवस्था	(-)१.१	६.४	४.५
पौर्वात्य आशिया	(-)१.३	७.४	५.१
भारत	(-)७.४	९.०	६.७
दक्षिण आशिया	५.०	८.३	६.१
चीन	२.२	८.८	५.२
आशा विकसित देश	४.८	५.३	३.४

*अंदाजित **सुधारीत

*****

परिशिष्ट १.१

मुख्य क्रियाकलापअनुसार जोखिमयुक्त स्थायी राज्य मूल्यवृद्धि र आधार क्रियाकलापअनुसार स्थायी राज्य उत्पन्न

(आधारभूत मूल्यमा)

(रु करोडमा)

क्र.सं.	शीर्षक	२०८१-८२	२०८२-८३	२०८३-८४	२०८४-८५	२०८५-८६	२०८६-८७*	२०८७-८८**	२०८८-८९*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	गैरेज	३,८१,१७०	३,९५,२५४	४,१२,८०९	४,२९,८८२	४,४८,२४०	५,०८,२४०	५,२९,४४२	५,४९,०७०
२	खानीउत्खनन	१८,८०७	१९,१७४	२०,८१०	२१,८८९	२३,०१४	२४,२०६	२५,५६०	२६,९१६
३	कर्म र व्यावसायिक सेवाहरू	८,६८१	८,९४६	९,२७१	९,६०९	९,९४२	१०,२९९	१०,७०२	११,१२६
४	व्यवस्थापनसल्लाह र व्यवस्थापनी	६,१४१	६,३८१	६,७११	६,९४२	७,१८८	७,४१४	७,८४२	८,१८२
५	कृषि र सम्बन्धित क्षेत्रहरू	३,५४,०१८	३,७६,७०५	३,९०,८५९	४,०५,७९४	४,२१,५९६	४,४०,९१४	४,५८,४११	४,७६,६४१
	(उच्च-कमिटेन्ट+मध्यम+न्यून)	(१९.१)	(१९.१)	(१९.२)	(१९.३)	(१९.४)	(१९.५)	(१९.६)	(१९.९)
६	खुला वा दानुह खुलाक्षेत्र	४९,४१९	५१,४१८	५३,५१५	५५,९०२	५८,४९२	६०,९४९	६३,८४४	६६,८१९
७	प्रशासनिक क्षेत्र (उच्च-कमिटेन्ट + मध्यम)	९,१९,५१४	९,५४,७७९	९,९१,८१६	१०,३९,४५७	१०,९८,९९१	११,५१,८८९	१२,१८,५१८	१२,९९,८१९
८	सम्पत्तिभाडा	१,९६,८९१	१,९७,९७०	२,०१,९७८	२,०७,८९१	२,१४,४९५	२,२१,९१९	२,२९,६१५	२,३९,०१९
९	सौर, वायु, भरतीपुलका र दहन उत्पादनका प्रकार	४८,०१५	४९,२१९	५१,४८०	५३,७४४	५६,२१९	५८,८१०	६१,५१४	६४,३१४
१०	खाद्यउत्पाद	५२,५०९	५४,९३८	५७,४१०	५९,९८९	६२,८१९	६५,८४९	६९,०७६	७२,४१४
११	दिवालीय क्षेत्र (उच्च-कमिटेन्ट + मध्यम+न्यून)	५,५३,८९१	५,८१,२५९	६,१९,८८९	६,३९,६८८	६,७०,०१६	६,९९,४१८	७,२९,८९३	७,६८,२१५
१२	खानेपानी	८,४९,८८१	९,२५,०४९	९,७४,२१९	१०,२४,२७५	१०,९९,८९१	११,५९,९१९	१२,१९,९११	१२,९१,८४४
	(उच्च-कमिटेन्ट + मध्यम)	(१५.८)	(१५.८)	(१५.९)	(१५.९)	(१५.८)	(१५.८)	(१५.९)	(१५.८)
१३	खानपान, सुपरमार्केट, होटलमा र उपभोग्यवस्तु	३,४९,७०१	३,७४,८१९	३,९९,२१६	४,२६,२७८	४,५९,०८३	४,८७,३०८	५,१८,८९१	५,५७,३४९
१४	पेन्सी	५,१४०	५,४०५	५,६८०	५,९४१	६,२५८	६,५८९	६,९४८	७,३३९
१५	परीक्षण (जैविक सहितको)	५९,४१९	६३,२७९	६७,५१०	७१,९९१	७६,८७८	८१,८८९	८६,९७८	९२,२७०
१६	मालसामान	१९८	१९८	१९८	१,०१४	१,०८५	१,१४०	१,२०८	१,२७०
१७	पत्राचारसहाय र प्रकाशनसम्बन्धित सेवा	९८,८१९	१०,४१५	११,०१४	११,६९९	१२,४८०	१३,२१९	१४,०१५	१४,९१४
१८	जैविक क्षेत्र	१,३८,०७८	१,४७,१७१	१,५८,७१९	१,८०,८८१	१,९३,८१०	२,०८,३५८	२,२४,५८८	२,४१,४१४
१९	व्यापार व्यवस्थापन, दलाल र दलाली सम्बन्धी र व्यावसायिक क्षेत्र	३,९०,८७०	४,१९,१०८	४,५१,९४१	४,८९,८९९	५,२५,८३९	५,६८,६९९	६,१४,९१९	६,६८,७९८
२०	व्यवसायिक प्रशासन र सम्बन्धित	९९,८७०	१,०१,८१९	१,०४,८८१	१,०८,८८८	१,१२,१८९	१,१६,८८९	१,२१,९१९	१,२७,१९८
२१	ढुवानी क्षेत्र	४४,९१८	१,१९,४५८	१,२१,८९९	१,२४,८९८	१,२९,४८९	१,३४,८८९	१,४०,४१९	१,४९,२९९
२२	सूचीकरण / सेवा क्षेत्र	५,८४,५०१	६,०४,१२१	६,३५,३१९	६,६८,६१४	७,१४,२१५	७,७१,१९१	८,२९,६७८	८,८४,२१५
	(उच्चकमिटेन्ट- दुई तीन)	(५८.३)	(५५.१)	(५४.९)	(५४.१)	(५३.८)	(५१.४)	(५०.३)	(५०.१)
२३	खुद्रा तथा थोक मूल्यवृद्धि	११,४९,८१८	१२,८९,२७८	१३,२५,८८८	१४,५१,८१०	१५,९४,८२१	१७,५५,९१९	१९,२९,५१८	२१,१८,७०१
	(२०+२१+२२)	(३०.८)	(३०.८)	(३०.९)	(३०.९)	(३०.९)	(३०.९)	(३०.९)	(३०.९)
२४	उच्चतहिन खानु र उपभोगयोग्य खानु	५,९९,८८०	६,२८,०८८	६,५९,२७१	६,९८,९८०	७,३९,२०१	७,८८,९४९	८,४१,१५८	८,९९,२४९
२५	खाना उत्पादित खानु र उपभोगयोग्य अन्नपात्र	१९,८३४	२०,९५८	२२,२१९	२३,६८०	२५,८८१	२७,५८९	२९,२८९	३०,८८४
२६	खुद्रा राज्य उत्पादन (१७+२३+२५)	१९,८४,४९१	२०,८९,१९८	२१,९९,२१५	२३,१८,१०५	२४,५९,८८१	२६,३८,८१८	२८,२९,५५९	३०,२१,६८५
२७	साझेदारी खुला राज्य उत्पादन (ट)	३,९९,२१९	४,५१,४५८	४,९९,४५१	५,३९,२१९	५,९५,१५५	६,४९,४८१	७,१९,४८१	७,९८,७५९

आधार- कर र गतिविधि व्यवस्थापनका लागि खाद्यु शासन ..... विभाग खुलिय आधार ..... पुर्ण खुलिय आधार ..... सीमित खुलिय आधार

टिप : कम्पनीहरु आफ्नो खुला मूल्यवृद्धिको उपभोगको गतिविधि, आफ्नोकोरी लक्षित वैकल्पिकहरु बारे विकासको लेखा अनुमान गर्दछन्।

परिशिष्ट ३.२

मुख्य किम्तनीमुखार लंजमिनिटाय आवतिक खुश राय मुल्यवृद्धि र बजार किम्तनीमुखार आवतिक खुश राय उपलब्ध (सिरर (२०२१-२२) किम्तनीमुखार)

(रु रूपैयाँ)

क्र.सं.	उद्योग	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३ (अनन्तिम)	२०२३-२४ (प्रथम संशोधित)	२०२४-२५ (प्रथम अनुमान)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पीठ	६,१८,२४०	६८,८३३	११,७१६	६,१८,४३०	६,४८,५०७	६,८८,२७७	६,९८,०१३	६,९५,७८१
२	मालसामान	४८,५५७	४१,१७१	४४,४८१	४६,४३८	४१,७४८	४४,५७७	४४,४५१	४१,४१८
३	वर्ष र लत्पुत्त सौन्दर्य	१४,४८१	१५,४१७	१८,४८१	१४,१८१	१९,७५१	१८,५७७	१८,४१९	१८,८७१
४	गलवस्त्रालय र गलवस्त्रोत	३,१४१	३,१४८	३,४५३	३,७४१	३,४४०	३,१८८	३,१५१	३,५५३
५	कृषि र सेवामा खर्च	१,५५,५१७	१,४१,८१५	१,४४,१५३	१,४८,७१५	१,४१,८५१	१,४१,८५१	१,४८,५७०	१,२१,११४
	(उप-क्षेत्रीय(१+२+३+४)	(१००.०)	(९४.१)	(९५.२)	(९९.५)	(९२.८)	(९२.१)	(९१.७)	(८४.४)
६	खुला र सानुद्र खानाखाना	१८,३१५	१८,४६८	१८,७८३	१९,८८३	१८,१५९	१८,१५०	१८,१५०	७१,८३०
७	प्राथमिक क्षेत्र (उप-क्षेत्रीय - ५+६)	१,४६,५१०	१,४८,१९१	१,५८,५५१	१,२१,७८८	१,२१,१७७	१,२८,८७१	१,५१,२७७	१,८८,८१४
८	सानुद्रिकार	१,२१,५१९	१,४८,५५१	१,२५,८८१	१,१२,१५०	१,०१,५५१	१,८८,४११	१,१५,८४१	१,११,८८१
९	मेरम, चाप, गानोसुस्ता र एका उत्पादित सेवा	१६,८५१	१४,८१७	१९,१९१	१९,३८१	१९,१४१	१८,४११	१९,४११	१४,८८१
१०	खनन	८५,५१९	८१,८५०	८८,४४१	१३,१९१	१५,८१९	१८,८१९	१५,५८९	८८,०७०
११	द्वितीय क्षेत्र (उप-क्षेत्रीय - ८+९+१०)	१,१८,७८१	१,१५,७५१	१,१९,७१८	१,१५,७१७	१,५५,६४९	१,५१,४४१	१,२१,१५५	१,२१,७१९
१२	उद्योग	१,४१,८८१	१,४१,८८६	१,५१,२१९	१,५१,८५०	१,४१,१५०	१,२१,३१९	१,८१,५१९	१,२१,५८१
	(उप-क्षेत्रीय - ११)	(१००.०)	(९७.८)	(९८.२)	(९४.१)	(९१.८)	(९२.५)	(९२.१)	(९८.४)
१३	व्यापार, पुनर्प्रार्ती, रोजिना र उपकरणपुर्जा	१,१५,५११	१,१८,८४४	१,११,२१९	१,१३,१११	१,१५,१००	१,१३,३००	१,१४,१४१	१,१४,१५१
१४	रिसे	५,१८०	७,१५०	७,१९०	८,८५०	१२,१८१	१,१८१	८,१८८	६,१११
१५	परिवहन (रिसे छाडिबाहेक)	८१,४१९	५१,१८१	५८,५८१	६१,६००	४१,१८१	४१,१५९	८१,१८०	५१,५८१
१६	लाउजन	१११	८,०१९	१,४४१	१,४१८	१,१११	१,४५०	१,४८५	१,५८८
१८	पाहनाखाना र खानापानीसम्बन्धित सेवा	१८,८११	१८,७११	१८,५१९	१९,८४१	१९,१८०	१९,१५१	१९,०१५	१८,१५१
१८	वैयक्तिक सेवा	१,१८,८१९	१,५१,५५१	१,४१,१३०	१,४१,१११	१,४८,१४१	१,८१,८११	१,८१,१८८	१,११,१३०
२०	अन्य व्यापार, रोजगार व्यवसाय र व्यवस्थापकीय सेवा	१,१५,८७०	१,११,८८१	१,८८,४४०	१,१४,४१०	१,१८,१८१	१,१९,१११	१,१९,५८१	१,१८,५११
२१	सार्वजनिक प्रशासन र सुरक्षण	४१,५००	४१,७१०	४१,१८८	१०,१८०	१५,१५८	५१,१०१	१८,१८०	१५,१८८
२२	शिक्षा सेवा	४९,४१५	८१,१५९	१०,७५०	१८,८८०	१५,१५१	१,११,५५१	१,१९,५१०	१,१०,१५९
२३	मानिस / सेवा क्षेत्र (उप-क्षेत्रीय - १३ र २१)	५,८९,५०१	७,४९,८५४	८,५१,१५८	८,७१,१९८	१,१२,३१८	१,७४,७१९	१०,२८,४७१	१,१५,४१९
	(उप-क्षेत्रीय)	(१००.०)	(१०८.८)	(११८.१)	(१२१.१)	(१५८.८)	(१९९.८)	(१७८.०)	(१९१.०)
२४	कुल्ला खुला सानुद्रिक (५+१०+२३)	१९,४४,४१८	१९,८९,१७४	२४,१८,८८१	२५,१९,८१९	२९,५८,१०५	२७,७८,१५९	३८,४८,१४४	३९,०५,१८१
		(१००.०)	(१०२.१)	(१२८.१)	(१४१.८)	(१५२.८)	(१४८.८)	(१५७.१)	(१४७.१)
२५	उत्पादित वस्तु र सेवाकरमा कर	१,१९,१८५	१,२८,५१९	१,४१,२१०	१,१२,१८८	१,१८,१५१	१,२८,८१०	१,२१,१८१	१,२१,१४८
२६	खुला उत्पादित वस्तु र सेवाकरमा अनुदान	१८,१४०	१८,७८०	१९,४१०	१९,७८१	१८,१५०	१९,७८१	१८,१४०	१८,८८१
२७	खुद्रा राख्ने उत्पादन (२४+२५-२६)	१९,८८,१८१	१९,४९,१५५	२५,५८,१८४	२६,८८,८४९	३१,८८,८७५	२९,७९,१५०	३८,४९,१८३	३९,८१,३८७
२८	वास्तवमा खुला राख्ने उत्पादन (ए)	१,२१,१११	१,२१,१८७	१,२१,१७०	१,२१,३५१	१,२६,४१८	१,२१,१७७	१,२६,४११	१,२१,४१९

आधार: आर्थ र सांख्यिकी मन्त्रालयअन्तर्गत राष्ट्रिय तथ्यांक कार्यालय ... तेस्रो खुलीय अनुमान -- दुई खुलीय अनुमान + पहिलो खुलीय अनुमान

टिप: कोभिड-१९ को कारण (१) दुई उपक्षेत्रको तथ्यांकमा अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थिति विश्लेषणमा आधारित अनुमान गरिएको छ। (२) उपक्षेत्रको तथ्यांकमा अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थिति विश्लेषणमा आधारित अनुमान गरिएको छ। (३) उपक्षेत्रको तथ्यांकमा अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थिति विश्लेषणमा आधारित अनुमान गरिएको छ।

परिशिष्ट ३.१

मूल्य स्थिरतानुसार क्षेत्रगत्तिहाय वार्षिक निरपेक्ष राज्य मूल्यवृद्धि व वास्तव स्थिरतानुसार वार्षिक निरपेक्ष राज्य उत्पादन

(आधार स्थिरतानुसार)

(रु करोड)

क्र.सं.	विवरण	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५*	२०२५-२६*	२०२६-२७*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पशुधन	१४,२५३	१,५६,९८४	१,५१,२७०	१,४६,८२५	१,३५,९३०	१,२७,४४०	१,१९,८२९	१,१४,२५५
२	मत्स्यपालन	३८,८५३	४१,३७९	४४,५१४	५०,८१४	५८,४२६	६९,१९१	८२,७१९	९९,१२८
३	वन व लाकडाचा उद्योग	१९,३२५	१७,३८३	१७,०५१	१६,५०४	१७,१२९	१९,०१९	२१,०१९	२२,१४८
४	गौण वनोपजाचा व रानमेव्याचे	३,५४१	४,४०१	४,४०५	५,०५८	५,८३१	५,४४०	५,४९०	५,८९९
५	कृषि व संलग्न कार्ये	१,४१,२२१	१,३४,५७९	१,४०,५५७	१,२४,५८०	१,२१,५५८	१,१४,२७८	१,१९,६५५	१,२१,५८७
	(उप-क्षेत्रीय(१+२+३+४+५)	(१९.५)	(१९.४)	(१९.५)	(१८.५)	(१९.६)	(१९.१)	(१९.६)	(१९.६)
६	खाण व दगड खाणकाम	१९,५०२	१२,५४८	१७,१२०	१८,०१९	१९,०८८	१९,०८८	१८,०१०	१९,१९८
७	प्राथमिक क्षेत्र (उप-क्षेत्रीय - ५+६)	१,६२,०१५	१,४१,२२४	१,५९,७५०	१,४३,२४१	१,४१,०६३	१,३४,०१०	१,३९,८१९	१,३५,४१०
८	वस्तूनिर्माण	२,०९,८२४	२,२३,२००	२,२३,१११	२,२१,२०९	२,१२,५०१	२,१८,५०२	२,१८,१२०	२,१९,२१८
९	वीज, पाणी, सांडपाणी व्यवस्था व इतर उपयोगिता सेवा	३८,०१३	३५,८८१	३७,८१९	३९,१९६	४१,२५५	४८,२४१	५६,१४०	४८,२८८
१०	बांधकाम	७९,८७१	१५,३०६	१४,४५९	१७,१३४	१७,५५२	१८,७०१	१९,८८८	२१,०७१
११	द्वितीयक क्षेत्र (उप-क्षेत्रीय ८+९+१०)	२,७१,६६६	२,४४,१६३	२,४९,२१८	२,५८,६७६	२,७१,४८१	२,९५,४४८	३,२५,०१९	३,२१,४४९
१२	उद्योग	१,५८,१४०	१,५८,७९१	१,५९,५१८	१,५९,१२८	१,५१,५१९	१,४८,१९९	१,१५,०४०	१,५९,१५१
	(उप-क्षेत्रीय - ९+११)	(१५.१)	(१४.५)	(१४.५)	(१३.१)	(१२.१)	(१२.१)	(१८.१)	(१४.५)
१३	व्यापार, दुरुस्ती, हॉटेल्स व पर्यटनाशी	१८,०४१	१,१९,०१८	१,१९,४१९	१,१८,८१९	१,८८,०१९	१,१५,०८१	१,१९,५८८	१,११,८१९
१४	रेल्वे	१,३१५	१,१५८	१,१५८	१,८८१	१९,१५५	१९,१८५	१५,१५९	१९,०१९
१५	परिवहन (रेल्वे वगळता)	१५,८०१	१८,०१५	१९,३०१	१९,५५१	१५,१८५	१९,१९८	१९,१९८	१५,०८९
१६	माहिती	४१९	१,१५३	१,१९१	१,२८५	१,२०६	१,८४९	१,३१२	१,०१३
१७	स्थावरमालमत्ता व व्यवसायसंबंधित सेवा	१९,८८३	१८,८२९	२१,२०६	२१,७१८	२१,८८३	२१,४१९	२५,२०५	२९,१९९
१८	वित्तीय सेवा	३१,२०९	३१,८५१	३८,५५,५८०	१,८३,७८०	१,२९,४१३	१,३१,१४८	१,४१,२५०	१,५१,२४३
१९	व्यापार व्यवसाय, हॉस्पिटल आणखी व्यावसायिक व व्यावसायिक सेवा	१,४१,८८०	१,१८,३४१	१,४१,५८९	१,४१,१७९	१,४४,०१३	१,५८,१२९	१,१६,८४८	१,८१,४१९
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	१,८८,२१९	१८,२४१	१९,१०१	१८,२९३	१५,८४०	१५,८१९	१९,१२३	१९,२१५
२१	इतर सेवा	१८,०१५	१५,५५३	१,२०,४४८	१,१८,१५८	१,२१,४५१	१,१८,४१०	१,१९,१५८	१,२०,१४९
२२	सेवादेय / सेवा क्षेत्र	४,१५,१४९	४,४४,४१९	५,१४,१९६	५,४१,१५१	५८,१९,४१९	६१,१५,४१९	१९,४४,०४५	१९,१९,४४९
	(उप-क्षेत्रीय-१३ चे गुण)	(५८.१)	(५९.१)	(५१.१)	(५१.५)	(५५.१)	(५७.१)	(५१.१)	(५८.१)
२३	एकूण स्थिरतानुसार मूल्यवृद्धि (५+१२+२२)	९,१४,६४९	१९,१९,४१९	१२,९१,५७१	१९,६५,४१४	१८,११,८०५	१९,५१,४०९	१९,४९,१५८	१५,८९,१७४
	(५०१४=१००)	(१४४.५)	(१४४.५)	(१४४.५)	(१४४.५)	(१४४.५)	(१४४.५)	(१४४.५)	(१४४.५)
२५	उत्पादित करातून वजावटीनंतर कर	१,१९,८८१	१,१८,८५८	१,८५,१८१	१,१८,१७१	१,११,१५१	१,२१,१९१	१,४१,१५८	१,११,१९३
२६	कर उत्पादित अनुदान वजावटीनंतर अनुदान	१९,१४३	१९,३५८	१४,१७१	१८,१७१	१९,८५१	१९,०५१	१९,२८३	२२,१८१
२७	स्थिरतानुसार राज्य उत्पादन (१४+२५-२६)	१२,१९,८१५	१५,८५,१९७	१७,१५,४५८	१९,८५,४१९	२०,८१,१९५	२१,६३,०१९	२३,२८,४८१	२४,१९,१५९
२८	एकूण स्थिरतानुसार राज्य उत्पादन(८)	१९,५०१	६,१९,८१६	६,१९,८१५	६,६१,१९१	६,७८,६६३	६,८६,१०८	६,१६,१०८	६,१९,१९१

आधार- आर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन ... दिसंबर सुधारित अंदाज ** मुख्य सुधारित अंदाज * पहिला सुधारित अंदाज

टीप - वास्तवीक आकडे मिळाल्यानंतर मूल्यवृद्धीमध्ये टक्केवारी दशांशिकरण आल्यामुळे बेरीज तसेच टक्केवारी बदलू शकते

परिशिष्ट ३.४

मुख्य किमतीनुसार क्षेत्रगत्तिहास वास्तविक नित्यश्च राज्य गुणवृद्धि य बाजार किमतीनुसार वास्तविक नित्यश्च राज्य उत्पादन

(स्थिर (२०११-१२) किमतीनुसार)

(₹ करोड)

क्र.सं.	उद्योग	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७**	२०१७-१८**	२०१८-१९**
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पीक	१६,३०९	१९,८१०	२४,२४०	२,१६,८४१	२,७१,४१६	३१,०८९	३९,५८८	४,२५,०१८
२	पशुसंवर्धन	१८,३०९	३१,३७१	३३,७४०	३५,८८८	४८,१७०	४९,०५९	५४,१२८	५८,७९१
३	वनीय व लाकूड तोडणी	१६,४७०	१५,५९३	१७,८१९	१९,२७८	१९,१५९	१६,८४७	१८,८५७	१८,४१६
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	९,५१०	१,८२४	१,०१४	१,४४९	१,१९०	१,४२४	१,८४१	१,९५८
५	कृषि व संलग्न क्षेत्रे (उप-क्षेत्रीय १+२+३+४)	१,४९,९४१	१,४१,८४१	१,५९,१०४	१,५६,१०४	१,९४,५४१	१,९४,९१८	१,४९,४८१	१,७५,५९१
		(१५.८)	(१४.५)	(१५.५)	(१४.१)	(१४.८)	(१४.८)	(१४.८)	(१४.१)
६	खाण व गण्डक्षेत्र खाणकाम	४१,२४१	४९,०५५	५८,४२९	५९,१४९	५८,३८४	६९,१९२	७५,०९१	९२,५४९
७	उत्पादनक्षेत्र (उप-क्षेत्रीय - ८+९)	१,१९,०५८	१,८८,५०७	१,१९,५५४	१,१९,८७१	१,४१,२७१	१,१९,५८१	१,४१,१७८	१,४४,५७५
८	उत्पादनेतर	१,१६,८१९	१,४४,४११	१,१९,१६८	१,१०,१०६	१,१८,१९९	१,४८,१९१	१,४१,०११	१,८१,४१५
९	वीज, वायू, पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१८,४१०	११,८५७	१८,२५८	१९,५१३	१९,४१०	१९,१५५	१९,४७८	१९,२८९
१०	बांधकाम	७४,८२१	८१,१९४	८३,१११	८४,५२१	८८,८१०	९०,५१८	८५,१९८	७४,३१९
११	त्रितीय क्षेत्र (उप-क्षेत्रीय - ८+९+१०)	२,०१,९४९	२,३४,४०१	२,११,४४१	२,२१,२१०	२,४१,४४०	२,५८,०९०	२,४८,८१९	२,८४,४१८
१२	उद्योग	२,५१,२४१	२,१९,४४९	२,५८,४४५	२,१०,२५१	२,५४,१९१	२,१४,४१९	२,५९,२८८	२,८८,२४२
	(उप-क्षेत्रीय - ८+११)	(१८८.०)	(१९८.१)	(१८८.०)	(१९१.२)	(१८९.५)	(१९८.५)	(१९९.२)	(१९१.२)
१३	व्यापार, पुरवठा, वाहतूक व दळणवळण	१८,४१०	१,८८,४४१	१,८८,१८८	२,१९,३१०	२,११,८१९	२,१४,८८८	२,५१,२८८	२,४१,२४२
१४	हॉटेल	५,१९५	५,१४८	५,४१९	५,४२९	८,४८१	८,१४१	९,१९९	५,०१५
१५	वित्तीय (हॉटेल वगळता)	४०,८१९	४१,८१९	४१,१९३	५५,४३८	५१,५१	५९,१९५	७१,१९१	७८,८१८
१६	स्थावर	७१९	८४८	८७५	८४१	९१९	१,०१९	१,०५८	१,१९५
१८	व्यावसायिक व उपयोगासंबंधित सेवा	१९,८८९	१५,४१४	१९,०१९	१४,५४६	१५,१४०	१४,४१९	१५,०५७	१५,५१५
१९	वैयक्तिक सेवा	६,१५,१४	६,५१,१९१	६,४१,१५८	६,८८,४४१	६,७८,४१५	६,८८,५१२	६,८९,१९५	६,९४,१९१
२१	व्यापार, पायाभूत, दळणवळण आणि संलग्नसेवा व व्यावसायिक सेवा	६,४१,५८१	६,८८,४४९	६,९८,८८९	७,१८,१९९	७,४१,४१९	७,९१,१९५	८,१९,१९९	८,४८,१९१
२२	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	१८,८४१	१९,५१९	१८,४११	१८,१८५	१९,१४१	१९,५१२	२०,४४८	२१,४८१
२१	इतर सेवा	१८,७१९	१९,८४१	२०,१४८	२८,८१९	२१,५४८	२१,४१९	२२,१९१	२३,१५८
२३	सुरक्षित / सकल क्षेत्र	५,१५,१४१	५,१५,१९१	५,४१,४४१	५,४१,४१९	५,४९,१९१	५,१८,२१५	५,४८,४१८	५,१५,४१८
	(उपक्षेत्रीय एक सेवा)	(१००.०)	(१००.१)	(१००.८)	(१०८.०)	(१०५.१)	(१४८.१)	(१४८.४)	(१५१.१)
२४	एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धि (५+१३+२३)	५,१०,४४८	५,४८,५५१	५,१९,४१५	५,१८,८१८	५,४४,५१८	५,१९,१९८	५,५१,१८८	५,४८,१४५
	(१००.०)	(१००.०)	(१००.१)	(१००.१)	(१००.१)	(१००.४)	(१००.८)	(१००.८)	(१००.२)
२५	उत्पादनीय वस्तू व सेवांवरील कर	१,४१,०८५	१,१८,५५१	१,४१,१४०	१,१०,१८८	१,४१,१९८	१,५८,८१९	१,९१,१५९	१,१८,४१८
२६	वजा उत्पादीय वस्तू व सेवांवरील अनुदान	४१,१४०	४१,०५४	४१,४१०	४१,५५९	४१,४१८	४१,०५१	४१,१४८	४१,०५९
२७	निव्वळ राज्य उत्पादन (२४+२५-२६)	५,१९,५१५	५,४८,५४१	५,५८,५५१	५,५९,१९९	५,४१,४८०	५,७८,५०८	५,९८,१०९	६,२१,०१८
२८	लोकसंख्या निव्वळ राज्य उत्पादन (₹)	१,१५,५१८	१,२५,४५८	१,२९,६६१	१,२९,६०६	१,२९,८४८	१,३४,५६९	१,३५,१५५	१,३९,४५६

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य --- तीव्र सुधारित अंदाज -- सुधारित अंदाज + पहिला सुधारित अंदाज

टीप - उपक्षेत्रीय आकडे कंसात (८) दशांश पद्धतीने दर्शविले आहेत. टिप्पणीसाठी कोष्टकातील बेरीज काही ठिकाणी योग्य मूल्यात नाहीत.

परिशिष्ट ६.५

मुख्य किमतीनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धि, आधार किमतीनुसार सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल उत्पाद व स्थूल राष्ट्रीय उत्पाद

(स्थायू किमतीनुसार)

(₹ कोटी)

क्र.सं.	तपशील	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३**	२०२३-२४**	२०२४-२५*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	शेती	१,८१,१४१	१,९१,८८१	१९,१८,११९	१९,८९,१४१	१९,९९,१५१	१९,८१,६७८	२०,१९,१७५	१९,१५,१७७
२	खाणकामकाम	९,१४,९४१	५,२२,७१	५,८९,१४०	६,१९,६१९	६,८५,५७९	८,८१,८११	९,०४,४७०	११,२८,२५१
३	कार्य व उपयुक्त सेवाओं	१,२८,०४१	१,४९,१५०	१,८२,४१९	१,५५,३१८	१,६८,५५९	१,५५,५८३	१,४५,५१९	१,४५,०४१
४	व्यवसाय(सेवा व व्यवसायी	१८,८१९	१,१५,५८७	१,१९,१५०	१,५२,४२७	१,९१,१७८	१,१९,५८८	१,१८,५५५	१,११,५१४
५	सृष्टि व संरक्षण कार्य (उप-क्षेत्रीय (५+६+७+८)	१५,८१,२४८ (१८.५)	१४,१९,९१९ (१८.१)	१९,२८,५२३ (१८.८)	१५,३८,६६१ (१८.४)	१६,१९,४२५ (१८.१)	१४,१९,९१५ (१७.५)	१९,५८,१८४ (१८.१)	१९,८१,४१४ (१५.४)
६	खाण व खनन खाणकाम	१,९१,२५०	१,८८,१४९	१,१८,०१३	१,२९,८१८	१,३९,१५१	१,३४,९१८	१,५८,५१७	१,१५,५८१
७	व्यावसायिक क्षेत्र (उप-क्षेत्रीय - ५+६)	१४,४१,५४१	१४,४१,५८८	१५,२१,५८१	१८,८५,१४४	१९,३५,१५५	१९,८१,५८९	१७,१६,८८१	१९,४१,१४०
८	व्यापारिकसेवा	१,५०,१८९	१,८८,४४१	१२,५९,५८१	१३,९९,४१०	१५,३३,९१९	१८,१९,५५१	१७,०८,८८१	१७,१९,५४५
९	सेवेत वस्तू, गाडीदुरुस्ती व इतर उपयोगिक सेवा	८,१९,४५८	१,८१,९५८	१,९१,१५४	१,५५,८१९	१,९५,४१८	१,९१,१८१	५,०१,१५८	५,०१,५५१
१०	वाहतूक	७,०४,९३५	१,८१,५८९	१,११,५८९	१५,०१,८४१	१९,०१,१८५	१३,८१,१८८	१३,८१,७५१	१३,१५,२५८
११	द्वितीय क्षेत्र (उप-क्षेत्रीय - ९+१०+११)	३९,७९,२८८	४१,३१,४१९	४८,९१,२१८	४८,७४,१४१	४१,२९,९५५	४९,२१,२५८	४५,४१,२९९	५५,४१,४१५
१२	खाणकाम (उप-क्षेत्रीय - ९+१०)	३९,३५,०१९ (१५.८)	४१,२०,२८१ (१५.०)	४८,१९,२१८ (१५.९)	४५,७४,१५१ (१५.३)	४१,२८,८१८ (१५.१)	४९,१९,४५८ (१५.१)	४५,४१,२९९ (१५.१)	५८,५७,१७५ (१५.१)
१३	खाणकाम, स्फटकाम, इंटभाटा व इतरखाणकाम	८,८९,५८१	१३,१५,८३८	१५,८८,१९१	१५,९१,०१९	१८,८१,३१५	१९,९८,४१८	१९,१५,८१९	१८,८५,५८१
१४	विजे	४,१५०	४९,२५१	१,०१,१८१	१,२५,४८९	१,३९,८१९	१,१९,५१९	१,४८,२४४	१,४९,८१४
१५	पाणीकाम, दूषणे व्यवस्थापन)	९,३८,२५४	१८,९१,५८१	१,१८,४१८	१,२८,१५८	१,३८,३१	१,४१,८८१	७,१९,१७४	१,२१,१४८
१६	बांधकाम	५,१५८	४,१४७	७,४१९	७,४४१	१४,१९८	१८,८१८	१९,५३	१९,९१८
१७	पुढारलेखन व उत्पादनाशी संबंधित सेवा	१,९८,५४०	१,२५,४४१	१,४४,१८१	१,५४,८१९	१,५४,५१९	१,५८,३१९	१,१९,८१५	१,३१,५१९
१८	वैयक्तिक सेवा	१,८१,११५	१,९१,४१	१,१९,१८९	१,५०,३५९	१,८५,१९८	१,५९,४४८	१,७८,४५१	१,८८,११९
१९	व्यापार मालमत्ता, रहिवास आणि व्यावसायिक सेवा व व्यावसायिक सेवा	१०,८९,५८१	१,१८,१७८	१८,११,८५१	१९,४१,१४४	१९,८१,८१८	१८,८९,१९१	१८,५८,१७१	१९,०८,५४८
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	५,१९,३८०	५,१८,८१८	५,४१,५८८	८,२८,१४८	९,१५,५८१	१०,१५,१८८	१२,१५,७१९	१२,९८,५८१
२१	इतर सेवा	८,२५,५१४	८,८१,१८८	९,२८,१४९	१०,८१,४१९	११,१५,७८१	१३,४५,९८८	१५,०९,७४१	१५,५८,५४५
२२	प्राथमिक / सेवा क्षेत्र (उप-क्षेत्रीय- १६ ते २१)	९१,९१,९७८ (५९.५)	५१,९१,८७१ (५८.८)	९८,८१,४१८ (५९.६)	७९,९१,९५१ (५९.५)	८१,९९,९७८ (५९.९)	९२,५९,९९५ (५९.९)	१,०५,५५,०५९ (५९.५)	१,१८,१४,१९४ (५९.१)
२३	एकूण स्थूल मूल्यवृद्धि (५+१०+२२)	८१,८९,२९९ (१००.०)	१,३५,५८,२७१ (१००.०)	१,२१,३८,२१९ (१००.०)	१,३१,३५,९५८ (१००.०)	१,५१,५८,९५५ (१००.०)	१,७१,३८,५५१ (१००.०)	१,९१,९१,१५९ (१००.०)	२,१५,१९,१९९ (१००.०)
२४	उत्पादित करावर व उत्पादनावर कर	८,१०,२५८	११,९९,५८१	१५,८८,५१९	१८,१५,८५९	१८,१८,८५९	१९,१९,५८८	२१,८८,३४१	२१,८८,१९५
२५	वजा: उत्पादित करावर व अनुदान	१,५५,५०१	१,१८,५८१	१,१८,१५४	१,२१,८१९	१,२५,५८८	१,२९,५८८	१,४९,१९९	१,२१,१९१
२६	उत्पादनाचे स्थूल उत्पाद (बी.ई.पी.) (२३+२४-२५)	८०,९९,२१९	१,३४,९७,७५१	१,२७,८१,८७९	१,३१,९१,५९१	१,५७,१८,८१९	१,७८,१९,५८८	१,९१,८८,८८८	२,१५,८८,१९४
२७	व्यापारातून उत्पन्न व उत्पादित उत्पन्न	(-)१५,८१९	(-)१,१८,१५०	(-)१,४१,४४१	(-)१,८८,१८१	(-)१,८१,८१९	(-)१,९१,९१५	(-)२,१९,१८५	(-)२,१४,५८९
२८	स्थूल राष्ट्रीय उत्पाद (बी.ई.पी.-२७) (२६+२७)	८१,५१,५८५	१,३३,३५,५११	१,२१,१९,४१८	१,३०,५५,१४४	१,५५,१७,१९५	१,७८,१७,१८९	१,१८,८१,७९१	२,१४,१४,१९५
२९	सकळचे स्थूल राष्ट्रीय उत्पाद (₹)	७९,१८१	१,०८,२४१	१,१६,४१६	१,१७,१२१	१,२८,१५५	१,३५,८१९	१,४८,१५१	१,४८,११८

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार *** निव्वळ स्थूल मूल्य ** स्थूल स्थूल मूल्य * तात्पुरते स्थूल मूल्य

टीप - संख्यांतील आकडे स्थूल मूल्यवृद्धीतील टक्केवारी दर्शविते. आकडेवारी संबंधित तारखेनुसार दिलेल्यामुळे काही ठिकाणी बेरीज सुटलेला दर्शवते.

परिशिष्ट ३.६

मूल किमतीनुसार क्षेत्रनिहाय आर्थिक देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धि, बाजार किमतीनुसार आर्थिक देशांतर्गत स्थूल उत्पाद व स्थूल राष्ट्रीय उत्पाद

(स्थिर (२०११-१२) किमतीनुसार)

(₹ करोड)

अ.क्र.	तपशील	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७ (अं)	२०१७-१८ (सं)	२०१८-१९ (प्र)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	शेती	१,८१,३८१	१,९८,५१६	१,९१,२०४	२,१८,१५८	२,१८,८८१	२,१९,४१०	२,२६,६५८	२,३८,१७८
२	वनउद्योग	३,१८,४३८	३,१४,५४१	३,१४,१४८	३,४१,५४१	३,१५,८१४	५,१४,१७१	५,८३,७८१	४,८८,१८८
३	खाण व उत्खनन उद्योग	१,१२,५१९	१,१२,६०१	१,१६,२८८	१,२४,०५३	१,२१,७८१	१,३३,१५१	१,३२,५१६	१,३६,६१५
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यउद्योग	५८,८१८	८१,२३१	९८,१४८	११,४३८	१,२८,७१४	१,२८,१८८	१,३१,८१६	१,३८,७१९
५	सुविधा व उद्योगक्षेत्र वगळता (उपक्षेत्रीय (१+२+३+४))	१५,४१,२८८ (१४.८)	१६,४५,७१५ (१४.१)	१६,९९,१५६ (१४.८)	१८,१६,१८४ (१४.८)	१८,४८,८१८ (१४.१)	१९,७८,८१८ (१४.१)	२१,८७,३१९ (१४.८)	२२,७८,८१४ (१४.२)
६	खाण व उत्खनन उद्योगासह	२,९१,५१८	२,८८,२८१	३,१८,१८८	३,४१,८१८	३,४१,९११	३,९१,८१६	४,१९,९११	४,२५,०१८
७	उद्योगक्षेत्र क्षेत्र (उपक्षेत्रीय - ५+६)	१७,९३,२८९	१९,३४,७४१	२१,९४,१७८	२४,४८,६४८	२६,९१,२१४	२९,८०,४१४	३३,८१,०५१	३६,९९,०५६
८	बांधकाम	१५,०९,२८८	१६,८३,१२८	१९,१३,८०४	२१,४८,५८८	२३,२८,१११	२५,९१,२१९	२९,२१,२१८	३१,५०,३४४
९	वीज, वायू, पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,८१,४४८	१,२३,५१४	१,१३,१८८	१,२४,५१९	१,४१,४८४	१,१२,१२४	१,४४,६८८	१,५१,४१९
१०	सेवाक्षेत्र	७८,८३,३४८	८१,५१,२२१	८,१५,३३८	१,१२,४४९	१,२८,४१९	१,२९,८८१	१,३८,३८१	१,४१,८३८
११	द्वितीयक क्षेत्र (उपक्षेत्रीय - ७+९+१०)	९४,४९,२८८	९८,९९,१२९	१,०१,२४,१२८	१,०८,४८,१८८	१,१४,४१,१८८	१,२९,४१,२१९	१,३९,१२,१९१	१,४५,०८,१८८
१२	सेवाक्षेत्र	१९,३५,०१९	२०,२१,८११	२१,२९,१९६	२५,६६,१०३	२७,८६,१९९	३१,१९,८१९	३५,१९,२७९	३८,१४,२७१
	(उपक्षेत्रीय - ११+१२)	(१४.८)	(१२.९)	(१४.८)	(१४.१)	(१४.१)	(१५.१)	(१५.१)	(१४.८)
१३	व्यापार, पायाभूत, संप्रेषण व इतर सेवाक्षेत्र	८,८३,५८१	९,४१,८१४	१०,४१,१८१	११,८१,४१९	१२,९८,२८५	१५,०८,८८१	१८,८८,१४९	२०,९८,२८१
१४	रेल्वे	४१,३८८	४४,४१८	४८,१४९	५१,१४१	५४,८८८	५१,४८८	५१,४८८	५७,५८५
१५	नौकायन (जलवाहतूकीसह)	३,१८,२८८	३,४१,५५१	३,४८,१५८	३,४९,८११	४,१८,४१८	५,२८,४१८	५,४८,८१९	५,२९,११९
१६	पर्यटन	५,३८८	५,५१९	५,१५८	५,३८८	१२,१८६	१३,७८४	१५,१९९	१५,४१९
१७	व्यापारसेवा व आतिथ्यसेवाक्षेत्रीय सेवा	३,१५,१७८	३,४९,५८८	३,४१,२८४	३,४६,१९९	३,९८,४४८	४,१८,३१८	४,२९,१९१	४,४१,६१८
१८	वित्तीय सेवा	१८,८१,१११	२,३८,१८८	२,४१,८८८	२,९८,५८१	३,२८,६४१	३,८८,८७१	४,८९,४१९	५,२८,४४८
१९	सेवाक्षेत्र व्यावसायिक, दळणवळण आणि व्यावसायिक व व्यवसायाभिमुख सेवा	१८,५८,४८१	२१,४९,१४८	२४,१४,१११	२८,१९,५८१	३२,८८,८८१	३७,९९,८८१	४३,१९,९१९	४९,४९,१८४
२०	सार्वजनिक प्रशासन व इतर सेवा	५,९९,२८८	६,२४,८८१	६,४८,३४९	६,९८,१८८	७,४६,८८८	७,९९,७८९	८,५९,६४९	८,९८,२१६
२१	कृषेतर क्षेत्र	६,४१,८८८	६,८८,४१९	७,१८,१८९	७,६८,१९९	८,१८,१८९	८,६८,१८९	९,१८,१८९	९,६८,१८९
२२	सुविधा / सेवा क्षेत्र (उपक्षेत्रीय- १३ ते २१)	९१,९१,२८४ (१४.१)	९४,८८,४९१ (१५.२)	९९,९१,४८८ (१५.२)	१०४,१५,९१८ (१५.८)	११२,१८,१०९ (१५.८)	१२८,८८,१०९ (१५.८)	१४९,१९,८५८ (१५.८)	१६८,९१,१४१ (१५.८)
२३	एकूण स्थूल मूल्यवृद्धि (२+११+२२)	३२,४९,२८९ (१००.०)	१७,१९,१४४ (१००.०)	१८,८९,४८८ (१००.०)	२१,१६,६०,१८८ (१००.०)	२३,४८,१४,१८८ (१००.०)	२६,१६,४६,१९९ (१००.०)	२९,९९,४१,१४९ (१००.०)	३३,५५,८८,१८८ (१००.०)
२४	एकूण स्थूल मूल्यवृद्धीतील बदल	८,१९,८८८	१५,१९,१४४	१८,८९,४८८	१९,१६,६०,१८८	२३,४८,१४,१८८	२६,१६,४६,१९९	२९,९९,४१,१४९	३३,५५,८८,१८८
२५	उत्पादनावरील करातून अनुदान वजा	३,१९,८८८	३,४९,८८८	३,८९,८८८	४,१९,८८,८८८	४,४९,८८,८८८	४,८९,८८,८८८	५,१९,८८,८८८	५,४९,८८,८८८
२६	बाजार किमतीनुसार स्थूल उत्पाद (सांख्यिकी तफावत वगळून) (१३+२४+२५)	४७,९९,२८९	५१,१९,१४४	५४,८९,४८८	५९,१६,६०,१८८	६३,४८,१४,१८८	६८,१६,४६,१९९	७३,९९,४१,१४९	७९,५५,८८,१८८
२७	उत्पादनावरील करातून अनुदान वजा	-१,७८,८८८	-१,९१,८८८	-२,१४,८८८	-२,४८,८८,८८८	-२,९१,८८,८८८	-३,४१,८८,८८८	-३,८९,८८,८८८	-४,२९,८८,८८८
२८	स्थूल राष्ट्रीय उत्पाद (२६+२७)	४५,२१,२८९	४९,२८,१४४	५२,२४,४८८	५७,१९,६०,१८८	६१,१६,१४,१८८	६६,१९,४६,१९९	७१,०९,४१,१४९	७७,२५,८८,१८८
२९	सकलदेशी स्थूल राष्ट्रीय उत्पाद (२)	४४,३८८	४९,१८८	५२,५८८	१६,६८८	१८,१९८	१,०५,२१९	१,१५,१९९	१८,६१९

अंदाज - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालयाचे केलेले अंदाज सं.... सिक्की सुधारित अंदाज प्र.... पूर्व सुधारित अंदाज अं.... पहिले सुधारित अंदाज

टीप - सकलदेशीय अंदाजाचे घटक (३) ते (१०)मधील तपशिलाचे अंदाजपत्रकाचे संबंधित पोटअंदाजपत्रे करणे हिताचे ठरेल म्हणून नमूद करण्यात आलेले नाही.

परिशिष्ट ३.७

मूल किमतीनुसार क्षेत्रगतिहास आर्थिक देशांतर्गत गिव्यिड मूल्यवृद्धि, आजार किमतीनुसार आर्थिक देशांतर्गत गिव्यिड उत्पाद व गिव्यिड राष्ट्रीय उत्पाद

(करोड रुपैयाँमा)

क्र.सं.	विवरण	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८*	२०७८/७९*	२०७९/८०*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	कृषि	१,०८,२७८	१२,६८,०३०	१२,९१,२०६	१३,६८,८०३	१५,४४,४५४	१८,४७,४७३	१९,४०,५४१	२०,४४,५०९
२	खानीखनिज	४,११,८८५	५,१९,८११	५,४१,८९५	५,९२,९७४	६,४५,५१३			
३	कार्य क्षमतामुक्त वस्तुहरू	१,१५,०४०	१,३१,४२४	१,८१,६७८	१,९९,१७६	२,२८,५४१			
४	व्यवस्थापकहरूका व व्यवसायहरू	७८,४३१	१,०५,५१२	१,२८,४१८	१,५१,८८८	१,७१,२१९			
५	कृषि र खनिज कार्य (उत्पादनमा%,२/१+३,४/२)	१२,४९,१९६ (१२.६)	१४,४२,५४४ (१४.२)	१५,७४,१८४ (१५.८)	१७,६८,४१४ (१७.८)	१९,४५,२५५ (१९.२)	२२,४५,४१७ (२१.४)	२४,८५,४४१ (२३.४)	२७,४८,८५१ (२४.७)
६	उद्योग क्षेत्र उत्पादनमा	९,११,३८९	९,४१,७८७	९,९४,५८९	१०,४८,२८३	११,८१,४१८	१३,८८,५८८	१५,१८,१७०	१६,८८,४९१
७	व्यावसायिक क्षेत्र (उत्पादनमा - ५+६)	१६,७८,४५८	१९,७१,१८८	२१,२१,७१५	२३,२९,२१४	२९,२६,१९१	३१,२६,५४४	३४,९९,५६८	३८,१९,०१४
८	सम्पत्तिजन्य	१२,७८,९१८	१५,५८,२५८	१८,५२,४१५	१९,९८,५७४	२१,७५,४२९	२३,८५,२७९	२९,२८,२७९	३१,१९,७८५
९	सेवा क्षेत्र, उत्पादनुसुधा र कुल प्राप्तिमा सेवा	३,१९,८१	३,८१,७१८	४,३८,८८१	५,१९,४७६	५,९६,७१९	६,८५,८२९	६,१४,८०९	६,४९,०५६
१०	सरकारमा	७,३८,२८८	९,२८,१५८	९,४४,१११	१०,२८,४६८	११,२५,९१८	१२,४३,४१९	१३,४१,१११	१४,८१,०५८
११	जिम्मेवार कुल (उत्पादनमा - ८+९+१०)	३८,५८,१२७	४३,५८,४१५	४९,४४,२४८	५४,९१,१९४	६४,१५,२१९	७१,५९,७८२	८८,४५,१४८	९८,०९,५१९
१२	उपभोग	४९,८८,२५८	५९,१४,४१९	६८,०४,८१५	७८,४३,४४१	९०,४९,१९२	१०३,४९,७४२	११९,४१,४४८	१३८,४८,५१८
१३	बचत (उत्पादनमा - ११-१२)	९९,८८,९२७	११,१४,१९१	१३,०४,८१५	१४,८३,३३४	१८,८८,९१९	२१,७३,९४२	२९,९३,३८१	३०,१९,०८८
१४	बाहाय, खुद्धसँ, हस्तान्तरण र तलबभत्ता	८,४८,१२४	११,५७,६४८	१३,५१,२९१	१५,८५,५१९	१७,४८,९७१	२०,२६,७८९	२१,४८,५७८	२४,५९,५०१
१५	पुँजी	१८८,४३८	७४,१४०	५९,५७०	५९,२३१	८५,३५८			
१६	परिवहन, रिपेर खरिदबिक्री	१,८८,५९१	१,२८,५५१	१,२४,३५१	१,२१,८८८	१,२५,१३१			
१७	बाटभाडा	१,१८८	१,७३१	१,७१५	१,२५९	१,५८,८८८	८,४८,२८९	८,८१,१०४	९,५९,९४८
१८	व्यावसायिक कार्यालयहरूको सेवा	१,९१,७७९	१,५८,१८८	१,८१,४३८	१,८९,३८८	१,७९,१३८			
१९	विदेशमा सेवा	१,२८,४११	१,४१,१५८	१,११,५११	१,११,७०७	१,१८,१८१	१,३१,५४६	१,४१,१११	१,४१,३१५
२०	सेवा क्षेत्र उत्पादनमा, व्यवसाय कार्यालय व व्यावसायिक सेवा	८,१८,८१८	१०,१६,५८०	११,४३,६८८	१२,९१,९५८	१५,१८,८७०	१९,८३,१५८	२३,८३,२१९	२९,३८,९५८
२१	सार्वजनिक प्रशासन र सेवाहरू	१,४८,५११	१,७९,७८५	१,९९,४१५	२,१४,५१९	२,४१,६८१	२,९९,८५८	३,२८,१५७	३,८५,३८७
२२	कुल सेवा	१०,२९,२८७	११,९९,९१८	१३,४३,८८२	१५,२८,८८१	१८,०९,८४१	२२,९३,३९१	२५,९९,९१९	२९,२९,२४८
२३	खुद्धसँ / सेवा क्षेत्र (उत्पादनमा- २३ मा पर्ने)	७८,३५,१८४ (४१.३)	५२,१९,४७७ (५२.२)	५८,४१,८४१ (५२.४)	६५,४९,२१९ (५२.८)	७४,४८,७११ (५२.५)	८४,८८,५१९ (५२.१)	९४,८८,१११ (५२.३)	१०८,१९,७५१ (५२.१)
२४	उत्पादन जिम्मेवार खुद्धसँमुक्ति (३+११+२२)	१४०,९१,७४९ (१००.०)	१५१,९९,२८८ (१००.०)	१७१,९९,८४१ (१००.०)	१९१,९१,९९५ (१००.०)	२१८,९४,८१५ (१००.०)	२४९,९१,१८८ (१००.०)	२८१,९९,९८९ (१००.०)	३१८,८८,९९१ (१००.०)
२५	उत्पादित कानुन वा लेखापरीक्षण भए	८,१८,८८०	९,२९,५८१	९,९९,२१५	१०,९८,८८१	११,९८,८१८	१२,९१,८१८	१४,४९,२१९	१५,९९,५७५
२६	कानुन नुसारको कानुन वा लेखापरीक्षण भए नभएको	३,४५,४८०	३,९७,५८१	४,३९,२१५	४,९१,८११	५,४२,८१८	६,१९,८१८	६,५९,२१९	७,१८,४११
२७	जिम्मेवार कुल (उत्पादनमा - २४+२५+२६)	१४८,५१,२८४	१६१,९९,२८८	१८१,९९,८४१	१९१,९१,९९५	२२८,९४,८१५	२६१,९१,१८८	२९५,९९,९८९	३३४,८८,९९१
२८	जिम्मेवार कुल (उत्पादनमा - २७-२४)	८,१८,८८०	९,२९,५८१	९,९९,२१५	१०,९८,८८१	११,९८,८१८	१२,९१,८१८	१४,४९,२१९	१५,९९,५७५
२९	संस्थागत क्षेत्रगत उत्पादन (कुल मू.मा+२८+२७)	७८,२१,२०४	१,२१,२५,४३८	१,२१,९१,२४८	१,३८,८५,२३६	१,५२,९४,८१५	१,७८,१९,०५८	१,७१,५८,८७१	१,९८,९४,८८१
३०	उत्पादनमूल्य प्रकार उत्पादित उत्पादन	८,०१,८१५	८,२१,४८,२४१	८,८१,५१,७४१	८,८१,४९,१०८	८,८१,८५,८१९	८,९१,२१,४१५	८,९१,१९,४१५	८,९१,४९,८८१
३१	जिम्मेवार राष्ट्रीय उत्पादन (कुल मू.मा+२९+३०)	९८,२१,२०४	१,२१,२५,४३८	१,२१,९१,२४८	१,३८,८५,२३६	१,५२,९४,८१५	१,७८,१९,०५८	१,९८,५८,८७१	२,१८,९४,८८१
३२	जनसंख्या जिम्मेवार राष्ट्रीय उत्पादन (रु)	३३,९९१	४१,३१०	१२,०१०	१,२४,८८०	१,३५,२९०	१,३५,९३५	१,४१,१९०	१,५६,८५०

आधार: राष्ट्रिय लेखापरीक्षण कार्यालय, नेपाल सरकार ---- विभागी अनुमानित आधार ... पुनर्वार अनुमानित आधार * संशोधन अनुमानित आधार +विभागीय उत्पादनमा नभई टीप : कार्यालयहरू आफ्नो विभाग मूल्यवृद्धिको उत्पादनको व्यवस्थित आधार आफ्नोको लेखापरीक्षण गरेपछि मात्र विभागको संशोधन अनुमान गर्नेछन्।

পরিশিষ্ট ৯.৫

মুক্ত কিয়দনীনুয়ার রাজনৈতিক বৈদেশনগর নিয়ন্ত্রক অধিদপ্তর, আলার কিয়দনীনুয়ার আন্তর্জাতিক বৈদেশনগর নিয়ন্ত্রক অধিদপ্তর এবং নিয়ন্ত্রক সাধারণের অধিদপ্তর

(স্থিতি (২০২১-২৫) কিয়দনীনুয়ার)

(কি কোটি)

ক্রম	প্রকল্প	২০২১-২২	২০২২-২৩	২০২৩-২৪	২০২৪-২৫	২০২৫-২৬	২০২৬-২৭*	২০২৭-২৮*	২০২৮-২৯*
(১)	(২)	(৩)	(৪)	(৫)	(৬)	(৭)	(৮)	(৯)	(১০)
১	পৌষ	১,৩৫,৯৯৮	১,৭৫,৯৯৯	১,৯৪,১৯৭	১,৯৬,৮৭	২,১৮,৭৮	২৯,৩৫,৯৮৭	২৮,২৮,৯৮৮*	২৫,৯৯,৯৫৭
২	মহাকুমার্থন	৯,৭১,৯৯	৯,৯৯,৯৯৯	৭,৭৫,৯৯৯	৭৯,৭৯,৭৯৭	৭৯৭,৯৯৯			
৩	কর্ণ ও নাসাকুহ রোগসমূহ	১,৭৯,৯৯৯	১,৯৫,৭৯৯	১,৯৯,৭৭৭	১,৯৫,৭৭৭	১,৯৯,৯৯৭			
৪	শ্বাসযন্ত্রব্যবস্থার ও অন্যান্যসমূহ	৯৮,৭৭৭	৯৭,৯৯৯	৯৭,৯৯৯	৯৫,৭৯৯	১,০১,৯৭৭			
৯	কৃষি ও খাদ্যের জন্য	১৫,০৯,৯৯৫	১৫,৫৯,৯৭৭	১৫,৭৭,৯৯৯	১৯,৭৫,৯৯৯	২৩,৫৭,৯৯৯	৯৯,৯৫,৭৭৭	৯৫,৯৫,৯৮৭	৯৫,৯৯,৯৯৯
	(মোট কৃষিজ=১+২+৩+৪)	(১৯.৯)	(১৯.৯)	(১৯.৯)	(১৯.৫)	(১৭.৭)	(১৭.৭)	(১৭.৯)	(১৪.৫)
২	খাদ্য ও খাদ্য ব্যবস্থাপনা	২,৭৭,৯৯৭	২,৯৯,৭৯৭	২,৯৯,৯৯৫	২,৯৯,৯৭৫	২,৯৯,৯৭৭	২,৯৯,৯৯৯	২,৯৯,৭৯৫	২,৯৯,৭৭৫
৯	আর্থিক প্রকল্প (মোট প্রকল্প - ৯+৯)	১৯,৯৯,৯৭৯	১৯,৯৯,৯৭৫	১৯,৯৯,৭৭৯	২১,৯৯,৯৯৭	২১,৯৯,৯৯৭	৯৭,৭৯,৯৯৯	২১,৭৯,৯৯৯	২১,৯৭,৯৯৫
৫	মহাকুমার্থন	৯,৭৯,৭৭৭	৯,৯৯,৯৯৯	৯,৯৯,৯৯৯	৯,৯৯,৯৯৯	৯,৯৯,৯৯৯	৯,৯৯,৯৯৯	৯,৯৯,৯৯৯	৯,৯৯,৯৯৯
৬	ঔষধ, রক্ত, ব্যাধিমুক্তার ও পুরুষ প্রজননতন্ত্র রোগ	১,৭৯,৯৭৭	১,৭৯,৯৯৯	১,৯৯,৭৭৯	১,৯৭,৯৯৭	১,৯৭,৯৯৯	১,৯৭,৯৯৯	১,৯৭,৯৯৯	১,৯৭,৯৯৯
৭	যকৃতরোগ	৫,৯৫,৯৯৯	৫,৯৫,৯৯৭	৫,৯৭,৯৯৯	৫,৯৭,৯৯৯	৫,৯৭,৯৯৯	১,৯৯,৯৯৯	১,৯৯,৯৯৯	৫,৯৭,৯৯৯
৮	ডিজিজ প্রকল্প (মোট প্রকল্প - ৯+৭+৯০)	৯৯,৯৫,৭৭৯	৯৯,৯৭,৯৯৯	৯৯,৯৫,৭৯৯	৯৯,৭৯,৯৯৯	৯৯,৯৯,৯৯৯	৯৯,৯৯,৯৭৭	৯৯,৭৯,৯৯৯	৯৯,৯৯,৯৯৯
৯	প্রকল্প (মোট প্রকল্প - ৯+৯)	৭৯,৯৯,৯৯৯	৯৯,৯৫,৯৯৯	৭৫,৯৯,৯৯৯	৯৯,৭৯,৯৯৯	৯৯,৯৭,৯৫৭	৭৫,৯৫,৯৯৯	৭৫,৯৯,৯৭৯	৭৫,৭৭,৭৭৭
	(মোট=৯)	(৯৯.৯)	(৯৯.৯)	(৭৯.৯)	(৭৯.৯)	(৭৯.৯)	(৭৯.৯)	(৭৯.৯)	(৭৯.৯)
১০	মহাকাশ, পুরুষাঙ্গ, কাঁটাদল ও চামড়াকৃমি	৫,৯৫,৭৭৭	৯,৯৫,৯৯৭	৭,৯৫,৯৯৯	৯,৯৯,৯৯৭	৭৯,৯৭,৯৯৯	৭৯,৯৯,৯৯৯	৭৯,৯৯,৯৯৯	৭৭,৭৯,৭৭৭
১১	ঔষধ	৭৫,৭৯৯	৭৫,৭৯৯	৭৭,৭৭৯	৭৫,৭৯৯	৭৫,৯৯৯			
১২	পরীক্ষাগার (ঔষধ অনুমোদিত)	১,৫৫,৭৭৯	১,৭৫,৭৯৯	১,৯৫,৭৯৭	১,৭৫,৭৭৭	১,৭৯,৭৭৯	৯,৯৫,৭৯৯	৯,৭৫,৯৯৭	৯,৯৫,৭৯৫
১৩	চামড়া	৭৯,৯৯৭	৭৯,৭৭৭	৯,৭৭৯	৭,৭৭৫	৭৭,৯৭৫			
১৪	অন্তঃক্ষরা ও অন্যান্যরোগীদের সেবা	১,৭৭,৯৯৭	১,৯৫,৯৯৯	১,৭৯,৭৭৯	১,৯৫,৯৯৯	১,৯৫,৭৯৫			
১৫	বিশেষ সেবা	৭,৯৫,৭৭৭	৯,৭৯,৯৯৭	৯,৯৭,৭৯৭	৯,৫১,৯৯৯	৯৭,৫৯,৯৯৯	৫,৯৯,৭৯৯	৫,৯৯,৭৭৯	৫,৯৫,৭৭৯
১৬	ক্ষয়রোগ, ব্যাধিমুক্তার, ব্যাধিমুক্তার সংক্রান্ত ও অন্যান্যরোগীদের সেবা	৫,৭৯,৫৭৯	৭৯,৯৫,৭৯৭	৭৯,৯৭,৯৭৯	৭৯,৭৯,৫৭৯	৭৭,৫৭,৯৯৯	১৯,৭৭,৯৯৯	৯৯,৯৯,৭৭৯	৯৯,৭৫,৯৭৯
১৯	ব্যাধিজনিত ব্যাধিমুক্তার ও ব্যাধিমুক্তার	৭৫৯,১৭৭	৭৯৫,৯৫৯	৭৫৭,৯৯৫	৯,৯৫,৫৭৯	৯,৯৫,৫৯৯	৯,৯৭,৭৯৯	৯,৭৫,৭৯৯	৯,৯৯,৯৯৭
১৯	মুক্তা রোগ	৭,৫৯,৯৯৯	৯,৯৭,৯৯৭	৯,৭৫,৯৯৯	৯,৯৫,৭৭৭	৯,৯৫,৭৭৯	৫,৯৭,৭৭৭	৫,৯৫,৯৯৯	৫,৯৫,৯৯৯
২০	কৃষি / প্রকৌশল প্রকল্প (প্রকল্পসংখ্যা - ৫১ টি মাত্র)	৯৯,৫৯,৫৯৯	৯৫,৭৭,৯৯৯	৯৫,৯৫,৫৯৯	৯৯,৯৯,৯৯৯	৯৯,৭৯,৯৯৯	৯৯,৯৯,৯৯৯	৯৯,৫৯,৯৭৭	৭৯,৯৯,৯৯৯
	(মোট=১৯)	(১৯.৯)	(১৯.৫)	(১৯.৫)	(১৯.৯)	(১৯.৯)	(১৯.৯)	(১৯.৯)	(১৭.৫)
২১	মুক্তা সিমেন্ট মুদ্রণকৃতি (৯+১৯+২১)	৯৫,৫৭,৯৯৫	৯৯,৯৯,৯৫৭	৯৯,৯৯,৭৯৯	৭৭,৯৯,৯৯৯	৯৯,৯৫,৭৯৯	৯৯,৭৫,৯৯৯	৯৯,৫৯,৯৯৯	৯৯,৯৯,৯৯৯
	(মোট=১)	(১৯.৯)	(১৯.৯)	(১৯.৯)	(১৯.৯)	(১৯.৯)	(১৯.৯)	(১৯.৯)	(১৯.৯)
২২	প্রকাশিত বন্ধুর রোগসমূহের জন্য	৫,৭৯,৯৯৯	৯,৭৫,৯৯৯	৭,৭৯,৯৯৯	৭৭,৭৫,৯৯৯	৭৯,৭৯,৯৯৯	৭৯,৯৯,৯৯৯	৭৯,৯৯,৯৯৯	৭৯,৯৯,৯৯৭
২৯	ঘরে প্রকাশিত বন্ধুর ব্যাধিমুক্তার জন্যসমূহ	৯,৯৯,৯৯৯	৯,৯৯,৯৯৯	৯,৯৯,৭৭৯	৯,৯৯,৭৭৯	৯,৯৯,৯৯৯	৯,৯৯,৯৯৯	৯,৯৯,৯৯৯	৯,৯৯,৯৭৭
২৯	প্রকাশিত সিমেন্ট প্রকল্প (মোট প্রকল্প - ৯+২৯+২৯)	৯৫,৭৯,৯৯৯	৭৯,৯৯,৯৭৭	৯,৯৯,৯৫,৯৯৯	৯,৭৭,৯৫,৯৯৯	৯৭,৯৯,৯৯৭	১,৭৯,৯৫,৭৭৭	১,৯৯,৫৫,৯৯৯	১,৯৯,৭৫,৭৭৯
২৯	আর্থিকসমূহ প্রকল্প প্রকাশিত প্রকল্প	১,৯৫,৫৭৯	১,৫১,৭৯,৫৯	১,৫১,৭৭,৯৯৯	১,৫১,৭৫,৯৯৯	১,৫১,৯৯,৯৯৯	১,৫১,৯৯,৯৯৯	১,৫১,৭৯,৯৯৯	১,৫১,৯৯,৯৯৯
২৯	সিমেন্ট সাধারণ প্রকল্প (মোট প্রকল্প=৯+২৯)	৯৯,৫৯,৯৯৯	৭৯,৯৫,৯৯৯	৭৭,৯৯,৯৯৭	৯,৯৫,৯৭,৯৯৯	৯,৭৫,৯৫,৯৯৯	১,৯৯,৯৯,৭৭৭	১,৯৯,৯৭,৯৯৯	১,৭৯,৯৯,৯৯৯
২৭	মহাকুমার্থন সিমেন্ট প্রকল্প	৯৫,৯৯,৯৯৯	৭৯,৯৯,৯৯৭	৭৯,৯৯,৯৯৯	৭৯,৯৯,৯৯৯	৭৯,৯৯,৯৯৯	৭৯,৯৯,৯৯৯	৭৯,৯৯,৯৯৯	৭৯,৯৯,৯৯৯

সমন্বয় - সাধারণ অধিদপ্তরের অর্থায়নে কাজের সমন্বয় ---- বিদেশ আন্তর্জাতিক প্রকাশক ---- পুরুষ আন্তর্জাতিক প্রকাশক ▲ পরিবর্ত আন্তর্জাতিক প্রকাশক *জিজ্ঞাসাবাদ প্রকাশক পাওয়া

টীকা - প্রকাশকাল এর কাজে সাধন (৯) যে প্রকাশকাল অধিদপ্তর, প্রকাশকাল প্রকাশকাল প্রকাশ বিদেশনগর কাজে সংযোগ সংযোগ সাধন

परिशिष्ट ३.१

खाद्यान्तिक खपत तिलका अनुमान (खाद्य किसिमगतअनुसार)

(हजार मेट्रिक टन)

क्र.सं.	जिल्ला	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०*	२०८०/८१*	२०८१/८२*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	
१	चमेली	१,२७,९१०	१,२९,२७३	१,३८,४९०	१,५१,९१०	१,४१,४१०	१,५८,८७१	१,६४,९१०	१,७१,४१०	१,७८,१९०	१,८५,९१०	१,९३,९७०
२	डाली	१,८३,९१०	१,९१,८४८	१,९८,१४०	२,०१,०१८	२,०८,२९१	२,१७,१११	२,२४,९१०	२,३२,९१०	२,४०,१४०	२,४८,४१०	२,५८,२४०
३	दमाक	३३,०८१	३४,१०१	३४,९२८	३८,८०१	३९,८१७	४०,८८९	४१,८१०	४२,८०१	४३,८१०	४४,९१०	४६,०१०
४	धनौरी	११,५०९	१२,०१९	१२,५०४	१३,०१०	१३,५१८	१४,०३८	१४,५४०	१५,०४९	१५,८००	१६,८१०	१७,४२०
५	सिन्धुरे	८,१८८	८,४११	८,८०१	९,२०८	९,६११	१०,०१८	१०,४५८	१०,९१९	११,४००	११,९१०	१२,४४०
	कावसोती जिल्ला	**४,८८,०५९**	**५,०९,६४१**	**५,३८,५४९**	**५,६९,९१९**	**५,८४,९५१**	**६,०८,९१०**	**६,२९,०४१**	**६,४८,१९१**	**६,६९,४१०**	**६,९१,९१०**	**७,१५,१५०**
६	गौरिक	४१,८०८	४२,९१०	४४,४१८	४६,१०८	४८,०४०	४९,९४८	५१,९१०	५३,९१९	५५,९४०	५७,९१०	५९,९४०
७	मूर्ते	१९,१९०	२०,१९३	२०,९४०	२१,६४०	२२,४१०	२३,२०८	२४,०१०	२४,९१०	२५,८१०	२६,८१०	२७,७५०
८	लालुवा	८,४९०	८,८१०	९,१४०	९,४८०	९,८३०	१०,१९०	१०,५४०	१०,९१०	११,३००	११,७१०	१२,१४०
९	सालगाम	४४,८००	४५,९४८	४७,१०८	४८,२९८	४९,४४०	५०,५४०	५१,८१०	५३,१००	५४,३९०	५५,७१०	५७,०४०
१०	आसनगाम	५८,२५०	५९,४२५	६१,०८१	६२,६९२	६४,२९२	६५,९०१	६७,५१०	६९,१९०	७०,८८०	७२,५८०	७४,३४०
	भलिक जिल्ला	**१,४१,२४८**	**१,४९,६५५**	**१,५९,४८१**	**१,६९,४४८**	**१,७९,२४५**	**१,९०,१४८**	**१,९९,०५१**	**२,०८,१५९**	**२,१९,४१०**	**२,२९,८१०**	**२,४०,७८१**
११	मूर्ते	१,२९,०१८	१,३२,४१९	१,३८,९०१	१,४९,२१०	१,२९,४१८	१,४१,२५८	१,४९,४००	१,५८,३८५	१,६८,२४०	१,७४,४१५	१,९१,१११
१२	चमाल	१८,०४०	११,०५९	११,५१९	१२,०८०	१२,४८१	१३,०५८	१३,५४०	१४,०१०	१४,५१०	१५,०४०	१५,५९०
१३	कलम्बे	१९,१४१	२१,८३३	२२,५०५	२३,९०४	२५,३१८	२६,८४१	२८,४१०	२९,९४०	३१,५१०	३३,१४०	३४,९१०
१४	बोलगाउ	१२८,१७९	१३८,५८१	१४३,३३८	१४८,४२८	१५३,९१२	१५९,५१०	१६५,२४०	१७१,१९०	१७८,५१०	१८४,५९०	१९१,४१०
१५	कोलगाउ	१४,०४१	१५,१२०	१५,९२१	१६,७१६	१७,५०९	१८,३८१	१९,२४०	२०,१४०	२१,१४०	२२,१९०	२३,२१०
	मूर्ते जिल्ला	**२,२८,४४१**	**२,३९,८३५**	**२,४९,३१८**	**२,५९,३४८**	**२,७९,२४१**	**२,८८,३१८**	**२,९७,८१५**	**३,०८,८४९**	**३,१८,४४०**	**३,२९,२१०**	**३,४१,२५०**
१६	भोगाखाक	१५,२१०	१८,०१८	१७,४१६	१८,८०१	१९,२१८	२०,१८०	२१,०१०	२१,९१९	२२,८१९	२३,८४०	२४,८१९
१७	अलम	२२,०१९	२३,४१५	२४,८४१	२७,०१०	२८,२०१	२९,७०१	३१,२२५	३२,८५९	३४,५१०	३५,९१०	३७,४१९
१८	गाहरी	३३,५१९	३५,०४९	३७,२४१	३८,९९१	४०,८०८	४२,८१८	४४,९१०	४७,०१०	४९,१९०	५१,४१०	५३,९१०
१९	बैरेनी	९,७१९	९,९१९	८,१५८	८,७१९	९,२१८	९,७१०	१०,२१०	१०,७२०	११,२४०	११,८१०	१२,४१०
२०	बेंदे	१४,५०९	१८,८५०	१९,४१९	२०,८१८	२२,२९०	२३,८१६	२५,४१०	२७,१४०	२८,९१०	३०,९१०	३३,०१०
२१	गोबरे	३३,५१०	३७,३८८	३८,५०९	४०,९८८	४३,४१०	४५,७०१	४८,३०५	५१,०५०	५३,८१०	५६,८१०	५९,९१८
२२	ढुकमाखाक	४३,१८०	४७,५००	४९,९१०	५२,४१०	५५,०१०	५७,८१०	६०,९१०	६४,१००	६७,४१०	७०,९१०	७४,५१०
१३	लामु	१८,८१०	२१,२५०	२२,३४०	२३,५१०	२४,७१०	२६,०१०	२७,३१०	२८,७१०	३०,११०	३१,५१०	३३,१४०
	अर्घाखाक्ची जिल्ला	**३,४३,४१०**	**३,५१,२९९**	**३,५९,३०८**	**३,६९,६४०**	**३,७८,४०८**	**३,८८,९१८**	**३,९९,८४०**	**४,०८,९४०**	**४,१८,४१०**	**४,२९,२१०**	**४,४०,९४०**
२३	कुपुवाल	३५,५०१	३८,०४८	३९,४१०	४८,२५०	४२,९८८	४५,२५१	४८,२१०	५२,८४०	५४,५१०	५७,४१०	६०,४१०
२४	अवेरा	३४,०४८	३८,४१५	४१,४१०	४४,०१०	४७,१८८	४९,८०१	५४,५१०	५७,५१८	६०,१४०	६३,१४०	६६,४१०
२५	बालेन	७,०५९	७,४१५	८,१५८	८,८०१	९,४१०	९,९१९	१०,४१९	१०,९१०	११,४१०	११,९१०	१२,५१०
२६	अमलाखेरी	४९,१४०	५२,८००	५८,०५१	६२,२८१	६५,९१०	६९,७१५	७३,८१०	७८,१५१	८२,८१०	८७,८१०	९२,९१०
२८	नयाबाद	६८,५१०	७३,१४०	७८,४१५	८३,९१०	८९,८४८	९४,९१०	१००,५१०	१०८,१५१	११,४१०	११,९१०	१२,४१०
	अमलाखेरी जिल्ला	**१४१,०१९**	**१५८,२४९**	**१७८,५४२**	**१९,१९८**	**२१९,४१०**	**२३९,०१९**	**२५९,४०१**	**२७८,४१०**	**२९८,४१०**	**३१८,२१०**	**३४०,५१०**
२९	खेरी	३३,१००	३५,४४८	३७,१९३	३८,३००	४०,५१८	४२,८८९	४५,२१०	४७,६४०	५०,२१०	५२,९१०	५५,७१०
३०	पानाडु	४९,५८१	५१,९१९	५४,५०९	५८,२९१	६१,८०१	६४,४१९	६८,०१०	७१,७१०	७५,५१०	७९,४१०	८३,५१०
३१	गहना	९,०१९	९,३८८	९,७१३	१०,१०८	१०,४१९	१०,९०८	११,४१९	११,९१०	१२,४१०	१२,९१०	१३,५१०
३१	गरिब	९,५५९	९,९४९	१०,४१९	१०,९८८	११,४१९	११,९१९	१२,५१०	१३,०१०	१३,५१०	१४,११०	१४,८१०
३३	खाडु	३८,१५९	४१,१८८	४४,१५८	४६,४१०	४९,४१०	५२,४१०	५५,५१०	५९,१४०	६२,९१०	६६,९१०	७१,२८०
३१	खरिबोरी	४,०१०	४,२१८	४,८१९	५,२१०	५,५१८	५,९१०	६,२१८	६,५८०	६,९१०	७,३१०	७,७१०
	पानाडु जिल्ला	**२,२८,२४९**	**२,३९,२१८**	**२,५४,८१२**	**२,६९,२१२**	**२,८४,५०८**	**२,९९,९०५**	**३,१५,४१०**	**३,३१,४१०**	**३,४९,३१०**	**३,६८,३१०**	**३,८८,२१०**

अन्यत्र : अर्घा र मूर्तिबेसी इलाकाबाहेक, पानाडु इलाका * मूर्ते इलाक र मूर्ते उपलब्ध जिल्ला ‡ पानाडु अन्यत्रु

*** जिल्ला खाद्यान्तिक आकार ** मूर्ते खाद्यान्तिक आकार ▲ चौडेर खाद्यान्तिक आकार

टोप : (१) आकाशेखरी लक्षिमान जिल्लाभरुमुं बसेको जिल्लाको सोधार अनुमान गरिएको

१) खाद्यान्तिक पानाडु वर्ष २०७१/७२, मात्र खाद्यान्तिकको ४ परिमाण वर्षेरेर खाद्यान्तिकमुं खाद्य जिल्ला उपलब्ध आकारमाथि पानाडु वर्ष २०७२/७३ भन्दा, खाद्यान्तिकेरेर परिमाण खाद्यान्तिक आकारमाथि अनुमान गरिएका थिए गरेको

परिशिष्ट ३.१०
वास्तविक स्थूल जिल्ला उत्पन्न (स्थिर (२०१९-१२) किमतमा)नुसार

रु अर्बमा

क्र. सं.	जिल्ला	२०७०-७१	२०७१-७२	२०७२-७३	२०७३-७४	२०७४-७५	२०७५-७६	२०७६-७७	२०७७-७८	२०७८-७९	२०७९-८०	२०८०-८१
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
१	काठमाडौं	१,१८,१५०	१,२१,२८०	१,२४,४४१	१,२५,३५०	१,३१,२४१	१,३८,२४८	१,३५,७१९	१,१५,१२१	१,२५,८१९	१,३५,५५०	१,३५,५१९
२	ललितपुर	५,८३,२३०	५,९५,८७०	६,०८,१५०	६,१५,७९०	६,२३,१५०	६,३२,३५०	६,२४,३८८	६,१५,१३१	६,२५,१३१	६,३५,२८३	६,४१,८३१
३	भक्तपुर	३३,८८१	३४,१५७	३४,६८२	३५,४११	३५,८५८	३६,१५८	३८,१३८	३८,१३१	३८,८३५	३९,४८४	३९,७४८
४	धनकुटा	३५,७८१	३६,१४८	३७,२३८	३८,२१९	३८,७१२	३९,५०३	४०,४३३	४१,१९१	४१,८३५	४२,४८४	४३,१४८
५	तेह्रथुम	८,१७१	८,२१०	८,२५९	८,२९८	८,३३८	८,३७८	८,४१९	८,४६१	८,५०४	८,५४८	८,५९१
	कोशी क्षेत्रमा	६,८८,४१९	७,०१,६४७	७,२४,१२१	७,४१,३१९	७,५८,१९१	७,७६,६४९	७,९१,१९१	८,०९,१२१	८,२८,१५०	८,४८,२१९	८,५९,८१७
६	संखुवासभा	११,८०८	१२,०१९	१२,१५८	१२,२८८	१२,४१९	१२,८८०	१३,०८१	१३,२९१	१३,५१९	१३,७४१	१३,९७१
७	तेह्रथुम	१३,२१८	१३,३५५	१३,८०८	१४,०४४	१४,२८१	१४,५२१	१४,७७१	१५,०२१	१५,२८१	१५,५४१	१५,८०१
८	खोटाङ	८,१९१	८,२८१	८,४१८	८,५५८	८,६९८	८,८४१	८,९८८	९,१३८	९,२८८	९,४४१	९,५९८
९	अरुणखण्ड	१०,४१०	१०,६८१	१०,९५८	११,२३१	११,५१३	११,८०८	१२,१०८	१२,४१८	१२,७३१	१३,०५१	१३,३८०
	पर्सेली क्षेत्रमा	४४,२७०	४५,१८१	४६,०५१	४६,९१८	४७,८१९	४८,७४९	४९,७१९	५०,७१६	५१,७१९	५२,७५१	५३,८१०
१०	पर्सा	८५,९९२	८८,६१०	९१,३८८	९४,२१९	९७,१४९	१००,१९१	१०३,३१९	१०६,५४९	१०९,८८१	११३,३१९	११६,८८१
११	बारा	९८,७५०	१०१,४४	१०४,१८१	१०६,९१८	१०९,७१९	११२,५१२	११५,४८	११८,७१९	१२२,१४१	१२५,६८२	१२९,२३८
१२	रौतहट	१०,२१९	१०,५१८	१०,८२९	११,१४०	११,४५९	११,८१९	१२,१९१	१२,५८१	१२,९८१	१३,३९१	१३,८१०
१३	सर्लाही	१२,८१२	१३,२१८	१३,६२९	१४,०४१	१४,४५९	१४,८९०	१५,३४१	१५,८०१	१६,२८०	१६,८१९	१७,३८०
१४	महोत्तरी	१३,४१९	१३,८४०	१४,२७९	१४,७२०	१५,१८१	१५,६५०	१६,१४१	१६,६५१	१७,१८१	१७,७२१	१८,२८१
१५	सिन्धुली	११,८१३	१२,१९८	१२,५९१	१२,९८९	१३,३९८	१३,८१९	१४,२५१	१४,७१९	१५,२१९	१५,७४१	१६,२८१
१६	रामेछाप	६,७१९	६,९८१	७,१५३	७,३४९	७,५४८	७,७५१	७,९६८	८,१९१	८,३८९	८,५९१	८,८१९
१७	दोलखा	७,७८९	७,९१८	८,०४१	८,१७०	८,३०१	८,४४०	८,५८१	८,७२९	८,८७९	९,०३१	९,१८९
१८	सिन्धुपाल्चोक	१३,३१८	१३,६५८	१३,९९१	१४,३४०	१४,७१९	१५,०८८	१५,४६१	१५,८५१	१६,२५१	१६,६५९	१७,०७०
१९	काभ्रेपलाञ्चोक	१८,१४१	१८,५१८	१८,९१९	१९,३१८	१९,७१९	२०,१३९	२०,५७९	२१,०३८	२१,५१९	२२,०१८	२२,५३८
२०	ललितपुर	१८,८१०	१९,१९७	१९,५७४	२०,०१९	२०,५०८	२१,०८०	२१,५८८	२२,१२५	२२,७१९	२३,३१९	२३,९२९
	बागमती क्षेत्रमा	३,२९,४१०	३,३८,८५०	३,४८,२००	३,५९,१९९	३,७०,४०१	३,८१,९९१	३,९३,८७०	४,०६,३३१	४,१९,२३९	४,३२,५३९	४,४५,८३८
२१	मुगुलुङ	१२,७०१	१३,२१०	१३,५४९	१३,८८१	१४,२१८	१४,५९१	१५,०१९	१५,४१९	१५,८२९	१६,२५८	१६,७०८
२२	कास्की	१८,५०८	१९,१७०	१९,८१८	२०,४९३	२०,७८९	२१,२०८	२१,८०२	२२,४०१	२३,०१९	२३,६५८	२४,२७८
२३	लमजुङ	७,०८९	७,२९१	७,५०३	७,७८१	८,०५१	८,३२१	८,५९१	८,८७०	९,१५०	९,४४१	९,७३९
२४	तनहुँ	११,०३८	११,४९०	११,९४९	१२,४१९	१२,८८२	१३,२८९	१३,८१९	१४,२९८	१४,८०९	१५,३३९	१५,८९१
२५	स्याङ्जा	९,८१९	१०,१८१	१०,५४३	१०,९१९	११,३८१	११,८५९	१२,३४१	१२,८४०	१३,३५०	१३,८८१	१४,४३९
	गण्डकी क्षेत्रमा	६८,७१९	७१,४१०	७४,२४९	७७,०१९	७९,९३८	८२,९३१	८५,८७१	८९,०१९	९२,२१०	९५,५१९	९८,९१०
२६	पर्वत	१०,९५९	१०,१११	१०,९१९	११,२४९	११,७१८	१२,१०९	१२,५१९	१२,८१९	१३,२९२	१३,८१८	१४,२८३
२७	बागलुङ	१२,८८९	१३,२५८	१३,८१८	१४,२९१	१४,८०९	१५,३८९	१५,९८९	१६,५९९	१७,२१९	१७,८४९	१८,४९९
२८	मुस्ताङ	१,७१९	१,८०८	१,८४७	१,९४१	१,९८२	२,०२९	२,०८१	२,१३५	२,१९१	२,२४९	२,३०८
२९	म्याग्दी	७,०८३	७,३८२	७,६९९	८,०१९	८,३५८	८,७०९	९,०८१	९,४७१	९,८८१	१०,३०९	१०,७४९
३०	बाग्लुङ	१०,२८३	१०,७१०	११,१४९	११,५९९	१२,०४९	१२,५१९	१३,०१९	१३,५४९	१४,१०९	१४,७०९	१५,३२९
३१	गुल्मी	११,८१०	१२,३१९	१२,८४९	१३,३९९	१३,९५९	१४,५२९	१५,१२९	१५,७५९	१६,४१९	१७,१०९	१७,८२९
३२	पाल्पा	१०,१८९	१०,५४९	१०,९२९	११,३२९	११,७४९	१२,१८९	१२,६४९	१३,१२९	१३,६२९	१४,१४९	१४,७०९
	लुम्बिनी क्षेत्रमा	६,१०,७१९	६,२९,८५१	६,४९,८५१	६,७१,२२०	६,९८,३५१	७,२६,१५१	७,५८,२१९	७,९२,१९०	८,२८,३७०	८,६७,३७०	९,१०,२८८	९,५६,२१०

जम्मा - जम्मा ७ जनाकोशी प्रदेशमा, नमलाइए तापनि

१ मधेस २ बाग ७ मधेस प्रदेशमा मिलेका

३ नमलाइए जम्मामुन

--- मिलेको स्थूल आंकडा ... मधेस स्थूल आंकडा ▲ गणितीय स्थूल आंकडा

टिप्पणी: १) यस तालिकाको तथ्यांकहरू केवल जिल्लाहरू बीचको तुलनात्मक प्रयोजनका लागि मात्र हुन्।

२) स्थूल गार्हस्थ्य उत्पादन वर्ष २०७१/७२ देखि तालिकाको ७ गणितीय संशोधन प्रक्रियाबाट स्थूल जिल्ला उत्पन्न अनुमानको गार्हस्थ्य वर्ष २०८०/८१ सम्मको तालिकाको ७ गणितीय संशोधन प्रक्रियाबाट स्थूल जिल्ला उत्पन्न अनुमानको गार्हस्थ्य वर्ष २०८१/८२ सम्मको तालिकाको ७ गणितीय संशोधन प्रक्रियाबाट स्थूल जिल्ला उत्पन्न अनुमान गरिएको छ।

परिशिष्ट ३.११

दरडोई सांकेतिक नियव्यय जिल्हा ढाचनम - खालू किमतीनुसार

(दरडोई जिल्हा ढाचनम)

(₹)

अ.क्र.	जिल्हा	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१**	२०२१-२२**	२०२२-२३*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
१	मुंबई	१,८०,५४१	१,९१,८२९	२,१२,४५४	२,२९,२०१	२,५३,१४८	२,७९,१४८	२,९१,२४१	३,०८,२०१	३,२०,०५०	३,२०,०५०	३,२९,८९२
२	ठाणे	१,४१,७४१	१,५२,१५८	१,६८,४५४	१,९१,८८९	२,१३,५५१	२,४६,२०८	२,७०,८५८	२,९१,४०३	३,१९,४९४	३,१९,४९४	३,४८,१२४
३	रायगड	१,१९,३५९	१,२९,१८८	१,३८,०५९	१,४६,५१९	१,५९,८८८	१,८०,९१९	१,२६,९९९	२,२२,८९९	२,४२,८२४	२,४३,२५९	२,६८,४९१
४	रत्नागिरी	८१५,८८३	९४,१२४	१,२०,९८८	१,३४,५३९	१,४१,१५८	१,५३,५२८	१,५८,४२८	१,७८,३८८	१,७९,९३८	१,८१,०५८	१,८८,८५१
५	सिंधुदुर्ग	९८,२७१	१,०८,५९८	१,१४,१५०	१,२८,१७४	१,२८,९९८	१,३५,८८२	१,१९,४१९	१,२१,५०२	१,२८,८२९	१,२८,८२९	१,४५,९१४
	कोकण विभाग	१,८४,८८१	१,९९,८११	२,०९,३८४	२,१५,८८४	२,२१,८८२	२,२९,२५८	२,३९,२५८	२,५८,१५४	२,७८,१९४	२,८८,१९१	३,०८,५८१
६	नाशिक	८८,९२५	१०९,८११	१,२१,८८८	१,३१,५३१	१,४१,५९९	१,५१,८८८	१,८८,२८८	१,८८,२८८	१,९८,८८८	१,९१,२५९	१,९८,८८८
७	धुळे	७४,२८१	७८,८८१	८१,८५४	९८,५८१	१,०५,८१८	१,१८,८५४	१,१९,७८१	१,२८,३७९	१,३१,२८८	१,३१,१८८	१,३९,७८१
८	नंदुरबार	५८,८५९	५९,५८१	९१,०५८	९८,५८९	१०,११३	११,३१८	११,८२८	१२,८१३	१३,२५९	१४,२५९	१५,८३३
९	जळगाव	९२,५७८	९४,८८५	१०,५८१	११०,५९	१०,४००	१३१,८८१	१३९,३४१	१३९,२८८	१४८,४२८	१४८,४२८	१४९,८८५
१०	महाराष्ट्र	८१,८५१	८८,८१९	१,४८,८१८	१,२८,१५१	१,२१,१८८	१,३१,८८१	१,४१,८१५	१,५८,८१९	१,६८,८१८	१,६१,२५८	१,७८,८८१
	नाशिक विभाग	७८,३२१	८८,०७४	१,०१,२५९	१,१९,०९५	१,३१,८८१	१,४१,३८१	१,५८,२८८	१,६५,१४८	१,७३,२५८	१,७२,४४५	१,८५,२९१
११	पुणे	१,३५,१५१	१,४१,४८९	१,५८,८१५	१,८१,५७९	१,९१,९८१	१,९८,५८१	१,९९,४१९	२,०९,४१९	२,१९,१९१	२,१९,१९१	२,२९,१९९
१२	सातारा	८८,८८१	९३,५८१	१,०५,४८८	१,१३,१८८	१,२३,४१९	१,३४,४१९	१,४८,२८८	१,५८,२८८	१,६८,८८८	१,६८,८८८	१,७८,२५९
१३	सांगली	९२,९३६	९९,४४१	१,११,८८९	१,२१,९३१	१,३८,८५९	१,४९,८८९	१,५९,८८९	१,७९,२८८	१,८८,८८८	१,८९,१५८	१,९८,११८
१४	सोलापूर	९८,०४८	१०,१४४	१,१९,२५९	१,२१,८८१	१,३४,८८१	१,४१,८८१	१,५१,८८१	१,५९,५९१	१,४१,५१८	१,७९,८१४	१,९१,१९८
१५	कोल्हापूर	१,१९,२१८	१,२४,५८०	१,३८,१५०	१,५४,७८८	१,५८,९८८	१,७८,५८४	१,८१,२२०	२,११,१२९	२,११,१२९	२,१९,८८१	२,२९,८८१
	पुणे विभाग	१,४०,४८८	१,१९,५०१	१,४५,१०१	१,५९,१९१	१,९१,८५१	१,८८,५१९	२,१०,२१९	२,२१,४४१	२,३८,४८८	२,३८,१४१	२,५१,१९१
१६	छत्रपती संभाजीनगर	८९,५८१	९८,४१९	१,०१,८१८	१,१९,५७९	१,२९,१५८	१,३९,२८१	१,५८,२८१	१,६८,१११	१,८३,१९१	१,९३,१९८	१,९९,५८१
१७	जालना	१,०१,५८८	११,१८१	१२,५८८	८८,३८१	८१,८१८	१,०५,१८८	१,१८,१८८	१,१५,१८८	१,२५,१८८	१,२८,१८८	१,३८,२५९
१८	बीड	८१,१८१	८९,८८८	९१,१५८	८१,८३४	८१,१९४	१,०१,८८८	१,१८,८८८	१,१८,८८८	१,२८,८८८	१,२८,८८८	१,३८,८८८
१९	लातूर	८८,८८१	९१,१८८	९४,१५८	९८,८३४	८१,१९४	९८,८८४	१,०१,१८८	१,०८,८८८	१,१८,८८८	१,१८,८८८	१,२८,८८८
२०	धाराशिव	८८,१८९	९८,८८८	१,०१,८८८	१,०८,८८८	१,१८,८८८	१,२८,८८८	१,३८,८८८	१,४८,८८८	१,५८,८८८	१,५८,८८८	१,६८,८८८
	छत्रपती संभाजीनगर विभाग	५८,५१९	७८,४१९	८१,८१८	८८,८८८	१४,१५९	१,०८,७१९	१,१८,५१९	१,२८,७८८	१,३८,८८८	१,४८,८८८	१,५८,५८८
२१	नांदेड	१८,४८५	११,४१५	१२,५८८	१८,१८१	१८,८८१	८१,४८५	८१,८१९	८८,८८८	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८
२२	अकोला	७०,८८१	८१,८१९	१८,८८७	१०,८१८	१२,१९८	१४,८८८	१४,८८८	१४,८८८	१४,८८८	१४,८८८	१४,८८८
२३	वाशिम	१८,४१९	१९,१७५	१९,४९	१९,५७१	१८,११८	८१,०१९	८१,८१९	८१,८१९	८१,८१९	८१,८१९	१९,८१९
२४	अमरावती	१४,५७५	१५,११८	१८,१९८	८८,१७१	१०,०१९	१२,१८८	१२,८८८	१३,८८८	१३,८८८	१३,८८८	१३,८८८
२५	बुलढाणा	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८
	अमरावती विभाग	१८,७१९	१८,५१९	१८,४१८	१९,४१९	२०,४८७	१०,१८८	१०,८१८	१०,४८८	१०,९८८	१०,९८८	१०,९८८
२६	यवतमाळ	८९,२८१	८८,८१९	१२,८१९	१८,८८१	१३,८८८	१४,८८१	१४,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८
२७	नागपूर	१२,८८१	१३,४८१	१४,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८
२८	वर्धा	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८
२९	भंडारा	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८
३०	गोंदिया	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८
३१	चंद्रपूर	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८	१८,८८८
३२	गडचिरोली	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८	१०,८८८
	नागपूर विभाग	८८,८८१	८८,८१९	८८,८११	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८	८८,८८८

अ.क्र.१- अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य * मुंबई शहर व मुंबई उपनगर मिळून ‡ माहिती अप्राप्त

*** दिलेले सूत्रानुसार अंदाज ** मुंबई सूत्रानुसार अंदाज * पहिले सूत्रानुसार अंदाज

टीप- सूत्रानुसार महाराष्ट्र वर्ष २०१२-१३ ला आयोगाच्या व पहिल्या का व्यवस्थापन मुंबई सूत्रात मिळून ढाचनम अंदाजानुसार महाराष्ट्र वर्ष २०२१-२२, त्यानिमित्तीय परिणामित वास्तविक आकडेवारी आणि अंदाजानुसार सुधारणा केल्या गेल्या.

४

किंमती व सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

४. किंमती व सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

४.१ वित्तीय कालावधीत किमतीतील होणाऱ्या बदलांचे योग्यरीत्या करण्यासाठी किमती निर्देशांक उपयुक्त ठरतात. ग्राहक किमती निर्देशांक किरकोळ किमतीमधे होणाऱ्या बदलांचा दीर्घकालावधीत सहाम्भूत ठरतात तर घाऊक किमती निर्देशांक घाऊक किमतीमधे होणारे बदल दर्शवितात. योजनाबाबक वस्तूंच्या किमतीमधील नवनवे बदलांचा निर्देश देण्यासाठी दररोज हालचाल करणे. सार्वजनिक वितरण प्रणालीमार्फत शासन वितरीत. डीझेलचा राखा दराने शासनाच्या वेगवेगळ्या करणे. कोविड-१९ महामारीच्या निर्बंधांमुळे उद्भवलेल्या पार्श्वभूमीवर आणि अपुऱ्यामुळे लॉकडाऊन लोकांना मुक्तपणे राज्यांसाठी शासनाच्या कल्याणकारी योजनांवर अवलंबून राहावे लागले. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत पात्र लाभार्थ्यांना सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत कोविड-१९ महामारीच्या कालावधीत मोफत अन्नधान्य पुरवण्यात आले. या कालावधीत वितरीत. मक्तू. व्यवसायांना, क्षेत्र, ढाबेधारक विद्यार्थी, हाताशिवय व्यवसायांना दराने अन्न सुरक्षिततेसाठी किरकोळ योजनांचे लाभ झाले.

किंमती निर्देशांक

४.२ ग्राहक किमती निर्देशांक आणि घाऊक किमती निर्देशांक यांचा चलनवाढीच्या मापनासाठी पोटेंशल उपयोगता उपयोग होतो.

राज्याकडून परिगणित करण्यात येणारा ग्राहक किंमती निर्देशांक

४.३ अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन राज्यासाठी प्रमाणे आणि चारही भागांसाठीचा स्वतंत्रपणे मासिक ग्राहक किमती निर्देशांक (सध्यमूल वर्ष २०१५=१००) परिगणित करते. त्यासाठी ग्रामीण भागातील ६८ केंद्रांमधून १७८ वस्तूंच्या आणि शहरी भागातील ७४ केंद्रांमधून ११७ वस्तूंच्या किरकोळ किमती निर्देशांकाची संकलीत केल्या जातात.

४.३.१ कोविड-१९ निर्बंधांमुळे माहे एप्रिल, २०२१ करीता योजनाबाबक वस्तूंच्या किमती संकलनात अडचणी आल्या आणि ग्राहकसमर्थ गटाकडीलिकेत द्वारा गटातील उपलब्ध किमती उपलब्ध झाल्या नाहीत. त्यामुळे माहे एप्रिल, २०२१ करीता 'कपडे, बिछाना व घरबांधणी, 'इंधनेतर (वाहतूक व्यतिरिक्त सेवा, वाहतूक व दळणवळण वगळता)' आणि 'सर्वसाधारण' या गटांकरिता ग्राहक किमती निर्देशांक परिगणित करता आले नाहीत.

४.३.२ माहे मे, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीत ग्रामीण व शहरी भागासाठीचा सरासरी ग्राहक किमती निर्देशांक अनुक्रमे २१४.५ व २१२.३ होता. माहे एप्रिल, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीत ग्रामीण व शहरी भागासाठीचा 'खाद्यपदार्थ' गटासाठी सरासरी ग्राहक किमती निर्देशांक अनुक्रमे २३७.१ व २४५.१ होता. तर एकत्रित चार कालावधीमध्ये तो अनुक्रमे २२०.१ व २२२.४ होता. 'खाद्यपदार्थ' गटासाठी माहे एप्रिल, २०२० ते माहे मार्च, २०२१ या कालावधीत ग्रामीण व शहरी भागासाठीचा वर्ष-ते-वर्ष वाढलेला अनुक्रमे ६.२ टक्के व ६.१ टक्के होती. माहे एप्रिल, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीत 'खाद्यपदार्थ' गटाचा समावेश ग्राहक किमती निर्देशांकाच्या आधारीत वर्ष-ते-वर्ष वाढलेला दरामध्ये अनुक्रमे ११ टक्के आणि शहरी भागासाठी ०८ टक्के होती. ग्रामीण भागासाठी 'खाद्यपदार्थ' गटाची माहे एप्रिल २०२१ मध्ये १७ टक्के ते माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये ५.३ टक्के वर्ष-ते-वर्ष वाढलेला होती. शहरी भागासाठी ती माहे एप्रिल, २०२१ मध्ये (-)०.७ टक्के ते माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये ५.० टक्के होती. 'खाद्यपदार्थ' गटासाठी सरासरी ग्राहक किमती निर्देशांकाचा आधारीत दरामधीलहाय वर्ष-ते-वर्ष वाढलेला ग्रामीण ६.१ मध्ये नोंदवण्यात आली आहे.

तक्ता ४.१ 'खळखटयाक' पद्धतीचा वापरून तयार केलेल्या निर्देशांकावर आधारित उपलब्धिदायक वर्ष-ते-वर्ष बदलाचा दर

(टक्के)

अर्थव्यवस्था-महत्त्वाचे क्षेत्रक	उपभोग		व्यापार	
	तुलीन मे डिसेंबर, २०२०	तुलीन मे डिसेंबर, २०२१	तुलीन मे डिसेंबर, २०२०	तुलीन मे डिसेंबर, २०२१
गुणवत्तापूर्ण या उत्पादने	१.१	(-)४.१	१२.१	(-)४.१
अन्नधान्ये व उत्पादने	१४.१	६.७	१४.०	५.५
खते व कृषिरसायन उद्योग	३.८	३.७	३.८	३.५
खनन क्षेत्र	८.१	२२.५	८.८	२२.१
औषधे, औषध व रसायने	१२.७	७.०	१८.०	४.१
मालवाहक वाहने	६.५	(-)१.०	६.०	(-)४.९
पायाभूत व सहायकारी सेवाक्षेत्र	१०.३	(-)१.०	११.३	(-)१.०
इतर उद्योगक्षेत्र	२.३	२.१	३.१	३.०
एकत्रितपणे गट	७.५	५.१	९.४	४.६

आधार: आर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

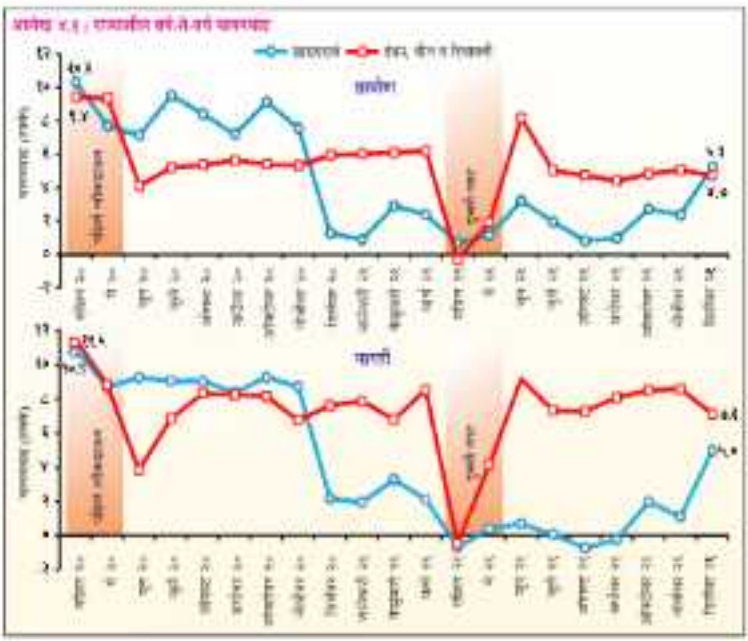

४.३.३ मार्च तिमाही, २०११ ते मार्च डिसेंबर, २०११ या कालावधीत उत्पादन व मागणी भागाकरीता 'फ्रंट, मीन व सिमलर्स' महाराष्ट्रासाठी लागणारे ग्राहक किमती निर्देशांक अनुक्रमे ५८१.४ व ५७४.४ होता. या राज्यांची याच कालावधीमध्ये ती अनुक्रमे ५४५.३ व ५४१.६ होता. 'फ्रंट, मीन व सिमलर्स' महाराष्ट्रासाठी मार्च तिमाही, २०१० ते मार्च मार्च, २०११ या कालावधीत उत्पादन व मागणी भागाकरीता वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ अनुक्रमे ६.१ टक्के व ७.८ टक्के होती. मार्च तिमाही, २०११ ते मार्च डिसेंबर, २०११ या कालावधीत 'फ्रंट, मीन व सिमलर्स' महाराष्ट्रा साठी ग्राहक किमती निर्देशांकाच्या आधारीत वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ उत्पादन भागासाठी ४.३ टक्के आणि मागणी भागासाठी ६.६ टक्के होती. उत्पादन भागासाठी 'फ्रंट, मीन व सिमलर्स' महाराष्ट्रासाठी वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ मार्च तिमाही, २०११ मध्ये ८.१० टक्के व मार्च डिसेंबर, २०११ मध्ये ती ४.७ टक्के होती. मागणी भागासाठी सुद्धा मार्च तिमाही, २०११ मध्ये ८.१० टक्के व मार्च डिसेंबर, २०११ मध्ये ७.२ टक्के होती. उत्पादन व मागणी भागाकरीता महत्त्वाच्या ग्राहक किमती निर्देशांक अनुक्रमे परिशिष्ट ४.३ व परिशिष्ट ४.४ मध्ये दिले आहेत.

इतर यंत्रणाद्वारे परिगणित करण्यात येणारे ग्राहक किंमती निर्देशांक

४.४ लक्षित भाग, उत्पन्न आणि केंद्रवर्तीय प्रदेश यांसंबंधीचा उपयोग, मागणी व एकत्रित भागासाठी राष्ट्रीय सांख्यिकीय आयोगाने, केंद्र शासन कामगार ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८१-८२=१००) परिगणित व प्रकाशित करते. किंमतीचे संकलन ६,८८१ ठाणीय व २,११४ मागणी केंद्रांमधून करण्यात येते. यातील ६६ ठाणीय व ८६ मागणी केंद्रे राज्यातील आहेत. मार्च तिमाही, २०११ ते मार्च डिसेंबर, २०११ या कालावधीत उत्पादन, मागणी व एकत्रित भागासाठी अखिल भारतीय सामायी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे १९२९, १९१९ व १९१९.९ होता. या राज्यांची याच कालावधीमध्ये ती अनुक्रमे १८५.८, १५४.८ व १५४.९ होता. मार्च तिमाही, २०११ ते मार्च डिसेंबर, २०११ या कालावधीत उत्पादन, मागणी व एकत्रित भागासाठी वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ अनुक्रमे ५.० टक्के, ५.१ टक्के व ५.१ टक्के होती.

४.४.१ मार्च तिमाही, २०११ ते मार्च डिसेंबर, २०११ या कालावधीतील राज्यवार उत्पादन, मागणी व एकत्रित सामायी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे १९४.६, १५६.७ व १५९.३ होता. राष्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालयाकडून उत्पादन, मागणी व एकत्रित भागासाठी राज्याकरीता परिगणित केलेले ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.५ मध्ये संलग्न जोडले आहेत.

४.५ कृषि कॉस्ट, कॉस्ट ऑफ कल्टिवेशन पायाभूत वर्ष २००२-०३=१०० वर आधारीत दापाकृत शेती मजुरीसंबंधित ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरीसंबंधित ग्राहक किंमती निर्देशांक योगदिले व प्रकाशित करते. भारतीलील १० राज्यांमधील ६०० कॉस्टसेंटर्स किंमतीचे संकलन करते यात समाविष्ट राज्यांची ५४ कॉस्ट ऑफ कल्टिवेशन आहेत. अखिल भारतीय उत्पादन मार्च तिमाही, २०११ ते मार्च डिसेंबर, २०११ या कालावधीमधील शेती मजुरीसंबंधित व ग्रामीण मजुरीसंबंधित सामायी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे २४७.१ आणि २०४.४ असून वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ अनुक्रमे ३.४ टक्के आणि ३.१ टक्के होती.

४.५.१ मार्च तिमाही, २०११ ते मार्च डिसेंबर, २०११ कालीन राज्य कॉस्ट, कॉस्ट ऑफ कल्टिवेशन महाराष्ट्रासाठी परिगणित केलेला शेती मजुरीसंबंधित सामायी ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरीसंबंधित सामायी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ११९५.८ आणि ११८६.० असून वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ अनुक्रमे २.३ टक्के आणि २.८ टक्के होती. महाराष्ट्र व अखिल भारत यांच्यासाठीचे शेती मजुरीसंबंधित ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरीसंबंधित ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.४ मध्ये दिले आहेत.

४.६ कृषि कॉस्ट, कॉस्ट ऑफ कल्टिवेशन दापाकृत औद्योगिक कामगारांसंबंधित ग्राहक किंमती निर्देशांक योगदिले व प्रकाशित करते. औद्योगिक कामगारांसंबंधित ग्राहक किंमती निर्देशांक हा महाराष्ट्रातील निवडक शेतीमधील आणि अन्नेतर उद्योगांतील कामगारांची नियमन मजुरीच्या नोंदीमधे व संकलन सुधारणा यासाठी बनवला गेला. औद्योगिक कामगारांसंबंधित ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०६०=१००) हा मागासलेल्या ८८ औद्योगिकसमूहांमधे विखुरलेल्या कॉस्टसेंटर्स संकलित केलेल्या महागाईच्या संवेदनशीलतेवर आधारु व तेथे मांडला किंमतीच्या किंमतीवर आधारित आहे. त्यासाठी मदत कॉस्ट राज्यांमधील आहेत. मार्च तिमाही, २०११ ते मार्च डिसेंबर, २०११ या कालावधीमधील अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांसंबंधित सामायी ग्राहक किंमती निर्देशांक २१६३ होता. मार्च तिमाही, २०११ ते मार्च डिसेंबर, २०११ या कालावधीमधील मुंबई, ठाणेबाहू, नागपूर, पुणे, चांदीक आणि ठाणे या निवडक केंद्रांसाठी सादरले ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे २१७.५, २१६.२, २१२.४, २१२.६, २१९.० आणि २१७.० होते. अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांसाठी ग्राहक किंमती निर्देशांक व महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांसाठी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे परिशिष्ट ४.६ व परिशिष्ट ४.६ मध्ये देण्यात आले आहेत.

४.३.१ कामगार आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन राज्यातील पाच केंद्रांसाठी स्वतंत्रपणे दररोज औद्योगिक कामगारांकरीताचा ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९७८-७९=१००) परिगणित व प्रकाशित करते. अकोला, कोल्हापूर, मालेगाव, परभणी आणि सोलापूर या निवडक केंद्रांसाठी पाहते दीपक, २०११ ते पाहते डिसेंबर, २०११ या कालावधीकरीता साप्ताही ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ४७९.२, २७७.३, ३९०.१, ४५८.७ आणि ४९८.७ होते. महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरीता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.७ मध्ये देण्यात आले आहेत. अखिल भारतीय सांख्यिकीय निरीक्षणाच्या महाराष्ट्रामध्ये ग्राहक किंमती निर्देशांकाच्या आधारीत वेतनमालक परिशिष्ट ४.८ मध्ये दिले आहे.

अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक

४.४ आर्थिक सल्लागार यांचे कार्यालय, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, केंद्र शासन यांच्या घाऊक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०११-१२=१००) परिगणित व प्रकाशित करते. घाऊक किंमती निर्देशांक परिगणनेकरीता आठशपन्नास विविध वस्तूंचे 'प्राथमिक वस्तू, 'इंधन व शक्ती' आणि 'उत्पादित वस्तू या तीन समूह गटांमध्ये वर्गीकरण केले आहे.

४.४.१ 'सर्व वस्तू' करीता घाऊक किंमती निर्देशांक पाहे दीपक, २०११ मध्ये १४२.० व पाहे डिसेंबर, २०११ मध्ये १४१.४(तात्पुरती) होता. 'प्राथमिक वस्तू' गटाकरीता तो पाहे दीपक, २०११ मध्ये २०१.५ व पाहे डिसेंबर, २०११ मध्ये १७७.८(तात्पुरती) होता. 'इंधन व शक्ती' गटाकरीता तो पाहे दीपक, २०११ मध्ये १८८.१ व पाहे डिसेंबर, २०११ मध्ये १९८.५(तात्पुरती) होता. 'उत्पादित वस्तू' गटाकरीता तो पाहे दीपक, २०११ मध्ये १२९.९ व पाहे डिसेंबर, २०११ मध्ये १३०.४(तात्पुरती) होता. 'खाद्यान्नवर्ग निर्देशांक' पाहे दीपक, २०११ मध्ये १५८.८ व पाहे डिसेंबर, २०११ मध्ये १४१.७(तात्पुरती) होता. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.९ मध्ये देण्यात आले आहेत.

४.४.१ घाऊक किंमती निर्देशांकाचा आठशेपन्न वर्ग-नऊ-वर्ष वजनमाप पाहे दीपक, २०११ मध्ये २०.७ टक्के व पाहे डिसेंबर, २०११ मध्ये १३.६ टक्के (तात्पुरती) होती. 'प्राथमिक वस्तू' गटाकरीता तो पाहे दीपक, २०११ मध्ये ९.१ टक्के व पाहे डिसेंबर, २०११ मध्ये १३.४ टक्के (तात्पुरती) होती. 'इंधन व शक्ती' गटाकरीता तो पाहे दीपक, २०११ मध्ये ११.६ टक्के व पाहे डिसेंबर, २०११ मध्ये ११.२ टक्के (तात्पुरती) होती. 'उत्पादित वस्तू' गटाकरीता तो पाहे दीपक, २०११ मध्ये ९.४ टक्के व पाहे डिसेंबर, २०११ मध्ये १०.६ टक्के (तात्पुरती) होती. घाऊक किंमती निर्देशांकाचा आधारीत 'खाद्यान्नवर्ग निर्देशांक' करीता वर्ष-नऊ-वर्ष वजनमाप पाहे दीपक, २०११ मध्ये ७.५ टक्के व पाहे डिसेंबर, २०११ मध्ये १.३ टक्के (तात्पुरती) होती.

आलेख ४.१ : अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकाची वजनमाप

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

४.८ सार्वजनिक वितरण व्यवस्था ही अन्नधान्याच्या सुटसुटीतपणे व्यवस्थापन करण्याचे आणि ग्राहकांपर्यंत अन्नधान्य वितरणाची व्यवस्था म्हणून विकसित झाली. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत अन्नधान्याचे उत्पन्न, व्यवस्थापन, साठवणूक आणि राज्यांना होणारे नियतन करणे ही केंद्र शासनाची जबाबदारी आहे. या पद्धत कुटुंबांचे निश्चितीकरण, शिधापत्रिकांचे वाटप, राज्य धान्य दुकानांमार्फत अन्नधान्याचे वितरण आणि राज्य धान्य दुकानांचे पर्यवेक्षण इत्यादी बाबींची जबाबदारी ही राज्य शासनाची आहे. 'उपासमारी नष्ट करणे, अन्न सुरक्षा व सक्षमीत पोषण साधन करणे आणि शाश्वत शेतीला चालना देणे' हे शाश्वत विकास ध्येयांपैकी एक ध्येय आहे.

४.९ दि.१ डिसेंबर, २०२१ रोजी राज्यात ५,१५,५५७ राज्य धान्य दुकाने कार्यरत होती, त्यापैकी ५,४१७ आदिवासी भागात तर २८ किमी होती. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचे कार्य प्रामुखीकरण होण्याकरीता राज्य धान्य दुकानांना धान्याचे वेळेवर वाहतूक करणे, तसेच वाहतूक पट्टा आणि वाहतूक दरांना मंजुरी देण्याचे अधिकार देण्यात आले. राज्य धान्य दुकानांची मासिक उचलानुसार सरासरी संख्या सन २०२० मध्ये या निवडक राज्यांमधील राज्य धान्य दुकानांची संख्या तक्ता ४.३ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ४.२ राज्य धान्य दुकानांची मालकी प्रकारानुसार संख्या

(दि.१ डिसेंबर, २०२१ रोजी)

मालकीचा प्रकार	राज्य धान्य दुकाने (संख्या)
सार्वजनिक	
सर्वसाधारण	२५,८३५
आदिवासी भाग	३,३००
आदिवासी सहकारी	३,४९८
महिला बचत गट	२४२
पोलीस कल्याण गट	५,३९८
पुरुष स्वयं सहायता गट	६००
इतरसंस्था	३१८
एकत्रित/संयुक्त संस्था	३३१
खासगी संस्था	८,२४५
इतर	१,०३५
एकूण	**५२,५५७**

तक्ता ४.३ निवडक राज्यांमधील राज्य धान्य दुकानांची संख्या

(दि.१८ फेब्रुवारी, २०२२ रोजी)

राज्य	राज्य धान्य दुकाने (संख्या)
आंध्र प्रदेश	२९,४१२
गुजरात	१८,३५१
कर्नाटक	२०,०६८
केरळ	१४,९०८
मध्य प्रदेश	२४,४१२
महाराष्ट्र	५२,५५७*
राजस्थान	२६,९७०
तेलंगण	१२,१११
उत्तर प्रदेश	७२,४२०
अखिल भारत	**५,१९,९९८**

* दि.१ डिसेंबर, २०२१ रोजी

आकडे: १. अन्न व सार्वजनिक वितरण विभाग, वेब साईट

२. अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

४.१० सुरळीतपणे पुरवठादेण्य अन्नधान्याचा नियमित पुरवठा होण्यासाठी आणि गैरप्रकार रोखण्यासाठी राज्य धान्य दुकानांची वर्षभर नियमितपणे निरीक्षणे घेतली जातात. मार्च डिसेंबर, २०२१ अखेर एकूण ५,१५,५५७ राज्य धान्य दुकानांची निरीक्षणे घेण्यात आली. या निरीक्षणांमध्ये ६८६ राज्य धान्य दुकानांचे परवाने रद्द करण्यात आले, १७१ दुकानांचे परवाने निलंबित करण्यात आले व एकूण ₹ २,५१२ लाखी दंड रोख करण्यात आला. याशिवाय सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत नोंदवलेल्या तक्रारींचा निपटारा वेळेवर करण्यासाठी राज्यात जिल्हा तसेच तालुका स्तरावर तक्रार निवारण यंत्रणा कार्यान्वित करण्यात आलेल्या आहेत.

४.११ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत धान्य वाटपात येणाऱ्या अन्नधान्याचा काळा बाजार रोखण्यासाठी तसेच गरजू कुटुंबांना अन्नधान्य उपलब्ध करून देण्याच्यादृष्टीने राज्य शासनाने दि. ०१ मे १९९९ पासून लेव्ही शिधापत्रिका योजना लागू केली. परंतु, वार्षिक कुटुंब उत्पन्न निकषाचा लाभार्थी शिधापत्रिकांचे निकष, केशरी व शुभ्र अशी वर्गीकरण केले गेले. मार्च डिसेंबर, २०२१ पर्यंत राज्यात शिधापत्रिकाधारकांची संख्या २.५१ कोटी होती. शिधापत्रिकेनुसार उचलानुसार शिधापत्रिकाधारकांची संख्या तक्ता ४.४ मध्ये व शिधापत्रिकाधारकांची जिल्हानिहाय संख्या परिशिष्ट ४.१.१ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ४.४ शिधापत्रिकेच्या प्रकारानुसार शिधापत्रिकाधारकांची संख्या

(लाख)

वर्ष	शिधापत्रिकाधारकांची संख्या			
	पिवळी	केशरी	शुभ्र	एकूण
२०१९	१०.८७	६७.५२	३३.६७	२१.९७
२०२०	१२.१८	६६.८०	३३.६८	२१.९७
२०२१	११.२१	६७.६१	३३.४१	२१.९३

स्रोत : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

४.३१.१ अन्नपूर्णा योजना राज्यात दि. १ एप्रिल, २००० पासून राबविण्यात येत आहे. ज्यांना यापूर्वी राष्ट्रीय कुटुंबलाभ नियंत्रित किंमत आवरबाब योजना राज्य नियंत्रित योजना या योजनेतंर्गत लाभ मिळत नव्हतेच्या ६५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील निराधार व्यक्तींना या योजनेतंर्गत प्रतिमाह १० किलो अन्नधान्य योजना पुरविण्यात येते. माहे डिसेंबर, २०२१ अखेरी अन्नपूर्णा योजनेतंर्गत लाभार्थ्यांची संख्या ८,९८७ होती.

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत लाभार्थी

४.३२ गरजेच्या अन्न व पोषण सुरक्षा पुरविण्याकरीता राज्य शासन पुरेसा उपलब्ध होईल आणि अन्नधान्य उपलब्ध करुन देणे हा राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, २०१३ चा उद्देश आहे. या अधिनियमाची अंमलबजावणी राज्यात दि. ०१ फेब्रुवारी, २०१४ पासून करण्यात येत आहे. या अधिनियमांतर्गत राज्यातील ग्रामीण ६२.६ टक्के लोकसंख्येचा तसेच शहरी भागातील ५० टक्के लोकसंख्येचा प्रति किलो अनुक्रमे ३ रुपये, २ रुपये आणि १ रुपया या दराने तिमाहीत धान्य आहे. लाभार्थ्यांचे वर्गीकरण अन्न योजना कुटुंब आणि प्राधान्य कुटुंब अशा करण्यात आले आहे. वर्गीकरण करण्यासाठी पूर्वीच्या शिधापत्रिकांचा वापर करण्यात आला आहे. अन्नपूर्णा योजनेतंर्गत लाभार्थी कुटुंबांना वर्गीकरण करण्यात आलेले नाही. अंत्योदय अन्न योजनेच्या निकषांची पूर्तता करणाऱ्या शहरी भागातील कुटुंबांना अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबात समाविष्ट केले. अंत्योदय अन्न योजनेत समाविष्ट न झालेली शहरी भागातील इतर कुटुंबे आणि ग्रामीण भागात ₹ ४४,००० पर्यंत वार्षिक उत्पन्न असणारी कुटुंबे प्राधान्य कुटुंब म्हणून निश्चित करण्यात आली आहेत. अंत्योदय अन्न योजनेतंर्गत कुटुंब प्रति शिधापत्रिका प्रतिमाह ३५ किलो अन्नधान्य तर प्राधान्य कुटुंब प्रति व्यक्ति प्रतिमाह पाच किलो अन्नधान्य मिळण्यास पात्र आहेत. राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमांतर्गत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण तक्ता ४.५ मध्ये देण्यात आले आहे. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०१७-१८ करीता अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब व प्राधान्य कुटुंब पात्रधारक लिलाधिकृत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना करण्यात आलेले वितरण अनुक्रमे परिशिष्ट ४.३४ व परिशिष्ट ४.३५ मध्ये देण्यात आले आहे. तसेच सन २०२१-२२ करीता डिसेंबर अखेर अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब व प्राधान्य कुटुंब पात्रधारक लिलाधिकृत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना करण्यात आलेले वितरण अनुक्रमे परिशिष्ट ४.३६ व परिशिष्ट ४.३७ मध्ये देण्यात आले आहे. तिळवाक राज्यातील राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत एकत्रित अन्नधान्याची संख्या तक्ता ४.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ४.५ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण

(लाख मे.टन)

लाभार्थी	वर्ष	गहू			तांदूळ		
		केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण
अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब	२०१९-२०	५.३६	४.७६	४.७५	५.२४	४.९९	४.९७
	२०२०-२१	५.०१	४.७०	४.७१	५.४४	५.११	५.०४
	२०२१-२२*	३.७०	३.१४	३.८८	४.१९	३.५७	३.७६
प्राधान्य कुटुंब	२०१९-२०	१४.८४	१२.५१	१२.४१	१८.४७	१८.४४	१८.४७
	२०२०-२१	१५.०१	१४.४४	१४.४१	१८.२६	१८.४०	१८.६२
	२०२१-२२*	११.४५	९.५५	८.१६	१५.११	१३.०१	१२.४४

स्रोत : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

* डिसेंबरअखेर

तक्ता ४.६ नियंत्रक राजकीय राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा लाभिन्यासांतर्गत समाविष्ट लाभार्थी आणि शिधापत्रिकांची संख्या

(दि.१८ फेब्रुवारी, २०२१ रोजी) (लाखात)

राज्य	राष्ट्रीयदृष्ट्या महत्त्वाच्या लाभार्थींची संख्या			शिधापत्रिकांची संख्या		
	ग्रामीण	शहरी	एकूण	अन्त्योदय अन्न योजना कुटुंबे	प्राधान्य कुटुंब	एकूण
आंध्र प्रदेश	३७७.२०	१८८.४९	५६८.१९	१.७८	८४.२५	८९.१९
गुजरात	२५८.७८	१२७.०९	३८२८.४	८.१४	९५.१७	७३.२१
कर्नाटक	२८९.५५	१११.३८	४०१.१३	१०.९६	१४६.९४	१७८.८१
केरळ	१२.८७	४२.१२	१५४.८४	५.९१	१३.४८	३१.४०
मध्य प्रदेश	४७०.८६	२३५.५१	७०६.४१	१४.७८	८८.११	११९.४८
महाराष्ट्र	७१९.७२	२९० ३५	७०० १७	२४ ७१	१२१.०९	१५९.५७
राजस्थान	३५९.०९	१०५.५१	४७६.६२	६.७४	६८.२१	७०.८०
तेलंगण	१७१.०८	७८.४२	२९१.७०	५.४७	४७.१२	५३.५५
उत्तर प्रदेश	१,२६४.८०	२८६.५२	१,५२० ६०	७०.९२	३१०.६२	३८१.५४
अखिल भारत	**६,७४१.११**	**२,८८०.६१**	**८,६१८.७१**	**१३० ७०**	**१,२०१.७८**	**१,३७६.८१**

आधार : अन्न व सार्वजनिक वितरण विभाग, भौम शासन टीप : अखिल भारतीय वितरणासाठी एकूण सौम्य गृहीतकांच्या आधारे लावली

४.१६ राज्य शासनाने सोसकी लाभार्थ्यांची संख्या वाढी करण्यासाठी राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा लाभिन्यासांतर्गत प्राधान्य कुटुंबांना वितरण करावयाचे धान्य अन्नधान्यात (४ किलोग्रॅमवरून ५ किलोग्रॅमवर) आणि गव्हाचा व तांदळाचा हिस्सा (गहू ३ किलोग्रॅमवरून २ किलोग्रॅमवर आणि तांदूळ २ किलोग्रॅमवरून ३ किलोग्रॅमवर) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा लाभिन्यासांतर्गत समाविष्ट नसलेल्या खासगी रेशनदुकानांतील केशरी शिधापत्रिकाधारक कोसकल्याण दिले. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा लाभिन्यासांतर्गत समाविष्ट नसलेल्या खासगी रेशनदुकानांतील केशरी शिधापत्रिकाधारक कोसकल्याण तांदूळ व गहू अनुक्रमे प्रति किलो ३ रुपये व २ रुपये या दराने प्रति व्यक्ती प्रतिमाह पाच किलो अन्नधान्य विक्रीस परवानगी देणे. खासगी रेशनदुकानांतील केशरी शिधापत्रिकाधारक कोसकल्याणासाठी अन्नधान्याचे निखनन, उचलन व दान भाव सुकानांना केलेले वितरण तक्ता ४.७ मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता ४.७ खासगी रेशनदुकानांतील केशरी शिधापत्रिकाधारक कोसकल्याणासाठी अन्नधान्याचे निखनन, उचलन व दान भाव सुकानांना केलेले वितरण

(लाख मे.टन)

वर्ष	तांदूळ			गहू		
	केंद्र शासनाकडून वितरण	राज्य शासनाने केलेली उचल	उचल भाव सुकानांना केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून वितरण	राज्य शासनाने केलेली उचल	उचल भाव सुकानांना केलेले वितरण
२०१९-२०	३.१२	०.८८	०.८१	३.१४	०.५१	०.४६
२०२०-२१	०.९१	०.८१	०.८१	३.७१	०.४६	०.४६
२०२१-२२*	०.३३	०.२८	०.२१	३.१४	०.१८	०.१०

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन * डिसेंबरपर्यंत

प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजना

४.१४ प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजनेची मौम राज्यातील सप्टेंबर-२१ महामारीच्या काळात प्रेषित करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत राष्ट्र लाभिन्यासांतर्गत राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा योजनेअंतर्गत अनुसूचित लाभार्थ्यांना अन्नधान्याव्यतिरिक्त प्रति व्यक्ती प्रतिमाह पाच किलो अन्नधान्य विनामूल्य पुरविण्यात आले. ही योजना विविध टप्प्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. टप्पा III व IV मधील अन्नधान्याचे निखनन, उचलन व वितरण तक्ता ४.८ मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता ४.८ अन्नपूर्णा गरीब रुग्णालय अन्न योजनेअंतर्गत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व वितरण

(लाख मे.टन)

अ.क्र	बाबी	गहू			तांदूळ		
		केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	राज्य शासन सुरुवातीस केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	राज्य शासन सुरुवातीस केलेले वितरण
(अ)	मे ते जून २०२१	३.८८	३.७१	२.९१	३.१२	३.५८	३.४४
(ब)	जुलै ते ऑक्टोबर, २०२१	७.४१	६.८६	६.८१	९.८०	८.३८	८.४१

स्रोत: अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

भरड धान्यांचे वितरण

४.२५ राज्यात किमान आधारभूत किंमत योजनेअंतर्गत खरीप कालावधीत आदिवासी भरड धान्यांचे (ज्वारी, नाचणी, बाजरी, राजगिरा) उष्णदेशीय कोरडवाहू लघुधान्ये लागवडीखालील लाभधारकांना वितरण करण्यात येते. भरड धान्यांचे नियतन, उचल व राज्य शासन सुरुवातीस केलेले वितरण तक्ता ४.९ मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता ४.९ भरड धान्यांचे नियतन, उचल व राज्य शासन सुरुवातीस केलेले वितरण

(००० मे.टन)

वर्ष	ज्वारी			नाचणी			बाजरी		
	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	राज्य शासन सुरुवातीस केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	राज्य शासन सुरुवातीस केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	राज्य शासन सुरुवातीस केलेले वितरण
२०१९-२०	०.२०	०.२०	०.२०	४.४१०	४.४५०	४.४५०	-	-	-
२०२०-२१	१०.७८	१०.७८	१०.६३	७४.५८	७४.५८	७१.७६	५.०१	५.०१	५.०१

स्रोत: अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन टीप: २०२०-२१ करीता राज्यस्तरावर खरीप हंगाम सुरु आहे

तांदूळाचे पोषणयुक्त सुदामसंप्रेरीत व त्याचे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वाटप

४.२६ राष्ट्रीय व राज्य पोषण उद्दिष्टांची कमतरता या समस्येचे निराकरण करण पोषण सुरक्षेला देशाने प्राधान्यांमध्ये केंद्र शासनाने तांदूळाचे पोषणयुक्त सुदामसंप्रेरीत व त्याचे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वाटप ही योजना जानेवारी २०२१ पासून राष्ट्रीयीकरणाच्या केंद्र शासनाकडून राबविली. सन २०२१-२२ मध्ये राज्य शासनाने राष्ट्रीयीकरणी निराकृतीला सर्व शासनाकडून ही योजना राबविण्यास निर्णय घेतला. या योजनेअंतर्गत माहे मे, २०२१ पर्यंत ४.५५४ इतका पेट्रन पोषणयुक्त सुदामसंप्रेरीत तांदूळाचे लाभधारकांना वाटप करण्यात आले.

शिक्षणविषयकाधारक आस्थापनांना अन्नधान्य वितरण

४.२७ राज्यातील विविध शैक्षणिक उच्च शाळा सुरुवातीस करण्यात येणाऱ्या वितरणकर्त्यांकडून केंद्र शासनकडून मान्यताकर्ती दीक्षा व प्रमाणित्रे योजनेअंतर्गत शालेयोत्तर शालेयमध्ये शालेयमध्ये शाळेतील मान्यताप्राप्त संस्थांकडून शासन अनुदानित शाळांमधील दीक्षा व शालेयोत्तरीय स्तरावरील शाळांमधील योग्य शैक्षणिक अन्नधान्याचे नियतन पंतूर करण्यात येते. माहे डिसेंबर, २०२१ पर्यंत ३८८ लाख लाभार्थ्यांच्या ३८९४ शिक्षणविषयकाधारक आस्थापनांना लाभ, यामध्ये २.३१ लाख उच्चतम लाभार्थ्यांच्या २१४ शालेयोत्तर शाळा आणि ३५२ लाख लाभार्थ्यांच्या ३६८० शालेय अनुदानित संस्था आहेत. शिक्षणविषयकाधारक आस्थापनांमधील अन्नधान्याचे नियतन, उचल व वितरण तक्ता ४.१० मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता ४.१० शिधावाटिकाधारक शाळाबाह्यांकरिता धान्याचा नियतन, उचल व वितरण

(००० मे.टन)

वर्ष	गहू			तांदूळ		
	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाचे केलेले उचल	वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाचे केलेले उचल	वितरण
२०१९-२०	४.०१	३.७०	३.६०	५.००	३.८३	३.७६
२०२०-२१	२४.१३	५.६०	५.५८	२३.७०	५.४३	५.३७
२०२१-२२*	५.००	५.००	५.०८	५.००	५.००	५.०८

टीप : सन २०२१-२२ करीता अतिरिक्त ०१ लाख मे.टन गव्हाची मागणी नोंदविण्यात आली नाही. * तात्पुरती.

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

सिमेंटित खांदी

४.२८ शाम / धरड धान्ये यातही विशेषत: ज्वारी सिमेंटित खांदी योजना महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ मर्यादित आणि महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ मर्यादित या संस्थांमार्फत सन २०१९-२० पासून राबविण्यात येत आहे. धान उत्पादक शेतकऱ्यांची पेरणी आणि खांदी प्रक्रिया लक्षात घेऊन खांदी करण्याचे पंधरवाडा निश्चित केले आहेत. सन २०२०-२१ करिता ₹ ३,८३०.५१ कोटी रक्कमेला दुरुस्त २०३.५१ लाख मिट्रिक धान्याची खांदी केली.

धान आणि भरड धान्यांची खांदी

४.२९ विशेष आदिवासी क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ मर्यादित मार्फत आणि आदिवासी क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ मर्यादित मार्फत किमान आधारभूत किमतीने धान व भरड धान्यांची खांदी करण्यात येते. सन २०२०-२१ मध्ये ६.५० लाख शेतकऱ्यांनी आधारभूत खांदी किमत ₹ ३,८३०.५१ कोटी नोंदणीकृत पद्धतीने सरळ करण्यात आली. धान आणि भरड धान्यांची खांदी तक्ता ४.११ मध्ये दोण्यात आली आहे.

तक्ता ४.११ धान आणि भरड धान्यांची खांदी

(००० मे.टन)

वर्ष	धान	भरड धान्य		
		ज्वारी	मका	बाजरी
२०१९-२०	१७४.१९	७.१५	११४.१८	-
२०२०-२१	६.९९.०४	४९.२३	१४.८२	५.००
२०२१-२२*	५.०१.९२	२३.००	५७.३१	०.५१

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन * तात्पुरती.

साखरेचे वितरण

४.३० केंद्र शासनाच्या आदेशाने सुरुवातीपासून जुलै २०१७ पर्यंत साखर ऑनलाईन असल्याने शिधावाटिकाधारकांना साखरेचे वाटप करण्यात येत आहे. प्रत्येक कुटुंबास ₹ १० या दराने प्रतिव्यक्ती एक किलो साखर पुरविण्यात येते. साखरेचे नियतन, उचल व राज्य मार्फत पुरवठ्याचे केलेले वितरण तक्ता ४.१२ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ४.१२ साखरेचे नियतन, उचल व राज्य मार्फत पुरवठ्याचा केलेले वितरण

(लाख मे.टन)

वर्ष	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेले उचल	राज्य मार्फत पुरवठ्याचा केलेले वितरण
२०१९-२०	०.२५	०.२५	०.२५
२०२०-२१	०.२१	०.२०	०.२१
२०२१-२२*	०.१९	०.१९	०.१९

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन * तात्पुरती.

केरोसिनचे वितरण

४.३१ गॅस जोडणी असलेले सर्व शिधावाटिकाधारक वगळून उर्वरित शिधावाटिकाधारकांना सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत केरोसिनचा पुरवठा केला जातो. महाराष्ट्र नगरपरिषद वस्तू किंमतीच्या सर्वात पायाला आहेत. ११७१ आणखी केरोसिनचा साठा व उपलब्ध करण्यासाठीचा पायाभूत आवश्यक आहे. राज्यात ४८,७४१ केरोसिन विक्री एजन्सीधारक नगरपरिषद क्षेत्रात कार्यरत आहेत. ४,५७ मार्च घाऊक व ५९,५७५ किरकोळ विक्रेते आहेत. केरोसिनचे नियतन, उचल व राज्य मार्फत पुरवठ्याचा केलेले वितरण तक्ता ४.१३ मध्ये दोण्यात आले आहे.

तक्ता ४.१३ केरोसिनचे नियतन, उचल व राज्य मार्फत पुरवठ्याचा केलेले वितरण

(लाख किलो लिटर)

वर्ष	नियतन	उचल	राज्य मार्फत पुरवठ्याचा केलेले वितरण
२०१९-२०	६.४४	४.३१	४.३१
२०२०-२१	४.४६	४.२५	४.२५
२०२१-२२*	४.२७	४.१३	४.१३

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन * तात्पुरती.

गोदामे

४.११. तालुकास्तरीय विक्रय व्यवस्थेअंतर्गत वितरित करावयाच्या अन्नधान्याची उचल घाटगीच्या अन्न महामंडळाच्या गोदामांमधून करण्यात येते आणि त्याची साठवणूक राज्यातच गोदामांमध्ये करण्यात येते. मार्च डिसेंबर, २०११ अखेर, राज्य शासनाकडे एकूण १,१६१ गोदामे असून त्यांची एकत्रित क्षमता ८.८८ लाख मे. टन आहे. यापैकी १.११ लाख मे. टन क्षमतेची १७५ गोदामे अन्नधान्य साठवणुकीस योग्य नसून, ४.५० लाख मे. टन क्षमतेची ४६ गोदामे भाडेतत्त्वावर घेण्यात आली आहेत आणि २.४८ लाख मे. टन क्षमतेची ६० गोदामे भाडेतत्त्वाने घेण्यात आली आहेत.

४.११.१ अन्नधान्याची सुरक्षित साठवणूक करण्यासाठी आणि अन्नधान्याचे नासाडीचे टक्केवारीचे राज्य शासनाने नजर्डलेला सर्व साधारणे पर्यंत गोदामे बांधकाम करण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. मार्च डिसेंबर, २०११ पर्यंत एकूण ४.४८ लाख मे. टन क्षमतेच्या २७० गोदामांचा बांधकामासाठीच्या प्रशासकीय मान्यता देण्यात आली. यापैकी २१६ गोदामांचे बांधकाम पूर्ण झाले असून ७३ गोदामांचे बांधकाम प्रगतीपथावर आहे. त्यिनुसारिकृत गोदामांची संख्या व त्यांची साठवणूक क्षमतेमध्ये ४.१३ लाख मे. टन वाढ करण्यात आली आहे.

शिवभोजन योजना

४.१६. राज्यातील गरीब व गरजू जनतेला दहा रुपयांमध्ये १० ग्रॅम्स वजनाचे थाळी भोजन उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्य शासनाने शिवभोजन योजना दि.१६ जानेवारी, २०१० पासून राज्यातील सर्व जिल्हा मुख्यालयांचे व महानगरपालिका क्षेत्रात सुरू केली. दि.१ एप्रिल, २०१० पासून या योजनेचा विस्तार तालुका ठिकाणांवर करण्यात आला.

४.१६.१ यानुसार, ज्यांना तसेच महिलांसाठी विद्यार्थी इत्यादिना करिता दि. पहाटेच्या करताबरोबर अन्न नागरिकांच्या समावेश झाल्यांनी त्यांचे लागतो. याकरिता दि. १४ एप्रिल, २०११ पर्यंत ई ५ या शासनी शिवभोजन थाळी पुरविण्यात आली. त्यानंतर मार्च डिसेंबर, २०११ पर्यंत शिवभोजन थाळी विनामूल्य पुरविण्यात आली. याकाल दि.२१ डिसेंबर, २०११ रोजी एकूण १,४८५ शिवभोजन केंद्रे सक्रियपणे कार्यान्वित आहेत. योजनेच्या सुरुवातीपासून एकूण ८.३४ कोटी शिवभोजन थाळ्यांचे मार्च महिन्यापर्यंत, २०११ पर्यंत वितरण करण्यात आले.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमध्ये माहिती तंत्रज्ञान आधारित सेवा

४.१४. जून २०११-१२ अखेर मार्च डिसेंबर, २०११ पर्यंत राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत अपेक्षित एकूण १५,६३७ लाख पात्र शिधापत्रिकाधारकांपैकी १५,२३७ लाख शिधापत्रिकांची नोंदणी करण्यात आली. अन्नधान्यातून १४ निकृष्टांतील सरीक्ष्य पेंढ्यांतील शेतकऱ्यांची एकूण १.७१ लाख पात्र शिधापत्रिकाधारकांपैकी १.०६ लाख शिधापत्रिकांची नोंदणी मार्च डिसेंबर, २०११ पर्यंत करण्यात आली. राज्यातील ५२,५५७ रास्त भाव दुकानांमध्ये अन्नधान्य वितरणाकरीता पॉईंट ऑफ सेल ही उपकरणे बसविण्यात आली.

४.१४.१ मार्च ११, २०१८ अखेर राज्य शासनाने सर्व रास्त भाव दुकानांमध्ये आधार सक्षमित पेमेंट्स सिस्टम (AePDS) सुरू केली आणि त्याअनुषंगाने आतापर्यंत ४ राज्यांतील फेरीवाल्यांच्यांची सुविधा सुरू केली. मार्च डिसेंबर, २०११ अखेर सुमारे १,४३ कोटी कुटुंबांचे आधार बेस प्रमाणीकरण ऑथेन्टिकेशन तंत्रज्ञानाद्वारे शिधावाटपाचा लाभ घेतला.

४.१४.२ जन पोषण, जन तोष कार्डे ही योजना दि.१ जानेवारी, २०१० पासून राबविण्यात येत आहे. जून २०११ अखेर महाराष्ट्रातील १४,१४५ शिधापत्रिकाधारकांनी हार राज्यातून आणि हार राज्यातील ४१,११६ शिधापत्रिकाधारकांनी महाराष्ट्रातून अन्नधान्याची उचल केली आहे.

राज्य ग्राहक तक्रार निवारण आयोग

४.१५. राज्यातील ग्राहकांच्या तक्रारींचे निवारण करण्याकरीता राज्य ग्राहक तक्रार निवारण आयोग स्थापित करण्यात आला आहे. मार्च डिसेंबर, २०११ पर्यंत एकूण २,८८.०१ तक्रारी प्राप्त झालेल्या असून यापैकी २,७६,११८ तक्रारींचे निवारण करण्यात आले आहे.

*****

परिशिष्ट ४.१

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागासंबंधित पर्यटनविषयक ग्राहक विश्वासी निर्देशांक

(आधारभूत वर्ष २०१२ = १००)

वर्षे/ तपशील	कुटुंबसंख्या	मान, सुरक्षेचे व पायाभूत भावना	कुटुंब खर्चात व विश्वासात	प्रवास, विश्रांती व मनोरंजन	संकेतांक	वर्ष बदल	२०१२ पूर्व घटनाबदल
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
आधारभूत	५२.८५	२.९५	१०.६७	८.०९	१००.००	—	—
२०११-१२	७०१	२०५	६२६	११९	१९२	१९८	९.१
२०१२-१३	७२१	२.४३	६८३	१२५	१९२	२१८	१०.५
२०१३-१४	२.७१	२६.४	४६४	१६१	१९३	२.४१	७.२
२०१४-१५	२.४१	२१३	४८०	१३३	१००	२०१	४.१
२०१५-१६	२.६३	६०५	४७६	१४५	२०५	२०८	३.८
२०१६-१७	२.४१	६०२	४९६	१३०	२०१	२१६	६.२
२०१७-१८	२.७०	४१०	४८८	१४१	२०८	२.७०	६.७
२०१८-१९	२.७१	४.४४	५.१३	१.४६	२१३	२.७०	६.७
२०१९-२०	६०१	४.००	५६४	१.७७	२१९	२१९	८.७
२०२०-२१	४०८	४८१*	५८७	१५२*	२२१*	४८१*	५.२*
२०२१-२२@	६६८	५८६	५८९	१५२*	२३१*	६२४*	६.२*
तुलनेत २०२१	६२२	४७१	५६८	--	--	--	--
मे २०२२	६२६	५८५	५८२	--	१९०	२१५	०
जून २०२१	६१८	४७०	५१९	१५०	२१४	६२४	६२
जुलै २०२१	६३१	५८०	५१२	१५२	२३५	६२६	२.८
ऑगस्ट २०२१	६६८	५७१	५१२	१५२	२३६	६२६	२.१
सप्टेंबर २०२१	६६८	५८४	५१६	१५२	२३८	६२०	२.१
ऑक्टोबर २०२१	६५१	५८१	५१४	१५३	२३१	६१४	६.१
नोव्हेंबर २०२१	६५१	५८८	५१५	१५३	२३०	६१४	६.१
डिसेंबर २०२१	६४१	५८१	५१०	१५३	२४१	६१०	५.८

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. @ १ नोव्हेंबर आधारे * वर्षे मधून वर्षे या नोव्हेंबर आधारे

^ वर्षे मधून वर्षे डिसेंबर या नोव्हेंबर आधारे + वर्षे मधून वर्षे डिसेंबर या नोव्हेंबर आधारे

टीप : घटनाबदल = संपर्कात संबंधित शासन कार्यालयांतील निर्देशांकांचा मागील कार्यालयांतील निर्देशांकाशी तुलनेत टक्केवारीत बदल

परिशिष्ट ४.१

महाराष्ट्रातील भागधारी भागाकरिता गहाणित्व प्रवाह विमायी निर्देशांक

(आधारभूत वर्ष-२००३ = १००)

वर्ष तारीख	प्रवाहमान	गत तुलनेत % बदल वर्षात	स्थान, घोरण व विकासकारी	आस्थापन विकास व बदलाचे	उद्योगिन	वर्ष मान्य	वर्षे मे वर्ष चलनवाढ
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
भारांक	३५.८०	१.५४	१० २८	७.५१	३४.८७	१०० ००	–
२०११-१२	१०१	३.५	३१७	१२६	१५.४	१८९	७.९
२०१२-१३	११४	११३	३४१	१३२	१७०	२०८	१०.१
२०१३-१४	१२८	१४२	३१६	१३०	१७५	१३४	१५.४
२०१४-१५	१५४	१८८	४१६	१३१	१८५	१७४	४५
२०१५-१६	१६८	११२	४०८	१४१	१९१	१९४	६०
२०१६-१७	१७८	६ ४४	४१६	१४५	१९४	२१५	६.२
२०१७-१८	१७८	६८६	४६२	१४६	१९५	२३०	६०
२०१८-१९	१७८	४१७	५०६	१४४	२०१	२४७	६.५
२०१९-२०	१८८	४१४	५०७	१५०	२०५	२८१	६.२
२०२०-२१	१९१	४०५.१	५१४	१५.४	२१८	६०२	६.१
२०२१-२२ [a]	१९६	४४५	५३८	१५५*	२२४*	३१८	६.१*
प्रवेश २०२१	१२०	४८५	५२१	–	–	–	–
मे २०२१	१२५	४६१	५४३	–	२२१	२४२	–
जून २०२१	१२२	४४०	५४५	१५२	२२६	२४९	६.१
जुलै २०२१	१२७	४०९	५४८	१५५	२२८	२४२	६.२
ऑगस्ट २०२१	१२५	४४४	५५०	१५५	२३०	२४२	६.८
सप्टेंबर २०२१	१२६	४४९	५८४	१५५	२३१	२४३	६.२
ऑक्टोबर २०२१	१२९	४४१	५८५	१५७	२३२	२३०	४.४
नोव्हेंबर २०२१	१२९	४८२	५८६	१५७	२३२	२३०	६.१
डिसेंबर २०२१	१२१	४८४	५८७	१५७	२३२	३१७	५.२

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई @ : गतीमापी सरासरी a वर्षे मूल्य वर्ष वर्षे या गतीमापी सरासरी

* वर्षे मूल्य वर्ष डिसेंबर या गतीमापी सरासरी ~ वर्षे वर्ष डिसेंबर या गतीमापी सरासरी

टीप - महाराष्ट्र = राज्यांत वर्षभरात प्रवाहमान असलेल्या सेवा निर्देशकांच्या मालू, वर्षभरात सेवा निर्देशकांच्या प्रवाहांचे उपलब्धतेवरील मत

परिशिष्ट ४.३

राष्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालयमार्फत प्रशासित, नागरी व एकत्रित भारतकरांसाठी राज्यकरांसह परिगणित केलेले सप्टेंबिडाम प्राइस किमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष : २०१३ = १००)

गट	भारांक	वर्ष						
		२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१[P]	२०२१-२२[P]
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
ग्रामीण								
खाद्यान्नवर्ग व पेये	५४.३८	१२१.१	१२४.५	१३७.३	१३९.३	१४५.४[R]	१५३.०	१६२.०
वस्त्र, पादत्राणे व शयनगृह वस्तू	२.७१	१३०.५	१३७.५	१५१.०	१५८.६	१५८.१[R]	१६८.२	१७१.४
इंधन व प्रकाशवर्ग	७.५६	१२७.३	१३५.०	१४५.१	१४८.७	१४९.०[R]	१५२.३	१५३.६
निवास	--	--	--	--	--	--	--	--
शिक्षण व विविधवर्ग	७.८६	१२४.७	१२९.४	१४१.१	१४७.५	१४८.१[R]	१५७.७	१७८.८
सर्वसाधारण	२७.५८	१२९.०	१३२.१	१३६.४	१४४.४	१४९.४[R]	१५३.१	१५५.३
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	१२९.०	१३३.३	१४७.४	१५२.३	१५४.३	१५९.६	१६४.६
चलनवाढ	--	३.२	५.८	५.३	३.२	३.२	५.१*	३.१**
नागरी								
खाद्यान्नवर्ग व पेये	३४.३८	१२८.४	१३३.४	१३५.५	१३८.८	१४८.५[R]	१५१.०	१५५.१
वस्त्र, पादत्राणे व शयनगृह वस्तू	४.१७	१३४.१	१५२.६	१५२.१	१५९.२	१७४.३[R]	१८५.१	१८९.१
इंधन व प्रकाशवर्ग	६.१७	१२२.२	१२९.७	१३१.१	१३८.७	१४१.१[R]	१४८.२	१५२.७
निवास	२४.४१	१२५.१	१२९.२	१३७.०	१३९.२	१४१.१[R]	१४७.०	१५१.१
शिक्षण व विविधवर्ग	५.२१	१२६.०	१३८.५	१४२.२	१५८.६	१६१.०[R]	१७४.१	१७८.५
सर्वसाधारण	२९.५३	१२८.२	१३८.६	१४१.५	१५८.४	१६१.४[R]	१७४.२	१७८.५
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	१२८.१	१३८.४	१४२.७	१४९.७	१५८.१	१६८.४*	१७३.७
चलनवाढ	--	६.१	७.१	६.४	४.०	५.१	६.६*	५.०**
एकत्रित								
खाद्यान्नवर्ग व पेये	--	१२८.८	१३४.८	१३८.०	१३८.५	१४७.०[R]	१५१.१	१५५.७
वस्त्र, पादत्राणे व शयनगृह वस्तू	--	१३२.०	१४५.५	१५८.२	१५९.०	१६५.१[R]	१७५.६	१७९.६
इंधन व प्रकाशवर्ग	--	१२४.४	१३२.२	१३८.१	१४४.८	१४८.४[R]	१५४.६	१५८.०
निवास	--	--	--	--	--	--	--	--
शिक्षण व विविधवर्ग	--	१२९.०	१३३.२	१३८.३	१४३.०	१४८.८[R]	१५८.०	१६८.३
सर्वसाधारण	--	१३१.०	१३८.६	१४१.३	१४२.८	१४७.१[R]	१५३.६	१५५.३
सर्वसाधारण निर्देशांक	--	१३२.०	१३७.६	१४१.५	१४९.७	१५४.८	१६२.५*	१६९.६
चलनवाढ	--	५.४	४.४	४.१	३.१	४.४	५.१*	५.४**

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालय, नवी दिल्ली
R सुधारित आकडे
P तात्पुरते आकडे
* ११ महिन्यांचे आकडे
** तात्पुरत्या १ तिमाहीचे आकडे
+ सर्व अखिल भारतीय आकडे
++ सर्व ग्रामीण १ तिमाहीचे आकडे

परिशिष्ट ४.४

महाराष्ट्र व अखिल भारत पायाभावांवर शंस मजुरांकरिता प्राइक किमती निर्देशांक
व ग्रामीण मजुरांकरिता प्राइक किमती निर्देशांक

(भावमूल्य वर्ष- १९८९-९० = १००)

वर्ष / महिना	शंस मजुरांकरिता प्राइक किमती निर्देशांक				ग्रामीण मजुरांकरिता प्राइक किमती निर्देशांक			
	महाराष्ट्र		अखिल भारत		महाराष्ट्र		अखिल भारत	
	धान्यगट	सर्वसाधारण निर्देशांक	धान्यगट	सर्वसाधारण निर्देशांक	धान्यगट	सर्वसाधारण निर्देशांक	धान्यगट	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
२०११-१२	७८४	१७६	१७१	१११	१९७	१९८	१७६	१११
२०१२-१३	७७०	७४४	१५८	१७१	७९६	७६७	१९०	१७६
२०१३-१४	८१८	७९३	७१७	७५०	७९३	७८९	७१९	७५१
२०१४-१५	८७१	८३८	१७८	८२०	८४१	८१९	७८२	८११
२०१५-१६	१९६	८१७	८०७	८३५	९१५	८८७	८१०	८३६
२०१६-१७	१९६	९५०	८४१	८७०	९८२	१४६	८४७	८८५
२०१७-१८	१७०	१५७	८४१	८८१	१९६	१५१	८५२	८१५
२०१८-१९	१९६	१९७	८५०	१००	१५०	१९६	८५५	१५५
२०१९-२०	१२४१	१०१४	१३१	१८०	१२१३	१०८४	१३७	१८६
२०२०-२१	१२७०	१२८८	१३०	१०६४	१३१५	१२५३	१९५	१०७०
२०२१-२२*	१२२०	१२१६	१०८१	१०८८	१३०३	१२८६	१०१६	१०७१
तृतीय २०२१	१२०	१२९४	१८१	१०४१	१२१८	१२५९	१९०	१०४१
भे २०२१	१२१३	१२८१	१९१	१०४१	१२८९	१३३०	१९१	१०५०
जून २०२१	१२२२	१२८०	१०५१	१०५०	१३०२	१३०४	१०५८	१०६५
जुलै २०२१	१२३५	१२९०	१०५४	१०६१	१३१३	१३८५	१०९१	१०७०
ऑगस्ट २०२१	१२७०	१२९४	१०५०	१०६६	१३०६	१३८४	१०९४	१०७४
सप्टेंबर २०२१	१२१०	१२९५	१०५४	१०६०	१३९६	१३८९	१०९१	१०७६
ऑक्टोबर २०२१	१२४१	१२९१	१०२१	१०८१	१३२२	१३०४	१०९८	१०९०
नोव्हेंबर २०२१	१२ ९१	१२९९	१०९४	१०९२	१३२१	१३०९	१०५१	११०१
डिसेंबर २०२१	१२९५	१२९५	१०९५	१०९०	१३१४	१३०८	१०५१	११०६

आधार - श्रम मंत्री विभाग, मंत्र शासन

@ २ महिन्यांची आकडेवारी

परिशिष्ट ४.५

औद्योगिक भावनांक औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

वर्ष/महिना	ग्राहकभावांक	धान्य, डाळी, गव्हाचे व भाजक पदार्थ	इंधन व वेताकाडी	निवास	कपडे, बिछाना व पादत्राणे	अंतर्भाव	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
							(आधारभूत वर्ष २०१२ = १००)
भारांक	४६.७०	५.५७	६.४९	१०.२७	६.५७	५१.५६	१०० .००
२०१९-२०	२०९	१९४	१८८	३२३	७०५	१६८	१९५
२०२०-२१	२१०	२२१	२८४	३१८	७०१	१८२	२०५
२०२१-२२	२५१	२७१	३३०	३५४	८८१	१९५	२३६
२०२२-२३	२८०	२८४	२७३	३७३	९२२	२१०	२५०
२०२३-२४	२९१	३०५	२७१	३८५	१५८	२१६	२६५
२०२४-२५	३०५	३२७	२७१	३९८	७०६	२२६	२७६
२०२५-२६	३१५	३१६	२८०	४१३	९१४	२३५	२८४
२०२६-२७	३२०	३१९	२८१	४२८	९२१	२४०	२९०
२०२७-२८	३२५	३४१	२८१	४८२	९२१	२४८	३००
२०२८-२९	३३५	३४९	२८५	४४५	९२७	२५५	३१६
							(आधारभूत वर्ष २०२५ = १००)
भारांक	४१.२७	२.०७	५.५	१६.८७	६.०८	१०.३१	१०० .००
२०२०-२१[अ]	२७०	१९४	१९४	१८४	१७८	१७०	१९१
२०२१-२२[ब]	२९३	१९१	१५४	१९६	१९१	१९१	१९३
तुलीक २०२३	१९१.१	१७०.३	१९८.०	१९५.१	१९९.०	१९८.३	१७०.१
मे २०२३	१७०.८	१९७.८	१७८.१	१९५.३	१९९.८	१९८.६	१७०.६
जून २०२३	१९८.८	१७०.१	१७१.६	१९५.१	१७०.६	१९९.०	१९१.७
जुलै २०२३	१९२.४	१९८.१	१७२.४	१९६.८	१७०.८	१९१.१	१९२.८
ऑगस्ट २०२३	१९२.१	१९१.१	१७१.१	१९९.८	१९१.०	१९१.१	१९१.०
सप्टेंबर २०२३	१९२.४	१७०.८	१७६.१	१९६.८	१९१.५	१९१.७	१९१.१
ऑक्टोबर २०२३	१९५.७	१७१.१	१७८.१	१९६.८	१९१.५	१९२.१	१९४.१
नोव्हेंबर २०२३	१९७.८	१७०.१	१७७.१	१९६.८	१९२.०	१९२.४	१९५.७
डिसेंबर २०२३	१९८.८	१७०.८	१७४.७	१९६.८	१९२.०	१९२.५	१९५.४

अ नवी ग्राहक व किंमती या मालिकेची सलामी

ब नवी ग्राहक व किंमती या मालिकेची सलामी

आधार - ग्राम सेवा, शिमला, सेवा दरबार

परिशिष्ट अ ६

महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक

वर्ष / महिना	पुणे		सोलापूर		नागपूर		पुणे		चांदिवली		ठाणे	
	अन्नधान्य गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	अन्नधान्य गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	अन्नधान्य गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	अन्नधान्य गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	अन्नधान्य गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	अन्नधान्य गट	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
											(आधारभूत वर्ष -२००१ = १००)	
२०००	९८.५८	१००.००	५४.४४	१००.००	९३.००	१००.००	९३.४४	१००.००	९१.४९	१००.००		
२००१-०२	२०८	१११	४१.४	२०४	२१९	२२४	२२९	२०४	२१९	२०८		
२००२-०३	२१२	११८	४२८	२१०	२४४	२४६	२४०	२३१	२३६	२४८		
२००३-०४	२४०	२४९	२४०	२४६	२८०	२४८	२८०	२४९	२५८	२४४		
२००४-०५	२८४	२८३	२८६	२९४	२९४	२९८	२९९	२५०	२८०	२९१		
२००५-०६	३०६	३८०	३०६	३८४	३१४	३८८	३१६	३८४	३८९	३८४		
२००६-०७	३१४	३४१	३११	३५०	३२४	३६०	३२६	३८०	३०५	३५०		
२००७-०८	३४४	३५०	३४८	३४१	३५३	३५१	३५९	३४६	३८५	३४३		
२००८-०९	३६८	३६९	३५५	३५४	३८०	३८०	३८४	३६९	३६४	३८०		
											(आधारभूत वर्ष -२०१० = १००)	
भारांक	२७.११	१००.००	४९.७२	१००.००	३५.४४	१००.००	३५.३४	१००.००	४०.४९	१००.००	२७.४४	१००.००
२०१०-११[अ]	११८.४	११३.८	११५.८	११८.५	१२५.५	११७.८	१२२.४	११५.५	१२०.२	११६.५	११६.०	११८.८
२०११-१२[ब]	१२३.२	१२७.५	१२३.१	१२९.५	१३१.०	१२९.४	१२३.१	१२१.१	१२३.१	१२१.०	१२१.४	१२०.०
तृतीय २०१२	१३०.४	१३५.३	१३८.४	१३१.५	१४४.१	१३८.३	१३४.८	१३७.१	१३९.३	१३६.३	१३०.३	१३४.८
चौ २०१३	१३८.१	१३५.१	१३७.१	१३३.१	१३५.१	१३८.४	१३३.१	१३७.१	१३३.४	१३७.२	१३८.१	१३५.८
जून २०१४	१३३.५	१३१.८	१३३.१	१३५.१	१३७.१	१३९.५	१३३.५	१३१.१	१३५.४	१३८.१	१३८.१	१३५.१
जुलै २०१४	१३२.३	१३७.३	१३२.१	१३९.८	१३९.०	१३६.१	१३४.८	१३०.८	१३५.३	१३५.१	१३६.८	१३६.१
ऑगस्ट २०१४	१३०.१	१३१.८	१३१.१	१३१.७	१३१.१	१३३.१	१३३.१	१३०.४	१३३.४	१३१.४	१३१.१	१३१.१
सप्टेंबर २०१४	१३१.८	१३७.१	१३६.१	१३७.१	१३०.१	१३४.४	१३१.५	१३१.१	१३६.५	१३१.१	१३८.८	१३७.४
ऑक्टोबर २०१४	१३४.८	१३९.१	१३२.१	१३७.४	१३६.४	१३५.२	१३५.२	१३१.८	१३५.४	१३५.५	१३२.१	१३१.१
नोव्हेंबर २०१४	१३९.४	१३१.४	१३५.५	१३८.१	१३८.२	१३४.१	१३५.४	१३२.५	१३७.३	१३०.०	१३३.१	१३१.१
डिसेंबर २०१४	१३४.१	१३८.४	१३८.०	१३६.१	१३४.४	१३३.४	१३६.१	१३०.१	१३४.५	१३९.४	१३३.१	१३१.१

[अ] वर्ष २०१०-११ चे सर्वांचे का मोजण्यासाठी आधारभूत

[ब] वर्ष २०११-१२ चे तिसरीचा का मोजण्यासाठी आधारभूत

आधार - ग्राम केंद्र, जिल्हास्तर, केंद्र शासन

परिशिष्ट ४.७

महाराष्ट्रातील नियंत्रक केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किमती निर्देशांक

(आधारभूत वर्ष: २०१५ = १००)

वर्ष / महिना	अकोला		सोलापूर		मुंबई		पनवेल		औरंगाबाद	
	ग्राहकमाल वस्तू	सर्वसाधारण निर्देशांक	ग्राहकमाल वस्तू	सर्वसाधारण निर्देशांक	ग्राहकमाल वस्तू	सर्वसाधारण निर्देशांक	ग्राहकमाल वस्तू	सर्वसाधारण निर्देशांक	ग्राहकमाल वस्तू	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
आधार	१०.८८	१००.००	४८.११	१००.००	४७.४६	१००.००	४९.०५	१००.००	४०.८९	१००.००
२०१२-१३	१८३	१८८	४००	४००	४१८	४०६	४१५	४१७	४१२	४०६
२०१३-१४	१९०	१९६	४४६	४४६	४४६	४४०	४४२	४५१	४४१	४४०
२०१४-१५	१९१	१९८	४५८	४७५	४६२	४६१	४६१	४७५	४६६	४५८
२०१५-१६	२००	२०१	४९२	५०५	४९६	४९१	५०४	५१९	५०६	५०६
२०१६-१७	२१०	२१९	५१९	५३०	५३८	५३५	५४४	५४४	५२६	५२२
२०१७-१८	२०६	३११	५८४	५९६	५८१	५७३	५५५	५४३	५२३	५२०
२०१८-१९	२०४	३१२	५८४	६००	५८५	५८८	६०५	६०९	५९४	५९०
२०१९-२०	२१३	३५८	६०१	६३३	६०१	६१६	६१३	६१५	६०७	६०७
२०२०-२१	३०५	३७६	६९४	६५४	६३०	६६०	६७८	७०१	६६८	६७४
२०२१-२२*	३३०	७०२	६७०	६८७	७०२	६९१	७०२	७८१	७०१	७१९
एप्रिल २०२१	३२१	३९८	६६८	६९१	६५४	६८०	७००	७७९	६७८	६९०
मे २०२१	३२१	७०३	६६८	६८३	६५१	६८४	७१९	७८३	६५०	६९३
जून २०२१	३२९	७०५	६६८	६७४	६६४	६८७	७१८	७८५	६५१	६९४
जुलै २०२१	३२७	७०९	६६८	६७६	७०९	७८१	७०२	७८८	६५८	६९७
ऑगस्ट २०२१	३२५	७०५	६६८	६७७	६७०	६९२	७१८	७६०	६५१	६९९
सप्टेंबर २०२१	३२५	७०७	६७०	६७८	६७९	६९४	७००	७६२	६६३	७०१
ऑक्टोबर २०२१	३३२	७१०	६७५	६८२	६७३	६९७	७०१	७६४	६७२	७०५
नोव्हेंबर २०२१	३३६	७१८	६७५	६८१	७०६	६९७	७०२	७६४	६७१	७०५
डिसेंबर २०२१*	३७०	७१९	६७५	६८४	६९८	६९८	७०४	७६५	६७२	७०६

आधार : कामगार आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई @ १ फेब्रुवारी आधार * तात्पुरते

परिशिष्ट ४.८

अखिल भारतीय सलाहकारीत निर्यातिताद्वारा महासाक्षमा ग्राहक किमतीं निर्देशांकांचेर आधारीत चलनवाढ

वर्स / महैनो	चलनवाढ		
	अखिल भारत औद्योगीक कामगारांकरीत ग्राहक किमतीं निर्देशांक	अखिल भारत शेत मजुरांकरीत ग्राहक किमतीं निर्देशांक	अखिल भारत ग्रामीण मजुरांकरीत ग्राहक किमतीं निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)
	(आदलेलें वर्स : २०१६-१७ = १००)	(आदलेलें वर्स : १९८६-८७ = १००)	(आदलेलें वर्स : १९८६-८७ = १००)
२०११-१२	८.४	८.२	८.१
२०१२-१३	१०.१	१०.०	१०.२
२०१३-१४	९.७	११.७	११.५
२०१४-१५	७.१	६.६	६.९
२०१५-१६	५.३	४.४	४.६
२०१६-१७	४.१	४.२	४.३
२०१७-१८	३.९	३.१	३.३
२०१८-१९	५.४	३.१	३.२
२०१९-२०	४.९	८.८	९.४
	(आदलेलें वर्स : २०२१-२२ = १००)		
२०२०-२१	–	५.५	५.५
२०२१-२२	६.८[1]	६.४[2]	६.२[2]
दुसरो तिमाही २०२१	–	२.८	२.९
तो २०२१	–	३.९	३.१
चवथो २०२१	–	६.८	५.८
पयलो २०२२	–	६.९	५.१
दुसरो २०२२	–	३.९	३.८
तिसरो २०२२	६.१	३.१	३.२
ऑक्टोबर २०२२	५.१	२.८	३.१
नोव्हेंबर २०२२	५.८	३.०	३.४
डिसेंबर २०२२	५.३	३.८	५.०

आदार : ढाचो पंजी, विभाग, मेघ सरकार [1] १ जानेवारी सरासरी [2] मार्च सर्वेक्षण ते डिसेंबर या जानेवारी सरासरी

टीप : चलनवाढ = चालीत वर्सांचा ग्राहक सलाहकारीत निर्देशांकांचो वापर सलाहकारीत निर्देशांकाच्या द्वारांतलो टक्केवारीत मात्र
आदलेलें वर्स आनी चालीत वर्सा मदलो फरक.

परिशिष्ट ४.१

अनुक्रित भारतीय खाद्यान्न किमती निर्देशांक

(आधारभूत वर्ष: २०१०-११ = १००)

वर्ष/ महिना	तांदूळ/धान्य	गहू/डाळ व कडधान्ये	डाळी/तेलबिया	वर्ष/धान्य	बदल/तफावत
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
सरासरी	११.६१	१९.३५	६४.२९	१००.००	—
२०१३-१४	१११.४	१०८.१	१०५.३	१०९.१	—
२०१४-१५	१२२.४	११.४७	१०८.५	१२२.५	५.२
२०१५-१६	१२५.१	१०७.७	१११.२	१२३.१	१.३
२०१६-१७	१२४.६	८९.५	१०९.२	१०९.७	(-) ३.७
२०१७-१८	१३८.१	८९.३	११०.७	१११.३	६.७
२०१८-१९	१३०.६	९३.३	१२३.८	११४.१	२.१
२०१९-२०	१३४.२	१०४.१	१२७.१	१२१.८	४.३
२०२०-२१	१४१.३	१०२.१	१२८.३	१२२.८	६.०
२०२१-२२	१४७.०	१४८०	१३८.५	१२६.४	६.३
२०२२-२३*	१५०.१	११९.१	१४६.५	१३०.१	१३.१
एप्रिल २०२३	१४१.५	१०८.१	१२९.१	१३२.०	१०.७
मे २०२३	१५०.२	१०१.८	१३८.५	१३२.१	१३.१
जून २०२३	१५३.०	११५.७	१३८.१	१३३.७	१२.१
जुलै २०२३	१५४.६	११५.३	१३२.३	१३५.०	१३.१
ऑगस्ट २०२३	१५८.४	११७.१	१३६.१	१३६.२	१३.६
सप्टेंबर २०२३	१५७.७	११९.०	१३७.०	१३७.४	१४.८
ऑक्टोबर२०२३	१६१.७	१२१.७	१३५.१	१४०.७	१३.८
नोव्हेंबर २०२३	१६८.४	१३१.७	१३९.१	१४१.७	१४.१
डिसेंबर २०२३	१७७.८	१४८.१	१४६.४	१४८.४	१५.१

स्रोत:- आर्थिक सल्लागार यांचे कार्यालय, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार. @ १ नोव्हेंबर २०२३ * अनंतिम

परिशिष्ट ४.१०

जिल्लाधिकारीहरूको जिल्लाभिमुख बैठक (३१ डिसेम्बर, २०२१ सम्म)

जिल्ला	निष्कर्ष		कैफियत			अन्तर्वार्ता	स्रोत	कुल जिल्लाभिमुख
	कार्यान्वयन	आवश्यकता	उदाहरण कुटुञ्जे कैफियत	उदाहरण कुटुञ्जे कैफियत संख्या	जैसा उदाहरण कुटुञ्जे कैफियत			
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
पूर्वी	१८,७८९	१९,७१९	६८,१५,७४९	०	१९,७८,४७१	०	१,२१,७७०	४९,४१,९१८
झापा	५८,०१३	७८,७०९	४९,४४४	०	७९,४९१	०	९,९१८	५,०९,७४१
मोरङ	९,०१,४५८	११,७१८	५,११,८१८	०	९,७५,०५८	१७५	४९,०४१	७,३५,२१९
सगरमाथा	१९,४१८	८९,७०९	९,८९,७४०	०	९,२१,२१९	०	१,२९,८७०	९,७०,७९३
सिन्धुली	४९,७८९	११,०१९	१,०८,४२९	०	९०,४१९	०	११,७८८	३,९३,४०९
रामेछाप	९,०१,७४९	१,८१,८०८	९,०१,५४९	०	१,२९,८०९	०	८८,०४९	१३,८४,१८०
ओखलढुङ्गा	१,४१,८४९	४९,१०९	४९,९४१	०	१,४९,१९८	०	१७,७८८	३,४४,१११
खोटाङ	१,०८,८०९	१,१९,४८४	४९,९८१	०	१०,१९१	०	८,१७८	३,४९,०७९
सोलुखुम्बु	९,०१,८००	१,४९,४०९	९,४१,९८९	०	९,४१,९८९	०	८,९९,१९८	१,४९,९४९
भोजपुर	९,७९,९००	१,१९,९१९	९,९१,९९९	०	९,९१,९९९	०	८,९९,१९९	१,४९,९९९
धनकुटा	९,१०,१९९	५९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
तेह्रथुम	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
पाँचथर	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
इलाम	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
ताप्लेजुङ	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
पाल्पा	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व)	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
रुपन्देही	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
कपिलवस्तु	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
पर्वत	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
स्याङ्जा	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
बाग्लुङ	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
म्याग्दी	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
पर्वत	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
स्याङ्जा	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
बाग्लुङ	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
म्याग्दी	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
पर्वत	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
स्याङ्जा	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
बाग्लुङ	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
म्याग्दी	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
पर्वत	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
स्याङ्जा	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
बाग्लुङ	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
म्याग्दी	१,१९,९९९	९९,१९०	९,१९,९९०	०	९,१९,९९०	०	९,९९,१९०	१,१९,१९०
कुल योग	९८,९५,४४९	१९,४५,८०९	८९,५९,८९०	९,९९,४१०	९९,९५,५९०	८,१८७	१९,८९,९४८	९,५९,४८,९७८

आधार: अन्य नगरी गुठ्ठाहरू र दाखल संख्या जिल्ला, स्रोतबाट प्राप्त

स्रोतबाट प्राप्त मितिमा हालसम्म १०/११/२२

परिशिष्ट ४.११

अधिकृत शिक्षाशास्त्रमा / सरह भाषा दुकानमाथि वितरण केसलेस लक्षित्रु वा गहु

(लाख मे.टन)

वर्ष	गौंडा			गहु		
	पूर्वी शिक्षाशास्त्रमा	हाल शिक्षा	(कुल (३) + (४)	पूर्वी शिक्षाशास्त्रमा	हाल शिक्षा	(कुल (५) + (६)
(१)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
२०७१-७२ (कुल)	०.०१	५.१९	५.२८	०.०५	८.३८	८.४३
पैकी, लक्षित	०.०१	५.००	५.०१	०.०४	८.२७	८.३१
२०१५-१६ (कुल)	०.१८	१९.३५	१९.५३	०.१३	१९.३७	१९.५०
पैकी, राष्ट्रपुत्र अन्नपत्रमुखा अधिनियम,२०७३	०.१८	१८.४७	१९.०४	०.१३	१७.९१	१९.०४
२०१६-१७ (कुल)	१.०१	१८.८०	१९.८१	१.०८	१७.०५	१८.१३
पैकी, राष्ट्रपुत्र अन्नपत्रमुखा अधिनियम,२०७३	१.०१	१८.२२	१९.२३	१.०८	१७.४५	१८.५४
२०१७-१८ (कुल)	१.१९	१८.१९	१९.३८	१.१८	१७.४९	१८.६७
पैकी, राष्ट्रपुत्र अन्नपत्रमुखा अधिनियम,२०७३	१.१९	१७.७०	१८.८९	१.१८	१७.८३	१८.८१
२०१८-१९ (कुल)	१.२७	१९.११	२०.३८	१.२९	१९.३८	२१.१७
पैकी, राष्ट्रपुत्र अन्नपत्रमुखा अधिनियम,२०७३	१.२७	१८.७७	१७.०४	१.२९	१९.२४	२१.१३
२०१९-२० (कुल)	३.११	१९.११	२१.२२	१.१५	२४.५७	२७.१२
पैकी, राष्ट्रपुत्र अन्नपत्रमुखा अधिनियम,२०७३	१.१९	१५.७८	१७.९९	१.३८	१९.७८	२१.१६
२०२०-२१ (कुल)	१.०९	१८.८१	२०.९१	१.१९	२१.५८	२५.७०
पैकी, राष्ट्रपुत्र अन्नपत्रमुखा अधिनियम,२०७३	१.१९	१९.९९	२८.१६	१.५१	२०.३०	२१.९१
२०२१-२२ (कुल) *	१.९१	१९.५५	२१.१६	१.५०	१९.१८	२१.३८
पैकी, राष्ट्रपुत्र अन्नपत्रमुखा अधिनियम,२०७३	१.१८	१०.५९	११.८४	१.८४	१४.०५	१५.९०

* पैडीका पर्छ

स्रोत: आन्न, चालनी गुदामहरु र उद्योग हाजुरा विभाग, खाद्यवस्तु डाक्टर

टि०- १. स्थानीयतिर कार्यालयले विभाग अवस्था (लक्षितिका) अन्तर्गत राष्ट्रपुत्र अन्नपत्रमुखा अधिनियम,२०७३ अन्तर्गत आवश्यकताभन्दा अन्योदय अन्न योजनाको लाभग्राहीको सम्बन्धित छनौट भएको

२. पौष्टिकतर्फ २०७३ गाउपा र नगरपा गहु खरिदमा अन्योदय अन्न योजना लागुभएपछि राष्ट्रपुत्र अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०७३ अनुसार नियमन लागु हुने भएकाले

परिशिष्ट ४.१२

केन्द्र खाद्यभण्डारहरुमा मौज्दातको विवरण

(लाख मे.टन)

वर्ष	गौंडा	गहु
(१)	(२)	(३)
२०७१-७२ (कुल)	१.९९	१०.९९
पैकी, लक्षितिका	१.५५	१२.९९
२०१५-१६ (कुल)	२१.३०	१७.३०
पैकी, राष्ट्रपुत्र अन्नपत्रमुखा अधिनियम,२०७३	१७.३०	१५.८८
२०१६-१७ (कुल)	२१.५९	१७.८८
पैकी, राष्ट्रपुत्र अन्नपत्रमुखा अधिनियम,२०७३	१७.२१	१५.८५
२०१७-१८ (कुल)	२१.५९	१७.८५
पैकी, राष्ट्रपुत्र अन्नपत्रमुखा अधिनियम,२०७३	१७.२१	१५.८९
२०१८-१९ (कुल)	२१.९९	१७.८९
पैकी, राष्ट्रपुत्र अन्नपत्रमुखा अधिनियम,२०७३	१७.३०	१५.८०
२०१९-२० (कुल)	२१.९९	१७.८०
पैकी, राष्ट्रपुत्र अन्नपत्रमुखा अधिनियम,२०७३	१७.३०	१५.८०
२०२०-२१ (कुल)	२१.९९	१७.८०
पैकी, राष्ट्रपुत्र अन्नपत्रमुखा अधिनियम,२०७३	१७.३०	१५.८०
२०२१-२२ (कुल) *	१५.८९	१४.५९
पैकी, राष्ट्रपुत्र अन्नपत्रमुखा अधिनियम,२०७३	१५.१९	१९.५८

* पैडीका पर्छ

स्रोत: आन्न, चालनी गुदामहरु र उद्योग हाजुरा विभाग, खाद्यवस्तु डाक्टर

टि०- १. स्थानीयतिर कार्यालयले विभाग अवस्था (लक्षितिका) अन्तर्गत राष्ट्रपुत्र अन्नपत्रमुखा अधिनियम,२०७३ अन्तर्गत आवश्यकताभन्दा अन्योदय अन्न योजनाको लाभग्राहीको सम्बन्धित छनौट भएको

२. पौष्टिकतर्फ २०७३ गाउपा र नगरपा गहु खरिदमा अन्योदय अन्न योजना लागुभएपछि राष्ट्रपुत्र अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०७३ अनुसार नियमन लागु हुने भएकाले

परिशिष्ट ४.१३
जिल्हानिहाय उपलब्ध गोदामांची संख्या, क्षमता व राज्य भाड़ा मुक्तामांची संख्या

जिल्हा	उपलब्ध गोदामे (डिसेंबर २०२१ अखेर)		राज्य भाड़ा मुक्तामांची संख्या (डिसेंबर २०२१ अखेर)
	संख्या	क्षमता (मे.टन)	
(१)	(२)	(३)	(४)
मुंबई	४	५,४८१	४,८८१
ठाणे	१५	४,५००	५९१
पालघर	२१	११,१००	६,०८४
रायगड	६८	२८,९१०	६,३८१
रत्नागिरी	२४	१४,९१०	१,३८
सिंधुदुर्ग	१०	६,४६०	४७०
नाशिक	३०	३९,०३०	८,६०५
पुणे	२४	३०,३००	९८१
सातारा	२२	११,०००	६,०६४
सांगली	३४	३५,९१०	६,९५५
कोल्हापूर	५८	४१,८१०	६,८१८
औरंगाबाद	२३	२९,९३०	२,५४१
जालना	३४	२३,३५०	६,४८४
बीड	२१	२७,४००	६,८४१
लातूर	३८	४९,४५०	६,९४१
धाराशिव	११	१६,१००	३,८८
नांदेड	४०	४२,४००	६,८८१
परभणी	१३	१०,४००	६,०८६
हिंगोली	१०	१०,३५०	४९८
बीड	३५	३४,०५०	६,९४१
गोंदिया	४०	४६,६३०	६,८८८
भंडारा	२३	२३,८५०	६,९५६
चंद्रपूर	४४	४८,८५०	६,९५६
गडचिरोली	११	१०,९५०	६,८८६
अमरावती	३५	३८,९५०	६,९५६
यवतमाळ	३५	३१, ४८०	६,०४१
वर्धा	२४	८,७८५	८४१
नागपूर	४८	३४,४४१	६,३४१
वाशिम	१८	६,९५०	८८८
अकोला	३५	६८,३५०	६,९५६
बुलढाणा	३५	३१, ४८०	६,०४१
एकूण	७०१	६,९१,५१६	५९,५०७

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.१४

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२०-२१ करोना अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व राज्य भाड्र दुकानांना वितरण

(मे.टन)

जिल्हा	राज्य शासनाचे नियतन			भारतीय अन्न महामंडळाकडून उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
मुंबई	४,४२१	४,५५७	८,९७८	३,७८८	३,९८०	७,७७८
ठाणे	१४,३८५	५,८०१	२०,१५८	१४,२७४	५,३१६	१९,९३१
पालघर	२७,६९२	११,०७८	३८,७७०	२७,९९१	११,८१२	३८,८०३
रायगड	२५,४०९	१०,१२५	३५,५३४	२४,४२८	९,७१२	३४,१४१
रत्नागिरी	१२,९३१	४,८९६	१७,१२५	१०,७५१	४,४७३	१५,२२४
सिंधुदुर्ग	५,३८२	२,१९३	७,५१५	४,७१८	१,५१४	६,३३२
नाशिक	४९,२५३	१५,६३०	६४,८९३	४७,५४८	१८,५४९	६५,९९७
धुळे	१३,२७८	५,११०	१९,१९५	१२,५७०	५,०४०	१७,६०७
नंदुरबार	१४,८१४	५,४१९	१९,९३३	१४,८१०	५,८१८	२०,३८५
जळगाव	३४,८१४	१७,४१८	५१,२३२	३४,८१०	१६,३९८	५०,३८५
अहमदनगर	३०,५८०	१०,४१४	४८,९४४	३४,८१०	१३,८८८	४९,०९९
पुणे ग्रामीण	९,०५३	३,७८९	१२,८४२	५,९४१	१९,१७०	१९,५८१
पुणे शहर	६,१४५	२,७४२	८,९१०	१४२	२,२७८	३,२५१
सातारा	३,५३०	८,१४५	१२,४७५	३,१२२	७,९४१	१०,५२४
सांगली	६,९१४	९,१९६	१६,३६०	६,६१८	९,०७०	१२,७४१
कोल्हापूर ग्रामीण	९,८७१	१५,८३०	२५,७०१	९,५२१	१९,९२२	२२,१८८
सोलापूर शहर	८२१	२,७०५	३,८२६	७४३	३,८२५	३,५३३
सोलापूर	९,९५४	१७,७२९	२२,९१०	९,९१४	१५,४७५	२४,४९५
औरंगाबाद	५,१४६	६८,४९२	७८,१३८	८,५८९	१९,४८०	२५,१९९
जालना	३,७४१	१२,७०८	१८,८४७	५,८८८	१९,४२९	१७,३०१
परभणी	३,३७१	१२,२२८	१८,५१४	५,५१८	१७,४२५	१९,९२७
हिंगोली	४,४१९	८,४१९	१२,८६८	४,०१६	८,०५९	१२,०७५
बीड	५,९६४	१०,८००	१६,४६४	५,३७६	१०,०१८	१६,०९४
नांदेड	११,७०१	२२,४७०	३४,१७१	१७,९१८	२५,९१२	३९,७०७
उस्मानाबाद	५,९७८	११,८८७	१७,५२५	५,३७५	१०,९१६	१५,७०१
लातूर	६,९५१	१२,७१६	१७,६४४	५,९३८	११,२४४	१७,८१९
अमरावती	१०,८१०	८,१५८	१८,९१८	१,२९२	७,४०९	९,७८८
अकोला	११,९१८	८,१५०	१७,०६९	११,५७२	९,३०२	१०,९२४
वाशिम	११,८८८	५,९५०	१७,८३९	११,५७२	९,३०२	१०,९२४
बुलढाणा	१३,८८८	१५,४९०	२७,९८५	१२,२७६	१९,२७६	२८,४८१
यवतमाळ	१९,०४५	१९,५८६	५४,९३८	२८,८११	३२,२१८	५०,२९१
नागपूर ग्रामीण	१८,३७१	१४,०११	३२,३९०	१७,४५४	१३,५४७	३०,८७१
नागपूर शहर	१०,८७०	८,१४४	१९,०१४	१०,४८८	७,८७९	१८,२७८
वर्धा	११,५०१	८,९३०	२०,१३१	१०,७१२	८,८१४	१८,८७६
भंडारा	१२,१७०	७,१७९	१९,३४९	१२,०८८	७,१३१	१९,१२८
गोंदिया	१३,९८१	९,५१२	२३,५४४	१२,४१८	९,०१८	२१,५४७
चंद्रपूर	३३,५३१	१५,८५१	५८,८८२	३१,७५१	१५,२२४	४६,९५१
गडचिरोली	१४,९५०	११,९८१	२४,९३१	१४,१७९	११,२५९	२५,४४५
महाराष्ट्र राज्य	२,०४,१३६	२,४१,८८२	४,४६,०७८	१,७७,४८०	२,२१,२२४	३,९९,७०५

पुढे चालू

परिशिष्ट ४.१४ (मुद्दा क्रमांक)

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२०-२१ करीता अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व शासन भाव दुकानांना वितरण

(मे.टन)

जिल्हा	गरजेनुसार शासन भाव पुरवठ्याचे नियतन		
	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(८)	(९)	(१०)
अकोले	३,७९०	३,१९०	६,९७०
आंबी	१३,८७०	५,५२१	१९,४३१
आवळगाव	१८,७५८	११,२१९	३१,९७७
उमराड	१४,६३९	९,७९९	२४,४७६
एरंडोली	११,१९१	४,४४३	१५,८३५
कोपरगुर्द	६,३७६	२,५५३	८,८८९
गवसिंग	१७,८५०	५,६५६	२१,२७६
गुरूं	११,९०१	१५,१०८	२६,१११
चंदनपुरा	१३,०१८	१९,१८०	३२,१९८
जवळगाव	१४,७१९	३४,१८०	५२,१९३
तळवाडगाव	९,८१०	२५,८७६	३५,६९७
दुर्गे दाभोण	५,६८९	१३,६०१	१९,२९१
दुर्गे सबब	१०३	२,१४७	२,२५१
धनगर	३,१२३	८,२८१	११,४१५
धानोरी	३,६८५	९,१०६	१२,७९०
नांदगाव दाभोण	५,१७४	१५,९६१	२१,१३५
नांदगाव सबब	७१६	१,८१५	२,५३१
पांढरकवडे	९,३८०	२५,३८१	३४,७६१
पाटीलवाडा	८,५२३	२३,४४५	३१,९६८
पिंपळगाव	५,२७४	१३,९९१	१९,२६५
पिंपळवाडी	४,०७८	११,०१३	१५,०९१
बोरी	५,१०८	१४,९२४	१९,८७१
भांडेड	१०,१४६	२८,७६१	३९,७१५
मलनगरवाडा	५,९५५	१४,०१६	१५,९१०
मालगुरू	५,१३७	१२,१४४	१७,२८०
मालवाडगाव	१८,५४१	१२,३१५	५०,९९६
मालेगाव	९,९१८	७,४४३	१७,३८१
मोहिनी	१०,८१७	८,१०१	१९,१२६
मुरलीकरण	१०,८४८	१४,५८१	२५,४२९
मेळगावडा	१८,३१८	२१,४५१	३९,८५०
रामगुरू दाभोण	१८,२७६	१३,०५१	३१,७१८
रामगुरू सबब	१२,४५३	७,८४१	१८,२९४
वर्धा	११,८७४	८,४१८	१९,३०१
वेंकुसा	१९,३१९	७,७२१	२७,०५७
शेलिया	१३,१०८	९,१३७	३१,२४५
सोनगुरू	३१,९०६	२४,०६१	५५,९७६
साहित्यगोली	१९,१४१	११,१९३	४०,४३४
महाराष्ट्र शासन	४,७ ६५,९१९	५,० ४,४५०	९,७८,९६९

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन टीप: आकडे संक्षिप्तरूप दिलेल्या मजकुरानुसार अचूक नाही.

परिशिष्ट ४.१५

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२०-२१ करिता प्रधान्य कुटुंबांना नियतवितरण अन्नधान्याचे निश्चलन, उचल व शासन धान्य दुकानांना विक्रीकरण

(मे.टन)

जिल्हा	राज्य शासनाचे नियतन			भारतीय अन्न महामंडळाकडून उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
मुंबई	२,०४,७०८	२,०७,०८८	४,११,८१६	१,२६,४११	२,४८,८१६	३,०५,२०७
ठाणे	१८,९१७	१२,६१२	३१,५२९	१७,६७५	११,८११	२९,४८६
पालघर	५८,४१४	३४,७०१	८३,०१५	४४,५३१	३९,०१८	७९,२८१
रायगड	५२,८४४	३५,२२६	८८,०५४	४९,५७०	३२,८०१	८१,२२१
रत्नागिरी	१७,६७८	८,४८१	२६,१५९	१६,८८६	७,९१८	२४,७०४
सिंधुदुर्ग	२२,४४९	१४,९२३	३७,३०५	२१,८२५	१३,१०८	३४,९३३
नाशिक	७०,२४६	४७,३५३	१,१८,५८९	६३,१७१	४४,११८	१,०९,३२९
धुळे	३७,७०९	१९,६५४	५९,४०३	३६,३९१	१८,१०१	५५,३४८
नंदुरबार	४६,२४६	३०,४१५	७६,६६१	४५,११४	२९,२३०	७४,४४४
जळगाव	५२,९१५	३१,३८८	८,३१,३१३	४९,५१२	३०,३८७	८,२०,३७१
बुलढाणा	५४,३१८	१९,१०७	१,०३,४२५	५२,४७८	१८,६६८	१,०१,४१४
वाशिम	३०,१९९	१४,४४७	४५,६४६	२९,०१३	१३,८४९	४३,८४२
अकोला	४९,०८५	२३,९१८	१,०३,००३	४८,२४४	२२,४१४	१,०१,१४४
अमरावती	७१,९९९	४१,४४४	१,१३,४४३	६८,४१८	३९,८४८	१,०८,२६६
यवतमाळ	८९,९९९	५१,४४७	१,४१,०८७	८७,६०८	४९,५०१	१,३७,११४
पुणे ग्रामीण	५९,९९९	३९,४४७	९,४९,०८७	५७,६०८	३९,५०१	१,३७,११४
पुणे शहर	३९,९७७	४९,४४७	८९,४१५	३८,५४४	४९,८८९	८९,४३३
सातारा	७०,७५७	४९,८१४	१,५१,८७५	३७,६००	५५,१०६	१३,५०६
सांगली	४१,९७५	३२,९१५	१,०४,८९०	३९,३३८	२८,७१३	१७०,७५१
सोलापूर ग्रामीण	४९,०१५	४३,०१८	१,०५,४४३	४१,२४३	४३,११८	१,०९,४११
सोलापूर शहर	३१,८९४	१८,५७०	४९,९७४	३१,५११	१९,४८५	५७,५०७
कोल्हापूर	५५,४२६	८६,४७९	१,९१,०९१	५६,२०८	७८,७१७	१,९२,०५५
औरंगाबाद	७७,९९१	४९,२०३	१,१९,८ ४१	४१,७१५	४५,८८४	१,०८,९४१
जालना	४१,७५४	३७,९४१	७९,७०६	२८,९१०	३४,०५५	७२,९१५
परभणी	२४,२८८	१९,५१९	४०,७१९	२०,९४१	१९,५८७	५२,५५६
हिंगोली	१७,५०१	१९,२११	४१,८१३	१४,८०७	२१,९९१	३७,८७६
बीड	३५,३७१	५३,०१५	८८,३५७	३१,८८१	५३,०१२	८५,९११
लातूर	४५,८८४	६८,८२४	१,१४,७०८	४१,८११	६४,२५०	१,०७,०५१
उस्मानाबाद	२९,७१५	३५,६११	५९,४११	३८,४४१	४१,८७०	५९,२११
नांदेड	४९,९९१	५५,७०५	९२,४१४	४४,४८१	५३,४१७	८७,११६
अकोला	४२,४४१	४९,०१६	८१,८२१	४१,३००	४४,१७०	७५,३७०
वाशीम	२९,०७५	१९,११०	४९,१८५	२८,४००	१४,५१६	५६,५०६
बुलढाणा	१८,३१८	२८,७०१	४९,४११	१८,२५१	२८,२८०	४९,५१६
यवतमाळ	४१,८८९	५५,४११	९९,२०४	३५,४११	५४,१४४	८९,४१५
नागपूर ग्रामीण	३४,४४१	४८,०४४	८३,४४५	३९,२०५	४५,५२०	८४,७२५
नागपूर शहर	४१,४१३	५०,४११	८४,०४५	३९,३७१	४४,५५३	८८,९२८
वर्धा	३०,३००	३९,२५३	५२,२५३	३०,४९३	३०,२३५	५०,५१८
भंडारा	२७,२२३	१८,८४४	४५,३७१	२५,४४५	१४,९५८	४९,४०३
गोंदिया	२५,१९२	१९,०४०	४४,१९२	२३,८८३	१९,०४४	४४,५५१
चंद्रपूर	३५,५१८	३८,४०१	७३,९१९	३५,०५१	३५,१०३	७०,१०३
गडचिरोली	१९,४१९	१९,३०९	३८,८१८	१९,६०१	१०,४१२	३९,८१३
महाराष्ट्र राज्य	१५,०५,७०५	१०,२६,१९९	३५,३१,२७४	१३,७६,६४४	१८,४५,०५४	३२,३८,६९८

(पुढे चालू)

পরিশিষ্ট ৪.৭৮ (মূল আয়)

রাষ্ট্রীয় ক্রীড়া মুক্তা ক্রীড়াপিনমর্মাংগীত বর্ষ ২০২০-২১ অর্থীয় প্রধান্যে কুটুম্বাদেশ নিরক্ষরিজ্ঞান ক্রীড়াস্থাপনার্থে নিবন্ধন, উদ্ধার ও হালে আয় দুকানপাট নিরাকরণ

(৳ হাজার)

বিভাগ	পরিচালনাধীন হালে আয় পুরানবছরে হ্রাসকৃত		
	শতকরা	মধু	হরকৃত
(১)	(২)	(৩)	(৪ক)
পূর্বাঞ্চল	১,৩২,৪৭৩	১,৪৭,০৫৭	২,৪৯,৯০৯
চুনাপ	১৯,৯৫৮	২৫,৯৪৭	৩৭,৪৭,২
মালদহ	৪৫,৫৪১	৪১,৭৫৯	৫৭,৪৭৫
রাজশাহ	৪৫,৫৭১	৪৮,০০০	৫৭,৫৭১
লক্ষ্মীপাড়া	৭৪,৭৭৭	৭৯,৫৫৪	৭৯,৪৫৭
সিন্ধুদুর্গ	২৭,৭৭৭	২৭,৫৪৯	৪৫,১১১
বর্ধমান	২৯,৭৫২	৩৭,০৭১	৫৭৫,৯৮৪
দুর্গা	৭৪,৭৯৪	৪৪,৭০৪	৪১,৩৫৯
খেলুড়ম্বা	৭৯,৫৯০	৭৪,৪৪৫	৪৫,৭৯৫
সমুদ্রাজ	৪৯,০৪৪	৪০,৪৪৪	১,৭৯,৫৪৫
মহাদেবনগর	৭৭,৪৫৫	৫৫,৭৭৭	১,৪৫,৪৭০
দুর্গা চালোন	৭৯,৪৯৪	৫৯,৭৭৯	১,৪১,৯৪৪
দুর্গা সকল	৭৫,৭৭৭	৪৭,৭৫০	৪৫,৪৪৫
জলপাই	৪৫,০৪২	৭৯,৩৪৪	৭৭,৪৪৪
জাজাতী	৪৭,৪৫৪	৭৫,৪২২	৭৯,৫৭৯
মৌলাপুর চালোন	৪৫,০৭৭	৬২,৭৪৫	১,০৫,৪৪৭
মৌলাপুর সকল	৪১,০৭৭	৭৪,৪৫৭	৭৪,৭,৭৯
প্রাণকান্দুর	৭,৪২৭,২	৪৫,৪৭৭	১,৪৫,৭০৫
নরীসাকল	৪২,৫০৭	৪৭,৫০২	১,০৫,৪৭৪
জলপা	২৫,০৪২	৪২,৫৫৭	৪৫,৪৭৫
নাজনাই	১০,৭৭১	৪৫,৫৪১	৭১,৪৪৫
জিলেলী	৫৪,৪৪৫	৭২,৭৭৭	৪৫,৭৫৯
কাঁচ	৪২,৪৭৫	৭৫,৭০৫	৫৭,৭৪৪
গাজেন্ড	৪২,৫৪৭	৯০,৭৭১	১,৩৫,৭৭৫
চন্দনকাজল	৭১,৩৫০	৪১,৫০৭	৭৫,৫৭৭
শিলুড়	৪৪,৯৫৫	৭৫,৪৭৯	৫৯,৭১৭
জলপাজাই	৯০,৪৫৭	৪৭,৫০০	৪৪,০৪৭
বজোরা	১৯,৭৯৫	৯৭,৯১৭	৭৫,৫৭,৪
বর্ধমান	১৯,৫৫৭	৭৭,৭৭৯	৪৭,৫৭৭
মুলুকদাস	৪১,৭৫৪	৭৫,১৪৯	৫৪,৭১৭
শজলপাজ	৪৫,৭৪৫	৪৪,৭৫৩	৬৩,৪৭৭
গজাড়ু চালোন	৪৫,৭৭৭	৪৭,৯৯৯	৪৩৯,৪৫০
নজাড়ু সকল	৪১,৭৪৫	৪৩,৭৭৭	৬৫,৫৪৪
জার্ত	১৫,৭৪৭	৯০,৫৭৪	৭৫,০৫৭
খেলুড়	৭৭,৭০৫	৭৯,৫৪৩	৪৯,৭৭৭
বর্ধমান	৭৯,৪৭৩	৭৭,৪৭৭	৪৫,৬৫৪
খেলুড়	৭৯,৫৭৩	৪৫,৫০০	৭৫,৭৭৩
গজাদেবনগর	৫৫,৩৫০	১০৭,৭৪	৭৯,৪১৭
সমগ্রাঞ্চল হালে	**৪৫,৯০,৭৭৪**	**৪৫,৯৪,৫৭৭**	**৯৫,৭৭,৯৫৪**

সমাধান: এখন, সকলী মুক্তার ও হাজত সমন্বয়ে জিলাগ, সমগ্রাঞ্চল হালে — টীকা: আয়ের অন্তর্ভুক্ত বৈদ্যনাথুড় বন্ধুরা ক্রীড়া মুক্তাবৈদ্যের সর্বত্র সকলী

परिशिष्ट ४.१६

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२६-२७ करीता द्विसंवेदनक्षम अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना नियंत्रणाधिन अन्नधान्याचे नियतन, उचल व वास्तव धान्य दुकानांमार्फत वितरण

(मे.टन)

जिल्हा	दरमहा धान्याचे नियतन			भारतीय अन्न महामंडळाकडून उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
मुंबई	६,०५१	६,२७६	१२,३२४	२,४१९	२,७०५	५,८१४
ठाणे	१३,०५२	४,४१९	१५,४७१	९,९९२	४०४६	१३,७०८
पालघर	२१,६१४	८,७५१	२९,३५८	१९,८७९	८,९६०	२८,३३९
रायगड	१९,१००	७,९४६	२६,०४८	१३,१८०	५,२७४	१८,४५४
रत्नागिरी	९,३५३	३,८६२	१२,८१५	८,९२४	३,३१२	१२,२७६
सिंधुदुर्ग	५,४१८	२,१२४	७,४७२	४,५८१	१,८९२	६,४७३
नाशिक	१९,१५०	७८,२७५	५९,३८५	१३,४४४	३४,७१२	४८,१५६
धुळे	८,९२४	१५,१९५	२४,८८१	६,७४१	१४,१५८	२०,८९९
नंदुरबार	१२,४४७	२१,१४१	३३,५८८	७,९१५	२०,२७४	२७,८९१
जळगाव	१२,१५०	३०,४९१	४२,५ ४१	८,९४७	२९,२२७	३८,१७४
अहमदनगर	८,०७३	२५,८८७	३८,२७०	५,५३१	१३,२३१	१८,७६२
पुणे ग्रामीण	५,४५१	१९,१४१	१५,५८२	४,२५८	१०,५०९	१४,८१४
पुणे शहर	७१५	६,८११	७,६६४	११४	६,६११	६,७८५
सातारा	३,५९२	९,४८९	१,०८१	२,४१६	६,१४४	८,५४०
सांगली	२,८८१	७,९२८	१०,१०७	२,३१३	५,२१५	८,२०७
सोलापूर ग्रामीण	५,११२	१२,८८९	१७,९०१	४,५२१	९,१७०	१३,९३१
सोलापूर शहर	१,५८	३,९२०	३,२६८	१७५	८,०५९	८,४१४
कोल्हापूर	४,८५१	१२,१४३	१६,९७४	४,२४४	११,४३०	१५,५९४
औरंगाबाद	९,९२४	१८,४४५	२८,०९१	५,९२५	१२,३०४	१७,९२८
जालना	४,८७५	९,३५०	१४,०१३	४,३७१	७,७९१	११,१७१
बीड	४,८७०	९,९०६	१४,१६६	४,९२६	८,०३२	१२,५५५
लातूर	३,९३०	९,३०२	१,७०२	२,३०४	५,१५९	७,१३०
धाराशिव	४,७०१	८,७१३	१२,८१४	३,८५१	७,९१०	११,७७१
नांदेड	८,८१०	१८,८१३	२६,७०३	४,९४१	१३,५१८	१८,४५५
परभणी	४,१५८	८,१७५	१२,३३३	३,९२१	७,४४१	११,४१२
हिंगोली	४,९९०	९,४०४	१३,४९४	३,९०९	९,१९९	१२,१०८
यवतमाळ	९,७१०	१७,४०९	२६,१२०	६,९९१	१५,९९०	२२,९९१
वाशिम	४,५५१	८,४४८	१२,९९९	३,९१४	७,९९२	११,१०६
अकोला	२१,७०१	१८,९१०	४०,६१०	१८,३९५	१६,९७०	३५,२९५
अमरावती	१४,१९३	२०,९४०	३५,१३३	१२,२११	१७,१५८	२९,३८९
बुलढाणा	८,१५४	१५,१४८	२३,२८९	७,५७४	१३,५०८	२०,८७४
वर्धा	८,८११	९,३०६	१५,१९०	८,२२४	९,१०६	१४,३३०
भंडारा	१४,८७०	५,१४१	१५,८२१	१४,५८४	५,०५१	१९,८३५
गोंदिया	१०,४५०	७,१५१	१२,८५८	१०,१८१	६,९८५	१२,३७४
चंद्रपूर	२५,१९०	१०,८५५	३९,१९२	२०,४१९	८,९१०	२९,२२९
गडचिरोली	२२,१४२	९,२७१	३२,३७३	१७,४१९	८,३२६	२९,१२५
महाराष्ट्र राज्य	३,७०,३७०	१,२८,८९०	४,८९,१७०	२,९४,४९८	१,०६,७५८	४,०१,२७७

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ४.१६ (पुढे चालू)

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियानअंतर्गत सन २०२१-२२ करीता जिल्हाधिकारी अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे निवडक, उचल व रास्त भाव दुकानांचा तिमाही

(मे.टन)

जिल्हा	गोदामांमधून रास्त भाव दुकानांकडे उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)
मुंबई	१,४११	१,४७८	२,८९७
ठाणे	१,८३४	३,९२४	५,३१८
पालघर	२१,४७६	८,१९६	२८,७०२
रायगड	१६,८०८	६,९१६	२३,७२४
रत्नागिरी	७,७४८	३,११५	१०,९४२
सिंधुदुर्ग	४,५१३	१,७१९	६,२०४
नाशिक	१४,२७५	७,६१८	२१,८९३
धुळे	६,७११	२४,९२०	३१,६४१
नंदुरबार	१०,७२९	२०,८०१	३१,५३१
जळगाव	१०,३७५	१५,७११	२६,१४६
अहमदनगर	४,३७१	१८,३४१	२२,७१८
पुणे ग्रामीण	३,७१५	९,३८८	१३,१९३
पुणे शहर	५७	१,८४१	१,८९८
सातारा	१,७७४	३,४१३	५,१७७
सांगली	१,८५५	३,०१२	४,९४८
कोल्हापूर ग्रामीण	४,१४५	९,१८३	१४,१९८
कोल्हापूर शहर	४०५	१,७८०	१,४१५
औरंगाबाद	३,१५०	२२,४७१	२४,६२१
जालना	३,५२१	९,८१०	१२,८२१
परभणी	६,१७१	७,६१८	१३,५१७
हिंगोली	२,१७०	४,०७१	६,२४१
बीड	३,३७१	३,७८१	१०,१५२
लातूर	५,१४५	९,२७८	१४,४८३
उस्मानाबाद	४,०७०	७,४०८	११,४७८
नांदेड	४,८२४	७,९१९	१२,०५०
अकोला	१०,१३५	१५,७८५	२५,९८०
वाशीम	५,८३४	५,२१६	१०,७५०
बुलढाणा	८,७४१	९,७१५	१८,४५६
यवतमाळ	७,२०६	११,७१०	१८,९१६
नागपूर ग्रामीण	१२,०१४	१५,८४४	२७,९४१
नागपूर शहर	१२,७८८	९,३६३	२१,८३१
वर्धा	६,१०७	५,८१८	११,९७५
भंडारा	६,१४५	५,४७१	११,८१४
गोंदिया	९१, ३१८	४,४००	१५,१११
चंद्रपूर	१४, ३८७	५,७८९	२०,१७६
गडचिरोली	१२,७१८	१४,५१३	२७, २३१
राज्यातील इतर	७,३१७	५,०१९	१२,४०६
महाराष्ट्र राज्य	२,८८,१७०	१,३५,७१५	४,२३,९१५

अधिक: अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र राज्य

टीप: आकडेवारी महिन्याच्या वितरणानुसार संकलन सुरुवातीच्या अपूर्ण नोंदी

परिशिष्ट ४.१७

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२१-२२ करिता प्रिलेजरपर्यंत प्राधान्य कुटुंबांना नियतान्नाचे वितरण, दक्षता व शासन भाव दुकानांना जिलनिहाय अन्नधान्याचे नियतन

(मे.टन)

जिल्हा	राज्य शासनाचे नियतन			भारतीय अन्न महामंडळाकडून उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
मुंबई	१,५७,०४१	२,४९,१७०	४,१८,२७१	१,२५,६८१	१,८६,५७८	३,१२,२५९
ठाणे	१९,८७८	१,२५७	२१,१३०	११,६८८	८,४४१	१९,८२९
पालघर	३१,३०८	२९,७५५	६१,०६३	३१,१७५	२५,४६३	५६,६४१
रायगड	७५,२४८	५९,८२१	१३५,०७०	१२,८१५	१०,५८१	२२,७५४
रत्नागिरी	२८,२४९	२८,७९५	५७,१५८	२४,४४९	२१,१५८	४५,६४१
सिंधुदुर्ग	१९,४११	१०,१५३	२९,५८१	१३,११४	१,३०१	१४,२१५
नाशिक	५३,२३५	७१,८४८	१,२५,०८३	४१,७१८	५७,१४३	१,१८,८१५
धुळे	१०,८४९	१०,५१४	२१,३७९	७५,७०१	१८,२८९	४१,९८८
नंदुरबार	१९,७७१	२३,१८४	४३,९५९	१८,०८४	१२,१७०	३०,२२४
जळगाव	३९,५८९	५९,३८१	९८,९७०	३०,८७८	४१,७४४	७८,२५१
अहमदनगर	४२,४८९	७१,८८३	१,१४,२७२	४१,३४४	५४,३८४	९८,८५०
पुणे ग्रामीण	७५,१२९	१०५,११८	१,८१,८२४	४१,३४४	५५,३१२	९,८८,६५५
पुणे शहर	२३,२११	३४,८२१	५८,०४२	२१,७१०	३१,७६४	५३,२८४
सातारा	३०,३३६	४५,१५४	७६,५१०	२८,३८३	४१,२५२	७१,३३१
सांगली	३१,३०४	४४,०९१	७८,४१५	३६,८५१	४८,४१०	९५,२८१
कोल्हापूर ग्रामीण	३१,७०५	४४,१७८	७८,४२३	२५,७९३	३१,१९९	९,२१०१
कोल्हापूर शहर	९,३५८	१३,४४२	२३,७००	७,८४४	१०,८७०	१९,७१८
औरंगाबाद	४८,४१८	६२,१२७	१,११,५४५	१,३८,७८५	५९,२६५	१,९७,०५०
जालना	३१,१४४	५४,२१५	८५,३५९	२८,२५४	४४,९१७	७३,२५०
बीड	२३,११३	३५,८४४	५९,७८०	२५,७१४	३८,५१०	६३,२८१
लातूर	३८,४४०	२८,६५६	५७,१५८	१५,९९१	२१,८३९	३९,८२८
धाराशिव	१९,०९२	१९,५११	३९,५४४	१,७९८	१५,३९४	१५,१८२
परभणी	२७,०१८	३०,५३४	५८,५५४	३८,३०९	३५,८६५	८५,१७१
हिंगोली	१२,८४८	५,८४१	१८,२५०	११,८४५	७,२१०	१९,०५५
नांदेड	२४,८१८	५२,३१८	८०,८५९	२१,५१४	३३,१७५	५४,४८१
उस्मानाबाद	१४,७१२	२९,५१८	४४,२८०	१९,०१६	२४,०५७	४०,०५३
बीड	२०,८१०	४१,४९५	६१,५२५	२५,४४१	३९,१७०	६१,४१९
अंबाजोगाई	२४,७१४	३०,०७१	५१,८८५	१४,४१८	२८,२७०	४१,३०१
अंबेजोगाई	१९,०९१	२९,४११	४९,४८२	२,९३६	३१,३८२	३४,३१९
लातूर	१२,४१०	२०,७००	३४,४१०	१०,९२९	१९,८४१	२७,८०५
मुरुडकला	२८,५१९	४९,३००	६८,८९९	१९,११८	३१,०९४	५०,८२२
लातूररोड	३५,८३०	६८,७९९	९४,५९९	३५,७१८	४५,७०४	८१,५०४
उस्मानाबाद	२४५,४४	४९,८०१	९१,९९५	२२,५०४	१४,२१४	५६,८११
कळंब	२५,६०५	३८,७०३	६४,८०८	२२,३०८	३५,१११	५८,२०९
वाशी	१६,१९१	२४,२८३	७०,४७९	१६,८२५	२२,७१८	३९,५४९
परंडा	३०,०१५	१९,३७०	४९,३७२	१९,०९१	१२,५१९	३१,५१०
गेवराई	१७,८३८	११,८८१	२९,७२०	१७,३७०	१०,१८०	२८,३५०
अंबाजी	१८,९५३	२८,७५८	७८,४११	११,०३५	१५,४११	७५,४८४
लातूरगोदाम	१२,०१३	८,०५८	२०,०९१	११,८५१	६,९३९	१८,८००
महाराष्ट्र राज्य	२१,४५,४१५	२५,१९,२६०	४६,६४,७५५	१,५५,१६२	२२,७२,४२१	२३,२७,९९३

पुढे चालू

परिशिष्ट ४.१७ (मुद्दा क्रमांक)

राष्ट्रीय ग्रेन्स सुरक्षा अभियानांतर्गत सन २०२१-२२ करिता डिसेंबरअखेर प्राप्त कुटुंबांना जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व राज्य भाग दुबागांना वितरण

(मे.टन)

जिल्हा	नोंदणीकृत राज्य भाग पुरवठादाराने उचल		
(१)	गव्हू (८)	तांदूळ (९)	एकूण (१०)
मुंबई	१,१५,४८१	१,८१,०४८	३,०६,४११
ठाणे	११,४४१	८,११३	१९,७४१
रायगड	४३,१३१	२४,०११	५७,१५३
रत्नागिरी	३०,१६४	१९,३३०	५४,५१४
सिंधुदुर्ग	१३,४११	१०,७५०	२३,१६०
नाशिक	७०,२१५	९१,२१४	१,६४,४२९
पुणे	९३,११३	१४,४५७	४१,३३०
कोल्हापूर	१७,१५७	११,७०१	२१,३५८
सांगली	४३,४०१	५०,१५५	८३,५५६
सातारा	३९,७८३	४०,५१०	७९,३५१
सोलापूर ग्रामीण	३५,४१७	४८,७०१	९५,११८
सोलापूर शहर	६,८४७	१९,८७०	१९,७१७
औरंगाबाद	१९,१७८	४१,१४७	६१,३१९
जालना	१६,१७६	२३,३८१	४०,१५५
परभणी	१४,७१८	११,१४५	३५,८७३
हिंगोली	७,२४५	११,११८	१८,७५३
बीड	१९,४५७	३५,११४	५३,४५१
नांदेड	१८,८६४	२८,७४०	४७,६०४
उस्मानाबाद	१५,४८४	१४,७१०	३१,४१४
लातूर	१४,१४६	३५,७०१	४१,३४८
अंबाजोगाई	१९,१५७	३३,०५३	५५,०१३
अकोला	१६,२२३	२४,५८७	४१,२०९
अमरावती	१२,५८६	१८,७१६	३१,२८२
बुलढाणा	११,१४१	१४,५०९	५५,७४१
यवतमाळ	१८,३४१	३५,२२४	४१,२८५
वाशीम	१०,१३५	२१,७५०	३१,८८५
वर्धा	१४,१५४	१८,१९७	३३,३५१
भंडारा	१४,१११	१,४८८	१४,४८०
गोंदिया	१४,४५१	१,८५८	१४,३०९
चंद्रपुर	१४,१५७	१२,०८७	३६,३४३
गडचिरोली	८,८१५	४,०८४	१२,८११
महाराष्ट्र राज्य	८,९२,२०९	११,४४,०५३	२१,४०,२५९

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र राज्य

टीप : आकडे संदिग्धतेच्या वैधतेमुळे एकूण संख्या स्वतंत्रपणे जुळत नाही

५

लोकवित्त

५. लोकवित्त

५.१ महसूल, खर्च आणि ऋणभार यांच्या व्यवस्थापनाची संक्षिप्त माहितीचा हे अर्थसंकल्पाचे विश्लेषण आहे. याकरिता वित्तीय योगदानाचा आकृती करताना व याद्वारा महसूल रिसिप्ट करताना अर्थसंकल्पित वाढीचे विश्लेषण महाराष्ट्र राज्य. त्याद्वारा आता वित्तीयेतरमधून उपलब्धचे गणनेचे खेत तसेच खर्चाचे छोटाचा खेर्चे उत्पाग होऊन वित्तसाहाय्य गमा खेरी खुप्पा होऊ शकतात. महसुली तूट, राजस्वीय तूट, कार्यक्षे अधूल राज्य उपलब्धती प्रयास, इ. राजस्वीय रिसिप्ट राजस्वीय उपलब्धीच्या निधानाचा महाराष्ट्र.

अर्थसंकल्प २०२१-२२

५.२ अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२२ अनुसार एकूण उपलब्ध ₹ ४,३७,९८८ कोटी तर एकूण खर्च ₹ ४,३७,९४१ कोटी अपेक्षित असल्याचे अर्थसंकल्पित अंदाजात दिसून येते. महाराष्ट्रचे राजस्वीय तसेच ५.१ खर्च व वृद्धीदरांचा अर्थसंकल्प पोटीचा ५.१ खर्च दिला आहे.

महसुली जमा

५.३ महसुली अंदाज हा महसूल करांचा महसूल आणि केंद्र शासनाकडून जमा अनुदाने या तीन घटकांचा समावेश असून जमा २०२१-२२ (अंदाज) खर्च त्यांचा अपेक्षित हिस्सा अनुक्रमे ७७.४ टक्के, ७.१ टक्के व १५.४ टक्के आहे. जमा २०२१-२१ (अंदाज) खर्च महसुली अंदाजे अधूल राज्य उपलब्धती अपेक्षित प्रमाण ८.५ टक्के आहे. राज्यकरांतून प्राप्तव्य खेरीजमधून अपेक्षित महसूल ₹ २,७०,१४० कोटी (एकूण महसुली अंदाजाच्या ७२.१ टक्के) आहे. केंद्र शासनाकडून जमा अनुदाने व केंद्रीय करांतील हिस्सा ₹ १८,८४७ कोटी अपेक्षित आहे. महसुली जमा तक्ता ५.२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.१ महत्त्वाचे राजस्वीय निर्देशक

₹ कोटी

तपशील	२०२१-२०	२०२०-२१ (सुधारित)	२०२१-२२ (अंदाज)
१. महसुली जमा	३,८३,१५०	३,८१,४१८	३,९८,८०७
एकूण जमेशी टक्केवारी	(८३.०)	(८९.३)	(८९.४)
२. महसुली खर्च	३,५५,३७५	३,९५,३७०	३,७१,२१९
एकूण खर्चाशी टक्केवारी	(८८.७)	(८८.५)	(८९.६)
३. महसुली तूट (१-२)	२७,९९२	४९,१४८	१७,२१२
तूट राज्य उपलब्धती टक्केवारी	(०.३)	(१.०)	(०.३)
४ भांडवली जमा	५८,८१४	४९,७१८	३९,०४१
एकूण जमेशी टक्केवारी	(१४.०)	(११.७)	(९.८)
५. भांडवली खर्च	९८,९८५	४९,८२८	५८,४१४
एकूण खर्चाशी टक्केवारी	(११.३)	(११.५)	(१३.४)
६. एकूण जमा (१+४)	४,४१,९६३	४,४१,१३५	४,३७,८८८
७. एकूण खर्च (३+५)	४,३८,९९१	४,४१,५०४	४,३७,९४१
८. अर्थसंकल्पीय तूट (६-७)	(-) २,५१३	२७८	(-) २७
९. राजस्वीय तूट	५३,८८६	८७,३१८	४४,४४१
राज्य उपलब्धती टक्केवारी	(३.०)	(४.१)	(२.१)
१०. एकूण ऋण	२०,९२५	२०,४१५	२३,९४४
राज्य उपलब्धती टक्केवारी	(१.७)	(१.९)	(१.७)
११. ऋणभार	११,५३१	१७,३०१	१४,९१८
महसुली जमेशी टक्केवारी	(३.९)	(४.५)	(३.७)

सूत्र: खात्यातील आकडे अं.अं. अर्थसंकल्पीय अंदाज ₹ कोटी व्यतिरिक्त अन्य असल्यास निर्देशित केलेले
टीप : आकडे पडताळणीच्या दृष्टिकोनातून सुधारित केले आहेत.
आधार: वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ५.२ महसुली जमा

₹ कोटी

वर्ष	कर महसूल			करेतर महसूल			केंद्र शासनाकडून प्राप्त अनुदाने	एकूण महसुली जमा
	स्वतःचा कर महसूल	केंद्रीय करांतील हिस्सा	एकूण	व्याजाव्यतिरिक्त इतर प्राप्ती	इतर करेतर महसूल	एकूण		
२०१७-१८	१,९७,१७४	७७,२०१	२,७५,३७१	४,१९३	१२,५१७	१६,८८०	४१,८२३	२,९३,९५४
२०१८-१९	१,८७,५३८	४१,९५३	२,२९,४९१	४,४९१	१३,६५२	१५,८४४	३३,६६३	२,७८,९९६
२०१९-२०	१,८८,१७१	४४,१९०	२,२५,३६०	३,२७१	११,८१९	१५,२१०	४१,९२५	२,८३,१९०
२०२०-२१ (सुधारित)	१,८४,५१९	३३,७५६	२,१८,२६६	३,७६४	१३,८८३	१६,५८८	५६,८८८	२,८१,४१८
२०२१-२२ (अंदाज)	२,१३,३१५	४१,८४३	२,८५,१४०	२,७५८	१३,१४१	१५,८७४	५६,८७३	३,९८,८०७

टीप : आकडे पडताळणीच्या दृष्टिकोनातून सुधारित केले आहेत.
आधार: वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ५.३ राज्यातील घटकनिहाय स्वातंत्र्याचे कर महसूल

(₹ कोटी)

घटक	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१ (सुधारित अंदाज)	२०२१-२२ (अंदाज)
राज्य अबकारी व दारू कर	१५,०५३	८२,३५.२	८२,६०१	८८,०००	१,१७,८००
विक्री कर	५१,८१४	४१,७१५	१३,७८६	१४,०००	४४,०००
मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	२६,४४१	२८,५.४५	२८,७००	२२,०००	३२,०००
राज्य उत्पादन शुल्क	१३,४५०	१५,३११	१५,७१८	१५,०००	१९,५००
वित्तपेढीतर कर व शुल्क	७,३४५	१५,०८५	९,६११	१२,३००	१५,७५४
वाहनांवरील कर	८,११५	८,४१३	८,४६७	९,२००	१०,०००
जमीन महसूल	२,३१०	२,०८८	२,१५५	३,०००	४,०००
उत्पन्न व खर्च यांवरील इतर कर	२,२०५	२,०८३	२,५०१	२,०००	२,५००
माल व प्रवासी कर	१८४	८१७	७७१	१,२००	१,७८०
विक्रीस वस्तू व सेवा यांवरील इतर कर व महसूल	१,०१७	१,३८१	१४१	१,५११	१,५११
कृषी उत्पन्नावरील कर	शून्य	शून्य	०	०	०
एकूण	१,६७,१४८	१,८७,५१८	१,८८,१७१	१,८४,५११	२,४९,४१०

टीप : अंतर्गत सहीमध्ये दिलेल्या आकड्यांत बेरीज वजाबाकीच्या फरकांमुळे तफावत असू शकते.
स्रोत : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

५.३१ महसुली प्राप्तीच्या सुधारित अंदाजानुसार २०२१-२२ (अंदाज) वर्षात कर महसुलात ३०.८ टक्क्यांची वाढ अपेक्षित असून त्यात राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलाचा प्राप्तीमध्ये हिस्सा (५५.३ टक्के) आहे. तसेच २०२१-२२ (अंदाज) वर्षात राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलात राज्य उत्पादन शुल्क व वस्तू व सेवा करावर आधारित हिस्सा (४८.४ टक्के) अपेक्षित असून त्याखालोखाल विक्री करावर हिस्सा (१८.३ टक्के) आहे. महसुली प्राप्तीच्या सुधारित अंदाजानुसार राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलात सर्वाधिक राज्य उत्पादन शुल्क व वस्तू व सेवा करावर अनुक्रमे ५१.२ टक्के व ६६.९ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. राज्याच्या घटकनिहाय उत्पन्नाचा कर महसूल तक्ता ५.३ मध्ये दिला आहे. निवडक राज्यांमधील राज्य उत्पादन शुल्क व वस्तू व सेवा करावरील प्राप्ती महसूल तक्ता ५.४ मध्ये दर्शवला आलेला आहे.

तक्ता ५.४ निवडक राज्यांमधील राज्य उत्पादन शुल्क व वस्तू व सेवा करावरील प्राप्ती महसूल

(₹ कोटी)

राज्य	राज्य उत्पादन शुल्क व वस्तू व सेवा कर		
	२०२१-२०	२०२०-२१ (सुधारित अंदाज)	२०२१-२२ (अंदाज)
आंध्र प्रदेश	२०,२२०	१८,८४१	४१,०००
गुजरात	३१,६००	४१,८२०	४२,२०८
कर्नाटक	४८,१७०	३७,८१४	४५,९७०
केरळ	२०,४७०	१९,०००	४१,४२१
मध्य प्रदेश	२४,४७८	१८,५३०	२३,०००
महाराष्ट्र	८२,४०१	८८,०००	१,१७,८००
राजस्थान	३१,९५४	३१,५००	४०,८४१
तमिळनाडू	४८,३००	४१,३४१	४९,९००
तेलंगणा	२३,५१०	२३,६००	३१,०००
उत्तर प्रदेश	४७,२६१	५०,९५५	४९,२८५

स्रोत : महालेखापाल नियंत्रक कार्यालय

५.३.२ सेवेत कार्यरत हिंसा हा राज्याच्या का महसूलाचा स्थानिक का महसूलाच्यातिरिक्त अतिशय मोठा घटक आहे व त्यात प्रामुख्याने सेवेतील वस्तू व सेवा कर, निगम कर, इन्शोरीच्या उत्पादक होय अनुक्रमे वर्षनिहाय सुधारित सन २०२१-२२ (अंदाजे) मध्ये त्यात १४.२ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. सन २०२१-२२ (अंदाजे) मध्ये जेव्ह राजस्वाकडून राज्यात जिल्हांतर्गत वाहतूक पंपाच्या सेवेतून कार्यान्वित सेवेतून वस्तू व सेवा कराचा अपेक्षित हिस्सा ३१.२ टक्के अनुक्रमे निगम कराचा हिस्सा ११.२ टक्के आहे. निवडक राज्यांसाठी सन २०२०-२१ (सुधारित) स्थानिक स्वराज्य का महसूल, महसूली जमा व महसूली खर्च तक्ता ५.५ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ५.५ निवडक राज्यांसाठी सन २०२०-२१ (सुधारित) स्थानिक स्वराज्य का कर महसूल, महसूली जमा व महसूली खर्च

(₹ कोटी)

राज्य	स्वराज्य का कर महसूल		महसूली जमा		महसूली खर्च	
	रक्कम	सकल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	रक्कम	सकल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	रक्कम	सकल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
आंध्र प्रदेश	५७,९५१	५.८	६१८,०६६	१८.०	६०२,९१०	१५.६
गुजरात	८१,७१०	५.०	१,१२,२१४	८.०	१,०४,२७९	९.१
कर्नाटक	१४,९७१	५.४	१,०१,७०१	९.४	१,४१,१९०	१०.८
केरळ	४०,२७१	५.५	९९,१९५	११.१	१,०८,९२१	१४.१
तमिळ नाडू	५६,१४४	५.८	१,६७,९९१	१४.९	१,५८,५४४	१७.१
महाराष्ट्र*	**१,८४,५१९**	**९.८**	**२,८९,४१८**	**१०.७**	**१,९०,८७०**	**१२.८**
राजस्थान	९८,८८९	७.१	१,४४,९८०	१०.४	१,८१,७०१	१९.८
पश्चिम बंगाल	१,०९,९९१	५.८	१,८०,७०९	९.५	२,४६,९१०	१९.०
संपूर्ण भारत	७६,१९६	७.८	१,२०,७०८	१२.०	१,९९,९८४	१९.७
उत्तर प्रदेश	१,२१,८८७	७.१	३,८३,८०१	१८.०	३,११,९९१	१८.८

आधार: वार्षिक वित्तीय बाबी

* स्थानिक राज्य उत्पन्नाच्या चौथ्या सुधारित अंदाजानुसार

५.३.३ कोरोना महामुलाजाचे व्यवहाराच्या जगा राज्याच्या आर्थिक वृद्धी प्रक्रियेवर, जेवढ्या सुरुवातीच्या मार्च महिन्यात व नंतर, झालेली अत्यंत कठोरता महामुलाचा उपायांचा होणे. याचीच वर्षनिहाय तुलनेने सन २०२१-२२ (अंदाजे) मध्ये कोटार महामुलाला ७५.३ टक्के स्थानीय वाढ अपेक्षित आहे.

५.३.४ सेवेत शासनाकडून जारी होणाऱ्या अनुदानांमध्ये सेवेत पुरस्कृत योजना अनुदाने, वित्त आयोगाने शिफारशी केलेली अनुदाने, प्रदानात्मक तत्त्वांनुसार अनुदाने व इतर अनुदाने यांचा समावेश होतो. वस्तू व सेवा कर अधिनियमांतर्गत तत्त्वांनुसार राज्यांत महसूलात होणाऱ्या नुकसानभरपाईपोटी सेवेत शासनाकडून मागणी निधीचे अपेक्षित आहे. त्यानुसार, दि. ३१ डिसेंबर, २०२१ अखेरी राज्यास मागणीपोटी एकूण ₹ ३२,३१५ कोटी रक्कम निधीचे अपेक्षित असून त्यात सन २०२१-२२ करीताच ₹ १७,४७१ कोटी रक्कमेचा समावेश आहे. सेवेत शासनाकडून राज्यात होणाऱ्या विविध संसाधनांच्या हस्तांतरणाचा तपशील तक्ता ५.६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.६ केंद्र शासनाकडून राज्यात होणाऱ्या विविध संसाधनांच्या हस्तांतरणाचा तपशील

(₹ कोटी)

तपशील	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१ (सुधा)	२०२१-२२ (अंदा)
सेवेत करापोटी हिस्सा	३०,२०१	४८,१०३	४२,१९७	३१,४७६	४८,०४४
केंद्र शासनाकडून राज्य अनुदाने	२१,८१९	३३,३४२	४३,४१५	५९,०८८	५१,८०१
कर्ज व आगाऊ	१४८	६९१	१३४	(-)४४०	२,०१९
एकूण	**५१,१९४**	**८४,१०४**	**८५,८५१**	**९१,१०१**	**१,००,८४१**

आधार: वित्त विभाग, महसूल शाखा

५.४ सन २०२१-२२ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत एकूण राज्या महसूली जमा अपेक्षितपणे अंदाजाच्या ४९.० टक्के होती जाणि का महसूल अपेक्षितपणे अंदाजाच्या ५१.६ टक्के होता. नोव्हेंबर, २०२१ अखेरी राज्य वस्तू व सेवा करापासून राज्य महसूल ₹ ५७,८८८ कोटी (अपेक्षितपणे अंदाजाच्या ४१.१ टक्के) होता. कोरोना महसूल (सेवेत अनुदाने वगळून) अपेक्षितपणे अंदाजाच्या ३५.१ टक्के होता. नोव्हेंबर पर्यंत राज्या महसूली जमा तक्ता ५.७ मध्ये दिली आहे.

पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार सहायक अनुदाने

५.१ पंधराव्या वित्त आयोगाने सन २०२०-२१ ते २०२५-२६ यापुर्ते केंद्रीय कर संकलनाच्या ४१ टक्के हिस्सा राज्यांना वितरित करण्याची शिफारस केली आहे. केंद्रीय करभारातून सन २०२०-२१ करीता ६,३३५ टक्के प्राप्ति सन २०२१-२२ ते २०२५-२६ करीता ६,३४७ टक्के आहे. त्यानुसार राज्यास सन २०२१-२२ यातून पुढील पाच वर्षांच्या दीर्घ कालावधीत एकुण रु ७२,१७५ कोटी अनुदान प्राप्त होणे अपेक्षित असून त्यापैकी रु १७,७८७ कोटी अनुदान हे राज्यांना ग्रामीण पाणी पुरवठयाकरिता प्रोत्साहन अनुदानाच्या स्वरुपात राज्यांना वितरित करावयाचे आहे. पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार नियतक राज्यांकरीता केंद्रीय करातील हिस्सा पुढील ५ वर्षे दर्शविला आला आहे.

५.२.१ केंद्र शासनाने पंधराव्या वित्त आयोगाच्या ग्रामीण आणि पाणी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकरीता अनुदानांबाबतच्या शिफारशी विस्तारित आहेत. प्रस्तुत शिफारशींनुसार राज्यास ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि पाणी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकरीता सन २०२१-२२ ते २०२५-२६ करीता ६७ ९३ या प्रमाणात, सन २०२३-२४ ते २०२५-२६ करीता ३२,३५ या प्रमाणात आणि सन २०२५-२६ करीता २५.३५ या प्रमाणात अनुदाने प्राप्त होणे अपेक्षित आहे. ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या वाढलेल्या प्रौढ लोकसंख्येनुसार (२०११) या मध्य अनुदाने पाचवे उपलब्ध ४०३० आहे. अनुदान वितरणाकरीता पात्रतो स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे ३ स्तरावर व त्यांचेही नगर पालिकांच्या नगरांतील शहरी आणि ग्रामीण स्वराज्यांच्या क्षेत्रांचे लोकसंख्येच्या आधारावर शहरी आणि ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांना वितरण करण्यात आले आहे. यात ३ स्तरावर पंचायत राज संस्थांना ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे ग्रामीण भागातील लोकसंख्येच्या आधारावर ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे

महसुली खर्च

४.३ महसुली खर्चामध्ये विकास खर्च व बिगरविकास खर्च या राशींचा वार्षिकांक करण्यात येतो. सन २०२१-२२ (अंदाज) मध्ये विकास खर्चाचा ५५.१ टक्के हिस्सा सहित महसुली खर्चात सर्वाधिक मोठा आहे. (खालील पान क्रमांकामध्ये आकारी हिस्सा ५७.२ टक्के). विकास खर्चात सामाजिक क्षेत्र (अंदाजित हिस्सा ६२.७ टक्के), आर्थिक क्षेत्र (अंदाजित हिस्सा १७.१ टक्के) आणि सामाजिक स्वरूपाच्या क्षेत्रा आणि संकीर्ण इतर क्षेत्रांना उद्दामक अनुदाने व सहायाचे (अंदाजित हिस्सा १०.१ टक्के) गाभा क्षेत्रांतला खर्चाचा समावेश आहे. एकूण खर्चात सन २०२१-२२ (अंदाज) मध्ये महसुली खर्चाचा अंदाजित हिस्सा ७८.३ टक्के आहे. महसुली खर्च राज्याच्या उ.उ.प. च्या पेक्षा आहे.

४.३.१ सन २०२१-२२ मध्ये गौरवेक्षा वर्षात राज्याचा एकूण महसुली खर्च अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ५०.० टक्के होता. गौरवेक्षा वर्षात विकास खर्च सन २०२१-२१ (अंदाज) च्या ४६.१ टक्के होता. एकूण विकास खर्चापैकी प्रत्यक्षीक संचाचा झालेला खर्च सन २०२१-२१ (अंदाज) च्या ४१.० टक्के व आर्थिक संचाचा झालेला खर्च ६३.१ टक्के होता. गौरवेक्षा वर्षात प्रत्यक्ष महसुली खर्च राज्याच्या उ.उ.प. च्या ११.४ टक्के आहे.

तक्ता ५.१ संचालनाचा विशेष आयोगाच्याशिफारशींनुसार सन २०२१-२२ साठी झालेला महसुली अनुदानांचा व झालेल्या खर्चाविषयीचा अनुमान

(हिशेब मध्यांतरी, २०२२ साठी) (₹ कोटी)

तपशील	२०२१-२२	
	प्राप्त	खर्च विभाजित
१. संचालन राज्य संचाचा	२,३०१.५०	८४१.४०
अ. मूलभूत अनुदाने (मूळ)	८४१.७०	८४१.७०
ब. गाभा अनुदाने	१,४९१.८०	०.००
२. आपत्ती व्यवस्थित व्यवस्थापन संचाचा	३९१.००	१७६.५०
(i) राज्य राज्य व स्थानीय व्यवस्थापन व्यवस्थापन अनुदानांची राशी, त्यापैकी	०.००	०.००
अ. व्यवस्थापनेच्या खर्चाची पूर्णपूर्ती	०.००	०.००
ब. अन्य संचाचा व्यवस्थापनाचा व व्यवस्थापन	०.००	०.००
(ii) राज्य व्यवस्थापन खर्च व्यवस्थापन अनुदानांची राशी, त्यापैकी	१४१.००	२७६.५०
अ. मूलभूत अनुदाने (मूळ)	६८५.५०	०.००
ब. गाभा अनुदाने	२७६.५०	२७६.५०
३. व्यवस्थित व्यवस्थापन संचाचा व्यवस्थापनेसाठी अनुदान (व्यवस्थित व व्यवस्थे)	१७६.४१	०.००
४. राज्य व्यवस्थी व्यवस्थित व्यवस्थापन स्थिती (केंद्रीय हिस्सा)	१,५७७.५०	५१४.४१

आधार : वित्त विभाग, मध्यवर्ती शासन

तक्ता ५.२० महसुली खर्च

वर्ष	महसुली खर्च (₹ कोटी)			टक्केवारी[१]	
	विकास	बिगरविकास	एकूण	विकास खर्च	महसुली खर्च
२०१७-१८	१,६६,०१६	७८,५१५	२,४४,५७१	६६.५	७०.१
२०१८-१९	१,८२,२५७	८४,०४५	२,७६,०४२	६४.९	७१.१
२०१९-२०	२,०८,२५५	१,०८,८४०	३१,३०५	६६.३	७४.४
२०२०-२१ (सुधा)	२,३८,७०३	१,४९,१७३	३,३५,३७५	६८.४	७३.७
२०२१-२२ (अंदा)	२,५०,०१८	१,२१,१५५	३,७१,२१३	६७.१	७८.३

आधार : वित्त विभाग, मध्यवर्ती शासन

१ कंसातील आकडे अखिल राज्यांच्या महसुलाच्या आकारीत

होता. गौरवेक्षा वर्षात प्रत्यक्ष महसुली खर्च तक्ता ५.२१ मध्ये दिला आहे.

४.३.२ सन २०२१-२२ (अंदाज) मध्ये आर्थिक संचाचांतील एकूण अंदाजित विकास खर्चात शिक्षण, क्रिडा, कला व संस्कृतीचा ४.६.६ टक्के हिस्सा अंदाजित आहे. आर्थिक सेवांतील खर्चामध्ये कृषी व संलग्न सेवांतील खर्चाचा अंदाजित हिस्सा (११.३ टक्के) सर्वाधिक आहे, त्याखालोखाल ग्राम विकासावरील खर्चाचा अंदाजित हिस्सा (१४.४ टक्के) आहे.

४.३.३ सेवर, नियुक्तीवेतन व व्यवस्थापन यांच्यावर लागणारे खर्चासह सन २०२१-२२ (अंदाज) मध्ये महसुली खर्चाचा अंदाजित हिस्सा ५५.५ टक्के आहे. प्रदानित्तीय महसुली खर्च तक्ता ५.२१ मध्ये व महसुली खर्चाचा तपशील परिशिष्ट ५.३ मध्ये दिला आहे. सन २०२१-२१ (अंदाज) मुळात गैरवेतनेतर अर्थसंकल्पीय तक्ता ५.२३ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ५.२१ प्रत्यक्ष महसुली खर्च

(चालूकिंमतीनुसार) (₹ कोटी)

बाब	प्रत्यक्ष खर्च	
	२०२०-२१	२०२१-२२
१. विकासात्मक खर्च		
अ. सामाजिक सेवा	९५,८८२	७६,८१५
ब. आर्थिक सेवा	४८,८७१	२२,४१५
क. सामाजिक स्वरूपाच्या सेवा आणि संकीर्ण राज्य संचालन व्यवस्थापन अनुदाने व सहायाचे	१६,७१०	१५,८१९
एकूण (अ+ब+क)	१,४०,४२८	१,१५,२१९
२. बिगरविकास खर्च		
अ. सर्वसाधारण सेवा	४१,१२८	५५,७०२
ब. व्याज देयके व ऋण सेवा	२८,८१२	२१,७८८
एकूण (अ+ब)	९०,८००	७४,४७५
३. एकूण महसुली खर्च (१+२)	२,७१,४१८	२,८९,६८६

आधार : व्यवस्थापनाचा राज्य कार्यालय, मध्यवर्ती

तक्ता ५.१२ प्रादेशिकदृष्ट्या महसुली खर्च

(₹ कोटी)

वर्ष	योजना व महसूली	बिगर योजना	व्याज	अर्थसंकल्पात	खात्यावर अनुदाने (वर्गीकरण)	इतर	एकूण महसूली खर्च
२०१७-१८	४५,०८८	२९,८५३	११,०१८	११,९१४	५२,६०६	२१,१२१	२,४१,५७१
	(१९.१)	(१२.६)	(४.७)	(५.१)	(२२.८)	(९.०)	(१००.०)
२०१८-१९	५०,२०६	३६,५४४	१४,०२१	२०,१४८	६१,८६१	२८,९१९	२,७०,०२२
	(१८.८)	(१३.६)	(५.२)	(७.४)	(२२.९)	(१०.४)	(१००.०)
२०१९-२०	१,००,७०६	४६,४८४	११,५४१	२८,३८४	४१,८१९	३१,६५९	३,०८,३४५
	(३३.६)	(१५.०)	(३.९)	(९.५)	(१३.३)	(१०.५)	(१००)
२०२०-२१ (सुधा)	१,०५,११४	४०,८१९	१०,३४१	१४,२१७	८८,८८७	२८,८१६	३,१५,३७५
	(३४.५)	(१२.९)	(३.१)	(४.२)	(२९.५)	(८.९)	(१००.०)
२०२१-२२ (अंदा)	१,२२,९१०	४८,३०२	१६,९१८	१०,५८१	९८,०८६	४६,७०५	३,७९,२१३
	(३२.४)	(१२.७)	(४.३)	(२.९)	(२५.९)	(१२.४)	(१००.०)

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन टीप : कंसातील आकडे महसूली खर्चाचे टक्केवारी प्रमाण दर्शवितात

तक्ता ५.१३ सन २०२१-२२ (अंदा) नुसार निवडक अर्थसंकल्प

(₹ कोटी)

तपशील	रक्कम
कृषीपंप ग्राहकांना वीज सवलत (सर्वसाधारण) (अर्थसंकल्प)	५,३००
पूरबाधित ग्रामीण पोलीसठाण्यांतील अधिकारी घरांच्या दुरुस्तीसाठी तरतूद (अनिवार्य)	३,६००
ग्रामपंचायती वगळून जिल्हा परिषदांमधील विकासात्मक कामांसाठी अनुदान (अनिवार्य)	२,०००
परिवहन महामंडळ - आवश्यकता (तरतूद) (अनिवार्य)	१,४००
राष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धेच्या पार्श्वभूमीवर क्रीडा संकुल बांधकामासाठी अर्थसंकल्प (अनिवार्य)	१,२००
औद्योगिक वसाहतींना सोयीसुविधा पुरविणे (अर्थसंकल्प) (अंदाजित)	१,२००

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

५.७ राष्ट्रीय प्रशिक्षणी कार्यालय, थाना आकार योजना मार्गदर्शक सूचनांनुसार राज्यस्तर अर्थसंकल्पित आकस्मिकतांचे अर्थीन वार्षिकरण करण्यात येते. अर्थसंकल्पीय तरतुदीच्या मार्गाने योग्यरित्या नवीन शासनाच्या नियमित उपयोग बाबींवरील खर्चाने होणारी वसन व मांडवाल निर्णयांवरील खर्चाचे योग्यरित्या वरण्यात आलेल्याचे वार्षिकरण उपलब्ध होते. शासनाच्या अंतिम उपयोग बाबींवरील खर्च व मांडवाल निर्णयांचा तपशील कोष्टक ५.५ मध्ये देण्यात आहे.

मांडवली जमा आणि मांडवली खर्च

५.८ मांडवली तपशीलमध्ये (i) शासकीय ऋण लोक खात्यातील राज्याचे देशांतर्गत ऋण आणि केंद्र शासनाकडील कर्जे व आदिमे रकमा (ii) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आदिमे (वसुली), (iii) लोकलेखाअंतर्गत निधीतील जमा रकमा, आणि (iv) इतर मांडवली जमा आणि अर्थसंकल्पीय तरतुदींचा समावेश होतो. वित्त व त्यांचे विनियोजन, इमारती बांधीची उभारणी होते. सन २०२१-२२ (अंदा) मध्ये एकूण मांडवली जमा ₹ ८,१५,१३९ कोटी अपेक्षित असून मांडवली जमेचा एकूण जमेमध्ये २.८८ टक्के हिस्सा अपेक्षित आहे.

५.९ मांडवली खर्चात विकासात्मक मांडवली खर्च व विकासेतर मांडवली खर्चाचा समावेश होतो. सन २०२१-२२ (अंदा) मध्ये एकूण खर्चामध्ये मांडवली खर्चाचा ११.७ टक्के हिस्सा अपेक्षित आहे. विकासात्मक मांडवली खर्चामध्ये मांडवली लोकखात्यातील खर्च आणि राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आदिमांचा समावेश होतो. मांडवली खर्चामध्ये मांडवली लोकखात्यातील खर्चाचा अपेक्षित हिस्सा ५.२.१ टक्के आहे. एकूण मांडवली खर्चापैकी ₹ ४८,९१५ कोटी रक्कमेचा सेवेतरित कर्जांच्या थातरेड्डीकरीता निधीचा करण्याचे अपेक्षित आहे. मांडवली जमा व मांडवली खर्च तक्ता ५.१४ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ५.१८ : भांडवली जमा व भांडवली खर्च

(₹ कोटी)

वर्ष	भांडवली जमा		भांडवली खर्च		
	एकूण	त्यापैकी केंद्राकडून प्राप्त	एकूण	त्यापैकी	
				भांडवली लाभ	राजकोषीय खात्यावरील
२०१७-१८	४१,७५८	४१,५०१	४९,३१८	१३,८४४	१३,३५६
२०१८-१९	५५,३८८	५५,३८६	६५,२१९	१६,०४४	२८,६४५
२०१९-२०	८२,७१९	५६,३१७	७८,३१२	१९,४१६	१९,९०६
२०२०-२१ (सुधा)	१,४०,६८४	१,४५,८०९	१,०१,७१५	४१,२७५	५७,८८७
२०२१-२२ (अंदा)	१,१५,१४१	१,३०,५५०	१,०४,८७८	५५,६१९	४१,१४०

आकृती : विक्रीकर, महाराष्ट्र राज्य

आकृती ५.३ : महसूली जमा व महसूली खर्च

आकृती ५.४ : भांडवली जमा व भांडवली खर्च

तूटीचे कल

५.३३ महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन नियम, २००५ यांचे पालन करून एकत्रित वित्तीय तूटनियंत्रणाचा वित्तीय राज्य हद्दवाढ करीत आहे. परीणामी, राजकोषीय तूटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण हे पहिल्याच राजकोषीय निर्देशक सन २०२१-२२ मध्ये राज्यसरकारला निश्चित करण्यात आलेल्या मर्यादेत राहीला आहे. निव्वळ राज्यकर्जे सन २०२०-२१ (सुधा) पर्यंत राजकोषीय तूटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेले टक्केवारी तक्ता ५.३५ मध्ये देण्यात आली आहे. वेगवेगळ्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार राज्यासाठी सहितेनंतरी राजकोषीय तूट लक्षात घेण्यासाठी दायित्व मर्यादा तक्ता ५.३६ मध्ये देण्यात आलेला आहे.

तक्ता ५.३५ निव्वळ राज्यकर्जे राजकोषीय तूटीची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेली टक्केवारी

(२०२०-२१ (सुधा))

राज्य	राजकोषीय तूटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
आंध्र प्रदेश	५.५
गुजरात	३.१
कर्नाटक	३.५
केरळ	३.१
मध्य प्रदेश	५.७
महाराष्ट्र*	३.०
राजस्थान	३.१
तामिळनाडू	५.५
तेलंगणा	३.१
उत्तर प्रदेश	४.७
भारत	४.७

* स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या गणितामध्ये तूटीचे अपलेखनपूर्व
आकृती : भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक

ऋणधिनी

४.११ राज्यावर व केलेली तरतूद करणे व इतर वित्तीय बाबी राज्याला ऋणभारासंबंधी सल्ला देणे. सन २०२१-२२ (अंदाज) अखेर ऋणभार ₹ ६,१५,१७० कोटी असण्याचा अंदाज असून राज्य उत्पन्नाच्या प्रमाण २१.१ टक्के आहे व तो "महाराष्ट्र राज्याची वित्तीय जबाबदारी व्यवस्थापन धोरण, राज्यावरील धोरणाचा अनुषंगाने वित्तीय व्यवस्थापन आणि प्रकटीकरणे २०१५-२०" नुसार राज्यासाठी विहित केलेल्या मर्यादेत (ऋण राज्य उत्पन्नाच्या १५.० टक्के) आहे. अंदाजात व अंदाज पत्रकात ४.१० अखेर दिली आहेत.

४.११.१ राज्याच्या ऋणभाराचा सन २०२१-२२ (अंदाज) नुसार ऋण बाजारातील कर्जे व राष्ट्रीय अल्प बचत निधीचा अंतर्भाव सदर ८०.१ टक्के असणे आहे. राज्याचे एकूण देणेदारीचे ऋण सन २०२१-२२ (अंदाज) अखेर ₹ ५,१५,८६१ कोटी (ऋणभाराच्या ८५.५ टक्के) होणे अपेक्षित असून त्यापैकी ऋण बाजारातील कर्जे ₹ ४,४१,४१७ कोटी अपेक्षित आहेत. वित्तीय वर्ष २०२१-२२ (अंदाज) अखेर ₹ ६,१८,५५० कोटी राज्यावरील देयतांचा ऋण उभारण्याचे प्रस्तावित असून त्यापैकी खुल्या बाजारातील कर्जे ₹ ६,०२,००० कोटी अपेक्षित आहेत.

तक्ता ४.१६ जेएनएपीटी आणि आंतरराज्य विक्रयकरातील राज्याच्या हिश्श्याची राज्यांतील राज्यांकडून खुद्द आणि कर्जाऊंतरा खालील विभागणी सर्वांना

(टक्के)

वर्ष	राज्यांकडून खुद्दांचे खुद्द राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण	ऋणभार खुद्द राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण
२०२०-२१	४.५	२५.४
२०२१-२२	४.०	२३.०
२०२२-२३	३.५	२४.५
२०२३-२४	३.०	२८.३
२०२४-२५	३.०	२८.५
२०२५-२६	३.०	२८.५

अंदाज: २०२१-२२ या वित्त आयोगाच्या सन २०२१-२६ कालिकच्या अहवाल, वित्त आयोग

तक्ता ४.१७ ऋणभार व अंदाज आकडे

(₹ कोटी)

वर्ष	ऋणभार	ऋणभार प्रमाण
२०१७-१८	४,०२,७०२	२३.०८
२०१८-१९	४,४७,१५२	२४.२१
२०१९-२०	४,५९,११४	२६.५१
२०२०-२१ (सुधारित)	५,३८,३०४	२७.१४
२०२१-२२ (अंदाज)	६,१५,१७०	२१.१०

अंदाज: वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

आर्थिक कार्यक्रम २०२१-२२

४.१२ आर्थिक कार्यक्रम २०२१-२२ करिता एकूण ₹ १,६७,००० कोटी निधी प्रस्तावित करण्यात आला असून वार्षिक कार्यक्रम २०२०-२१ करिता ₹ १,१५,००० कोटी होता. प्रारंभिक कार्यक्रम २०२१-२२ अखेर नियोजन योजनांचा हिस्सा ₹ ७५,९१२ कोटी आहे. सन २०२०-२१ करिताच्या एकूण अंदाजित उपयोजनेत सामाजिक व सामुदायिक सेवा क्षेत्राचा हिस्सा सर्वाधिक म्हणजे ३८.४ टक्के अपेक्षित असून त्याखालोखाल कृषि व संलग्न कार्य आणि पायाभूत क्षेत्राचा हिस्सा अनुक्रमे १६.६ टक्के व १६.५ टक्के आहे. क्षेत्रनिहाय आर्थिक कार्यक्रमाखालील खर्च सन्मा ५.१८ अखेर दिला आहे.

तक्ता ४.१८ क्षेत्रनिहाय आर्थिक कार्यक्रमाखालील खर्च

(₹ कोटी)

क्षेत्र	खर्च		२०२०-२१		२०२१-२२	
	२०१८-१९	२०१९-२०	अपेक्षित खर्च	हिस्सा टक्के	प्रस्तावित निधी	हिस्सा टक्के
कृषि व संलग्न कार्य	१२,४५८	१९,३२१	१८,९८०	१३.६	१,६०९	७.४
ग्रामविकास	६,७१५	६,५६१	५,६०१	४.०	२,५९७	५.०
विशेष क्षेत्र विकास	११८	२१४	५८०	०.४	४९२	०.३
सामाजिक आणि सुविधांसाठी	३,८८१	६,६०४	१२,०१२	९.६	१४,८१४	१९.५
ऊर्जा	१,४१४	३,४४६	१९,८७०	१४.४	१०,९९९	८.२
उद्योग व खनिज	७८७	९११	८८५	०.६	१४२	०.७
परिवहन	१९,७७५	१५,२१०	१८,०५८	१३.५	२५,३४१	१९.६
सहकारसंस्था	०	०	१	०.०	५	०.०
विज्ञान, तंत्रज्ञान व पर्यावरण	४७७	७८	४७७	०.३	४८५	०.३
सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	८९१	५२९	१,७१४	१.४	२,५८१	१.७
सामाजिक व सामुदायिक सेवा	३८,२१८	३३,५५१	५१,८४१	३८.४	४८,८५५	३५.०
सर्वसाधारण सेवा	६,९९४	६,२७०	५,७८५	४.१	८,२७०	६.१
इतर कार्यक्रम	३,८८४	२,५४१	३,३५३	२.४	३,३५४	२.५
एकूण	८५,३७०	१६,३८५	१,२५,८५१	१००.०	१,६८,०००	१००.०

अंदाज: नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन

राज्यानें दिलेल्या हमी

५.१४ सन २०१९-२० अखेर राज्यानें दिलेल्या हमींची अदत रक्कम रु.४१,८७१ कोटी (एकूण महसुली जमेच्या १४.५ टक्के) आहे. यापैकी मिळालेल्या विम्याच्या सर्वाधिक ४५.१ टक्के अदत हमी अनुदान तत्त्वावरील सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या ३१.५ टक्के अदत हमी आहेत. सन २०१९-२० अखेर शासनानें दिलेल्या हमी रकमा ५.३१ अखेर दिल्या आहेत.

तक्ता ५.१५ : सन २०१९-२० अखेर राज्यानें दिलेल्या हमी

(₹ कोटी)

विभागाचें नांव	अखेरच्या उपलब्ध झालेल्या रकमेची अदत रक्कम	अतिरिक्त हमी		अखेरीस कायद्यानुसार रक्कम (चालू वर्षाच्या अंदाजपत्रकातील रकमेसह)	अखेरीस मान्यताप्राप्त न दिलेल्या रकमा	अखेरीसच्या अदत असलेल्या रकमा
		अखेरच्या	चालू वर्षी देण्यात आलेल्या/पुढे प्रस्तावित असलेल्या हमीच्या रकमा व सुधारित अदत रकमेमुळे वाढलेल्या रकमा			
	(अ)	(ब)	(क)	(ड)	(इ)	(अ)+(ब)+(क)-(ड)-(इ)
आदिवासी व्यापार व विकास महामंडळ	५४६.७१	०.००	१०.८०	१२५.१२	०.००	४३८.३९
इतर मागास बहुजन कल्याण	६४३.०३	०.००	०.४१	१.३५	०.००	६४२.०९
नगरविकास	१९,१९१.७०	०.००	१५६.१६	२६८.८६	०.००	१९,०७९.००
उद्योग, ऊर्जा व कामगार (ऊर्जा)	०.००	२,८००.००	०.००	०.००	०.००	२,८००.००
सार्वजनिक बांधकाम	८०४.६५	१७,०००.००	०.००	६,४२५.००	०.००	११,३७९.६५
आदिवासी विकास	२४.१२	५४.००	०.१८	२४.१२	०.००	५४.१८
सहकार, पणन व वस्त्रोद्योग	६१४.४६	२,१०५.१४	३६.८८	८१५.०६	४५०.००	१८४४.२५
गृह, शुल्क व खनकर्म	४१.६१	०.००	०.००	१४.८१	०.००	२४.८०
अल्पसंख्याक विकास	३३.८८	०.००	०.००	२.१६	०.००	३०.१२
नियोजन	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००
सामान्य	५१.१२	०.००	०.००	४.१	०.००	५२.८२
एकूण	२५,१४८.८६	२१,१५५.१४	२१९.४८	८,४१६.४१	४५०.००	३९,३५९.७७

अधिक : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

राज्य वित्त आयोग

५.१६ आर्थिक व्यवहार संबंधीच्या आर्थिक विभागीय प्रस्तावांवर पैलूनिहाय त्यांची आर्थिक योग्यिकेची सुदृढतेच्यादृष्टीने सल्लागारांच्या दृष्टिकोनातून विचारासाठी कार्यालय प्रमुखांच्या उद्देशाने घालण्यात राज्य वित्त आयोगाची स्थापना करण्यात आली. आयोगाने दि.२० जानेवारी २०१९ रोजी सादर केला सेवत आहे. त्यानुसार आयोगाच्या शिफारशींनुसार अंमलबजावणीच्या कालावधी दि.१६ डिसेंबर, २०१० ते मार्च २०१५ असा आहे. आयोगाने आर्थिक व्यवहार दोन्हीच्या सर्वसमावेशक मूल्यांकन, आर्थिक आणि प्रशासकीय उपाययोजना, उपक्रम व्यवस्थापनाचे आर्थिकीय दोष, संस्था आणि संस्थाबाह्य या संदर्भात शिफारशी केल्या. राज्य शासनाने राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार आर्थिक पत्रे व्यवहारीच्या ११ शिफारशी (६ शिफारशींच्या ७ १३ संबंधित शिफारशींच्या) शिफारशी आहेत. आयोगाने केलेल्या काही शिफारशी खालीलप्रमाणे :

- शासनाने पंचायत राज संस्थांच्या उत्पादने या आर्थिक उत्पन्न क्षेत्रांच्या व अनुदानाची शिफारस ९ क्षेत्रांच्या सुधारित सुधारक रकमेचा ₹.५.०१ कोटींच्या अनुदाने (जीएसटीच्या २.५८ पर्यंतच्या) तातडीने संकल्प करण्याच्या आवश्यकता
- राज्य कुमार जेथे नाशवंत तसेच उद्योग व्यवसायांच्या पायाभूत सेवा उत्पादनाच्या कार्यात कमी दोन टक्के स्थानिक आणि पाच कुमार जेथे कमी जोखीमेच्या व्यवसायांच्या पायाभूत सेवा उपक्रमांच्या राज्य उपक्रम संस्थापन पेक्षाधारीसाठी राहील्या ठेवलेले काही अनावश्यकतेच्या निर्णयाच्या व्यवस्थापन शासनाने निश्चित झालेल्या पेक्षाधान व सुधारले निर्णयाची मार्गदर्शक सूचना लवकर करावी
- राज्य विकास विभागाने सर्वांग सहभागी दृष्टिकोनातून प्रशिक्षणाच्या आवश्यकतेच्या आधारे मार्गदर्शक सूचना तयार करण्यासाठी कार्यक्रम सर्वसमावेशक मार्गदर्शक सूचना तयार करण्यात आली
- महाराष्ट्र राज्य पेंशनच्या कर आणि शुल्क नियम, १९६० अंतर्गत विविध कार्यालयांच्या आयोगाच्या कार्यालय व्यवस्थापन नियमित आणि वसूल शक्य सुधारणा करणे
- राज्य शासनाच्या सर्वांनी विकास आणि पेंशनच्या इतर उपकर योजना कार्यान्वयनाच्या पायाभूत आर्थिक व्यवस्थापन दृष्टिकोन पेंशनच्या योजनेच्या व्यवस्थापनेच्या शासन बाबू करावी

*****

परिशिष्ट ५.१
दृष्टिक्षेपात अर्थसंकल्प

(₹ कोटी)

	बाब	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१*	२०२१-२२**
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१.	महसूली जमा (अ + ब)	१,८५,०२६	१,०१,४१२	१,४३,४५०	१,७८,११६	१,८३,२१०	१,८१,४१०	१,९८,५७०
	अ) कर महसूल	१,२१,८१२	१,७५,४४१	१,९५,२०१	१,९१,४११	१,१५,१८३	१,१८,१९३	१,२५,२३३
	ब) करेतर महसूल	३८,१११	४८,१९२	४८,८०१	४१,८०१	५८,०२७	४१,२१८	८३,३४१
२.	महसूली खर्च नागरी	१,१०,१७४	१,१९,२११	१,४१,५७१	१,६३,०१२	१,७०,३०५	१,१५,६७५	१,७१,२१२
	अ) व्याज प्रदाने	१५,७०१	१८,०२१	२३,०९८	२१,०१२	२२,५१२	२०,१५१	२१,११८
	ब) व्यावसायिक सेवा	१९,११८	१८,५४२	१८,१११	१५,७१०	१९,८१२	१८,१२०	१८,५८१
	क) निवृत्ती वेतन आणि सेवानिवृत्त कर्मचाऱ्यांना सेवा	१०,४१८	१९,१११	१८,०१९	१०,८४१	१७,१७०	१२,२२१	१३,०१२
३.	महसूली तूट (१ - २)	५,१४०	६,५१६	(-) १,०८१	(-) १२,१७५	१७,१९६	१६,२७०	१५,१९६
४.	भांडवली जमा	१८,२११	५२,३००	४२,४५८	५०,६७८	८२,७१२	१,४७,६८४	१,१५,२११
	४.१) निव्वळ भांडवली जमा नागरी	२८,१००	४०,४१२	३०,०८१	४०,०६१	५८,०१४	८१,७१८	६१,०१९
	अ) कर्जाचे वसूली	८२०	१,७४१	१,६७८	१,४०३	१,२१०	१,४०१	१,४२१
	ब) इतर भांडवली जमा	१८	०	०	०	०	०	०
	क) कर्जे व इतर रकमांचे	१०,४०८	१८,९१०	२१,१०४	२१,१००	५१,४८१	८०,४८८	११,११८
५.	भांडवली खर्च	३४,११३	४६,४१३	३५,२१८	३५,५२१	४८,२३१	१,०१,७१५	१,१४,८४८
६.	एकूण जमा (१ + ४)	१,९३,१५८	१,५८,११२	१,८३,१२१	१,२१,६०३	१,४५,१५१	१,९८,८८१	१,८१,१२६
७.	एकूण खर्च (२ + ५)	२,२५,२८७	२,५६,२२१	२,८६,७६१	२,९२,२६०	३,१८,६६७	३,१७,१११	३,८४,०१०
८.	आकस्मिकता निधीतून वितरीत	१६२	०	०	१,०२८	१५,२५०	०	०
९.	अर्थसंकल्पीय तूट (७ - ६- ८)	१,०५७	(-) ७१	४५७	(-) १३१	(-) १,५१२	१०८	(-) ४७
१०.	राजकोषीय तूट (२ + ४ अ)	४८,१६४	५८,५१६	११,१६१	१२,०१५	५१,८०५	८७,६१७	११,६४१
११.	प्राथमिक तूट (१०-२.४)	२,५१९	१०,०६४	(-) १,०५७	(-) १२,०१६	१०,१२५	५८,४१५	१९,६४४
				अल्प राज्य उत्पन्नाची टक्केवारी (याखेरीज वर्ष २०२१-२२)				
१.	महसूली जमा	१.४	१.२	१०.४	१०.९	१०.४	१०.७	११.५
	अ) कर महसूल	७.१	७.७	८.७	८.१	८.१	८.४	८.१
	ब) करेतर महसूल	१.५	१.४	१.४	१.२	१.२	१.३	१.४
२.	महसूली खर्च नागरी	१.७	१.७	१०.१	१०.४	११.०	११.४	११.१
	अ) व्याज प्रदाने	१.२	१.२	१.२	१.२	१.१	१.२	१.२
	ब) व्यावसायिक सेवा	०.८	०.८	०.८	०.८	१.०	१.२	१.२
	क) निवृत्ती वेतन आणि सेवानिवृत्त कर्मचाऱ्यांना सेवा	०.८	०.८	०.८	०.८	१.०	१.२	१.२
३.	महसूली तूट	०.३	०.४	(-) ०.१	(-) ०.२	०.९	१.७	०.९
४.	भांडवली जमा	१.१	२.४	१.८	१.०	१.०	५.४	१.६
	४.१) निव्वळ भांडवली जमा नागरी	१.४	१.८	१.१	१.०	१.१	१.२	१.१
	अ) कर्जाचे वसूली	०.०	०.१	०.१	०.१	०.१	०.१	०.१
	ब) इतर भांडवली जमा	०.०	०.०	०.०	०.०	०.०	०.०	०.०
	क) कर्जे व इतर रकमांचे	१.४	१.८	१.०	०.९	१.१	१.१	१.१
५.	भांडवली खर्च	१.८	१.०	१.१	१.५	१.१	१.८	१.१
६.	एकूण जमा	१२.४	१२.७	१२.१	१२.८	१३.४	१७.१	१५.१
७.	एकूण खर्च	१२.५	१२.७	१२.१	१२.१	१३.८	१७.१	१५.१
८.	आकस्मिकता निधीतून वितरीत	०.०	०.०	०.०	०.१	०.६	०.०	०.०
९.	अर्थसंकल्पीय तूट	०.१	०.०	०.०	०.०	(-) ०.१	०.०	०.०
१०.	राजकोषीय तूट	१.४	१.८	१.०	०.१	१.०	१.१	१.१
११.	प्राथमिक तूट	०.१	०.५	(-) ०.०	(-) ०.४	०.४	१.१	०.४

टीप - अ) कंसातील चिन्हांचा निर्देश ऋणी शिल्लक आणि तूट दर्शविण्यासाठी आहे. * सुधारित अंदाज ** अर्थसंकल्पीय अंदाज
आधार - वित्त विभाग, लेखानुदान भाषण

लेखानुदान आणि खर्च १०/२२

परिशिष्ट ५.१

अर्थसंकल्पका : महत्त्वपूर्ण तथ्यांकहरूको संक्षिप्त तुलनात्मक विवरण

(रु लाखमा)

क्रम	२०८१/८२	२०८२/८३	२०८३/८४	२०८४/८५	२०८५/८६	२०८५/८७[क]	२०८७/८८[ख]
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(अ) एकमुष्ट महसुली आय (१ + २ + ३ + ४)	१,७५,८२,५३६	१,९४,६९,६१९	१,९९,९५,४०३	१,७८,८२,११६	१,८९,९१,१५०	१,८९,९१,१५०	१,९६,५७,१७४
(१) राजस्व बाँडफाँड र अनुदान (१.१+१.२)	१,२६,६२,५८०	१,२६,६२,६१६	१,२७,१४,२४८	१,८७,५०,१८८	१,८८,८१,४१९	१,८८,५१,४१९	१,९४,३१,४१०
(१) राजस्व बाँडफाँड वापत प्राप्त हुने रकम	–	–	१५,५९३	१४,२०५	१४,२०५	८८,०००	१,१७,८००
(२) वैदेशिक अनुदान	११,९९१	८१,२४८	१५,८२४	१५,४१५	१७,०८९	१५,०००	१८,०००
(३) आन्तरिक ऋण परिचालन	११,७९०	११,८१३	१२,३४१	१८,५००	१८,८००	१८,०००	१९,०००
(४) राजस्व प्रशासनका राजस्व	१८,४७०	१२,६८८	१३,४५०	१५,३१०	१५,८२८	१५,०००	१९,५००
(५) विनियोजन खर्च न हुनुपर्ने	८,५०८	९,४७	९,४४५	१०,०८५	९,९११	११,९००	१०,४०४
(६) व्याजबापतको आय	९,०१८	९,४४१	८,९९५	८,९१९	८,४९८	९,२००	१०,००
(७) लगानीका लाभांश	१,४१८	१,४११	१,२००	२,०८८	२,१००	१,०००	१,०००
(८) प्रशासन र सुरक्षा सम्बन्धित शुल्क आय	१,२१९	१,४१९	१,४०५	१,५८३	१,५४१	१,५००	१,५००
(९) मालसामान तथा सेवाको आय	१,५८१	१,८४	१८९	८३०	७४९	१,२००	१,४००
(१०) विविध आन्तरिक स्रोत परिचालन शुल्क आय वापतको	१,२८४	१,७४१	१,५७०	१,४८१	१४१	१,५११	१,५११
(११) खुद्रे प्रशासनसम्बन्धित आय	नगण्य	०	नगण्य	नगण्य	०	०	०
(२) करका महसुल (१ + २)	१९,४२१	१२,७०१	१६,९८०	१८,८४४	१४,२१७	१५,१४७	१६,९५०
(१) आन्तरिक तर्फ राजस्व	९,०१८	९,२५१	९,४९३	९,४११	९,२७१	९,४१७	९,७८८
(२) मूल्य अभिवृद्धि महसुल	१८,४४१	१,४५०	१२,५०७	१२,९५३	१३,९८९	१३,९८९	१४,१४१
(३) बैदेशिक कर्जातर्फ हिस्सा (१ मै.ए.)	५८,०८६	९३,७१५	२१,१०२	३१,१५२	३६,१२७	२३,७१२	३१,०४४
(१) विदेश ऋण	८,८१५	१८,७१०	१९,९८८	२५,९२१	२२,९००	१,९८४	२२,२१९
(२) बैदेशिक अनुदान तर्फ सेवा ऋण	–	–	५११	१५,९४८	१५,१४८	१५,७११	१२,५८५
(३) वित्त व्यवस्थापनतर्फका ऋण व्यवस्थापन ऋण	९,९५५	७,४११	९,४१९	१०,७९८	९,९७७	९,८११	११,५१९
(४) लगानी	३,४८०	३,९४१	३,५०३	३,९८४	३,९१९	३,९३५	३,५१४
(५) बैदेशिक ऋणसम्बन्धी शुल्क	९,७१०	५,१००	३,२२१	३,१८१	३,५१९	३,२०१	३,२१०
(६) सेवा ऋण	४,८८०	५,४५१	४,४४४	२१०	०	२०	१५
(७) ब्याजको ऋण	१	१०	नगण्य	५	१	१	(१) ५
(८) दायित्वमा ऋण तर्फ सेवा ऋण	–	–	३,०१४	८१८	०	०	०
(४) सेवा व्यवसायबाहेक व्यवसायक व्यवसाय	१६,८११	१२,९५१	२०,८१९	१९,९६२	४९,७२५	५६,०८८	५६,८०१
(५) राजस्व बाँडफाँडको जम्मा (१ + २ + ३ + ४)	७८,२२२	५२,३००	४२,३५८	५०,६७८	८२,७११	३,४७,८८४	३,१५,२२१
(६) सम्पत्तिमा आय परिचालनबाहेक जम्मा (७+८)	१७,१७९	४८,१९६	४१,३७०	१६,०१५	५७,१५३	३,४७,५७१	३,११,५६६
(७) राजस्व प्रशासनसँग सम्बन्धित आय	२७,८११	४४,४१०	४१,५०१	१५,२८९	५९,२१५	३,४५,८०९	३,१८,५५०
क) कर प्रशासनबाहेकका कार्यालयबाट प्राप्त	५८४	९१०	१९८	३९१	१९८	१,०७०	१,०१९
(८) राजस्व प्रशासनबाहेक कार्यों से आयका स्रोतमा / अन्यत्रबाट	४३५	१,४४९	१,४४४	१,६०४	१,४१५	१,४०१	१,४११
(९) मूल्य अभिवृद्धि जम्मा / भिन्नमुद्रा [ग]	५७	०	०	०	(-) १,०००[घ]	०	०
(१०) खुद रकम (भिन्नमुद्रा) (अ + ब + क + ङ)	(-) ९२६	१,९१६	(-) ८,९१४	१९,५९१	११,१५१	(-) १,१९६	(-) १,७८७
(अ) आन्तरिकस्रोत, वार्षिक वित्तीय स्थितिको (भिन्नमुद्रा)	१,८०१	१,९१६	५,४७	४,१९	६,७१०	६,७१०	१,९१९
(ब) राजस्व बाँडफाँड (भिन्नमुद्रा) (१ + २)	(-) ९२१	९०१	(-) १९३	(+) ६,२०९	९,९११	(-) ८,३१०	(-) ८९
(१) आयतर्फ	१	३०१	४५	(-) १८१	३,७८१	(-) ७,३१८	(-) १५०
(२) बैनियोजनतर्फ	(-) ९३०	(-) २००	(-) २३१	(-) ६,०४३	(-) १९९	(-) ९७१	५२
(स) लगानी तर्फको (भिन्नमुद्रा) (१ + २)	९,७०९	९,८४०	९,१७०	४,४१९	५,१५०	४,४१८	४१०
(१) आयतर्फ	१,९०१	९,२००	४,७१०	६,४१९	५,८८०	६,५१९	(-) ९,४०५
(२) बैनियोजनतर्फ	५,५११	३,४००	(-) ७८०	४१९	(-) ९,८३	७११	५,७११
(ड) खुद	(-) ४,२८०	(-) ५,८४१	(-) १९,७०१	१९,५७०	२२,४९९	१७०	(-) १२,०१९
राजस्व जम्मा (अ + ब)	१,२२,१५०	१,५९,९१९	१,८९,१९९	१,४१,६७१	१,९५,१०९	१,२७,३८९	१,८४,११९

टिप्पणी : आयको महसुलमा बैनियोजन कर्जा प्रियोजनतर्फ सेवा ऋणबाहेकका अन्य सबै गणना । क अनुमानित आधारमा । ख अर्थसंकल्पमा आधार ।
ग भारत सरकारसँगको सम्झौताअनुसार (भिन्नमुद्रा), आन्तरिकस्रोत वित्तीयवर्षको स्थितिअनुसार (भिन्नमुद्रा), आन्तरिक ऋण परिचालनबाट प्राप्त (भिन्नमुद्रा) सम्बन्धी प्रावधानको आधार ।
आधार : वित्त विधेयक, नेपाल राजपत्र, आदेश

परिशिष्ट ५.३

वित्तव्यवस्थाचा : महसूली व भांडवली लोकलेखांतर्गत खर्चाचे वर्गीकरण

(₹ कोटी)

	बाब	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१[$]	२०२१-२२[$$]
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(अ)	महसूली खर्च (१ + २)	१,२०,३७४	१,२१,२२१	१,४१,५७१	१,४३,८२१	१,७०,३०५	१,२५,६७५	१,४१,२१३
(१)	विकास खर्च (अ + ब + क)	१,१६,७०३	१,२१,३१९	१,३६,०२३	१,०१,१५७	१,०७,१५५	१,२६,७०३	१,५०,०१७
	(अ) सामाजिक सेवा (१ ते ८)	५२,१९७	५७,२८२	६१,०५४	६,०१,१९९	१,२२,९४७	१,४३,३०८	१,५६,८५१
	(१) शिक्षण, क्रीडा, कला व संस्कृती	२२,८१७	२५,१५८	२८,४७१	५०,२२२	९२,१५७	१०,५२१	११,४१५
	(२) आरोग्य व कुटुंब कल्याण	१,२५७	१,१४१	१,१८०	१,१४१	१,५०९	१,०१७	१,८३१
	(३) पाणीपुरवठा व स्वच्छता, नागरीकरण व गगनचुंबन	१,०७१	१४,८१८	१४,२१८	१४,९७८	१३,३००	२१,१०४	२१,४१२
	(४) महिला व बालकल्याण	८१	१४	७१	१३१	१८०	१०१	१४०
	(५) अ.जा., अ.ज. व इतरांचे कल्याण	८,२१०	१,४८७	१२,४१२	१४,२१४	१३,४५०	१४,४१५	१२,२१९
	(६) श्रमिकांचे व कामगार कल्याण	७१	८१०	८२७	८८९	१११	१,४५१	१,४१८
	(७) समाज कल्याण व पेंशन	११,७१८	१,७१७	७,२११	१९,०१४	१२,२१८	१२,०१९	१९,१९८
	(८) इतर	८१	५१	११९	१७१	१२४	१९१	१८१
	(ब) आर्थिक सेवा (१ ते ९)	३६,०५२	४२,८४३	५४,३४१	५६,७५१	५६,४४३	६४,६१९	६७,७८३
	(१) कृषि व संलग्न सेवा	१,३५०	१६,२४०	१९,१७०	२०,०२०	२०,९१०	२५,१४८	२०,५८२
	(२) ग्राम विकास	५,४०१	७,४१८	९,५८१	९,११८	८,१४०	११,४०२	१२,५०७
	(३) विशेष क्षेत्र कार्यक्रम	१	(-)१	१	१	१	१	१
	(४) पाटबंधारे व पूर विनियमन	१,७१८	१,५४४	१,१८१	१,८१८	१,१७०	१,८७१	१,७७१
	(५) ऊर्जा	१,७४४	१,४११	८,१४९	१२,१४०	१२,११९	१,१०४	१,२७१
	(६) उद्योग व खनिजे	१,२०१	१,१०२	२,४१२	१,८००	१,२०१	१,८०१	१,४२०
	(७) सहकार व वित्त संस्थांना साहाय्य	५,५१२	१,१०९	५,४११	१,११८	४,१८०	५,१८०	१,१११
	(८) विज्ञान, तंत्रज्ञान व पर्यावरण	१०	१८०	११०	१८०	१८१	१०८	१९१
	(९) सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	१,७०१	१,१८०	२,२०१	३,४१४	२,७०१	१,१११	१,२७०
	(क) आर्थिक सहाय्याचा राज्य संस्था यांना व्याजाचा अनुदाने व अंशदाने	५,१९०	४,४१०	१५,४१९	१४,१०७	२१,१४४	२१,६८४	१५,३४१
(२)	विकासेतर खर्च (अ + ब)	४४,२७०	७१,६१०	७८,५१०	४४,७१०	१,०५,७५०	१,४६,१७१	१,९१,१११
	(अ) सर्वसाधारण सेवा (१ ते ५)	२६,२७८	३४,३७८	३९,१९६	३६,१४१	४१,४१०	४१,१७१	४९,१११
	(१) राज्यांचे कर	१,८५१	१,८१५	१,११४	१,२०९	१,४११	१,८५१	१,७१७
	(२) व्याजविषयक सेवा	१,४१४	१,१७०	१,७८४	१,१७०	१,१११	१,४१९	१,११९
	(३) राज्यसंघाचा वाटा	१२,१९८	१६,४४४	१८,४१०	२०,४१०	२१,१११	२८,१११	३८,१११
	(४) निवृत्ती वेतन आणि इतर सेवानिवृत्त लाभ	१५,४१८	१९,१११	२८,४१९	२०,८४१	२८,२७०	३१,१२१	३४,४११
	(५) राखीव निधींमध्ये हस्तांतरण	०	०	०	०	०	०	०
	(ब) सहाय्य प्रदाने व खाजा सेवा	२७,२१२	३१,३१२	३९,३१०	३४,५१३	३४,५६१	३७,७११	४४,३१८
(अ)	भांडवली खर्च (१ + २)	२४,१२१	३२,४१३	४०,३१०	४५,१२१	७८,३४१	१,२९,७१५	१,२९,७७०
(१)	विकास खर्च (अ + ब)	२२,१०८	२९,८०६	२९,८४१	२९,५१४	३८,२८५	४२,८१८	५८,४४८
	(अ) महसूली लोकलेखांतर्गत भांडवली खर्च	२२,०१३	२५,२१२	२९,८४१	३८,२८५	४२,८१८	५८,४४८
	(ब) राज्य शासनाकडून दीर्घमुदती कर्जे व आगाऊ रकमा	१,२१८	१,२००	१,१११	१,१९०	१,१११	१,१४१	१,१११
	(क) आंतरविभाग निधीमधे विनियोजन	२२१	०	०	३,१२८	१५,३५०	०	०
	एकूण खर्च (अ + ब)	२,२५,२८४	२,५६,१२१	२,८६,७६१	३,१२,२६०	३,७८,६६७	४,१४,१११	४,४४,०१०

टीप :- आलेखाचे संक्षिप्त रूपांतरण करता टिकाचिन्हांकित संख्या सदृशांकांक्षम असे नाही.

$ सुधारित अंदाज $$ अर्थसंकल्पीय अंदाज

आधार:- वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ५.४

सर्वसमावेशक कर्जा क प्रवृत्त दायित्वहरू

(रु करोड)

क्रम	२०८१-८२	२०८२-८३	२०८३-८४	२०८४-८५	२०८५-८६	२०८६-८७*	२०८७-८८**
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(क) आय खर्चको (१ + २ + ३) (खुद)	३०,४०९	४१,९९६	४७,६०९	४,७४९	४९,६६१	६७,२२९	७९,८९६
१) राजस्व परिचालनबाट संघ/प्रदेश/स्थानीय तहमा (निरन्तर)	२८,२५४	३६,४९६	३९,०७४	६,४१६	४२,६१०	८९,०१५	७५,६३५
२) बाँडफाँड गरिनुपर्ने कर्जा क अंशबापत रकम (निरन्तर)	(-) ३२१	(-) ३४३	(-) ३८१	(-) ५,८७७	(-) ८२	५११	८००
३) खर्चको खर्च (क + ख + ग)	२,४९९	५,९९९	५,७०९	६,८४९	११,४९५	(-) २,४९५	४९९
क) पारिश्रमिक निर्वाह निधी (निरन्तर)	१,७०९	१,९२४	५,४८	४९२	१,४९९	१,७०५	१,९२६
ख) राजस्व निधी (निरन्तर)	९	३०९	४८	(-) ३,८२३	३,४८२	(-) ३,४१८	(-) ११०
ग) स्थायी खर्च (निरन्तर)	९,२५१	३,२५०	४,४८०	३,९९९	५,८८७	३,५९९	(-) २,३०५
(ख) आय खर्चको (१ + २) (बित्तीयखर्च)	(-) ३,०१५	(-) ५,४४८	(-) ९४,२१८	९९,५०८	९५,५१९	४९७	(-) ९०,९१७
१) लगानीबाहेकको निरन्तर रकम ⁴	(-) ३,०१५	(-) २,४४८	(-) १,२१८	१९,५०८	२९,५१९	२९७	(-) ३०,९१७
२) ऋण व्यवस्थापन रकम (निरन्तर)[2]	०	०	०	०	(-) ९,०००	०	०
प्रवृत्त कर्जा क प्रवृत्त दायित्व (एक + दोस्र)	२७,३०८	३८,९९७	२३,३०७	२९,१५७	११९,४७९	६७,४८८	४९,९९८

टिप्पणी - आयको समीक्षात्मक हिसाबमा कर्जा हिसाबको संयोजन अनुसारमिलान हुन सक्दैन। * संशोधित अनुमान ** आर्थिकसम्भावित अनुमान

(१) लगानीबाहेकको निरन्तर रकममा सञ्चालनमा रहेका निधी, कोषहरू, नियमनका संस्थाहरूको आय पनि समेत जोडिएको हुनाले यसमा दोहोरो गणना हुन सक्ने देखिन्छ।

२ सञ्चालन अनुदानबाहेकका प्रवृत्तिगत (निरन्तर), आयोजनाबिनाका निर्माणमा संलग्नित मेसिनरीहरू (निरन्तर), आन्तरिक आयबाहेकका निधी (निरन्तर) मात्र समावेश गरिएको।

आधार: वित्त विभाग, महालेखा नियन्त्रक

परिशिष्ट ५.५

सामान्यतया उपभोग्य आवर्तीतर अन्तिम खर्च र भण्डारण निर्माणतर्फको खर्च

(रु अर्बमा)

विवरण	२०८०-८१	२०८१-८२	२०८२-८३	२०८३-८४	२०८४-८५*	२०८५-८६**
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(क)	(ख)
अ. उपभोग आवर्तीतर खर्च						
१. कार्यालयबाहेकको मालसामान (१.१ + १.२)	१३,०७४	१४,४७१	१५,९५९	१७,५९३	१९,३६३	२१,२७१
१.१ घरेलु आपूर्ति वस्तुहरू	१३,१७९	१४,४५१	१५,७९३	१७,३७९	१९,१७१	२१,०८२
१.२ विद्युतीकरण	१३,८९८	१५,३१०	१८,९१३	२८,९२०	२१,८४१	३१,९१२
२. घरायसी आपूर्ति सेवाबाहेक निजीतर खर्चहरू (२.१ + २.२ +२.३)	१९,५०१	१५,३८१	१६,३०३	१६,५१०	१८,७१०	१९,९२८
२.१ खाद्य	१,१११	१२,३८०	१०,९९४	१२,३८४	१५,७०५	१७,८४१
२.२ पेयपदार्थ	३,९०५	५,१११	५,८१६	६,३०९	६,९१४	७,६२५
२.३ सिजो	२,२९६	२,१७०	२,२००	५,०९९	६,९२५	६,३८९
उपभोग आवर्तीतर खर्चहरू	४६,५४५	५५,८५३	६०,०७९	६८,९७५	८१,५७०	९८,८७७
ब. भण्डारण निर्माणबाहेक खर्च						
१. कृषिजन्य	२,५४८	३,१६८	३,०४६	३,३८०	३,६३१	४,३९०
२. खनिज इन्धन	४,३५१	४,९७१	६,१९३	६,५१९	११,५३३	१४,२८५
३. इस्पात भण्डारणे खर्च	७,९५३	८,९७५	१०,२३६	१०,२१९	७,१९७	६,७०८
४. उद्योगसञ्जालको कार्यसञ्चालन	११०	१०६	१०१	९६	९२	९०
५. यातायातको आपूर्ति व्यवस्थापनको	३,७६	३,७५	१९८	३,७४	३,७१	३,७००
६. व्यापारसँग्रहालय पसल	४	४	४	४	५	५
७. उद्योग भवनेत्तर भण्डारण निर्माणबाहेक खर्च (१ देखि ६)	१०,९१०	१९,५३०	१९,०४१	२४,०१९	२९,८१५	३६,९१४
८. व्यवसायिक खरल	९	९	०	०	०	०
९. उद्योग भण्डारण निर्माणतर्फ (७+८)	१०,९१८	१९,५३०	१९,०४१	२४,०१९	२९,८१५	३६,९१४

टिप्पणी : आवश्यक सूचीभित्र विवरणमा भएको पुँजीगत सेवाका सूचकहरूलाई अन्तर गरिएको छैन।

* यस अघिको अनुमान

** अनुमानित अनुमान

@ उत्पादन मन्त्रालय र विभिन्न व्यावसायिक सङ्घ संस्थाहरूसँग आवश्यक छलफल गरिएको छ।

$ यातायात मन्त्रालयसँग आवश्यक छलफल गरिएको छ।

आधार: आर्थिक र वार्षिकी मन्त्रालयबाट प्राप्त तथ्याङ्क अनुमान

६

संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार

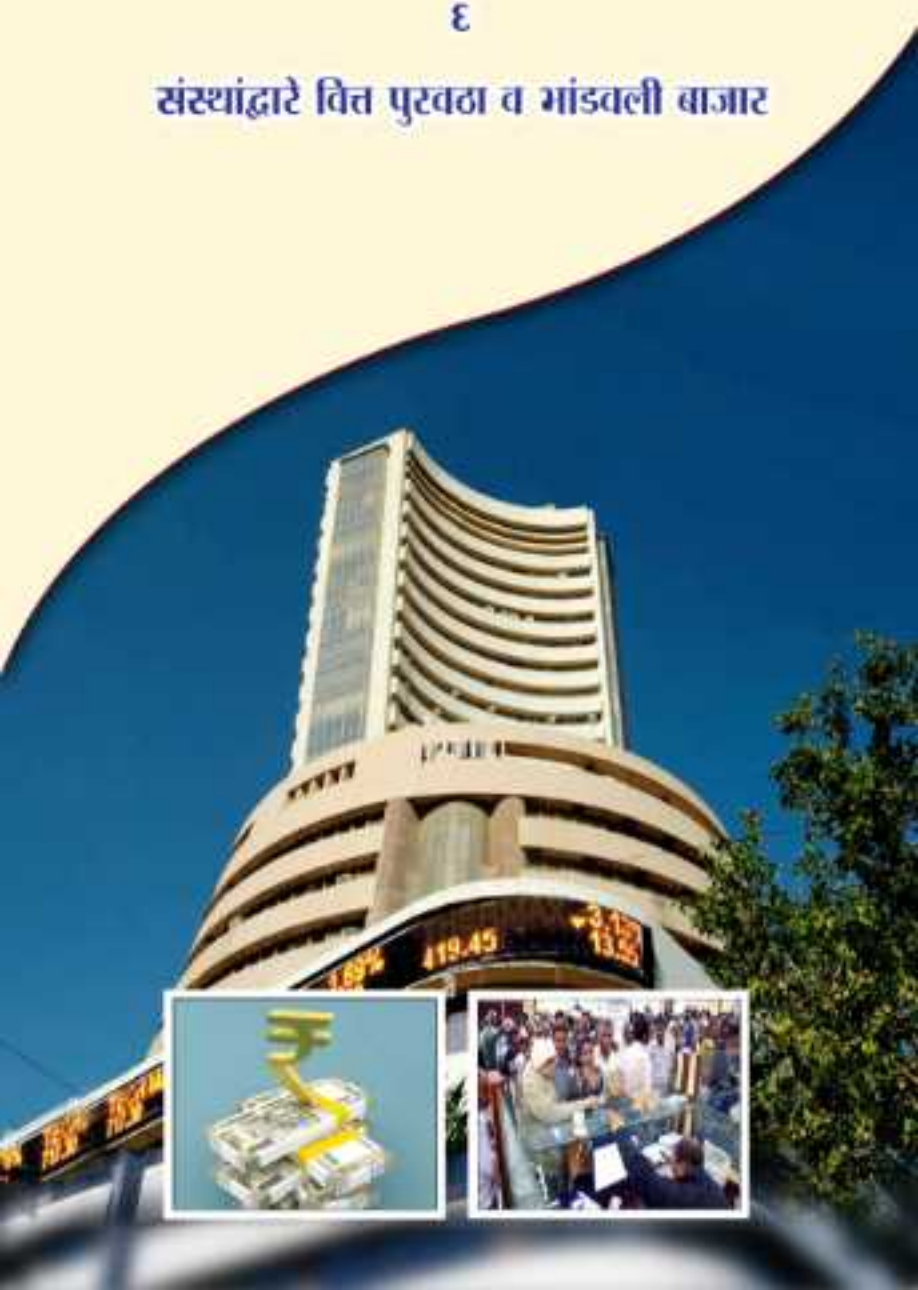

६. संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार

६.१ वित्तीय संस्था, बाजार, हाताळणीत असलेली साधने आणि यांतील वित्तीय प्रवाहांचे आर्थिक विश्लेषण महत्त्वाचे आहे. वित्तीय संस्था आर्थिकांचा निधी एकत्रित करतात, उपयोजकांसाठी ऋणव्यवहारांचे व्यवस्थापन करतात आणि जोखीम विभागण्यामध्ये मदत करतात. बँकेतर संस्था या समूह वित्तीय सेवा आहेत ज्या बिगर बँकेतर संस्था वित्तीय सुधा पुरवतात असे म्हणतात.

बँकेतर संस्था

६.२ बँकेतर संस्था या ठेवी व नाणुपत्रेतर पर्यायांचे स्वरूपात वित्तीय समूह संस्था आहेत. अनुसूचित व्यापारिक बँकांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, खासगी बँका, विदेशी बँका, सहकारी बँका इत्यादींचा समावेश होतो.

६.३ दि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात एकूण २३,१६० अनुसूचित व्यापारिक बँकांची कार्यालये (बँकांत एकूण बँक कार्यालयांपैकी सुमारे नऊ टक्के) कार्यरत होती. त्यापैकी २४.२ टक्के ग्रामीण भागात, २३.९ टक्के निम-शहरी भागात व २१.३ टक्के शहरी भागात होती. अनुसूचित व्यापारिक बँकांमधील कर्ज-ठेवी प्रमाण राज्यभरातील १४.८ टक्के तर अखिल भारतीयस्तरी ७१.२ टक्के होते. राज्यातील अनुसूचित व्यापारिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे तक्ता ६.१ मध्ये दिले आहे, तर याबाबतची मासिकता परिशिष्ट ६.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१ राज्यातील अनुसूचित व्यापारिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे

(दि.३१ मार्च रोजी)

तपशील	ग्रामीण		निम-शहरी		शहरी		एकूण	
	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१
बँक कार्यालये (संख्या)	५,६८६	५,६८९	५,५४८	५,४४९	४,८५०	४,८८८	१४,९१४	१४,९८०
ठेवी (₹ '००० कोटी)	९१.४१	९९.०९	६८६.४८	१९६.५५	२,४४१.४८	२,७५७.८४	२,७५९.४७	३,०१६.४५
कर्जे (₹ '००० कोटी)	५६.९३	६८.२९	९६.७६	१११.४१	२,६७५.८३	२,४९२.५४	२,८१६.११	२,८७१.७४
कर्ज-ठेवी प्रमाण (टक्के)	५८.८	६९.९	१२.५	१६.७	१०८.९	९८.७	१०२.६	९४.८

स्रोत: राज्यस्तरीय पिढ्यांत बँक

६.४ दि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी जेथे अनुसूचित व्यापारी बँक कार्यालय व्यवसायी लोकसंख्येच्या राज्यात १,४५९ तर अखिल भारत सरासरी १,०७४ होती. दि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात १४,२७७ तर अखिल भारत सरासरी २,१६,२४५. एटीएम सुविधा उपलब्ध होत्या. राज्यातील अनुसूचित व्यापारिक बँकांच्या साडेतीन टक्के व साडेतीन कर्जे दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी अनुक्रमे ₹ २,४५,७८१ व ₹ २,९१,७०७ होती या अखिल भारतासाठी सरासरी अनुक्रमे ₹ ८८,१७८ व ₹ १,२६,०१९ होती. राज्यातील अनुसूचित व्यापारिक बँकांमधील एकूण ठेवी व कर्जांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचा हिस्सा अनुक्रमे ५०.९ टक्के व ४४.४ टक्के आणि खासगी बँकांचा हिस्सा अनुक्रमे ३७.२ टक्के व ४४.१ टक्के होता. बँक गट निहाय राज्यातील अनुसूचित व्यापारिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे तक्ता ६.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.२ बँक गट निहाय राज्यातील अनुसूचित व्यापारिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे

(दि.३१ मार्च रोजी)

बँकगट	बँक कार्यालये (संख्या)		ठेवी (₹ '००० कोटी)		कर्जे (₹ '००० कोटी)		कर्ज-ठेवी प्रमाण (टक्के)	
	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१
सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका	७,९१९	७,७८०	१,४५५.०८	१,५४९.४०	१,३७८.९३	१,३७२.२७	९४.७	८८.८
विदेशी बँका	११	११	३०९.३३	३१४.८५	२८३.११	२८४.९३	९१.२	९७.०
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	७२१	७२१	१५.२७	१८.१५	८.७५	१०.८१	५३.९	५९.७
खासगी बँका	५,८९३	५,९२६	१,०४९.०५	१,१७०.७५	१,२७५.७०	१,४३०.५८	११६.५	१२५.८
नागरी बिगर बँका	५२४	५१८	१४.८४	१४.७०	७.८९	१२.३०	५२.२	८७.९
एकूण	१४,१४०	१४,१७०	२,७५९.४७	३,०१६.४५	२,८१६.११	२,८७१.७४	१०२.६	९४.८

स्रोत: राज्यस्तरीय पिढ्यांत बँक

६.५ ग्रामीण भागात बचतीचे प्रमाण शहरी ठेवींपेक्षा जास्त आहे तर कर्जाचे प्रमाण शहरी ठेवींचे प्रमाण बचतीपेक्षा जास्त आहे. खाली दिलेल्या तक्त्यानुसार राज्यातील अनुसूचित व्यापारी बँकांमधील ठेवी तक्ता ६.३ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ६.३ खाली दिलेल्यानुसार राज्यातील अनुसूचित व्यापारी बँकांमधील ठेवी

(रक्कम कोटी रुपये)

खाली दिलेल्या	ठेवी (₹ ००० कोटी)								मागील वर्षाच्या तुलनेत वाढ/घट टक्केवारी
	२०२०				२०२१				
	ग्रामीण	निम-शहरी	शहरी	एकूण	ग्रामीण	निम-शहरी	शहरी	एकूण	
चालू	४.२६	१०.९९	१८१.७८	२०१.८८	५.२१	१८.४१	२४९.२६	२७८.८७	३८.१
बचत	३५.४१	८१.२१	३१८.५१	४७५.४१	४१.४१	८३.०५	५१९.६८	६०३.३०	२६.१
मुदत ठेवी	४१.४८	८५.१४	१,४७५.२८	१,६४९.४१	४१.२१	८३.१५	१,७१८.४०	१,८४३.८७	११.८
एकूण	९१.४१	१८९.४८	१,९४१.८८	२,१७९.८७	१०५.१९	२१२.१९	२,४१९.११	२,७८८.४१	८.१

आधार: बँकांचे त्रैमासिक विवरण पत्रे

६.६ दि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी एकूण ठेवी कर्जे देणाऱ्या ग्रामीण सहकारी बँकांमध्ये ठेवींचा हिस्सा ५५.० टक्के तर त्या खालोखाल खाजगी बँकांचा हिस्सा ३७.४ टक्के होता. राज्यातील अनुसूचित व्यापारी बँकांकडील ठेवी कर्जे तक्ता ६.४ मध्ये दिल्या आहेत.

६.७ दि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यातील अनुसूचित व्यापारी बँकांकडील एकूण ठेवी कर्जेपैकी २१.० टक्के ठेवी कर्जे ग्रामीण भागात प्रकाशादान होते, त्या खालोखाल मिश्र मुलाखा असलेल्या शहरांकडील ठेवी कर्जे २०.१ टक्के तर अनुसूचित व्यापारी शहरांकडील ठेवी कर्जे १८.१ टक्के होते. राज्यातील अनुसूचित व्यापारी बँकांकडील शहर निहाय ठेवी कर्जे तक्ता ६.५ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ६.४ राज्यातील अनुसूचित व्यापारी बँकांकडील ठेवी कर्जे

(रक्कम कोटी रुपये)

बँक गट	ठेवी कर्जे (₹ ००० कोटी)		मागील वर्षाच्या तुलनेत वाढ/घट टक्केवारी
	२०२०	२०२१	
सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका	१,३१८.९१	१,३७८.१५	(+) ४.४
विदेशी बँका	१७१.५५	१९८.००	(+) १.१
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	८.४५	७.९१	(-) १.८
खाजगी बँका	९२६.९१	१३५.२९	६.४
सहकारी बँका	१.८९	१२.४०	२५.८
एकूण	१,५१९.०९	१,७०४.८०	(+) ७.३

आधार: बँकांचे त्रैमासिक विवरण पत्रे

तक्ता ६.५ राज्यातील अनुसूचित व्यापारी बँकांकडील व्यवसाय गट/ प्रकार निहाय ठेवी कर्जे

(रक्कम कोटी रुपये)

व्यवसाय गट / प्रकाराचा तपशील	ठेवी कर्जे (₹ ००० कोटी)		मागील वर्षाच्या तुलनेत वाढ/घट टक्केवारी
	२०२०	२०२१	
कृषि व संलग्न कार्ये	१९.२५	१७२.१०	६.१
उद्योग व लघु उद्योगधंदा	४१.७४	३४.२१	(-) १.१
वस्तूनिर्माण	५०.४३	४५.४३	(-) ६.०
घाऊ, चालू व मालवाहतूक	१२८.३०	१२१.५७	(-) ५.३
बांधकाम	१३५.४१	१९९.११	(+) ६.५
वाहतूक	६१.८२	६६.४४	३.९
व्यावसायिक व इतर सेवा	२०१.११	१८१.११	(-) ९.८
व्यापार	४१.४८१	१५२.५१	१७.१
किरकोळ गृहकर्ज	५१५.२०	५०१.१३	(-) १.७
वैयक्तिक कर्जे	१७०.१९	१९५.३७	११.७
इतर	६.४५१	६.४१	४.२
एकूण	१,५१९.०९	१,७०४.८०	(+) ७.३

आधार: बँकांचे त्रैमासिक विवरण पत्रे

६.८ मागील तिमाहीचे बँकांनी अनुसूचित व्यापारी बँकांना त्यांच्या कर्जपैकी किमान हिस्सा प्राधान्य क्षेत्रासाठी देणे बंधनकारक केले आहेत. दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्याचा (४५.२ टक्के) ठेवी कर्ज कृषि व संलग्न कार्यक्षेत्रासाठी, तर त्या खालोखाल खाजगी, लघु व

एकत्र उद्दिष्टांकडे (१९.२ टक्के) होते. राज्यातील अनुसूचित व्यापारिक बँकांनी प्राधान्य क्षेत्रास वितरित केलेल्या अग्रिमांकडे पाहे करणे तक्ता ६.६ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता ६.६ : राज्यातील अनुसूचित व्यापारिक बँकांनी प्राधान्य क्षेत्रास वितरित केलेल्या अग्रिमांकडे पाहे करणे

(टक्केवारी)

प्राधान्य क्षेत्र	खाती संख्या (लाख)		पाहे करणे (₹ लाख कोटी)	
	२०२०	२०२१*	२०२०	२०२१*
कृषि व संलग्न क्षेत्रे	३.८१	३.५७	१७८.५२	१७८.७१
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग	३.८५	३.९४	३१५.७६	३४८.४१
शिक्षण	११०	१२१	५.५४	५.३१
गृहनिर्माण	१.०३	१.०५	१४१.३८	१५८.११
निवास	२	२	१९.७०	१९.७६
इतर	१.४१	१.५१	३०९	३.३१
एकूण	**१९.१४१**	**१२.९१०**	**६८१३.३५**	**६१०९.१९**

आधार : व्यापारिक पिढ्यांचे बँक

* अनंतिम

प्राथमिक कर्ज आराखडा

६.१ राज्याचे भागातच आर्थिक विकासासाठी राज्य स्तरावरील बँकिंगकडून कर्ज उपलब्धता व्यवस्थापित करणे उपलब्धता व्यवस्थापित करण्यासाठी जिल्हा हा घटक मानून 'लीड बँक पद्धत' सन्मान केली आहे. प्राथमिक कर्ज आराखड्यामध्ये प्राधान्य व दुर्लक्षित क्षेत्रांना पुरेसे आणि वेळेत प्रवाहांना कार्यपुस्तिका होत असतात. राज्यातील बँकांत सभासदांचे नियंत्रक बँक राज्यका प्राथमिक कर्ज आराखडा तयार करून प्रतिनिधित करते. बँक लीड व्यवस्थापक या बँकेत राज्यांचे नियंत्रक बँक व्यापार घोषित केले आहे. सन २०२१-२२ साठी राज्यका प्राधान्य क्षेत्रासाठी प्राथमिक कर्ज आराखडा ₹ ४.६१ लाख कोटींचा होता. या आराखड्यामध्ये 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्रचा हिस्सा ३५.८ टक्के तर 'सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग, खादी व ग्रामोद्योग' क्षेत्रचा हिस्सा ५.४ टक्के होता. प्राथमिक कर्ज आराखड्यामधील प्राधान्य क्षेत्रासाठी राज्यात वितरित केलेले कर्ज तक्ता ६.७ मध्ये तर निराकरणित प्राथमिक कर्ज आराखडा पोटोपाट ६.२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ६.७ : प्राथमिक कर्ज आराखड्यामधील प्राधान्य क्षेत्रासाठी राज्यात वितरित केलेले कर्ज

(₹ लाख कोटी)

प्राधान्य क्षेत्र	लक्ष्य		साध्य		शेकडेवारी (साध्य)	
	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२०-२१	२०२१-२२*	२०२०-२१	२०२१-२२*
कृषि व संलग्न क्षेत्रे	१३.६३	१६.१२	१२.१८	५८.०९	७५.११	७९.३१
सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग, खादी व ग्रामोद्योग	२७८.७१	२४९.१३	२५३.७५	१७८.८५	९२.३१	६८.५
इतर	१२.६१	१६.०३	७८.४१	११.९१	६.७५	७.६०
एकूण	**३४४.५१**	**४१२.८७**	**१७७.३४**	**१७०.७१**	**९१.१६**	**५१.६७**

आधार : राज्यातील पीकर्ज समिती, आराखडा राज्य

* अनंतिमतेने

सूक्ष्म वित्त पुरवठा

६.१० बँकांनाचा किंवा कार्ये उपलब्ध नसलेल्या व्यक्तींना किंवा गटांना छोटा वित्त पुरवठाद्वारे आर्थिक सेवा प्रदान केल्या जातात. यात कर्ज पुरवठाद्वारे बचत, विमा, रक्षणीय हस्तांतरण, वापसीवेतन, हप्त्याची लवकर उकलाच्या सेवांचा समावेश आहे. 'व्यवस्थाकाच गट बँक जोडणी कार्यक्रम' हा मध्यम आयातीत सर्वांत मोठा सूक्ष्म वित्त पुरवठा उपक्रम आहे. 'व्यवस्थाकाच गट बँक जोडणी कार्यक्रम' अंतर्गत राज्यातील व्यवस्थाकाच गटांच्या बचती, कर्जवाटप व परतावा कर्ज तक्ता ६.८ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ६.८ 'स्वयंसहाय गट बँक जोडणी कार्यक्रम' अंतर्गत राज्यातील स्वयंसहाय्य गटांच्या कर्जाची, कर्ज खाते व थकीत कर्जे

(रकमा रुपये कोटी)

बँक प्रकार	तपशील	दृढ स्वयंसहाय्य गट		दाखलीत/स्वयंसहाय्यांची अंतर्गत स्वयंसहाय्य गट		संबद्ध पतीकरण स्वयंसहाय्य गट	
		संख्या	रक्कम (रु कोटी)	संख्या	रक्कम (रु कोटी)	संख्या	रक्कम (रु कोटी)
सहकारी	कर्जे	३,९२,७९२	१,७८८.४१	१५,८३३	७४४.१२	३,५१,२७१	१,४१९.८१
	कर्जखाते	३८,२१४	३१८.५५	१५,८१४	१७६.१५	३५,६८८	२९६.७०
	थकीत कर्जे	३६,२२२	३२८.५१	१३,७१८	१२८.७४	३३,०४४	३१८.७१
प्रादेशिक ग्रामीण	कर्जे	१,२६,९५५	२१८.४१	११,८०१	१७८.५१	१,०५,३५०	१७८.५३
	कर्जखाते	१९,१९३	६०.३८	१३,१९३	२१५.७१	१९,१९३	६०.३८
	थकीत कर्जे	१७,३१०	१९२.३१	१५,१९२	२५१.८१	१७,३१०	१९२.३१
व्यापारी बँक	कर्जे	५,१९,२२९	७९२.३०	२,३२,२९१	३७१.२७	३,८२,७९५	५५७.२४
ग्रामीण सहकारी बँक	कर्जखाते	७८,७ ७०	५२३.१९	२८,५४१	२२३.१९	३३,६५१	७९२.५५
	थकीत कर्जे	१,५८,८१९	१७१.५१	३३,७६५	५५.६१	८७,८८८	८५१.२१
खाजगी बँक	कर्जे	१,८८,५५०	५५२.७५	१,४४,९९६	१९१.६३	१,८३,७५१	७९५.८४
ग्रामीण सहकारी बँक	कर्जखाते	४१,८४१	१८७.६५	१९,४१२	७८.८२	४१,७८१	१८१.७८
	थकीत कर्जे	८१,६३६	१,२३५.१४	४५,११४	१७८.१२	८२,६७१	१,२२८.७७

आधार : गटसेवा

*दाखलीत/स्वयंसहाय्यांची : दाखलीत दर्जाचे गटांची संख्या / खाते यांची रक्कम यांची माहिती उपलब्ध नाही

वित्तीय समावेश

६.११ ग्रामीण घटक व लगत उपनगर राज्यात वित्तीय सेवा उपलब्ध होणे यासाठी सेवेचा व पुरेसा प्रमाणात वित्तपुरवठा होणे आवश्यक आहे. वित्त पुरवठा विश्वासार्ह प्रक्रियेद्वारे वित्तीय समावेश होय. ग्रामीणांसाठी जन-धन योजना हा वित्तीय समावेश विषयक महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रम आहे. राज्यात दि. ३१ मार्चपर्यंत १.८१ कोटी व्यक्तींना जन-धन योजनेअंतर्गत उघडण्यात आली असून त्यापैकी १.७५ कोटी (९६.८ टक्के) खाती ग्रामीण / निम-शहरी भागातील होती व या सर्व खात्यामध्ये उघडण्यात ३८,३४१.८६ कोटी रुपयांचा विश्वास होती त्यापैकी २.३६ कोटी 'शून्य खाती' या सदरात मोडत होती. अनुसूचित व्यापारी बँकांनी वित्तीय समावेशनांतर्गत पुरविलेल्या विविध बँकिंग सुविधांचा तपशील तक्ता ६.९ मध्ये दिला आहे व ग्रामीण जन-धन योजनेचा जिल्हा निहाय तपशील परिशिष्ट ६.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ६.९ : राज्यातील अनुसूचित व्यापारी बँकांचे वित्तीय समावेशनांतर्गत पुरविलेल्या बँकिंग सुविधा

(रकमा रुपये कोटी)

तपशील	२०१९	२०२०	२०२१
राज्यात असलेली बँकांची शाखा (संख्या)	४,१९०	४,७५४	५,४१८
वित्तीय वित्तसंस्थांचे गावांचा लाभार्थी खातेदारांची (ग्रामीण सुविधा उपलब्ध असलेली)			
संख्या (०००)	७०,३०८	४१,५१३	४४,६५९
रक्कम (रु कोटी)	८,७५५.५	१२,०९५.२	१६,८०८.१
वित्तीय वित्तसंस्थांचे गावांचा लाभार्थी खातेदारांनुसार वर्गीकृत सुविधा उपलब्ध असलेली लोकसंख्या कुटुंब उपलब्ध असलेली लोकसंख्या (रु कोटी)	१२.७	१२.९	५३.१
वित्तीय वर्गीकृत कार्ये			
कार्यरत असलेली संख्या (०००)	२,२१४	२,७२५	३,०१८
थेट रक्कम (रु कोटी)	४१,८८१.३	५८,८७ ९.१	४१,५२१.२

आधार : व्यापारी बँकांचे बँक

* तात्पुरती

६.१२ उद्योगांसाठी मुद्रा योजनेचा मुख्य उद्देश सूक्ष्म उद्योगांच्या माध्यमातून वित्तीय संस्थांच्या उपलब्धता करून स्वयं उद्योग व विकसित करणे आहे. मुद्रायोजनेच्या माध्यमातून लघुउद्योग क्षेत्रातील ३ प्रकारच्या वित्तीय सहाय्यामार्फत वित्तीय सहाय्य उपलब्ध करण्याचे ध्येय आहे. या योजनेअंतर्गत किशोर होती कर्जे उपलब्ध वित्तीयांत गुंतवणुकीचा सर्व सूक्ष्म व लघु उद्योगांना ते २० लाखापर्यंत सुलभरीत्या कर्जे मंजूर होत. या योजनेअंतर्गत लाभार्थी घटकांच्या विकास स्तिती व आर्थिक स्थिरता यानुसार कर्जाचे 'शिशु' (१ ५०,००० पर्यंत), 'किशोर' (१ ५०,००० ते १ ५ लाख) आणि 'तरुण' (१ ५ लाख ते १० लाख) असे वर्गीकरण केले आहे. ग्रामीणांसाठी मुद्रा योजनेचे जानेवारी तक्ता ६.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.५० ग्रामपंची मुद्रा योजनेची प्रगती

(₹ कोटी)

प्रकार	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१
शिशू			
खात्यांची संख्या	१४,५०,५७०	१४,९२,३७१	१५,१९,०७१
मंजूर कर्ज	३५,२१५.०६	३८,१४६.७४	४,८४६.१६
वितरित कर्ज	१८,०५२.०७	१२,११४.२८	९,८०१५.५८
किशोर			
खात्यांची संख्या	५,१८,२४१	५,०५,१८४	५,२४,१४१
मंजूर कर्ज	८,३२४.४१	७,४९८.२१	८,४१९.१५
वितरित कर्ज	८,२०७.२८	७,२१८.४४	८,४४०.४१
तरुण			
खात्यांची संख्या	१,२५,१४२	१,३३,१११	१,०८,०५५
मंजूर कर्ज	७,४१९.७५	८,३४१.२८	७,४७५.१०
वितरित कर्ज	७,४४९.१४	८,०१५.१९	७,२०५.५५
एकूण			
खात्यांची संख्या	२१,८५,२८१	२३,३१,०४१	२२,३५,२२५
मंजूर कर्ज	५५,४६८.१४	५७,९०२.५१	६३,०१६.२८
वितरित कर्ज	३५,०४१.११	३७,३१८.७०	३९,४४१.१४

आधार: राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, महाराष्ट्र राज्य

ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी

६.१६ ग्रामीण पायाभूतीय पायाभूत सुविधांसाठीच वापरू उपलब्ध व्हावे म्हणून राज्य शासनाच्या कार्यक्षेत्राखाली राज्य शासनाच्या खर्चाच्या पायाभूती क्षेत्र शासनाने २०१५-१६ मध्ये ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी सुरू केला आहे. या निधीचे व्यवस्थापन नाबार्डकडून होते. त्या अनुषंगाने वित्तीय संस्थेच्या प्रकल्प क्षेत्र कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी पात्रतेचे निकष निश्चित करण्यासाठी राज्य शासनाने ग्रामीण पायाभूत विकास निधीमध्ये नवीन कार्ये समाविष्ट करणे आवश्यक आहे. या दृष्टीने राज्यस्तरीय बँकिंग समितीच्या उपसमितीने ग्रामीण पायाभूत विकास निधीमध्ये नवीन कार्ये समाविष्ट करण्याबाबत शिफारस केली आहे. या शिफारसीनुसार राज्यस्तरीय बँकिंग समितीच्या दुसऱ्या उपसमितीने ग्रामीण पायाभूत विकास निधीमध्ये नवीन कार्ये समाविष्ट करण्याबाबत शिफारस केली आहे. या शिफारसीनुसार एकूण १८ कार्यांचा प्रस्तावित आहे. यापैकी २०२१ अखेर या कार्यक्रमान्वयांतर्गत २६ या टप्प्या नाबार्ड कार्यान्वित करता येईल. ३५० कोटी कर्जाचे प्रस्ताव वितरण करण्यात आले आहे. ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीअंतर्गत पंजूर प्रकल्प व वितरित झालेल्या कर्जाचा तपशील तक्ता ६.११ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ६.११ ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीअंतर्गत मंजूर प्रकल्प व वितरित झालेले कर्ज

वर्ष	कर्ज	मंजूर प्रकल्प (संख्या)	वितरित कर्ज (₹ कोटी)
२०१७-१८	१९१५-१७	१२,०४४	८,०४९.३८
२०१८-१९	२०१५-१७	२,१७१	५,१९०.४१
२०१९-२०	१७१५-२०१९	५१	१५८.४१

आधार : नाबार्ड

संयुक्त भांडवली संस्था

६.१४ संयुक्त भांडवली संस्था विविध मुख्य उद्योग, व्यवसाय व सेवांचा मुख्य उद्योग यांच्या भागीदारी योजना या संयुक्त प्रयत्नाचा योजनेचा उपलब्ध करून संस्था. दि. ३१ मार्च २०२१ रोजी सेवाक्षेत्रांत एकूण १६,३५,२१६ संयुक्त भांडवली संस्थांची नोंदणी होती (१.७ टक्के वाढ) उत्पादन कार्यरत होत्या. या एकूण भागीदारीसंस्थांमध्ये राज्यातील ग्रामीण क्षेत्रांचा हिस्सा १६.८ टक्के होता. संयुक्त भांडवली उद्योगांचे भागभांडवल तक्ता ६.१२ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ६.१२ संयुक्त भांडवली संस्थांचे भागभांडवल योजनेचे भाग भांडवल

(वैध्य भाग होते)

क्षेत्र	नवीन				अस्तित्वात असलेल्या			
	संख्या (संख्या)		भागभांडवल योजनेचे भाग भांडवल (₹ ००० कोटी)		संख्या (संख्या)		भागभांडवल योजनेचे भाग भांडवल (₹ ००० कोटी)	
	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१
ग्रामीण	१,१२,३१८	१,३८,४१७	४४१.८१	४११.१२	१२,३५,६४३	१४,७४,१११	१,५८१.८१	१,७११.१४
शहरीकरण	१५,०५१	१५,८८७	१८७.५१	७०१.१५	१५,८१९	१५,१४१	२,१४८.१२	२,८१०.४१
एकूण	१,२५,४७०	१,५३,५०१	१,०१३.२७	१,०१५.८८	१४,०१,५७०	१६,३५,२१६	४,५२०.५४	४,६१९.६७

आधार: नियोजन व्यवस्था आर्थिकता, जीव तपशील

भागभुलाल फंड

६.१५.१ भागभुलाल फंड हे गुंतवणूकदारांचे रक्षण एकत्रित करून सरकार, रोखे व इतर क्रोसिट्रोसेन्स गुंतवणूक करणारे संस्थान आहे. सन २०१७-२१ मध्ये भागभुलाल फंड द्वारे देशात झालेलेल्य हे ६,६४,७५५ कोटी निव्वळ उत्पादनांच्या तुलनेत राज्यात हे ८,५७,१८७ कोटी उत्पादन झाले. सन २०२१-२२ मध्ये राहे सर्टिफर अखेर सरकार लाभकेंद्रांसाठी अनुदाने हे ६,६१,५११ कोटी व हे ७०,८६६ कोटी होतील. भागभुलाल फंडद्वारे झालेली उत्पादन तक्ता ६.१६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१६ भागभुलाल फंडद्वारे झालेली उत्पादन

(₹ ००० कोटी)

वर्ष	चालू भागभुलाल फंड	अधिसाधारण भागभुलाल फंड
२०१९-२०	६६,७४	१८,७४,७०
२०२०-२१	७१,४४	८,२१,६१३
२०२१-२२*	५६,८२	३,२५,९ ४०

आधार : सर्वसाधारण भागभुलाल फंडद्वारा प्रकाशित * तात्पुरतेसाठी

विशेष वस्तू व्यापार विनिमय केंद्र

६.१५.२ किरकोळ गुंतवणूकदारांना प्रवेशासाठी भारतीय कमोडिटी एक्सचेंज लिमिटेड (एमसीएक्स) व नॅशनल कमोडिटी अँड डेरिवेटिव्हज एक्सचेंज लिमिटेड (एनसीडीईएक्स) ही मुक्त विशेष वस्तू विनिमय व्यवहार केंद्रे राज्यात कार्यरत आहेत. एमसीएक्स व एनसीडीईएक्स यांची उलाढाल तक्ता ६.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१७ एमसीएक्स व एनसीडीईएक्स यांची उलाढाल

विशेष वस्तू व्यापार विनिमय केंद्र	व्यवहारात विशेष वस्तू (संख्या)			उलाढाल (₹ ००० कोटी)		
	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
एमसीएक्स	३०	३०	३४	८,३१०	८,२३५	९,०४१
एनसीडीईएक्स	२१	२१	२४	४८२	४१०	६८४

आधार : वरीलप्रमाणे * तात्पुरतेसाठी

विमा

६.१५.३ विविध व्यवसायांत परिस्थितीमुळे उद्भवणाऱ्या आर्थिक नोकसानीपासून व्यवसायांचे संरक्षण करणारे विमा हे सर्वात प्रभावी नोकसान व्यवस्थापन साधन आहे. व्यवसायी व उद्योजक सुरक्षिततेमुळे होणाऱ्या व्यवसाय व नवीन हानीच्या नोकसानी यापासून आर्थिक सुरक्षा देण्यासाठीसाठी हे क्षेत्र सक्षम आणि गुंतवणूकीस प्रोत्साहित करते. व्यवसाय विकास करण्यासाठी व्यवसायाला होणाऱ्यांसाठी निधी निर्माण होते. राज्यात आयुर्विमा क्षेत्रात १४ कंपन्या कार्यरत आहेत. सन २०२०-२१ मध्ये राज्यातील एकूण आयुर्विमा व्यवसायामध्ये खासगी आयुर्विमा महामंडळाचा हिस्सा नानवर्षांच्या ६०.६ टक्क्यांवरून सुमारे ६२.२ टक्के होते. त्यामध्ये प्रामुख्याने व्यवसायात वैयक्तिक आयुर्विमा पॉलिसींची संख्या तक्ता ६.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१८ व्यवसाय उलाढालीत व्यवसायात वैयक्तिक आयुर्विमा पॉलिसी

व्यवसाय		संख्या (०००)			विमा रक्कम (₹ कोटी)		
		२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१
महाराष्ट्र	खासगी	१,१५०	१,२५१	१,३०४	१९,८४४	२१,०८४	१७,०८१
	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	३,२७०	३,६८०	१,९४१	४६,६१०	४८,५१३	४४,६००
	एकूण	**४,४१०**	**४,९३१**	**३,२४५**	**५३,४८१**	**६९,५८०**	**६१,६८१**
अखिलभारत	खासगी	९,२५१	९,९५८	९,४५१	७१,४४०	८१,८५१	१,४० ४८
	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	२१,७१०	२१,९१५	२१,०५०	१,४८,७५१	१,८८,३५२	१,८८,९१५
	एकूण	**३८,९८०**	**३८,८८१**	**३८,२९९**	**२,१४,९७१**	**२,५१,०००**	**२,७८,१४४**

आधार : विमा नियामक व विकास प्राधिकरण टीप : आकडेवारी संबंधित विमा कंपन्यांकडून जमा केली

६.३५.४ वेहल विगा-आधुनिक क्षेत्रसमर्थ या कोल्हा सर्वांत नाहीत. उल्लास सर्वांत वर्षांच्या नुसत्रांत झाल २०२०-२१ पर्यंत विगा-आधुनिक्यपोटी प्राप्त झालेल्या एकूण विगा हस्तांतरा रकमेत ६.२५ टक्के वाढ झाली. विगा-आधुनिक अंतर्गत आरोप विभागांपैकी सर्वाधिक (३१.२ टक्के) व त्या खालोखाल पोक विभागांपैकी (२४.८ टक्के) विगा झाला नाना झाला. क्षेत्रनिहाय विगा-आधुनिक्याच्या विगा हस्तांतरा प्राप्त झालेले एकूण उल्लास रकमा ६.३६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ६.३६ क्षेत्रनिहाय विगा-आधुनिक्याच्या हस्तांतरा द्वारा प्राप्त झालेले एकूण उल्लास

(रु कोटी)

वर्ष	विगा							एकूण
	प्राप्त	नोंदणी		वैयक्तिक मालमत्ता	आरोप	पोक	अंतर्देशी	
		उल्लासी	मुद्रांक शु					
महानगर								
२०१९-२०	६,७१४	६,१४१	६,८८१	६,७०६	१६,७८१	५,१५१	५,३११	७८,५११
२०२०-२१	७,६४७	६,५७०	५,३१५	६,३६१	१८,३५.४	६,६३१	७८४५	४१८,८०४
अविज्ञात भाग								
२०१९-२०	१५,७१८	१६,५१४	४६,४१७	५,३०५	१५,७५८	३१,२७१	१५,८५१	१,८८,७७१
२०२०-२१	२०,१११	१६,८५०	४१,७११	५,८८५	१८,२१८	३१,१७०	१६,३७०	१,१८,५७८

आधार: विगा नियामक व विकास प्राधिकरण

a कार्य विगा, विशेषी सॉफ्टवेअर विगा, उद्योग विगा, व्यापारी मालमत्तांकृत विगा, इतरांची मालविगा

भांडवली बाजार

६.३६ भांडवली बाजार हे बचतीस परिणामकारक वैयक्तिकरीत्या गुंतवणुकीच्या संधीसाठी पोषक आहे. उल्लास पूर्वी रोखा बाजार पर्यंतित व राष्ट्रीय रोखा बाजार पर्यंतित हे उपयुक्त रोखा बाजार कार्यरत आहेत. पूर्वी रोखा बाजार पर्यंतित हा भारतातील प्रथम नुत्या रोखा क्षेत्रातीपैकी एक आहे तर राष्ट्रीय रोखा बाजार पर्यंतित हा आधुनिक व अद्ययावत संगणकीय प्रणाली असलेला रोखाच्यापैकी एक आहे.

६.३६.१ प्राथमिक बाजार : सन २०१७-१८ मध्ये राज्यात १२ उल्लासांद्वारे (१८ सार्वजनिक, गाड हक्क व दोन क्रम) रु ८६,४०१ कोटी तर मार्गात वर्षी ११ उल्लासांद्वारे (२७ सार्वजनिक, सह हक्क व गाड क्रम) रु ४८,४५८ कोटी रक्कम उभारण्यात आली. सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर अखेर राज्यात ५२ उल्लासांद्वारे (१५ सार्वजनिक, सात हक्क व १० क्रम) रु २७,७७० कोटी रक्कम उभारण्यात आली.

६.३६.२ दुय्यम बाजार : राष्ट्रीय रोखा बाजार व पूर्वी रोखा बाजारात सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर अखेर उलाढालीसाठी उपलब्ध असलेल्या एकूण उल्लासांचे भांडवली मूल्य अनुक्रमे रु १५५.७५ लाख कोटी व रु ७६३.०० लाख कोटी होते व सन २०२०-२१ मध्ये लाखात लाकडेबाजी अनुक्रमे रु २०१.९६ लाख कोटी व रु १०४.५१ लाख कोटी होते. सन २०१९-२० मध्ये लाखात लाकडेबाजी अनुक्रमे रु ११२.४३ लाख कोटी व रु ११३.४१ लाख कोटी होती. राष्ट्रीय व पूर्वी रोखा बाजार पर्यंतित पोषी उलाढाल तक्ता ६.३७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.३७ राष्ट्रीय व पूर्वी रोखाबाजार पर्यंतित पोषी उलाढाल

(रु ००० कोटी)

रोखा बाजार	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
राष्ट्रीय	८.११९	१५.३१८	१३.७१९
पूर्वी	६६१	१.०१५	१.०१८

आधार: पोषे *तेरीकरणपर्यंत

*****

परिशिष्ट ६.१

सर्व जेलमधील आणि तात्पुरत्या बंदिवासातील ठेवी व कर्ज

(₹ कोटी)

वर्ष	कार्यरत कृषि पतसंस्थांना उपलब्ध राहणाऱ्या तरतुदीचे विवरण						एकूण ठेवी	एकूण कर्ज
	उपलब्ध		वितरणासाठी		थकबाकी / व्यवहारात			
	ठेवी	कर्ज	ठेवी	कर्ज	ठेवी	कर्ज		
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१९७१	४.२०	४.२०	४.२०	४.२०	४.२०	४.२०	६.९७०	६.२४१*
१९८१	७.१९	११.००	७१.४	१८.४	१.५९८	५.४२१	७.५१०	५.९४१
१९९१	३.७०१	६.१५७	३.१४७	३.१५७	४४.१८१	२२.९४९	७५.२७०	२९.६४७
२००१	१.७०१	५.०२१	१०.०१४	५८.१३८	१०.१.१९१	६.१४६.७०	१.७६.०५१	१.४६.५०८
२०११	२१.२४१	२२.७०१	४१.१०४	१७.६०.४	११.२५.५१०	११.२५.७८०	१.७०.१.२५०	११.७८.८८४
२०१३[1]	४१.१११	४१.५१७	७०.५०२	४१.१३५	१२.०१.८७१	१५.५८.८१७	१७.८१.५४१	१५.७१.४१०
२०१४[2]	५८.१२५	३१.०५१	८५.४१२	५१.५१०	१२.३१.०१०	१८.१२.५१८	१८.५२.५१८	१८.१२.१२४
२०१५[3]	५१.२१४	४४.५०८	१५.३८८	४०.४७१	१२.८८.८१५	१८.८४.७००	२१.४३.७८८	२१.४३.७५४
२०१६[4]	५१.२१४	५२.८१४	१.४१.५२३	४०.४७१	१२.८८.८१५	१८.८४.७००	२१.४३.७८८	२१.४३.७५४
२०१७[5]	५१.८२४	५२.८१४	१.४१.५२३	४०.४७१	१२.८८.८१५	१८.८४.७००	२१.४३.७८८	२१.४३.७५४
२०१८[6]	५१.८२४	५२.८१४	१.४१.५२३	४०.४७१	१२.८८.८१५	१८.८४.७००	२१.४३.७८८	२१.४३.७५४
२०१९[7]	५१.८२४	५२.८१४	१.४१.५२३	४०.४७१	१२.८८.८१५	१८.८४.७००	२१.४३.७८८	२१.४३.७५४
२०२१[8]	५१.८२४	५२.८१४	१.४१.५२३	४०.४७१	१२.८८.८१५	१८.८४.७००	२१.४३.७८८	२१.४३.७५४
२०२२[9]	५१.८२४	५२.८१४	१.४१.५२३	४०.४७१	१२.८८.८१५	१८.८४.७००	२१.४३.७८८	२१.४३.७५४

वर्ष	थकबाकी ठेवी (₹)	थकबाकी कर्ज (₹)	एकूण बँक व्यवस्थेच्या संदर्भात			या गटाचा एकूण बँकव्यवस्थेतील ठेवींचा व्यवस्थेच्या संदर्भात वाटा
			व्यवस्थेच्या वितरणात	थकबाकी / व्यवहारात असलेल्या ठेवी	एकूण	
(१)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)
१९७१	२१०	२५१	४.४	४.४	६.४७१	२.१
१९८१	१,२०४	१.७०	७.४	७.४	३,१२०	५.८
१९९१	५,१४४	३,५८०	१,३५१	२,२३८	५,५४१	७.४
२००१	१८,८०१	१४,७१६	१,१८०	२,१४४	६,२१४	६.५
२०११	१,२५,०४४	१,०१,१११	१,१०३	४,६१६	८,५१०	७.५
२०१३[1]	१,५१,४८१	१,१६,२६०	४,५८१	५,१८१	१,७०४	८.५
२०१४[2]	१,७०,१८१	१,४८,१९८	५,४१०	५,४७८	१०,१८४	९.१
२०१५[3]	१,८८,८८८	१,८८,४४४	५,५५०	५,७४१	१२,८८४	९.६
२०१६[4]	१,८८,२८१	१,८८,२१०	५,७०६	६,०१६	१३,१११	९.८
२०१८[5]	१,८८,२२३	१,९५,४११	५,१५८	६,७४१	१३,३१८	१०.०
२०१९[6]	१,५०,८८१	१,२५,८४४	५,१९५	६,५५७	१२,५०१	१०.२
२०२१[7]	१,१९,४४१	२,११,२१३	५,२४४	६,८५०	१३,११४	१०.३
२०२२[8]	१,५५,४४१	१,४१,७००	५,३४१	६,८३८	१३,१८०	१०.३

आधार : राज्यातील जिल्हा बँक ₹५१ सर्व ठेवी उच्च उपलब्ध राहते

† आकडे सुधारित व सर्व तुलना तात्पुरत्या आहेत.

टीप : व्यावसायिक वाणिज्यिक बिगरबँक संस्था समाविष्ट नाहीत.

परिशिष्ट ६.२

जिल्लाविशेष वार्षिक ऋण योजना (२०७२-७३)

(रु लाखमा)

क्र. सं.	जिल्ला	प्राथमिकता क्षेत्र: कृषि र प्राथमिक क्षेत्र		बैंक शाखा नभएका	ग्रामीण प्राथमिकता क्षेत्र	शहरी	विपन्न प्राथमिकता क्षेत्र	प्राथमिकता क्षेत्रको जम्मा
		प्राथमिक ऋण	माइक्रो फाइनान्स ऋण					
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१	सुदूर सहर	२२,१७०	०	१,१२,८७३	४४,५१९	१,८२,५४२	१५,१८,४४७	१९,१२,५७०
२	सुदूर ग्रामीण	४,५१४	०	४६,७१९	१०,३९८	१,२४,५११	२,३४,५९१	२,९९,१०९
३	डाने	८००	३५०	१४,८००	३,३००	१८,८००	१७,५००	४१,३००
४	गलाना	५००	२७५	३,७८८	१,१४१	४,०५१	७००	३,८०१
५	रामराह	२४०	३१०	२,१४१	६,२१८	५,२२१	६,२१४	५,१२३
६	लम्बाटोले	१,२२५	५१०	११४	१,२०४	३,११६	२६४	६,१००
७	बिन्दुपुरी	७५०	३८०	८००	१५०	६,८००	००	६,८८८
८	पाटीखेत	२,०४०	४,१९५	२,१६०	४,२५०	१६,३००	९,८००	२३,३००
९	घुर्ने	१,२६२	८१२	५००	४४०	२,७०१	३००	२,४०१
१०	भेंडुखार	१,०४१	७०३	१११	२१८	१,५३८	१०	१,२२८
११	लक्ष्मणपुर	४,८००	३,५००	३,८००	९००	७,१००	६,८००	८,१००
१२	लक्ष्मणगंगा	७,८१२	५,७०९	३,०४४	१,११०	१९,७८६	९,३००	१२,९८६
१३	घुर्ने	८,२१७	३,८८२	१९,८००	९,३००	४१,२१७	४१,०००	८३,२१७
१४	लालपुर	४,२१०	३,१३०	१,२५०	२,३३०	८,७००	६,०९५	१,२०५
१५	ठाडागाँउ	४,४५१	२,७१०	१,४००	५१३	६,५११	१,४००	८,०४४
१६	भोलापुर	१,१३६	१,०४४	२,०३०	७८३	८,१३१	७०	१,००१
१७	भोलाचुरा	४,४००	२,४१०	४,२००	२,५१०	१४,३१०	५,८३०	१३,०४०
१८	सौराहाकोट	२,५१०	२,०१०	२,८८१	२,५०१	८,०१९	१,४४०	१,४४९
१९	लालपत्र	२,०५०	१,४५०	७००	२,८४	६,०१४	५००	३,२१४
२०	पालपा	२,८२१	१,८२०	१,१००	९२१	४,२५०	११०	४,४४०
२१	हिमालगंज	१,२५८	१,१०८	५६९	७०५	३,११९	९९६	३,९१५
२२	बोक्ड	२,३०६	२,०४०	२,५१८	५८३	६,७०१	१३४	५,७४१
२३	पोखेत	२,१४१	२,०४१	१,४१८	८०१	६,३१८	२,०५०	३,३१८
२४	डाकनाकाल	२,३८१	१,१००	७१५	५७०	३,११६	२८१	३,७०५
२५	लालपुर	३,११९	२,८८१	१,८१९	९३५	६,०५२	७५१	६,८०३
२६	खुजाकाना	२,२५०	१,८५०	७१५	७१५	३,४००	१७०	३,०१०
२७	लक्ष्मीपत	१,७१०	१,४००	८५०	८१५	३,४४५	३५०	३,८१५
२८	खरीमा	१,२५०	१,१००	४२४	११६	१,५७०	३०	१,६००
२९	अन्नपाखो	२,३००	१,८५०	१,१००	१,२००	५,४००	७००	५,०००
३०	चक्रपानद्वार	३,५२३	२,५७१	५५३	११०	५,९१५	४८	५,९२३
३१	खर्ने	१,९९४	१,१४१	५००	३१७	२,२११	५१०	२,७११
३२	लालपुर	२,४००	२,२७०	३,५५०	१,०२०	७,०२०	५,०८०	१२,०२०
३३	सहारा	१७०	५००	३७०	५११	१,४१३	२७५	१,७०८
३४	गरिमा	३००	३५०	१९८	२३३	१,५०१	२१८	१,७१९
३५	घोराही	१,२७०	१,०५०	७५०	५००	२,५२०	१७०	२,७५०
३६	गहलियाटोला	२१९	२१४	१५८	१४६	५१०	४१	५५०
	महानगर गाउ	१,१८,२२०	४०,८५१	२,४२,२१८	१९,०२२	४,१९,०८०	१९,५०,०९७	१८,१९,१७७

आधार - राष्ट्रबैंकबाट सीमान्त बाँकीहरू, क्षेत्र अनुसार महानगर

टीप - आगामी आर्थिक वर्षमा विस्तार गरिने प्राथमिकता क्षेत्रको ऋण प्रवाहलाई जनाउँछ ।

परिशिष्ट १.३

जिल्हानिहाय प्रधान मंत्री जन-धन योजना

(३० जून २०२३ अखेर)

अ.क्र.	जिल्हा	ग्रामीण शाखांमधील उघडलेली खाती	शहरी शाखांमधील उघडलेली खाती	जिल्ह्यातील एकूण खातेधारकांच्या तुलनेत खाती	एकूण ठेवी (₹ कोटी)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१	मुंबई शहर	१,२९,४८०	५,७९,३८५	६,८९,८७०	९३०.४
२	मुंबई उपनगर	३,१९,४१२	८,४१,९५०	११,६१,३६२	१७८.२
३	ठाणे / कल्याण	२८,१९,०३१	१,५०,९३,३४१	१,७९,१२,३७२	२४९.७
४	रायगड	५,८८,८१५	४,१९,०६०	१०,०७,८७५	१४८.१
५	रत्नागिरी	३,४९,३४८	१,०९,४२४	४,८९,७७२	६१.५
६	सिंधुदुर्ग	२,३८,९७३	१,२४,५८१	३,६३,५५४	४२.१
७	नाशिक	१०,०९,५१९	११,१८,७१७	२१,२८,२३६	३१२.६
८	पुणे	९,८५,४४१	४१,९१,१८७	५१,७७,६२८	७३९.२
९	सोलापूर	६,४९,३५८	९,४६,०१०	१५,८५,३६८	१९४.७
१०	सातारा	११,१२,३१८	९,७८,४७४	२१,१०,७९२	२५०.३
११	सांगली	१५,०६,८२१	११,१४,१०१	२६,२०,९२२	३७१.४
१२	कोल्हापूर	१५,४१,९९१	१२,१४,१४४	२७,५६,१३५	४१२.८
१३	औरंगाबाद	१२,८५,८२९	८,१९,८५०	२१,०५,३९९	२७४.१
१४	जालना	७,७६,३५९	४,४३,४७०	११,२०,८२९	१४१.३
१५	बीड	७,११,१४४	५,१९,१५८	१२,३०,३०२	१५०.०
१६	हिंगोली	५,१९,७७८	३,७९,९१३	९,०९,६९१	१०८.२
१७	लातूर	९,२८,५३४	९,९५,६०१	१९,२४,१३५	२४१.९
१८	नांदेड	१४,६४,७०४	१०,८३,८७८	२५,४८,५८२	३०२.१
१९	उस्मानाबाद	६,७१,९५०	४,५०,५७१	११,२२,५२१	१३०.०
२०	परभणी	८,१६,१७१	६,१०,२२५	१४,२६,३९६	१७४.१
२१	बीड	११,६४,७०४	१०,८३,८७८	२२,४८,५८२	२७१.६
२२	अमरावती	९,७१,९५०	६,५०,५७१	१६,२२,५२१	१९८.४
२३	अकोला	५,१९,३००	३,९२,४०१	९१,६९८	११२.३
२४	यवतमाळ	९,८१,७०१	६,९८,०२१	१६,७९,७२२	२०१.९
२५	बुलढाणा	८,४१,९०५	५,९८,८१०	१४,३९,७१५	१७६.८
२६	वाशिम	३,८१,७०१	२,९८,०२१	६,७९,७२२	८१.९
२७	नागपूर शहर	७,७०,९९९	५,७८,४७०	१३,४९,४६९	१६२.४
२८	नागपूर ग्रामीण	७,७०,९९९	५,७८,४७०	१३,४९,४६९	१६२.४
२९	भंडारा	४,१९,८४०	३,१४,८८०	७,३४,७२०	८८.२
३०	गोंदिया	४,२९,४०५	३,१९,८४१	७,४९,२४६	९०.१
३१	चंद्रपूर	९,२९,३८०	६,९४,७०१	१६,२३,९८१	१९८.०
३२	गडचिरोली	२,९१,१७२	२,१८,८७५	५,०९,४९१	६१.२
	महाराष्ट्र राज्य	१,०९,८८,७९३	२,३४,४५,४४५	३७,२५,७३४	४,५७०.०

आधार : वित्त आणि सहकार, राज्यस्तरीय बँकेच्या समितीचे निष्कर्ष

७

कृषी व संलग्न कार्ये

७. कृषि व संलग्न कार्ये

७.१ कृषि व संलग्न कार्ये ही राज्य अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाच्या क्षेत्रांपैकी एक आहे. राज्यातील सुमारे अर्धी लोकसंख्या उपजीविकेसाठी कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्रावर अवलंबून आहे. राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्राचा सध्याची हिस्सा ११.९ टक्के आहे.

कृषि

७.२ अनियमित पावसाचा, हवामानातील बदलाचा, जमिनीची सुपीकता कमी होण्याचा काही भागात भूजल क्षारयुक्त होण्याचा, बाजारव्यवस्थेतील अनिश्चितता, कृषिमाल साठवणुकीच्या अपुऱ्या सुविधा यांचा कृषि क्षेत्रावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे. या आव्हानांवर मात करून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी, या क्षेत्रातील विविध घटकांचा समन्वयाने शाश्वत विकास साधण्यासाठी राज्य शासन प्रयत्नशील आहे.

७.३ कृषि आणि संलग्न कार्ये क्षेत्रामध्ये पीक क्षेत्राचा समावेश होतो. सन २०२० टक्के आहे. एकूण पीक उत्पादनात कडधान्यांचा सरासरी हिस्सा २८.४ टक्के आहे. राज्यात गोवंश वर्गाची उत्पादनाच्या दृष्टीने दुग्धोत्पादनासाठी महत्त्वाचा आहे. कोंबडी, शेळी, मेंढी, म्हशी, गायी यांच्या संख्येत अनुक्रमे ४.२, ३.९, ३.६, २.९ आणि १.९ टक्के वाढ झाली आहे.

७.४ शेतकऱ्यांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे, ज्ञानाच्या नवीन संधींचे व आव्हानांचे मूल्यांकन करणे, शास्त्रज्ञांचे व शेतकऱ्यांचे यांच्यातील दुवा मजबूत करणे, शेतकऱ्यांच्या समस्यांचे निराकरण करणे, शेतकऱ्यांच्या क्षमता बांधणी करणे, शेतकऱ्यांच्या कौशल्यात वाढ करणे, शेतकऱ्यांच्या अपेक्षांची पूर्तता करणे, शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ करणे, शेतकऱ्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावणे, शेतकऱ्यांच्या कुटुंबाचे सक्षमीकरण कर

तालिका ७.२ विधानसभा उपचुनाव पछिल्लो अवस्था

(फेज)

क्षेत्रफलको तालिका			विवरण						क्षेत्रफल	
			सोलुखर्क	गोरखा	पुर्वे	धौलागिरि	अन्नपूर्ण	नवलपुर		
		सामान्य	१६१.५	१९१.७	१९८.६	१९४.०	१४७.६	१८७.१	१०७६.६	
पुष	२०७०	जम्मा	५४१.२	४९०.०	५०१.०	५०१.२	५८१.१	४९६.६	२४५.१	(११६.२)
	२०७१	जम्मा	१५२.४	१२६.६	१२४.६	१०८.१	१२५.०	१२०.०	२८२.०	(१४४.२)
		सामान्य	१,०१४.८	९१८.५	९२७.१	१८६.१	८१९.६	९६१.६	४४०.१	
चुनै	२०७०	जम्मा	८८९.१	१०२.०	११५.४	१०९.०	१४०.६	१५८.८	२८४.५	(८९.१)
	२०७१	जम्मा	१,४८८.१	१४६.०	१४४.५	१४६.०	१४०.५	१५१.१	४०९.०	(१४.२)
		सामान्य	७४६.१	१९०.४	२०१.५	१९९.१	२१९.७	१४०.८	२८६.०	
असोज	२०७०	जम्मा	१,२९९.०	१९२.१	१९०.४	१५८.१	१९९.५	१४४.४	१५१.१	(१२१.१)
	२०७१	जम्मा	१८५.०	१४२.१	८४.१	१०१.२	१२३.१	१९२.८	१०१.१	(१०.४)
		सामान्य	१७०५.५	१५१.५	१७१.१	१९६.०	१९०.१	१५०.१	१७१.७	
कार्तिक	२०७०	जम्मा	४९९.१	१९६.१	१८९.२	१७०.१	१५१.०	१२१.१	१४८.७	(१२१.७)
	२०७१	जम्मा	७६०.१	२६८.८	१५३.१	१८०.४	२८१.७	१२१.६	१९३.५	(१८१.०)
		सामान्य	१७८.१	५१.१	१६.५	७१.१	५७.५	५१.७	७१.१	
अक्षिलोवा	२०७०	जम्मा	२७१.५	७१.०	२१२.७	८१०.७	५१.२	५८.५	२२४.७	(१७५.४)
	२०७१	जम्मा	३०२.१	७४.१	८९.२	९१.१	८७.१	१२८.०	८१.०	(१२१.१)
कुल ज		सामान्य	२,१७१.७	७६०.२	१,०४१.८	७०५.८	८०७.१	१,१२५.१	१,०१५.१	
अक्षिलोवा	२०७०	जम्मा	३,१२१.७	८७१.२	१,०१८.८	१४४.१	१,०४.४	१,०१५.१	१,२१९.१	(११६.४)
	२०७१	जम्मा	२,२१७.७	७५२.१	१२७.१	१,१२२.४	१,०४१.१	१,१४५.१	१,२७०.८	(११८.२)

टीप: कार्यालय तालिकाको जम्मा पछिल्लोमा तालिकाको आधारमा तालिकाको उपलब्धतामा आधारित। * चुनाई तालिका र चुनाई प्रमाणपत्र भिन्नै छापिएको

स्रोत: मुख्य जनसुचाइन्द, तालिकाबद्ध तालिका

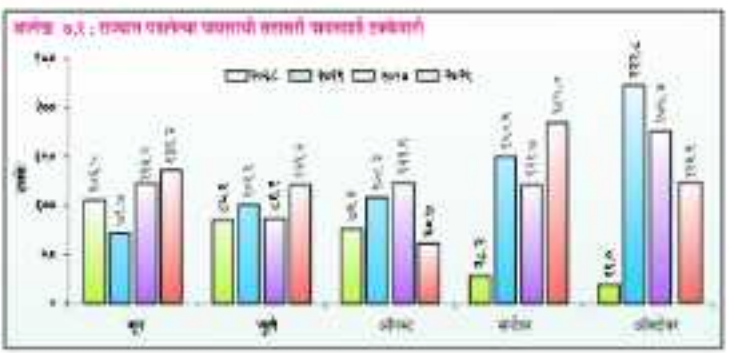

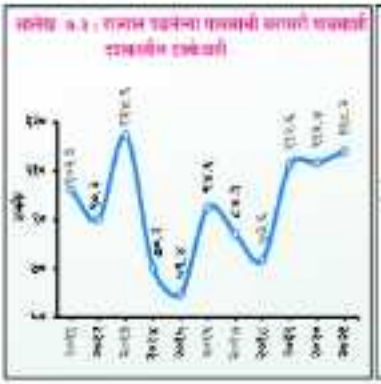

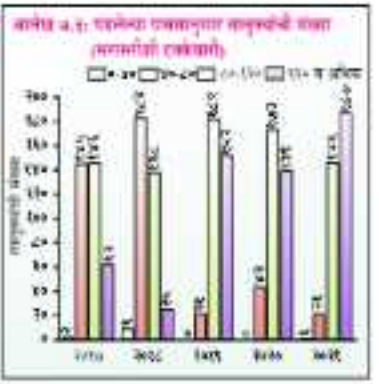

महिला खातेदार

७.६ राज्यात महिलांच्या कृषिमालक (२०१७-१८) मुळात जमलेल्या ४५.० कोटी महिला खातेदारांच्या संख्येत वाढ होऊन ती दहाव्या कृषिगणना (२०१५-१६) मुळात ६.५ कोटी झाली. कृषिगणना(२०१७-१८) मुळात एकूण महिला क्षेत्र २.२१ कोटी हेक्टर होते. कृषिगणना (२०१५-१६) मध्ये त्यात घट होऊन ते १.७५ कोटी हेक्टर झाले. कृषिगणना (२०१७-१८) मध्ये महिला खातेदारका सरासरी क्षेत्र ४.२८ हेक्टर यामध्ये घट होऊन कृषिगणना (२०१५-१६) मध्ये ते २.४४ हेक्टर झाले.

७.६.१ कृषिगणना (२०१५-१६) मुळात जनुसूचित जमाती व जनुसूचित जमाती वगळताच्या सरासरी महिला क्षेत्र अनुक्रमे १.१४ हेक्टर व १.७५ हेक्टर होते. महिला महिला खातेदारांचे प्रमाण ८४.१ टक्के अनुसूचित सरासरी महिला क्षेत्र १.११ हेक्टर होते. राज्यातील महिला खातेदार लाभार्थ्यांची प्रमाण चालिका परिशिष्ट ७.१ मध्ये दिली आहे. राज्यातील महिला खातेदारांची भौक्षा व महिलांचे क्षेत्र याप्रमाणे लाभार्थ्यांची संख्या ७.२ मध्ये दर्शवण्यात आली आहे तर टेहसीलनिहाय महिला लिंगसूचक राज्यांच्यांतील तपशील संख्या ७.३ मध्ये दर्शवण्यात आला आहे.

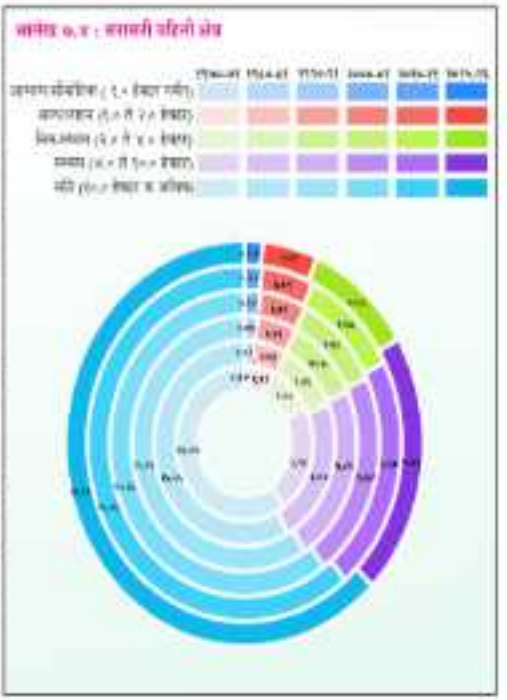

तक्ता ७.२ राज्यातील जमिनी खालेखार व जमिनी क्षेत्र

अन्नधान्य पर्जन्यमान (मिमी)	जमिनी खालेखार्‍यांची संख्या (०००)		जमिनी क्षेत्र (००० हेक्टर)	
	२०१०-११	२०१५-१६	२०१०-११	२०१५-१६
अन्नधान्य पर्जन्यमान (१.० पर्यंत)	९,७०९	७,८१९	९,१८२	९,४४९
अन्नधान्य पर्जन्यमान (१.० ते २.०)	७,०५२	५,४३१	५,७३१	५,७७१
मिश्र पर्जन्यमान (२.० ते ४.०)	२,७५१	२,४२७	५,७५५	५,०१५
पर्जन्यमान (४.० ते ६.०)	७१	७२४	३,९१२	३,५९१
पर्जन्य (६.० चे अधिक)	५८	४१	१,८८४	१,६२२
एकूण	**१९,९९१**	**१५,७८५**	**२९,७१७**	**२८,५०९**

स्रोत: कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य

तक्ता ७.४ काही निवडक राज्यांमधील जमिनी खालेखार व जमिनी क्षेत्र

राज्य	जमिनी खालेखार्‍यांची संख्या (०००)		जमिनीचे क्षेत्र (००० हेक्टर)		लागवडी जमिनी क्षेत्र (हेक्टर)	
	२०१०-११	२०१५-१६	२०१०-११	२०१५-१६	२०१०-११	२०१५-१६
आंध्र प्रदेश	७,२२१	८,५२७	८,८१२	८,७०७	१.२८	१.२७
गुजरात	५,८८६	५,३१०	१,१५८	१,१७८	२.०१	१.८८
कर्नाटक	७,८३१	८,९७७	१२,१३१	१२,७१४	१.५५	१.३५
मध्य प्रदेश	८,८७१	१०,०१४	७०,८३९	७०,१७१	१.७८	१.५७
महाराष्ट्र	१९,९१९	१५,५८५	२१,७८७	१५,५०९	१.३७	१.१७
पंजाब	१,०५१	१,०९१	३,१९७	३,१५१	३.७७	३.६२
राजस्थान	३,८८८	४,२५७	२१,१३१	२५,८३४	३.५७	२.७१
तामिळनाडू	८,१९८	७,९३८	५,४८८	५,१७१	०.८२	०.७५
तेलंगणा	५,५५७	५,१४८	३,१९७	५,१७१	१.११	१.००
उत्तर प्रदेश	२३,३२५	२३,८२१	३०,३५१	३०,५५१	०.७१	०.७१
संपूर्ण भारत	**१,३६,३०८**	**१,२४,७५४**	**१,५१,५९७**	**१,५७,८१७**	**१.१५**	**१.०८**

स्रोत: कृषी गणना, पीक राज्य

दुष्काळ व नैसर्गिक आपत्ती

७.७ सन १८१०-११ आणि सन २०१५-१६ मधील पिके हंगामात प्रतिकूल हवामान, कमी पर्जन्यमान आणि अवकाळी पावसामुळे राज्यातील कृषी क्षेत्रावर विपरीत परिणाम झाला. यामुळे मार्च ते मार्च या २०११, कालावधीत अवकाळी पाऊस, गारपीट आणि चक्रीवादळ यामुळे ३१ जिल्ह्यातील सुमारे ०.९१ लाख हेक्टर बाधित कृषिविजेकरांना ₹ १२१.२६ कोटी नुकसान भरपाई शासनाने मंजूर केली. मार्च ते. २०१२ मध्ये पीकांचे चक्रीवादळामुळे १.७ जिल्ह्यांतील सुमारे ०.१७ लाख हेक्टर बाधित कृषिविजेकरांना ₹ ७१.५५ कोटी नुकसान भरपाई शासनाने मंजूर केली. मार्च ते मार्च २०१२ मध्ये अतिवृष्टी आणि पुरामुळे १.४ जिल्ह्यांमध्ये सुमारे ४.४३ लाख हेक्टर बाधित क्षेत्रावरील ३५.३७ कोटी नुकसान भरपाई शासनाने मंजूर केली. मार्च ऑगस्ट ते मार्च सप्टेंबर २०१२, या कालावधीत राज्यातील १८ जिल्ह्यांमध्ये अतिवृष्टी/पुरामुळे ४८.३८ लाख हेक्टर बाधित कृषी क्षेत्रावरील ₹ २७१२.३५ कोटी नुकसान भरपाई शासनाने मंजूर केली.

जमिनीचा आधार

७.८ सन २०१०-२० च्या सर्वसाधारण आकडेवारीनुसार राज्याचा एकूण ३०७.५८ लाख हेक्टर भौगोलिक क्षेत्रापैकी एकूण निव्वळ पेरणी क्षेत्र १२५.७० लाख हेक्टर तर निव्वळ पेरणी क्षेत्र १६.१२ लाख हेक्टर (सुमारे ५४.५ टक्के) होते. राज्यातील वर्गीय जमिनीच्या आकडेवारीची सचित्र माहिती परिशिष्ट ७.१ मध्ये दिली आहे.

आकृती ७.५: राज्यातील जमिनीचा वापर २०१५-१६

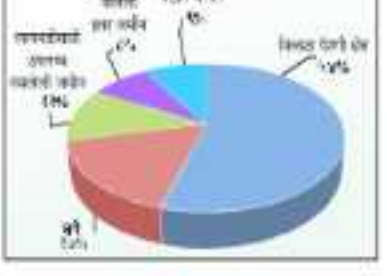

कृषि उत्पादन

७.१.१ **खाद्यान्न तिलहन:** सन् २०२१-२२ मा खाद्यान्न क्षेत्रफल १५५.३५ लाख हेक्टर क्षेत्रमा रोपाएको पूर्ण कार्यान्वयन भएको छ भने यसबाट १५९.४८ लाख हेक्टर रोपाई क्षेत्र हुने, यसबाट लक्ष्यभन्दा करिब २.६ प्रतिशत बढी हुने अनुमान गरिएको छ । यसैगरी तेलबिया तर्फ ३७ लाख हेक्टर क्षेत्रफलमा खेती गरिने लक्ष्य रहेकोमा ३६.९ लाख हेक्टरमा खेती गरिएको छ । यसबाट लक्ष्यभन्दा करिब २.५ प्रतिशत कम हुने अनुमान गरिएको छ । यसबाट खाद्यान्न उत्पादन ३.५ प्रतिशत र तेलबिया उत्पादन ३.९ प्रतिशतले घट्ने अनुमान गरिएको छ । यसबाट खाद्यान्न तथा तेलबिया उत्पादन क्रमशः ३.५ र ३.९ प्रतिशतले घट्ने अनुमान गरिएको छ ।

तालिका ७.१ : प्रमुख खाद्य बिरुवाको क्षेत्र र उत्पादन

बाली	क्षेत्र (००० हेक्टर)			उत्पादन (००० मे.टन)		
	२०७७-७८	२०७८-७९ (अनुमानित)	परिवर्तन प्रतिशत	२०७७-७८	२०७८-७९ (अनुमानित)	परिवर्तन प्रतिशत
धानबाली	१,४४१	१,५४१	५	५,८१७	५,६१०	४
मकै	९७१	९८१	(-)४.५	९८१	१७९	(-)५.५
कोदो	५८७	५८५	(-)०.३	१५८	१५८	(-)०.१
आलु	८२	७१	(-)१०	१४	१४	(-)१०.४
गहुँ	८७०	८७१	८	२,४२५	२,३३०	(-)४
अन्य खाद्यान्न	३७	४४	१८	३७	३७	(-)१
जम्मा खाद्यान्न	**३,४२७**	**३,२५१**	**(-)५**	**७,८१८**	**६,९८८**	**(-)४**
दुई	१,३७०	१,३१५	(-)४.३	१,५५८	१४३	(-)४.४
दाल	७८१	१७८	(-)१	७८७	१८३	(-)४२
उखु	३५६	३४९	२२	२२८	२३५	३
अन्य तरकारी	८२१	७१	(-)१३	१०	६८	(-)२४
जम्मा तरकारी	**२,२१०**	**२,२२६**	**०.६**	**६,१७७**	**६,४४८**	**(-)२७**
जम्मा खाद्यान्न	**५,६८८**	**५,४८०**	**(-)४**	**१,८२३**	**७,७०६**	**(-)३४**
सोयाबिन	४,२१०	४,४१७	८	६,२५७	५,४१२	(-)१६
भुइँमुङ्ग	२२९	२७३	(-)१०	२७१	२७७	(-)१२
सोज्ड	११	८	(-)३१	५	३	(-)३८
सनाइ	८	९	(-)२५	२	१	(-)३०
सूर्यमुखी	१९	१२	(-)३५	१	१	(-)३१
अन्य तेलबिया	७०	९	(-)७२	४	१	(-)७१
जम्मा तेलबिया	**४,२७३**	**४,८४१**	**५**	**६,२५३**	**५,९७०**	**(-)३१**
कपास (रुवाँ)[१]	४२,७५	३,१५.४	(-)२१	१०,११०	७,१२२	(-)२०
जुट[२]	१,१४३	१,२२२	८	३,११,३७१	३,१२,३००	(-)०.४
जम्मा	**१५,१४८**	**१५,५१५**	**(-)१**	-	-	-

[१] गाँस बिरुवाको रुवा गाँसको बोजसमेत उत्पादन गणना गरिएको छ । [२] गाँठो संख्या ।

टीप : सन् २०७०-७१ को आकडेखेरी आर्थिक आधारमा र २०७१-७२ को आकडेखेरी वैज्ञानिक पूर्वानुमानमा आधारित छ ।

आकडेखेरी कार्यमा विभागसँग सहज सहकार्यका लागि धन्यवाद ।

आधार: कृषि आङ्कडाकार्य, मन्त्रालयगत तथ्याङ्क

७.१.२ **दलबी बिरुवा:** सन् २०२१-२२ मा दलबी बिरुवाको लक्ष्यबाट आङ्कडा ५१,४७० लाख हेक्टर क्षेत्रमा रोपाएको पूर्ण कार्यान्वयन भएको छ भने यसबाट लक्ष्यभन्दा रोपाई क्षेत्रफल १० प्रतिशतसम्मले कमी आउने, यसबाट लक्ष्यभन्दा करिब ५ लाख मेट्रिक टन उत्पादनमा कमी आउने अनुमान गरिएको छ । यसैगरी दलबी बिरुवाको क्षेत्र र उत्पादन तालिका ७.२ मा दिइएको छ ।

तक्ता ६.२: उत्पन्न स्त्रोत निकायांचे क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे.टन)		
	२०२०-२१	२०२१-२२ (अंदाजित)	टक्केवारी बदल	२०२०-२१	२०२१-२२ (अंदाजित)	टक्केवारी बदल
तांदूळ	६१.४१	६.४८	(-)३०	६८.०५	६.४८	(-)१५
गहू	६.२३	१३५	(-)१०	६.०४	६.६२	(-)२०
मका	१३१	७.०५	(-)१०	८६८	७२५	(-)१५
इतर तृणधान्ये	६४	६१	(-)२२	५	४	(-)१०
एकूण तृणधान्ये	६.४१०	६.५७१	(-)१५	६.७४१	६.७०६	(-)१९
कडधान्य	६.२१९	६.५२५	६१	६.२१०	६.४५०	१५
इतर कडधान्ये	१२४	१०५	(-)१५	१००	७६	(-)२१
एकूण कडधान्ये	६.३५५	६.६३०	१४	६.४१४	६.५०६	१४
एकूण अन्नधान्ये	५.७६१	५.५०१	(-)१०	७.९१०	६.५५६	(-)१
शेंगा	३	३	(-)१५	०५	०५	(-)१
कपाशी	३१	३१	(-)१	३२	३१	(-)३१
सूर्यफूल	४	७	८८	३	३	५१
तलम	०	३	(-)१२	३	३	(-)१९
मधुर ऊस पीकेही	१५	१२	(-)३१	५	४	(-)१५
एकूण नगदीपिका	४८	४५	(-)६	२१	२०	(-)७
एकूण	५,८१७	५,२४७	(-)१०	-	-	-

* सकारात्मक उत्पन्न अपेक्षाकृतीय अपेक्षातीत

टीप : सन २०२०-२१ चे आकडेवारी अंतिम अंदाजाचा व २०२१-२२ चे आकडेवारी द्वितीय सुधारित अंदाजाचे आहे
आकडेवारी बाबतीत निकालाचे सोबत तपशीलवार अर्थ नाही

आधार: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य

७.१.३ उन्हाळी पिके: सन २०२०-२१ मध्ये उन्हाळी हंगामाखाली ३.२१ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी झाली होती. सन २०२१-२२ मध्ये उन्हाळी हंगामासाठी २.५१ लाख हेक्टर क्षेत्र पेरणीचा तात्पुरता नियोजित करण्यात आला आहे.

७.१.४ एस खंडा वर्गवारीनुसार उत्पन्न पीक उत्पादनात लक्षणीय बदल झालेली आहे. उत्पन्न निकायांचे क्षेत्र, उत्पादन व उत्पादकता यांची सन्मान मालिका परिशिष्ट ७.३ मध्ये दिली आहे. निवडक राज्यांतील निवडक निकायांचे तौलनिक स्थानाचे उत्पादकता तक्ता ७.७ मध्ये दिली आहे.

आकृती ७.१: निवडलेल्या क्षेत्र

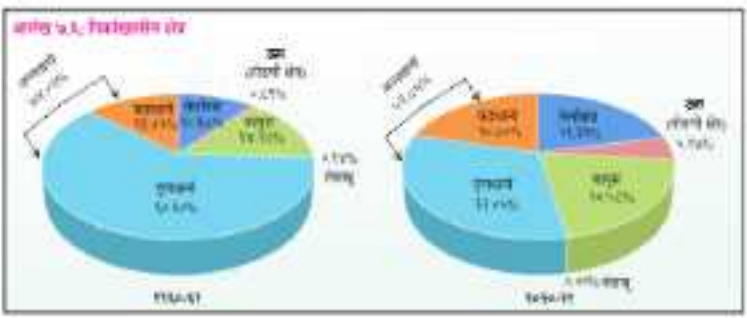

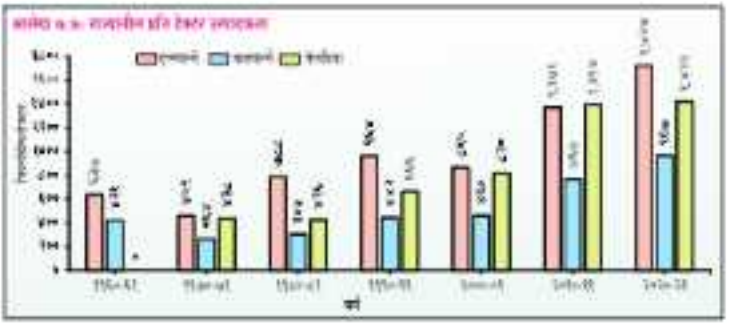

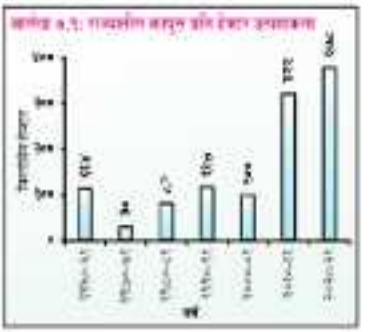

সারণি ৯.৩ শিক্ষক রাজনৈতিক শিক্ষক শিক্ষার্থী শৈক্ষিক মানসম্পন্ন তুলনামূলক

বছর	তুলনামূলক (১৯৯৯-২০ থেকে ২০২১-২২)				
	মূল্যমান (কি.গ্রা/একর)	মানমান (কি.গ্রা/একর)	পার্থক্য (কি.গ্রা/একর)	কমতা (কি.গ্রা/একর)	হার (শতকরা/একর)
১৯৯৯-২০	২,৫৭৯	৯৫৭	১,৬২৩	২৯২	৩৭
২০০০-০১	২,৬৯০	১,০৬২	১,৬২৮	২৯২	৩৮
২০০১-০২	২,১৫৪	৪২৩	৭৩১	৬৪৩	৫৫
২০০২-০৩	২,৫৫০	১,০০৭	১,৫৪৩	৩১৪	৫১
২০০৩-০৪	২,৬৫৭	৯১৭	১,৯৭৩	৭৫১	৭৭
২০০৪-০৫	২,৯৫৬	৯৫৫	১৯০৬	৭৭১	৫৪
২০০৫-০৬	২৪৯৩	৫৭৭	১,৯৫৬	৪৫২	৫২
২০০৬-০৭	২,৭৯৯	৪৪২	১,৯৫৭	৭৯৪	৬৫
২০০৭-০৮	২,৯৮৫	৯৫৭	১,৯৫৮	৭৯৫	৬৫
২০০৮-০৯	৩,৯৫৭	১,৫৭৭	২,৬৭৭	৯৭৭	৬৫
২০০৯-১০	৩,৯৫৯	১,৫৭৭	২,৬৭৭	৯৭৭	৬৫
২০১০-১১	৩,৯৫৯	১,৫৭৭	২,৬৭৭	৯৭৭	৬৫

সূত্র: কৃষি ও সমিতিসমূহ সমন্বয়সাধন, কৃষি সম্প্রসারণ অধিদপ্তর কর্তৃক প্রকাশিত, ঢাকা, ২০২১ ১ম সংখ্যক সারণি

৯.১.৭ রাজনৈতিক কৃষি তুলনামূলক নির্ধারণকারী (সাল: ২০১৯-২০ শৈক্ষিক) তথ্য সারণিতে পরিশিষ্ট ৯.৪ সমন্বয় দিয়ে রাখা হয়েছে

७.२० फलोत्पादन: पीक क्षेत्राच्या तुलनेत अधून मधून चढ-उतार झाले. २०२१-२२ मध्ये फलोत्पादन क्षेत्र ४.४९ लाख हेक्टर असून २०२२-२३ मध्ये ४.९४ लाख हेक्टर असून त्यामध्ये ११.४ टक्क्यांनी वाढ झाली. सन २०२३-२४ मध्ये २१.०९ लाख हेक्टर झाले. प्रमुख पूर्व पुणे जिल्ह्यात २०२१-२२ मध्ये विविध फळपिकाखाली क्षेत्र ८.४१ लाख हेक्टर होते. त्यामध्ये आंबा फळपिकाचे क्षेत्र सर्वाधिक (१.२८ लाख हेक्टर) त्या खालोखाल डाळिंब (१.२२ लाख हेक्टर), द्राक्षे (१.११ लाख हेक्टर), संत्री/मोसंबी (१.१८ लाख हेक्टर), केळी (०.८४ लाख हेक्टर) आणि पेरूचे (०.३४ लाख हेक्टर) या फळपिकाचे क्षेत्र होते. फलोत्पादन पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन तक्ता ७.८ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.८ फलोत्पादन पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र (००० हेक्टर)			उत्पादन (००० मे.टन)		
	२०१९-२०	२०२०-२१	शेकडा बदल	२०१९-२०	२०२०-२१	शेकडा बदल
फळे	४८८.१७	८२७.५६	६९	१२,६२७	१२,२७०	(-)३.१
भाजीपाला	८८८.३७	१९३.७७	१९.६	१३,०४६	१५,३०६	१५.८
मसालापदार्थ पिके	४१.७२	८४२५	५.७	६,७०८	६,७५१	६१
फुलझाड पिके	२०३.१८	२२१.३४	९.०	६५८	४४४	२४१
कुपोषे	१६.४४	१८.४१	(-)१५.१	३१८	१८७	(-)४१.७

टीप : सन २०२१-२२ ते २०२३-२४ ही आकडेवारी अंतिम असल्याचा अभिप्राय दिला आहे. @ पीकनिहाय व पोटविभागीय सूचना उपलब्ध नाही.

आधार : सांख्यिकी सूचने उपलब्ध नसलेली आकडेवारी, कृषि आयुक्तालय

७.२१ सेंद्रीय शेती: रेसिड्यू फ्री व नॉन-रेसिड्यूस अलायन्सेसनुसार सेंद्रीय पीक उत्पादनाची मागणी वाढत आहे. सेंद्रीय शेतीस चालना देण्याकरिता विविध योजना राबवत राज्यामध्ये पोहोचले आहे. सेंद्रीय शेती उत्पादनात महिंद्रा मराठवाडा समन्वयक पीक महाराष्ट्र (२२ टक्के हिस्सा) दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. सेंद्रीय शेतीखालील क्षेत्र व उत्पादन तक्ता ७.९ मध्ये दिले आहे. सेंद्रीय उत्पादनांची निर्यात व मूल्य तक्ता ७.१० मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.९ सेंद्रीय शेतीखालील क्षेत्र आणि उत्पादन

वर्ष	क्षेत्र (००० हेक्टर)		उत्पादन (००० मे.टन)	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
२०१८-१९	१९१.५७	६४१.८९	८९१	३.१४
२०१९-२०	२१६.१४	६५५.९८	१०५	२.७४
२०२०-२१	१७१.८०	४९९.१२	७०६	१.४९

आधार: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य

तक्ता ७.१० सेंद्रीय उत्पादनांची निर्यात व मूल्य

वर्ष	निर्यात (००० मे.टन)		मूल्य (₹ कोटी)	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
२०१८-१९	४२.९९	९१.४०९	४१९.४४	१,१०५.९१
२०१९-२०	४६.१८	१३१.००	४४१.४४	१,६८५.९१
२०२०-२१	१२६.२७	८८८.१८	१२६.०४	७,०४८.५०

आधार: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य

खुजलीत विपणन

७.२२ डाळींब विपणनामध्ये उत्पादन व विक्रीत करणाऱ्या महाराष्ट्र राज्य विपणन महामंडळ व राष्ट्रीय कृषि निगम या प्रामुख्याने संस्थांतील एकूण संख्या आहेत. विविध विभागांना विपणनांमध्ये विक्री छापणी विभागी उत्पादकांकडून वेळेवर मोलो नाही. कृषि शास्त्रांनी व्यापारगोडीवर (गोदूळ, गहू, तूर, मूग, उडीद, इतपती) निर्बंधांच्या आवरणे २० टक्के, व्यापारगोडीवर (पक्का, व्यापारी, छापरी, सुपरफूल, इतपती) निर्बंधांसाठी ५० टक्के व छापरील निर्बंधांसाठी ८० टक्के विपणन व्यवस्थापन तयार नियोजित केले आहे. खुजलीत विपणनामध्ये छापरील व व्यापारी हंगामनवाही मोलोनो विपणन तक्ता ७.११ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.१२ सहकारित विकल्पांचे खर्चाचे व रब्बी हंगामासाठी केलेले वितरण

(००० हेक्टर)

विकल्प तपशील	प्रकार	२०१९	२०२०	२०२१	२०२० च्या तुलनेत २०२१ मध्ये होणारा बदल
शासकीय	क्षेत्र	४१५	४१०	४२१	(+)१८.७
	रब्बी	३१०	३१०	३४१[१]	१२.१
	एकूण	७३१	७२१	७७४	(+)७.१
खासगी	क्षेत्र	१,०५१	१,१९४	१,२१२	१.२
	रब्बी	८११	९१०	८४३[१]	(-)१.७
	एकूण	१,७९२	२,१८४	१,९४५	४.६
एकूण	क्षेत्र	१,४६०	१,७०४	१,७३३	२.३
	रब्बी	१,२०८	१,३०१	१,१९२[१]	६.०
	एकूण	२,७१९	२,८०५	२,८५५	१.८

आधार: कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य

१ विद्यापीठाचे अनुमानित उत्पादन

खते व किटकनाशके

७.२.१ राज्यामध्ये खतांचा वापर सन्ना ७.११ मध्ये दिला आहे व किटकनाशकांचा वापर सन्ना ७.१२ मध्ये दिला आहे. नद, सहुल व मालमा राज्यामध्ये खतांचा विभागवार वापर सन्ना ७.१४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.११ रासायनिक खतांचा वापर

वर्ष	सहुल वापर (लाख मे.टन)			प्रति हेक्टर वापर (कि.ग्रॅ)
	खरीप	रब्बी	एकूण	
२०१९-२०	५८.२५	२१.४१	७९.६७	११६.०
२०२०-२१	४९.१५	२६.७१	७६.६७	१२०.१
२०२१-२२	५६.३४	३१.५८[१]	८४.९२[१]	१३८.३[१]

आधार: कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य १ अनंतिम

तक्ता ७.१३ किटकनाशकांचा वापर

(मे.टन)

वर्ष	किटकनाशके					
	तांत्रिक			जैविक		
	खरीप	रब्बी	एकूण	खरीप	रब्बी	एकूण
२०१९-२०	८,१४१	६,८५०	१४,९९१	७५८	४१५	१,०८३
२०२०-२१	९,०३५	४,१०५	१३,१४०	९५४	२८०	११४
२०२१-२२[१]	११,११०	६,८५५	१८,८८८	१,०४८	७४१	१,७९८

आधार: कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य १ अनंतिम

तक्ता ७.१४ नद, सहुल व मालमा रासायनिक खतांचा विभागवार वापर

(००० मे.टन)

विभाग	रासायनिक खते							
	२०२०-२१				२०२१-२२[१]			
	नद	सहुल	मालमा	एकूण	नद	सहुल	मालमा	एकूण
कोकण	२१४	९४	५३	३५१	३०४	१७	७१	५८१
पश्चिम	४०७	२,५५३	१,७०१	८,२७३	४,४१०	२,९९१	२,८३०	९,३१८
पुणे	४,१५२	२,३१०	१,४११	८,०८२	३,९९६	२,७४४	१,८४४	८,१९१
औरंगाबाद	४,३४६	३,४०७	१,४५८	९,८८१	४,०४४	३,४१९	१,८२३	१०,४०१
अमरावती	२,०२०	१,७०१	९५४	४,६८१	२,१५४	१,३०१	७०४	४,४०१
नागपूर	२,०१२	१,२६८	३७१	३,९४१	२,२८३	१,८८५	५१६	३,९१४
महाराष्ट्र	१४,९९९	१२,२७१	५,८५९	३४,१२७	१६,६५९	११,४८८	७,०१५	३५,१५२

आधार: कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य १ अनंतिम

सिंचन

७.२४ राज्यभरमा नगरक्षेत्रमा जिल्लागत अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत सञ्चयबाहेक सिंचित क्षेत्र २०१७-२१ मार्फत ४१,६८० लाख हेक्टर आई, घरधनीहरूले उत्पादनकर्मी संख्या, निर्दिष्ट सिंचन क्षमता आदि सिंचित क्षेत्र नमस्ता ७.१५ मार्फत दिने आई, लघु सिंचाइ उत्पादनकर्मी (आवश्यक क्षेत्र) संख्या, निर्दिष्ट सिंचन क्षमता आदि सिंचित क्षेत्र नमस्ता ७.१६ मार्फत दिने आई

तालिका ७.१५: घरधनीहरू उत्पादनकर्मी संख्या, निर्दिष्ट सिंचन क्षमता आदि सिंचित क्षेत्र

विवरण	जलाधार विभाजनको उत्पादन		
	भोटे र मध्यम	सानु	जम्मा
१० चालु २०२१ सोमे: पूर्ण र आंशी जलाधीन उत्पादनकर्मी संख्या	४७५	६,६७०[1]	६,७४७
सिंचन क्षमता (लाख हेक्टर)			
(i) चालु २०२० मार्फत निर्दिष्ट सिंचन क्षमता	७८.२७	१३.८८	५४.१५
(ii) २०२०-२१ मार्फत क्षमताका थप घटेहरू सिंचितक्षेत्र	२०.६४	८.०१	२८.७४
(iii) २०२०-२१ मार्फत लक्ष्य अनुसारका सिंचितक्षेत्रहरू सिंचितक्षेत्र	१५.८०	२.१३	१९.१३
(iv) २०२०-२१ मार्फत उपयुक्त सिंचित क्षेत्र (i+ii+iii)*	४१.४४	१०.२१	४१.६०

१ उत्पादन सङ्ख्यालेखन मार्फत सानु सिंचन वैकल्पिक व्यवस्थापनबाट उत्पन्न सिंचन योजना समावेशित * अनुमानित
आधार: जलाधार विभागबाट अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत सुदृढ गरेका परियोजना आय र सिंचन अभिलेखबाट

तालिका ७.१६: लघु सिंचाइ प्रयोगकर्मी (स्थानीय क्षेत्र) संख्या, निर्दिष्ट सिंचन क्षमता आदि सिंचित क्षेत्र

विवरण	आंशिकसानु क्षमता	प्रयोग क्षमतासिंचन योजना	प्रयोग व्यवस्थापन प्रकार			जम्मा
			सानु घरधनीहरू	पम्पका व्यवस्था	समूह	
१० चालु २०२१ सोमे उत्पादनकर्मी संख्या						
पूर्ण	१३,१०५	२,१०१	२,१७२	२४,२३२	४,६८१	२,८८,०२१
आंशिक/आंशिक	६,७१४	१०	५५०	१,४८	६,८२०	७,१२१
सिंचन क्षमता (लाख हेक्टर)						
(i) चालु २०२० मार्फत सिंचित	३.१२	०.७२	२.१०	६.८१	५.११	१९.२६
(ii) चालु २०२१ मार्फत सिंचित	३.१९	०.७३	२.१९	६.९३	५.७१	१९.७५
(iii) २०२०-२१ सम्म क्षमतासिंचित	१.२१	०.१५	०.९४	३.७४	२.८१	८.७१

३ सहरत क्षेत्रमा, व्यवस्थापन क्षेत्रमा, सम्पर्क भएन र्‍यानुसारी क्षमतामा, पम्प क्षमतामा, निर्दिष्ट भएन क्षेत्रमा, दुवैलाई समावेशित
टीप: उत्पादन क्षमताका आधारमा सिंचन क्षमतामा सिंचित क्षेत्रमा वृद्धिमा २५ प्रतिशत पुनर्गणना गरेको आई
आधार: अन्य आयुक्त व्यवस्थापन कार्यक्षेत्र कार्यालय, भूमि व्यवस्थापन शाखा

७.२४.१ जलाधारनीतिक क्षेत्रमा: पोखरा, धनगढ र लघु घरधनीहरू (उत्पादक) व्यवस्थापनकर्मी सिंचित एकत्रितमार्फ वि.सं. ओभरहेडमा, २०१० रोपी उपयुक्त उपयुक्त जलाधारमा ३२.०७, देवगाछ उत्पन्नेहरू क्षेत्रमा छ गरे उत्पादन आयोजनाअनुसार, जलाधारमा प्रभावशील सुधारे ७८.१ प्रतिशत क्षेत्रमा, उपयुक्त जलाधारमा, सिंचन क्षमता र प्रभावी सिंचित क्षेत्र नमस्ता ७.१७ मार्फ दिने आई.

तालिका ७.१७: उपयुक्त जलाधारमा, सिंचन क्षमता र प्रभावी सिंचित क्षेत्र

वर्ष	उत्पादन आयोजनाअनुसार जलाधारमा सुधारका (हजारमा)	१० आंशिकसानु क्षेत्रमा उपयुक्त जलाधारमा (हजारमा)	उपयुक्त जलाधारमा (उत्पादकमा)	सिंचित सिंचन क्षमता (१० चालु मार्फत) (लाख हेक्टर)	प्रभावी सिंचित क्षेत्र (१ चालु र १० चालु (लाख हेक्टर)	प्रभावी सिंचित क्षेत्रमा सिंचित क्षमतामा उत्पादकमा
२०१९-२०	४९,२७१	२१,९७१	४१.१	४९.२१	३७.५८	८१.७
२०१७-१८	४९,७०२	२८,६०७	४३.१	५०.९७	३९.७१	७८.२
२०१८-१९	४९,५०१	२६,०००४	५२.८	५१.२१	३९.९७	७०.२
२०१९-२०	४९,८९७	३०,१७०	६८.७	५३.०४	४०.९७	७७.२
२०२०-२१*	४९,८८१	३३,०७५	७०.२	५४.१५	४१.६०	७९.८

एकमार्फ: उत्पन्नमा एकमार्फत * अनुमानित
आधार: जलाधार विभागबाट अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत सुदृढ गरेका परियोजना, भारत र सिंचन अभिलेखबाट

७.६४.१ पाटबंधारे क्षेत्रांतर्गत सूचनाएा: सोलकन्यांद्वारे सिंचन उपलब्धीचे लक्षात घेता पाटबंधारे प्रकल्पांच्या विभागनिहाय २०१८ लाख हेक्टर क्षेत्रासाठी एकूण ११,१६६ पाणी आकार वसूल वि. रु. लाखांपैकी, २०१८ लाखांचे आकार झालेले आहेत. या क्षेत्रापैकी १८,४७६ लाख हेक्टर क्षेत्रासाठी २,५४१ पाणी आकार संस्थांची महाराष्ट्र सिंचन पद्धतीचे सोलकन्यांकडून व्यवस्थापन काम्पद, १०७, लक्षांपैकी ११६ लाख हेक्टर क्षेत्रासाठी ५८६ पाणी आकार वसूलीची महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा, ११६० लक्षांपैकी पोटदारी झालेली आहे. पाणीपट्टी वसूलीचा उत्तम व्यवस्थापन पाटबंधारे ७.६ पाणी दिलेले आहे.

कृषि पंपांचे विद्युतीकरण

७.६५ मार्च २०१०-११ अखेर ४५,२८ लाख कृषि पंपांचे विद्युतीकरण झाले आहे व मार्च २०१९-२० अखेर दिवसेंदिवस लाखांचे १.४१ लाख कृषि पंपांचे विद्युतीकरण झाले.

७.६५.१ प्रधानमंत्री किसान ऊर्जा सुरक्षा व उत्थान महाअभियान: शासन व शासकीयेतर ऊर्जा पंपासाठी, बायो डायझेल, प्रधानमंत्री किसान ऊर्जा सुरक्षा व उत्थान महाअभियान (पी एम-कुसुम) ही योजना उपलब्ध आहे. उक्त योजना मार्च २०१९-२० ते मार्च २०२३-२४ या कालावधीत राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत सोलकन्यांना ७.५० अश्वशक्तीचे क्षमतेपर्यंत पंपांचे वितरीत सौर कृषिपंपांचे आस्थापित करणे बंधनकारक. केंद्र शासनाने राज्यासाठी उपलब्ध एक लाख सौर कृषिपंपांचे प्रविष्ट निश्चित केले आहे. याबाबत ३ एच पी डी सी, ५ एच पी डी सी, व ७.५ एच पी डी सी, सौर कृषि पंपांचा समावेश आहे. या योजनेमध्ये खुल्या प्रवर्गासाठी केंद्र शासनाचे ३० टक्के व राज्य शासनाचे ५० टक्के आर्थिक सहाय्य आणि लाभार्थीचा १० टक्के आर्थिक हिस्सा आहे. अनुसूचित जाती / अनुसूचित जमाती प्रवर्गासाठी केंद्र शासनाचे ३० टक्के व राज्य शासनाचे ५५ टक्के आर्थिक सहाय्य आणि लाभार्थीचा पाच टक्के आर्थिक हिस्सा आहे.

७.६६ मुख्यमंत्री सौर कृषि पंप योजना: कृषि पंपांना दिवसा शाश्वत पुरवठा करणे आणि वाढत्या विजेच्या मागणीचा ताण कमी करण्यासाठी विकेंद्रीत पंपांना सौर्य उपलब्ध करुन या उद्देशाने राज्य शासनाने सन २०१८-१९ पासून ही योजना सुरु केली आहे. शासनाने प्रथम टप्प्यात एक लाख अतिरिक्त सौर कृषि पंप मिळविण्याचे उद्दिष्ट निश्चीत केले आहे. विद्युतीकरण न झालेल्या दूरील किंवा लांबिकडील भागातील शेतकऱ्यांना किंवा ज्या भागात महावितरणने विद्युतीकरण केलेले नाही अशा भागातील शेतकऱ्यांनाही ही योजना राबविली जात आहे. ज्या भौ शेतकऱ्यांना या पायाभूत कारणामुळे सुविधा उपलब्ध नाहीत परंतु विभेक्ष भागातील कृषि पंप नजीकच्या शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ देता येणे. खुल्या प्रवर्गातील शेतकऱ्यांना सौर कृषि पंपाच्या किमतीच्या १० टक्के रक्कम तर अनुसूचित जाती / अनुसूचित जमातीतील शेतकऱ्यांना पाच टक्के रक्कम सहभाग म्हणून भरावी लागते. योजनेची अंमलबजावणी सुरु झालेपासून सुरु आहे.१० फेब्रुवारी, २०२२ अखेर एकूण ११,०५८ सौर कृषि पंप महावितरणने कार्यान्वित केले आहेत.

कृषि वित्त पुरवठा

७.६७ शेतकऱ्यांना शासनाकडून विविध बँका तसेच सहकारी संस्थांमार्फत अल्प मुदतीचे कर्ज, दीर्घमुदत, इत्यादींच्या पतपुरवठा वित्तीय सहाय्य केले जाते. राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ही संस्था कृषि व ग्रामीण विकासासाठी कार्य करणारी देशातील शिखर बँक आहे व ती महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि व्यापारी बँका यांच्यामार्फत अल्प व मध्यम मुदतीचे कर्ज वितरीत करते. राज्यासाठी सन २०२१-२२ करीता प्राधान्य क्षेत्रासाठी वार्षिक कर्ज आराखडा रु. ४,६१, लाख कोटी आहे व यामध्ये कृषि व संलग्न कार्य क्षेत्रात हिस्सा रु १,२१, लाख कोटी (२५.८ टक्के) आहे. व्यापारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक/जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका यांनी वितरीत करणे तसेच ७.६८ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ७.१६ व्यापारिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक/जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी दिलेली कर्जे

(₹ कोटी)

कर्जाचा प्रकार	व्यापारिक बँका		प्रादेशिक ग्रामीण बँका		महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक		एकूण	
	२०२०-२१	२०२१-२२*	२०२०-२१	२०२१-२२*	२०२०-२१	२०२१-२२*	२०२०-२१	२०२१-२२*
पीक कर्जे	२६,४७०	३३,५२१	३,५३८	३,५५७	१७,७५८	१३,११०	४४,७७१	४९,४३८
कृषि मुदत कर्जे	४६,३१८	२४,४७५	५६	२६४	६९६	२५४	४४,८८०	२५,९९३
एकूण	७२,९९५	५८,२६७	३,५९४	३,८२१	१८,४९३	१३,४४४	९९,६८१	७५,४५९

आधार : राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, महाराष्ट्र राज्य * तात्पुरती माहिती - शून्य/नगण्य

७.३७.१ राज्यात नियत उत्पादक कृषि विषयक पायाभूत कारणासाठी घेट मर्यादित अल्पमुदती प्रादेशिक कृषि सहकारी पतपुरवठा योजना शेतकऱ्यांच्या अल्प उत्पादनाची पीक कर्जे उपलब्ध करून देतात. प्रादेशिक कृषि सहकारी पतपुरवठा योजनांकडून सन २०२१-२२ यामध्ये एकूण ₹ १७,८९८ कोटी रकमेचा तर सन २०२०-२१ यामध्ये ₹ १७,३५७ कोटी रकमेचा कर्जपुरवठा शेतकऱ्यांना करण्यात आला. सन २०२१-२२ साठी योजनानिहाय उद्दिष्ट ₹ १८५.८४ कोटी निश्चित करण्यात आले आहे. त्यापैकी प्रादेशिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांकडून खरीप हंगाम मार्च २०२१अखेर, २०२१ अखेरीस ₹ १२,११० कोटी आणि रब्बी हंगाम दि.३१ डिसेंबर, २०२१ पर्यंत ₹ ५,५२६ कोटी पीक कर्ज वितरित करण्यात आले.

७.३७.२ किसान क्रेडिट कार्ड योजना: राज्यात सन २०२०-२१ यामध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेने ३१.८१ लाख पर्यंत किसान क्रेडिट कार्ड वाटप केले. या पर्यंत कार्डधारकांना सन २०२०-२१ यामध्ये ₹ १३,६४१ कोटी रकमेचे कर्ज मंजूर झाले. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेने दिलेली किसान क्रेडिट कार्ड जिल्हानिहाय कृषि कर्ज तक्ता ७.१९ यामध्ये दिली आहेत.

तक्ता ७.१९ महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेने दिलेली किसान क्रेडिट कार्ड सांख्यिकी कृषि कर्ज

वर्ष	नवीन मुदतीची कर्जे		थकीत मुदतीची कर्जे	
	शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	रक्कम (₹ कोटी)	शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	रक्कम (₹ कोटी)
२०१९-२०	२,२५९	१८,५१८	५.२	२,९८
२०२०-२१	१,९१५	१३,७७१	१८	२७०
२०२१-२२*	२,७६१	१४,८९१	८	१२०

आधार : महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित * तात्पुरती माहिती

कृषि पणन

७.३८ कृषि पणन विभाग यांचे प्रशासन महाराष्ट्र कृषि उत्पन्न पणन (विकास व विनियमन) अधिनियम, १९६३ अंतर्गत कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांचे स्थापना कायम्यात आली आहे. शेतकऱ्यांच्या कृषि मालाला योग्य भाव मिळवून देणे आणि आडते व व्यापाऱ्यांकडून शेतकऱ्यांना करावी याव लेखन शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण थांबवणे यासाठी कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमार्फत सोयीस्कर शेतकऱ्यांची सुविधा उपलब्ध करून दिली जाते. राज्यात ३०६ कृषि उत्पन्न बाजार समित्या व ६१३ उप बाजार समित्या स्थापन झालेल्या आहेत. यापैकी नागपूरची, २०१२ पासून १,४०० घेट पासून परवाने दिले आहेत. यामध्ये ८८ खाजगी बाजारांचा समावेश आहे. राज्यातील सर्व कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमार्फत झालेली आवक व त्यांचे मूल्य तक्ता ७.२० मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.२० राज्यातील सर्व कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमार्फत झालेली आवक व त्यांचे मूल्य

वर्ष	आवक (लाख मे.टन)	मूल्य (₹ कोटी)
२०१८-१९	२०७.८०	४९,३००
२०१९-२०	१९४.७०	५०,१२६
२०२०-२१	१७४.९०	५८,७१५

आधार : पणन संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

७.२१ किसान आधारभूत किसान योजना: शेतमालाला हमी भावाचे शेतकऱ्यांना खात्रीशीर संरक्षण उपलब्ध करून देणे व त्यांना किमतीतील चढउतारामुळे होणाऱ्या नुकसानापासून संरक्षण देऊन शेतीमालाच्या आर्थिकदृष्ट्या लाभदायी कामे मालाची प्रतिबंधात्मक उत्पन्न मर्यादा गाठ साकार, निवडक निवडीच्या किसान आधारभूत किसानी योजनी हेतूमधूनी करीत करणे. या योजनेअंतर्गत शेतमालाची खरेदी महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ, महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक महासंघ यांच्यामार्फत केली जाते. चौदा हजारांचे नवीन केलेल्या निवडक निवडीच्या किसान आधारभूत किसानी तक्ता ७.२१ खाली दिला आहेत.

तक्ता ७.२१ चौदा हजारांचे जाहीर केलेल्या निवडक पिकांच्या किसान आधारभूत किंमती

(₹./ क्विंटल)

पीक	किसान आधारभूत किंमती		
	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२
भात(धान) (साधारण वाणाची जात)	१,८१५	१,८६८	१,९४०
भात(धान) (ग्रेड-अ)	१,८५५	१,९५०	१,९६०
ज्वारी (संकरीत)	२,४५०	२,५३०	२,७१८
ज्वारी (मालदांडी)	२,५००	२,५७०	२,७१८
नाचणी	१,९२५	१,९७९	२,०१५
मका	१,८५०	१,८५०	१,८७०
बाजरी	२,०५०	२,१५०	२,२५०
तूर	५८७५	५,८००	६,२००
मूग	६,९७०	७,१९५	७,२७५
उडीद	५,६००	५,७००	६,०००
भुईमूग	५,४५०	५,८७५	६,०१५
सोयाबीन	३,८७०	३,८८०	३,९५०
सूर्यफूल बीज	५,८५०	५,९८५	६,१५०
कापूस (लांबधागा)	५,८५५	५,५१५	५,८२५
कापूस (मध्यम धागा)	५,५५०	५,८२५	६,०२५
कारळे	६,२१५	६,९२०	६,४४१
गळीत	५,२५०	५,२९५	५,४००

स्त्रोत: पान मध्यमपत्र, महाराष्ट्र शासन

साहित्यी व संप्रेषण तंत्रज्ञान

७.२०१. इलेक्ट्रॉनिक राष्ट्रीय कृषि बाजार (ई-नाम): ई नाम हे देशभरात सध्या अस्तित्वात इलेक्ट्रॉनिक व्यापार पोर्टल आहेत स्थानी कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमधील उपलब्ध शेतमाल मालाला प्रोत्साहन आहे. याचा कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमधील व्यवहार पारदर्शक पद्धतीने खरेदी विक्रीची सुविधा उपलब्ध झाली आहे. याचा कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांसाठी संबंधित सर्व माहिती व सेवा मालाची एक खिडकी सुविधा उपलब्ध झाली आहे. या व्यवहारामध्ये शेतमालाची आवक व किमती, खरेदी-विक्री देणगी, व्यापार प्रोत्साहन प्रतिसाद शेतमाल व्यापार व बाजार व्यवस्था आहेत. नोंदणीकृत बाजार घटकांना ऑनलाईन पेमेंट सुविधा उपलब्ध करण्यात आली आहे. ई-नाम पोर्टलमध्ये एकात्मिक ११८ कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांचा समावेश करण्यात आला आहे. सर्व ११८ कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये ऑनलाईन गेट एन्ट्री, ई-ऑक्शन सुरु करण्यात आले आहे व ७९ कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये ई-पेमेंट सुरु करण्यात आले आहे. माहे फेब्रुवारी २०२१ अखेर ₹ ७,१७५ कोटी रकमेचे सुमारे ७० लाख ९ हजार शेतमालाचे ई-लिलाव करण्यात आले व ₹ २१६ कोटी रकमेचे ई-पेमेंट झाले. कृषि मालाच्या गुणवत्ता तपासणीसाठी ११३ कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये गुणवत्ता नियंत्रण व प्रयोगशाळा उपलब्ध करण्यात आल्या आहेत.

७.२०२. महाडीबीटी पोर्टल: एक शेतकऱ्यांना वैयक्तिक लाभाच्या अनुदान व लाभ थेट हस्तांतरित करण्यासाठी महाडीबीटी पोर्टल सुरु करण्यात आले. माहे फेब्रुवारी २०२१ पर्यंत सदर पोर्टलवर नोंदणीकृत शेतकरी २०३७ लाखांपेक्षा अधिक असून लाभाच्या घटकांसाठी ५४७७ लाख अर्ज प्राप्त झाले. शेतकऱ्यांना ₹ ४७६.२४ कोटी रकमेचे अनुदान वाटप झाले.

७.२०३. महाडीबीटीचे प्रकल्प: वितरित्रण केंद्रांची अनुदान राशन करणे, पीक लागवड उत्पादन करणे, कापूस-उत्पादन उत्पादनाचे अनुदान करणे, कामगारी मशीन सेंटरसाठी इमारत व इतर तंत्रज्ञान यासाठीच्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा व्यापार लाभदायी आणि विस्तारित मोहिमेच्या विविध संशोधनांचे प्रात्यक्षिकांद्वारे प्रचार पोहोचविणे एकत्रीकरण या प्रकल्पांतर्गत करण्यात येते. संशोधनांत व मोहिमेतून अंमलबजावणी प्रभावी करणे हे या प्रकल्पाचे उद्दिष्ट आहेत. महाडीबीटीचे प्रकल्पकार्यात उद्योग घेत पोर्टल व मोहिमेतून अंमलबजावणी सुधार करण्यात आले आहे.

७.२०४. एसएमएस सेवा: शेतकरी आणि इतर सर्व भागधारकांना एसएमएस पोर्टलचा पोचणे व करार राज्यस्तरावरील सह आणि शासकीय अधिकारी यांच्याकडून प्रसार आणि माहिती शेतकऱ्यांना प्राप्त करता येते. या प्रकल्पा महाराष्ट्रातील ६६.४२ लाख शेतकऱ्यांनी लाभ घेतला.

कृषि विकासाच्या निवडक योजना

७.१० कृषि विकासाठी विविध योजना राज्यात राबविण्यात येत आहेत.

७.११ **राष्ट्रीय कृषि विकास योजना:** राष्ट्रीय कृषि विकास योजना - कृषि व संलग्न क्षेत्रांचा पुनरुज्जीवनासाठी तालुकानी दृष्टीकोन राज्यात राबविण्यात येत आहे. शेतकऱ्यांना उत्पादीत मालकरीता हेक्टरी, जोडधंदा करणे म्हणजे जोडधंदा, कृषि-व्यवसायिक उद्योगधंद्यांना चालना देणे या बाबतीतून शेतीला शाश्वततेकडे आर्थिक उपक्रम करण्याचे मदत या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेनंतर्गत उपघटक आहे. पायाभूत सुविधा आणि राज्यांसाठी व्यवस्थापन पायाभूत ७० टक्के निधी तर १० टक्के निधी राष्ट्रीय उद्यान व्यवस्थापन विकास घटक-योजनांसाठी आणि २० टक्के निधी गतिशक्तिपूर्ण उपक्रम व कृषि-पुरवठासाखळ विकास उद्योगधंद्यांसाठी राष्ट्रीय अपघात अशा महत्वाचे स्थितीसाठी विभागासाठी केली आहे. या योजनेनंतर सन २०१७-१८ अखेर ₹ १३१५.८१ कोटी तर सन २०१८-१९ अखेर आणखी अखेर ₹ ७५.१४ कोटी खर्च झाला.

७.१२ **पुरवठासंबंध अधिष्ठानांची संघटन संस्थाकीका योजना:** राष्ट्रीय कृषि विकास योजनांतर्गत पुनरुज्जीवन आढिष्ठानांची होण्यकर दीनबंधीका योजना शेतकऱ्यांना उद्योगी निर्माण व निर्यातीस चीन नवीन बाजीपेठा उपलब्ध योग्यासाठी प्रोत्साहीन करण्याच्या उद्देशाने सन २०१७-१८ पासून राज्यात दीन सर्वांकरीता राबविण्यात येत आहे. त्यासाठी २,४० हेक्टर नवीन व दीनबंधीका उद्यानांसाठी दायित्वा कार्यपद्धतीची शीत साखळीचे शेतकरी उद्दर योजनेनंतर्गत पात्र आहेत. यामध्ये विभागीय, २,०११ आकारे एकूण १३५ समूहांची या योजनेत समाविष्ट करण्यात आले असून ₹ ३.७१ कोटी खर्च झाला आहे.

७.१४ **विस्तार सहायतांसाठी राज्य विस्तार कार्यक्रमांना सहाय्य (आत्मा योजना):** राज्य विस्तार कार्यक्रमांना सहाय्य या योजनेचा उद्देश कृषि संशोधन व्यवस्थापन योजना (आत्मा) आणि शेतकऱ्यांपर्यंत संशोधन पोहोचवून विकास साधनी शेतकरी केंद्रबिंदू आणि उपयोगाभिमुख कार्य हा आहे. या योजनेचे मुख्य घटक प्रशिक्षण, कृषि उत्पादिके, शेतकरी शैक्षणिक सहली, शेतकरी गटांची निर्मिती व क्षमताबृद्धी शेतीशाळा, शेतकरी गोष्टी, कृषि प्रदर्शने, शेतकरी मेळावे, शेतकरी मित्र, इत्यादी आहेत. या योजनेनंतर्गत मार्च मार्चापर्यंत २०१२ पर्यंत ₹ ४१.२१ कोटी खर्च झाला आहे.

७.१५ **राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान:** या अभियानाचे मुख्य उद्देश्ये धोरण व उपाययोजना विकास शाश्वतपणे करून तांदूळ, गहू कडधान्ये, भरड धान्ये आणि पोषक तृणधान्ये यांचे उत्पादन वाढविणे, तांत्रिक तसेच अतिरिक्त सुटीकरण आणि उत्पादकता पुनर्स्थापित करणे आणि शेतकऱ्यांमधील आत्मविश्वास पुनर्स्थापित करण्यासाठी शेती अर्थव्यवस्था सुधारणे हे आहेत. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियानामध्ये तांदूळ, गहू, कडधान्ये, भरड धान्यांचे (फक्त नाचणी नव्हे), पोषक तृणधान्यांमधील उपजातिधान, व्यावसायिक / नगदी पिके, तांत्रिक आणि शेतकऱ्यांचे आणि प्रात्यक्षिकेप्रदर्शन कार्यक्रम या लाभ घटकांना समावेश आहे. सन २०१७-१८ अखेर राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियानांतर्गत मंजूरीस आणि संमतच निधीकरीता ₹ ११.८१ कोटी आणि मागणी निधीचा (वापरून आणि प्रत्यक्ष ₹ ४.९७ कोटी खर्च झाला आहे. सन २०१९-२० अखेर गहू मागणीसाठी अखेर पंधरावाकरीता ₹ १.३४ कोटी राज्यांसाठी ₹ ०.१८ कोटी कडधान्यांसाठी ₹ ४१.३० कोटी आणि कडधान्यांसाठी ₹ ३.७६ कोटी भरड धान्यांसाठी (नाचणी) ₹ १.१८ कोटी पौष्टीक धान्यांसाठी ₹१३.८७ कोटी आणि तंत्रज्ञानासाठी ₹१५.५२ कोटी खर्च झाला.

७.१५.१ **विस्तार व सामाजिक महिला उपक्रमविभाग:** या उपक्रमविभागांतर्गत ग्रामीणविकासाचा कार्यक्रम आणि विस्तार प्रशिक्षण केंद्र व महात्मापुरुष गोदाम या दोन घटकांचा समावेश आहे.

अ. ग्रामविकासोपक्रम कार्यक्रम: महाराष्ट्र राज्य विस्तार महाव्यवस्थापन संस्थेमार्फत हा कार्यक्रम राज्यात सन २०१४-१५ पासून राबविण्यात येत आहे. सदर कार्यक्रमांतर्गत उपघटक आहेत्यांना शेतकऱ्यांना पुरवीत्या विस्तार विषयासाठी विस्ताराचे उपयोग करून दिले जाते. या कार्यक्रमांतर्गत प्रचलित विस्तार उपयोग करून रोपवाटिकेसाठी प्रति शेतकरी एक हजार क्षेत्रांकरीता तृणधान्ये विस्तारासाठी ५० टक्के आणि कडधान्ये व तंत्रज्ञान विस्तारासाठी ५० टक्के सहाय्य दिले जाते. या योजनेनंतर सन २०१७-१८ अखेर ₹ ११.१२ कोटी खर्च झाला.

ब. विस्तार प्रशिक्षण केंद्र व सामाजपुरुष गोदाम: या योजनेसाठी राज्यासाठी सामाजपुरुष गोदामासाठी ५० विस्तार प्रशिक्षण केंद्र बांधण्याचे लक्ष्य निर्धारित केले आहे. मार्च मार्च २०१९ पर्यंत एकूण १४ प्रशिक्षण केंद्रे पूर्ण झाली असून ₹ १.३२ कोटी खर्च झाला.

७.१६ **उन्नत शेती-समृद्ध शेतकरी अभियान:** शेतकऱ्यांचे उत्पन्न सन २०१२ वर्षात दुपटीत करण्याच्या दृष्टीने उन्नत शेतकरी समृद्ध शेतकरी अभियान २०१७-१८ पासून हे अभियान सुरू केले आहे. राष्ट्रीय सुरक्षा अभियानांतर्गत निवडकरीता सन २०१९-२० अखेर यामध्ये अंतिमतापर्यंत एकूण ७९,६८३ हेक्टर क्षेत्राचा गट ग्रामबैठकांचे आयोजन व ४,९१९ शेतकऱ्यांचे प्रशिक्षण आयोजित करण्यात आले आणि तंत्रज्ञान व तंत्रज्ञान विस्तारासाठी एकूण २७,९७० हेक्टर क्षेत्राचा गट ग्रामबैठकांचे आयोजन करण्यात आले.

७.१६.१ **कृषि यांत्रिकीकरण उपअभियान:** खालील बाबींचा क्षेत्र वैशिष्ट्ये प्रोत्साहन होणारी घट, मनुष्यांची मनुष्यबळात, मनुष्यांचे घरटणे दर, कृषीच्या हंगामाचा कमी कालावधी, शेत तलावांमधील विविधता, इत्यादींमुळे निर्माण होण्याच्या समस्यांवर उपाययोजना म्हणून राज्यात उत्पन्न होणे समृद्ध शेतकरी मोहिमेअंतर्गत कृषि यांत्रिकीकरण हे उपअभियान सन २०१७-१८ पासून राबविण्यात येत आहे. शेतकऱ्यांना

जलपरिषद कृषि क्षेत्रासाठी स्वतंत्र वेगळे आणि कृषि क्षेत्रासाठी वेगळा असावा असावे हे या प्रस्तावितमध्ये स्पष्ट आहेत. कृषि यांत्रिकीकरण प्रस्तावितमध्यासंदर्भात लक्ष्यांची संख्या व अनुदानाची आवश्यकता ११.१२ यामध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ७.२१ : कृषि यांत्रिकीकरण प्रस्तावितमध्यासंदर्भात लाभार्थी संख्या व अनुदान

वर्ष	कृषि क्षेत्रात		कृषि क्षेत्रात वेगळा		एकूण अनुदान (₹ कोटी)
	संख्या	अनुदान (₹ कोटी)	संख्या	अनुदान (₹ कोटी)	
२०१९-२०	४,२३८	२४१.४१	१२८	१.५४	२४२.९१
२०२०-२१	३,५१४	३०.७१	७४	३.८२	३४.५३
२०२१-२२*	१६,४८४	६०७.०८	६४१	६.७१	११३.८४

*अंदाजे । अनुक्रमणिका

७.२७ **राष्ट्रीय शासकत्व योजनेअंतर्गत:** एकात्मिक शेती, पर्यावरण पर्याय लागू, पूर्व आशियन व्यवस्थापन आणि क्षेत्रांमधे प्रोत्साहन व सेवांचे बळकट प्रस्तुतकर्ते कोरडवाहू अंतर्गतील शेतीची उत्पादकता वाढविणे या उद्देशाने हे अभियान सुरू करण्यात आले आहे. यामध्ये पूर्व आशियन व्यवस्थापन व पूर्व आशियन पद्धतीचा विशेषत: एकात्मिक पीक हानी व्यवस्थापन व सेंद्रीय शेती, कोरडवाहू क्षेत्र विकास, ई-गव्हर्नन्स व शेतीसाठी उपलब्ध होणाऱ्या पाण्याचे व्यवस्थापन या घटकांचा समावेश आहे.

७.२७.१ **पूर्व आशियन व्यवस्थापन आणि पूर्व आशियन पद्धतीचा विकास:** पूर्व आशियन अंतर्गतील राज्यांने व क्षेत्रिनीची उत्पादन क्षमता सुधारणे यासाठीचा एकात्मिक पीक हानी व्यवस्थापनाचा प्रोत्साहन देण्यासाठी हे पूर्व आशियन व्यवस्थापन आणि पूर्व आशियन पद्धतीचा विकास उपक्रमीयता राबविण्यात येत आहे. यामध्ये तज्ज्ञता ४ पूर्व आशियन उपयोगाक्षेत्रांचे व्यापक कार्यक्रम आणी आहे. तसेच पूर्व आशियन उपयोगाक्षेत्रांमधे सेंद्रीय पूर्व व पाण्याचा नमुन्यांची तपासणी करण्यासाठी सुविधा उपलब्ध आहे. या मोहिमेअंतर्गत नंदुरबार, औरंगाबाद, नाशिक, पुणे व कोल्हापूर या सात ठिकाणी ७०० नमुना तपासणी उपयोगशाळा कार्यरत आहेत. पूर्व आशियन किमतीकरण नियंत्रकता निर्माण करणे व पूर्व आशियन व्यवस्थापनासाठी उपलब्धतेनुसार सुविधिन्यासकरीता शेतकऱ्यांना पूर्व आशियन पद्धतीचा किमतीत कार्यान्वित येत आहेत. या उपक्रमितीयतेअंतर्गत सुरुवातीपासून एकूण १.६४ कोटी पूर्व आशियन पद्धतीचा शेतकऱ्यांना किमतीत कार्यान्वित लाभ.

७.२७.२ **पर्जन्याधारित कृषि विकास योजना:** पर्जन्याधारित कृषि विकास योजना ही राष्ट्रीय सहयोग शेती अभियानांतर्गत पूर्व आशियन व्यवस्थापन या उपक्रमितीयतेअंतर्गत उपयुक्त आहे. या योजनेचे उद्देश्ये (१) वातावरणीय बदल संवेदनशील व दाहकपरिस्थितीचा सामना न करता शेतीचे शेतीपद्धती प्रकल्प अन्नधान्याचे उत्पादन करणे, (२) शेती व्यवसाय व्यवस्थापनाचे पारंपरिक कृषि दृष्टिकोनाचा नवीनतेचा समावेश करून शेतकऱ्यांचे आर्थिकरण करणे, (३) गुणवत्तेची हमी आणि (४) शेती उत्पादनाच्या मोठ्या विक्रीसाठी पायाभूत सुविधा उपलब्ध करणे हे आहेत. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक समूहात (साधारणत: सलग ५० हजार शेती असलेला ५० शेतकऱ्यांचा समूह) सलग तीन वर्षांकरीता तांत्रिक मिशन चालते. योजनेच्या पहिल्या टप्प्यात (सन २०१८-१९ ते २०१८-२१) एकूण २०,१४६ हेक्टर क्षेत्राखाली ४२,७६१ लाभार्थी शेतकऱ्यांचे १४ समूह तयार करण्यात आले व ₹ १४.४५ कोटी खर्च झाला. योजनेच्या दुसऱ्या टप्प्यात (सन २०१७-१८ ते २०१९-२०) एकूण ७,१६० हेक्टर क्षेत्राखाली १२,८०५ लाभार्थी शेतकऱ्यांचे ३०५ समूह तयार करण्यात आले व ₹ ७८.४१ कोटी खर्च झाला. योजनेच्या तिसऱ्या टप्प्यात (सन २०१८-२१ ते २०१९-२३) एकूण ७,४०० हेक्टर क्षेत्राखाली ७,९०५ लाभार्थी शेतकऱ्यांचे ३७० समूह तयार करण्यात आले व ₹ १.७४ कोटी खर्च झाला.

७.२७.३ **कोरडवाहू क्षेत्र विकास कार्यक्रम:** कोरडवाहू शेती प्रामुख्याने हवामानावर आधारित असल्याने नाजूकसेवा आहे. शेतीच्या लागवडीत उत्पादनाच्या खेरी नियंत्रण करून शेती व्यवसायातील जोखीम कमी करणे आणि पैशाचे नवीन विविध उपलब्धता निर्माण केलेल्या क्षेत्रातील आपल्या जमिनीत चांगल्या करून कोरडवाहू शेती शाश्वत करणे हे राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियानचा उद्देश आहे. त्यानुसार कोरडवाहू क्षेत्र विकास कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. सन २०१०-११ यामध्ये ८,७१२ लाभार्थ्यांसाठी ₹ १७५.९ कोटी खर्च झाला. या सन २०११-१२ यामध्ये पहिले नवीनतेचे वर्षात १,८८१ लाभार्थ्यांचा ₹ १.३१ कोटी खर्च झाला.

७.२८ **विकासगत्व विद्या संस्था-मॉनिटरिंग व सतत प्रशासन:** राष्ट्रीय कृषि संशोधन संस्था व राज्य कृषि विद्यापीठांच्या सहकार्यातून हा नवीनतेचे प्रकल्प राज्यात उपयोगात येत आहे. या प्रकल्पाचे (१) प्रशिक्षण व मोठ्याच्या पायाभूत विद्या व शेत व्यवस्थापनाबाबत शेतकऱ्यांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे व पाहिजेने शेती, (२) विद्या व शेतात प्रात्यक्षिके होण्यापूर्वीच उपयोगात करणे साध्य खाते प्रात्यक्षिक पूर्वनियुक्त शेती ४८% मोठ्यांसंख्या विनामूल्य दाखल्यात द्वारे माहिती शेती व सल्लागार्थ प्रात्यक्षिक शेती व सल्लागार्थ प्रात्यक्षिक होत आहेत. संपूर्ण, सोयाबीन, कापूस, तूर, मका, ज्वारी, उस आणि तांत्रिक हवामान या विषयांचा या प्रकल्पामध्ये समावेश केला आहे. सन २०१०-११ यामध्ये दोनशहाड, मका, ज्वारी व उस यावरील फोन लाभार्थी आणि उपलब्धतेने खाद्यांचे प्रात्यक्षिकांचा व्यवस्थापनात विशेष खूपच रेंगाळत आले. या प्रकल्पाकरीता सन २०१०-११ यामध्ये ₹ १३.५० कोटी खर्च झाला. सन २०११-१२ यामध्ये पहिले पेक्षाधारी साठी विद्या व शेतात व्यवस्थापन विषयक प्रात्यक्षिके ६,१८८ लाख एवढ्याच शेतकऱ्यांचे पर्यटनासाठी आले.

७.२९ **ग्रामसभेची कृषि विपणन योजना:** ऊसबीजोत्पादनाशिवाय तालुक्यातील तालवाद्यांसाठी लागणाऱ्या वेळू कांड्यांचे उत्पादन, पानगळ आणलण टाळण्यासाठी त्यावरील प्रक्रियेचे काम करणे, गोण्यांचे विपणन आणि त्यासाठी लागणारी सुधारित व ठिकाण विपणन (दोन मॉल तालिका योजना) यांसाठीच्या आवश्यकतेचे काम करणे हा या योजनेचा उद्देशपूर्ण स्तर आहे. ही योजना राज्यात सन २०१५-१६ पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेमध्ये अनुसूचित क्षेत्रातील गावांचा समावेश करण्यात आला आहे. या योजनेसाठी लागणारे अनुदान व मार्गदर्शन सुधारित दोनकन्यांना ५५ टक्के आणि इतर दोनकन्यांना ४५ टक्के लोकवाटयाचे निकष लागू करण्यात आले आहेत. सन २०१७-१८ मध्ये ०४८ लाख वृक्षांचे वाटप करण्यात आले आहे. सन २०१८-१९ मध्ये ०४८ लाख वृक्षांचे वाटप करण्याचे उद्दिष्ट आहे. सन २०१९-२० मध्ये ०४८ लाख वृक्षांचे वाटप करण्याचे उद्दिष्ट आहे. सन २०१९-२० मध्ये ०४८ लाख वृक्षांचे वाटप करण्याचे उद्दिष्ट आहे. सन २०१९-२० मध्ये ०४८ लाख वृक्षांचे वाटप करण्याचे उद्दिष्ट आहे.

तक्ता ७.२१ सुधार व ठिकाण विपणन संस्थांचे विभाग आणि खर्च

वर्ष	सुधार विपणन संघ		ठिकाण विपणन संघ		खर्च (₹ कोटी)
	संस्थांची संख्या	सुरू (संख्या)	संस्थांचे सदस्य	सुरू (संख्या)	
२०१८-१९	७१,१९१	४४,०१२	६,०१,९२१	८५,७४१	४५५.१५
२०१९-२०	७७,२७१	४६,५३८	६,४१,१७१	६,५५,१५०	५०५.४४
२०२०-२१	४१,१२६	४६,१००	६८,८००	७०,८८०	६५८.२१
२०२१-२२ (तात्पर)	१,२०,५१०	९९,४५५	२,११,२७६	१,८०,८२९	८१५.६१*

तात्पर: कृषि सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य * अपेक्षित

७.३० **ग्रामसभेच्या व्यवस्थापन विकास अधिकाराचा:** पेसा कायद्याच्या तरतुदीनुसार ग्रामसभेला गौण वन उपजावरील मालकीचे आणि त्यांचे विक्रीव्यवस्थेचे एकमेव निर्णयाचे अधिकार देण्यात आले आहेत. त्यामध्ये गौण वन उपजाचे संकलन करणे, त्यासाठी लागणारा मेहनताना निश्चित करणे व राज्यांतर्गत प्रक्रिया झालेली कच्ची-पक्की लाख/डिंक/मध यांच्या वाहतूक-परवान्यांचे अधिकार देणे या मुद्द्यांचा समावेश होतो. सन २०१५-१६ मध्ये राज्यातील २३ जिल्ह्यांमध्ये ग्रामसभेच्या व्यवस्थापन विकास अधिकार राबविण्यात येत आहे. राज्य व्यवस्थापन व प्रशिक्षण संस्थेच्या मदतीने ग्रामसभेच्या व्यवस्थापन विकास अधिकाराच्या योजना राबविण्यात येतात. या अधिकाराच्या सुरुवातीपासून म्हणजे डिसेंबर, २०१९ पर्यंत ₹ १,२१० कोटी खर्च झाला. ग्रामसभेच्या व्यवस्थापन विकास अधिकाराच्या विविध घटकांवरील खर्च तक्ता ७.२४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.२४ ग्रामसभेच्या व्यवस्थापन विकास अधिकाराच्या विविध घटकांवरील खर्च

सुरुवातीपासून डिसेंबर, २०१९ पर्यंत, ₹ कोटी)

घटक	खर्च
वन विकास आराखडे आखणे, गवत, फळे इत्यादींच्या संकलन व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण देणे, लोकांची, गावाचे नियंत्रण व सुधार नियंत्रण इत्यादींच्या व्यवस्थापन	४४७.४८
९९,८१७ सामुदायिक व्यवस्थापन कार्यालय	७८२.५८
संयोजक संघांचे व्यवस्थापन क्षमतावृद्धी, संयोजन, बाजार, व्यवस्थापक नियोजन,	९०२.३१
स्थानिक प्रतिनिधींचे व्यवस्थापन क्षमतावृद्धी इत्यादींचे प्रशिक्षण	
व्यवस्थापन व्यवस्थापन व्यवस्थापनाचे संघ बाजार, नियंत्रणाचे क्षमतावृद्धी	२४५.१०
वनांचा व्यवस्थापन व्यवस्थापन, वनांचे व्यवस्थापनासाठी गावे, गावे वनांचे व्यवस्थापनासाठी, इत्यादींचे प्रशिक्षण	
व्यवस्थापनाचे नियंत्रणाचे व्यवस्थापन प्रशिक्षण	८८.८१
सुधार व्यवस्थापनाचे मूल्यमापन	४१.२१
गावांमध्ये गावांचे व्यवस्थापन नियंत्रणाचे, वनांचे व्यवस्थापन	१८८.८५
आदिवासी वैयक्तिकांचा व वनांचे संयोजन व्यवस्थापनाचा इत्यादींचे	
व्यवस्थापनाचे नियंत्रणाचे व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण/व्यवस्थापन सेवा, इत्यादी	३५.५१
संयोजन संघांचा प्रशिक्षण	२१.३५
एकत्रित संघांचे अभ्यासाचे व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण	२०.८१
व्यवस्थापनाचे ३० व्यवस्थापनाचे ३० व्यवस्थापनाचे व्यवस्थापन	९.४५
व्यवस्थापनाचे व्यवस्थापन प्रशिक्षण	१.१९
संघ व्यवस्थापन संघ व्यवस्थापन	७५.४०
व्यवस्थापनाचे	१८.४१
व्यवस्थापन व्यवस्थापन	८६.१०
इतर	११६.४८

तात्पर: महाराष्ट्र राज्य व्यवस्थापन व्यवस्थापन संस्था

७.३१ **ग्रामसभेच्या व्यवस्थापन विकास अधिकाराचे परिणाम:** ग्रामसभेच्या व्यवस्थापन विकास अधिकाराच्या अंमलबजावणीमुळे गौण वनउपजाच्या संकलनाचे प्रमाण, त्यांच्या विक्रीतून मिळणारे उत्पन्न, रोजगाराच्या संधी, वनांचे संवर्धन आणि वनांवरील अवलंबित्व कमी करणे या बाबतीत झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करण्यासाठी राज्य व्यवस्थापन व प्रशिक्षण संस्थेने एक अभ्यास केला. या अभ्यासासाठी राज्यातील ३ जिल्ह्यांमधील ६ तालुक्यांमधील ३० गावांची निवड करण्यात आली. या गावांमधील ३०० कुटुंबांची निवड करण्यात आली. या कुटुंबांची माहिती संकलित करण्यासाठी प्रश्नावली तयार करण्यात आली. या प्रश्नावलीच्या आधारे या कुटुंबांची माहिती संकलित करण्यात आली. या माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले. या विश्लेषणाचे निष्कर्ष खालीलप्रमाणे आहेत.

तक्ता ७.१५ फळे, भाजीपाला व फुलांची निर्यात आणि निर्यातीचे मूल्य

फळे / फुले	राज्य / देश	२०१८-१९		२०१९-२०		२०२०-२१	
		प्रमाण (मे.टन)	मूल्य (₹ कोटी)	प्रमाण (मे.टन)	मूल्य (₹ कोटी)	प्रमाण (मे.टन)	मूल्य (₹ कोटी)
आंबा	महाराष्ट्र	२१,३४६	३१.४	२१,८८८	३५.०	१९,८८४	२७१
	भारत	४६,५१०	७०६	४१,४५७	७८०	३९,०१४	७०१
द्राक्षे	महाराष्ट्र	१,९३,७०९	२,१४८	१,५३,६६६	२,०१९	१,७९,१२०	२,०९४
	भारत	२,७९,९१४	२,९३५	१,९३,६५०	२,१७७	२,७९,६०७	२,२१८
केळी	महाराष्ट्र	९९,८४९	१०८	१,०८,१९१	१४९	१,१२,६९९	५५६
	भारत	१,३४,५०२	१४१	१,१५,४४६	३५१	१,४१,२१८	४७७
फळे / पालेभाज्या	महाराष्ट्र	१,२३०	५.४०	१,५६१	६०	१,०१४	५०
	भारत	४६,७०६	२४१.१४	९६,८७१	३५४	१,२२,०७७	४५४
डाळिंब	महाराष्ट्र	७०,७९१	४१९	९२,१६७	७०८	१७,९८४	९२७
	भारत	१७,८१२	६८१	८४,५७०	१८८	१७,१७९	५१७
मनुके	महाराष्ट्र	१८,२८१	९४८	२३,७११	३५७	२२,६३१	३१५
	भारत	१८,९२६	७५१	२४,६६८	३७०	२४,७७९	३३६
फुलशेती फुले	महाराष्ट्र	८६३.९१	३९.८१	५५०	२२.९५	६८८	१२.४१
	भारत	२,१२४.३४	५७.४७	२,४१४	७४.१५	८५१	१८.४१
फुलशेती रोपे	महाराष्ट्र	३८.९५	३.१७	४९.४१	३.४७	१५.३३	५.८१
	भारत	७०.८८	९.३०	७८.७१	९.९५	१४०.५	५.९३
आंबलबोर	महाराष्ट्र	३१,०९८	१९८	१५,१९५	१०५	१९,८९२	१२७
	भारत	६,७५,८७१	३५८	८५,७९९	५८४	१८,३९१	७१४
कांदा	महाराष्ट्र	१२,२२,७८१	१,१७	७,२१,५२३	६,३५०	७,१९,८१८	९,५१५
	भारत	२१,८२,८२५	३,७९०	११,७८,९२४	७,२१९	१५,७४,३२७	१८,८३०
इतर भाजीपाला (ओला काजूगर)	महाराष्ट्र	१,५४,५४२	११४	१,९१,०२६	११९	१,१२,६६९	९५५
	भारत	७,९५,७४१	२,०७७	७,५४,४०७	२,०९५	९,८२,०५१	२,१४६
इतर प्रक्रिया केलेली	महाराष्ट्र	१,७८,८१०	१,७५५	१,७१,७८०	१,७५१	१,९२,८१२	१,७७०
फळे व पालेभाज्या (अंजीरसह एक प्रकारात)	भारत	५,८७,७१८	५,२७१	६,१३,७३१	५,८३४	७,३५,२७१	६,८१०

स्रोत: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य

७.२१ महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अंतर्गत फळबाग लागवड योजना: सन २०१८-१९ पासून राज्यात २४ जिल्ह्यांमध्ये ही योजना राबविण्यात येत आहे. रोजगार हमी नसेल अशा शेतकऱ्यांच्या उपलब्ध वाह कार्यात आणि रोजगार निर्मितीचे हे या योजनेचे प्रमुख उद्देश आहेत. या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांच्या उदरनिर्वाहाच्या जिरायत पट्ट्यात जोमदारपणे तग धरू शकणाऱ्या फळझाड लागवडीवर भर देण्यात आला आहे. लाभार्थ्यांची निवड ग्रामसभेद्वारे केली जाते. मजूर खरूप रोजगार हमी नसेल अशा लाभार्थ्यांची संगणकीय कार्यात या योजनेअंतर्गत अंतिमतः आहे. निवडीत सामाजिक दुर्बलघटकांतील अनुसूचितजाती स्त्रिया लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात थेट जमा केली जाते. सन २०२१-२२ मध्ये पहिले डिजिटल लाखो ४८,६२१ हेक्टर क्षेत्रावर फळबाग लागवड करण्यात आली व ₹ ११९.०५ कोटी खर्च झाला.

७.२२ मराठवाडा पुंडकार फळबाग लागवड योजना: महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत गरीबी गरजवंत शेतकऱ्यांसाठी १०० टक्के अनुदान तत्त्वावरील फळबाग लागवड योजना सन २०१८-१९. या योजनेचे वैशिष्ट्ये १) शेतकऱ्यांचे उदरनिर्वाह साधनांचे, २) मुख्य शेतकऱ्यांसाठी रोजगार निर्मिती, ३) पीक पद्धतीत बदल, ४) उत्पन्नाचा शाश्वत स्रोत निर्माण करणे आणि ५) कृषिविकास उद्दीष्टांसाठी कमाल मालकी उत्पन्नाला बाधितांचे हे लाभार्थ. या योजनेअंतर्गत प्रमुख १२ वनुसूचीमध्ये रोजगार लागवडीचा समावेश आहे. योजनेच्या सुरुवातीपासून मार्च २०२१ पर्यंत प्रमुख १५,६१८ शासकीय शेतकऱ्यांनी १२,०२७ हेक्टर क्षेत्रावर फळबागांची लागवड केली आणि ₹ ७२.२९ कोटी खर्च झाला.

७.२३ आदिवासी विस्तारीकरणे पतलाग लागवडीस प्रोत्साहन: कृषीरत्नाची शासना पंडालाल नाशकांना ठाणे, पुणे, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, नवलसनगर, जळगाव, औरंगाबाद, परभणी, बदलापाल, राहणीकोनी, चंद्रपूर, यवतमाळ आणि गडचिरोली या १४ आदिवासी विस्तारीकरणे हे योजना राबविण्यात येत आहे. आदिवासी कुटुंबांच्या उपजीविका लाखालाखांचे व आणि या योजनेअंतर्गत आणि लोक यामातांची

कृषिसम्बन्धी व्यवसायमा हुनेखाने महिला सशक्तीकरण दिशातर्फ पालकाजीमा व्यवहारहरू र बालबालिका भलाइका कार्यमात्र प्रोत्साहन हुने हो यो योजनाको उद्देश्य हो। यो योजनाअन्तर्गत जम्म २,७८७-०१ जनाले ₹ ७.२४ लाख ऋण लिएका छन्।

७.२४ हवामानमैत्र आधारित मध्यकालीन बिमा योजना: धान, मकै, गहुँ, दलहन, तेलहन, तरकारी, फलफूल, पशु, बिरुवा, सिंचाइ, माछा, खेतीपाती वा पशुपालनसँगको हवामानमा आधारित सम्भावित बिमा योजना लागू गरिएको थियो। जम्म २०१७-१८ मार्फत यो योजनाअन्तर्गत ४,३० लाख सीमकर्ता सहभागी भएका, हुनुमा ३,१२ लाख हेक्टर क्षेत्रफलमा ₹ ३,७८०.८६ करोड रकमको बिमा सम्बन्धनको ₹ ९८६.०१ करोड बिमा दस्तुर सरकारले भराएको थियो। जम्म २०१७-१८ मार्फत हुनुमा १,३० लाख जनाको तर्फबाट ₹ २४९.०७ करोड (प्रतिशत) नुकसान भराइई भरपाई भराएको थियो। जम्म २०१८-१९ मार्फत यो योजनाअन्तर्गत २.८५ लाख सीमकर्ता सहभागी भएका, हुनुमा २.१० लाख हेक्टर क्षेत्रफलमा ₹ २,०१३.६९ करोड रकमबराबरको बिमा सम्बन्धनको ₹ ७३०.३१ करोड बिमा दस्तुर सरकारले भराएको थियो।

७.२५ प्रधानमन्त्री पीक बिमा योजना: अधिसूचित क्षेत्रहरूमा किसानले गैरऋणी आधारमा, बिउ बिजा रोपाइयुपूर्व नुकसानका कारणमा सीमकर्ताहरूका बिमा संरक्षण र आर्थिक सहायक दिनाराजी तथा योजना जम्म २०१९ जम्म देखि हालसम्मलाई उल्लेख्य सम्भावना रहेको छ। यो योजना विभागद्वारा सीमकर्ताका प्रतिशत रकमबराबर प्रतिशत रकमबराबर सरकार तथा दुबैले रकमका बिमाबराबर हुनुमा पाउने गरेको थियो। जम्म २०१७-१८ मार्फत ११९.७३ लाख सीमकर्ता यो योजनामा सहभागी भएका, हुनुमा ६५.५४ लाख हेक्टर क्षेत्रफलमा ₹ २४,५१०.३८ करोड रकमबराबर बिमा सम्बन्धनको ₹ ५,८०६.१९ करोड बिमा दस्तुर सरकारले भराएको थियो। जम्म २०१८-१९ मार्फत हुनुमा १९.७४ लाख सीमकर्ताहरूको लागि ₹ ६,१९६.३५ करोड रकमबराबर नुकसान भराइई दावी कायम भएको थियो। जम्म २०१८-१९ मार्फत १२.७४ लाख सीमकर्ता यो योजनामा सहभागी भएका, हुनुमा ५७.३९ लाख हेक्टर क्षेत्रफलमा ₹ २१,८८८.५१ करोड रकमबराबर बिमा सम्बन्धनको ₹ ५,२७७.२१ करोड बिमा दस्तुर सरकारले भराएको थियो। जम्म २०१८-१९ मार्फत ४८.३९ लाख सीमकर्ताहरूको लागि ₹ १,७०५.४८ करोड रकमबराबर नुकसान भराइई दावी कायम भएको थियो।

७.२६ डा. बाबासाहेब आम्बेडकर कृषि स्वावलम्बन योजना: यो योजनाअन्तर्गत ०.१० मे देखि हेक्टरी पर्यन्त सहितको क्षेत्र ₹ १,५० लाख पर्यन्त वार्षिक उत्पादन आयभन्दा अनुपयुक्त भएमा सम्बन्धित व्यक्तिलाई ५०% अनुदानका साथ सामान्य सिंचाइका प्रविधिमा सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्य रहेको छ। यो योजनाअन्तर्गत २०१७-१८ मार्फत ₹ २७.०८ करोड खर्च भएको थियो।

७.२७ मिसन मुक्ता कृषि क्रान्ति योजना: यो योजनाअन्तर्गत ०.१० मे देखि हेक्टरी पर्यन्त सहितको क्षेत्र ₹ १,५० लाख पर्यन्त वार्षिक उत्पादन आयभन्दा अनुपयुक्त भएमा सम्बन्धित व्यक्तिलाई ५०% अनुदानका साथ सामान्य सिंचाइका प्रविधिमा सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्य रहेको छ। यो योजनाअन्तर्गत २०१७-१८ मार्फत ₹ २७.०८ करोड खर्च भएको थियो।

७.२८ खाद्यान्न क्षेत्र विकास कार्यक्रम: गैरऋणी संस्थागत संघसंस्था मकल राजीवी उत्पादनका सहभागी हुने खाद्यान्न क्षेत्र विकास कार्यक्रमको उद्देश्य रहेको छ। उत्पादित खाद्यान्न क्षेत्र हो पालनका अन्तर्गतका खाद्यान्न क्षेत्रमा मध्यवर्ती राजीवी उत्पादनका सहभागी, व्यक्तिगत खुला बालबालिका र व्यक्तिगतीत सीलसम्बन्धी योजनाहरू तथा जनप्रतिनिधिहरू सहभागितामा विभिन्न योजना जम्म राखिएका थिए भएको छ। पूर्ण क्षमतामा यो जम्मतिसम्मतासम्म खुला पालनाहरूको काम गरेका ७.२९ मार्फत दिएको छ।

तालिका ७.२९: पूर्ण क्षमतामा र जम्मतिसम्मतासम्म खुला पालनाहरूको काम

योजना	खुला पालनाहरू कायम गरेको संख्या			पालनाहरू सञ्चालनमा
	निर्माणाधीन	पूर्ण	जम्मतिसम्म थप	पूर्ण २०२१ पर्यन्त उपयोग (₹ करोड)
१. मिसन पालनाहरू विकास कार्यक्रम	१,४२१	१,४२१	०	३२१.३१
२. सामान्यका पालनाहरू विकास कार्यक्रम	२८५	२८५	०	१३८.१४
३. पशु खुर्ने प्रजनन	२७१	२१६	७५	५२४.८४
४. मछिपुल पाल विकास कार्यक्रम	१३०	१३०	०	१३८.१९
५. डाकुल पालनाहरू विकास कार्यक्रम	१,०१८	१०१	७१	२७८.५१
६. ग्रामिण पालनाहरू विकास कार्यक्रम	१,८८५	१,५८७	४२१	१,०१२.१८
७. पालनाई सहभिगत उत्पादन पालनाहरू सुविधा विकास कार्यक्रम	४५४	४५४	०	८९.८८
८. एकाधिकार पालनाहरू व्यवसायिकरण कार्यक्रम	१४,९१५	१०,२४९	४,६६२	६,०९६.००
९. जलाशयुक्त विकास गतिविधि	२८,५८९	२५,५४४	२०४२	५,७१८.३१
१०. कुल योजना (क्षेत्रीयस्तरी, क्षेत्रीयस्तरी, राष्ट्रव्यापी, आन्तर्राष्ट्रिय, कुलयोग)	५,६८०	५,६८०	०	-

टिप्पणी: कुल योजनाअन्तर्गत ५० एकाधिकृत आर्थिक पूर्ण क्षमतामा खुला पालनाहरूको काम सञ्चालनका विकास अधिकारीहरूसँगको समन्वयमा आयोजना।

स्रोत: कृषि मन्त्रालयबाट, मकालबाट प्राप्त।

७.४६ **महात्मा जोतिबा फुले शेतकरी कर्जमुक्ति योजना २०१९:** राज्यातील सन २०१५-१६ ते सन २०१८-१९ या कालावधीत नवकर्जी पात्र व थकबाकी असूनही परिस्थितीमुळे वाढत गेलेला साठलेला आहे. या पार्श्वभूमीवर शेतकऱ्यांचे मरण व थकबाकी मुक्तीचे चक्र थांबवी कुटुंबाच्या हे पाहाते चक्र थांबवण्याच्या दृष्टीकोनातून अस्तित्वात आले. या दृष्टिकोनातून शेतकऱ्यांना मुक्तता मिळावी या हेतूने, शेतकऱ्यांनी दि. १ एप्रिल, २०१५ ते दि. ३१ मार्च, २०१९ या कालावधीत एकाधेक्षा जास्त सोसायट्यांकडून घेतलेले व दि. ३० सप्टेंबर, २०१९ रोजी थकीत असलेले कर्ज पात्र कालावधीसाठी राज्य शासनाने ही योजना सन २०१९-२० पासून सुरू केली. थकीत मूळ कर्जाचे व्याजाची पर्वाच विचारात न घेता पात्र ठरत व जास्त निधीत ₹ दोन लाखापर्यंतचे कर्ज या योजनेअंतर्गत पात्र करण्यात आले आहे. ही योजना अनुदानित आणि अनिवार्य असेल. प्रादेशिक ग्रामीण बँका, जिल्हा सहकारी बँका व प्रामुख्याने कृषि पत संस्थांकडून कर्ज घेतलेल्या सर्व वैयक्तिक शेतकऱ्यांना लागू आहे. योजना सुरू झाल्यापासून दि. ११ डिसेंबर, २०२१ अखेर ३२.७८ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ २८,१४३ कोटी रकमेचा लाभ देण्यात आला.

७.४७ **डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजना:** अल्प मुदतीच्या पीक कर्जाची नियमित परतफेड करण्यासाठी राज्यातील शेतकऱ्यांना प्रोत्साहित करण्यासाठी ही योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. योजनेचे मुख्य उद्दीष्ट्ये दि. ३० सप्टेंबरपर्यंत नियमित मुदत कर्जाच्या शेतकऱ्यांना या योजनेअंतर्गत व्याज सवलत अनुदान देण्यात येते. शेतकऱ्यांच्या ₹ तीन लाख पर्यंत कर्जाचे पीक साठवणकरून तीन टक्के व्याज अनुदान देण्यात येते. व्याजाच्या दोन टक्के व्याज अनुदान ₹ तीन लाख पर्यंत कर्ज घेतलेल्या राज्यातील शेतकऱ्यांना व्याज अनुदानात एक टक्क्याकरून तीन टक्के वाढ पाहे होईल. २०१९ पासून केली आहे. सन २०१९-२० पासून या योजनेअंतर्गत ४.७६ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ ५३८९ कोटी रक्कम व्याज सवलत अनुदान वितरीत करण्यात आले. सन २०२०-२१ मध्ये ३.२१ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ १६.७९ कोटी रक्कम व्याज सवलत अनुदान वितरीत करण्यात आले.

७.४८ **प्रधानमंत्री किसान सम्मान निधी:** अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना उत्पन्नात पोटी देण्यासाठी केंद्र शासन प्रधानमंत्री किसान सम्मान निधी योजना सन २०१८-१९ पासून राबविण्यात आहे. या योजनेअंतर्गत पात्र शेतकरी कुटुंबांना (वर्षातील ३ त्यांचे १८ वर्षांपर्यंतचे मुलांचे आधार) ₹ २,००० प्रमाणे तीन समान हप्त्यात दरवर्षी एकूण ₹ ६,००० अनुदान अनुदान थेट लाभार्थ्यांच्या आधार संलग्न बँक खात्यात थेट जमा करण्यात येते. या योजनेअंतर्गत दि. २७ फेब्रुवारी, २०१९ अखेरपर्यंत राज्यातील १८.९६ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना बँक खात्यात एकूण ₹ १८,११०१३ कोटी रक्कम जमा करण्यात आली.

७.४९ **प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना:** अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना वृद्धापकाळात सेवेतून आणि सामाजिक सुरक्षा पुरविण्याच्या दृष्टीने ही ऐच्छीक आणि अंशदायी तत्त्वावरील निवृत्तीवेतन योजना राज्यात सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत पात्र अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना वयाच्या ₹ ३,००० निवृत्तीवेतन देण्यात येणार आहे. दि. १ ऑगस्ट, २०१९ रोजी १८ ते ४० वर्षे वयोगटातील शेतकरी या योजनेत सहभागी होऊ शकतात. शेतकऱ्यांनी वयाची ६० वर्षे पूर्ण होईपर्यंत वयाच्या ₹ ५५ ते ₹ २०० रुपये निवृत्तीवेतन पेंढ्यामध्ये भरणे आवश्यक आहे. याशिवाय आपुर्वीच्या सहभागीय असलेल्यांना निवृत्तीवेतन पेंढ्यापूर्व शेतकऱ्यांना निवृत्तीवेतन दिले जाणार आहे. पेंढ्या वयाच्या शेतकऱ्यांच्या सहभागाप्रमाणेच समान निवृत्तीवेतन पेंढ्यात जमा करावे. दि. १७ फेब्रुवारी, २०२१ रोजी उपलब्धतेनुसार ७८.४ हजार शेतकऱ्यांनी या योजनेत सहभाग नोंदविला आहे.

७.५० **डॉ. पंजाबराव देशमुख जैविक शेती अभियान:** पंरपरीय शेतीला पर्यायन देण्याच्या दृष्टीने हा गट कॉर्पोरेट एकूण ५.० एकर शेती असलेला १.० ते ५० शेतकऱ्यांचा गट. योजना राज्यात सन २०१९-२० पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक गटाला तीन वर्षांसाठी त्याच दिला जाणार आहे. पहिल्या टप्प्यात सिक्कीम धर्तीवर सुरुवात. अकोला, वर्धा, अमरावती, यवतमाळ आणि नंदी या जिल्ह्यांपासून निवडीचा या कार्यक्रमात समावेश करण्यात आला आहे. या अभियानाच्या अनुकरणीयतेनुसार पाहे करण्यासाठी २०२१ अखेर एकूण ७,२०० हेक्टर क्षेत्राखाली ३,४५७ लाभार्थी शेतकऱ्यांचे ६५५ प्रस्ताव मंजूर करण्यात आले व ₹ ३५.२ कोटी खर्च झाला.

७.५१ **'विकेल ते पिकेल' अभियान:** एकत्रीत शेतकरी व ग्राहकांच्या मागणी नियोजित कार्यक्रमांतर, शेतकऱ्यांना बाजारव्यवस्थेतील आर्थिकिकरणाचे हाताच्या दूर लोकांना देण्याच्या दृष्टीने राज्य शासनाने पाहे ऑक्टोबर, २०२० पासून 'विकेल ते पिकेल' अभियान सुरू केले. यातंर्गत पुढील योजनांचा समावेश करण्यात आला आहे. शेतीमालाची गुणवत्ता वाढविणे आणि संरक्षणक्षमता आणि वाढविणे, मालाची प्रतवारी करणे हो या अभियानाचे मुख्य उद्दिष्टे आहेत. या अभियानांतर्गत एकूण १९,२०६ गावांमध्ये अंमलबजावणी सुरु आहे. यामध्ये २,२७१ शेतकरी गट आणि २,५३१ शेतकरी उत्पादक कंपन्या नोंदणीत गेल्या आहेत. सन २०२१-२२ पासून डिसेंबर अखेर ₹ २,८३४ कोटी खर्च झाला.

७.५२ **मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषि व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्माई) प्रकल्प:** राज्यात मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषि व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्माई) प्रकल्प जागतिक बँकेच्या अर्थसहाय्याने सुरु केला आहे. हा प्रकल्प सन २०१७-१८ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. या प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश लघु व अत्यल्प भूधारक शेतकरी व कृषि व्यवसायिक यांचेकरिता प्रवेशयोग्यता

कार्यक्रम पुनरावृत्तीअभावी विकसीत करण्यास पाठबळ देणे हा आहे. एकूण प्रकल्प खर्च सुमारे ₹ २,१०० कोटी आहे. यातर्गत प्रकल्पांतर्गत १५ निलंबनीतील ४८ उत्पादन आधारित योजनांचे २५ व्यापारी उत्पादन संयुक्त करण्यात आले आहेत. या उत्पादन आधारित योजनेअंर्गत देशांतर्गत उत्पादन वाढले, महत्त्वाचे आयात विकल्पांच्या अनिवार्यतांमध्ये लक्षीत झालेले नाहीत अथवा गाठायचे प्रमाण सोप्त, महिला आर्थिक विकास महामंडळाअंतर्गत लक्षीत झालेले लोकसंख्येतील प्रमाण केंद्र योजना प्रभावित आहे. एकूण १२ निलंबनीतील संयुक्त व्यापारी उत्पादनांपैकी ४१ उत्पादन आधारित योजनेचे मूल्यवाढीची विकास साध्य हा घटक राबविण्यात येत आहे. 'स्मार्ट मीटर' हा उत्पादन गटातील १२ मापुख उत्पादक निलंबनीयांत ४५५ राबवीत ५,१५८ शेतकऱ्यांपर्यंत राबविण्यात येत आहे. या उत्पादनांद्वारा स्वच्छ व इलेक्ट्रीकली मापुख उत्पादन क्षेत्रात आणले गेलेले सर्व आधारीत अतिरिक्तांत मापुख विक्री 'स्मार्ट मीटर' या निर्यातीतही होत आहे. सन २०१७-१९ मध्ये विविध उत्पादनात वटविला ₹ ७.३६ कोटी खर्च झाला. सन २०१९-२१ मध्ये सर्वांसाठी अंदाजे ₹ २,६१० कोटी खर्च झाला.

७.४९. **नाशवंती रोगमुक्त कृषी वॉर्डोकली उत्पादन (कृषाभान-प्रतिरोधक शेती उत्पादन - योजना).** कार्यालय वॉर्डोच्या मार्गदर्शनाखाली नाशवंती रोगमुक्त कृषि वॉर्डोकली उत्पादन उत्पादक निलंबनीयांचे कृषाभान-प्रतिरोधक शेती आणि अन्नसंयुक्तांक शेतकऱ्यांचा नफा साक्षरतेसाठी राबविण्यात येत आहे. हा उत्पादन उत्पादनीत १५ निलंबनीयांचे व्यवसेवन पूर्व व्यापार खेरेपर्यंत ४,११० अनुभवसंपन्न शेतकऱ्यांचे आणि १ हा कृषाभान शेतकऱ्यांचे राबविण्यात येत आहे. या उत्पादनाचा कालावधी ५ वर्षांचा आहे (सन २०१४ पर्यंत). या प्रकल्पांतर्गतीत शेतकऱ्यांना व शेतकऱ्यांच्या उत्पादक शेतात/शेतकरी गट/अन्नसंयुक्तांमध्ये गट यांना नाशवंत साक्षरता, पूर्व व नाशवंतोत्तरची कार्ये, शेतनाश, क्षयता व्यवस्था, कृषि-कृषाभान व्यवस्थापन यांचे प्रभावी कार्यो प्रत्यक्षित आहेत. या प्रकल्पद्वारे तीन लाख शेतकऱ्यांना ₹ ६,४५.४५ कोटी, पूर्व क्षतीत्तर पूर्व व नाशवंतोत्तरला कार्यांसाठी ₹ १८.७४ कोटी आणि २७८ कृषी अन्नसंयुक्त प्रकल्पांना ₹ ६६.५६ कोटी नार्यसंयुक्तांना वितरीत करण्यात आले.

७.५७ **१०,००० शेतकरी उत्पादक संस्थांची निर्मिती व प्रोत्साहन.** ही योजना केंद्र शासन सन २०१७-२१ पर्यंत राबवित आहे. या योजनेचे ४) शासकीय उत्पादन केंद्रांत शेतीच्या विकासासाठी सर्वांगीण सुविधा उपलब्ध करून देणे, २) संस्थांचा कार्यारंभ, विकासासाठी आणि शासकीय साथ यासाठी शेतीची उत्पादकता वाढविणे, ३) शेती व्यवसायाच्या अत्यंत अकार्यक्षमतेसाठी पहीले शेतकरी उत्पादन संस्थांना पाच वर्षे सहाय्य करणे आणि ४) आर्थिकदृष्ट्या उत्पादने व व्यापारीची क्षेत्रासाठी कृषि अन्नसंयुक्त कौशल्य विकसित करण्यासंबंधित क्षमतावर्धन हे उद्देश आहेत. योजनेचा अंमलबजावणीकरीता मातृ कृषक कृषि व्यापार सेवा, राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक, राष्ट्रीय सहकारी विकास निगम आणि पात्रेड या कार्यान्वयन यंत्रणा आहेत. सन २०१७-२१ मध्ये राज्यात एकूण १४० शेतकरी उत्पादक संस्था स्थापन करण्यात आल्या.

७.५८ **मृद्संवर्धनी कृषि आणि अन्न प्रक्रिया योजना:** उत्पादन सन २०१७-१८ पासून पाच वर्षांसाठी मृद्संवर्धनी कृषि आणि अन्न प्रक्रिया योजना राबविण्यात येत आहे. कृषि मालाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा आधारीत उत्पादनांचे प्रोत्साहन देणे, निर्यातीस प्रोत्साहन देणे, कृषि व शेतीना उद्योगांसाठी कुशल मनुष्यबळ निर्माण करणे आणि प्रत्येक भागात संयुक्त व मध्यम कृषि व अन्न प्रक्रिया उद्योगांना मार्गदर्शनासाठी रोजगारनिर्मिती करणे हे या योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. या योजनेअंतर्गत १४१ प्रकल्प कार्यान्वित झाले असून त्यासाठी ₹ ४१.४६ कोटी अनुदान वितरीत करण्यात आले.

७.५९ **प्रधानमंत्री सूक्ष्म खाद्य उद्योग उन्नयन योजना.** ही योजना सन २०१७-२१ ते सन २०१४-२५ या पाच वर्षांसाठी कालावधीत पुरक जिल्हा एक उत्पादन या तत्त्वावर या क्षेत्रासाठी राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत एकत्यासाठी २१,९१८ सूक्ष्म अन्न उद्योग उद्योगांच्या व्यापीकरणाचा त्यायोग्य निर्देशीत केला आहे. वैयक्तिक सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योगांना प्रकल्प खर्चाच्या ३५ टक्के रक्कम कर्ज-दिलग्न पद्धतीने अनुदान स्वरूप देण्यात ₹ ६० लाख खर्चमेळ कमाल मर्यादेत दिले जात आहे. सन २०१९-२१ मध्ये वैयक्तिक आणि समूह उपक्रमांसाठी ₹ ६८.७८ कोटी संमत करण्यात आले.

७.६० **ग्राम कृषि विकास समितींची स्थापना.** गावातील शेतीचा उन्नतीचा विकास, पैसाचिक साधनसंपत्तीचा पहलाव करणे, जिल्हा योजना व ग्रामस्तर यांच्यात समन्वयाचे कार्याचा प्रभावीपणे निर्णित करणे यासाठी ग्रामीण गावामध्ये ग्राम कृषि विकास समितींची स्थापना करणे राज्यात शासिकार्य घेतले आहे. एकूण १८,३२१ ग्राम कृषि विकास समितींची स्थापना मार्च यासाठी, २०११ पर्यंत करण्यात आली आहे.

संलग्न कार्ये

७.२१ पशुखनिर्मिती, सुधारलेलवाण, व्यवस्थापनाचा लाभदायी वापर हे कुटुंबाला पूरक उत्पन्न मिळवून देण्याकरीताच उद्दीष्ट बाळगून शेवगाव तिर्थिनेट्टी जिल्हेतील धुरीहीन चलूर, लक्ष्मेश्वर व सौंदत्ति तालुक्यातील यल्लम्मा डोंगरावर उत्पन्न व्यवसाय म्हणून शेळी-मेंढी पालन व्यवसायाचे विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावत. उत्पन्न वाढीचे उद्दीष्ट बाळगून पशुसंवर्धन खात्यातर्फे विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. पशुधन क्षेत्रातील खासगी उद्योजकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी खात्यातर्फे विविध योजना राबविण्यात येत आहेत.

पशुसंवर्धन

पशुगणना

७.२२ पशुगणना २०१९ नुसार खुशी २.३१ कोटी पशुधनाह उत्पन्न मेंढपाळ खात्याला अपेक्षेनुसार आहे. पशुगणना २०१९ नुसार निवडक राज्यांमधील पशुधन संख्या ७.२७ पानी व त्याकरीताची प्रगत खालिल परीशिष्ट ७.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२७ : पशुगणना २०१९: नुसार निवडक राज्यांमधील पशुधन

(०००)

राज्य	पशुधन					पशुधन कुक्कुटपालन पक्षी
	गाई व बैल	म्हशी व रेडे	शेळ्या व मेंढ्या	इतर	एकूण	
आंध्रप्रदेश	४,९०१	६,२१९	१४,२४९	९९	२४,८८८	१,०७,८८३
तेलंगणा	१,६३४	१०,५७४	६,४०९	४१	१९,८१३	४१,७७१
कर्नाटक	८,७९१	२,९८५	१४,२१०	३३१	२९,०१३	५१,७१४
तमिळनाडू	२८,७१२	१०,३०७	१९,३८१	१९०	७८,३१७	१४,९४०
महाराष्ट्र	१९,९१३	५,६०४	२१,१८५	१९८	४६,०८०	७४,९१६
राजस्थान	१३,१३८	१३,९१३	२८,८४४	४१२	५६,८०१	१४,४२३
मध्यप्रदेश	९,५१९	५१९	१४,३८१	७४	२४,५०१	१,२०,८८१
गोवा	४,२९१	४,२१९	१३,१९८	२८५	३१,४७१	७१,१९९
छत्तीसगढ	१९,८२०	१९,७८५	१५,४८५	५११	४८,८१९	१२,५१९
अखिल भारत	१,१९,४५३	१,०१,८७५	१,५१,१४६	१०,३००	५,३८,७४१	८,५१,८१०

@ म्हशी, रेडे व विगर, इतर @ गाढवे व घोडे समाविष्ट

* संकलित स्वरूप नसलेले समाविष्ट

आधार: पशुसंवर्धन व दुग्धविकास विभाग, भारत सरकार

राज्य शासकीय पशुवैद्यकीय पायाभूत सुविधा

७.२.३ राज्यात प्रथम शासनाने जिल्हास्तरीय शासकीय पशुवैद्यकीय संस्थांच्या संघर्षाद्वारे पशुधनाच्या आरोग्याबाबत विविध उपक्रमांसाठी सुविधा पुरविल्या जातात. शासकीय पशुवैद्यकीय पायाभूत सुविधा तक्ता ७.२८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.२८ राज्य शासकीय पशुवैद्यकीय पायाभूत सुविधा

(दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी)

पशुवैद्यकीय विभाग	जनावरेचिकित्सालये	लघु जनावरेचिकित्सालये	पशुवैद्यकीय दवाखाने		फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने	एकूण	लिंग सुविधा दवाखाने
			श्रेणी १	श्रेणी २			
पुणे	५	२०	१३८	३०१	११	५१४	५
नाशिक	५	२५	३१५	४१	६	८१६	५
मुंबई	५	१२	४५८	५५१	७	१,०५५	५
औरंगाबाद	६	३०	१५१	२८८	६	४८४	४
लातूर	४	२०	१२७	२११	६	३८२	४
अमरावती	५	२७	१९२	३१४	२७	३३५	५
नागपूर	६	३०	२६६	४०१	१८	७०१	६
राज्य	३६	१७८	१,७४१	२,८४१	९५	४,८४८	३८

टीप : तक्ता पहा. शासकीय, लातूर, जिल्हा परिषद, ठाणे, पशु आणि मत्स्य व्यवसाय संस्था यांचे पशुवैद्यकीय पशुवैद्यकीय संस्थेच्याबाबत संकलन करण्यात आलेला. पशुवैद्यकीय आयुक्त दर्जे कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य

७.२.४ विविध आजारांसाठी पशुवैद्यकीय संस्था सुविधांसाठीच्या तपासणीकरण कार्यक्रमाची ४,८४८ पशुवैद्यकीय संस्थांमार्फत राज्यात उपलब्धतेने चालवत. पशुवैद्यकीय दवाखाने व तपासणीकरणाबाबतची माहिती तक्ता ७.२९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२९ पशुवैद्यकीय दवाखाने आणि तपासणीकरण

(लाख)

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
दवाखाने उपचार	१८,१००	१८,४४१	१,२०१
तपासणीकरण	८१२	७१२	६१३
लसीकरण शस्त्रक्रिया	६०	५१	३८
लघु शस्त्रक्रिया	५२१	४२३	२२४
तपासणीकरण (कृत्रिमरेतन व्यतिरिक्त)	४२,४१०	४८,४१०	२२,१५१

आधार: पशुवैद्यकीय आयुक्त दर्जे कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य

* तिमाहीपर्यंत

कृत्रिम रेतन

७.२.५ मुर्रा, गावरू व होरेगावार जनावर सोय गोठीत होणे उपलब्धतेसाठी होणेसाठी केली जाते आणि राज्यातील २० जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रांमार्फत पशुवैद्यकीय संस्थांना वितरीत केला जातात. कृत्रिम रेतन विषयक माहिती तक्ता ७.३० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.३० कृत्रिम रेतन विषयक माहिती

(लाख)

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
१) गायी (कृत्रिम रेतन)	१,९१८	१,८०७	१,४५१
जिल्हा	२१८	१५८	१४१
राज्यात	१,०१४	१००	१८६
खेपी	४१४	४४१	३२१
जनावरांच्या खानगी संस्था	५७१	५५८	४८७
राज्यात	४८०	४१३	३८१
खेपी	१०१	१४५	११४
२) म्हशी (कृत्रिम रेतन)	७१९	५१३	५७१
जनावरांच्या रेतकांची संख्या	२४०	२२१	२८०

आधार: पशुवैद्यकीय आयुक्त दर्जे कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य

* तिमाहीपर्यंत

राष्ट्रीय कृत्रिम रेतन कार्यक्रम

७.५६ उच्च आनुवांशिक गुणवत्तेचे वळू वीर्य वापरून गाई म्हशींचे पहिल्यांदा आनुवांशिक उन्नतीकरण उद्देशाने राज्यातील २३ जिल्ह्यांमध्ये राष्ट्रीय कृत्रिम रेतन कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. राष्ट्रीय कृत्रिम रेतन कार्यक्रम-१ व कार्यक्रम-२ अंतर्गत २०१९-२० मध्ये अंदाजे २७.७० लाख वळूमात्रा वापरण्यात आल्या. राष्ट्रीय कृत्रिम रेतन कार्यक्रम-३ माहे नोव्हेंबर २०२१ मध्ये पुणे, २०२२ या कालावधीत राबविण्यात येत आहे. माहे जानेवारी २०२१ पर्यंत १५.३४ लाख कृत्रिम रेतने करण्यात आली आहेत व ४.३५ कोटी खुर्ज झाला.

राष्ट्रीय गोकुळ अभियान

७.५७ मौजे शालवलं सुरु करण्यात राष्ट्रीय गोकुळ मोहिमेअंतर्गत खालील उद्देशाने प्रयत्न करण्यात येत आहेत.

- गाई पालनाला प्रोत्साहन देणारी योजना विकसित करणे व संवर्धन
- रोगमुक्त उच्च वंशावळीच्या गुणवत्ता असलेल्या गायी व म्हशींची वीज वापरून सुधारणे उत्पादन व उत्पादकता वाढविणे आणि रोग उपाय नियंत्रण
- उच्च आनुवांशिक गुणवत्तेचे नसलेल्या गोवंशीय म्हशींच्या कृत्रिम रेतन विना गोवंशीय संवर्धनाचे कार्य प्रभावीपणे गायी व म्हशींना प्रजननक्षम करण्यासाठी प्रजनन क्षीणतेसंबंधित उपचारिय करणे
- दर्जेदार कृत्रिम रेतन संबंधी जनजागृती शेतकऱ्यांपर्यंत माहिती उपलब्ध करून देणे

राष्ट्रीय गोकुळ अभियानाची प्रगती तक्ता ७.३१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.३१ राष्ट्रीय गोकुळ अभियानाची प्रगती

(₹ कोटी)

योजनेचे उपक्रम	झालेला खर्च
वीज वापरून गायी म्हशींचे कृत्रिमरेतनाचा लाभ देणारे वळू तयार करण्यासाठी ३०० उच्च वंशावळीच्या गावठाऊ गायी व खोंडाची खरेदी करणे	८.१०
वीज उत्पादित आणि कृत्रिमरीत्या गर्भधारणा झालेल्या म्हशींचे प्रजनन (वळूमात्रेकरिता खर्च)	१२.८७
गोवंशीय वळूंचे (गावठाचांचे संगोपन पालनपोषणासाठी होणे व ही गोवंशीय वळू, खोंडे, देखभाल खर्चाचे व संगोपनाकरिता, पशुखाद्याचा गोवंशीय खर्चाचे इत्यादी)	१.८१
इतर (प्रशिक्षण, जनजागरणाचे खर्च, गोवंश विकासाकरिता कार्यशाळांचे खर्चाचे खर्च, कृत्रिम रेतन प्रोत्साहनाचा लाभार्थ देणे व मार्गदर्शन शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन देणे इ.)	०.१५

स्रोत: राष्ट्रीय गोकुळ अभियान कार्य कार्यालय, नवी मुंबई दिनांक

राष्ट्रीय पशु रोग नियंत्रण कार्यक्रम

७.५८ लाळ्या-खुरकुत आणि ब्रुसेला या रोगांवर सन २०१४-१५, मध्ये प्रभावी नियंत्रण आणण्यासाठी आणि सन २०१९-२० पर्यंत त्यांचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी राष्ट्रीय पशु रोग नियंत्रण कार्यक्रम राज्यात सन २०१९-२० पासून राबविण्यात येत आहे.

७.५८.१ सन २०१० अखेरीस १.७६ कोटी पशुधनी १.४७ कोटी लसटोचन लसीकरणाच्या पहिल्या फेरीत लाळ्या-खुरकुतची लस देण्यात आली. लसीकरणाच्या दुसऱ्या फेरीत (दि.१५ सप्टेंबर, २०२१ पासून माहे जानेवारी, २०२२ पर्यंत) १.४९ कोटी पशुंचे लसीकरण करण्यात आले. लसीकरण कोणत्या सर्व जनावरांचे टॅगिंग करण्यात आले आहे.

विदर्भ व मराठवाडा विभागातील दुधाचे उत्पादन वाढविण्यासाठी विशेष प्रकल्प

७.५९ राज्य शासनाने राष्ट्रीय दुग्धविकास मंडळ व महा ॲनिमो सूट लॅब प्रायव्हेट लिमिटेड यांचा संयुक्त सहभाग घेवून विदर्भ व मराठवाड्यामध्ये ११ जिल्ह्यांमध्ये सूट उत्पादन वाढविण्यासाठी विशेष प्रकल्प सुरू केला आहे. अकोला, अमरावती, बुलढाणा, चंद्रपूर, नागपूर, नांदेड, परभणी, यवतमाळ, वर्धा व वाशिम या ११ जिल्ह्यांमध्ये ४,२६३ गावे सूट उत्पादन वाढीसाठी निवडण्यात आली आहेत. या प्रकल्पांतर्गत दोन्ही विभाग कार्यक्रम राबविले, यामध्ये पशुखाद्य पुरविणे, पशुखाद्य पुरक साखळ (खनिज मिश्रण) पुरविणे तसेच शेतकऱ्यांच्या बांधावर कृत्रिम रेतन सेवा, लसीकरण, रोगिष्ट व गोगलगायी नियंत्रण, कोरडया व उपचार सिरिंजी इत्यादी पशुवैद्यकीय सेवा उपलब्ध आहेत. सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ११.७० लाख कृत्रिम रेतन, ५.५८ लाख पशुंचा लेप्टस निदान उपचार, ५१.४६ लाख पशुधन विशेष आजारासाठी उपचार आणि ११८.४४ लाख लसीकरण करण्यात आले. या कार्यक्रमाचा माहे डिसेंबरपर्यंत ₹ ३३.८८ कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय दुग्ध विकास मंडळाने २,७७८ ग्रामीण व १,९२४ सूट संकलन केंद्र यांचेमधून दोनदिन २,८७,७०० लिटर सूट संकलन केले.

मुख्यमंत्री पशु आरोग्य योजना

७.६४ राज्यातील दुर्गम, नक्षलग्रस्त डोंगराळ भागांमध्ये लसीकरण, औषधोपचार व तातडीच्या पशुवैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी फिरते पशुवैद्यकीय रुग्णवाहने सुरू करण्याचे मुख्यमंत्री पशु आरोग्य योजनेचा उद्देश आहे. या वाहनांमध्ये पशुवैद्यकीय रुग्णवाहनांद्वारे सेवांची पशुपालकांच्या गावांच्या दारात पशु आरोग्य सेवा उपलब्ध करण्यात आली आहे. प्रतिकूलतम तालुक्यात, कृत्रिम रेतन या सेवा गावांच्या पशुंना लाभ, आरोग्यरक्षक मार्गदर्शन आणि विविध योजनांची माहितीपत्रिकांच्या या रुग्णवाहनांद्वारे पुरविण्यात येते. यासाठी एकूण ७१ फिरते पशुवैद्यकीय रुग्णवाहने कार्यान्वित असून या सेवेसाठी कॉल सेंटर आणि केले आहे. पहिले ४ (चार) ने पाठे किलोमीटर, १ (एक) या कालावधीत ११,४७०, सोलापूरमधील / पशुपालकांनी विविध योजनेचा लाभ घेतला.

राष्ट्रीय पशुधन अभियान

७.६५ ज्ञान २०१४-१५ पासून केंद्र शासनाने उत्पादनात व आनुवंशिकदृष्ट्या सुधार घडवून आणण्यासाठी शेळी, मेंढी, कुक्कुट, वराह, पशुधन विषयक व्यवसाय विकास, कौशल्य विकास, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि पशुपालकांना सेवा या विविध घटकांचा एकत्रित समावेश राष्ट्रीय पशुधन अभियान सुरू केले.

या अभियानाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे :

- पशुधन व कुक्कुट क्षेत्रात शास्त्रीय पद्धतीने विकास करणे
- मागणी आणि पुरवठा यातील तफावत दूर करण्यासाठी दर्जा व पशुधनाचे संख्यात्मक वाढविणे
- शेतकरी, शेतमजूर यांचे गट/ सहकारी संस्था इत्यादींच्या सहकार्याद्वारे रोजी रोजगाराच्या पशुधनावर आधारित संधी, मनुष्यबळ विकास आणि सक्षमीकरण करणे
- पशुधन विषयक उत्पादनांना योग्य व्यवस्थापनाद्वारे उत्पादनाचे योग्य मूल्य देणे

७.६५.१ राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत वैरण विकासाचे उत्पादन, प्रक्रिया व विकास, खाद्यविषयक वैरण विकासाच्या योजनांचे विकास, सुधारित वैरण (बेणे) चे विकास, वैरण विकसित क्षेत्रात उत्पादन बँकांची स्थापना, गरजिनमूर्ण कुक्कुट उत्पादकता कार्यक्रम यासारख्या ज्ञान २०१४-१५ ते ज्ञान २०१७-१८ या कालावधीत ₹ ४१.८७ कोटी खर्च झाला.

पशुधन विमा योजना

७.६६.१ उत्पादन ज्ञान २००६-०७ पासून महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळामार्फत पशुधन विमा योजना राबविण्यात येत आहे. पशुधन गैरसोयीत आणणे, अचानक आलेल्या रोगराईमुळे झालेल्या आकस्मिक मृत्युमुळे होणाऱ्या नुकसानीपासून पशुपालकांना संरक्षण देणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळाने दिनांक १ ऑक्टोबर, २०१८ ते दि. ३१ ऑगस्ट, २०२० या कालावधीकरिता नवीन दरांवर आधारित केलेली सर्वसमावेशक योजनेद्वारे योजनेचे कार्य केले आहे. या योजनेत अंतर्गत ३१,९६६ लाभार्थ्यांचा एकूण ४८,३२४ पशुंचा विमा उतरविण्यासाठी ₹ ३.२१ कोटी खर्च झाला. एकूण ६,८५४ दावे केले गेले व त्यांपैकी ₹ १.५८ कोटी रक्कमेचा ३,३०० दावेदार शिष्टाचा वाटप्यात आला. ज्ञान २०२१-२२ मध्ये या योजनेची अंमलबजावणी वाटप्यात येत आहे.

जैरण विकास

७.६७ ज्ञान २०१७-२२ मधील चारा लागवडीखालील क्षेत्र आणि चारा उत्पादन तक्ता ७.३१ मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता ७.३१ चारा लागवडीखालील क्षेत्र आणि चारा उत्पादन

घटक	खर्च (₹ कोटी)	वैरण विकास (मे टन)	दुभते जनावर (लाख संख्या)	दूध (००० मेट्रिक)	अपेक्षित उत्पादन (लाख मे टन)
जिल्हा वार्षिक योजना	९.९१	१,२८,९९	२१.४७	१८.२०	१.२१
राष्ट्रीय कृषी विकास योजना व राष्ट्रीय पशुधन अभियान	९.१२	१३१.२१	१९.९०	९.००	५.९२
एकूण	१८.७०	१,२७०.२७	३७९.०७	३२.२०	३१.१३

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य

राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना

७.२.६ पार्श्वभूमी - या उद्दिष्टांतील समाजघटकांच्या गरीबीनिवारणासाठी शेतकऱ्यांना शेतीसाठी राजे यशवंतराव होळकर महामेष या योजनेचा प्रस्ताव आहे. या योजनेअंतर्गत गरीबी रेषा (१० शक्ती + १ गा) खालील, ग्रामीण लाभार्थी या मेंढ्यांचे वाटप, गरीबी निवारणासाठी पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे व संशोधन तसेच उपलब्ध करून देणे या बाबींसाठी ७५ टक्के अनुदान आणि मुद्दी बोलोच्या हेतूला बाजाचा सुधारित बचतगटांतील गावातील बहुतांशी गरीब कुटुंबे या पशुधन व्यवसायात उपलब्ध व्हावी, या दृष्टीने २०२१-२२ ते २०२३-२४ या कालावधीत, एकूण ६,७५२ मेंढी गटांचे वाटप लाभार्थ्यांना करण्यात आले आहे. ८१६ लाभार्थ्यांना मेंढी व्यवसायासाठी पायाभूत सुविधा- गुरांसिंग्या आणि १४६ लाभार्थ्यांना ग्रामीण उपजीविका या मेंढ्यांचे वाटप करण्यात आले आहे. एकूण २,२७० मेंढ्यांच्या लसीकरण संतुलित आहार पुरविण्यात आला.

७.२.४ महत्त्वाच्या प्रयोग मार्गदर्शन गरीबांचे मेंढपाळ उपक्रमांचे, उद्दीष्टसमता निर्माण करणे आणि प्रयोग माहिती देण्यात निर्णायी करणे यासाठी राज्यात विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. निवडक राज्यातील योजनांची प्रगती खाली ७.२३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२३ निवडक राज्यस्तरीय योजनांची प्रगती

योजना	२०८८-९९		२०९९-२०		२०२०-२१	
	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ लाख)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ लाख)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ लाख)
१,२०२ मुलांचे लसीकरणाचे गट वाटप योजना	२,४९९	१,५१०	३,१२४	१९०	१,११२	८१०
अंगणवाडी ते शाळेपर्यंत व एक योजनेचे गट वाटप	२,५२१	१,४१०	६,८४८	८२१	६,२५१	४७०
१,००० मांसल कुक्कुट व्यवसायाचे कुक्कुट पालन संशोधन गृह कार्य	८५०	१,१८१	१७४	८४१	४१२	५११

आधार: राज्यपाल आयुक्त कार्य कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य

कुक्कुट विकास

७.२५ राज्यातील औरंगाबाद, सोलापूर, नागपूर व पुणे येथे लसीकरण संशोधन उपकरणे मेंढ्यांचे लसीकरण उद्दिष्टांतील उद्देशाने कार्यरत राहणे आवश्यक आहे.

- ग्रामीण लसीकरण कुक्कुट विकास, अंगणवाडी मेंढ्यांचे पशुधन करणे आणि शेतकऱ्यांच्या शाश्वत पशुधन वाढीचे विकास करणे
- ग्रामीण महिलांचे एक विश्वसनीय कुक्कुट विकास, मेंढ्या, गट-पाणी व्यवसाय व राज्यातील लसीकरणांचा विविध योजनांद्वारे वाटप कार्यक्रमांची व्यवस्था करणे
- ग्रामीण भागात कुक्कुट पालन उपक्रमांचे कार्यक्षमतेसाठी मुद्दीय महिलांच्या पशुधन सुधारणा करणे
- शेतकरी, पहिला लसीकरण गट, ग्रामीण मेंढपाळ पुरवठा, विद्यार्थी, इच्छुकांना कुक्कुटपालन लसीकरणासाठी प्रशिक्षण देणे
- शेतकऱ्यांचे तांत्रिक ज्ञान देणे व कुक्कुट पालन उपक्रम कार्यक्षम होण्यासाठी प्रोत्साहित करणे

लसीकरण मेंढ्यांचे उपकरणे मेंढीपशुधन सन २०१९-२० मध्ये ८.३४ लाख व्यक्तींचा तर सन २०२०-२१ मध्ये ३.३१ लाख व्यक्तींचा पुरवठा करण्यात आला.

स्वयं प्रकल्प

७.२६ राज्यातील २१ आदिवासी नियंत्रणांतील अनुसूचित क्षेत्रांतील अंगणवाडीमध्ये मुलांच्या आहारामध्ये मेंढ्यांचा समावेश करण्यासाठी पुरवठा करणे व उपयोजनांतर्गतियोजी करणे यासाठी सन २०१७-१८ पासून हा प्रकल्प राबविण्यात येत आहे. या प्रकल्पांतर्गत लाभार्थ्यांना दोन मेंढ्यांचे वाटप ४५ कुक्कुट ओ वाटप करण्यात येते. या प्रयोजन केंद्रे आयन करण्याचा प्रस्ताव आहे. लाभार्थ्यांना उपलब्धता करण्यासाठी व उपयोजनांतर्गत प्रयोजन उपलब्ध होण्याच्या प्रस्तावाने पुरविण्यात ४५ व्यक्तींचे गट द्वारपुरी व्यक्तींने मेंढ्यांचे एकूण १०० व्यक्तींचे प्रयोजन प्रयोजन केले गेले. तसेच प्रकल्पअंतर्गत उपयोजन झालेल्या मेंढ्यांचे अंगणवाडीतील मुलांना प्रयोजन पूरक पोषणासाठी वाटप करण्यात येतात. तसेच प्रकल्पाची किंमत ₹ २१.५२ मेंढ्यांचे आहे. लाभार्थ्यांचे व्यवस्थापन पहाण्यासाठी राज्य शासनाच्या मेंढपाळ्यांनियोजनांतर्गत करण्यात येते. सन २०१७-१८ मध्ये एकूण १.७० ओ प्रयोजन केंद्रांची व्यवस्था झाली असून यात लाभार्थ्यांचे १,६११ गावे ओ उपयोजनेसाठी निर्धारितीसाठी ४,०१६२ लाभार्थ्यांना वितरित केले आहेत.

प्रमुख पशुधन उत्पादने

७.२७ सन २०१९-२० मध्ये दोंडाई उपजिल्हास्तर पशुधन दवाखाना येथून महाराष्ट्र २६.२ टनचे हिवसाच्छ मुलभूत कार्यालयाने राज्य लाईव्ह. मुख्य उत्पादनात राज्यातून प्रामुख कार्यालय मध्यम राष्ट्रीय स्तरावरील प्रतिनिधित्व दाखविले ४.७८. दोंडाई उपजिल्हास्तरीय मुलभूत राज्यात मुख्यतो उत्पादनात प्रतिनिधित्व दाखविले ७६१. दोंडाई लाईव्ह. लाईव्ह उत्पादनात राज्यातून प्रामुख कार्यालय मध्यम राष्ट्रीय स्तरावरील प्रतिनिधित्व दाखविले ५.१ लाईव्ह. तर राष्ट्रीय प्रमाणात हे प्रमाण प्रतिनिधित्व दाखविले ८६ लाईव्ह. राज्यातील पशुधन व कुक्कुटापी व्यवसायातून निव्वळ उत्पादन मध्ये ७ ४४ मध्ये सर्वात निव्वळ राज्यांतर्गत पशुधन व कुक्कुटापी व्यवसायातून निव्वळ उत्पादन मध्ये ७.२६ मध्ये दिला लाईव्ह.

तक्ता ७.२४ राज्यनीत पशुधन व कुक्कुटापी व्यवसायातून निव्वळ उत्पादन

वर्ष	मांस (००० मे.टन)	दूध (००० मे.टन)	अंडी (कोटी)	लोकर (००० कि.ग्रॅ)
२०१७-१८	९१५	११,६०१	५७०	१,४९७
	(१२.२)	(९.३)	(३.०)	(३.५)
२०१८-१९	१,०२१	१२,६५५	५९६	१,४५७
	(१२.६)	(९.२)	(५.७)	(३.१)
२०१९-२०	१,१७०	१२,०१४	६३७	१,४१३
	(१२.४)	(९.१)	(५.२)	(३.८)

टीप : कंसातील आकडे अखिल भारतातील टक्केवारी दर्शवितात
स्रोत : पशुसंवर्धन आयुक्त कार्यालय, पशुसंवर्धन व दुग्ध विकास विभाग, पुणे यांकडून

तक्ता ७.२५ निवडक राज्यांमधील पशुधन व कुक्कुटापी व्यवसायातून निव्वळ उत्पादन सन २०१९-२० सर्वात उत्पादन

राज्य	मांस (००० मे.टन)	दूध (००० मे.टन)	अंडी (कोटी)	लोकर (००० कि.ग्रॅ)
आंध्रप्रदेश	८५७	१०,२६३	२,२१३	८४१
गुजरात	४१	१०,२१२	११३	२,२४१
कर्नाटक	१,०१	९,०१९	६६५	१,७४१
तामिळनाडू	१,०२	१७,६०९	२६८	४१२
महाराष्ट्र	**१,१७०**	**१२,०१४**	**६३७**	**१,४१३**
राजस्थान	२७०	२५,५७१	१७०	१२,७१८
पश्चिमबंगाल	६६३	८,७५१	२,०५१	४
तेलंगणा	८ ४८	५,५१०	१,१८१	३,१७०
उत्तरप्रदेश	१,१६६	१२,८६४	३७०	२,३१९
अखिल भारत	**६,०११**	**१,१६,४४०**	**१२,४१८**	**१८,७९१**

स्रोत : अखिल अभियानकारी कार्यालय-२०२१, पशुसंवर्धन व दुग्ध विकास विभाग, पुणे यांकडून

वर्ष फरू आणि इतर आजारांवर नियंत्रण

७.२८ राज्यसंवेदनशील संक्रामक व सांसर्गिक रोगांवर प्रतिबंध व नियंत्रण लसकरा. २०१९, यो अभियानकालावधी राज्यात कार्यान्वित योग लाईव्ह. योजनेअन्तर्गत रोगांचे सातत्यपूर्ण पद्धतीने सर्वेक्षणाद्वारे करून आर्थिक नुकसान करणे कार्यक्षमतेने राज्य, विभाग आणि जिल्हास्तरीय कुशलतांची आयोजन करण्यात आली लाईव्ह.

७.२८.१ राज्यात सन २०१२ मध्ये लम्पी त्वचीय डिसीज, ट्रायपिनोसोमियासिस(सर्रा) गर्भपात, या जनुसंघ संक्रमणासाठी प्रोबीज नमुनाच्या उपलब्धतेनुसार केल्याने या रोगांचा जनुसंघ सर्वेक्षण राबवण्यात आले. यामध्ये गर्भपात झालेल्या नमुनाच्या पाठवण्यात येण्यात आली.

७.२८.२ ब्रुसिलोसायनस उद्यान पशुधन, एकोणीस संक्रमणमुक्ता कुत्री योजना, २०१२ नुसार समावेश योजनेनुसार राज्यात कुक्कुट ओरी, आंडी, योजनेनुसार पोट्टे आणि योजनेनुसार विषय सातत्यपूर्ण पद्धतीने गर्भ करण्यात आली. त्यानुसार समावेश मादीगोवर २०२३ लाख कुक्कुट ओरी, २०१४ लाख आंडी आणि ३०२ मादीक दर योजनेनुसार पोट्टे गर्भ करण्यात आली आणि योजनेनुसार ४ १३.७ कोटी नुकसान भरपाई देण्यात आली.

दुग्धविकास

७.२१ दुग्ध व्यवसाय हा कृषि पूरक व्यवसाय असून त्याला ग्रामीण कुटुंबांच्या पोषण सुरक्षेचा तसेच ग्रामीणभागातील महिलांच्या उत्पन्न व रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याची क्षमता आहे. दुध उत्पादन व दुधाची दरडोई उपलब्धता तक्ता ७.२९ मध्ये दिली आहे. विभागनिहाय दूध उत्पादन तक्ता ७.३० मध्ये दिले आहे.

आलेख ७.१२: महाराष्ट्र व राज्यस्तरीय दुग्धव्यवसायांतर्गत आणली दैनिक दूध संकलन

तक्ता ७.२९ दूध उत्पादन व दुधाची दरडोई उपलब्धता

वर्ष	दूध उत्पादन (लाख मे.टन)		दुधाची दरडोई उपलब्धता (ग्रॅम प्रतिदिन)	
	राज्य	अखिल भारत	राज्य	अखिल भारत
२०१७-१८	१११.०२	१,७४९.७०	२५४	३७०
२०१८-१९	११६.५५	१,८४७.४१	२५७	३९०
२०१९-२०	११८.२४	१,९८४.४०	२५१	४०६

स्त्रोत: पशुसंवर्धन आयुक्त दुग्धविकास विभाग, महाराष्ट्र राज्य

तक्ता ७.३० विभागनिहाय दूध उत्पादन

(लाख मे.टन)

विभाग	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०
कोकण	५.३३	५.५१	५.७०
नाशिक	२१.८५	२२.४४	२४.७०
पुणे	४९.४१	४९.५८	५१.१४
औरंगाबाद	१७.७०	१७.८४	१७.५८
लातूर	९.४३	९.७०	९.२१
नागपूर	५.११	५.१७	५.३३
महाराष्ट्र	**१११.०२**	**११६.५५**	**११८.२४**

स्त्रोत: पशुसंवर्धन आयुक्त दुग्धविकास विभाग, महाराष्ट्र राज्य

७.३० राज्यात दि ३१ मार्च २०२१ रोजी शासकीय व सहकारी क्षेत्र मिळून ८९.८० लाख लिटर प्रतिदिन क्षमता असलेले १४८ दूध प्रक्रिया प्रकल्प आणि ४८.७७ लाख लिटर प्रतिदिन क्षमता असलेले १५२ दूध शीतकरण केंद्रे कार्यरत होती. शासकीय व सहकारी दुग्धव्यवसायी दैनिक सरासरी दूध संकलन सन २०१७-१८ मध्ये अनुक्रमे ११.८ लाख लिटर व ४०.४६ लाख लिटर आणि सन २०१८-१९ मध्ये पाळीव्यतरिक्त अनुक्रमे ८.१२ लाख लिटर व ४१.७४ लाख लिटर होते. उपलब्ध सन २०१७-१८ मध्ये १७१ ग्रॅम दरडोई अनुपलब्धता होती ती सन २०१८-१९ मध्ये १६१ ग्रॅम दरडोई उपलब्धता झाली आहे. त्यामध्ये २८८ ग्रॅम दरडोई दूध संकलन अनुपलब्धता होती ती सन २०१८-१९ मध्ये २५७ ग्रॅम दरडोई उपलब्धता झाली आहे. त्यामध्ये २८८ ग्रॅम दरडोई दूध संकलन अनुपलब्धता होती ती सन २०१८-१९ मध्ये २५७ ग्रॅम दरडोई उपलब्धता झाली आहे. त्यामध्ये २८८ ग्रॅम दरडोई दूध संकलन अनुपलब्धता होती ती सन २०१८-१९ मध्ये २५७ ग्रॅम दरडोई उपलब्धता झाली आहे.

आलेख ७.१३: सन २०१९-२० मध्ये दुग्धाची प्रतिदिन दरडोई उपलब्धता व उपयोग

मत्स्यव्यवसाय

७.३८ राज्यात ७१० किमी लांबीचा प्रादेशिक किनारा लाभला असून प्रादेशिक पाण्यामध्ये सुमारे १.११ लाख चौ. किमी लांबचे. प्रादेशिक किनाऱ्यालगत पावसाळी उत्पादनासाठी राज्यात १७६ केंद्रे निश्चित केली आहेत. सन २०१७-१८ मध्ये प्रादेशिक पाण्यांपलीकडे १५,२१८ यान्त्रीकरण नौका कार्यरत असून त्यांपैकी १२,६७४ यांत्रिक नौका होत्या.

७.३९.१ राज्यात ४.२८ लाख हेक्टर क्षेत्र गोड्या पाण्यातील व २१० लाख हेक्टर क्षेत्र निमखाऱ्या पाण्यातील मत्स्यसंवर्धनाखाली योग्य आहे. गोड्या पाण्यातील मत्स्यसंवर्धनाखाली सध्या भागायोग्य ३४ मत्स्यक्षेत्र उपलब्ध केले राज्यात असून त्यांचे प्रतिवर्षी उत्पादन क्षमता १,४१४ लाख मत्स्यबीज होती. मत्स्य उत्पादन व निर्यात तक्ता ७.६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.३८ मत्स्य उत्पादन व निर्यात

बाब	परिमाण	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९*
मत्स्य उत्पादन	लाख मे.टन			
सागरी		४.४४	३.९१	४.५७
गोड्या पाण्यातील		१.१८	१.२५	५.५८
एकूण		५.६२	५.१४	९.१५
मूल्यप्रदान	₹ कोटी			
सागरी		१,७५१	१,७०६	२,३७०
गोड्या पाण्यातील		१,४७१	१,३५१	७४१
एकूण		३,२२१	३,०५५	३,१४१
मत्स्य निर्यात				
प्रमाण	लाख मे.टन	१.३१	१.११	३.७८
मूल्य	₹ कोटी	४,५३१	३,६८१	३.७८

* हे तात्पुरते आहे. ▲ अपेक्षित

आधार: मत्स्यव्यवसाय आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य

७.३९ राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेअंतर्गत सन २०१९-२० पासून ₹ ७४७ कोटी तरतुदीच्या १५ मासेमारी बंदरांच्या विकासाचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला असून पहिली १५ बंदरांची कामे पूर्ण झाली व उर्वरित बंदरांची कामे प्रगतीपथावर आहेत.

प्रधान मंत्री मत्स्य संपदा योजना

७.४१ मेरी सहकार्याने वि.२०१७ पासून प्रधान मंत्री मत्स्य संपदा योजना पथ अर्थसंपदा मत्स्यव्यवसायासाठी सुरू केली. मत्स्य उत्पादन आणि उत्पादकता वाढविणे, लणांतील तफावत दूर करणे, गुणवत्ता, शाश्वतता, हंगाम पश्चात व्यवस्थापन सक्षमपणे पायाभूत सुविधा व व्यवस्थापन, आधुनिकीकरण व सुदृढ यंत्रणांचे सक्षमीकरण, शाश्वत मत्स्य व्यवसाय व्यवस्थापन आणि मच्छिमारांचे कल्याण या बाबी विचारात घेऊन या योजनेची आखणी केली आहे.

७.४१.१ या योजनेअंतर्गत सन २०१७-२१ करिता, राज्यातील मत्स्यव्यवसाय आणि प्रशिक्षण प्राधिकरणने ३५६ लाभार्थ्यांसाठी एकूण ₹ ६६.७५ कोटी रक्कम मंजूर केली होती. त्यापैकी केंद्राचा हिस्सा ₹ १०.०१ कोटी, राज्याचा हिस्सा ₹ ८.३१ कोटी आणि लाभार्थ्यांचा हिस्सा ₹ ४८.१७ कोटी होता. या योजनेचा केंद्र हिस्सायाचा व राज्य हिस्सायाचा निधी निमशासकीय कार्यालयांमार्फत वितरीत करण्यात आला आहे. प्रधान मंत्री मत्स्य संपदा योजनेअंतर्गत मंजूर उपलब्ध उपक्रमांची माहिती तक्ता ७.३१ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ७.३९ प्रधान मंत्री मत्स्य संपदा योजनेअंतर्गत मंजूर उपक्रम

(२०१८-१९)

योजनेचे उपक्रम	लाभार्थी संख्या	मंजूर रक्कम (₹ कोटी)
कुटुंबासाठीचे निवारा व्यवस्थापनेचे अंतर्गत विशेषकरीत उपक्रमाचे	५१	२५.१५
लहान व्यवसाय जोडणी आणि मूल्य साखळी व्यवस्थापन उपक्रमांची व्यवस्था	३६	१०.७७
पायाभूत मत्स्य संवेदन व्यवस्था सुधारणा	४०	२.१७
सांस्थिक मत्स्यव्यवसायांची उपलब्धता वाढविणे उपक्रमाचे करणे	१	२.००
गोड्या पाण्यातील मत्स्यसंवर्धन उपक्रमाचे वैशिष्ट्ये व्यवस्था	४	१.७५
मत्स्य खाद्यांचे, बर्फीकरण, निमखाऱ्या क्षेत्रातील मत्स्यसंवर्धनातील विविधता अनुकूलन	४७	१.७०
कुटुंबासाठीचे पुनर्वसनाचे कार्यालयीन उपक्रमाचे ते काम राबविणे यांसाठी विविधता खर्चासाठी	११	१.१८
सांगणकृत / मत्स्य व्यवस्थापन विभागात पेन्शनधारक उपक्रमाचे व्यवस्था करणे	४	०.३०
इतर उपक्रम	१४१	१२.६३

आधार: मत्स्यव्यवसाय आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य

७.३३.२ प्रधान मंत्री पशुधन रोगनियंत्रणांतर्गत राज्यांतील पशुसंवर्धन यंत्रणेच्या बळकटीकरणाकरिता पहिल्यांदाच ही योजना राबविण्यात येत आहे. राज्यातील धुळखेडा-वाघेरा व डहाणू-तलासरी या दोन तालुक्यांमध्ये एकूण ११,८७८ जिवांचे प्रतिबंधात्मक लसीकरण पूर्ण करण्यात आले आहे. त्यापैकी १,२१६ जिवांचे लसीकरण कार्यान्वित आणि अनुषंगाने २,८४१ मोहीम दल मार्फतीचे प्रशासन अपेक्षित आहे.

७.३४ मच्छिमारांच्या व्यावसायिक अडचणींचे क्षेत्र सागर, इतिहास, समुद्रात मासळी, इंधनाची उपलब्धता संरक्षण) करण्यात ११७१ पुरवा समुद्रातील संरक्षित क्षेत्रे सोडा यासाठी मासळी समुद्रात घरत समुद्रात संरक्षणासाठी मच्छिमारांना प्रोत्साहित केले जाते. याकरिता राज्यात मच्छिमारांसाठी मार्गदर्शन योजना राबविण्यात येत आहे. या प्रामुख्याने मासळीच्या प्रजनन घरत मोहनमासेमार आणि पुरावे असल्या संरक्षणाचा पश्चाद्भागात आर्थिक व्यवस्थापन मुक्तपणे मार्गदर्शन (प्रत्येक एकाची कमाल ₹ १५,०००) देण्यात येते. सन २०१७-१८ यामध्ये एकूण १२१ मच्छिमारांनी १३७ संरक्षित क्षेत्रे मुक्त मोफतमुळे त्यांना ₹ १०.१८ लाख मुक्तपणे मार्गदर्शन देण्यात आली. सन २०१८-१९ यामध्ये डिसेंबरपर्यंत ४५ मच्छिमारांना ₹ ६.१८ लाख मुक्तपणे मार्गदर्शन देण्यात आली.

नैसर्गिक आपत्तीमुळे झालेल्या नुकसानीची भरपाई

७.३५ राज्य शासनाने गैरमार्ग दर्शकांच्यामुळे झालेल्या मनुष्यहानीच्या मृत्युपोटी ₹ २०८८ लाख, पोलीसी शेडच्या नुकसानीसाठी ₹ ३८५ लाख आणि मच्छिमारांच्या मालमत्ता घरांचे व मालमत्तेच्या झालेल्या नुकसान घरांचे ₹ ३७०.२ लाख नुकसान भरपाई मंजूर केली आहे. शासनाने पूर, २०१८ यामध्ये जिवांचे मच्छिमारांच्यामुळे झालेल्या मनुष्यहानीच्या मृत्युपोटी ₹ २०१२ लाख भरपाई मंजूर केली आहे. शासनाने जुलै, २०१८ यामध्ये अवकाळी वादळ आणि गारपिटीमुळे झालेल्या मनुष्यहानीच्या मृत्युपोटी ₹ ९१५.६४ लाख, पोलीसी शेडच्या नुकसानीसाठी ₹ १६.१७ लाख आणि मच्छिमारांच्या मालमत्ता घरांचे व मालमत्तेच्या झालेल्या नुकसान घरांचे ₹ १.८१.१८ लाख नुकसान भरपाई मंजूर केली आहे.

रोहीण उत्पादन

७.३६ प्रमाणित बियाणांमध्ये रोहीण उत्पादन हा कृषि आयोगित उद्योगांमध्ये मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याची क्षमता आहे. पुढे रोहीण निकाय कार्यक्रम राज्यांतील २४ जिल्ह्यांत राबविला जातो. पुढे लागवडीखालील क्षेत्र व रोहीण उत्पादन पहिली तक्ता ७.३० यामध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.३० पुढे लागवडीखालील क्षेत्र व रोहीण उत्पादन

बाब	परिमाण	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०*
लागवडीखालील क्षेत्र				
एकूण	हेक्टर	१४,८८५	१५,८१८	१५,५३९
पुढे	हेक्टर	१२,१८४	१२,१९८	१२,८२८
बासीन	हेक्टर	२,१४१	२,४८०	३,०१९
लागवडी (शेतकरी)	संख्या	१५,४४४	१५,५०३	१५,५१९
रोहीण विक्रीतील अंदाजे पुंजीकरण गुणवत्ता	लाख	४९.२२	४५.८१	४१.४३
रोहीण उत्पादन	मे. टन	२,४१,५.८९	२,७१,६.२३	२,५८,८.८७
प्रमाणित रोहीण उत्पादन	मे. टन	१४८.१०	१४३.४१	१४८.४४
रोहीण खरेदी	मे. टन	८.०१	८.००	८.००
रोहीण शेतकरी (अनुमान विक्रय)	लाख	४४.१३	४६.३०	४१.८१

आधार: रोहीण प्रमाणनाचा भारतीय संस्थान

७.३६.१ दरम्यान रोहीण विकास कार्यक्रम संस्था, खेतपूर, गडचिरोली व गडिवेत या चार जिल्ह्यांमध्ये राबविला जातो. दरम्यान रोहीण जिल्ह्यांच्या उत्पादनासाठी लाभदायक ऐन व अर्जुन झाडांचे या चार जिल्ह्यांतील लागवडीखालील क्षेत्र १८,८५६ हेक्टर आहे. सन २०१७-१८ यामध्ये भारतात दरम्यान रोहीणाची उत्पादन ४.४४ मे टन होते या सन २०१८-१९ यामध्ये अपेक्षेपेक्षा ते ४.८८ मे टन होते.

वने

७.३७ उपयोग वन क्षेत्रात १९८८ नुसार रिहैबिलन केलेले आणि आवश्यक प्रमाण नोंदविलेल्या क्षेत्रामध्ये ३३ टक्के असून राज्याचे एकूण वनक्षेत्र सन २०१७-१८ साठी २०१५ टक्के होते. राज्यातील एकूण वनक्षेत्रांपैकी वनविभाग (५५,१४८.४८ चौ. किमी), महाराष्ट्र वन विकास महामंडळ (मर्यादित) (२,४६१.१५ चौ. किमी), वन विभागाच्या अधिसूचनेखाली आलेले खाजगी जमीनीचे (२,८८१.७८ चौ. किमी) आणि महसूल विभागाच्या (१,४४८.४८ चौ. किमी) अधिसूचनेखाली आहे. भारताच्या अभिलेखी अहवाल २०१९ नुसार राज्याचे वनाच्छादन २,५४१८ चौ. किमी असून ते भारताच्या अभिलेखी अहवाल २०१९ यामध्ये नमूद केलेल्या वनाच्छादनाच्या तुलनेत २० चौ. किमीने वाढलेले आहे. राज्याच्या एकूण वनाच्छादनात अति घनदाट वने २७.२ टक्के, मध्यम घनदाट वने ४०५ टक्के आणि खुली वने ४२.२ टक्के होती. राज्याचे एकूण कार्बनग्रहण साठ्याचा अभिलेखी अहवाल २०१९ नुसार ३५४ दशलक्ष टन कार्बन

नदून में यातायत सर्विसेनी सहयतात, २०१९. यमें यसूर मेंतेल्या सान्धारसाच्या सुलगेत या बी. किंवेंने बाढले नाहीं. सन शीर्षिकांतिर्गत कार्यालये कार्यरत संख्या ७.४१ यमें तर निरंतर राज्यांतील कार्यालयांत संख्या ७.४१ यमें दिले नाहीं.

तक्ता ७.४१ : सन वित्तपठ्ठिहाय कार्यालयांचे कार्यक्षेत्र

(दिवा मार्च २०१९ रोजी)

सन वित्तपट्टा	कार्यक्षेत्र (चौ. किमी)				एकूण कार्यालयांशी टक्केवारी
	राज्यांत	मर्यादित	अखिलभारतीय	एकूण	
राष्ट्रीयीकृत	१,२१७.११	१,७७१.५५	१९७.४८	३,८९८.४१	१५.८
खाजगी	४,४१९.७०	२,१५७.१०	१,१७८.१८	७,९५७.३५	४२.५
सूती	४,१७८.२१	५७.०२	२२९.१०	४,४७८.४८	१५.४
इतर	४,४१९.९७	१,१७०.९१	१८८.१४	५,८९९.२४	१९.६
एकूण	५,०९३.१७	२,७०.४४	३१.८१	५,३१९.१०	८.१
अल्पसंख्यांची	५,०५१.००	१५.८१	६४.०४	५,०८०.८५	८.२
महिला	४,८१५.८०	८७०.७१	२२९.४१	४८४९.१४	७.८
सेवानिवृत्त	४,४१९.४६	४१२.०८	४१९.७७	५५१२.२८	७.६
व्यावसायिक	४,४१५.१४	९.४१	२२८.०१	४,४४९.४४	५.६
औद्योगिक	२,०४१.४१	८७.८४	१०१.४१	३,१९ ४.०१	५.१
इतर	२,४१२.०१	५.०१	१०४.८४	२,६०६.०८	४.१
एकूण	५५,२५५.६५	९,४१८.७१	३,३४७.५१	६१,२११.८१	१००.०

स्रोत : जन सूक्ष्म मन लघुक्रम उद्योग मंत्रालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.४२ : नियंत्रक राज्यांतील कार्यालयांचे

(चौ. किमी)

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र	एकूण कार्यालयांचे	भौगोलिक क्षेत्रापैकी एकूण कार्यालयांच्या टक्केवारी
आंध्रप्रदेश	६,६२,१६८	१९,७८४	६८३
गुजरात	१,९९,२४४	१५,१९६	७.९
कर्नाटक	१,९९,७९१	१८,७१०	७८३
केरळ	३८,८५२	२२,१०३	५४.४
मध्य प्रदेश	१,८८,२५३	७८,४१९	५१.१
महाराष्ट्र	**१,५७,७१३**	**५०,७१८**	**१६.२**
राजस्थान	३,४२,२३१	१९,१५५	५.९
तामिळनाडू	१,२१,५४७	२२,२१४	१८.१
इतर राज्ये	२,७०,९१८	१५,८१८	६.१
संपूर्ण भारत	**१२,८७,४४१**	**७,१९,७८१**	**१.७**

स्रोत : भारतीय प्रतिभूति आयोग, २०१९

जन्मजीव, राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्ये

७.७८ राज्यात महा राष्ट्रीय उद्याने २० अभयारण्ये आणि १५ संवर्धित राखीव क्षेत्रे आहेत. राष्ट्रीय जल संवर्धन प्राधिकरण पर्यावरणरक्षण दर वर्ष वर्षाची जल राजस्व कायम्यात येते. मध्यप्रदेशात वर्षाची किमी, २०१८ यमे अहवालानुसार राज्यातील वर्षाची संरक्षित संख्या ४१ होती तर सन २०१४ यमें ११८ होती. जन्मजीव प्रकल्पांचे क्षेत्र आणि खर्च तक्ता ७.४३ यमें दिला आहे.

तक्ता ७.४३ : जन्मजीव प्रकल्पांचे क्षेत्र आणि खर्च

प्रकल्प	क्षेत्र (चौ किमी)		खर्च (₹ कोटी)		
	गाभा	बफर	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
व्याघ्र प्रकल्प					
ताडोबा	१,५४०	६,२४८.४३	१३.२०	११.८४	६.५०
सह्याद्री-कोयना	६३५.८१	१,०८१.७४	१५.४४	१०.४८	६.१२
पेंच	२५७.२९	७८३.९९	१४.८०	१०.८३	६.३५
मेळघाट	४१८.८४	४६५.४५	८.१४	६.०५	४.००
नवेगाव नागझिरा	६५३.४०	६२४.२०	१३.१४	७.०१	६.१८
बोर	१९८.१२	१७८.१४	५.४०	३.४१	०.००
राष्ट्रीय उद्यानांचे जलव्यवस्थापन यांचा विकास	–	–	८.५५	६.४४	०.००
इतर प्रकल्प, कार्यालये	क्षेत्र निश्चित नाही		४.४१	५.२०	०.००

स्रोत : जन सूक्ष्म मन लघुक्रम उद्योग मंत्रालय, महाराष्ट्र शासन – शून्य/नगण्य

*महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२१-२२

खनीजपदार्थ

७.७१ खनीजयुक्त क्षेत्रातील व लगतच्या समुद्रात ही प्रदेशात आढळणारी बॉक्साईट, मॅंगनीज, क्रोमेट, लोखंड, क्वार्ट्झाईट यांसारख्या खनीजांच्या उत्खननाच्या विस्ताराला, खनीजसंपत्तीचे उत्खनन व मूल्य तक्ता ७.४४ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४४ खनीजसंपत्तीचे उत्खनन व मूल्य

(₹ कोटी)

खनीजपदार्थ	उत्खननाचे परीमाण	२०११-१२		२०१२-१३		२०१३-१४[अ]	
		उत्खनन	मूल्य	उत्खनन	मूल्य	उत्खनन	मूल्य
(अ) मुख्य खनीजपदार्थ							
इंधनाचे लाकूड	लाख घन मीटर	६.११	३३८.३१	६.०४**	३०१.४४**	६.१८	३७९.५८
लघुउद्योग लाकूड	लाख घन मीटर	६.७१	४५.२७	६.५४**	३९.६४**	६.८७	४९.३८
एकूण (अ)	लाख घन मीटर	४.१७	३८३.८१	४.२७	३४९.७७	६.०५	४२१.९८
(ब) गौण खनीजपदार्थ							
बॉक्साईट	लाख मे. टन	५.१	३८.५७	१२.११**	९४.१६**	६.७४	५८.७१
मॅंगनीज	लाख मॅट्रिक टन	६.२४	४८.४८	६.७१**	४१.५४**	६.२४	५३.३१
लोखंड	मे. टन	४१५.००	०.१२	२५३.००*	०.१०*	शून्य	शून्य
क्रोमेट	मिलिटन	३.६८१	०.१६	३.६८१.५०*	०.१५*	शून्य	शून्य
इतर (लाल रेती, रिफ्रॅक्टरी, इमारती)	-	शून्य	०.५१	शून्य	५.८१*	शून्य	शून्य
एकूण (ब)			४९.७६		५१.५१		११७.८६
एकूण (अ+ब)			४११.६		४०६.८१		४५७.५४

टीप : उपलब्ध नाही * अंशतः @ अंदाजित ! फेब्रुवारी २०१४ पर्यंतच्या (८८८ दिवस)

** आकडेवारीत वन विभाग व्यतिरिक्त खाजगी/इतर आकडेवारीचा समावेश केलेला आहे.

आधार : उक्त मुद्दा हा संबंधित शासकीय कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

वृक्ष लागवड

७.८० वृक्ष लागवड कार्यक्रमाची अंमलबजावणी मुख्यत: वनविभाग, महाराष्ट्र औद्योगिक महामंडळ व सामाजिक वनीकरण योजनांतर्गत्यम्म योजना करण्यात येते. सन २०१०-११ मध्ये ११८.१९ कोटी वृक्ष लागवडीसाठी खर्च करण्यात आला. वृक्ष लागवडीखालील क्षेत्र व खर्च तक्ता ७.४५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४५ वृक्ष लागवडीखालील क्षेत्र व खर्च

वर्ष	वन विभाग		महाराष्ट्र औद्योगिक महामंडळ		सामाजिक वनीकरण		
	क्षेत्र (हेक्टर)	खर्च (₹ कोटी)	क्षेत्र (हेक्टर)	खर्च (₹ कोटी)	क्षेत्र (हेक्टर)	खर्च (₹ कोटी)	पुर्वीच्यापेक्षा घेर्ये (कोटी)
२०१७-१८	२६,७०५	११.७६	६,५७४	१३.८०	६,९८५	६८.७६	०.५०
२०१८-१९	५१,७९१	२००.८८	७,२४६	२१.७१	१२,६२०	२१०.५८	१५.८१
२०१९-२०	६४,२८८	३८८.६५	८,९८७	८१.७८	२१,०४२	५२१.१४@	३५.१४@
२०२०-२१	७,२४१	४८.७४	२,४८१	१७.५७	३,३०१	५१.१२@@	३५.१४@@

@ १८.०८ कोटी खाजगी कंपनी कडून वृक्ष लागवड उपलब्ध आहे @@ २.१५ कोटी खाजगी कंपनी कडून वृक्ष लागवड उपलब्ध आहे

आधार : उक्त मुद्दा उपलब्धतेनुसार दर्शवे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

सामाजिक वनीकरण

७.८१ राज्यात सामाजिक वनीकरणाच्या विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. यामध्ये ग्रामपुरोहित पंचायतीच्या तसेच राज्यस्तरीय संस्थांचे, शासकीय कर्मचाऱ्यांचे तसेच लाभार्थी व्यक्तींचे सहकार्य घेण्यात आलेले. तसेच विविध योजना, ग्रामपंचायती आणि जमलेल्या वृक्षारोपणासाठी घेण्यात पुढीलप्रमाणे आलेल. प्रमुख योजनांखालील वृक्ष लागवडीचे क्षेत्र तक्ता ७.४६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४६ : प्रमुख योजनांतर्गत कृषिलाभटोचे क्षेत्र

योजना	परिमाण	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
एकात्मिक गळितधान्ये उत्पादन कार्यक्रम	लाख टन	५३.१२	६८.४९	८८.७०
अ) राष्ट्र स्तरावर	संख्या	६८,१४८.००	९०,१५०.	१,२१,४५०.००
ब) राज्य / संघक्षेत्रनिहाय कार्यक्रम अंतर्गत लाभार्थी	हेक्टर	१६,७९५.२०	१,३८५.००	१,२५७.००
उत्पादकता वाढ, क्षेत्रात वाढ व वैयक्तिक शेत लाभार्थ्यांच्या भूमिकेतील रोल	लाख टन	१०.१२	५.७४	५.७५
लक्षात घेतले जाणारे वैशिष्ट्य दर्शक घटक				
अ) योजनेचा लाभार्थ	लाख टन	५.७०	५.८९	५.४१
ब) कृषी क्षेत्र लाभार्थ	लाख टन	९५.७९	९१.४९	९३.५२
इतर उपलब्धतेचे घटक	लाख टन	५.४९	५.२०	५.१२

आधार : क्षेत्र भूमि उपलब्धतेचे दर्शक उपयोगात, कृषिविषयक उपयोगात, लाभार्थ्यांचे संकलन * तात्पुरती आकडेवारी

संत तुकाराम वनग्राम योजना

७.८१ आदिवासी कुटुंबांचे, अतिक्रमण झालेल्यांच्या जीवनमान कार्यक्रमासाठी, संरक्षण जीवन आणि उपजीविकेच्या महत्त्वाच्या लाभाकरता नियोजन करण्यासाठी ठोस तुकाराम वनग्राम योजना सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेसंबंधीचे १५,५०० गावांमध्ये १२,७८१ ग्रामसभा वन व्यवस्थापन प्रस्तावना प्रस्तावन करण्यात आल्या आहेत. या प्रस्तावना १७.०४ लाख हेक्टर वनक्षेत्राचे व्यवस्थापन करतात.

कार्यक्षमता संवर्धन

७.८२ गावातल्या कचरीतली महसूल २०११ मुळात उत्पादन ९१४ घरे, जिथे योजना कार्यक्रमाचे लाभदायन आहे. यामे उपक्रमांन करण्यासाठी. वन संवर्धन व्यवस्थापन करता १० जिल्ह्यांत १,७८१ हेक्टरांवरील वनात कार्यक्रमाला एकत्रित वने म्हणून घोषित केले आहे.

७.८३ वनस्पती, प्राणी, उत्पादन, उत्पादनांचे आणि विद्युतीय विस्तारांसाठी १९० पेक्षा जास्त राज्यांचा उत्पादक लाभार्थ्यांच्या महत्त्वाच्यांचे योजनेचे विस्तारदृष्टीतील आर्थिक उपयुक्ततेच्या प्रस्तावाच्या राज्यात कार्यक्रमाचे उपक्रमांचे व उपयोगितेकरीता प्रस्तावे निर्णयांसाठी व्यवस्थापनासाठी. वन १,४७० चतुरस्र योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत प्रोत्साहन मानधन योजना, निवडण्यासाठी व्यवस्थापन, मानधन व शिष्यवृत्तीची योजना, शोधनिबंध व्यवस्थापनाचे पैलू, इत्यादी दृष्टिकोन आणि कार्यक्रमाचे लाभार्थ्यांसाठी उपयोगितेकरीता उपक्रमांचे प्रोत्साहन वैशिष्ट्यांसाठी व्यवस्थापनासाठी वन १,०१८-१९ मध्ये ५.१९ कोटी निधी मंजूर केला आहे. हे उपक्रम राज्ये किंवा केंद्रशासित लाभार्थी प्रस्तुत करता येतात. राज्यांनी केलेल्या व्यवस्थापनाचे वन व्यवस्थापनासाठीचे १० टक्के या केंद्रशासित लाभार्थी (ज्या ठिकाणी पेक्षा जास्त कार्यक्रमाचे लाभार्थी वर्गीय पात्रता) ७५ टक्के आर्थिक सहाय्य मिळण्यास पात्र आहेत. या उपक्रमांमधून व्यवस्थापनेचा वन २०१०-११ मध्ये ह. ७.८१ लाख गोळा झाला. कार्यक्रमाचे व्यवस्थापनांतर्गत वन २०१०-११ मध्ये मिळून १३१.४७ हेक्टर कार्यक्रमाचे व्यवस्थापन करण्यात आली.

* * * * *

परिशिष्ट ७.१

कृषि गणनापनुसार राज्यगतोल एकुना जोतिनी खानेदार, जोतिनीमेरे एकुना क्षेत्र र खानेदारी क्षेत्र

क्र. सं. (१)	राज्यहरू (हेक्टर) (२)	२०४० साल (३)	२०४८ साल (४)	२०५० साल (५)	२०५५ साल (६)	२०६० साल (७)	२०६८ साल (८)	२०७१ साल (९)	२०७५ साल (१०)
		जोतिनी खानेदारको संख्या (नं.)							
१	०.१ भेखा कमी	१,८२४	१,९१४	१,९८७	२१,७०९	२८,७४१	३१,४५८	३९,४१८	४९,७१९
२	०.१ - ०.५	५,५८९	६,३४५	१६,०७५	२८,२५३	३५,०१५	२९,२५	३८,६९३	३४,४१६
३	०.५ - १.०	८,७८९	१५,५४१	२७,२७६	४९,७५५	४९,०५३	४१,५०१	४०,५२३	४१,९१५
४	१.० - २.०	९,२९३	१०,२७५	१३,९४१	१४,४०५	१५,०१९	१७,०५०	१५,४३३	१२,९३०
५	२.० - ३.०	४,९०६	६,५८१	७,८८१	९,७०४	९,९४९	८,४९६	६,८३८	६,३०५
६	३.० - ५.०	३,५०९	४,४०१	५,४९१	६,८०४	६,८८०	५,०१८	४,१४९	४,४०५
७	५.० - १०.०	८,७१५	९,३१८	७,२४१	५,५५८	४,८४९	३,१९	३,९२४	३,९८४
८	१०.० - २०.०	४,८२०	२,८१९	१,५३०	१,०१९	७४१	५१०	५१८	५७६
९	२०.० भन्दामाथि	९६१	३६१	१७५	१९१	१८	८१	८९	१२१
	एकुना	४९,५०६	५८,६५०	९४,६१७	१,५८,५१८	१,९१,३७८	१,३७,२५८	१,३८,१८१	१,५५,८५४

क्र. सं. (१)	राज्यहरू (हेक्टर) (२)	२०४० साल (३)	२०४८ साल (४)	२०५० साल (५)	२०५५ साल (६)	२०६० साल (७)	२०६८ साल (८)	२०७१ साल (९)	२०७५ साल (१०)
		जोतिनी एकुना क्षेत्र (०० हेक्टर)							
१	०.१ भेखा कमी	९,९३४	२,९१०	४,४१९	५,७४६	७,९८८	७,७१७	९,८८०	१०,९७८
२	०.१ - ०.५	४,१४१	७,०१९	१२,०५७	१५,१८०	१९,१५१	२०,२७४	२२,६८०	२४,८७१
३	०.५ - १.०	१२,८७१	१९,४१७	३१,८२३	४८,०५१	५२,२४१	५२,४४६	५७,३९१	५७,७९१
४	१.० - २.०	१०,९८९	१०,९९९	३१,८८१	४८,४७०	५३,४४४	५७,५८१	५९,९८१	६८,८४४
५	२.० - ३.०	१५,९२०	२२,८१५	२५,९०८	२९,९०१	२९,९४१	२९,७५१	३०,९७४	३१,४१५
६	३.० - ५.०	१५,९४१	२७,५५९	३१,८४४	३९,२१०	४१,०८७	४१,०८७	४३,९०१	४४,४१८
७	५.० - १०.०	३८,४१९	४९,९१७	५८,८००	७७,१५०	९२,८५४	९२,९१५	९५,०९८	९६,४१५
८	१०.० - २०.०	५९,३०९	७७,४१९	९१,७४९	१०,५१४	१२,०९४	११,९४९	११,५२७	११,७५१
९	२०.० भन्दामाथि	२८,३१४	३०,४४३	३,९९९	५,२०४	३,४८८	३,३३४	३,४१४	३,४५५
	एकुना	२,१९,७१४	२,९९,४१६	२,८९,२४८	३,९८,७१६	३,८१,८५८	३,८८,८५०	३,९७,६७२	३,८५,८९४

क्र. सं. (१)	राज्यहरू (हेक्टर) (२)	२०४० साल (३)	२०४८ साल (४)	२०५० साल (५)	२०५५ साल (६)	२०६० साल (७)	२०६८ साल (८)	२०७१ साल (९)	२०७५ साल (१०)
		जोतिनी खानेदारको क्षेत्र (हेक्टर)							
१	०.१ भेखा कमी	०.२४	०.२७	०.२५	०.२९	०.२७	०.२४	०.२५	०.२४
२	०.१ - ०.५	०.७४	०.७९	०.७५	०.७५	०.७५	०.७९	०.७४	०.७०
३	०.५ - १.०	१.४९	१.५१	१.४९	१.४५	१.४३	१.३६	१.४१	१.३३
४	१.० - २.०	२.४१	२.४७	२.४१	२.४७	२.४७	२.२१	२.२७	२.२१
५	२.० - ३.०	३.४९	३.४७	३.४७	३.४४	३.४१	३.१८	३.४१	३.३७
६	३.० - ५.०	४.४९	४.४७	४.४७	४.४४	४.४१	४.१४	४.४१	४.४१
७	५.० - १०.०	७.०१	७.०१	७.०१	७.०८	७.०८	७.०९	७.०७	७.०८
८	१०.० - २०.०	१२.४७	१२.२०	१२.९१	१३.१३	१२.८१	१४.८१	१२.७५	१२.५१
९	२०.० भन्दामाथि	२९.५५	२९.३७	२४.८१	२९.९५	२५.२४	३१.५२	३४.२४	३६.०७
	एकुना	४.२८	३.९१	४.२१	१.८७	१.४६	१.४६	१.४४	१.३४

स्रोत:- कृषि जनगणना, तथ्याङ्कतालिका

परिशिष्ट ७.१

राज्यातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी

(क्षेत्र ००० हेक्टर)

वर्ष	भौगोलिक क्षेत्र	वन-क्षेत्राखेरीज क्षेत्र	लागवडीखाली नसलेली जमीन		लागवडीयोग्य पण पडीत जमीन			पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र		पिकांखालील क्षेत्र		निव्वळ-क्षेत्राचा सरासरी वापर
			वनेतर वापरासाठी उपलब्ध जमीन	किरकोळ व लागवडीखाली नसलेली जमीन	मशागतीखाली नसलेली जमीन	कायमची कुरणे व चराऊ कुरणे	किरकोळ झाडे, झुडपे असलेला वापरता क्षेत्रातील क्षेत्र	वारंवार पेरलेले क्षेत्र	एकदा पेरलेले	निव्वळ पेरलेले क्षेत्र	दुबार/तिबार क्षेत्र	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
१९८९-९०	३०,७१८	५,३५०	३,३७१	३,१५२	१,०४४	१,४९०	१११	१०१	९,०५७	१८,०४४	३,३५०	१०,३२४
१९९०-९१	३०,७१८	५,२१८	३,४१२	३,४१	१४४	९,१९५	३०१	८१८	९,५३५	१८,५९५	३,१९५	१९,८०१
१९९१-९२	३०,७१८	५,१४०	५,५४४	३,९४१	१५०	१,१११	२१२	९,०७१	९,२१८	१७,१८०	३,५२४	१९,५०४
१९९२-९३	३०,७१८	५,१५०	५,५४४	३,९४४	१५१	१,१९८	२१८	१,१९४	९,२७१	१७,८४४	३,७४१	१९,६१९
१९९३-९४	३०,७१८	५,२१२	५,५००	३,४०४	१११	१,२०३	२१९	१,१९७	९,२०४	१७,७४१	५,०८३	२२,५५९
१९९४-९५	३०,७१८	५,२१९	३,०४१	३,४४१	१११	१,२१६	२१०	१,१९९	९,१७१	१७,७१६	५,०४१	२३,१०६
१९९५-९६	३०,७१८	५,२१०	३,४८८	३,४५०	१११	१,२१६	२१०	१,१८८	९,१९५	१७,४१५	५,१४०	२३,२०६
१९९६-९७	३०,७१८	५,२४०	३,०१३	३,४५१	१११	१,२१६	२१०	१,१८८	९,१९५	१७,४१९	५,१४०	२३,२१६
१९९७-९८	३०,७१८	५,२५५	३,०१३	३,४५१	१११	१,२१६	२१०	१,१८८	९,१९५	१७,४१९	५,१४०	२३,२१६
१९९८-९९	३०,७१८	५,२५५	३,०१३	३,४५१	१११	१,२१६	२१०	१,१८८	९,१९५	१७,४१९	५,१४०	२३,२१६
१९९९-२०००	३०,७१८	५,२२२	३,०८८	३,४१२	१११	१,२१३	२१९	१,१४९	९,१४८	१७,४०२	५,१४८	२३,५७४

आधार- कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

टीप - २०१०-११ ते २०१२-१३ ची आकडेवारी तात्पुरती आहे.

परिशिष्ट ७.३

सार्वजनिक मुख्य चिकित्सालयांचा आंध, उत्पादन क्षमता प्रति ट्रेक्टर उत्पादकता

क्षेत्र ००० हेक्टर
उत्पादन ००० मे.टन
उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

आलेखाचार्य

अ. क्र.	वर्ष	गव्हाचे			तांदूळ			ज्वारी		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१	१९६०-६१	१,३००	१,३९९	१,०५४	१००	७०१	७०१	१,२८४	५२१४	९०२
२	१९७०-७१	१,४५२	१,४४२	१,२२१	८१२	७२७	५७१	५,७०१	६,५५०	१०१
३	१९८०-८१	१,७५१	२,३१५	१,५८७	१,०१३	८८१	८१४	६,४१२	४,४०१	६८१
४	१९९०-९१	१,५१०	२,६४४	१,४६०	८१०	१०१	१,०४१	६,३००	५,९२१	१४१
५	२०००-०१	१,५१२	१,९३०	१,२४०	७५४	१४८	१,२५२	५,०१४	३,६८८	७८२
६	२०१०-११	१,५१६	२,२११	१,७०५	१,३००	२,३०१	१,७१३	४,०१०	३,७५२	८५०
७	२०२०-२१	१,४१५	३,२५६	२,२११	१,४४४	२,४४१	१,९१०	२,४४०	१,१२०	४११
८	२०३१-३०	१,५५३	२,८१०	१,८११	१,०५०	१,७१२	१,२१०	२,१४१	१,८१५	७८१
९	२०४०-४१	१,५१२	३,२११	२,१०१	१,१२५	२,०४१	१,८३१	२,१३०	३,१८१	१४१

अ. क्र.	वर्ष	कडधान्ये			इतर मुख्यान्ने			एकूण मुख्यान्ने		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)	(१७)	(१८)	(१९)	(२०)	(२१)
१	१९६०-६१	८,६१५	१४१	३११	१४०	१७१	५१७	१०,७०१	९,७५५	९१०
२	१९७०-७१	२,०१९	८२४	७०४	४१४	२५४	४१४	१०,१७०	१४,७१०	१४१
३	१९८०-८१	१,५३४	९१०	४५१	४५१	९७०	७०४	१०,९०१	८,९४०	७८८
४	१९९०-९१	८,९४०	१,१५५	५७१	४४१	४४१	१,०१५	१२,१९९	१०,४४०	९९४
५	२०००-०१	१,८००	१,०८०	६०४	६६४	५४४	८१९	९,८२४	८,४१०	८४५
६	२०१०-११	१,०१५	१,२२६	१,०८८	१,०१८	१,०४१	१,२०५	८,९८०	१२,३१०	१,३०१
७	२०२८-२९	९३०	३३१	५४०	१,०७१	१,८९२	१,७०४	६,४१०	७,१४०	१,२३४
८	२०३९-४०	७०१	५२१	७४१	१,३२१	२,१००	१,४२६	६,१०१	९,२१८	१,४२१
९	२०४०-४१	९८४	१०१	१,३१०	१,९८५	१,७४४	१,४०१	७,०४१	१२,२०१	१,७१४

अ. क्र.	वर्ष	भुईमूग			कापूस			ऊस		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)	(२५)	(२६)	(२७)	(२८)	(२९)
१	१९६०-६१	५७०	४१८	८८१	७०१	११४	३३३	०	०	०
२	१९७०-७१	९१०	१७१	४१२	११०	८०	२८१	०	०	०
३	१९८०-८१	१,४४	४११	४१०	४१०	१३०	३१५	०	०	०
४	१९९०-९१	१,०५२	४१२	४१०	११८	३०१	५१२	०	०	०
५	२०००-०१	१,०१२	९१०	१०१	१,०१	१५१	५१९	४१४	२४४	५४१
६	२०१०-११	१,२१०	१,०१०	८०१	१,४१८	१,९१०	१०४	५५४	१०१	१७१
७	२०२०-२१	१,२१२	८१५	९९२	१,९१४	१,९१०	८२५	४८१	२०४	४१४
८	२०३१-३०	१,३१९	१,१५०	१०८	२,०४१	२,२१०	१,०१६	६८०	१५१	३१०
९	२०४०-४१	१,४१०	१,४५०	१,०८२	२,२२१	२,१९०	१,०४४	४०१	२८०	५१०

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ७.३ (पुढे चालू)

मूल्य — हजार
प्रमाण ००० मे.टन
आकारमान जोडे हजार लिटर

आम्लधान्ये

अ. क्र.	वर्ष	द्रावण			द्रावण सहआम्ले			वर्ष सहआम्ले		
		मूल्य	प्रमाण	आकारमान	मूल्य	प्रमाण	आकारमान	मूल्य	प्रमाण	आकारमान
(१)	(२)	(३अ)	(३ब)	(३क)	(४अ)	(४ब)	(४क)	(५अ)	(५ब)	(५क)
१	१९८०-८१	०	०	०	१,४१०	३,८७	२७१	२,३४१	५८१	४११
२	१९७०-७१	०	०	०	१,६२१	३१९	१९६	२,५६६	४४०	२९४
३	१९८०-८१	०	०	०	१,९९१	३६१	२२३	२,७१५	८२५	६०४
४	१९९०-९१	०	०	०	१,५८५	६३०	४११	३,३५०	१,४४१	७४१
५	२०००-०१	५७४	७८५	३५०	४१०	१,०४	३५६	३,१५०	२,४३०	१६०
६	२०१०-११	७८३	३२१	३८३	२४२	१११	४५५	४,०१६	३,०१६	१४०
७	२०१८-१९	३६७	१५५	४११	१११	९३	४६०	४,०५३	२,६८३	६७०
८	२०१९-२०	३४१	१५१	४४४	२२६	११०	५८०	४,४१६	३,८४१	८१३
९	२०२०-२१	३५६	२३०	४३६	२५०	१५३	५८१	४,५१५	४,४४४	९५०

अ. क्र.	वर्ष	वर्ष आम्लधान्ये			भूईमूग			सोयाबीन		
		मूल्य	प्रमाण	आकारमान	मूल्य	प्रमाण	आकारमान	मूल्य	प्रमाण	आकारमान
(१)	(२)	(६अ)	(६ब)	(६क)	(७अ)	(७ब)	(७क)	(८अ)	(८ब)	(८क)
१	१९८०-८१	३२,९५०	७,४४४	५१८	६,०८६	८००	७१९	०	०	०
२	१९७०-७१	१२,८८८	५,४१०	४१०	९०४	५८४	४४१	०	०	०
३	१९८०-८१	१३,९११	९,४७१	६१२	६१५	४५१	३४८	०	०	०
४	१९९०-९१	१४,४१६	१२,३८१	८४१	८३४	१७१	१,१९३	३०१	९००	१,४००
५	२०००-०१	१९,३८१	१०,८१९	७५०	४६०	१४०	१८८	१,१५१	१,२१६	१,१०१
६	२०१०-११	२३,५१३	१५,४३३	१,१८३	३१५	१४०	१,२१०	२,०१९	५,३१६	१,५८१
७	२०१८-१९	२०,४४०	१०,९३०	१,०१९	२४४	२३१	१४०	४,०७०	४,६११	१,२१३
८	२०१९-२०	११,२१२	१३,०८४	१,१५४	२१८	१०१	१,०१३	४,१२४	४,८२६	१,१४०
९	२०२०-२१	११,६४४	१६,३४१	१,४२६	३०१	१४०	१,३१८	४,२१०	६,२१४	१,४६०

अ. क्र.	वर्ष	करडई			द्राक्षे आंतरपीक			वर्ष तेलबिया		
		मूल्य	प्रमाण	आकारमान	मूल्य	प्रमाण	आकारमान	मूल्य	प्रमाण	आकारमान
(९)	(१०)	(१०अ)	(१०ब)	(१०क)	(११अ)	(११ब)	(११क)	(१२अ)	(१२ब)	(१२क)
१	१९८०-८१	९१०	०	०	४५.४	०	०	१,८१८	०	०
२	१९७०-७१	४०१	३०१	२५२	४०८	११०	९०१	१,०१८	७१२	४६८
३	१९८०-८१	१८०	१७४	१९३	३०५	१०१	१४०	१,७८०	७१८	४१३
४	१९९०-९१	६३४	१५८	१०८	१,१२०	४५१	१४४	२,८१९	१,८८२	६६६
५	२०००-०१	३१६	११३	७९२	६९१	२७१	३८२	२,१०१	३,०९९	८८०
६	२०१०-११	१०१	१४	५४४	११६	४१	१९२	२,२१८	५,०५२	१,२१४
७	२०१८-१९	७५	११	४८०	१९३	२३	३१२	४,४५८	४,८८९	१,०१३
८	२०१९-२०	४२	१५	३९१	१०	२८	३१२	४,५२६	५,१४८	१,१४४
९	२०२०-२१	३१	११	५३१	७५	१९	३४१	४,७४५	६,७१९	१,४१२

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ७.३ (समाप्त)

क्षेत्र ००० हेक्टर
उत्पादन ००० मे.टन
उत्पादकता टन हेक्टर किलो

नगदी पिके

अ.	वर्ष	ऊस			कापूस (रुई)			गळीत		
		लोंढणी क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता (मे. टन/हे)	क्षेत्र	उत्पादन (गाठी/१७० कि.ग्रॅ.)	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(३अ)	(३ब)	(३क)	(४अ)	(४ब)	(४क)	(५अ)	(५ब)	(५क)
१	१९९०-९१	१५.५	१५,७०२	९९.१२	२,५००	१,९७१	१२४	१५	१२	७८०
२	१९९१-९२	१६.०	१८,४१२	८९.५१	२,४१०	४८४	१५	१२	५	४१८
३	१९९२-९३	१५.८	१३,७०१	११.७४	२,५००	१,२१४	८१	१२	८	६९८
४	१९९३-९४	४२.१	३८,८१०	८१.१४	२,८१२	१,८८५	११८	८	८	१,४१२
५	१९९४-९५	५१.५	५४,५२१	८६.२८	३,०४८	१,८०१	१००	८	९	१,२५८
६	१९९५-९६	१३.५	७५,३१२	८८.८५	३,१४१	१,७४३	३१२	१	१	११४
७	१९९६-९७	६,६१३	८१,७७१	७८.५०	४,८१९	२,५१३	३९९	०.५	०.८	१,७४५
८	१९९७-९८	८२१	९१,३१३	८१.८०	३,४१०	१,६३१	२५१	०.५	०.८	१,८१५
९	१९९८-९९	१,१४३	१,११,१४१	१८.००	३८१.१५	१०,११०	३७८	०.१	१.२	३,०१५

आधार- कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य

टीप - (१) आकडेवारी उपलब्ध नसल्याने किंमती/गाठी आकडेवारी ००० गाठ्यांमध्ये.

(२) आकडेवारी उपलब्धतेवर मर्यादित (३अ) क्षेत्र.

(३) २०१२-१३ ची माहिती अंतिम सुधारित आकडेवारीवर आधारित आहे.

পরিশিষ্ট ৬.৪

রাজ্যভিত্তিক কৃষি উপাদানসমূহ পরিমিতিমূলক নির্দেশাঙ্ক

(নির্দেশক বছরগুলি - ভারত ২০০১-০২ = ১০০)

অঞ্চলভিত্তিক	ভারত	২০০২-০৩	২০০৩-০৪	২০০৪-০৫	২০০৫-০৬	২০০৬-০৭	২০০৭-০৮	২০০৮-০৯	২০০৯-১০
(১)	(২)	(৩)	(৪)	(৫)	(৬)	(৭)	(৮)	(৯)	(১০)
১. অন্তঃস্থান									
(ক) মূলস্থানে									
(১) পাঞ্জাব	১.৩৫	৫৯.৪	১০৬.১	৫৯.৪	২২১.৫	২২৬.৪	২৬৫.২	২৪১.২	২৭৫.০
(২) বঙ্গ	৭.৩৭	৫৮.৪	৪২.৭	৭৬.৭	৭৫৯.৪	৭৭৪.৩	৭৭৭.৮	৮৫৭.২	৭৫.৪
(৩) মধ্যপ্রদেশ	২২.৩৫	৭৬.১	৫২.১	৫৫.৪	৬৮.১	৭৫.৫	২৪.৪	৯৫.১	৪৪৭
(৪) রাজস্থান	৩.৯৫	৫.৪৭	৫১.৪৫	৫১৮.১	৫৭৯.১	৭৫.৩	৪৫.০	৯০.৭	১৭৭.৪
(৫) কর্ণাট	৭.০৭	৭৯.৫	১৫.৭	৫৫.৫	৫৩৩	৩৩৩	৩৩৩	৩৩৩	৩৩৩
(৬) বঙ্গ	৮.৬৫	৪৬.৭	৮০.১	২৮৪.৫	১,৫৩৮.১	১,৪৮৫.৭	১,৮৪৫.১	১,৪৬৪.১	১,৯০৭
(৭) অন্যান্য	৩.৫৭	৭৭.০	৭৫.৪	৭০.৫	১১.১	৮০.৭	৪৪.৭	৪৫.৪	৪৪.৪
(৫) কোচ	৩.৯৭	৩৫.৩	৪৫.৪	৬৪.৪	৭৫.৪	৩৩৩	৩৩৩	৩৩৩	৩৩৩
(৭) ভারত মূলস্থানে	৩.৭৭	৬৫.৩	৭১.০৫	৩৫৫.১	৩৫.১	৮৭.০	৯১.৭	৯০.১	৯০.৯
যোগফল - মূলস্থানে	৪৭.৭৭	৫৫.৯	৭৭৭.৩	৭৫.৭	৭৭৪.৩	৭৭৩.৩	৫৪.৩	৭০০.৫	৭৭০.৭
(খ) অন্তঃস্থানে									
(১) হরিয়ানা	১.৭৩	৯৫.৪	৭১৭.৫	৭৭৫.৩	৯৫০.৩	১,০৭৫.০	৫৫৭.৩	১,৩৫৫.৩	১,৩৮৫.০
(২) উত্তর	৯.৬৭	৭৬.১	৯০৭.২	৭৭৫.০	২৯৭.১	৩৭৫.৩	৩০৭.৩	৪০০.৫	৪৫৫.৭
(৩) ভারত অন্তঃস্থানে	৩.৬৭	৩৫৫.৭	৭৫০.০	৭৭৫.৭	৭৭৫.৭	৭৭.৩	৯০৫.৫	৭৫৫.৫	৭৭৫.১
যোগফল - অন্তঃস্থানে	৩০.৫৫	৭৭.৩	৭৭৭.৫	৭৭৫.৫	৭৭৫.৭	৭৭৩.৫	৭৭০.৩	৭৭৫.০	৭৭৭.৫
২. অন্তঃস্থানোত্তর									
(ক) পৌরসিত্র									
(১) মুম্বাই	৩.৭৭	৬৫.৩	৭৭৫.৭	৬৫.৭	৫৫.৩	৭৭.৭	৪৫.৩	৭০.৭	৭৫.৫
(২) দিল্লি	৭.৭৩	৭৫.৭	৭৭৩.৩	৫৫.৭	৭৫.৭	৭৭.৩	৭৭.৩	৭৭.৩	৭৭.৩
(৩) কলকাতা, বঙ্গ আন্দো প্রদেশ	৩.৩৫	৬৫.৫	৫৫.৭	৭০.৫	৭.৭	৭.০	৫.০	৫.৩	৭৭.৫
(৪) চেন্নাই	৩.৩৭	৭৭.০	৭৭৩.৩	৭৭.৫	৭৩৩.৩	৭৭৭.৩	৯০৩.৭	৭৩০.৩	৭৭.৭
(৫) মুম্বাইনগর	৩.৭৩	৬৫.৫	৯০৭.৫	৭৭.৩	৭৭৩.৩	৬৫.৭	৭৫৭	৭৫৫	৭৭৭
যোগফল - পৌরসিত্র	৭.৭৭	৬৭.৩	৭৫৪.৫	৭০.৩	৬৭.৫	৪৭০	৭৭.৬	৪৭.৩	৭৫.৭
(খ) পল্লি বিত্তে									
(১) অন্ধ্রপ্রদেশ	৭.৫৭	৭৭৩.৩	৭৭৫.৩	৭৭৩.৩	৭৭৭.৩	৬৫৩.৫	৬৭৭.৩	৬৭৭.৭	৭৭৩.৩
(২) মধ্যপ্রদেশ	৩.০৫	৪৫৭	৭৫০	৭৭৭	৭৭.৫	৩৩৩	৩৩৩	৩৩৩	৩৩৩
যোগফল - পল্লি বিত্তে	৭.৭৩	৭৩০.৩	৭৭৫.৩	৭৭৭.৩	৭৫৩.৩	৪৭৫.৭	৪৭০.৩	৪৭৫.৭	৭৭০.৫
(গ) মধ্যবর্তী									
(১) জয়পুর	৭৭.৭৩	৭৭৫.৭	৭৫৫.৭	৭৫৭.৭	৭৭৩.২	৭৭৭.৫	৭৭৫.৩	৭৭৫.৭	৭৭৫.০
(২) পাঞ্জাবু	৩.৭৫	৭৫.৭	৭৭৩.৭	৭৭৫.৭	৭৭.৩	৭৫.৭	৭৭.৭	৭৭.৭	৭৩.৩
(৩) অন্যান্য	৩.৭৭	৫৩.৭	৭৭৫.৭	৭৭৫.৭	৩৩৩	৩৩৩	৩৩৩	৩৩৩	৩৩৩
(৪) সিকিম	৩.৭৭	৭৩৩.৩	৭৭৩.৩	৫৫০	৩৩৩	৩৩৩	৩৩৩	৩৩৩	৩৩৩
যোগফল - মধ্যবর্তী	৭৫.৭৩	৭৭৭.৭	৭০৭.৭	৭৩৭.৩	৭৩৭.৩	৭৫৫.৭	৭৭৫.২	৭৭০.৭	৭৫৩.৩
যোগফল - অন্তঃস্থানোত্তর	৪৩.৭৩	৭০৫.৭	৭৩৫.৭	৭৩০.৭	৭৫৭.৫	৭৫৫.৫	৭৫৭.৩	৭৫৭.৫	৭৫৫.৭
সর্ব বিত্তে	৭০০.০০	৭৩.৫	৭৭৫.৭	৭৭৩.৫	৭৭৭.৫	৭৭৭.৫	৭৭৭.৭	৭৭৭.০	৭৫৫.৭

সমাধান: কৃষি অর্থনৈতিক গবেষণা কেন্দ্র, দিল্লি

ঃ ঃ ডাটাবেস পাঠ

টীকা : ২০১৩-১৫ ঃ ২০১০-১১ পরিমিতিক সমাধান সাপেক্ষে

परिशिष्ट ७.५
सामान्यतील सिंचनाच्याखालील क्षेत्र

('००० हेक्टर)

अ. क्र.	वर्ष	सिंचित क्षेत्र				अनिश्चितप्रदेशातील निव्वळ पेरणी क्षेत्र	सिंचन विहिरींपैकी वीजपंच संचालित (संख्यात्मक)	या विहिरींमधून सिंचित निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरात्मक)	निव्वळपेरणी लायक क्षेत्र	खरीप सिंचित क्षेत्राची निव्वळपेरणीशी लायक क्षेत्राशी टक्केवारी
		विहिरी	इतर साधने	निव्वळ क्षेत्र	एकूण क्षेत्र					
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१	१९६०-६१	५१६	१८०४	६,०७२	६,३७०	१२४	५,५६८	६,६०	१८,८८३	६.५
२	१९७०-७१	७१८	५७१	६,३४०	६,५७०	१७०	११४	६.११	१८,७९७	८.४
३	१९८०-८१	६,०५५	७८०	६,८३५	८,७१५	१९१	८२६	६.७८	१९,६५०	९८.३
४	१९९०-९१	६,६७२	११९	८,९७१	९,१११	१८४	६,०१८	६.९४	२१,८०९	५०.२
५	२०००-०१	८,२९२	१८०	९,२७१	९,८५२	१९१	९,३१८	८,७९	२२,४१९	४०.८
६	२००१-०२	८,१४६	११०	९,१९६	९,७१८	१९१	९,१९२	८,५२	२०,९९१	४०.८
७	२००२-०३	८,१४६	६,०४१	९,२१६	९,८०६	१९८	९,३४१	८,४१	२०,४१५	४८.२
८	२००३-०४	९,९१४	६,०१०	१,९४४	९,९४६	१९१	डाता	डाता	२२,१९०	४९.४
९	२००४-०५	९,९५१	६,०५१	१,११२	९,९९१	१८५	डाता	डाता	२२,३०६	४९.४
१०	२००५-०६	९,०४८	६,०४०	९,१४८	९,८१०	१८८	डाता	डाता	२२,५०९	४९.९
११	२००६-०७	८,४०१	६,१९८	९,३५६	९,९५८	१९१	डाता	डाता	२२,५०८	४८.१
१२	२००७-०८	८,४१९	१,१४०	९,४११	९०,१८८	१९१	डाता	डाता	२२,९५९	४८.८
१३	२००८-०९	८,४१५	९,१७०	९,२५५	९,९७०	१९१	डाता	डाता	२२,४५४	४८.०
१४	२००९-१०	८,४०१	१,१९२	९,४१८	१०,०५०	१९१	डाता	डाता	२२,४११	४८.१
१५	२०१०-११	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	२३,१०५	डाता
१६	२०११-१२	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	२३,१०९	डाता
१७	२०१२-१३	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	२३,११५	डाता
१८	२०१३-१४	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	२३,१८०	डाता
१९	२०१४-१५	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	२३,२०९	डाता
२०	२०१५-१६	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	२३,८४३	डाता
२१	२०१६-१७	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	२३,९२७	डाता
२२	२०१७-१८	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	२३,९४८	डाता
२३	२०१८-१९	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	२४,०१२	डाता
२४	२०१९-२०	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	डाता	२४,०७०	डाता

आधार:- कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य. डाता: उपलब्ध नाही.

टीप :- (१) आकडे संबंधित दिलेल्या वर्षात सादर केलेल्या आकडेवारीवर आधारित आहेत.

(२) खंड क्र. ७ मध्ये (खंड क्र. २ - खंड क्र. ५) + ६०० हे सधन क्षेत्राचा समावेश केलेला आहे.

(३) २००४ -०५ ते २०१२-१३ या आकडेवारी अंदाजित आहेत.

(४) अनंतपाल जिल्हा तयार, महाराष्ट्र राज्य, दि. १५ ऑगस्ट २०१९ रोजीच्या या दि. अनंतपाल जिल्हा तयार झाल्यानंतर पहिली संकलनाच्या पहिली संकलन अनंतपाल जिल्हा.

परिशिष्ट ७.६

शिक्षण र शिक्षण पाठ्यपुस्तक आवश्यकता, उपलब्धता र अन्तरको

(हजार)

वर्ष	पाठ्यपुस्तक आवश्यकता			उपलब्धता			वर्ष अनुसार शिक्षणका पाठकहरू		
	शिक्षण	शिक्षण बाहिर	जम्मा	शिक्षण	शिक्षण बाहिर	जम्मा	शिक्षण	शिक्षण बाहिर	जम्मा
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
२०००-०१	७१४.७८	९६२.१०	१६७.०८	७१.२९	१५६.१९	१९५.२०	२२६.६९	५७१.६०	७१४.६९
२००१-०२	८४.७१	१२८.८३	१५२.५५	७३.५७	२०८.८२	२९१.९९	२९.४५.४	७३९.०१	११९.५५
२००२-०३	८२.१८	७४०.३८	४७१.८१	५१.०२	३३५.५०	३८७.५२	३०२.७१	७०१.९१	१,०५५.७८
२००३-०४	९३.०३	७४०.९९	५०३.९१	५८.८१	३३९.७०	३९८.८१	३७६.३३	३५३.७९	५१९.९१
२००४-०५	७८.९१	७८८.४४	८७८.१३	५५.७८	४४८.५०	४९३.३८	७४.५१	६७८.५१	७४१.४८
२००५-०६	६८.७५	९५०.२८	७८८.५३	६४०.०३	७४१.४०	७८३.४८	७४०.३८	२८२.०१	९९२.२७
२००६-०७	१०.७०	७०८.७५	७१९.७५	७४.७१	७९०.९१	७९४.९८	७९७.०१	२७५.८२	९७१.८२
२००७-०८	११०.३५	५९३.८१	७०४.९८	७०.७०	५५३.५०	६२३.८१	७७१.७०	२७५.२५	७७८.१५
२००८-०९	११८.९५	६९५.९०	८०८.९१	७८.५५	६०१.१०	६७९.९६	५१९.१०	७६९.९८	९,०७४.६१
२००९-१०	९५.००	७८५.११	८८०.११	९१.१४	७४१.६९	८०२.६६	५६९.७०	७६९.९८	९,०५८.१५
२०१०-११	९९.२५	९७०.७६	७६९.७०	७८.८९	६९९.८७	७७५.९०	७७५.१०	७६८.६२	९,०४७.१०
२०११-१२	१४९.७३	५.७६.७६	९२०.७१	७८.६३	५.७६.६३	९३८.२५	९०८.८७	७६१.७४	९,०७८.६१
२०१२-१३	८२.९८	४७८.६२	७५३.१०	६३.१०	४२९.८५	५०९.१५	४८८.७८	७०३.५१	१,१७५.३७
२०१३-१४	७०.३७	५३९.९०	६०७.०४	१७.५०	७५०.३०	५१४.००	५७१.४४	७१८.८४	१,३५१.७१
२०१४-१५	७८.१५	५९१.५१	६७८.७४	६१.१०	५७४.५१	६३६.५०	६७८.३१	४१५.८०	१,३४४.०१
२०१५-१६	८७०.४	९६०.१९	७७०.१९	७१.१९	५२१.७०	५७३.५१	६७१.०२	८४५.१९	१,५१४.१५
२०१६-१७	७९.०५	९१८.७७	७९३.५२	५१.७८	५१३.७१	५७३.८१	४१९.११	१,०८७.२१	१,७०४.२८
२०१७-१८	९९.७१	७७५.५१	८२८.७८	७४.३०	१,०१९.८०	१,१७४.११	७१४.००	१,१७५.१९	१,८४७.१९
२०१८-१९	७८.७१	१,०१५.३१	१,१७१.७४	७८.२७	१९५.८७	१,०४४.६४	७४९.०७	१,२१८.५१	१,९४८.५१
२०१९-२०	११.८५	१,१५५.३१	१,३०१.७८	५९.१७	१०८.३४	१९८.४१	८७९.७०	१,५१९.७८	२,४०९.११
२०२०-२१	९३०.५७	१,०७४.८५	१,९३९.३८	१३.७१	१७८.४४	१९५.१५	८४९.४२	१,२१७.८१	२,५४४.५१

आधार– सम्बन्धित जिल्लाका आधारभूत तह कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने स्थानीय तह र शिक्षण अभिलेखबाट

^ अस्थायी

परिशिष्ट ७.७

राज्यस्तरीय पशुधन जैविक कुशकुटाहो स्थानो

(०००)

पशुधन गणना वर्ष	गाई वैल	भाको-रोई	भेडिया र भेडा	छेरा भालुचरा	भालुचरा	थर संख्या भेडाहा भालुचरा भेडिया, भेडिया (संख्या)	थर संख्या भेडाहा भेडिया भेडिया भालुचरा (संख्या)	थर संख्या भेडिया भालुचरा स्थानो भालुचरा	भालुचरा कुशकुटाहो स्थानो[1]
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१९६१	१५,१२८	६,०८७	७,२७६	३६०	१६,८०७	४१२	१४४	३६	१८,५१४
१९६६	१८७,०१९	६,०४२	७,६२६	१५३	१८,४४१	५,२२	३७०	५७	१,१०२
१९७२	१४,७०५	३,६०१	८,०१८	४१०	२४,४६१	४११	३६५	५१	१२,२१०
१९७८	१५,२१८	३,८१९	७,४१९	३२१	२१,३४४	३५०	३६२	५१	१८,७०१
१९८१	१६,३६२	३,१७२	७,३७६	४०१	३०,१२९	१४३	१७५	४८	१२,८४५
१९८७	१६,१८१	४,७१५	१२,०१८	४४१	३४,२१५	१५०	३,१	४८	१४,८३०
१९९१	१७,४४१	५,४४७	१३,८१६	४८१	३३,३१३	१,४०	१०१	५१	३१,३८७
१९९७	१८,०१८	६,०७३	१४,८०१	५१२	३१,१३८	१,०७४	२२३	५८	३५,१९२
२००१	१९,७१८	६,०८४	१६,४२४	५८१	३७,०५८	१,०१६	२१६	६१	३४५,१९
२००७	२१,३८४	६,०७१	१७,३०१	३१०	३५,१०५	१,०३४	२०१	३०	४४,४१०[2]
२०१२	१५, ४८४	५,५१५	१९,०१६	३१४	३१, ४८१	८८५	१८७	२१	४४,४१५[3]
२०१९	१४,१११	५,६०४	१४,३८५	१५८	३६,०८०	४७०	४७०	४७०	४४,२१८

आधार- पशुधन गणना ४७० उपलब्ध नहीं

टि. - आगामी गणनिमाथ दिनाथमाथुरी सीमा स्थानीयस्थ अर्थ नहीं

+ पुरुष पशुधन गणनाथ पुरुषा, घोड़ा र खिरन, खच्चर, ऊट र पन्छी गणना समावेश

१ पशुधन कुशकुटाहो स्थानमाथ ठाउँ, आधार र प्रजा कुशकुटाहो स्थानो

[2] पशुधन कुशकुटाहो स्थानमाथ गोलुटियाम स्थानिय स्थानो अनुमानित आधार

८

उद्योग आणि सहकार

८. उद्योग आणि सहकार

उद्योग

८.१ वेदांगजा तर्कसंगतअभियंत्रण धरोहर योगदान अजस्रलेने महाराष्ट्र सहायक औद्योगिक केंद्र आहे. पुरुषोत्तम योगायोगाने राज्यात सुविकसित औद्योगिक पायाभूत सुविधा उपलब्ध असल्याने उद्योग व व्यवसाय व्यापण्यासाठी मे पसंतीचे ठिकाण बनले आहे. राज्यामध्ये महत्त्वे व बहुतांचे शहर, इलेक्ट्रॉनिक झोनची योजना व उत्पादन, लोखंड व रसायने, लवणीयकरी, वाळवीद्योग, रासे व साधूपणे, खाद्य प्रक्रिया, ऑटोमोबिल्स, सिमेंट व पोलाद यांसारखी पायाभूत संरचना व पायाभूत सेवाक्षेत्रातील प्रेस, इत्यादी विविध क्षेत्रांमध्ये उद्योग आहेत. व्यवसाय सुलभतेसाठी राज्याने अनेक उपक्रमांचा समावेश केला आहे. राज्यात औद्योगिक गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी पोर्टफोलिओ महाराष्ट्र व्यापार उपक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. यासंबंधित मोठ्या विदेशी गुंतवणूक आकर्षित करण्यात राज्याने आपले स्थान कायम राखले आहे.

औद्योगिक धोरण, २०१९

८.२ राज्य आर्थिक गुंतवणूक, उत्पादन आणि रोजगार हब होण्याच्या दृष्टीने दि. १ ऑक्टोबर २०१९ पासून औद्योगिक धोरण, २०१९ जाहीरपणे घोषित केले आहे. व्यवसायकर्मिता पोषक वातावरण निर्माण करून औद्योगिक गुंतवणूक आकर्षित करण्यात राज्याचे आपले अग्रस्थान राखणे, रोजगारनिर्मिती वृद्धिंगत करणे व समतोल उपजाऊपणा प्रोत्साहन देऊन राज्याचा निर्यातीचा उच्च दर्जाची कायम ठेवणे आणि पर्यावरणपोषक, तांत्रिकदृष्ट्या प्रेरणादायी व पर्यावरणपूरकता साधन संसाधन प्रोत्साहन देणे ही या धोरणाची उद्दिष्टे आहेत. उच्च तंत्रज्ञानाधिष्ठित उत्पादनयुक्त क्षेत्रांमधील औद्योगिक विकासाचे वातावरण वेगवाढीसाठी आणि रोजगार निर्मितीसाठी उद्देशाने राज्याने प्रामाण्य क्षेत्रे निश्चित केली आहेत. त्यांची माहिती प्रामाण्य क्षेत्रे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- इलेक्ट्रॉनिक साहने (उत्पादन, यंत्रसामग्री सुविधा व सेवाधान)
- उद्योग ४.० (कृत्रिम बुद्धिमत्ता, रिमोटसेन्स क्षमता, ब्लॉकचेन आणि बिग्ज व मोबाइलचा विज्ञान, अभिसृष्टम संसाधन)
- इलेक्ट्रिक व्हेईकल्स
- औद्योगिक पॅसमसाठी उत्पादन
- कृषि व अन्न प्रक्रिया उद्योग
- माहिती संरक्षण व माहिती संरक्षणयोग्य सेवा
- इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे संरचना व उत्पादन आणि संबंधकेंद्रकर संप्रेषणेतर

८.२.१ मार्च २०२१ मध्ये जाहीर करण्यात आलेल्या 'महाराष्ट्रातले इलेक्ट्रॉनिक सुविधेतन प्रोत्साहन धोरण, २०२१' अंतर्गत मागे इलेक्ट्रॉनिक साहन उत्पादन प्रदूषक आणि इतर घटनांचे उत्पादन प्रदूषकांकडून ₹ ८,४१० कोटी इतकीहून गुंतवणुकीचे उत्पादन प्रगत झालेले असून त्यामार्फत १,५०० रोजगार निर्मिती अपेक्षित आहे.

८.२.२ राज्य शासनाने मार्च २०२१ मध्ये जाहीर केलेले महाराष्ट्र इलेक्ट्रॉनिक साहन धोरण, २०२१ जाहीर केले आहे. इलेक्ट्रॉनिक साहन उत्पादक क्लस्टर्सचे आणि मनुष्यबळ प्रशिक्षण व विकास सुविधा उपलब्धतेसाठी प्रोत्साहने देऊन इलेक्ट्रॉनिक साहन उत्पादन आणि प्रशिक्षण व विकास परिसंस्था विकसित करण्यासाठी राज्यात गुंतवणूक आकर्षित करणे हे धोरणाचे उद्देश आहे. यासोबत राज्यामध्ये संरक्षणाच्या कॉरिडॉरी प्रोत्साहित गुंतवणुकीसाठी ₹ १,०२३ प्रति किलोमीटर इतके निधी आकर्षित करण्याचेही उद्देश आहे.

राज्यांतील औद्योगिक गुंतवणूक

८.३ उदारीकरणाचे धोरण अंमलबजावणीनंतर (ऑगस्ट १९९१) मार्च २०२३ पर्यंतच्या कालावधीत ₹ १५,७१,८३२ कोटी गुंतवणुकीसह १८,११६ औद्योगिक उपक्रम संयुक्त करण्यात आले. तसेच २०२१ मध्ये मार्च २०२३ अखेर ₹ ७६,२८८ कोटी इतकीहून गुंतवणुकीच्या २५८ उपक्रमांची नोंदणी झाली.

८.४.१ वेदांगजा योजना झालेले एकूण औद्योगिक उपक्रम आणि त्यातील गुंतवणुकीमध्ये राज्याचा हिस्सा अनुक्रमे १८.० टक्के आणि १२.१ टक्के आहे. निवडक राज्यांमधील तालुकेवर पडताळा एका१.०० टक्के निर्यातीसहित राज्यातील संयुक्त औद्योगिक उपक्रमांची माहिती सक्षम८.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१ निवडक राज्यांमधील संयुक्त औद्योगिक उद्यमनी

(आकडे लाख मे मेट्रिक टनमध्ये)

राज्यांचे	महाराष्ट्र	गुजरात	तामिळनाडू	आंध्र प्रदेश	कर्नाटक	मध्यप्रदेश भारत
उत्पादन	१२,७१६	१५,०१९	१५,०१४	९,३८५	८,८७५	९,१७,८१७
(जागतिक)	(१८.०)	(१९.८)	(८.५)	(८.७)	(७.५)	(१००.०)
गुंतवणूक	१५,०९,८११	१५,४७,८८१	१,१८,४३०	१५,८८,७०१	६४१,१२६	१५,६८,४०१
(₹ कोटी)	(१०.१)	(१४.८)	(७.१)	(७.१)	(४.१)	(१००.०)

@ तामिळनाडू महाराष्ट्राच्या पाठोपाठ दुसऱ्या क्रमांकाचे संयुक्त उद्यमस्थान $ डॉलरमध्ये

टीप : कंसातील आकडे अनुक्रमे भारताशी टक्केवारी दर्शवितात

आधार : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

सॉनेटिक महाराष्ट्र २.०

८.४ गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि देशातील निर्यातीमध्ये उद्देशाने राज्यात राबवे सुरू २०१० मध्ये सॉनेटिक महाराष्ट्र २.० उद्योग आयोजित करण्यात आला. यामध्ये एकात्मे सुमारे २,१०० पोलिसांत राज्यातील राबवले व महत्त्वाचे घटक, मल्टिमोडिअल, इलेक्ट्रॉनिक महत्त्व, उत्पादनांना, क्षेत्रा मोठ्ठ, औषधं, फूड-प्रोसेस व इतर यासारख्या उद्योग क्षेत्रांतील ₹ १५,१६० कोटींच्या सुमारे १,००० पेक्षा जास्त प्रस्तावित देवाणघेवाणी २५ सामंजस्य करार केले. या सामंजस्य करारांमध्ये औरंगाबाद व पोलिसिद्धात क्षेत्रात सर्वाधिक (₹ २,१०० कोटी) गुंतवणूक होती आणि त्यामध्ये सुमारे २,४०० रोजगार निर्मिती अपेक्षित आहे. राज्यात आंतरिकता-इंडिया इन्फ्रास्ट्रक्चरसाठी अनुकूल आणि व्यवहार्यतेसाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्म करण्यात केला आहे.

८.४.१ राज्यात राबवे डिसेंबर, २०१० मध्ये अंतराच्या व संरक्षण, महिलांसाठी संरक्षण, सौर क्षेत्रात व इतर आणि व्यवहार्य व महत्त्वाचे घटक, इत्यादी क्षेत्रांमध्ये ९,००० हून लोकांना प्रशासित रोजगाराच्या ₹ ५,८०१ कोटींचे २२ प्रस्तावित करार केले.

८.४.२ राज्यात राबवे सुरू २०१० ते राबवे डिसेंबर, २०१२ या कालावधीत ₹ २,८८ लाख कोटी गुंतवणुकीच्या २,३२ सामंजस्य करार लक्षित देवाणघेवाणी प्रस्तावित प्राप्त झाले आहेत. महिलांसाठी संरक्षण (२२ टक्के), क्षेत्रा मोठ्ठ (१८ टक्के), सौर आणि नवीकरणीय ऊर्जा (१७ टक्के), सहित उत्पादन (१५ टक्के), मल्टिमोडिअल (१३ टक्के) आणि व्यवहार व व्यवहार्य घटक (५ टक्के) ही गुंतवणूक आकर्षित करण्याची प्रमुख क्षेत्रे होती.

विशाल प्रकल्पांसाठीचे गुंतवणूक

८.५ राज्यात उच्च २०१५, पायाभूत विशाल प्रकल्पांकरतसले क्षेत्रात राबविण्यात येत आहे. राज्यामध्ये राबवे डिसेंबर, २०२१ पर्यंत ₹ ६,०३,१८५ कोटी अपेक्षित गुंतवणुकीच्या ९ अ. लाख अपेक्षित रोजगार निर्मितीच्या ७८ विशाल प्रकल्पांचे संपूर्ण देण्यात आली. यापैकी सन २०२१-२२ मध्ये राबवे डिसेंबरपर्यंत ₹ १,१३,०८१ कोटी इतक्या गुंतवणुकीचे सुमारे २,५५ लाख रोजगार निर्मिती क्षमतेच्या २४५ प्रकल्पांचे पहला प्रयोगाच्या रोजगार लाभले.

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांसाठीचे गुंतवणूक

८.६ राबवे ऑक्टोबर, २०१५ पायाभूत सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांचे ऑनलाईन प्रक्रियेने बाबा अर्जाचे एकमेव संनियंत्रण असलेला उद्योग नोंदणी प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे. राबवे मार्च, २०२० पर्यंत, राज्यात एकूण १७,२७७ लाख सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांनी उद्योग आधार क्रमांकासाठी नोंदणी केली आहे, या सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांनी राज्यात एकूण ₹ १,४८,५४६ कोटी गुंतवणूक होती त्यातून ११.७ लाख रोजगार निर्माण झाला.

८.६.१ सौम्य शासनाने राबवे सुरवे २०१० पायाभूत सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांच्या वार्षिकाराचे निकष सुधारित केले आहेत. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांमधील व्यवसाय वार्षिकाराचे निकष हा प्रवेश व सोयीसाठी किंवा उपक्रमांमधील गुंतवणुकीवरचा आर्थिक उलाढालीचा समावेश असलेला तत्त्वांचे उपयोग व संच अंतर्गतील गुंतवणुकीसाठी समान मर्यादा असलेला संयुक्त निकष आहे. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांच्या वार्षिकाराचे निकष खालीलप्रमाणे आहेत.

- सूक्ष्म उपक्रम - संयंत्र व सोयीसाठी किंवा उपकरणांमधील गुंतवणूक ₹ एक कोटीपर्यंत व उलाढाल ₹ पाच कोटीपर्यंत
- लघु उपक्रम - प्रवेश व सोयीसाठी किंवा उपकरणांमधील गुंतवणूक ₹ १० कोटीपर्यंत व उलाढाल ₹ ५० कोटीपर्यंत
- मध्यम उपक्रम - संयंत्र व सोयीसाठी किंवा उपकरणांमधील गुंतवणूक ₹ ५० कोटीपर्यंत व उलाढाल ₹ २५० कोटीपर्यंत

८.६.२ सौम्य शासनाने दिं२ सुरवे २०१० पायाभूत सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांना नोंदणीकरीता उद्योग नोंदणी पोर्टल सुरू केले आहे. उद्योग नोंदणीसुरवे सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांस शासकीय त्यांच योगदान प्रक्रिया होते. तसेच वैकल्पिकसुरू उद्योग क्षेत्रांसंदर्भात कर्ज मिळण्यास उपक्रम पात्र ठरतो. सदरिनोंदणीत सर्व नोंदणीकृत उद्योगांना या पोर्टलचा उपयोग नोंदणी करणे आवश्यक आहे. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांना एक किंवा एकापेक्षा अधिक उपक्रमांकरीता या पोर्टलचा उपयोग नोंदणी करण्यासाठी आहे. राबवे फेब्रुवारी, २०२१ सर्वेत, राज्यातील एकूण १०.३१ लाख सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांनी उद्योग नोंदणी पोर्टलचा नोंदणी केली असून त्यातील रोजगार ६१.८५ लाख होते. विभागनिहाय उद्योग नोंदणी क्रमांकने सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम तक्ता८.२ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ८.१ विभागनिहाय उद्योग सोसायटी झालेले खूप, लघु व मध्यम उद्योग

(गुंतवणूक रु.कोटी मध्ये)

विभाग	खूप उद्योग		लघु उद्योग		मध्यम उद्योग	
	संख्या	टक्केवारी (राज्य)	संख्या	टक्केवारी (राज्य)	संख्या	टक्केवारी (राज्य)
कोकण (मुंबई वगळून)	२,१८,११३	१०.०१	८,०१८	२.४१	८१०	१.२१
मुंबई	१,७१,४८१	९.११	१४,३१८	४.७१	२,८१२	४.१९
नाशिक	१,३५,८३०	६.८१	९,२८९	३.७१	११८	०.१८
पुणे	२,०१,७८५	८.१७	५,८८९	१.९१	५७५	०.९४
औरंगाबाद	१,२८,९१५	५.११	३,१००	१.४६	३१९	०.४४
अमरावती	५६,१८८	२.०७	१,११३	०.१६	८१	०.०४
नागपूर	८३,२४१	३.७१	३,०५१	१.०१	१८०	०.१४
एकूण	**९,८९,११०**	**४१.४४**	**५८,१५४**	**१०.५८**	**५,४११**	**७.७१**

स्रोत : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य

* राज्य व प्रादेशिक सरासरी

थेट विदेशी गुंतवणूक

८.७ थेट विदेशी गुंतवणुकीने औद्योगिक घटकांमध्ये महत्त्वपूर्ण संख्यात्मक आणि गुणात्मक स्वरूपाचा सहभाग घेतलेला आहे. तसेच राज्यातील स्थानिक व्यापाऱ्यांच्यामध्ये गुंतवणूक देखील वाढविली आहे. व्यवसायासाठी अनुकूल वातावरण, विशेष योगदान आणि मुबलक मनुष्यबळामुळे उपलब्धता यामुळेसुद्धा थेट विदेशी गुंतवणुकीमध्ये राज्यात लाखांहून देखील लक्षणीयरित्या दुपटी आहेत. त्रिवार्षिक राज्यांमध्ये थेट विदेशी गुंतवणूक तक्ता ८.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२ त्रिवार्षिक थेट विदेशी गुंतवणूक

(₹ कोटी)

राज्य	२०१७-१८	२०१८-१९*	एकत्रित गुंतवणूक (एप्रिल, २०००- डिसेंबर, २०१९)
कर्नाटक	८,४१८	७,५०९	८,७८,८१४# (१.८)
गुजरात	८,९८,८७०	११,१७६	३,१४,६०० (१.८)
कर्नाटक	५९,८८४	१,०१,८९१	४,४८,४१० (१२.२)
महाराष्ट्र	**१,१९,७१४**	**४८,३११**	**१,५१,७४१*** (२८.२)
तमिळनाडू	१७,१०८	८,४१०	१,१९,५१२ (३.१)
संकलित भारत	**४,४१,५६१**	**१,१९,१०१**	**३८,५८,१४४**

१ अंक उपलब्ध नाही # मार्च २०१९ पर्यंतच्या ५ वर्षांच्या सरासरी आणि एकत्रित ३ वित्त वर्ष

* तात्पुरती आकडेवारी

टीप : कंपन्यांना त्यांच्या संबंधित राज्यांमध्ये उद्योग थेट विदेशी गुंतवणुकीसाठी उपलब्ध असलेल्या संधी

स्रोत : उद्योग संवर्धन आणि अंतर्गत व्यापार विभाग, थेट प्रस्ताव

महाराष्ट्रातून निर्यात

८.८ राज्यातून निर्यात केलेली प्रमुख उत्पादने रसायने व संयुगांचे, पेट्रोलियमजन्य, अभियांत्रिकी वस्तू यांतू व वस्तू उत्पादने, लोखंडी इस्पात व लोखंडी, कापड व त्याचा कपडे, सेंद्रियरसायने आणि उत्पादने आणि प्लास्टिक व प्लास्टिकजन्य वस्तू ही आहेत. एवढे, तेच्या इतर आणि सेंद्रियेतर उत्पादनांतून राज्य प्रमुख प्रकारे जोडले आहे. निर्यातीला चालना देण्यासाठी आणि निर्यातदारांनी केलेले उत्पन्न विकासात योग्य राज्याने निर्यात व्यापारीकरीता पुरस्कार देणे यासारखे उपक्रम हाती घेतले आहेत. वस्तू उद्योगांना आंतरराष्ट्रीय उपयोगकर्त्यांने सहभागी होण्यासाठी चांगले भाई योजनेत अनुदानाचा राज्य सरकार करते. औद्योगिक धोरण, २०१९ नुसार, निर्यातीत प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासनाने महाराष्ट्र निर्यात उपक्रम परीषद स्थापन केली आहे. महाराष्ट्रातील निर्यातदारांमध्ये जागरूकतेसाठी उत्पादन वाढविण्यासाठी बीज विकासीत राज्यातील निर्यात वाढीसंबंधे आयोजन करण्यात आले होते. तसेच निर्यातीत वाढावा देण्यासाठी

राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यात एक जिल्हाधिकारी कार्यालय आणि उपविभागीय कार्यालय आहे. महाराष्ट्र आणि अविभक्त भागातून झालेली निर्मिती तक्ता ८.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.४ महाराष्ट्र आणि अविभक्त भागातून झालेली निर्मिती

(२ कोटी)

वर्ष	महाराष्ट्र	अविभक्त भारत
२०११-१४	५२१,६३०	१२,११,८५४
२०१७-१८	४,३१,५३१	१२,५१,०४६
२०१९-२२*	२,१४,८१४	१९,४०,२५६

*अंदाज: (प्रति कंपनीच्या) महाराष्ट्र राज्य - नोंदणीकृत

८.८.१ केंद्र शासनाने एक जिल्हा एक उत्पादन ही योजना सुरू केली आहे. प्रत्येक जिल्ह्यातून निर्यातोन्मुख उत्पादने ओळखून, या उत्पादनांना निर्यातीसाठी अडथळे दूर करणे, उत्पादन वाढविण्यासाठी आर्थिक निर्यातवाढ उत्पादकांना पतत करणे आणि निर्यात उत्पादन व सेवा प्रदात्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि जिल्ह्यात रोजगार निर्मिती करण्यासाठी भागधारकांमध्ये समन्वय प्रस्थापित करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. प्रत्येक जिल्ह्यात उत्पादनांचे निर्यात केंद्र बनवण्याच्या दृष्टीने राज्य शासनाने निवडलेल्या उत्पादनांचे धोरणात्मक प्रोत्साहन देणे आहे. प्रत्येक जिल्ह्याच्या आर्थिक वाढीचे उत्पादन योजनांशी संबंधित उत्पादनांचे धोरणात्मक प्रोत्साहनाकरिता कारणाचे कार्यालयाने सुरू नाशून राज्यातील एकूण ११ निर्यातोन्मुख उत्पादने निश्चित केली आहेत.

माहिती तंत्रज्ञान संकुल

८.९ राज्यात माहिती तंत्रज्ञान उद्योगांच्या संपूर्ण मदतीस करार देण्यासाठी शासनाने माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवा धोरण लागू केले आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, विकासक व ऑपरेटरना टेक्नोपार्क्स यांचे नोडल ऑफिस घोषित केलेले आहे. खालीलप्रमाणे माहिती तंत्रज्ञान संकुले सुरू आहेत. ₹ १८,००० कोटी गुंतवणूक व सुमारे २.६८ लाख रोजगाराचे राज्यात कार्यान्वित आहेत.

८.९.१ माहिती तंत्रज्ञान उद्योगांसाठी जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण व्हाव्यात यासाठी खालची योजना अमलात आणली आहे. एकूण ₹ १,०२,४१३ कोटी प्रस्तावित गुंतवणुकीच्या ५२४ खालची माहिती तंत्रज्ञान संकुले मंजूर करण्यात आली आहेत. एकूण ₹ २,७१,७१३ कोटी गुंतवणुकीची व सुमारे ८.७९ लाख रोजगार अपेक्षित १७५ माहिती तंत्रज्ञान संकुले कार्यान्वित आहेत. खालची माहिती तंत्रज्ञान संकुले पुणे (११९), मुंबई शहर व मुंबई उपनगर (८७), ठाणे (२७), नागपूर (५), नाशिक (५), औरंगाबाद (४), अमरावती (१) आणि रायगड (१) या जिल्ह्यांमध्ये आहेत.

ड्राय पोर्ट

८.१० औरंगाबाद जिल्ह्यात मौजे शेंद्रा आहे. राज्यात केंद्र शासनाच्या मदतीने राज्यात जिल्हा ड्राय पोर्ट उभारण्यासाठी मुख्यत्वे प्रोत्साहन अनुदान प्रस्तावित गुंतवणूक ₹ १,५०० कोटी आहे. वस्तूंचे या ठिकाणी गुंतवणुकदारांना आर्थिक दर्जाच्या सुविधा निर्माण होण्यास मदत होईल.

दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिका

८.११ दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिका ही दिल्ली आणि मुंबई राज्यात एक नियोजित औद्योगिक विकास उभारून त्याचा प्रदेश यशस्वीपणे सुविधा क्षेत्रामध्ये प्रगत संरक्षणासाठी मार्गिका शाश्वत नवीन औद्योगिक शहरे 'स्मार्ट सिटी' म्हणून विकसित करणे हा आहे. दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिकेचा राज्यातील शेंद्रा-बिडकीन औद्योगिक क्षेत्र आणि दिघी बंदर औद्योगिक क्षेत्र या दोन ठिकाणांचा समावेश आहे. शेंद्रा-बिडकीन औद्योगिक क्षेत्राला जेएनपीटी औद्योगिक समूह (नवशेवा) आणि दिघी बंदर औद्योगिक क्षेत्रात मुंबई बंदराला पुरक बंदर तसेच व्यापार व औद्योगिक केंद्र बनविणे असे संकल्पना आहे.

८.११.१ मालाचा मालाचे नाणे (ब्रॅक-टू-ब्रॅक) या संकल्पनेवर आधारित सुनियोजित आणि शाश्वत स्मार्ट वृंदावनांसाठी विकसित करण्यात येणार आहे. या मार्गिकेचा एक भाग म्हणून महाराष्ट्र राज्यातील ४,०१६ हेक्टर संपादन करण्यात आले असून औद्योगिक क्षेत्रासाठी (नोटिफाय) दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिकेचा एक भाग म्हणून विकास केला जात आहे. याअंतर्गत प्रस्तावित पुनर्वसन व पुनर्वसाहत पद्धतीवर या योजनेत लाभांसाठी पात्रतेनुसार सुविधांसह आत्मनिर्भर स्मार्ट नियोजनाचा भाग केला आहे. यात पोहोचेल, १,०११ असलेले सेंद्रा पर्यंतचे ८.१९ हेक्टर आणि बिडकीन पर्यंतचे १,०७६ हेक्टर क्षेत्र विकसित करण्यात येत आहे. केंद्र शासनाने शेंद्रा-बिडकीन औद्योगिक क्षेत्रात मूलभूत पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी ₹ ३,९४७ कोटी मंजूर केले आहेत. पोहोचेल, २,०११ अखेर औरिकामध्ये सुमारे ३३७ हजार क्षेत्रात एकूण २२६ भूखंड गुंतवणूकदारांना वाटप करण्यात आले आहेत. औरिकामध्ये एकूण ₹ ५,५०० कोटी चेंज मागत गुंतवणूक झाली असून सुमारे ५,१०० रोजगार निर्मिती झाली आहे. औरिकामधून पूर्वीला १५ वर्षांत तीन लाखांहून अधिक रोजगार निर्मिती अपेक्षित आहे.

८.११.२ राज्यात दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिकेवरील दिघी बंदर औद्योगिक क्षेत्र हे प्रस्तावित. पायाभूतसुविधा गुंतवणुकीचे ठिकाण म्हणून विकसित होत असलेले जागतिक दर्जाचे एक प्रमुख ठिकाण आहे. या औद्योगिक क्षेत्रातील ४,००० हेक्टर क्षेत्र विकसित करण्याचे प्रस्तावित आहे.

औद्योगिक समूह विकास कार्यक्रम

८.३३ सूक्ष्म व लघु उद्योग उपक्षेत्रांच्या प्रादेशीय विकासाकरिता शासनाने औद्योगिक समूह विकास कार्यक्रम सुरू केला आहे. सूक्ष्म व लघु उद्योगांची उत्पादकता व स्पर्धात्मकता वाढविणे आणि क्षमतावर्धन करणे हे या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्देश आहे. या कार्यक्रमांतर्गत सेवासंघ, कौशल्य व दर्जात्मक सुधार, क्षमता वर्धन, पायाभूत सुविधा, पतविषयक उपलब्धता, बाजारपेठ सुविधा विपणनविषयकसहकार्य करणे, इत्यादींकरिता केंद्रांची उभारणी, इत्यादी बाबींकरिता साहाय्य पुरविण्यात येत आहे. अनुसूचित जमातीच्या उद्योजकांना साहाय्य ७० ते १०० टक्के वित्तीय साहाय्य देय.

८.३३.१ **सूक्ष्म, लघु उद्योग समूह विकास कार्यक्रम :** केंद्र शासनाने २४ औद्योगिक समूह उभारणीस मंजुरी दिली असून, एकूण ₹ १७४.५८ कोटी अनुदान वितरीत केले आहे. त्यापैकी १७ उद्योग कार्यान्वित झाले असून उत्पन्न-साधने विकासाच्या माध्यमातून सामाईक सुविधा केंद्रांच्या सेवांचा लाभ या समूहामधील घटकांना उपलब्ध आहेत.

८.३३.२ **महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक समूह विकास कार्यक्रम :** या कार्यक्रमांतर्गत राज्यातील ८८ समूह उद्योग विकासासाठी हाती घेण्यात आले आहेत. त्यापैकी ४८ समूह उद्योगांना सामाईक सुविधा केंद्र उभारणीसाठी मंजुरी देण्यात आली असून एकूण ₹ १५८.१९ कोटी वित्तीय वितरीत केला होता.

लाभमाप सुधारणा कृती आराखडा

८.३४ केंद्र शासनाच्या उद्योग संवर्धन आणि आंतरिक व्यापार विभागाने व्यवसाय सुलभतेसाठी प्रोत्साह केलेल्या व्यवसाय सुधारणा कृती आराखड्यांतर्गत विविध कार्यक्रम आयोजना सुधारणांचे राज्य शासनाने अंमलबजावणी करीत आहे. व्यवसाय सुधारणा कृती आराखडा २०१९ अंतर्गत विविध कार्यक्रम आयोजना सुधारणांपैकी यशस्वीरित्या सर्व सुधारणा राज्यात अंमलात आणलेला आहेत.

महाराष्ट्र उद्योग, व्यापार व गुंतवणूक सुविधा कक्ष

८.३५ राज्य शासनाने राज्यातील गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि व्यवसायिक घातांसाठी सुलभ करण्यासाठी हैदराबेदला चेंडलेले सन २०१५ साली महाराष्ट्र उद्योग, व्यापार व गुंतवणूक सुविधा कक्ष (मैत्री) स्थापन केले आहे. मैत्री कक्ष अस्तित्वात नसलेल्या आणि सेवांना गुंतवणूकदारांचे गुंतवणूक प्रक्रियेसंबंधित सर्वसामान्यांकरिता महिती निर्माणकारक सेवा उपलब्ध करून देऊन गुंतवणूकीसंबंधी सर्व महितीसाठी उपयोजन केंद्र म्हणून कार्य करते. गुंतवणूकदारांना जीन या अनुदान, व्यवसाय अनुदान, पूर्वांक सूचक प्रमाणपत्र, जीन सूचक प्रमाणपत्र, राज्य वस्तू व सेवा कराच्या परताव्या, इत्यादी उपलब्धता विषयक प्रोत्साहनांसाठी संबंधित संस्था यांची समन्वयासाठी सूचिबद्ध महत्त्व. राज्यात मेट्रो विदेशी गुंतवणूकीच्या सर्व प्रस्तावांसाठीही आणि ₹ ५० कोटी किंवा त्यापेक्षा अधिक गुंतवणूक आकर्षित्या नवीन औद्योगिक घटकांसाठी मैत्री कक्षामार्फत मदत पायाभूत ही एकल पायाभूत प्रणाली सुरू केली आहे. मैत्री कक्षामार्फत २४ विभागांकडून देण्यात येणाऱ्या एकूण १७ प्रमाणिक सेवा उपलब्ध आहेत. मैत्री कक्षामार्फत मार्च डिसेंबर, २०२१ पर्यंत एकूण ७४ ९४ व्यवसायांची २४ व्यवसायांना निर्णायक कार्यवाह आला. मैत्री कक्षामार्फत मार्च डिसेंबर, २०२१ पर्यंत ३,३८८ तक्रारी हाताळण्यात आल्या असून, ३२७१ तक्रारींचे निराकरण करण्यात आले.

सामूहिक प्रोत्साहन योजना

८.३६ औद्योगीकदृष्ट्या कमी विकसित भागात उद्योग आणण्यासाठी राज्यातील नवीन किंवा विस्तारित उद्योग घटकांसाठी राज्य शासन सामूहिक प्रोत्साहन योजना राबविते आहे. सन १९६४ मध्ये योजना सुरू झाल्यापासून सदर योजनेमध्ये वेळोवेळी सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. सामूहिक प्रोत्साहन योजना-२०१९ अंतर्गत यात नवीन घटकांना खनगी क्षेत्रातील, राज्य शासनेतरच्या संयुक्त क्षेत्रातील आणि सहकारी क्षेत्रातील उद्योग घटक प्रोत्साहन देण्यासाठी विस्तार घेतले आहेत. सामूहिक प्रोत्साहन योजनेअंतर्गत वितरण तक्ता८.५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ८.५ सामूहिक प्रोत्साहन योजनेअंतर्गत वितरण

(₹ कोटी)

तपशील	वितरण		
	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२
औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदान			
वितरण उद्योग	२,७७०	३,०१४	२,१५७
मोठे उद्योग	१४१	१३८	५४१
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग	२५८	३७७	२८२
इतर प्रोत्साहने			
मोठे उद्योग	३०	२१	४१
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग	३१	१४	१७
वस्तू व सेवा कर	-	६	६
एकूण	**३,३५०**	**३,७५०**	**३,०८६**

स्रोत : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य

निव्वळ ऑक्सिजन स्वाक्षांकन

८.१६ कोष्टक-१९ महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या उपयोगांसाठी लागणाऱ्या सरासरीच्या इष्टतम प्रवाहापेक्षा उपलब्ध व वास्तविकरीत्या मोजलेल्या निव्वळ ऑक्सिजन स्वाक्षांकनाच्या तुलनेचे चित्र दर्शवितो. कोष्टक-१९ महाराष्ट्रातील निवडक जलाशयांच्या उदाहरणांवर आधारित आहे. या जलाशयांच्या निवडीसाठी त्यांचा विविध ऑक्सिजन स्वाक्षांकन वैशिष्ट्यांचा विचार करण्यात आला आहे. उदा. प्रतिदिन १,१०० मे.टन इष्टतम प्रवाहापेक्षा उपलब्ध होत असलेले आणि प्रतिदिन २,८०० मे.टन इष्टतम प्रवाहापेक्षा निकृष्ट असलेले. याशिवाय इष्टतम प्रवाहापेक्षा निकृष्ट प्रतिदिन २,३०० मे.टन होण्याचा अंदाज आहे. या अभियानांतर्गत, इष्टतम प्रवाहापेक्षा निर्धारित नवीन व विस्तारित आणि अद्ययावत व जिल्हेवार घातलेल्या सुविधा असलेल्या प्रकल्पांना आवश्यक कार्यक्षमतेचा टप्प्यात विशेष प्रोत्साहन बोनस, २०२१ नंतरही चालू आहे.

८.१६.१ योजनेअंतर्गत प्रकल्पांसाठी खालील प्रोत्साहने देण्यात आली आहेत.

- महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रातील पाच व विस्तारित इष्टतम प्रवाहापेक्षा उपलब्ध व मुलभूत कार्यान्वय पाच प्रकल्पांना गुंतवणूक आणि रोजगार निर्मितीशिवाय कार्यान्वयी अनुदानाच्या अतिरिक्त प्रवाहापेक्षा दराने भूखंड वाटप
- विशेष आकर्षक पाणीपट्टी, वीजआकारणी सवलतीचे, विशेष पॅकेजिंगसाठी आर्थिक सहाय्य यासाठी प्रकल्पांना सहाय्य करणे
- विशेष आधुनिक प्रोत्साहन योजनेअंतर्गत, पात्र घटकांना भूखंड शुल्क इत्यादीत सवलती मिळतील

८.१६.२ दि.१० डिसेंबर, २०२१ रोजी राज्यात एकूण ११४ इष्टतम प्रवाहापेक्षा उपलब्ध घटक प्रस्तावित असून त्यामध्ये २,१४१ प्रस्तावित रोजगाराच्या संधी १,८७७ कोटी गुंतवणूक प्रस्तावित आहे. यापैकी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने इष्टतम प्रवाहापेक्षा उपलब्धतेसाठी १ ९१८ कोटी प्रस्तावित गुंतवणूक असलेल्या ७४ विस्तारित घटकांना ६४ भूखंड वाटप केले आहेत. एमआयडीसी विभागनिहाय प्रस्तावित इष्टतम प्रवाहापेक्षा उपलब्ध घटक तक्ता ८.६ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ८.६ राज्यातील विभागनिहाय प्रस्तावित इष्टतम प्रवाहापेक्षा उपलब्ध घटक

(दि.१० डिसेंबर, २०२१ रोजी)

विभाग	घटक (संख्या)	उपलब्धीत क्षमता (मे.टन प्रतिदिन)	उपलब्धता	
			गुंतवणूक (₹ कोटी)	रोजगार
कोकण	३१	५०६	५५५	६८७
पश्चिम	४८	११७	२७१	४१३
पुणे	३१	६८०	३१४	८७६
औरंगाबाद	२३	२५७	३५२	४११
अमरावती	६	६३	७१	८५
नागपूर	६	२४८	६६४	७१२
एकूण	**११४**	**१,४८०**	**१,८७७**	**२,१४१**

आधार : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ

८.१७ महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ ही राज्य शासनाची प्रमुख औद्योगिक पायाभूत विकास संस्था आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने औद्योगिक क्षेत्रे, विशेष आर्थिक क्षेत्रे, सिडको क्षेत्रे आणि माहिती तंत्रज्ञान, जैव-तंत्रज्ञान, आहार (अन्न प्रक्रिया) ही राज्ये ही विशेष संकुले विकसित केली आहेत. दि. ३१ डिसेंबर, २०२१ पर्यंत महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने ९८१ औद्योगिक क्षेत्रे नियोजन केली असून, त्यापैकी ८५३ पेठी औद्योगिक क्षेत्रे, ७८ लहान औद्योगिक क्षेत्रे व ३१ इतर क्षेत्रे आहेत.

८.१७.१ यात नवीन पाच पायाभूत सुविधा असलेले महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रांसाठी मंजूरता नवीन प्रगत सुविधा आणि विस्तारासाठी जिथे राज्यस्तर परिपूर्ण अशी कायद्याला मुक्त कार्यान्वयासाठी तयार प्रशासकीय उपलब्ध करण्यात येत आहे. यामध्ये मुंबई-ठाणे-रायगड (१५,००० एकर), पुणे-पुरंदर-सातारा-सांगली (८,००० एकर), नाशिक-नागपूर-औरंगाबाद (५,००० एकर), लोणावळा (लोणि, दिल्ली-मुंबई औद्योगिक पट्टिका)-चाकण (८,००० एकर) आणि नागपूर-अमरावती (४,००० एकर) यांचे विस्तारीकरण इत्यादी ४२,००० एकर क्षेत्रांचे वाटप महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ करीत आहे. या व्यतिरिक्त, उद्योगांची व्यावहारिक व्यवस्था कार्यान्वयासाठी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ मार्गदर्शनाच्या औद्योगिक सेवांसाठी नाना पेठांचा पुरवितो आहे.

८.७.१ दि.३१ डिसेंबर, २०२२ अखेर ई.ए.एम.३ कोटी गुंतवणूक व १२.२१ लाख रोजगार क्षमता असलेले ५१,८१२ उद्योग सुरू झाले. एकूण १८,४१८ विकसित भूखंडांपैकी ९९,७८२ भूखंडांचे उद्योजकांना वाटप करण्यात आले. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रातील औद्योगिक घटकांची माहिती तक्ता ८.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.७ महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रातील औद्योगिक घटक

(दि.३१ डिसेंबर, २०२२ रोजी)

विभाग	घटक (संख्या)	गुंतवणूक (₹ कोटी)	रोजगार (लाख)	वितरित भूखंड (संख्या)
कोकण (मुंबई वगळून)	१४,८१८	९९,२७१	४.५१	१३, ७७८
पुणे	१,०१२	१०,३८५	१.३१	१,१३१
नाशिक	८,७१९	१०,८८१	१.१९	१,८८५
मुंबई	१३,१५१	१,१५,११४	३.७१	१४,२१३
औरंगाबाद	८,११२	३१,०५३	०.९७	१०,०१८
अमरावती	२,७४१	१०,१३८	०.५३	८,११८
नागपूर	३,११२	४१,२२४	१.२१	१,३०५
एकूण	**५२,१२१**	**१,२१,१९४**	**१६.२१**	**१८,४१८**

स्रोत : महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र शासन

महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळ

८.७८ महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ लघु उद्योगांच्या विकास कार्यक्रमाकरिता उद्योजकांना सहाय्य करणे तसेच उत्पादनासाठी जमिनीचे, पायाभूत सोयीसुविधांचे, प्रशिक्षण, तांत्रिक सल्ला इत्यादींचे विकास कार्यक्रम यांसाठी मुख्य भूमिका बजावते. महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळाची उलाढाल तक्ता ८.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.८ महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळाची उलाढाल

(₹ कोटी)

बाब	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
गाळा वाटप	१४.२१	२१.०३	२.१२
इतर	२.१८	४.१४	०.१२
एकूण	**१६.३४**	**२५.२१**	**२.२४**

स्रोत : महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळ *तिमाहीअखेर

महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ

८.७९ राज्यामध्ये खादी व ग्रामोद्योग उपक्रमांचे संघटन, विकास व विस्तारासाठी महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. या मंडळाअंतर्गत मंगळवार रोजगार निर्मिती कार्यक्रम, मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम, कारागीर रोजगार हमी योजनेद्वारे विविध मुद्रण योजना अशा विविध योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येते. त्याअंतर्गत स्वातंत्र्योत्तर विविध ग्रामोद्योग मुद्रण कलाकारांसाठी आर्थिक प्रशिक्षण दिले जाते. ग्रामोद्योगी पारंपरिक कलाकारांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी एकात्मिक व्यापारी वसाहत, व्यापारी पेठांचा आणि उद्योग उपवन योजना यांची शैक्षणिक अभ्यासकलाकारांनी करण्यात येते.

८.९०.१ राज्यामध्ये खादी व ग्रामोद्योग घटकांना सन २०१७-२१ अखेर ई.६.६१ कोटी तर सन २०१९-२२ अखेर पाहे डिसेंबरअखेर ई. ३.३६ कोटी अनुदानाचा स्वरूपात वितरीत करण्यात आले. खादी व ग्रामोद्योग घटकांची प्रगती तक्ता ८.९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.९ खादी व ग्रामोद्योग घटकांची प्रगती

वर्ष	स्थापित घटक (संख्या)	उत्पादन मूल्य (₹ कोटी)	रोजगार (लाख)
२०१९-२०	१.१५	१,८१०	३.८
२०२०-२१	१,०७	१,८२०	३.७
२०२१-२२*	१.०१	१,८१०	३.८

स्रोत : महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळ *डिसेंबरअखेर

महाराष्ट्र राज्य वित्तीय संस्था

८.९० आर्थिक विकास महामंडळ राज्यामध्ये प्रकल्पांचे बँक-संलग्नता, कृषिक्षेत्र सुविधांचा, हॉटेल्स आणि केमिस्ट, व्यावसायिक प्रकल्प, इत्यादी नवीन पायाभूत क्षेत्रांमध्ये उद्योजकांना वित्तीयपुरवठा उपलब्ध आहे. त्यामध्ये कार्य व व्यावसायिक कार्यपद्धतीचा कार्यक्षमतेत कार्य हा महाराष्ट्र राज्य वाढीस चालना, रोजगार या हेतू आहे. त्यामध्ये इतरपुरवठ्यांचे कार्य नसतो करणे, विद्युतपंपांचे उद्योगांचे विकासाची योजनांचा करणे, संबंधित हितसंबंधाबाबतीत एकत्रित करणे, नियमांचे व्यवस्थापन सुलभ करणे आणि योग्यव्यवस्था

गुंतवणूक करणे हा एक उत्तम दृष्टीकोन असल्याचा आहे. महाराष्ट्र राज्य स्टार्ट-अप धोरण, २०१८ ची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्य शासनाने महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता सोसायटी स्थापन करून नोडल एजन्सी म्हणून नेमणूक केली आहे. यासह नाविन्यता, २०१९ अंतर्गत राज्यातील स्टार्ट-अप्सची संख्या १,२७८ पर्यंत पोहोचली आहे. महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता सोसायटी खाली नमूद केलेले काही उपक्रम पूर्णत्वास नेत आहे:

- महाराष्ट्र स्टार्ट-अप समूह हा राज्यातील स्टार्ट अप्सच्या स्थापन कार्यक्रम अंतर्गत ते सुरु २०१८, त्यानंतरचे २०१९ आणि त्यानंतरचे पहिल्यांदे मोगाह, २०२० व मोगाह, २०२१ यशस्वीरित्या राबवण्यात ५,८०० पेक्षा जास्त स्टार्ट-अप्सची यात नोंदणी झाली असून ६६ स्टार्ट-अप्सना राज्यातील यशस्वी उद्योजकांकडून मार्गदर्शन मिळविण्यात मदत झाली.
- इकूण १८ इनक्युबेटर्सचे कामाचा शुभारंभ
- महिला उद्योजकांसाठी मालवण येथे महिला उद्योजकता कक्ष स्थापना
- महाराष्ट्र नाविन्यता : फ्लायर्सुलन: इनक्युबेटर सेंटर, एक नाविन्यता इनक्युबेटर विकसित करण्याचे काम सुरु
- यासह नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत देशातील सर्वांत नाविन्यतापूर्ण पेटंट अर्जामध्ये २० स्टार्ट-अपसह ₹ ३६.३६ लाख रुपयांची प्रतिपूर्ती
- यासह नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत गुणवत्ता चाचणीच्या खर्चात मदत म्हणून ११ स्टार्ट-अपसाठ ₹ २३.८५ लाख रुपयांची प्रतिपूर्ती

खनिजे

८.२१ राज्यात सुमारे ५८ प्रकार चे, किंमती धातू (राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळा ११ टक्के) उपलब्धतेचे खनिज साठ्या असलेले क्षेत्र म्हणजे क्षेत्र जिल्ह्यांमध्ये पसरले. जिल्ह्यांमध्ये भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, गोंदिया व नवेगावबांध जिल्ह्यांमध्ये, वर्धा व महाराष्ट्रातील मोठ्याचूर जिल्ह्यांमध्ये, तसेच कोकणातील रायगड, रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यांमध्ये बॉक्साइट, लोहखनिज, चुनखडी, काच संगीत, डोलोमाईट, क्रमशः लोहखनिज, क्रमशः लोहखनिज (हेमेटाइट), लोहखनिज, क्रमशः प्रमुख खनिजांचे साठे आहेत.

८.२१.१ राज्यात चे.इ.स. पासून २०११ पर्यंत प्रमुख खनिजांच्या ११९ खाणी कार्यरत होत्या व त्यातील उत्पादन ४९,७१३ होते. सन २०१७-१८ मध्ये उत्पादन केलेल्या खनिजांचे एकूण मूल्य ₹ ११,५३४ कोटी होते. सन २०१९-२० मध्ये महाराष्ट्र उद्योजकांनी उत्पादन केलेल्या खनिजांचे एकूण मूल्य ₹ ३,६८१ कोटी होते. इतर खनिजांमध्ये कोळशाचे उत्पादन उल्लेखनीय व त्या खालोखाल चुनखडीचे उत्पादन होते. सन २०१७-१८ मध्ये सुमारे ४७४.७५ लाख मेट्रिक टन कोळशाचे उत्पादन झाले असून त्याचे मूल्य ₹ १,२१६ कोटी (उत्पादन केलेल्या खनिजांच्या एकूण मूल्याच्या ८८.० टक्के) होते. राज्यातील महाराष्ट्रातील खनिजांचे उत्पादन व मूल्य पोटीलेट८.१ मध्ये दिले आहे.

ऊर्जा क्षेत्र

८.२२ राज्यात कापूस व रेशीम यांचे विपुल उत्पादन तर लोकांचीचे कौतुक्य उत्पादन उत्पादन होते. त्या कारणाने कापडोद्योग व्यवसायाचे चौपाले खोल मजबूतपणा बांधू केली. उत्पादन, अंतर्गत आणि काच्या यांचे सेवेतील पोट्टा उत्पादन उत्पादन होते. राज्यात उत्पादित होणाऱ्या एकूण कापसाच्या १०० टक्के प्रक्रिया कापसाचे उद्योग राज्यात विविधत केले आहे. हे उद्योग त्यातल उद्योग 'चालवा हू पॅसार' ही संकल्पना डोळ्यात अंतर्भूत्यात्मक दृष्टीने राज्यात यायोग्यते, २०१२ मध्ये वस्त्रोद्योग धोरण, २०१२-१७ यासोन केले. वस्त्रोद्योग धोरण, २०१८-२३ वस्त्रोद्योगाच्या पुर्वीस पुनर्रचनाकरिताचा स्थर केंद्रीत करीत आहे व होणाऱ्या उद्दिष्ट राज्यातील उत्पादन व प्रक्रिया यांच्यातील सहजता करणे करणे हे आहे. याच्यात ₹ ६६,००० कोटी गुंतवणूक होणे अपेक्षित आहे व लाख यासोन रोजगार निर्माण होणे अपेक्षित आहे. या धोरणामुळे उत्पादनक्षम वीज दर आकारणे आणि अनुचित चालू, यायची व आकारण्यात आलेल्या आकार यादीच्या माहितीची अनुदान यासह आणखी मार्गदर्शन.

८.२२.१ **कापड विभाग :** राज्यात ४८,८२ लाख भारत आणि ४६,८२६ रोटर्स आहेत व्यतिरिक्त धागा तयार करणाऱ्या आहेत. यंत्रमाग व सहकारी क्षेत्रात विभाग आहेत. सन २०१९-२० मध्ये यायचे १८,८० कोटी किंमतीचे सूतीं धागा तयार करण्यात आला. पॉलिएस्टर हँडलूम, या संकल्पना क्षेत्र डिकासाठीच्या व्यवसाय योजनेअंतर्गत कापडाचे उत्पादन व गुणवत्ता सुधारण्यासाठी १६,२१२ साठच यंत्रमागांचे अपग्रेडेशन नियम-स्वयंचलीकरण राबवण्यात येणार आहे. सन २०१७-१८ मध्ये केंद्र शासनाकडून ₹ २०.४१ कोटीचे वितरीत यासाठ देण्यात आले.

८.२९.१ **सेवाहमी संपर्कविहीन गिरी योजना :** सध्याच्या जागतिक उत्पादन उपक्रमांच्या वस्तीव्यवस्थापनात स्थानिक व दूरवरील सेवादान प्रणाली होण्यासाठी आणि त्यामध्ये गतिशीलता वृद्धी करण्यासाठी सहकारने २०२९ मध्ये सेवादान संपर्कसाठ गिरी योजना सुरू केली. यात उद्योगातील दुरुस्तीकुशल, उत्पादकता, गुणवत्ता, देखभाल, निर्यात आणि आयात व्यवस्थितपणासाठी गतीने सध्याच्या पद्धतीत संपर्कात उत्पादनातील गुंतवणुकीचे आयोजनात्मक प्रोत्साहन देण्यासाठी या योजनेत बदल करण्यात आला आहे. राज्यामध्ये सध्याच्या घटना २०८८-२३ अंतर्गत ३,०१० सध्याच्या उत्पादन दरांचे सुरुवातीच्या कार्यक्षेत्रांचे व्यापन अनुदानासाठी सेवादान संपर्कसंपर्कन गिरी योजनेत अंतर्भूत केले आहेत. या उपक्रमांमधील १,८८३ उपक्रमांना प्रत्यक्ष २,०९७-२३ पर्यंत ₹ ४१.२४ कोटी या २४१ उपक्रमांना प्रत्यक्ष २,०१८-२१ पर्यंत ₹ ७१.३६ कोटी व्यापन व गाडवली अनुदान देण्यात आले आहे.

८.२९.२ **सध्याच्योग संकुले :** आर्थिक लाभ व व्यवसाय उद्योगांना त्यांचा व्यवसाय वृद्धिंगत करण्यासाठी सध्याच्योग संकुले हे महत्त्वाचे आहे. राज्यात एकूण २३ सध्याच्योग संकुले अनुक्रम ती शिंगणापूर (सध्या), वसमत (हिंगोली), लातूर (लातूर), तिवारपूर, खुर्डा व दौंगड (पुणे), सिंदखेडी (ठाणे), बाजारवर्ती (पुणे), रायनापूर (सोलापूर) आणि इचलकरंजी (कोल्हापूर) येथे आहेत. या सध्याच्योग संकुलांमध्ये २७,५३६ रोजगारासह ३ ४२ प्रदत्त कार्यरत आहेत.

पर्यटन

८.३१ राज्यात कोणते सह्याद्रीच्या औद्योगिकी पर्यटन हे घोर लातूर ते पोहोचा उपयोगात पार्कीय चलन निर्माण कार्यक्षमतेकरिता महत्त्वपूर्ण रोजगार संधी देखील निर्माण करीत आहे. महाराष्ट्र देवतांतील पर्यटनासाठी लोकसीम आसमोच्य राज्यांपैकी एक असून सध्या किल्ले, ऐतिहासिक अभयारण्ये, वीर हुतात्मे ठिकाणे, नैसर्गिक गुंफा, धबधबे, किल्ले, ऐतिहासिक देवस्थाने, प्रसिद्ध मंदिरांचे परिसर, पौराणिक व ऐतिहासिक उत्पादने असा वैविध्यपूर्ण पर्यटनाचा अनुभव देते. राज्याने पेहरोच विविध राज्यांमधील आणि देशांतर्गतील पर्यटकांना आकर्षित केले आहे. पुर्वप्रसिद्धतेत यात्रा पर्यटन प्रतिक्रिया- २०२१ सहस्रालाभानुसार प्रत्यक्ष २,०८३ सध्ये राज्यात ६,१२ कोटी देशांतर्गत पर्यटकांनी आणि ०.३६ कोटी विदेशी पर्यटकांनी (यात्रालाभने प्रवेश नाही हिशेब) १७.६ टक्के घोटी वेतना, तर प्रत्यक्ष २०१९ मध्ये १४.६६ कोटी देशांतर्गत पर्यटकांनी आणि ०.५५ कोटी विदेशी पर्यटकांनी भेटी दिल्या.

८.३२.१ प्रत्यक्ष २०१८ मध्ये राज्यात अजिंठा पर्यटनस्थळ क्षमतेने आणि या उद्योगात यहा प्रत्यक्ष आदेशांना देण्यात निर्मितीसह ₹ ४०,००० कोटी गुंतवणूक आकर्षित करणे हे महाराष्ट्र पर्यटन धोरण, २०१९ चे ध्येय आहे. यासह विशेषत: २०१२ पर्यंत राज्यात ९,४७२ निवास व न्याहारी उद्योजक आणि २४१ पहाडवना उद्योजक होते. प्रत्यक्ष २०१०-२१ मध्ये ₹ २८४.५३ कोटी मंजीवित गुंतवणुकीचे एकूण २० उत्पाद प्रत्यक्ष झाले असून त्यामधील १६१.३५ कोटी अंतर्गत गुंतवणुकीच्या घर उत्पादांना मंजुरी देण्यात आली.

८.३२.२ राज्याने कृषी पर्यटन धोरण लागेल, २०१० पासून यशस्वी पर्यटक निवासांच्या सांगितलेला यहून प्रत्यक्ष घरांचा संस्कृती, लोकजीवन, इत्यादींचा आणि ग्रेड राज्यातील. कृषी-पर्यटनाद्वारे ग्रामीण विकास, शेती उत्पादनांचे ब्रान्डायझे सुविधेवर करणे, शेतीशी संबंधित व्यवसायांना प्रोत्साहन देणे, लोकजीवन व परंपरा प्रदर्शित करणे, ग्रामीण महिला व तरुणांना रोजगार उपलब्ध करून देणे आणि शहरी लोकांना शेतीविषयक कार्यांची माहिती व अनुभव उपलब्ध करणे हे या धोरणाचे उद्देश्ये आहेत. जैविकीय शेतकरी, कृषी उद्यानांचे मालक, कृषी प्रशिक्षण केंद्रे, कृषी पदवीधारकांचे व शिक्षणिते आणि शेतकऱ्यांनी आयोजन केलेल्या संस्था कृषी पर्यटन केंद्रे म्हणून कार्यरत्त्व पात्र आहेत. हे उपक्रम करणे आणि झाल्या का त्यासाठी पात्र आहेत. राज्यात २० जिल्ह्यांमध्ये ९८ कृषी पर्यटन केंद्रे आहेत.

८.३२.३ औरंगाबाद, २०१० मध्ये महोत्सव आयोजन आयोजना खेळ सीमे दोनशतक मालमत्तापूर्ण सोबत किल्लारीमधील पर्यावरणपूरक आणि जीवन ढाकेश्वरी पूर्तता करणारे तालुक्यात बीच शैली, नागपाडुन्नर्ग, इत्यादी आणि विस्तारीत प्रादेशिक सुविधा केंद्रे सुरू करता येतात. या प्रकल्पासाठी मालवार न्यायिक केंद्रांचे आणि केंद्रांनी, राज्यात न्यायिक विद्येतलाग व आयोजनी, राष्ट्रीयतेतील आणे ग्रामे व स्थलाग आणि जिल्ह्यातील कृषकेत्रवा व तालकर्ते या लोकांशिल जिल्ह्यांनी चिंतन करण्यात आली आहे.

८.३३.४ पर्यटन क्षेत्रातील आरतीमेश्व हा उद्योग क्षेत्र उद्योग आहे आणि कोविड-१९ महामारी कालावधीत हे क्षेत्र सर्वाधिक प्रभावित झाले आहे. या क्षेत्राला पुनरुज्जीवित करण्यासाठी राज्याने या क्षेत्रातील उद्योगांचा वर्ग वेगळा आहे. राज्यातील पर्यटनाचा चालना देण्याचा

आणि पुनरुज्जीवन कार्यासाठी उपलब्ध करून दिलेले आरोग्यविषयक या क्षेत्रासाठी समाजातील दुर्बलघटकांना प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने याबाबत संपूर्णपणे एक डिझाइन योजना सुरू केली आहे. आरोग्यविषयक क्षेत्रात पर्यावरण आव्हानात्मक सुरू करण्यासाठी पात्रतेचे १२ विभागांमधून सुमारे ७० व्यावसायाच्या यामध्ये, व्यावसायिकांची आवश्यकता होती. या क्षेत्रातील पहिल्या प्रशासकीय रोजगार क्षमतेचा विकास करून राज्य शासनाने या परिसराच्या यामध्ये व्यावसायिकांचे संरक्षण करणे करून१० हा आणखी असून त्या दरम्यान विभागांकडून प्राप्त होऊ शकतात.

८.३६५ राज्य शासनाने पहिले यावर, २०११ यामध्ये कॉर्पोरेट पर्यटन योगदान संयुक्त केलेले असून हे योगदान हॉटेल आणि रिसॉर्ट सुविधांची उंचावर शासनाने करणे उपयुक्त शासनांच्या अतिशुद्धीन घेतलेलेआहे, जेणे करून्यामध्ये प्रोत्साहित आहे. मात्र, पर्यटक विभागाने आणि संयुक्त किल्ले, ऐतिहासिक किल्ले, पर्यटन रोपण. **मोठे झालेले** विभागाने, गड्या, उपयोगात, ऐतिहासिक शासन स्थळे, पुढील. याने यामध्ये करून विशिष्ट विभागाने पर्यटन विकसित करणे, या योगदान उद्देश कॉर्पोरेट आणि वैशिष्ट्यांच्या यामुळे पर्यटकांना सर्व आवश्यक सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी एक सुनियोजित व्यवस्था निर्माण करण सुविधेत प्रयास. उद्देश आयोजकांना प्रोत्साहने आणि रोजगारात जोपर्यंत यामध्ये आहे.

८.३६६ ही दक्षतेत सेवा, करावे जेथे व्यवस्थेनुसार रोमांचकारी आणि पुढे विस्तारासाठी राज्यात विस्तार जेथे रोजचे उद्यानाचे यामधील ₹ २०० कोटींचा सार्वजनिक करार करण्यात आला. कृषी पर्यटनाच्या विकासात यासाठी प्रोत्साहनासाठी दुसरा सार्वजनिक करार करण्यात आला.

८.३६७ राज्यात गड्या जीवनात, २०११ यामध्ये गडांत साइटने पर्यटन उपक्रम योगदान संयुक्त केलेले असून यामध्ये ट्रेकिंग, पॅराग्लायडिंग, हॉट्स रेसिंग, स्किइंग साहसिक, रॉक क्लाइंबिंग, जमुक्त झपट्टिंग इत्यादीमध्ये १५ पेक्षा जास्त साइटने उपक्रम उपलब्ध आहेत. या योगदानामध्ये साइटने उपक्रमांना प्रोत्साहन त्यांच विशेष साइटने सार्वजनिक आणि साइटने प्रशिक्षण उद्योगांची पॅरासेलिंग, रिसॉर्टस, ट्रेकिंगमध्ये, स्किइंग, प्रशिक्षण इत्यादीचा उपयोग आहे.

८.३६८ मुंबई उच्च न्यायालय हे मुंबईतील शासन सोयाबीनची एक आहे, शासन प्रोत्साहनांमध्ये या स्थानक सोयाबीनचा समृद्ध आणि. शैक्षिक आणि आधुनिक परिसरची आवश्यकता निर्माण करण्यासाठी राज्याने मुंबई उच्च न्यायालय परिसरात हेरिटेज वॉकसाठी मुंबई उच्च न्यायालय आणि पर्यटक सार्वजनिक संरक्षणासाठी यासाठी २०११ यामध्ये सार्वजनिक करार केला.

८.३६९ सुरुवं इमारतींमध्ये दि.१९ ते दि.२३ नोव्हेंबर, २०११ दरम्यान राज्याने सेंद्रकीय आणि आंतरिय पर्यटनाचा यासाठी प्रोत्साहन देण्यासाठी डोंगराळेला आणि लोभास या देशांतीलेला सार्वजनिक करार केला.

खनिज उद्योग पाहणी

८.३४ खनिज उद्योग पाहणी ही नोंदणीकृत खनिजांसाठी उपयुक्त ठरत आहे. या पाहणीद्वारे गोरेगाव्यतिरिक्त वस्तुनिर्देशांक धोरणांसह निर्देशांची, लिग व खनिजे पाहिजात, रोजगार, उत्पादन, मूल्यवृद्धि इत्यादीबाबतचे अंदाज उपलब्ध होतात. खनिज उद्योग पाहणीचे कायद्यान लागू(नियम, १९४८ च्या नियम-डीन एम (५) आणि डीन एम (५) खाली गोरेगाव क्षेत्रांमध्ये यासाठी आवश्यकतेचा आणि विटा व सिमेंट कारखाने (रोजगाराच्या अटी) अधिनियम, १९४९ खाली गोरेगाव क्षेत्रांमध्ये विटा व सिमेंट कारखान्यांचा उपयोग आहे.

८.३४३ खनिज उद्योग पाहणी २०८८-१९ च्या निष्कर्षानुसार रोहनचा स्थूल मूल्यवृद्धित १५.३ टक्के हिस्सासहित राज्याने आपले सर्वोच्च स्थान कायम राखले आहे. कामगार क्षेत्रात या क्षेत्रातील राज्य दुसऱ्या क्रमांकाचा (१४.७ टक्के) असून तांत्रिकदृष्ट पहिल्या क्रमांकाचा (१४.८ टक्के) आहे. स्थूल कामगार या क्षेत्रातील राज्य तिसऱ्या क्रमांकाचा (११.५ टक्के) असून तांत्रिकदृष्ट पहिल्या क्रमांकाचा (१८.५ टक्के), त्या क्षेत्रांमध्ये गुणाचा (१३.३ टक्के) आहे.

८.३४.२ सेंद्रकीय स्थूल उत्पादन मूल्य, खनिजे पाहिजात व निव्वळ मूल्यवृद्धि यांचे राज्याचा हिस्सा अनुक्रमे १४.३ टक्के, १८.८ टक्के व १५.४ टक्के होता. खनिज उद्योग पाहणीच्या आधारीत उद्योगांची गिरकावत प्रतीवर्षी तक्ता ८.३० मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ८.१० जागिक उद्योग पहलीका आधारमा उद्योगहरूको स्थितिका सूचकहरू

(१ रुपैयाँ)

सूचकहरू	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२	
	लक्ष्यमात्र	आर्जित मात्रा	लक्ष्यमात्र	आर्जित मात्रा	लक्ष्यमात्र	आर्जित मात्रा
उद्योग (संख्या)	२७,०१० (१२.५)	२,१४,८९५	२६,२१९ (१२.१)	२,१७,६८४	२५,१७१ (१०.७)	२,४८,१९५
रोजगार (लाख)	१९.२६ (१२.१)	१४९.३०	२०.०८ (१२.१)	१५९.१५	२०.९० (१२.५)	१६२.८०
जिरा व्यवसाय	१,६०,१८१ (२०.६)	९१,१०,१८९	१,५८,४४१ (२०.१)	९२,८५,८८९	१,४१,८९१ (१९.२)	१४,१९,०७०
खेलने व्यवसाय	२,०१,५५७ (३०.५)	१,२१,०८१	१,९०,१५२ (२८.९)	१,४४,१११	१,४५,७८८ (१९.८)	८,०८,१९५
स्थापना लगानी	२०,७४,१,१७० (१४८)	७९,१५,५१,४	१९,११,७१८ (१४१)	७०,७९,२७९	१९,७०,५१० (१४९)	१९,८१,७११
स्थापना निर्यातमा	८,१२,८११ (१४१)	५८,१७,७९,४	९,४१,०८० (१४९)	९९,७५,३०१	१०,१८,६४९ (१४८)	७७,४९,४८०
स्थापना पुनर्स्थापित	२,४९,१५१ (१०.०)	१३,३८,८५०	२,५८,८४१ (१०.३)	१४,४९,१७०	२,४२,३८१ (१५.१)	१५,३८,८११
निष्क्रिय पुनर्स्थापित	२,५८,८०० (१८.२)	१९,७५,१११	२,९३,७१४ (१८.२)	१९,९१,३०४	२,९३,२८८ (१५.४)	१९,४९,७४९
जम्मा	६,१२,५७९ (७०.१)	५,२९,३५१	६,८०,३८० (७०.४)	५,७९,२४९	८०,१५१ (१४.४)	५,१६,५१६

आधार: राष्ट्रिय सांख्यिकी कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको प्रतिवेदन

८.१४.६ यस १०८८-२१ मार्च एकमुष्ट उत्पादन मूल्यमाथि कुल उत्पादनले ७ पर्ने (२.१ दशमलव), रजस्वमाथि राजस्वसहित उत्पादनले (३.६ दशमलव), घुम्फुम बालु (१२.८ दशमलव), पोटाश सहितले ट्रिलियर (१४.४ दशमलव), कोबाल्ट र शुद्ध पेट्रोलियमको उत्पादनले (१.० दशमलव), आर्थिक वर्ष ७ मंत्रालयलाई, वर्ष ७ मंत्रालयहरूको दुरुस्तले ७ उत्पादनले (८.१ दशमलव) हो उत्पादन उद्योग आहेत. यस १०८८-२१ मार्च सबै उद्योग संस्थाहरूले वा उद्योग संस्थाले एकमुष्ट उत्पादन मूल्यमाथिको प्रतिशत ५२.९ दशमलव आहेत. यस जिरा व्यवसायलाई हो प्रतिशत ५७.२ दशमलव आहेत. जागिक उद्योग पहलीपुनर्स उत्पादित उद्योगसंबन्धको महत्वको जीवनचक्र परिशिष्ट ८.१ मार्च दिएको आहेत. जागिक उद्योग पहलीका आधारित महत्वको निर्देशक तक्ता ८.११ मार्च दिएको आहेत.

तक्ता ८.११ जागिक उद्योग पहलीका आधारित महत्वको निर्देशक

(१ लाख)

निर्देशक	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२	
	लक्ष्यमात्र	आर्जित मात्रा	लक्ष्यमात्र	आर्जित मात्रा	लक्ष्यमात्र	आर्जित मात्रा
क) प्रति व्यवसाय						
जिरा व्यवसायलाई पुनर्स्थापित	१,२५१	१,३५८	१,३५८	१,३८१	१,४३१	१,५८४
उत्पादित बालु र ढुंगा मार्च पुगेन	२,९८४	३,०९१	३,५४४	३,३९९	५,१२१	३,८२१
निष्क्रिय पुनर्स्थापित	७०१	७८८	८४८	५१७	४८५	५२७
कारखाना (संख्या)	५१	५०	५४	५१	५७	५३
ख) प्रति कारखाना						
निष्क्रिय पुनर्स्थापित	१५.३	१.८	१५.८	१४.१	१३.१	१०.०
जागिक योग	९.१	९.५	२.०	९.१	२.१	२.७

आधार: राष्ट्रिय सांख्यिकी कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको प्रतिवेदन

औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक

८.१५ औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक यामध्ये उत्पादन सुलभता निर्देशक केलेल्या कालावधीत औद्योगिक उत्पादन मुद्दोंतील उत्पादनात आणि कालावधीतील बदलाचे मापन आहे. यामध्ये वर्गवारीनिहाय विविध क्षेत्रातील उत्पादन कार्यांचा समावेश होत असतो आणि म्हणूनच शासनाला धोरण निश्चितीसाठी एकत्रित विविध संकेतांचा मोठ्याने हा निर्देशक अत्यंत उपयुक्त आहे. राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, मंत्री द्वारा महिन्यात शासनाला सादरका मासिक औद्योगिक उत्पादन निर्देशक परिणामित करत राहते करते. महिन्यात शासनाने द्वारापो उत्पादनात औद्योगिक उत्पादन निर्देशक (एकत्रपुत वर्ष २०११-१२) दृष्टित ते डिसेंबर, २०१० या कालावधीमध्ये ११९.७ वरून दृष्टित ते डिसेंबर, २०२१ या कालावधीमध्ये १४८.७ झाला. राष्ट्रनिहाय व वापर-आधारित वर्गीकृत लक्षित शासनाने औद्योगिक निर्देशक संख्या ८.१२ वर्षे दिले आहेत. लक्षित शासनाने औद्योगिक निर्देशकांची यादिका परिशिष्ट ८.३ वर्षे दिली आहे.

तक्ता ८.१२ राष्ट्रनिहाय व वापर-आधारित वर्गीकृत लक्षित शासनाने औद्योगिक निर्देशक

(आधारभूत वर्ष २०११-१२=१००)

वर्ष	भार	शासनाने औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशक (दृष्टित ते डिसेंबर)		
		२०२०-२१	२०२१-२२	टक्केवारी बदल
राष्ट्रनिहाय				
सर्वसाधारण निर्देशक	१००.००	१११.७	१२८.७	१५.२
ब्राझील	१४.१७	१२.६	१४.४	१६.०
रशिया	७८.१६	१३.८	१३८.५	१९.०
भारत	७.११	१५१.८	१७१.६	१.४
वापर-आधारित वर्ग				
प्राथमिक वस्तू	१४०.५	११२.६	१२५.१	११.८
भांडवली वस्तू	८.२१	१८.३	८१८.८	१४.१
मध्यवर्ती वस्तू	१७.२२	११७.६	१४९.२	१०.६
ग्राहकोपयोगी वस्तू	१२.१४	११५.४	१४४.२	१९.१
टिकाऊ उपभोग वस्तू	१२.८४	१२.६	१११.५	१५.४
मालवाहतूक उपभोग वस्तू	१५.३१	१३१.०	१४५.१	५.४

स्रोत : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

राज्य औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक

८.१६ राज्य शासनाच्या अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय आणि दुष्काळ विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने राज्यासाठी औद्योगिक उत्पादन निर्देशांकाची मालिका (आधारभूत वर्ष २०११-१२) संकलित करण्याचे प्रक्रिया सुरू केली आहे. यासाठी एंटरप्राइज निवडक कारखाने, मालाचे वर्गीकरण कार्यालय आणि केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण यांच्याकडून उपलब्ध होणाऱ्या अनुक्रमे उत्पादन, खनिकर्म आणि विद्युत क्षेत्रांसंदर्भात मासिक उत्पादनाच्या आकडेवारी नोंदणीसाठी सेवा पोर्टल कार्यान्वित करण्यात आले आहे.

सहकार

७.१७ महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीने ग्रामीण भागातील सामाजिक-आर्थिक विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. सहकार चळवळीतून सुरुवातीस कृषी कर्ज क्षेत्रात झालेली प्रगती नंतर वित्त, कृषी प्रक्रिया, मत्स्य, गृहनिर्माण आदि इतर क्षेत्रांमध्येही विस्तारलेली दिसते.

७.१८ दि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात सुमारे १.२७ लाख सहकारी संस्था होत्या. त्यापैकी सुमारे ५.२ टक्के या गृहनिर्माण सहकारी संस्था होत्या. सहकारी संस्थांची माहितीनुसार सारणी ७.१६ मध्ये दिली आहे व महाराष्ट्रातील सहकारी क्षेत्राच्या तपशीलवार परिचयासाठी ७.४ मध्ये दिला आहे.

सारणी ७.१६ सहकारी संस्थांची माहिती

(वित्त वर्ष संपले)

तपशील	२०१९	२०२०	२०२१*	२०२० च्या तुलनेत २०२१ मधील संख्येतील बदल
संख्या (संख्येत)	२,०६,४४४	२,१२,१५१	२,१७,३५५	२.१
सभासद (लाखात)	५१९	५४५	५४५	०.०
भागभांडवल (₹ कोटी)	१३,५८३	१४,५१४	१४,३५३	(-)१८.४
गंगाजळी, राखीव साधनसंपत्ती (₹ कोटी)	१,१५,५४	१,१२१	१,८१०	(-)१,१
ठेवींसह अर्थपुरवठा (₹ कोटी)	१,८०,४८१	१,९१,४०१	१,७८,११९	१.५
ठेवी (₹ कोटी)	१,७०,११९	१,१७,५०५	१,१२,५३८	१.१
वितरीत कर्जे (₹ कोटी)	१,५०,३८५	१,५५,७४१	१,४२,२४७	(-)२.१
व्यवस्थापन संख्या				
मोठ्या	५५,१५१	५५,१५७	५८,२१९	१.८
लघु (₹ कोटी)	५,५३१	५,८४१	५,८७१	०.५
गैरव्यवस्थापन संख्या				
मोठ्या	४८,१९१	४७,०८८	४८,५८१	४.१
लघु (₹ कोटी)	१०,४८१	१२,७०६	९,५७१	(-)२५.१
तोटा कर्जे (₹ कोटी)	१,५८,४१५	१,७०,३७८	१,७९,५२१	५.६

स्रोत: सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य * अनंतिम

शिखर व जिल्हा सहकारी बँका

७.१९ महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक ही राज्यातील शिखर सहकारी बँक आहे, तर जिल्हा स्तरावर सुद्ध जिल्हा सहकारी सहकारी बँका कार्यरत आहेत. शिखर व जिल्हा सहकारी सहकारी बँकांची माहितीनुसार ७.१५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१४ जिल्हा व जिल्हा जवळची सहकारी बँकांची माहिती

(कि.ग्रा. वर्ष दोन)

तपशील	२०१९	२०२०	२०२१*	२०२०च्या तुलनेत २०२१ मध्ये होणारा बदल
महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित				
एकूण (संख्या)	१,०००	१,०००	१,०००	०
वसूलपात्र मागणी (₹ कोटी)	२७,९१४	३१,४५.४	३१,७००	१.०
वसूली (₹ कोटी)	१५,८४०	२०,८ ४१	२०,३०८	(-)२.९
शिल्लक कर्जे (₹ कोटी)	२१,३७०	२५,४८५	२१,२११	(-)१९.७
गेलेली कर्जे (₹ कोटी)	१९,३००	२०,८१७	२३,२१५	११.९
थकबाकी कर्जे (₹ कोटी)	६,४१६	६,५४१	९,२०३	४.४
जिल्हा व्यावसायिक सहकारी बँका (१६)				
एकूण (संख्या)	१०१	१०१	१००	(-)०.५
वसूलपात्र मागणीचा (₹ कोटी)	१,११,३०९	१,२०,०८१	१,२२,०८१	२०.१
वसूली (₹ कोटी)	८१,४०८	९१,५४१	१८,८८७	८.०
शिल्लक कर्जे (₹ कोटी)	१७,३०९	११,८१६	७१,१८८	५.१
गेलेली कर्जे (₹ कोटी)	५०,४४९	५७,५४१	६६,८१८	१७.१
थकबाकी कर्जे (₹ कोटी)	१९,५०४	१५,१११	१८,९४१	२१.४

आधार: महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित * अंदाजी

प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्था

८.३० प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्था ह्यामुळतले होतकरी कृषी कार्यकर्त्यांना अल्प मुदतीचा कृषी पतपुरवठा करतात. दि. ३१ मार्च २०२१ रोजी २४,८२७ प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्था होत्या. यापकी २० कृषक सेवा संस्था व ८९६ नागरिकांसाठी सहकारी संस्थांना वगळता इतर सर्वांचे व्यवहार संगणकाच्या साहाय्याने चालतात. २०२१ साली ७ नवीन संस्था होत्या. प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थांची माहिती तक्ता ८.१५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१५ प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थांची माहिती

(कि.ग्रा. वर्ष दोन)

तपशील	२०१९	२०२०	२०२१*	२०२०च्या तुलनेत २०२१ मध्ये होणारा बदल
संस्था (संख्या)	२०,७४७	२०,७४४	२०,८१७	०.७
सभासद (लाख)	१५१	१५३	१५१	(-)१.३
वसूलपात्र मागणी (₹ कोटी)	१४,८३९	१३,८८८	१२,८०१	(-)८.७
वसूली (₹ कोटी)	७,५०१	५,९८५	७,४१९	(-)१२.४
थकबाकी (₹ कोटी)	२,१०७	६,४८५	२,१०१	(-)१.७
गेलेली कर्जे संख्या (लाख)	७.१०	८.८०	७.८०	(-)१२.४
कार्यरत सभासद (लाख)	२१.८१	३०.८३	३०.३३	(-)१.५
गेलेली: १) आजारपण मृत्युमुळे (एक हेक्टर पर्यंत)	१०.५१	८.१५	८.७४	(-)१.४
२) अन्य मृत्युमुळे (एक ते दोन हेक्टर पर्यंत)	८.१७	७.८०	७.१९	(-)५.६
शिल्लक कर्जे (₹ कोटी)	१९,०१९	१९,८१९	१,१२८१	३.७
गेलेली, अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना दिलेले	६,०७१	६,०१८	६,०१७	(-)०.५
गेलेली कर्जे (₹ कोटी)	१३,८१३	१७,५१२	१३,८१७	(-)२.३
कर्जे वसूली (₹ कोटी)	१०,१७०	११,१७१	१०,१७५	(-)१.८
थकबाकी कर्जे (₹ कोटी)	६,१ ४६	५,८१४	६,०२१	३.४
सभासदांना संख्या (संख्या)	८,७१०	१०,०७०	९,२७५	(-)८.१
शेतकऱ्यांना संख्या (लाख)	१०,४८५	१०,३८३	१०,२१८	१.१

आधार: सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य * अंदाजी

कृषी प्रक्रिया सहकारी संस्था

८.३१ कृषी प्रक्रिया क्षेत्र जलद करण्यासाठी सहकारी क्षेत्रामध्ये राज्य शासन सर्वसहाय्य पुरविते. सहकारी साखर कारखाने, कापूस गिरण्या व गाळपाचे कारखाने, सूत गिरण्या, हातमाग व यंत्रमाग, दूध, वनस्पती आदिवासी, भात गिरण्या, तेल गिरण्या आदि इतर प्रक्रिया क्षेत्रा या कृषी प्रक्रिया सहकारी संस्थांमध्ये समाविष्ट आहेत. दि ३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात २६,४१३ कृषी प्रक्रिया क्षेत्रा कार्यरत असून त्यांची उभारणी प्रक्रिया क्षेत्रानुसार आहे.

८.३१.१ दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात ९७५ नैसर्गिकृत सहकारी साखर कारखाने होते. सहकारी साखर कारखान्यांची माहिती तक्ता ८.१५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१५ सहकारी साखर कारखान्यांची माहिती

(दि.३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०१९	२०२०	२०२१	२०२१ मध्ये २०२० च्या तुलनेत वाढ (+) घट (-)
नोंदणीकृत सहकारी कारखाने (संख्या)	१०५	१०५	१०५	०
उत्पादन बंद असलेले कारखाने (संख्या)	१०१	७१	९५	२४
कार्यरत (नग)	२५	२५	२५	०
राज्य शासनाचे भाग भांडवल (₹ कोटी)	१,३०.८८	१,३०.८८	१,३०.८५	-०
कारखान्यांचे एकूण सभासद [१] (संख्या मे. टन)	४०१	५.९५	५.९५	७०.०
गाळप क्षमतेचा ऊस (संख्या मे. टन)	५०.७५	५३.१५	१२१.८०	८१.९
साखर उत्पादन (संख्या मे. टन)	१४.०१	५१.८३	१०.७१	९९.९
साखरेचा उतारा (टक्के)	१०.७१	१०.३२	१०.२६	(-)०.०
प्रत्यक्षात कार्यरत कामगार (१ जाने रोजी, संख्या)				
अ) खाते (शासन व नियंत्रणाधीन पदे)	२,४४७	२,५९९	२,५८८	-१
ब) कारखान्यांचे उपव्यवस्थापन अधिकारी	१,१०१	१,१६०	१,३४१	१.२
पगार (संख्या मे. टन)	११.३०	१६.५०	१२.५१	१७.०
कारखान्यांचे संचालक				
अ) अध्यक्षांचे उत्पादन मानधनावर	१८	१८	१८	०
ब) इतर पदांचे विविधांचे उत्पादन मानधनावर	६०	६०	६०	०
एक पदाचे दैनंदिनी मुल्यांकन (रोजगारीत)	१,२१०.१०	१,२१०.१०	१,२१०.१०	०
कारखान्यांचे कामगार				
संख्या	३०	३०	२८	(-)१०.०
पगार (₹ कोटी)	३११.८५	३१५.१८	८९.१०	(+)७२.५
कंत्राटदारांचे कारखाने				
संख्या	५१	६५	२१	(-)३५.६
पगार (₹ कोटी)	२,७४.४७	२,८१४.८५	६०८.४८	(-)७८.६

आधार: साखर आयुक्त कार्यालय, साखर संकुल, पुणे. * तात्पुरती आकडेवारी

८.३१.२ दि.३१ मार्च, २०२१ अखेर राज्यात १,२१३ सहकारी दूध संस्था व ७७ सहकारी दूध संघ होते. सहकारी दूध संस्था व दूध संघ यांची माहिती तक्ता ८.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१७ : सहकारी दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांची माहिती

(वि.अ.मध्ये दोन्ही)

तपशील	सहकारी दुग्ध संस्था			सहकारी दुग्ध संघ		
	२०२०	२०२१*	शेकडा बदल	२०२०	२०२१*	शेकडा बदल
संख्या (संख्या)	१२,७८१	१२,२१५	-४.५	७८	७९	१.३
सभासद (लाख)	११.९२	१२.४७	४.६	१.९३	१.९१	-१.०
भाग भांडवल (₹ कोटी)	११२.४४	११२.८८	०.३	८१.०३	८१.३७	०.४
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	१७८.८१	२८.१५	६.१	८९.७५	९०.२८	१.१
दूध खरेदी (₹ कोटी)	१०८.४४	११६.२७	६.०	१८२.१५	१८४.२७	१.३
दूध व दुग्धजन्य पदार्थांची विक्री (₹ कोटी)	७०२.७८	७०९.४६	०.१	१.२४.०१	१.२५.३०	०.३
व्यवस्थापन खर्चा						
वाहतूक	४,०२४	४,११९	२.४	९०	९२	२.२
पगार (₹ कोटी)	१६६.९९	१६९.४१	१.४	११८.५३	११५.४१	-२.४
सोडावलेल्या संस्था						
संख्या	५,०५३	५,३१४	५.३	१८	१७	(-)५.६
शेकडा (₹ कोटी)	१८.४१	१७.४१	(-)१.९	४८.८१	४१.४१	(-)१४.९

आधार : आयुक्त, दुग्ध व्यवसाय विकास विभाग, महाराष्ट्र राज्य * अनंतिम

८.१७.१ वि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात ७८ कार्यरत जिल्ह्यांत व राज्याबाहेर कार्यरत्या सहकारी दूध संघ होत्या. कार्यरत जिल्ह्यांत व राज्याबाहेर कार्यरत्या सहकारी दूध संघांची माहिती तक्ता ८.१८ मध्ये दिली आहे.

८.१७.२ वि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात २१० सहकारी सूत गिरण्या होत्या व त्यांपैकी ७१ सूत गिरण्या कार्यरत होत्या. सहकारी सूत गिरण्यांची माहिती तक्ता ८.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१८ : कार्यरत जिल्ह्यांत व राज्याबाहेर कार्यरत्या सहकारी संघांची माहिती

(वि.अ. मध्ये दोन्ही)

तपशील	२०२०	२०२१*	शेकडा बदल
संख्या (संख्या)	७८	७९	(-)१.३
पैकी, उत्पादक सभासद असलेल्या	७१	७०	(-)१.४
सभासद (लाख)	१,७०५	१९१	(-)४.४
भाग भांडवल (₹ कोटी)	७.६८	७.१	(-)५.९
पैकी, राज्य शासनाचे	२,०१	१,८८	(-)६.५
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	७१.३८	६६.७१	(-)७.८
विक्रीचे प्रोत्साहन कमिशन (₹. टन)	१३.५	१२.३८	(-)७.५
नोंदलेल्या संस्था (संख्या)	५१	७५	(-)१३.५
शेकडा	६.१९	६.८१	(-)७.१

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था पुणे कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य * अनंतिम

तक्ता ८.१९ : सहकारी सूत गिरण्यांची माहिती

(वि.अ. मध्ये दोन्ही)

तपशील	२०२०	२०२१*	शेकडा बदल
गिरण्यांची संख्या	२१०	२१०	०.०
पैकी, उत्पादन बंद असलेल्या	६९	७१	२.९
सभासद (नग)	५,०५८	५,०५९	०.१
भाग भांडवल (₹ कोटी)	२,१९.५८	२,१९.८७	०.१
पैकी, राज्य शासनाचे	१,९७.७०	१,८१.७१	(-)८.२
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	१,१७.८१	१,१७.८८	नगण्य
कार्यरत्यांची संख्या (नग)	१३,८७	१५,१५	१५.०
उत्पादित सूताचे प्रमाण	२,२८९.१७	२,१९५.७५	(-)४.२
व्यवस्थापन गिरण्या (संख्या)	१	८	१६६.७
नफा (₹ कोटी)	२.१०	७.१५	२७०.५
सोडावलेल्या गिरण्या (संख्या)	२५	२१	(-)१६.१
शेकडा (₹ कोटी)	२,७५.१४	३५३.६०	(-)८५.३

आधार : आयुक्त, वस्त्रोद्योग पुणे कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य * अनंतिम

८.७.१ दि.३१ मार्च, २०२२ रोजी राज्यात २४४ सहकारी बँकांचा व ६,५८२ सहकारी पतसंस्था संख्या होत्या. सहकारी बँकांच्या व पतसंस्था संख्येची गेल्या सहा वर्षांची माहिती तक्ता ८.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२० सहकारी बँकांच्या व सहकारी पतसंस्था संख्येची माहिती

(दि.३१ मार्च रोजी)

तपशील	बँकांच्या			पतसंस्थांच्या		
	२०२०	२०२१	शेकडा बदल	२०२०	२०२१	शेकडा बदल
संख्या (मोजक्या)	१४४	१४४	०.०	६,६०६	६६८२	१.०
सभासद (००)	५१९.९९	५१९.६०	स्थायी	४९९.५२	५१४.९९	३.१
भाग भांडवल (₹ कोटी)	८.१९	८.०५	(-)१.०	१७६.१८	१७६.८४	०.५
गंगाजळी, राखीव व इतर निधी	६.७२	६.४१	(-)४.७	५७.०४	५६.०४	(-)१.८
ठेवींच्या पावत्या (₹ कोटी)	१.५०	१.५४	(+)२.३	१,२७९.१८	१,५५८.२०	(+)२१.३
गुंतवणुकी एकूण (००००)	३,८२	३,१८	(-)३.७	१४,७७	१४,८	(+)१.४
उपलब्ध निधी	१८.२५	१८.२५	(-)७.१	८९.११	९१.२४	(+)२.४
नफ्यातील संस्था						
संख्या	२११	२११	(-)१.१	१५०	१६४	(+)१०.७
नफा (₹ कोटी)	१.०८	१.८०	(+)६६.५	३.१०	३.८५	(+)२४.१
तोट्यातील संस्था						
संख्या	७८५	४८८	५.७	१,७४९	१,७४५	(-)०.२
तोटा (₹ कोटी)	५.१५	५.४१	२.४	१९.११	१४.२९	१८.५

आधार : सहकार, पणन व वस्त्रोद्योग विभाग, महाराष्ट्र राज्य * अंदाजे

सहकारी संस्था

८.२१ दि.३१ मार्च, २०२२ रोजी राज्यात ३,१०५ प्राथमिक गृहनिर्माण सहकारी संस्था, ४० गृहनिर्माण सहकारी संघ आणि एक सहकारी गृहनिर्माण महासंघ कार्यरत होते. गृहनिर्माण सहकारी संस्थांची माहिती तक्ता ८.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२१ गृहनिर्माण सहकारी संस्थांची माहिती

(दि.३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२०	२०२१	शेकडा बदल
संख्या (मोजक्या)	३,२५५	३,२०५	(-)१.५
सभासद (लाख)	३.१८	३.१५	(-)०.९
भाग भांडवल (₹ कोटी)	७०.१३	६९.८०	(-)०.५
गंगाजळी, राखीव व इतर निधी	५५.३७	५५.३७	०.०
ठेवींच्या पावत्या (₹ कोटी)	३५२.४१	३५१.१०	(-)०.२
कर्जे व गुंतवणूक उपलब्ध निधी (₹ कोटी)	४१५.२२	७०८.११	(-)१.७
नफ्यातील संस्था			
संख्या	२,७५२	२,९८५	(-)१.३
नफा (₹ कोटी)	१५.९२	१४.३०	(-)७.५
तोट्यातील संस्था			
संख्या	१,३०३	१,२२०	१.४
तोटा (₹ कोटी)	५८.१६	६१.११	५.१

आधार : अप्पर निबंधकांचा वार्षिक अहवाल, महाराष्ट्र राज्य

सहकारी पणन संस्था

८.२२ सहकारी पणन संस्थांची योजनाबद्ध विभागणी आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ मर्यादित ही शिखर संस्था असून जिल्हास्तरावर जिल्हा सहकारी पणन संस्था या सभासदांकडून प्राथमिक सहकारी पणन संस्था कार्यरत आहेत. सहकारी पणन संस्थांची माहिती तक्ता ८.२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२१ : सहकारी पतन संस्थांची माहिती

(देय/ मार्च रोजी)

तपशील	२०२०	२०२१*	शेकडा बदल
संख्या (संख्या)	१,३१५	१,३८४	५.१
सभासद (लाख)	०.७३	०.६१	-१६.४
भाग भांडवल (₹ कोटी)	१२.००	१.७०	-८६.३
गंगाजळी, राखीव व इतर निधी	२६.१६	२६.१६	०.०
ठेवींचे भांडवल (₹ कोटी)	८.६६	१.१५	-८७.४
ठेवी (₹ कोटी)			
(अ) सभासद	३,२०७	३,३८१	५.४
(ब) इतर	७८१	७१५	-८.८
(क) बिगर	११२	११८	५.३
(ड) एकत्रीकरणातील ठेवी	७०१	९७४	(-)७८.२
गुंतवणुकीची संख्या (संख्या)			
संख्या	२२८	२८८	२.६
रक्कम (₹ कोटी)	३,४८७	३,६१५	४.१
गुंतवणुकीचे संख्या (संख्या)			
संख्या	४२३	५७४	(-)१८.४
रक्कम (₹ कोटी)	२०२.२१	१९३.२१	३८.६

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य * अनंतिम

बिगर कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था

८.२४ दि.३१ मार्च २०२१ रोजी राज्यात ३१,०४९ बिगर कृषी पतपुरवठा करणाऱ्या सहकारी संस्था होत्या. त्यापैकी ६,९०८ नागरी सहकारी पतसंस्था, ९,२५५ नागरीतर पतपुरवठा सहकारी पतसंस्था व ४८८ नागरी सहकारी बँका होत्या. सुमारे १५ टक्के नागरी सहकारी बँका अवसायनात आहेत. बिगर कृषी सहकारी पतसंस्थांची माहिती तक्ता ८.२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२२ : बिगर कृषी सहकारी पतसंस्थांची माहिती

(देय/ मार्च रोजी

तपशील	२०२०	२०२१*	शेकडा बदल
संख्या (संख्या)	२०,८९३	२१,०४९	०.९
सभासद (लाख)	९८.९४	१०८.१५	(+)९.३
ठेवी (₹ कोटी)	१,१२,८१९	१,२१,३७०	(+)७.६
गंगाजळी (₹ कोटी)	१८,९१०	२१,०९४	(+)११.२
भाग भांडवल (₹ कोटी)	१२,३५६	१०,७४१	(-)१३.८
ठेवींचे भांडवल	६.१६	६.६४	८.१
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	१,८९,७०१	१,८८,८९०	(-)०.८
वितरीत कर्जे (₹ कोटी)	८९,२१९	८९,८२६	(+)०.७
येणे कर्जे (₹ कोटी)	७१,५१४	७१,२७१	(-)०.४
कर्जे वसूली (₹ कोटी)	१०,२३६	९,७८९	(-)४.६
थकीत कर्जे (₹ कोटी)	५८,८४७	५९,७९२	१.५
गुंतवणुकीचे रक्कम			
रक्कम	१५,१०७	१५,४४७	८.१
नफा (₹ कोटी)	१,५१९	१,७५२	१.८
गुंतवणुकीचे संख्या			
संख्या	६,८३६	६,९७१	२.१
नफा (₹ कोटी)	१,५१९	१,७५२	(+)८.८

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य * अनंतिम

इतर सहकारी संस्था

८.२५ दि.३१ मार्च २०२१ रोजी राज्यात ८,१५,७७१ सहकारी गृहनिर्माण संस्था असून त्यांची सभासद संख्या सुमारे ९३ लाख होती. तसेच १८,८६८ मत्स्य संकट सहकारी संस्था असून सभासद संख्या सुमारे ५.४८ लाख होती. एकूण १५२ नोंदणी कामगार सहकारी संस्था असून त्यांची सभासद संख्या ५९,८९३ होती.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी भूनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित

८.४६ महाराष्ट्र राज्य सहकारी भूनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित ही राज्यातील भूनिर्माण चळवळीला कार्यरत असलेली संस्था आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी भूनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित यांची माहिती तक्ता ८.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२४ महाराष्ट्र राज्य सहकारी भूनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादितची माहिती

(दिनांक मार्च ३१)

तपशील	२०२०	२०२१	शेवटच्या बदल
एकूण भाग भांडवल	५०,२५१	५०,२५१	शून्य
सदस्य संख्या (संख्या)	८७.११	१०.८५	१.६
अनुत्पादित कर्जे (टक्के)	१.४४	१.४४	०.०
थकीत कर्जे (टक्के)	४१.१८	४९.५५	(-)१.८
कर्जे वसूली (टक्के)	१.१०	५.४१	४१.२
एकूणात कर्जे (टक्के)	१८.५०	१८.६७	०.८

आधार: महाराष्ट्र राज्य सहकारी भूनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित

सहकारी ग्राहक संस्था

८.४७ महाराष्ट्र राज्य सहकारी ग्राहक महासंघ ही शिखर संस्था असून ती नियंत्रणाखाली कार्यरत असलेल्या ग्राहक चळवळीला कार्यक्षम नियंत्रण ठेवते. ही संस्था ग्राहक ग्राहक भांडारे सरकारी अनुदानाच्या प्रामाणिक ग्राहक चळवळीला चालना मिळावी म्हणून दि.१७ मार्च १९८१ रोजी राज्यात शिखर ग्राहक महासंघ/संस्थेची स्थापना केली. या ग्राहक ग्राहक भांडारे व १,४१८ प्राथमिक ग्राहक भांडारे सरकारी क्षेत्रात होती. ग्राहक महासंघ, ग्राहक व प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारांची माहिती तक्ता ८.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२५ ग्राहक महासंघ, ग्राहक व प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारांची माहिती

(दिनांक मार्च ३१)

तपशील	सहकारी ग्राहक महासंघ		सहकारी ग्राहक भांडार		प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडार	
	२०२०*	२०२१*	२०२०	२०२१*	२०२०	२०२१*
संख्या	१	१	१२०	१३१	१,४०१	१,४१०
सभासद (नग)	१,८५	१,८५	१,१८८	१,१५८	१२,१११	१२,०४६
भाग भांडवल (रु कोटी)	०.५१	०.५१	२०.१०	२०.१४	८०.१८	७४.२१
वैयक्तिक राज्य सहकारी	-	-	१.४४	१.५२	१.०८	१.८७
एकूणातील ग्राहक भांडारे						
ग्राहक	१	८	११	७१	१०१	१४६
नफा (रु कोटी)	१.५८	१२.३५	१२.१४	१४.०१	४०.११	४०.४१
तोट्यातील ग्राहक भांडारे						
ग्राहक	४	५	५०	५२	६११	६०१
तोटा (रु कोटी)	०.४८	०.१९	२.८४	२.८१	८७.११	१२.११

आधार: १) सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य * अनंतिम
२) महाराष्ट्र राज्य सहकारी ग्राहक संघ मर्या

परवानाधारक सावकार

८.४८ कृषी व बिगर कृषी परवानाधारक सावकारांनी सावकारीचे व्यवहार करण्यास राज्य शासनाने आयुक्तांची दिली आहे. यासाठी सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालयामार्फत परवाने दिले जातात. परवानाधारक सावकारांची माहिती तक्ता ८.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२६ सावकारांची माहिती

(दिनांक मार्च ३१)

तपशील	२०२०	२०२१	शेवटच्या बदल
सावकार (संख्या)	१२,१११	१२,०७१	(-)०.१
कर्जदार (संख्या)	९,१६,४८८	७,८८,७०१	१६.५
कायम कर्जाची कर्जे (रु कोटी)	६,२१५.३८	६,७५२.३५	४८.१

आधार: सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य

*****

परिशिष्ट ८.१

राज्यातील खनिजांचे उत्पादन

(उत्पादन: १०० टनात)
(मूल्य: ₹ लाखात)

अ. क्र.	खनिज पदार्थ	उत्पादन / मूल्य	१९५१[1]	१९७१[2]	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०२०-२१
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	गोटा	उत्पादन	३८.४	४४१	५.७०	११९	१.१८	१८०	७०
२	कोळसा	उत्पादन	८५१	२,०८५	५,७१०	१३,८४८	२८,७५१	४९,१४१	७८,४१४
		मूल्य	१.२६	७.४५	१.६८	७८.२४४	२.७८,१९३	५,०८,२७१	१,२२,५८०
३	क्रोमाईट	उत्पादन	१	३	३	–	०.६०	–	–
		मूल्य	१	५	५	–	८	–	–
४	कच्चे लोखंड	उत्पादन	३८१	४१३	१,४५१	१,४५	२१	१,०१८	१,२१८
		मूल्य	५१	६१	४५.४	१८.४	४१	७,१५.४	१७,४१०
५	चुनखडी	उत्पादन	५५	२२१	७१५	५,३१५	१०,८६१	१८,७४१	२१,५८२
		मूल्य	२	३३	१४३	१,१९८	५,२१३	१५,२४७	५५,५७१
६	कच्चे मॅगनीज	उत्पादन	१७१	२१८	२३१	२८१	३४३	५८१	१,०७१
		मूल्य	२०१	१७८	५५३	१,४१५	३,२८०	५,४४०१	१,५३,४११
७	सिलिमनाईट/सिलीमॅनाईट	उत्पादन	२	३	५	३	०.३०	–	–
		मूल्य	०.२१	०.४१	१	१	०.२१	–	–
८	मॉलिब्डेनाईट	उत्पादन	२.१	३०१	४१५	५.५१	१,०१७	२,४१२	४५३
		मूल्य	२	२१	१३०	४४१	१,७०५	४,५८५	३,४१०
९	झिरकोनाईट	उत्पादन	३	५	७०	१८	३५	७१	–
		मूल्य	०.३८	१	८	२०	८४५	७१	–
१०	सिलिमनाइट वीट	उत्पादन	५	२७	८१	१९०	१९८	३१७	–
		मूल्य	०.६४	१	१	८०	३१८	१,८१	–
११	व्हर्मीकुलाईट (जेवेइट)	उत्पादन	–	–	–	३	३	२८४	१
		मूल्य	–	–	–	–	३०	११,७५०	१०
१२	मोरोनाईट	उत्पादन	–	–	–	८५	८१	४१	–
		मूल्य	–	–	–	७१	६००	५८	–
१३	वनस्पती	उत्पादन	–	५	३३	१५	०.७०	१	१
		मूल्य	–	११	५३	८५	१	२४	३४
१४	इतर[3]	उत्पादन	–	४	५४१	११८	३०८	६०२.४	५०८
		मूल्य	–	०.१९	३०	१९९	७१	५,२५८	६,८२९

आधार:- (१) भूवैज्ञानिक आणि खनिकर्म संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नागपूर

(२) महाराष्ट्र गॅझेट, अर्थ व सांख्यिकी, महाराष्ट्र शासन, मुंबई (खनिज गॅझेटियर).

१. महाराष्ट्र वर्षपंजिका, खनिजांचा आढावा

२. कच्चे खनिज व वैशिष्ट्यपूर्ण खनिजांचे उत्पादन

परिशिष्ट ६.१

राज्यपालांद्वारे उद्घाटनांच्या महाराष्ट्रातील क्रमांकी
(वार्षिक उद्घाटन पाहणीवर आधारित)

(₹ कोटी)

क्रमांक (राज्यांच्या राष्ट्रीय अंतर्गतिक क्रमांकिकरण २०२८)	वर्ष	उद्घाटनांचे संख्या	स्थिर परिमाण	चालू परिमाण	आयातांचे वैशिष्ट्य	एकूण उत्पादन	आयातीत मूल्य	एकूण विनियोग	निव्वळ भूमध्यरेषा
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
(१) कापड, तयार वस्त्रे, इतरत्र	२०१८-१९	५४८	१,१०३	१,२११	८२	१८,०७४	१९,३८१	१७,१९८	७४१
	२०१९-२०	५१५	१,२७३	१,४९२	११	१५,८४४	१७,२१४	१२,७०१	१,५१४
(२) चर्म उत्पादने (४८)	२०१८-१९	३०	१	१	१	५	अल्प	२	१
	२०१९-२०	१९	१	अल्प	२	५	अल्प	१	१
(३) खनिज उत्पादनांचे या वर्गी (१०, ११)	२०१८-१९	१,७१२	४१,३१०	(-) १३५	१,८८१	३,१९,८४७	१,३५,५१२	१,३७,८४१	७५,१०७
	२०१९-२०	१,७१२	४४,०३४	१,५७१	१,७८३	१,८५,५१७	१,९७,१४३	१,५८,१४८	१४,४७१
(४) लाकूड उत्पादने (१२)	२०१८-१९	८१	१,५३७	११०	१८१	१,३५०	१,४१२	१,४१६	१,७१६
	२०१९-२०	८०	१,४१४	८१६	१७१	१,४१०	१,१११	१,५१४	१,५१८
(५) कागद (१३)	२०१८-१९	१,७१२	१५,०११	१,५१५	१,५०७	१८,४१८	१५,१४८	३१,०२५	१,७१८
	२०१९-२०	१,७१५	१५,४३१	(-) ७१४	१,५१२	३०,३८०	१९,१४५	२१,५११	२,१७०
(६) मुद्रण उत्पादने (१४)	२०१८-१९	१,०१७	३,२२१	२,१८१	१५७	१८,१४२	५,०५८	८,१३५	२,८८१
	२०१९-२०	१,०५१	१,७१५	२,४७१	१८८	१७,७०१	६,१११	५,१११	१,७०१
(७) पेट्रोलचे व पेट्रोलपासून	२०१८-१९	११८	१९१	१९८	५१	८१०	४९१	९५०	११८
उत्पादने (१५)	२०१९-२०	१७१	२०१	२८१	७१	१,०१५	५५५	८४१	२४१
(८) लाकूड व लाकडापासून उत्पादने	२०१८-१९	२२१	१,८८	१,१०१	५५	१,१८१	१,७०१	१,१११	२५८
आणि बुरूड (भरिमाल वगळून) (१६)	२०१९-२०	१११	१५१	२१८	२१	१,४०७	१,४११	१,४१४	१४१
(९) रसायने व रासायनांपासून उत्पादने (१७)	२०१८-१९	८८१	८,७०१	१,१७१	४११	१८,०१९	१५,१४८	१९,१४८	१,१४१
	२०१९-२०	८१८	८,८४८	१,१४१	४१४	१७,१४८	१८,१४८	१९,१४८	१,१४१
(१०) रबर, प्लास्टिक यांची उत्पादने	२०१८-१९	१४१	१९,७०१	१,८८१	१००	१,१९,०४१	७८,१८१	८५,०११	१०८,४११
(१८)	२०१९-२०	१४१	२०,१४१	१,९१८	१००	१,२१,१४८	८१,१४८	८८,१४८	१०८,१४८
(११) खनिज अधिष्ठित अन्नेतर उत्पादने (१९)	२०१८-१९	५,७१४	१७,१११	१५,०१५	१,४४१	४९,४१५	१७,४४१	४९,०११	८,१४५
	२०१९-२०	५,१४८	१८,८१८	१८,१११	१,१११	५०,४१८	१९,१५८	४४,५०१	८,०११
(१२) मूलधातू उद्योग (२०)	२०१८-१९	८१९	१,१४८	१,२४४	५१९	१७,४१८	८,४१८	१२,१११	१,४४४
	२०१९-२०	८१९	१०,८४४	१,४१८	१२६	१७,४८१	८,१४८	१२,१११	१,४४४
(१३) धातूंच्या वस्तू (२१)	२०१८-१९	१,२४५	१४,१११	१९,१४०	१,१४१	४१,१४८	१०,१४८	४१,१११	८,१४८
	२०१९-२०	१,२१८	१८,१४८	१९,१४८	१,१४१	४१,१४८	१०,१४८	४१,१११	८,१४८

(पुढे चालू)

পরিশিষ্ট ৫.২ (সমাপ্ত)

ক্রম (খাত ভেদে চলতি দায়িত্বশীল কার্যকাল বছর)	খাত	মজুদের স্তর	কিনে আনা	প্রক্রিয়া পরিবহন	অনুমানগত ক্ষয়	চূড়ান্ত মজুদ	প্রাক্কলিত মান	চূড়ান্ত দৈর্ঘ্যতা	নিরাপত্তা মূলধনটুকু
(১)	(২)	(৩)	(৪)	(৫)	(৬)	(৭)	(৮)	(৯)	(১০)
(১ক)	চলতি মজুদ অনুযায়ী ঢালাইয়ে	৯৫৯৮৫	৪,১৪৯	৭১,৯৭৮	৭,৯৪৫	৫,৫৫৩	৭৪,৭৫৯	৪৭,৪৬৭	৫,৭৬৪
	মোট ৪ মৌসুমকাল অনুযায়ী (১৭)	৯৭৫-৭৭	৪,৫৮০	৭৯,৩৫৫	৫,৫৪৭	৪,৭৭৭	৭৪,৫৮৯	৪৭,৯৭৫	৫,৭৫৭
(১ঘ)	জৈবসার, বিদ্যুৎ প্রাপ্তি	৯৫৯৯৫	৪৭১	৫,৪৯৮	৪,৪৪৫	৭৯৩	৯০,৬৭৫	৭৭,৮৯৮	৫,৭৯৫
	মাটিপরীক্ষণ ঢালাইয়ে (১৪)	৯৭৫-৭৭	৪৯৫	৪,৫৭১	৪,৪৭৯	৭৯৩	৯৫,৫৯৭	৪৫,৮৭৮	৪,৪৭১
(১৫)	বিদ্যুৎ ঢালাই (১৯)	৯৫৯৯৫	৫,৭৭৩	৯৯,৪৭৫	৯,৯৭৫	৪,৪৭৭	৯৫,৭৭৭	৯৫,৭৭৭	৭,৯৭৯
		৯৯৫-৭৭	৫,৪৭৭	৭৫,৭৭১	৫,৫৯৯	৭,৯৫৫	৯৯,৫৫৭	৪৭,৭৭৭	৪,৭৯৪
(১৭)	মোট ৪ মৌসুমকাল (কৃষক কার্যকর সরকারি, মাত্র ৪ মৌসুমকালের পুরনো প্রাপ্তি ঢালাইয়ে (৮,৫১)	৯৫৯৯৫	৫,৫৮০	৭৫,৭৮০	৭৭,৫৫৫	৫,৫৫৪	৯৫,৭৭৮	৯৫,৫৮৯	৭৫,৭৯৫
		৯৯৫-৭৭	৫,৭৭৯	৯৫,৮৭৯	৭৯,৭৭৭	৪৯,৫৫	৯৭,৫৭৫	৫৯,৭৭৭	৭৭,৭৭৫
(১৮)	মাটির ঢালাই, টুকরো ও	৯৫৯৯৫	৫,৫৭৫	৯৯,৭৭৮	৯,৫৭৯	৫,৭৭৫	৯৭,৫৭৫	৫৯,৫৭৫	৭৫,৯৭৫
	মিশ্র টুকরো (২১)	৯৯৫-৭৭	৫,৫৯৮	৫৯,৭৭৫	৭৫,৫৯৮	৫,৫৫৭	৯৫,৭৭৮	৭৫,৭৭৯	৭৫,৭৭৫
(১৯)	দ্রুত পরীক্ষণ ঢালাই (১৮)	৯৫৯৯৫	৭৫৫	৫,৭৭৭	৫,৫৫৭	৭৭৫	৫৭,৫৭৫	৭৫,৫৭৫	৫,৭৭৭
		৯৯৫-৭৭	৫৫৭	৫,৫৫১	৭,৫৫৭	৫,৫৫৭	৯৯,৫৫৭	৫৫,৫৭৭	৫,৭৭৯
(২১)	ঘনিষ্ঠ ঢালাইয়ে ও দ্রুত	৯৫৯৯৫	৫,৯৯৯	৫,৯৭৭	৭৭,৯৯৯	৫,৫৫৫	৫৫,৭৭৫	৫৫,৯৭৭	৫,৭৭৯
	অনুমোদন(২১,২১)	৯৯৫-৭৭	৫,৫৫৫	৫,৫৫৭	৭,৭৭১	৫,৭৭৯	৫৫,৭৭৯	৫৫,৫৭৭	৫,৭৫৫
(২২)	দ্রুত (ঢালাইয়ে অনুমোদিত পরিমাণ ও মিশ্রণের প্রকৃতি অনুযায়ী, অনুমোদন পুনর্বার, ঢালাইপূর্ব অংশ, দ্রুত ঢালাই) (৫৫,৭৫, ক্রম)	৯৫৯৯৫	৫,৫৫৭	৯৯,৭৭৭	(১) ৭৭৭	৪৭৭	৯৯,৫৭৭	৪,৭৭৫	৭৫,৯৭৫	৪,৭৭৭
		৯৯৫-৭৭	৫,৭৭৭	৫৫,৫৫৫	৫৫৭	৫,৭৭৫	৫৭,৭৭৫	৫,৫৭৭	৭৫,৫৫৫	৭,৫৭৯
	মজুদ	৯৫৯৯-৭৫	৭৫,৭৭৯	৯৭৫,৫৫১	৫৭৫,৭৭৭	৭৫,৭৭৭	৭৭,৭৭,৫৭৫	৪,৭৫,৫৭৭	৫,৫৫,৭৫৫	৫৭৫,৭৭৫
		৯৯৫-৭৭	৭৭,৫৫৫	৫,৫৫,৫৫১	৫,৭৭,৯৫৫	৭৫,৫৫৫	৫৯,৯৫,৯৫৭	৫,৫৭,৫৫৯	৫,৭৫,৭৭৫	৫৭৫,৭৭৫

এখানে: অধিক মজুদ সরবরাহ, মজুদের প্রাক্কলিতকৃত কার্যকাল, কৌশল প্রয়োজন

परिशिष्ट ८.१

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक

(आधारभूत वर्ष २०११-१२=१००)

अ.क्र.	वस्तू	भार	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२**
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
i	सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	१११.०	१२५.१	१३०.१	१२९.०	१३८.१	१५६.७
ii	खाणकाम	१४.३७	१०१.५	१०४.१	१०७.१	१०१.६	१०१.०	१०७.४
iii	कारखानेनिर्माण	७७.४१	११२.०	१२६.६	१३१.५	१२९.६	१३७.२	१५८.५
	उद्योग गट							
१	अन्न उत्पादने	५.३०	९८.१	१०८.३	११२.३	११६.०	१२०.४	१३१.६
२	पेय	१.०४	१०१.३	१०५.४	१०९.२	१०६.४	९८.१	८४.१
३	तंबाखू उत्पादने	०.८०	१३५.१	१५.१	१४.२	१५.४	८१.८	८५.८
४	कापड उत्पादने	५.१९	१२०.४	१२०.१	१३८.०	१३५.०	९१.१	१२०.३
५	वस्त्रप्रावरणे	३.१२	१५१.०	१३०.५	१५.४३	१५.४६	१०८.४	१२०.०
६	चामडे व संबंधित उत्पादने	०.५०	१२२.३	१२३.१	१२५.०	१२९.०	१०८.३	१०८.५
७	लाकूड व लाकडाची उत्पादने आणि बुरुड (चटया, टोपल्या), लाकडापासून बनविलेल्या व बुरुडच्या वस्तूंच्या	०.१९	९३.१	९२.४	१०५.१	११३.८	९१.५	१०१.७
८	कागद आणि कागदाची उत्पादने	०.८०	११४.०	१०८.१	१०४.१	९०.८	९९.३	८१.७
९	छपाई व पूर्वित माध्यमांचे पुनरुत्पादन	०.३८	१०६.०	९९.७	९०.३	९०.७	९५.३	७०.२
१०	कोळसा आणि खनिज पेट्रोलियम उत्पादने	११.७७	११९.१	१२३.५	१२६.७	१२६.७	११४.१	१४८.१
११	रसायने व रासायनिक उत्पादने	७.८७	११९.५	११८.१	११९.०	११८.५	११३.०	१२०.९
१२	औषधे, वैद्यकीय रसायने व वनौषधी उत्पादने	४.१८	१०९.३	२१२.१	२१५.५	२१५.२	२१८.७	२२७.९
१३	रबर आणि प्लास्टिक उत्पादने	२.४१	१३०.५	१४०.३	१४८.०	१४०.०	९६.३	१०३.५
१४	इतर अन्यत्र वर्गीकृत उत्पादने	४.०९	१०१.९	११३.९	१२१.६	११८.३	१०५.७	११२.५
१५	मूलभूत धातू	१२.८०	१३०.३	१४८.०	१४९.३	१५९.१	१४९.८	१७९.३
१६	धातूपासून बनविलेली उत्पादने; यंत्र व साधनी खेरीजून	२.१५	१०५.५	१०७.१	१०९.३	९०.३	७८.२	८४.३
१७	संगणक, विद्युत आणि अभिदेशन उत्पादने	६.५७	१२९.७	१४८.५	१४८.०	१५१.०	१४९.०	१६८.७
१८	विद्युत यंत्रणे	३.००	१२३.६	१०७.४	९१.१	१०५.२	९३.३	१०७.४
१९	यंत्रे व संयंत्रसामग्री, इतरत्र वर्गीकृत नसलेले	४.४०	११.४१	१०५.५	१२६.४	१०७.०	९२.५	९९.८
२०	मोटार वाहने, ट्रेलर्स आणि सेमीट्रेलर्स	५.८९	१०१.०	११.४५	१२९.०	१०७.२	८१.१	९१.६
२१	इतर वाहतूक साधने	३.४८	११०.५	१३३.१	१४५.०	१३९.६	१२९.०	१२९.१
२२	फर्निचर	०.९३	१०६.३	१९९.६	२१२.६	१९०.६	१४२.२	१६३.२
२३	इतर उत्पादनेनोंदणी	०.९४	१२५.६	१०६.२	९२.८	८१.३	६२.९	९०.०
IV	खोदण	७.९९	१४१.६	१४१.१	१५६.९	१५८.४	१५७.६	१४९.३

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

** तात्पुरती आकडेवारी या दिनांकास उपलब्ध असलेली

परिशिष्ट ६.४

राज्यातील सहकारी संस्थांचा तपशील

बाब	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०१६-१७	२०१९-२०	२०२०-२१*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१. सहकारी संस्थांची संख्या								
(१) शिक्षण व अध्यासन सुविधा व विपणन सुविधा वगळलेल्या	२१	३१	३४	३७	३७	३३	३३	३३
(२) प्राथमिक सुविधा पतपुरवठा	२८,४८१	३८,५७७	४१,५३५	३८,५५१	३१,४६१	३८,७४७	३८,७४४	३८,८१७
(३) बिगर-सुविधा पतपुरवठा	२,१४७	५,७०७	११,२११	१२,८१७	१३,४३७	१४,८२३	१४,८२३	१४,०४१
(४) गणन संस्था	४८०	५१३	५४१	६,१५५	६,०१९	६,२४७	६,२७५	६,३८७
(५) सभासद व्यक्तिगत प्राप्तकर[१]	६,८१८	१४,४२८	२८,९५७	४१,५७४	४८,८४४	५५,८७५	४९,६४१	४४,४४८
(६) सामाजिक संस्था व इतर सहकारी संस्था[२]	११,१४७	१४,१११	४१,८४४	७५,३४१	१,२८,४८१	१,४८,३५५	१,४६,३५५	१,४८,५५८
एकूण	४२,५१७	६०,७४७	१,०४,६२०	१,२८,७१६	१,२४,३०६	१,०९,४१४	१,२६,१५१	१,२७,३५५
२. सभासदांची संख्या (०००)								
(१) शिक्षण व अध्यासन सुविधा व विपणन सुविधा पतपुरवठा[३]	४०	१,०१४	१,४८५	१,३७१	२,४७	३१६	२१९	२१२
(२) प्राथमिक सुविधा पतपुरवठा	१,७१४	५,४१६	७,१४१	१०,१५५	१५,०७१	१५,२४७	१५,३६०	१५,०६३
(३) बिगर-सुविधा पतपुरवठा	२,४१८	३,७५१	९,१०१	१८,४८७	२१,१६८	२४,६४१	२८,१६१	२७,८५
(४) गणन संख्या	२८१	४७१	७४५	८१७	१,२२७	१,०१८	१,०१८	१,०१२
(५) सभासद व्यक्तिगत प्राप्तकर	१०१	२,१२४	३,१७४	३,४१९	८,०१०	९,२७८	९,०४१	९,४८१
(६) सामाजिक संस्था व इतर सहकारी संस्था	१,०४८	१,४१९	३,४५१	५,८८०	३,८०१	३,४१२	३,३३०	३,९१७
एकूण	८,५८१	१४,७८९	२३,१०१	४३,०२२	५३,०१२	५९,४२४	५७,४४७	५७,५१६
३. खेळते भांडवल (₹ कोटी)								
(१) शिक्षण व अध्यासन सुविधा व विपणन सुविधा पतपुरवठा	४१२	१,८३१	८,८०९	११,२९७	८९,७१९	१,४१,३१८	१,४९,४२७	१,४८,५७८
(२) प्राथमिक सुविधा पतपुरवठा	१,४१	५१७	१,८५१	३,१८८	१८,१८७	३०,८३६	३६,८८६	३९,८०१
(३) बिगर-सुविधा पतपुरवठा	१७८	१,३०१	७,५०८	१९,८८७	१,१९,४१४	१,४४,०१९	१,४८,०१९	१,८८,१४८
(४) गणन संख्या	३१	१८८	२७४	१,५१८	१,३००	१,५१०	१,९१२	१,१५३
(५) सभासद व्यक्तिगत प्राप्तकर	२१९	१,०३१	४,५८८	१३,२८८	२८,७५१	४१,४५१	४९,९१८	४१,१८४
(६) सामाजिक संस्था व इतर सहकारी संस्था	४५७	४१९	१,१९१	३,४१२	४८१७	७,०४१	८,८५३	८,५३९
एकूण	१,४८१	५,१९०	१४,१८४	३,३८,४४०	१,४८,४३४	१,५७,४४२	१,९४,४०१	१,३०,१९६
४. स्थूल कर्ज (₹ कोटी)								
(१) शिक्षण व अध्यासन सुविधा व विपणन सुविधा पतपुरवठा	३५१	१,५३८	९,८८५	२८,७०९	५४,४१०	५९,४१०	६५,९९२	६९,८५१
(२) प्राथमिक सुविधा पतपुरवठा	११९	४१०	८००	१,७१४	८,०६०	१३,०१३	१९,८१९	१५,३८१
(३) बिगर सुविधा पतपुरवठा	१०४	१,२२१	५,१४८	१९,१५८	४१,१००	८१,२१९	८१,८१९	८१,८२५
(४) गणन संख्या	१	१	८	१८	११	१	४	१
(५) सभासद व्यक्तिगत प्राप्तकर	१	११	१७	७१	२,०५३	२,९७०	२,४१९	२,१९१
(६) सामाजिक संस्था व इतर सहकारी संस्था	४	११	६०	२१५	४१५	७०१	११९	२१८
एकूण	१,०१८	५,२३४	१५,२४८	४९,०१७	१,०८,७८१	१,५७,७८१	१,९०,७४१	१,९५,४४७

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ६.४ (समाप्त)

वर्ष	२००१-०१	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५	२००५-०६	२००६-०७	२००७-०८	२००८-०९
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
५. ग्रेच्युटी फण्ड (रु. करोडमा)								
(१) शिक्षक र गैरशिक्षक कर्मचारी कर्मचारी र क्रियाकलाप-कर्मचारी योजनाहरू	४७८	६,१६७	५,८८१	३६,३७०	४६,३८५	७०,८८१	७८,४१६	८४,१५८
(२) प्राथमिक कर्मचारी योजनाहरू	२८४	३८४	१,३१०	५,३७८	१२,०१४	१३,८२३	१४,५१२	१६,८१०
(३) क्रियाकलाप-कर्मचारी योजनाहरू	१०५	७१८	१,५१४	३५,१०८	४४,८१२	६१,८५५	७२,२१०	७८,२७१
(४) योगदान योजनाहरू	२	४	६	१८१	५,०१२	२४	२६	२६
(५) योगदान रहितका कर्मचारी	६	३०	४१	२१६	३,७१४	४,०१६	५,७०६	६,७१२
(६) प्राथमिक शिक्षा र क्षेत्र स्वयम्सेवी संस्था	८	३५	१९१	३,८१९	८१४	७६४	४८१	४१२
जम्मा	८८१	२,९१८	९१,०९२	९७,४०९	१,११,८९२	१,५८,९१८	१,७०,१७८	१,७४,५९१
६. प्राथमिक तथा माध्यमिक शिक्षकको सञ्चय (रु. करोडमा)								
(१) शिक्षक र गैरशिक्षक कर्मचारी र क्रियाकलाप-कर्मचारी योजनाहरू	लागू भएको छैन	लागू भएको छैन	लागू भएको छैन	लागू भएको छैन	लागू भएको छैन	लागू भएको छैन	लागू भएको छैन	लागू भएको छैन
(२) प्राथमिक कर्मचारी योजनाहरू	५१	१७५	२३१	६,०१२	५१२	८०४	८२०	८१२
(३) क्रियाकलाप-कर्मचारी योजनाहरू	३	१०	–	३८	७१	–	लागू भएको छैन	लागू भएको छैन
(४) योगदान योजनाहरू	४२	१७१	२,३०१	३,१०५	३,३१८	५,७८२	५,४८१	५,४८५
(५) योगदान रहितका कर्मचारी योजनाहरू	९१	१,०१८	३,४१०	५,४९६	४८,१२२	४३,८१९	२०,५५२	२३,९१९
(६) प्राथमिक शिक्षा र क्षेत्र स्वयम्सेवी संस्था	११	१८०	९३०	१,५८८	४,०७९	५,९१९	६,२४२	७,५१९
जम्मा	५३१	५,३०९	९,९३८	१९,२२१	५५,४५५	५८,५८१	३५,५३४	३९,८०९

आधार : शिक्षक आयुक्त र गैरशिक्षक कर्मचारी संञ्चय कार्यालय, सानोठिमी, भक्तपुर । -लाखमा लागू – लागू नभई

टिप : (१) २०७०-७१ सम्मको आयव्ययको लागि अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान लागू भएको छ ।

१ यस प्राथमिक कर्मचारी व्यवस्थापन प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा ऐन, २०७५ को दफा ३ बमोजिम गठन भएको हो ।

२ पुनरावलोकन गरिएको ।

@ २०७०-७१ मा कर्मचारी सञ्चय कोषमा रहेको शिक्षक कर्मचारी सञ्चयकोष (शिक्षक कर्मचारी सञ्चय कोष) र प्राथमिक शिक्षा कर्मचारी संञ्चय कोषलाई गाभिएको छ ।

१

पायाभूत सुविधा

९. पायाभूत सुविधा

९.१ औद्योगीकीकरण व शहरी भागचे गरजा प्रभाव पडणाऱ्या क्षेत्रांचे नियोजनासाठी गुणवत्ता सुधारण्याच्या दृष्टीकोन आर्थिक साहित्य वाढत्य देणारा. भौतिक पायाभूत सुविधांमध्ये प्रामुख्याने ऊर्जा, वाहतूक व संदेशवहन यांचा समावेश होतो. शैक्षणिक उपलब्धता व गुणवत्तापूर्ण दृष्टया वाढणे उत्कृष्ट कामगिरी करणाऱ्या राज्यांमध्ये महाराष्ट्र हे एक आहे. रस्ते, रेल्वे, वाहतूक, हवाई मार्ग आणि उत्कृष्ट दूरसंचार प्रणाली यांनी राज्य उत्तमरीत्या जोडलेले आहे.

ऊर्जा

९.२ औद्योगीकीकरण, शहरीकरण आणि जीवन जोडणाऱ्या सेवांमध्ये राज्यामध्ये एक राज्य असल्याने राज्यातील वीजेची मागणी वेगाने वाढत आहे. वाढत्या वीज मागणीची पूर्तता करण्यास राज्य शासनाने प्राधान्य दिले आहे. 'महाराष्ट्र विजवितरण', विकासाचे शासकीय आणि नाविन्यपूर्ण ऊर्जा उपलब्ध करून देणे हे शासन विकास धोरणांची एक भाग आहे. स्वच्छ ऊर्जेचा वापर वेगाने होत आहे. तसेच ऊर्जेच्या वापरात कार्यक्षमता प्राप्त करण्यासाठी राज्य विजितरण संस्थानाचा सक्रियतेचा वापर केला आहे.

वीज

९.३ विजेची उपलब्धता व वीज निर्मिती यामध्ये गेल्या काही वर्षांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली असून वीजेची राज्याचा प्रादेशिक विकास झाला आहे. पारंपरिक आणि नवीकरणीय स्रोतांद्वारे वीज निर्मिती केली जाते. कोळसा, लिग्नाइट, नाम्बे तेल आणि गैसीय वायू हे वीज निर्मितीचे पारंपरिक स्रोत आहेत.

स्थापित क्षमता

९.३.१ दि.३१ मार्च २०२१ रोजी राज्यातील वीज निर्मितीची एकूण स्थापित क्षमता ४९,९७० मेगावॉट असून त्यात खाजगी क्षेत्राचा हिस्सा ५१.८ टक्के, सार्वजनिक क्षेत्राचा ३८.७ टक्के आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी प्रकल्पाचा (उत्पादीत एक दीर्घ टोनेज पर्यंतचा) ९.५ टक्के हिस्सा होता. खाजगी क्षेत्रातील विजेच्या स्थापित क्षमतेत प्रामुख्याने ऊर्जेचा ४०.३ टक्के हिस्सा होता. वीज निर्मितीच्या आर्थिक क्षमतेमध्ये देशात राज्याचा क्रमांक (११.२ टक्के) हिस्सा आहे. खालीलप्रमाणे स्थापित क्षमता तक्ता ९.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१ : क्षेत्रनिहाय स्थापित क्षमता

(मेगावॉट)

तपशील	३१ मार्च रोजी			३१ डिसेंबर २०२१ रोजी	२०२१ मध्ये २०२० च्या तुलनेत वाढलेला दर
	२०१९	२०२०	२०२१		
राज्यात	१९,७२९	१९,९४०	१९,१०२	१९,२९१	०.७
औष्णिक	१२,०१९	१२,१७८	१२,१७८	१२,०६३	०.०
नवीकरणीय	५,७५९	५,५८८	५,८१९	५,२२९	२.७
जलविद्युत	२,०३१	२,०३१	२,०३१	२,०३१	०.०
गैसीय वायूद्वारा	२,०१९	२,०१९	२,०१९	२,०१९	०.०
केंद्रीय क्षेत्रासहित राज्य	७,७५४	७,८१९	७,९४४	७,९४९	१.४

स्रोत : महावितरण, महाजनको, केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, ऊर्जा मंत्रालय, भारत सरकार, महाराष्ट्र ऊर्जा विकास संस्था

९.३.१ राज्यातील खाण निगमेतरची एकूण क्रयशील क्षमता सन २०२०-२१ मध्ये ७५१ पोलादी मजल सन २०१७-१८ मध्ये ४४,१०१ मेगावॉट इतकी झाली व याकालावधीत वार्षिक वृद्धिदर २.७ टक्के होता. अभियांत्रिकी उद्योगसमूह खाण निगमेतरची व्यापित क्षमता मागील काही वर्षांकालावधीत लक्षणीयरीत्या अस्थिर स्वरूपाची राहिली. याकालावधीत उच्चतम क्षमतेमध्ये झालेली ४२.२ टक्के हिस्सा आहे. त्यानंतर खनिजसमूह उच्च खनिजसमूह खाण निगमेतरच्या व्यापित क्षमतेमध्ये राज्याचा हिस्सा अनुक्रमाने ११.१ टक्के याप्रमाणात वार्षिक वृद्धिदरासह लक्षणीय वाढ झाली असल्याचे निदर्शनास येते (सन २०१८-१९ मध्ये ३,४७८ पोलादी ते सन २०२०-२१ मध्ये १,८४६ पोलादी).

आकृती ९.२ : राज्यातील व्यापित क्षमतेचा क्रमवारी वार

खाण निगमेतरी

९.३.२ राज्यात सन २०२०-२१ मध्ये ६,१५,८८० दशलक्ष घनमीटर खाण निगमेतरी क्षमतेचे व मंजूर प्रकल्पांतून ३३,६११ दशलक्ष घनमीटर खाण उत्खनन क्षमतेचे. सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर २०२० राज्यात १५,४३० दशलक्ष घनमीटर खाण निगमेतरी क्षमतेचे. राज्यात सन २०२०-२१ मध्ये क्षमतेच्या खाण निगमेतरच्या खनिजांचे खनिज आणि खनिजेतर-खनिजांचे याप्रमाणे हिस्सा अनुक्रमे ५४.२ टक्के, ४२.६ टक्के आणि ३.२ टक्के होता. खनिजेतर खाण निगमेतरी संख्या १.१ पटींनी वाढले.

आकृती ९.३ : राज्यातील खनिजांचा खाण निगमेतरी

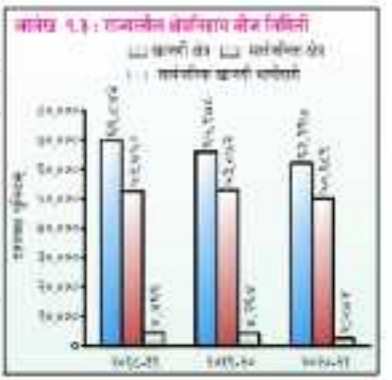

तक्ता ९.२ खनिजांचा खाण निगमेतरी

(दशलक्ष घनमीटर)

खनिज	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*	२०२१-२२ मध्ये २०१९-२० च्या तुलनेत टक्केवारी बदल
लघुखनिजेतर	३,२७,०५१	३,२३,९२८	३,१५,०८०	३५,४७०	(-)२.७
औद्योगिक	१८,७२०	१५,४८०	८७,९१०	४१,२२०	(-)४.१
गौणखनिज बांधकाम	८,४५१	८,९११	५,९४४	४,८२०	(-)१५.४
धातुकाम	५,३८०	६,३०४	५,५१३	४,४५०	(-)८.४
लघुखनिजेतर[1]	१४५००	१३,७५१	१५,८१३	१३,६०९	१५.८
खनिज क्षेत्रकाचून उत्खनन	३४,२५८	३४,६८८	३९,९१९	२९,७३९	४.६

टीप : १ मुंबई-१ जिल्ह्याचा समावेश. २ सांख्यिक विवरणे. * तिमाहीनुसार.

स्रोत : खनिजेतरी, खनिजसमूह, पेट्रोल विद्युत दळणवळण, राज्य सरकार कार्यालय, जनगणना इत्यादीकडून मुद्रित माहिती.

१.३४ राज्यातील वीज निर्मिती सन २०१०-११ मध्ये ३,२५८ दशलक्ष युनिट्सवरून सन २०१७-१८ मध्ये ६,१५,७८० दशलक्ष युनिट झाली व सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ९.१ टक्के होता. औष्णिक ऊर्जानिर्मिती वीज निर्मिती सन २०१०-११ मध्ये २,१०३ दशलक्ष युनिट असून सन २०१७-१८ मध्ये ८७,६१८ दशलक्ष युनिट झाली.

वीज खरेदी

१.३५ सन २०१७-१८ मध्ये महावितरणने खरेदी केलेल्या विजेचा सरासरी दर ₹ ४.५८ आणि सेवादने खरेदी केलेल्या विजेचा सरासरी दर ₹ ५.८१ होता. महावितरण आणि सेवा यांनी खरेदी केलेल्या विजेचा तपशील तक्ता १.३ मध्ये दिला आहे.

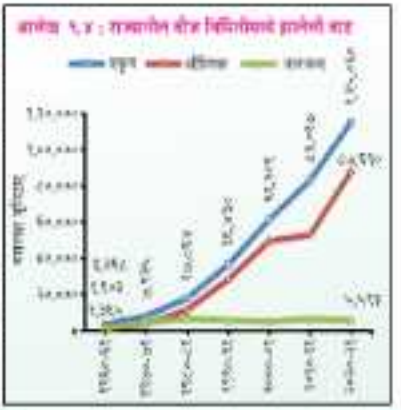

तक्ता १.३ महावितरण आणि सेवा यांनी खरेदी केलेली वीज

वर्ष	महावितरण		सेवा	
	खरेदी केलेली वीज (दशलक्ष युनिट)	एकूण किंमत (₹ कोटी)	खरेदी केलेली वीज (दशलक्ष युनिट)	एकूण किंमत (₹ कोटी)
२०१६-१७	१,४३,०४१	६६,७७५	४,७९१	२,४४९
२०१७-१८	१,४२,४१४	६१,०७५	३,९२४	२,२८३
२०१८-१९*	१,०४,५०४	४८,२३०	२,१४५	१,८१९

आधार : महावितरण, सेवा * तात्पुरती

विजेचा आयात

१.३६ राज्यात सन २०१७-१८ मध्ये विजेचा एकूण वापर १,१४,३९१ दशलक्ष युनिट होता. राज्यातील विजेचा प्रादेशिक वापर औद्योगिक श्रेणीचा (३०.४ टक्के) तर त्या खालोखाल कृषि श्रेणीचा (१७.२ टक्के) आणि घरगुती श्रेणीचा (१४.२ टक्के) होता. श्रेणीनिहाय विजेचा वापर तक्ता १.४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १.४ श्रेणीनिहाय विजेचा वापर

(दशलक्ष युनिट्स)

श्रेणी	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*	२०२०-२१ मध्ये २०१९-२० च्या तुलनेत घोषणा झाला
औद्योगिक	३८,२७९	४९,५२४	४४,८०१	३४,९२५	(-)२१.२
कृषि	३३,०२२	२९,३१५	३३,९२४	२३,३१३	१३.५
घरगुती	२९,६७९	२९,२४१	२५,२२९	२०,६९८	९.२
वाणिज्यिक	१३,०८०	१२,९११	९,७९५	८,४२९	(-)२७.५
सार्वजनिक सेवांची	६,४१५	६,४८८	५,०९०	४,२१८	(-)१७.१
पथदिवे	६८१	६८५	१४५	११०	(-)८४.०
इतर	८२६	९०४	७८१	३,५५१	(-)१२.८
एकूण	१,१४,३९१	१,१५,४३६	१,०४,६११	९१,५६३	(-)२०.९

@ वाणिज्यिक विजेवरील ७ टक्के एलबीटी समाविष्ट * तात्पुरती

आधार : महावितरण, सेवा तसेच पोकळ कर मर्या. अदानी ट्रान्समिशन (मुंबई) मर्या

१.३७ राज्यातील विजेचा वापर सन २०१०-११ मध्ये १,७१० दशलक्ष युनिटवरून सन २०१७-१८ मध्ये ३,१५,६११ दशलक्ष युनिट झाला व सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ९.१ टक्के होता. विजेच्या वापराबाबत सन २०१०-११ साठीच्या (१५ दशलक्ष युनिट) सन २०१७-१८ मधील (३३,९१४ दशलक्ष युनिट) प्रादेशिक साह कृषि श्रेणीत झालेली लक्षणीय निरंतरता पहा.

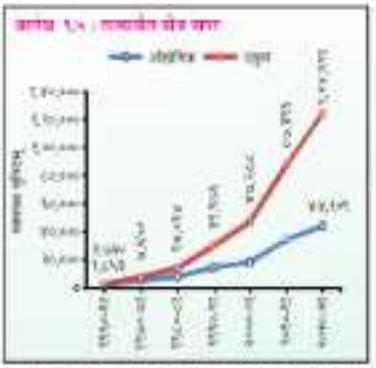

१.३८ विभेदचा राज्यांतर्गत आणि मालमत्तांतर वाढीचे अलिकडचे कल दर्शवितो. ज्यामध्ये मालमत्ता, कौशल निर्मितीसाठी, ओपेक्षित विभेदचा मापन आणि विभेदचा वाढीचे अलिकडचे मापन या उद्देशांची माहितीचा पद्धतीवार १.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १.३: विभेदचा वाढीचे अलिकडचे मापन

(गुणांमध्ये)

क्षेत्र	२०१८-१९		२०१९-२०		२०२०-२१*	
	मालमत्ता	मापन	मालमत्ता	मापन	मालमत्ता	मापन
सर्व	१,०८१.६	७८४.१	१,०९१.३	७८१.७	१,०७७.३	७७८.५
पायाभूत	१७६.१	७४.६	१७५.८	७४.६	७६.०	९५.३
औद्योगिक	४१९.५	२७१.१	४७८.८	२५५.५	४५५.८	२३४.१
सुविधा	२७७.१	१८०.९	२९४.१	१८६.९	२७९.७	१८६.३
इतरांचे	२३१.८	१९९.०	२३८.५	२२९.७	२३१.९	२३१.१

आधार: केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, महाविद्युत, सह. उद्योग संस्था व. लघु., आकडे हाताळणीमुळे चुकू शकतात

* अंदाजित

विभेदची मागणी व पुरवठा

१.३९ आपला राहू, पायाभूत व मिलाप मालमत्तांतर पुढाकार आणि उत्तम संबंधांमध्ये आवश्यक राज्यांचे संतोषचा विविध उपलब्धतेमार्गांमुळे शीघ्र पुरवठ्याचा सुरुवात झाली आहे. विभेदच्या व्यवहारी कमाल मागणीच्या सुसंगत वाढीत याचे वर्णन शीघ्र पुरवठा आणि उत्तम व्यवहारचे विद्युत आले. व्यवहारी कमाल मागणीच्या बंधी विभेदचा पुरवठा तक्ता १.४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १.४: मागणी कमाल मागणीच्या बंधी विभेदचा पुरवठा

(गीगावॉट)

वर्ष	व्यवहारी कमाल मागणी	पुरवठा	तफावत
२०१८-१९	१८.७८८	१९,८१४	१.०२६
२०१९-२०	१९.३०१	२१,७७१	२.४६८
२०२०-२१	१९.३५७	२१,८८१	२.५२१
२०२१-२२*	१८.८४४	२०.३०९	१.४६५

आधार: व्यवहारिकता

* अंदाजित

पालेषण व वितरणाचे पायाभूत जाळे

१.३१० पालेषण व वितरणाच्या पायाभूत मालमत्तांची पुढाकार ही मालमत्तांची दक्षिण मजबूत स्थान आणि पुरवठ राज्य उपकेंद्रांचे आधुनिकीकरण, ऊर्जेचे मोठ्या प्रदर्शनी, आणखीकरण भार आवश्यकता पुरवठ व कमी दाबाच्या दक्षिणेकडील भार आणीकरण यांद्वारे पुरवठा कार्य करणे, पर्याप्त उपकेंद्रे उभारणे व कार्यान्वित करणे यावर योजनांतर्गत विशेष लक्षित असते. उपलब्ध कार्यांचा समावेश आहे.

१.३११ आणि उच्च दाब वाहिन्यांचे संवर्धन आणि आणि उच्च दाब उपकेंद्रांचे स्थापित यात्रांतील महत्त्वाचेपण १४ कुशल आणला आहेत. हे कुशल हाय रेझोल्यूशन, नर्पण क्लिनर व थर्मोव्हिजन कॅमेरा आणि मोबाईल सॅनोड्रॉड पुढाकार आहेत. आणि उच्च दाब वाहिन्यांचे, टॉवर लोकेशनिंग आणि हार्डवेअर रिटोरिंगसाठी महत्त्वपूर्ण विद्युत व यंत्रांचे टॉप पलिकेशनच्या दक्षिणालोकांसाठी मोठ्या प्रमाणात आपली जात आहेत. कुशल यात्रांमुळे आणि उच्च दाबाच्या वाहिन्यांचे व उपकेंद्रांचे प्रवेशन जिल्ह्यात संदर्भात कमाल आपुलकीने करता येते. यामुळे आणि उच्च दाब वाहिन्यांचे आणीन उपकेंद्रे करणेत यांनी संबंधित पुरवेशयांचा आणण्यात यशस्वी होते.

९.३.१२ महाविस्तरणचे ४९,१६६ दशलक्ष किलोवॅट तासचे व ९१४ दशलक्षचे पीक प्रति २०१०-११ साठीचे पारेषण क्षमता सुमारे २,३०,२४५ मेगा व्होल्ट अॅम्पिअर (एमव्हीए) होती. यात डिसेंबर २०११ साठी ४१,४०१ दशलक्ष किलो वॉट्स व ७८ दशलक्षचे पीक पारेषण क्षमता वाढून २,३८,८८१ एमव्हीए झाली. महाविस्तरणची प्रति २०१०-११ व प्रति २०१७-१८ ची पारेषण हानी अनुक्रमे ३.१७ टक्के व २.१३ टक्के होती तर सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर पर्यंतची पारेषण हानी ३.१८ टक्के होती.

आलेख ९.७ : महाविस्तरणची एकूण पारेषण व वितरणातील हानी आणि विक्रमी हानी

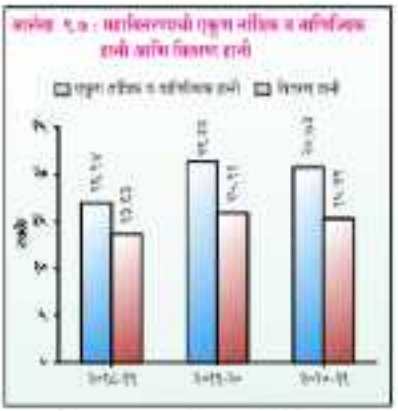

९.३.१३ महाविस्तरणच्या वितरण आकारामध्ये प्रति २०१७-१८ साठीचीय ६९७८ दशलक्षचे, ११,७५,०१४ दशलक्ष किलो वॉट्सच्या व ७,४५,८१८ वितरण रोहित्रे होती. तर डिसेंबर २०१९ साठी ३९५.३ दशलक्षचे, ११,१५,५४३ दशलक्ष किलो वॉट्सच्या व ७,२६,२३१ वितरण रोहित्रे होती.

९.३.१४ महाविस्तरणचे वितरण मार्गे दाब्याचा प्रवाह (पुरवठा साखळी) आहे. वीजदाब वितरण जाळे मुंबई शहर आणि मुंबई उपनगरात आहे. सन २०१७-१८ मध्ये राज्यातील ग्रीन वितरण परिमंडल पहाडीकरणाचा हिस्सा ८७.८ टक्के आहे. यात उपनगर तसेच पहाडाच्या अवतीभवती झोपडीपट्टीभाग (५.८ टक्के) टाटा पॉवरचा (३.३ टक्के) आणि बेस्टचा (३.१ टक्के) हिस्सा होता. वितरण हानी सरासरी २.७ पर्यंत होता आहे.

तक्ता ९.७ वितरण हानी

(टक्के)

परिमंडलाचे नाव	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
महावितरण	१२.३३	१५.१९	१५.२९	१२.३१
बेस्ट	४.१८	४.४२	४.८२	४.१९
अदानी झोपडीपट्टीसह मुंबई भाग	७.८४	८.१७	८.८१	७.४१
टाटा पॉवर का. भाग	५.१७	६.०१	६.०१	६.०७

अदानी, महावितरण, बेस्ट, टाटा पॉवर का. भाग, अदानी झोपडीपट्टी सहित भाग - पर्यंतच्याचे

९.३.१५ *मुंबई पारेषण प्रणाली सक्षमीकरण प्रकल्प:* मुंबईसारी शहरी ग्रीन भागामे वितरण पॉइंट महाविस्तरण, अदानी झोपडीपट्टीसह मुंबई भाग, व टाटा पॉवर की. भाग. परिमाणकक्षम पारेषण प्रणालीच्या सक्षमीकरणासाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. यामध्ये मुंबईसाठीच्या उच्चक्षमता दाब्याचा प्रवाह विद्युतवाहक प्रणालीच्या उपयुक्त आणि उच्च दाब व्होल्टेजच्या पुन: प्रवाहांसाठी जास्तही हानी ठेवण्यात आली आहे.

९.३.१६ *उच्चदाब वितरण संरचना योजना (उदय):* केंद्र शासनाने प्रति २०१५ पासून राज्य वितरण पॉवरांच्या कार्यक्षमतेत व वित्तीय सार्वजनिक सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने ही योजना सुरु केली. उदय योजनेंतर्गत प्रति २०१८-१९ पर्यंत महावितरणला ₹ ४,१५९.७५ कोटी इतकीरित्ति केली. यामध्ये २०११ साठीचे राज्यात किंवा पीटरिंग, ग्रीन व्होल्टची न झालेल्या यापेक्षा ग्रीन व्होल्टची, किंवा वितरीकरण, झपाटीन किंवा पाहिजेत आणि इतरांसाठी विवि वितरण ही कार्ये पूर्ण झाली आहेत तर टप्प्याटप्प्याने पोटीटीपर्यंत काम प्रगतीपथावर आहे.

९.३.१७ *डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जीवन प्रकाश योजना:* अपघातग्रस्त भागी व अपघातग्रस्त नसलेले प्रवाशांना मृत्यूकरण प्रवाशाचे वारसाचे आर्थिकदृष्ट्या ग्रीन व्होल्टची उपलब्ध करून देणे या योजनेचा उद्देश आहे. दि. १४ एप्रिल ते दि.१ डिसेंबर, २०१९ कालावधीत ही योजना राबविण्यात आली. डिसेंबर २०१९ पर्यंत, एकूण २१,३०० प्रवाशांना ग्रीन व्होल्टची देण्यात आली.

९.३.१८ *उच्च दाब वितरण प्रणाली योजना:* राज्य शासनाने कृषी ग्राहकांना ग्रीन पुरवठा करण्यासाठी उच्चदाब वितरण प्रणाली योजना राबवण्यात सुरु केली. या योजनेअंतर्गत उपलब्ध पद्धतिशास्त्र एक किंवा दोन कृषीपंप व्होल्टच्या देण्यात येत असलेल्या लघुदाब वितरण ट्रान्सफॉर्मर ऐवजी ही योजनेअंतर्गत ३३ मार्च, २०१८ पर्यंत उच्चदाब थ्रीफेज्ड ग्रीन व्होल्टची उभारित असलेल्या कृषीपंप ग्राहकांना ग्रीन व्होल्टचा देण्यात येत आहेत. तसेच योजनेत मार्च, २०२१ पर्यंत सुमारे साठ लिंगो आहे. या योजनेअंतर्गत डिसेंबर, २०११ पर्यंत एकूण १.३७ लाख कृषी पंपांना ग्रीन व्होल्टचा देण्यात लाभ आहेत.

९.३.९ **ऑनलाइन ऊर्जेची आगाऊ खरेदी :** महाऊर्जेमार्फत विविध ऑनलाइन ऊर्जा निविदेतील सेवांसाठी आगाऊ खरेदीसाठी ऊर्जाखरेदी आणि कार्यचालन कार्यपद्धती कृती आराखड्यास मान्यता दिली आहे. मंजूरक्षमता पोर्टल सेवांसह ११० मेगावॉट क्षमता खरेदीच्या ऊर्जाव्यवहारांसाठी काम सुरू असून ते डिसेंबर, २०२१ पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे. यासाठी पथदीप १,३२० मेगावॉट क्षमतेच्या ऊर्जाव्यवहारांसाठी राज्य शासन आणि महाराष्ट्र ऊर्जा नियामक आयोगाची मान्यता मिळालेली आहे.

नियामक उपायययोजना व शुल्क दर

९.४ शुल्क दर निश्चितीसाठी शुल्क खर्चाचे आणि पारेषण व वितरण परवानाधिकृत आकार प्रक्रियेसंबंधी नियमन आणि शुल्क प्रक्रियेची स्थापना व कार्यचालनासाठी प्रोत्साहन देणे यासाठी महाराष्ट्र ऊर्जा नियामक आयोगाची स्थापना करण्यात आली आहे. महाराष्ट्र ऊर्जा नियामक आयोगाने (वीज, २००० ते मार्च, २०१५ या कालावधीत ऊर्जेचे वर्गवारीतील निरनिराळ्या राज्यव्यवहारांसाठी प्रमाणित या नियंत्रित कायद्यानुसार 'महसुलावर या नियंत्रण २०१९' जारीकरुपित केले आहे. सन २०२१-२२ साठीचे प्रस्तावित शुल्क या सनसार ९.८ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ९.८ : सन २०२०-२१ साठीचे करावयाचे शुल्क दर

(₹ प्रति युनिट)

ग्राहक गट	नकाशिवाय	शुल्क	अनुदानी इलेक्ट्रीसिटी	एकत्र शुल्क
लघु दाब - घरगुती/निवासी				
मासिकमर्यादेपर्यंत	१.७१	@	@	@
० ते १०० युनिट्स	५.९५	३.५७	४.९१	२.२०
१०१ ते ३०० युनिट्स	१.८०	६.५१	७.१४	५.७५
३०१ ते ५०० युनिट्स	१२.८१	८.१५	८.७८	१.०८
५०० युनिट्स पेक्षा अधिक	१३.५१	१०.१४	१.१४	१.१२
लघु दाब - व्यावसायिक/अनिवासी				
० ते २० किलोवॉट भार	१०.३५	७.१२	८.१९	७.१२
२० किलोवॉट पेक्षा अधिक आणि ५० किलोवॉट पर्यंत भार	१४.५१	८.७८	९.१८	८.१४
५० किलोवॉट पेक्षा अधिक भार	१६.२१	८.८४	१.१९	८.२१
लघु दाब – उद्योग				
० ते २० किलोवॉट भार	९.१६	१.१८	७.१९	१.२१
२० किलोवॉट पेक्षा अधिक भार	८.७४	८.४८	८.८०	७.५१
लघु दाब – कृषि				
कृषि पंप (मर्यादा विसाठ)	४५.५	लागू	लागू	लागू
कृषि पंप (मर्यादा अंश)	१.७१	@	@	@
इतर (मीटर सह)	७.१५	@	@	@
लघु दाब - पथदीप (सार्वजनिक दिवाबत्ती)				
ग्रामपंचायत क्षेत्रात ग्रा. क्र.क्ष. क्षेत्र कार्यालयांसाठी	६.५४	लागू	लागू	लागू
महानगरपालिका क्षेत्रे	८.०१	#	#	#
लघु दाब - सार्वजनिक सेवा				
सार्वजनिक पाणीपुरवठा व प्रदायसंस्था	७.७१	१.१८	७.१५	१.१९
इतर	८.४०	१.१०	७.५१	१.१८
उच्च दाब - व्यावसायिक	१३.२७	७.१९	१.२१	८.३१
उच्च दाब - उद्योग	८.५४	७.५८	७.८४	७.५१
उच्च दाब – रेल्वे/मेट्रो/मोनोरेल	८.३८	७.७१	७.५१	७.५१
उच्च दाब - सार्वजनिक सेवा				
सार्वजनिक पाणीपुरवठा व प्रदायसंस्था	१.१९	१.१५	८.५७	८.०१
इतर	७.१४	७.५१	८.२१	७.७१
उच्च दाब - कृषि पंप	७.१५	लागू	लागू	लागू

@ ग्राहकांची मासिक वीज वापराची मर्यादा संबंधी अनुसूचीमध्ये नमूद केलेली आहे. लागू अनुसूची

लघु दाब व्यावसायिक, लघु दाब इतर सार्वजनिक प्रयोजनासाठी

स्रोत : महाराष्ट्र ऊर्जा नियामक आयोग

नवीकरणीय ऊर्जा

१.१ नवीकरणीय ऊर्जा हे स्वच्छ आणि अक्षय ऊर्जेचे स्रोत आहेत. पवन, सौर, भौमिक, बायोगॅस, सागरी लाटा, भू-औष्णिक, इत्यादी नवीकरणीय व स्वच्छ ऊर्जेचे स्रोत आहेत. ऊर्जा संवर्धन अधिनियम, २००१ नवीन तांत्रिकीचे सामावून, नियमन व संनियमनकरणीसाठी महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (महाऊर्जा) या प्रेरणेत प्रतिष्ठित केले आहे. नवीकरणीय ऊर्जेचा प्रसार व प्रचार आणि ऊर्जा संवर्धन कार्यक्रमांची अंमलबजावणी यासाठी महाऊर्जा सक्रीय आहे. नवीकरणीय ऊर्जेचा प्रसार आणि क्षमा वाढविण्यासाठी शासन विविध धोरणे राबवत आहे आणि विविध योजना राबविल्या आहे.

अपारंपारिक ऊर्जा निर्मिती धोरण, २०२०

१.२.१ राज्य शासनाने नवीन व नवीकरणीय ऊर्जा क्षेत्रांमधून वीज निर्मितीसाठी धोरण जाहीर व घोषित विविधित प्रकल्पांसाठी धोरण अधिसूचित आहे. सदर धोरण दि.१५ डिसेंबर, २०२० ते दि.३१ मार्च, २०२५ या कालावधीसाठीचा लागू आहे. या धोरणअंतर्गत २७,३८५ मेगावॉट क्षमतेचे पवनऊर्जा प्रकल्प वीज निर्मिती प्रकल्प स्थापित करण्याचे उद्देश आहे.

धोरणाचे प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- महानिर्मितीकडून घोषित खाजगी प्रकल्पांचे तर महाऊर्जेकडून घोषित विविधित प्रकल्पांचे अंमलबजावणी
- प्रकल्पांसाठी पात्रतेच्या अटी
- नोंदणीकृत कंपन्या, खाजगीत खोली, निवासाकरीत खोली, आर्थिक व्यवहार खोली, पतपेढी खोली, व्यक्ती, सहकारी खोली, सोसायटी या सर्व प्रकल्प स्थापित करण्यास पात्रधारी
- खाजगीत जमिनीच्या हस्तांतरणेसाठी नियमित धोरण
- सर्व अपारंपारिक ऊर्जा प्रकल्पांना एकसमान धोरणासाठी प्रोत्साहन

पवनऊर्जा संलग्न प्रकल्प

- सौर ऊर्जेचा लाभार्थीत ११,१३० मेगावॉट क्षमतेचे वीज निर्मिती प्रकल्प, ९,५०० मेगावॉट क्षमतेचे पवन ऊर्जेचा लाभार्थीत प्रकल्प, ३,९०० मेगावॉट क्षमतेचे एकत्रित हिरवाळलेला लाभार्थीत महानिर्मिती प्रकल्प, ४,० मेगावॉट क्षमतेचे लघुस्तर निर्मिती प्रकल्प, १०० मेगावॉट क्षमतेचे सहकारी तत्त्वावरच्यावर लाभार्थीत वीज निर्मिती प्रकल्प व १५ मेगावॉट क्षमतेचे प्रगत संशोधनावर लाभार्थीत वीज निर्मिती प्रकल्प आहेत

पवनऊर्जा विविधित प्रकल्प

- पवन लाइट वीज कृषी पंप, पाणी पुरवठ्यासाठी ६२,००० वीज पंपांचे लाभार्थ, २६.१ मेगावॉट क्षमतेचे स्थापनेचे छत व सौरसंलग्नीत प्रोत्साहन विविधित; कृषीक्षेत्र वीज सेवा, सुमारे ५,२,००० घरांचे विद्युतीकरण, ६८० गावांसाठी विकेंद्रीत छोटय प्रोत्साहन प्रकल्प, शेत लाइट भा.नि. धोरणाचा वीज उत्पादन प्रोत्साहन व प्रकाशव्यवस्थेसाठी वीज ऊर्जेचा लाभार्थीत प्रोत्साहन व वीज ऊर्जेचा लाभार्थीत ४,००० सौरपंपांचे लाभार्थीत लाभार्थ उद्देश

१.२.२ महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोगाने जून २०१५ पर्यंत नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांमधून एकूण वीज निर्मितीच्या २५ टक्के वीज निर्मिती साध्यार्थ उद्देश नेपून दिले आहे. त्यानुसार राज्य शासनाने नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांद्वारे निर्मित वीज ग्रीड जोडणीसाठी आराखड्यासाठी धोरण महेश घेतले आहेत. नवीकरणीय ऊर्जेच्या स्थापित क्षमतेनुसार कर्नाटक (१५,४६६ मेगावॉट), तामिळनाडू (१५,११५ मेगावॉट), गुजरात (१३,१०३ मेगावॉट) आणि राजस्थान (१२,१४० मेगावॉट) पेक्षा राज्य (१,८४२ मेगावॉट) देशात पाचव्या क्रमांकावर आहे. नवीकरणीय ऊर्जेची संलग्न व स्थापित क्षमता तक्ता १.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १.१ : नवीकरणीय ऊर्जेची संकल्प व आर्थिक क्षमता

(मेगावॉट)

घटक	उपलब्ध सुचकता	आर्थिक सुचकता			
		३१ मार्च रोजी			३१ डिसेंबर २०२१ रोजी
		२०१९	२०२०	२०२१	
पवन	१,२७०	४,७९२	४,९१८	४,९९८	५,०११
विजेवरील्या पंप स्थापित्रिती	२,२००	२,२८४	२,३०१	२,३०१	२,३३१
सौर	८,१००	१,०५८	१,४४२	१,९१०	२,२४७
लघु जलविद्युत प्रकल्प*	७१२	९९१	९७०	९७०	९७०
बायो ऊर्जाविद्युत	८१९	२१५	२१५	२१५	२१५
ओद्योगिक कचरा	३५०	३५	३८	४१	४१
सहवीज निर्माण	२८०	१	१	१	१
एकूण	३३,२५०	८,७५३	९,५८७	९,८४९	१०,२४१

आधार : महाऊर्जा

* डायनामिक डिक्लरेशन क्षमतेचे १०० मेगावॉट पेक्षा कमी क्षमतेचे प्रकल्प

१.२.१ ऊर्जा लघाव्यता कार्यक्रम व नवीकरणीय ऊर्जेसंबंधीच्या इतर उपाययोजना : नवीकरणीय ऊर्जेची व्यवसायाने मालांना लघाव्यतेची उपलब्धी योग्या प्रमाणात अनुकूलित तत्त्वांना विस्तीर्ण कार्यान्वित लागी लाईन. ऊर्जा लघाव्यता कार्यक्रम व इतर उपाययोजना अंतर्गत प्राप्त लक्ष्य तक्ता १.२ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १.२ : ऊर्जा लघाव्यता कार्यक्रम व इतर उपाययोजना अंतर्गत लक्ष्य

(मेगा)

तपशील	३१ मार्च २०२१ अखेर
ऊर्जा लघाव्यता कार्यक्रम	
अ) ऊर्जा संरक्षा परिक्षण	१,२३०
ब) उच्चतम ऊर्जा संरक्षा परिक्षण	१,३०१
क) राज्यातील/जिल्ह्यातील कृषीपंपांच्या ग्राहकांमध्ये ऊर्जा संरक्षण जागृती उपक्रम	११६
ड) लाभार्थीग्राहकांचे ऊर्जा लेखापरिक्षण झालेले ग्राहक	९१
पवन विद्युत प्रकल्प	७०१
सहवीज ग्राहकांकडील सौर ऊर्जा प्रकल्प	१६०
वैयक्तिक घरांचे छप्परावर (रिक्लाईटेड) उपकरण	१९१
इतरांचे	३१२

आधार : महाऊर्जा

१.२.२ नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन (आरपीओ) व नवीकरणीय ऊर्जा प्रमाणपत्रे (आरईसी) पद्धती : नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन हे महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाने नियमनाद्वारे बंधनकारक केले असून वीजेचे संवर्गाद्वारे (वितरण परवानाधारक, मोठ्या ग्राहकांनी वीजेचा वीज निर्मिती उद्योग व विशेष मुक्त प्रवेश ग्राहकांनी ग्राहक) यांचा वेगवेगळा एकूण विजेपैकी विशिष्ट नवीकरणीय ऊर्जेचा खरेदीचा बंधनकारक आहे.

१.२.३ नवीकरणीय ऊर्जेच्या वापरात देण्यात आलेली प्रोत्साहने : नवीकरणीय ऊर्जा क्षेत्र व नवीकरणीय ऊर्जा खरेदीसाठी बंधनात सक्षम यावयासाठी नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन पालनात असलेली तफावत दूर करण्यासाठी 'आरईसी' हे व्यापारयोग्य साधन आहे. 'आरईसी', त्यांचे अनुपालन व 'आरईसी' पद्धतीची अंमलबजावणी याबाबी महाराष्ट्राने ही राज्य योजना आहे. महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाच्या 'आरईसी-आरईसी नियम२०१९' नुसार बंधनात व्यक्ती एकूण वार्षिक वीज वापरापर विविधित किमान वर्षदेयतेनंतर (१.०१०-११ पर्यंत वीज पुरवठ्यासाठी ४.५ टक्के व इतर नवीकरणीय पुरवठ्यासाठी ११.५ टक्के) नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी करणे अनिवार्य आहे. नवीकरणीय ऊर्जा बंधन (आरपीओ) अंतर्गत झालेले साध्य तक्ता १.११ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १.३ : नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधनअंतर्गत झालेले साध्य

(टक्के)

नियामक पालनकर्ताचा	वीज ऊर्जा		इतर नवीकरणीय ऊर्जा	
	२०१९-२०	२०२०-२१*	२०१९-२०	२०२०-२१*
महावितरण	९.८१	९.५१	८.११	८.४०
बेस्ट	५.७८	६.१०	१२.५९	५.००
अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या.	५.४४	५.१२	९.३५	९.०१
टाटा पॉवर कं मर्या.	९.२२	९.८०	१२.७१	९.१९

आधार : महाऊर्जा

* अनुक्रमे

ग्रामीण विद्युतीकरण, पारेषण व वितरण जाळ्यांची सुधारणा आणि ऊर्जा अलाभान्वित योजना

१.७.१ **ग्रामीण विद्युतीकरण** : राज्यातील उपलब्ध अलाभान्वित एकूण ४१,९१८ गावांपैकी ४१,९१८ गावांचे पायाभूत सुविधांचे व १७५ गावांचे अपारंपरिक पद्धतीद्वारे विद्युतीकरण झाले. अभ्यासाची निष्कर्षातील सर्व गावांचे सुपरचलन झाले आहे.

१.७.२ **कृषि पंपांचे विद्युतीकरण** : राज्यात डी. मार्च, २०१६ अखेर एकूण ४५.२० लाख कृषि पंपांचे विद्युतीकरण झाले आहे. सन २०१७-२२ अखेर डिसेंबर पर्यंत १.११ लाख कृषि पंपांचे विद्युतीकरण झाले.

१.७.३ **कृषी पंप बील जोडणी योजना २०२०** : शासनाने दि. १ ऑक्टोबर, २०१८ पासून थकित बील जोडणी करीता प्रलंबित असलेल्या कृषी ग्राहकांकरीता 'कृषी पंप बील जोडणी योजना' जाहीर केली आहे. कृषीपंपांना विकेंद्रीत आणि उच्चदाबयुक्त पध्दतीचा वापर करुन दिवसा आठ तास योग्यदाबाने वीज उपलब्ध करणे, वितरण हानी कमी करणे आणि उपलब्ध वितरण रोहित्रांचा पुरेपुर वापर होण्यासाठी कृषिपंपांचे वाढीव जोडभार हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेतील कृषी पंपांना उच्च दाब वितरण प्रणाली, सौर ट्रॅक व लघु दाब वितरण प्रणाली द्वारे बील जोडणी देण्यात येणार आहे.

१.७.४ **मुख्यमंत्री सौर कृषी वाहिनी योजना** : महावितरणच्या उप केंद्रांच्या ठिकाणी सबस्टेशन विकेंद्रीकरण पद्धतीद्वारे सौर उर्जेच्या आधारित कृषक शेतकऱ्यांना दिवसा सौरऊर्जा करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेतील शेतकऱ्यांना दिवसा सौरऊर्जा कार्यान्वितीसाठी राज्यातील कृषी वहिन उपकेंद्रांचे कृषी फीडरचे सौर उर्जेद्वारे विद्युतीकरण करण्यात येत आहे. सन २०१७-२२ अखेर डिसेंबर पर्यंत ३१६ मेगावॉट क्षमतेचे प्रकल्प कार्यान्वित करण्यात आले आहेत.१,४३० मेगावॉट सौर क्षमतेचे प्रकल्प कार्यान्वित करण्यात येणार आहेत.

१.७.५ **प्रधान मंत्री किसान ऊर्जा व उत्थान महा-अभियान (पीएम कुसुम)** : केंद्र शासनाने शेतकऱ्यांसाठी सौर पंप आणि ग्रीड सलंग्नेटेड सौर आणि इतर नवीकरणीय ऊर्जा पंपांचे प्रतीचित करण्याकरीता पंचार योजना सेवात सुरु केली आहे. या योजनेतील ३ एचपी, ५ एचपी व ७.५ एचपी क्षमतेचे सौर पंप प्रतीचित करण्यात येत असून त्यामध्ये केंद्र शासनाचा ३० टक्के, राज्य शासनाचा ६० टक्के व लाभार्थ्याचा १० टक्के हिस्सा आहे. पंचार योजना सन २०१९-२० मध्ये सौर उर्जेच्या कार्यान्वयनासाठी राज्यात राबविली जात आहे. केंद्र शासनाने राज्यात ३०,००० सौर पंप प्रतीचित करण्याचे उद्दिष्ट निर्देशित केले आहे. सन २०१९-२२ अखेर डिसेंबरपर्यंत २,७५० सौर पंप प्रतीचित करण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे.

१.७.६ **दीनदयाळ उपाध्याय ग्राम ज्योती योजना** : केंद्र शासनाने २०१५ पासून ग्रामीण भागातील कुटुंबांना वीज जोडणी देण्याकरीता ही योजना सुरु केली असून या योजनेअंतर्गत ११.४८ लाख ग्रामीण कुटुंबांना (प्रतिशत शेतकऱ्यांसह ६.८१ लाख कुटुंबांसह) वीज जोडणी देण्याचे लक्ष्य निर्धारीत केले आहे. दीनदयाळ उपाध्याय ग्राम ज्योती योजनेचा प्रगती सकाश १.११ मध्ये दिला आहे.

सकाश १.११ दीनदयाळ उपाध्याय ग्राम ज्योती योजनेची प्रगती

(योजनेचा मुल्यांकनपत्र डिसेंबर, २०२१ पर्यंत)

तपशील	परिमाण	लक्ष्य	प्रगती
पात्रांचे जिल्हे	संख्या	२८	२८
अलिप्तवाडीत दुग्धव्यवसाय अंतर्गतवाडीतील / जोडणी	संख्या	१४१	१४१
पात्रांचे दुग्धव्यवसाय	संख्या	७,८८८	७,८८८
विद्युत विभाजीकरण	संख्या	३५८	३५८
विद्युत विभाजीकरण	कि मी	८,८१३	८,८१३
उच्च दाब वाहिनी	कि मी	५,१६३	५,१६३
लघु दाब वाहिनी	कि मी	४,६६१	४,६६१
घरगुती ग्राहकांना ग्राम ज्योतीमधील लाभ	संख्या	४१	४१
प्रतीक्षा यंत्रणेतील कुटुंबांना वीज जोडणी	संख्या	१,८६,४६१	१,८६,४६१

आधार: महावितरण

१.७.७ **सप्तपदी कार्यक्रमाचा एकात्म कार्यक्रम** : जानेवारी २०१५ पासून केंद्र शासन सप्तपदी कार्यक्रमाचा एकात्म कार्यक्रम राबवित आहे. या कार्यक्रमाचा उद्देश ग्रामीणभागात कार्यक्रम प्रभावित होणारा होय. वीज वितरण कंपनी व्यापारच्या कार्यक्रम उपकरणांचा व्यापार व्यापारवाढ्या व्यापकतेचा व्यापकतेचा व्यापारी आणि पर्यवेक्षणाचे ऊर्जन व्यापार यावत कार्ये हा आहे. या कार्यक्रमांतील डिसेंबर, २०२१ पर्यंत उन्नत सुधारे २.२० कोटी ग्राहकांचे विरुद्ध ५.३१ लाख ग्राहकांची तक्रार नं.८८६ लाख पैकी निर्धारित कालावधीत झाले आहे.

१.७.८ **प्रधानमंत्री सहज बिजली हर घर (सौभाग्य) योजना** : केंद्र शासन सौभाग्य २०१७ पासून सौभाग्य योजना राबवित आहे. सदर योजना ग्रामीण भागातील कुटुंबांकरीता सौर संयंत्रांद्वारे पात्र वर्गीकरण उपकरणांसाठी विद्युतीकरण व्यापकता उद्देशाने लागू केली आहे. या योजनेतील २०२५,३८ मार्चअखेर सौर विजे प्रतीचित करण्यात आले आहेत.

९.७.३ **ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रम:** 'सर्वांसाठीच्या ऊर्जा नियोजनाचा दृष्टिकोन' नुसार ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रमाची राज्यात अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. राज्यस्थापनेपासून सुमारे ३३ हजारांपेक्षा जास्त गावे व पाड्यांचे विद्युतीकरण करण्यात आले आहे. अजूनही काही गावे व पाड्यांचे विद्युतीकरण करणे शक्य नाही असे ठरविण्यात आले आहे. त्यानुसार ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रमांतर्गत विद्युतीकरण करण्यात येत आहे. महाराष्ट्रामध्ये सुमारे ४ लाख ५६ हजार ४०० कृषीपंपांना वीजजोडण्या देण्यात आल्या आहेत. महाराष्ट्रामध्ये सुमारे ४ लाख ६० हजार ४०० कृषीपंपांना वीजजोडण्या देण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे.

९.७.४ **आदर्श गावीकरण आणि शहरी वनीकरण मिशन (अमृत अभियान):** अमृत अभियानांतर्गत पाणीपुरवठा आणि सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्पांसाठी सौर ऊर्जा प्रकल्प उभारण्यात येत आहेत. या अभियानांतर्गत सन २०१९ पर्यंत राज्यातील नगरपरिषदांमध्ये सुमारे १८ x मेगावॉट क्षमतेचे सौर ऊर्जा प्रकल्प आणि कार्यान्वित करण्याचे काम प्रगती पथावर आहे.

९.७.५ **ऊर्जा बचत कार्यक्रम :** सोडियम, पारे, धातूंचे आणि मालवाहतुकीच्या वाहनांसाठी ऊर्जा बचतीची योजना आखण्यात आली आहे. ऊर्जा संवर्धनाच्या कायद्यानुसार ऊर्जा बचतीची उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत. ऊर्जा संवर्धनाच्या उपायांमध्ये ऊर्जेच्या उपयुक्ततेचे लेखा परीक्षण, विविध उपकरणांची तांत्रिक ऊर्जा उपयुक्त मानदंड घोषणापत्रांची व ऊर्जेचा कार्यक्षम वापर होण्याबाबत सूचीचे पद्धतशीर अध्ययन केले जाते. या कार्यक्रमांतर्गत महाराष्ट्रात ऊर्जा संवर्धनाच्या कार्यान्वयनाची तांत्रिक आणि आर्थिक साहाय्य सुविधाच्या योजना डिसेंबर, २०११ पर्यंत सुरू केल्या आहेत.

९.७.५.१ **लघु व मध्यम उद्योगांमधील सहज ऊर्जा संवर्धनाच्या योजना :** लघु व मध्यम उद्योगांना साहाय्यकारक तांत्रिक सुविधांसह ऊर्जा संवर्धनाच्या संकल्पांचा ऊर्जा संवर्धनाच्या कार्यान्वयनाची आर्थिक साहाय्य उपलब्ध करून देणे हा योजनांचा मुख्य उद्देश आहे. ऊर्जा संवर्धनाच्या अनुषंगाने लघु मंत्रालयाद्वारा ऊर्जा संवर्धनाच्या योजनेत महाऊर्जा कार्यान्वयनाची १ ३,००० लघु कारखान्यांचे डिसेंबर, २०११ अखेरी ३८ हजार लघु व मध्यम उद्योगांनी या योजनेचे उद्दिष्ट्ये झाले.

ऊर्जेचे इतर प्रकार

पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू

९.८.१ सार्वजनिक नैसर्गिक वायू (पीएनजी) जोडणी व सीएनजी नैसर्गिक वायू (सीएनजी) केंद्रे दाभोळधन महानगर गॅस लि., महानगर गॅस लि. आणि गेल गॅस लिमिटेड लिमिटेड या उपक्रमांमार्फत पुरवठा करण्यात येतात. पीएनजी जोडणी व सीएनजी स्टेशन यांची माहिती तक्ता ९.१२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१२ पीएनजी जोडणी व सीएनजी स्टेशन यांची माहिती

तपशील	२०१८-१९		२०१९-२०		२०२०-२१	
	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र
सीएनजी स्टेशन (संख्या)	१,७५०	३१२	२,२००	३७०	३,०१५	४५२
पीएनजी जोडणी (दशलक्ष)	३.०१५.४	७१.८	३.२ ४४.३	७३८.२	२,५८१.१	५०३.८
एकूण सीएनजी (टन)	२,०७१.१	१,४१२.३	६,६१८.०	३,७१२.३	७,८३ ४१	३,१७६.१
घरगुती	२,०४१.१	१,४१२.१	६,४६८.८	३,७१२.७	७,८३४.४	३,१८८.१
सीएनजी	८.८	०.१	१०.१	०.१	११.८	०.४
व्यापारिक	१८.०	४.१	१०.१	४.१	११.१	४.१

स्रोत: पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालय, भारत सरकार

टीप: १ संख्या मंत्रालय २०

पेट्रोलियम उत्पादनांचा वापर

९.८.२ उपयुक्त पेट्रोलियम उत्पादनांचा झालेला सर्वांचा वापर सन २०१७-१८ मध्ये देशात ९.३ टक्के व महाराष्ट्रात १४.३ टक्के वाढ झाली. उपयुक्त पेट्रोलियम उत्पादनांचा वापराचा तपशील तक्ता २.१४ मध्ये दिला आहे.

आलेख ९.२ : पेट्रोलियम उत्पादनांच्या वार्षिक वापर

तक्ता १.१४ : प्रमुख पेट्रोलियम उत्पादनांचा साठा

(लक्ष मे.टन)

पेट्रोलियम उत्पादने	२०१९-२०		२०२०-२१*	
	साठा	व्यवस्थापन	साठा	व्यवस्थापन
नाफ्ता	१७.२१८	१.४५	१.४२००	२११
द्रवरूप पेट्रोलियम गॅस (एलपीजी)	२६.३३०	३.१२४	२८.५५८	३.०८१
मोटार स्पिरीट/पेट्रोलियम (एमएस)	२१.१७५	३.७६२	२७.९९९	३.०१४
द्रवरूप सरलवर्ग कोरोसिन (एसकेओ)	०.३१०	०.१४	०.०१८	०.४
एव्हीएशन टर्बाईन इंधन (एटीएफ)	४.१११	०.४११	३.६१८	०.५१
हाय स्पीड डिझेल (एचएसडी)	८२.७०२	१.५२१	७८.०४१	८.०१०
कमी प्रतीचे डिझेल (एलडीओ)	१२८	४१	८०५	१४०
फर्नेस ऑईल (एफओ)	५.१२८	७११	५.७०८	११८
बेंझ बेसी ऑईल (एलएबीओ)	३१०	६	३७८	१४
सी सरलवर्ग बेसी ऑईल (एसएबीओ)				
लुब्रीकेंट/वंगण	९.८१९	७०१	९.०१७	३३०
ग्रीस	५.७७०	४०१	५.५१४	६११
इतर	३३.७०३	२.०७४	२८.३१९	१.०३५
एकूण	१.२८.२१७	१५.७१७	१.२८.२१८	१७.८४१

* अस्थायी

स्रोत : पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालय, भारत सरकार

१.८.३ द्रवरूप सरलवर्ग कोरोसिन (एसकेओ) / कमी प्रतीचे डीझेल ऑईल (एलडीओ) विमानक आणि इतरांसाठी/ एलडीओ किरकोळ विक्री केंद्रे यांचा तपशील तक्ता १.१५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १.१५ : द्रवरूप सरलवर्ग कोरोसिन / कमी प्रतीचे डीझेल ऑईल विमानक आणि किरकोळ विक्री केंद्रे

तपशील	२०१८-१९		२०१९-२०		२०२०-२१*	
	साठा	व्यवस्थापन	साठा	व्यवस्थापन	साठा	व्यवस्थापन
एलडीओ /एलडीओ विमानक / साठवण	९.५१८	७१७	९.५२१	७१९	९.७१९	७५२
एलडीओ /एलडीओ किरकोळ विक्री केंद्रे (संख्या)	९.६५७	९.८५१	९९.०१९	९.४५८	७०.०९४	७०.४८
कार्यान्वित विमानतळ व्यवस्थापन						
द्रवरूप सरलवर्ग कोरोसिनचे (एसकेओ) साठवण (००० मे. टन)	५.४९१	२८७	३.१२१	१०७	३.४१५	७७
कार्यान्वित विमानतळ व्यवस्थापन						
द्रवरूप सरलवर्ग कोरोसिनचे (एसकेओ) उपलब्धता (००० मे. टन)	४.१०२	२.४१	३.०१३	५३	३.०३१	११

स्रोत : पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालय, भारत सरकार

* अस्थायी

१.८.४ इलपीजी प्रोत्साहन तक्ता १.१६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १.१६ : एलपीजी प्रोत्साहन

तपशील	२०१८-१९		२०१९-२०		२०२०-२१	
	साठा	व्यवस्थापन	साठा	व्यवस्थापन	साठा	व्यवस्थापन
एलपीजी घरेलू वापरासाठी उपलब्ध (साठा)	२.६५.४	३११	२.७८.७	३०९	२.८१५	३८८
एलपीजी विमानक (साठा)	२१.७१०	२.१४.४	२.४६.७०	२.८८.४	२५.०८६	२.७०६
ग्राहक एलपीजी वितरण केंद्रे (संख्या)	११८	७५	७५.७	६४	७५८	७५
क्षेत्रीकृत ग्राहक (संख्या)	११२	१०	१११	१०	१००	१०
क्षेत्रीकृत कुटुंबे (दोन्हीसहित)	१८.१४८	२.०१७	२०.११२	२.१७०	२१.४४१	२.१७०
ग्राहक केंद्री इलपीजी गॅसचा लाभार्थी (लाख)	७१	४१	८०१	४४	८७०	४४

स्रोत : पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालय, भारत सरकार

टीप(एकत्रीत) : टोल क्रमांक संख्या मे. टन

१.८.५ **प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना :** दि.१० ऑगस्ट, २०१६ रोजी केंद्र शासनाने प्रधान मंत्री उज्ज्वला योजना १.० प्रसिद्ध केली आहे. या योजनेचा अंमलीकरण उज्ज्वला लाभार्थिना मुक्त व सामान्यतः कमी उत्पन्न कुटुंबांना ठेव मुक्त इलपीजी जोडणी देण्याचे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. उज्ज्वला २.० अंतर्गत ठेव मुक्त इलपीजी जोडणी योजनेच्या लाभार्थींना पहिले डिलिव्हर व गॅस शेगडी घेताना देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत अतिरीक्त ब्राउनेलांना ठेवत कार्ड लवकर राहुला पण्याचा पुरावा देण्याची आवश्यकता नाही. याकरीता कुटुंबाची घोषणे न राहुला पण्याचा पुरावा या शेगडीकरीता उच्च प्रोत्साहन पण पुरवे आहे. उज्ज्वला २.० योजना इलपीजीचा सार्वत्रिक वापराचे उद्दिष्ट साध्य करण्यास प्रोत्साहन देत आहे.

वाहतूक व दळणवळण

१.१ सुविकसित वाहतूक व दळणवळण यंत्रणा अर्थव्यवस्थेच्या शाश्वत विकासाची सुनिश्चितता करते. मध्यवर्ती प्रादेशिक क्षेत्रांना जोडणे होणे, मालवाहतूक सुविधा होणे, रोजगार संधी उपलब्धता, उत्पादकता वाढ, गरिबांचे व इतरांचे आहार-उपहार सुलभ होणे, वाहतूक व्यवस्थापनाची गती, रेल्वे, मालगाडी आणि हवाई वाहतूक यांचा समावेश होतो तर टपाल सेवा, दूरध्वनी, इंटरनेट सेवा, उपग्रहसेवा, इत्यादी दळणवळण यंत्रणांचे विविध घटक आहेत.

भूपृष्ठ वाहतूक

रस्त्यांचे जाळे

एकूण रस्ते लांबी (किमी)
रस्ते विकास आराखड्यानुसार रस्ते (किमी)
३५,०००
३१,२८,१
२५,५,१
२१,४,१
१५,६,१
१५,६,१
१५,६

प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना

९.१२ प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना डिसेंबर २००० पासून राबविण्यात येत आहे. डोंगरी भागात ५०० व मैदानी (मराठवाडा भागात २५० व उर्वरित) पाचशेपेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेल्या वस्त्यांना बारमाही रस्त्यांनी जोडणे हा प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना या पुर्वीचा हेतू आहे. डोंगरी अथवा कोरे भौगोलिक वैशिष्ट्यांच्या क्षेत्रासाठी हा कालावधी अडीच वर्षांचा असून त्यासाठी ग्रामीण रस्त्यांची सर्वसमावेशी कामे या पुढेसाठी डिसेंबर २०१६ अखेर केंद्र शासनाने ग्रामीण सडक योजना-२ कार्यक्रम सुरू केला. डोंगरी भागातील पायाभूत सोयी, आर्थिक व सामाजिक केंद्रे यांची बाजार सुविधेशी केंद्रे यांना जोडण्याच्या रस्त्यांचा समावेश विकास करणे या पुढेसाठी केंद्र शासनाने डिसेंबर २०१९ अखेर प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना-३ सुरू केली. प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजनेअंतर्गत मंजूर व पूर्ण झालेले जोडलेल्या रस्त्यांची लांबी तक्ता ९.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१९ प्रधान मंत्री ग्राम सडक कार्यक्रमांतर्गत मंजूर व पूर्ण झालेले जोडलेल्या रस्त्यांची लांबी

डिसेंबर २०२१ अखेरी

तपशील	मंजूर रस्त्यांची लांबी (किमी)	रस्ते पूर्ण (किमी)
टप्पा-१	२४,७८९.४४	२४,०९९.४४
टप्पा-२	९,३१८.९१	९,५८९.७१
टप्पा-३	९,९३६.००	शिल्लक

टीप : ग्रामीण सडक योजना
स्रोत : ग्रामीण विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना

९.१३ ग्रामीण भागातील ग्राम सडक योजनेचे उपविभाग म्हणजेच, रस्त्यांची गुणवत्ता सुधारणे व अतिरिक्त जोडलेल्या वस्त्यांना रस्त्यांची उपलब्धता करणे यासाठीचा सन २०१५-१६ पासून राज्यात मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना राबविण्यात येत आहे. योजनेच्या मुख्यमंत्र्यांच्या मार्ग विभाग, २०१९ अखेर ४८,३७१ किमी लांबीच्या मंजूर रस्त्यांपैकी ४७,४१५ किमी लांबीचे रस्ते पूर्ण झाले असून ९१,३६१.०१ कोटी खर्च झाला.

भारतमाला परियोजना

९.१४ भारतमाला परियोजना हा राष्ट्रीय सुविधाविषयक केंद्र शासनाचा महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रम आहे. यामध्ये आर्थिक कॉरिडॉर, आंतरराज्यीय जोडमार्ग, फीडर मार्ग, राष्ट्रीय जोडमार्ग, सीमा व आंतरराष्ट्रीय जोडमार्ग, महामार्ग व वेगे जोडमार्ग, हरितपट्टे महामार्ग यांच्या विकासाद्वारे प्रतिनिधीत्व असलेल्या यथायोग्य सुविधेमधील पुढे दूर करून देशातील प्रवासी आणि मालवाहतूकीची कार्यक्षमता वाढविणे हे भारतमाला परियोजनेचे उद्देष्ट आहे. राज्यामध्ये या कार्यक्रमा अंतर्गत ₹ २५,२१८ कोटी किमतीच्या ११ प्रकल्पांचे काम सुरू असून राष्ट्रीय महामार्ग एन एच ६६ वरील वालपाई ते तुकाराम फाटापर्यंत चार मार्गी तसेच सातारा-कागल-कोल्हापूर सहा मार्गी प्रकल्पांचा समावेश आहे. भारतमाला परियोजनेतील दिल्ली-मुंबई महामार्गाचा भाग असलेला वडोदरा-मुंबई महामार्ग हा देशातील या कार्यक्रमाअंतर्गत प्रदिप्त्यात येत आहे. महाराष्ट्रातील पहिला ग्रीन फील्ड मुंबई-पुणे अलकापुरी महामार्ग जोडणी देखील प्रस्तावित आहे.

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाचे प्रकल्प

९.१५ राष्ट्रीयकृत व्यतिरिक्त रस्त्यांसाठी राज्यातील रस्ते व दळणवळण यांच्या सुविधांचा विकास करण्याकरीता महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. नोव्हेंबर २०१९ अखेर संपलेल्या, पूर्ण व सुरू असलेल्या प्रकल्पांवरील एकूण ₹ ५७,८७१ कोटी खर्चाच्या तुलनेत एकूण ३९७ कामांची रक्कम ₹ ६८,६८१ कोटी होती. महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाच्या सुरू असलेल्या प्रकल्पांची माहिती तक्ता ९.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १.८० : महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाच्या सुरू असलेल्या प्रकल्पांची सद्यस्थिती

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्प सुरू झाल्याचे वर्ष	प्रकल्पाचा अंदाजित किंमत (₹ कोटी)	खर्च (₹ कोटी)	काम पूर्ण होण्याचे अंदाजित वर्ष
कर्जत - साई डायरी सेतू प्रकल्प	२०१७-१८	१,२४१.८२	७८०.१७	२०२३-२४
जोगा तलावाचे भरतकोट आधुनिकीकरण	२०२८-०९	९,५००.००	५२.२९	प्रलंबित
मुंबई - पुणे द्रुतगती महामार्गाचे रुंदीकरण	२०१९-२०	६,२४५.३७	१,७६८.५९	२०२७-२९
हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृद्धी महामार्ग	२०१३-१७	५५,३३५.३२	४१,१७५.४१	२०२१-२२
पुणे चक्राकार मार्ग रस्ता	२०१६-१७	२१,८३९.२४	१७.२२	२०२४-२५
ठाणे-घोडबंदर उन्नत मार्ग	२०१३-१७	३०००.००	२.५५	प्रलंबित
सिंधुदुर्ग आंतरराष्ट्रीय विमानतळ उन्नत मार्ग (टप्पा I, ४ कि.)	२०१६-१७	४७००.००	५.३२	२०२१-२२
ठाणे खाडी पूल टप्पा तीन	२०१३-१७	७०९५.५८	४१.१२	२०२३-२४
रस्ते व वाहतूक नियोजन (जेएनपीटी प्रकल्प)	२०१३-१७	९,४१०.००	७,१८८.५५	प्रलंबित
विमान-अभियंता बहुउद्देशीय वाहतूक मार्ग	२०२१-२२	११,८४९.१३	७.०१	प्रलंबित
विमान पेठी विस्तार रस्ता	२०२१-२२	९,५७८.७५	३.५३	प्रलंबित
वाहतूक क्षमता मजबूतीकरण	२०२१-२२	४१,२१८.००	४.५०	प्रलंबित
महामार्ग पादचारी मार्गिका	२०२१-२२	९,४१३.००	६.६४	प्रलंबित
वाहतूक विकास कामगार सेतू प्रकल्प	२०२१-२२	३२,२१२.००	५.११	प्रलंबित

आधार: महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ. टप्पा तपशील वगळले. विशेषत: २०२१ अखेरी.

हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृद्धी महामार्ग

१.१४ हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृद्धी महामार्ग हा ७०१ किमी लांब व १२० मी रुंद मुंबईला आणि नागपूरला जोडणारा सध्या पहिली द्रुतगती महामार्ग उल्लेखित नाहून प्रस्तावित हे अंतर सध्या रस्त्याने साडेसात तासांत पोहोचते. हा महामार्ग १० जिल्हे, २६ तालुके व ३२१ गावांमधून जातो आहे व त्यापैकी १४ जिल्हे जोडले जातील. राज्य व राष्ट्रीय महामार्ग एकत्र योजनेचा हिस्सा आहे. कृषी उपबाजार जोडणीचा विकास कार्यान्वयी उल्लेखित आहे. हा महामार्ग औद्योगिक विकासाचा (इंटरचेंजेस, उद्यो. अभयारण्ये, नागरवस्ती, विकासकेंद्रे, गोदाम, वाहतूक व जिल्हा) तसेच पर्यटन स्थळे व तीर्थक्षेत्रे (शेगाव, कारंजा लाड, लोणार, सिंदखेडराजा, शेगाव व शिर्डी) यांना जोडेल. मार्च डिसेंबर, २०२१ पर्यंत या महामार्गाचे सुमारे ५५ टक्के काम पूर्ण झाले असून ₹ ३१,१४५ कोटी खर्च झाला.

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाचे प्रकल्प

१.१७ मुंबई महानगर प्रदेश मुंबई शहर व मुंबई उपनगर संपूर्ण जिल्हे आणि ठाणे, रायगड व पालघर जिल्ह्यांचा काही भाग समाविष्ट आहे. या महानगर प्रदेशात राष्ट्र महानगरपालिका आठ नगरपालिका ३५ नगर पंचायती, आणि सुमारे १,४६९ गावे असा एकूण ६,९१८ चौ. किमी क्षेत्राचा समावेश आहे. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने मुंबई महानगर प्रदेशात विविध पायाभूत सुविधा प्रकल्प कृती योजने आखले आहेत. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणा मार्फत सुरू असलेल्या काही प्रकल्पांची सद्यःस्थिती तक्ता १.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १.२१ : मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणामार्फत सुरू असलेल्या काही प्रकल्पांची सद्य स्थिती

(₹ कोटी)

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्प सुरू झाल्याचे वर्ष	प्रकल्पाची किंमत	खर्च	काम पूर्ण होण्याचे अंदाजित वर्ष	सद्य स्थिती
विमानतळ मुंबई भागासी जोडणारा मुंबईचा उन्नत :					
टप्पा - एक, सेंट्रल पार्क : रस्ते व उड्डाणपूल	२०१७	६,२४५.१३	५,४८९.१३	२०२३	काम प्रगतीपथावर
काळा रस्ते विकास योजना	२०१४	११५१.४५	५८८.८७	२०२२	काम प्रगतीपथावर
नवीमुंबई-पनवेल रिंग रोड सुधारणे ते कळंबोली दरम्यान दुहेरी	२०१६	६७५.००	३८२.४८	२०२२	काम प्रगतीपथावर
मलाड खाडीवरील कार्गो-कामकोल संपर्कासाठी दुहेरी पूल (नवीमुंबई मुंबई रिंग रोड विकासाचाच)	२०१७	११६.००	१२८.४१	२०२२	काम प्रगतीपथावर
मुंबई ट्राम्बे - द्रुतगती रिंग : विमानतळ ते ठाणे खाडी सेतू दरम्यान(२२ किमी)	२०१७	१८,८४१.००	१०,२४१.७५	२०२३	काम प्रगतीपथावर
मुंबई द्रुतगती महामार्गावरील उड्डाणपूल संपर्कात खारेगाव (मुंबई रिंग रोडसह) मुलुख	२०१८	११३.८५	१०५.१५	२०२२	काम प्रगतीपथावर
ठाणे महानगरात टिकुजीनी वाडी ते संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान, बोरीवली महामार्ग बोगदा	२०१७	११,२७०.००	-	२०२३	काम प्रगतीपथावर
वाहतूकपथ वाढीव पूल उन्नत मार्ग आंबेगाव	२०१६	४४३.००	१८.००	२०२१	काम प्रगतीपथावर

आधार: मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण. * अंदाजित; २०२१ अखेर.

मुंबई किनारी रस्ता प्रकल्प (दक्षिण)

१.३८ मुख्यमंत्री महानगरपालिकेकडून हिरवा दहिसर ते गेट वाजे सी लिंकचे वाजे टोक असा तीन मार्गिकांचा भुयारी १०५८ किमी लांबीचा जोड रस्ता प्रकल्प हाती घेण्यात आला आहे. या प्रकल्पात पर्यावरण संवेदनशील क्षेत्रातून ३.४५ किमी लांबीचा खुला बोगदाचा समावेश आहे. मध्यम मराठ टनेल मार्ग बोगदे सुमारे ७० मीटर खोल होता पहा आणि मलोनिल भुविशारीसाठी आवेल. या प्रकल्पात वाय स्पिड इन्क्लिन सिस्टम (वीआरआयएस) आदी क्षेत्रांसह वीआरएसमधे वर्गीकृत पार्किंगद्वारे पार्किंगच्या वहनुकीच्या भुविशेषा आणि सुमारे १,८८० चौटारीच्या एकत्रित वापरासह वाय भूमिगत पार्किंग क्षेत्रांचा समावेश आहे. प्रकल्पाचे काम ऑक्टोबर २०१८ पासून सुरू झाले असून डिसेंबर २०२३ पर्यंत पूर्ण करण्याचे नियोजन आहे. प्रकल्पाचा एकूण अंदाजित किमत ₹ १२,७१२ कोटी आहे. माहे ऑक्टोबर २०२१ पर्यंत सुमारे ४० टक्के काम पूर्ण झाले असून खर्च ₹ ३,४५.०३ कोटी झाला.

मोटार वाहने

१.३१ राज्यात दि. ३१ मार्चअखेरी २०२१ रोजी मोटार वाहनांची एकूण संख्या ४.८१ कोटी होती व ती मागील वर्षाच्या तुलनेत सुमारे ५.१ टक्क्यांनी जास्त आहे. राज्यातील एकूण मोटारींपैकी सुमारे १८.३ टक्के वाहने मुंबईमध्ये होती. राज्यातील रजिस्ट्रेशन (आजीवन प्रवेशाच्या शिवाय व शिवाय वैयक्तिक वापरा संबंधातील खासगी) वाहनांची प्रति किलो लोकसंख्या वीसाठी १८८ होती. मोटार वाहनांची प्रत्यारोपित संख्या सन २०२१ मध्ये आणि त्यापूर्वी मालिका खालीलप्रमाणे १.४ पटीने वाढले आहे.

तक्ता १.२१ : मोटार वाहनांची प्रकारनिहाय संख्या

(लाख)

वाहन प्रकार	मे. मार्चअखेर रोजी					
	नवीन			पुनर्नोंदणी		
	२०२१*	२०२२*	बदल (%)	२०२१*	२०२२*	बदल (%)
दुचाकी (मोटार सायकल्स, स्कूटर्स, मोपेड्स)	२८.३७	२१.१४	५.७	२.५१	२.५०	४.१
ऑटो रिक्षा	१.०५	१.०३	१.२	२३.५१	२३.४४	०.३
हलकी मोटार वाहने (कार, जीप्स, स्टेशन वॅगन्स व टॅक्सी)	५.७१	३.८२	७.१	१.४१	१.३८	३.५
बसेस (स्टेज कॅरेजेस, कंत्राटी बसेस, शालेय बसेस व अंतर्गतीय सेवा बसेस)	०.८	०.५	(-)०.१	०.७	०.८	(-)१.१
माल मोटारी (हा ट्रॅक्टर्स व ट्रेलर्स इत्यादी वाहने, दुकान व गार्डन, ट्रैक्टर, ट्रेलरसेट वाहन)	१.१५	१.०८	५.३	१३.८	१२.४४	३.०
ट्रैक्टर्स	०४८.०५	०७१.०८	१२.०	०.१२	०.१३	५.१
इतरवर्ग	४१२.४१	४०३.३१	४१	०.३४	०.३५	३.१
एकत्रवर्गवेळा	०३.१६	०२.४१	१७.५	०.०१	०.१४	१६.४
इतर	०१.१६	०४५०	६.०	०.४४	०.४१	५८.३
एकूण	**३८.४२६.१५**	**३०.९१६.४१**	**५.१**	**४०१६.९६**	**४.४१५.१५**	**४.१**

आधार: परिवहन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य • अस्थायी

१.३१.१ वाहन चालक अनुज्ञप्ती आणि वाहन नोंदणी प्रमाणपत्र प्रदान करण्याच्या प्रयोजनार्थ अनुज्ञप्ती आणखी व वाहन प्रमाणपत्रे देणे व्यवहार. माहे डिसेंबर २०२१ अखेर राज्यात मोटार वाहने कार्यालयांच्या जाळे अनुज्ञप्तीची संख्या ३७५.३४ लाख होती व ती मागील वर्षाच्या तुलनेत तीन टक्क्यांनी जास्त आहे. राज्यात माहे डिसेंबर २०२१ अखेरी ४१.८८ लाख शिकाऊ अनुज्ञप्ती देण्यात आल्या.

सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक सुविधा

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

९.१.१ महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ (लालपरी) हे तालुका आणि महाराष्ट्रातील वाहतूक केंद्रांच्या ठिकाणी असलेल्या बस स्थानकांच्या आणि बस थांब्यांच्या माध्यमातून राज्यातील सर्वांत जास्तच्या ठिकाणी सर्वांत जास्त प्रवासी सेवा पुरविते. महामंडळ सर्व बस सेवा पुरविण्यात आलेल्या गावांची आणि लोकसंख्येची टक्केवारी तक्ता ९.२३ मध्ये दिली आहे तर महामंडळाची वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२३ महामंडळ सर्व बस सेवा पुरविण्यात आलेल्या गावांची आणि लोकसंख्येची टक्केवारी

बस सेवा	सेवा पुरविण्यात आलेल्या गावांची टक्केवारी		सेवा पुरविण्यात आलेल्या लोकसंख्येची टक्केवारी	
	२०१९-२०	२०२०-२१	२०१९-२०	२०२०-२१
एस	४८.२	४९.८	९३.०	९२.४
५ किमी परीघ	९४.२	९५.१	४.१	५.३
५ ते १० किमी परीघ	४.४	४.०	१.४	१.४
१० किमी पेक्षा अधिक	१.२	१.४	०.९	०.९

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

तक्ता ९.२४ महामंडळाची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

बाब	परिमाण	२०१९-२०	२०२०-२१[१]	२०२१-२२[२]
महामंडळ आगारांची एकूण संख्या	संख्या	१८१	१४१	१४१
आगारांच्या कार्यक्षेत्रातील प्रवासी गावांची संख्या	संख्या	१५,५०५	९,९३०	८,९३५
एकूण लोकसंख्या (२०११ जनगणनेनुसार)	संख्या	६,००,३७१	१५,३२९	१२,९९४
प्रतिदिन धावणाऱ्या बसची संख्या	संख्या	५१,२१	२१,९१	२५,२४
वाहतूक प्रतिदिन उपलब्ध असलेली प्रतिदिन धावणारी संख्या	संख्या	६०.०४	९०.०४	९५.०१
वाहतूक उपलब्धता	किमी	२४१.६४	१६६.०१	१४८.०८
वाहतूक-वाहक उपलब्धता	किमी	३८.१५	२१६.१४	२०५.९६
प्रति वाहन कार्यरत्व-वर्षे (प्रवास, वार्षिक वाहनांच्या संख्येनुसार)	-	६.५४	११.९६	९.९६
वाहतूक आयात वृद्धता	संख्या	४९.०१	४८.७१	४८.१०
वाहनांचा (उपलब्धतेच्या तक्त्या वाहतूक)	टक्के	५२.१	४५.८	४२.५
वाहनांचा (उपलब्धतेच्या उपलब्धता)	टक्के	१८.४	५३.८	४१.८

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ १ महामंडळ ची वाहतूक सेवा कोविड-१९ लॉकडाऊन मध्ये बंद होती. - अपलब्ध ० कार्यालयीन

९.१.२ नियमित वाहतूकी विशेष महामंडळ यात्रा व नौमित्तिक करार तत्त्वावर विशेष वाहतूक सेवा पुरविते. महामंडळ ची यात्रा व नौमित्तिक कराराची वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२५ महामंडळ ची यात्रा व नौमित्तिक करारांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

विवरण	यात्रा		नौमित्तिक यात्रा					
			२०१९-२०			२०२०-२१		
	२०१९-२०	२०२०-२१	उपलब्धता	उपलब्धता विवरण	वर्षे	उपलब्धता	उपलब्धता विवरण	वर्षे
यात्रा किमी (लाख)	३१९.४५	०.००	११९.४४	४८१.६८	२८१.६८	२४१.६८	०.०५	२४१.२३
उपलब्धता (१ फेरी)	९८.५२	०.००	३५.२९	४१.०४	११५.०६	१३१.५२	०.०१	१३१.५३
प्रति किमी उपलब्धता (रु)	७०.४६	०.००	२९.५४	४८.८४	५२.१५	४९.८४	३०.४६	४९.८४

टीप : आकडे तात्पुरता वित्तवर्ष करिता तात्पुरतीचा असे गृहीत

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

९.२.२ विद्यार्थी, वरिष्ठ नागरिक (६५ वर्षांवरील जनता), सर्वसे अपंग व्यक्तींसाठीच्या इमारती उद्वाहनांच्या मालमत्ता कर माफीच्या विशेष तरतुदी देणे, तसेच शासनाच्या स्वनिधी प्रोत्साहनपूर्ण तत्त्व शासनाकडून केली जाणे, सन २०२०-२१ मध्ये तरतुदीची रक्कम ₹ ३७७.७२ कोटी होती.

९.२.३ वरामावम मे सन २०१९-२० या सन २०२०-२१ पर्यंत अनुक्रमे ₹ ३२८.२९ कोटी व ₹ ३७.६५ कोटी इतक रक्कम अदा केली.

९.२.४ अपसारांची संख्या व मालमत्तेमधे दिलेली माफाची तरतूद ९.२६ मध्ये दिली आहे.

तरतूद ९.२६ अपसारांची संख्या व मालमत्ता मे दिलेली माफाची

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१
अपसार (संख्या)	६,६६०	६,४४४
मृत अपसारे (संख्या)	४०१	१६६
अपसारे अपसारे (संख्या)	६,०५९	६,२११
या माफ दिलेले मालमत्तेचा कर	०.६७	०.६७
अपसारांच्या अन्य करांसाठी तरतूद (₹ कोटी)	०.२६	०.२७
माफित मालमत्ता (₹ कोटी)	५०.५२	६०.१४

टीप: उपलब्ध नाही @ अंदाजपत्रकीय

आधार: महाराष्ट्र राज्य मालमत्ता परिवहन महामंडळ

महामावम तर्फे मालवाहतूक

९.२१ महामावमने महे मे १९९० पासून मालवाहतूक सेवेला प्रारंभ केला. मध्यम्ही उद्वाहनी प्रवासी वाहतूकीच्या अनियमित स्वरूपात बदल करून १,१३० प्रवासी मालवाहतूकीसाठी उपलब्ध करून दिली. मार्च २०२१ अखेर महामावम मे सुमारे ६,२५४ प्रवासी मालवाहतूक बसेस आहे.

शहरी सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक

९.२२ सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक व्यवस्था ही महत्त्वाची प्रवासी वाहतूकीतील प्रमुख माध्यमांपैकी एक साधन आहे. राज्यातील २२ महानगरे ही सुविधा उपलब्ध आहे. मार्चपैकी सात राज्यात महामावम, बृहन्मुंबई महानगर बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम (बेस्ट), पुणे व पिंपरी चिंचवड महानगरपालिका क्षेत्रात पुणे महानगर परिवहन महामंडळ मर्यादित आणि ठाणेमध्ये २१ महानगर पालिकेत महानगरपालिका / नगरपरिषद प्रवासी वाहतूक सेवा पुरविलात. शहरी सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक सेवा विषयक माहितीची तरतूद ९.२७ मध्ये दिली आहे.

तरतूद ९.२७ शहरी सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक सेवा विषयक माहितीची

(दैनंदिन सरासरी आकडे)

वाहतूक सेवा पुरविणाऱ्या कंपनी	कार्यरत वाहनांची प्रत्यक्षात उपलब्ध संख्या		प्रत्यक्षात वाहनांनी प्रवासी वाहतूक (लाख)		प्रत्यक्षात वाहनांनी कापलेले वाहतूक (लाख किमी)	
	२०१९	२०२१	२०१९	२०२१	२०१९	२०२१
महामावम (एकूण वाहतूक)	२८१	२१६	१.१८	०.४१	०.४४	०.०८
बेस्ट	२,८९१	१,४४१	२५.०८	१२.७१	४.४१	१.५०
पुणे महानगर परिवहन महामंडळ मर्यादित	१,६८१	७१४	१०.४०	२.७८	२.८१	०.५१
नवी मुंबई मनपा परिवहन	३१९	२८२	१.८१	०.९२	०.२०	०.१६
कल्याण मनपा परिवहन	३१०	१५०	०.७१	०.३०	०.१३	०.०१
ठाणे मनपा परिवहन	२७४	१५१	१.५८	०.५३	०.५०	०.२१
वसई विरार मनपा परिवहन	१३०	७१	१.००	०.३०	०.१५	०.०८
कोल्हापूर मनपा परिवहन	१४	११	०.०१	०.०७	०.०१	०.०८
सोलापूर मनपा परिवहन	२८	१२	०.१५	०.०२	०.०५	०.०३
औरंगाबाद महानगरपालिका परिवहन परिवहन	६५	११	०.३५	०.०८	०.१०	०.०१
नियो पाटील मनपा परिवहन	४४	१०	०.२५	०.०३	०.०१	०.०१
अमरावती मनपा परिवहन	२५	नियोज	०.१७	नियोज	०.०१	नियोज
अकोला मनपा परिवहन	१६	नियोज	नियोज	नियोज	नियोज	नियोज
सांगली मिरज कुपवाड परिवहन	१६	नियोज	०.०१	नियोज	०.०१	नियोज
नागपूर मनपा परिवहन	३५	१३	०.०५	०.०५	०.०१	०.०३
मालेगाव मनपा परिवहन	१३	१५	०.०५	०.०३	०.०१	०.०३

महामावम: महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ, बेस्ट: बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम

टीप: अनिवार्य ११ लक्षांकितपेक्षा कमी सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक सेवा नियोजित

आधार: महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ, बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम, पुणे महानगर परिवहन महामंडळ व संबंधित महानगरपालिका / नगरपालिका

रस्ते सुरक्षा

९.१६ राज्यामध्ये शासकीय रस्ते सुरक्षा या प्रकल्पनेला आधारीत व्यवस्थापन आणि व्यवहारामध्ये आणण्याचे कार्यवाहन चालवत. सन २०२१ मध्ये राज्यात प्रति लाख हजार लोकसंख्येमागे झालेल्या अपघातांची संख्या जास्त होती. रस्ते अपघात आकडेवारी तक्ता ९.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१८ : रस्ते अपघात आकडेवारी

(संख्या)

वर्ष	अपघात		मृत व्यक्ती		जखमी व्यक्ती	
	राज्य	मुंबईतील	राज्य	मुंबईतील	राज्य	मुंबईतील
२०१९	३२,९१५	२,८०२	११,८८८	४४४	२८,३२८	२,१२५
२०२०	२८,१७१	१,८१२	११,५२१	२४१	१९,१४४	१,४४०
२०२१*	३१,४१३	२,२३०	१३,५२५	३८४	२३,०४४	१,९४१

* तात्पुरती

महाराष्ट्र इलेक्ट्रीक वाहन धोरण, २०२१

९.१७ राज्याने जुलै २०२१ मध्ये महाराष्ट्र इलेक्ट्रीक वाहन धोरण २०२१ जाहीर केले. धोरणाची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

- सन २०२५ पर्यंत नवीन वाहन नोंदणीत १० टक्के हिस्सा बॅटरी इलेक्ट्रीक वाहनांचा असावा तसा दोनीत इलेक्ट्रीक वाहनांचा असावा असावेत.
- सन २०२५ पर्यंत राज्यातील पुणे, पुणे, नागपूर, नाशिक, औरंगाबाद, अमरावती या शहरांमध्ये सार्वजनिक वाहतूकीतील २५ टक्के वाहने बॅटरी इलेक्ट्रीक वाहन उपलब्धतेत असतील.
- सन २०२५ पर्यंत राज्यातील पुणे, पुणे, नागपूर, नाशिक, औरंगाबाद, अमरावती या शहरांमध्ये तसेच समृद्धीमधील सात मोठ्याशहरे (प्रत्येक औरंगाबाद) तसेच समृद्धीवर (प्रत्येक इंटरचेंजेस) तसेच इंधन विक्रय पंपांमध्ये किमान ३% टक्के वाहने बॅटरी इलेक्ट्रीक वाहन उपलब्धतेत असतील.

- सन २०२५ पर्यंत महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाच्या ताफ्यातील किमान १५ टक्के वाहने ही बॅटरी इलेक्ट्रीक वाहन उपलब्धतेत असतील.
- महाराष्ट्रात बेंगलोर इलेक्ट्रीक वाहन उत्पादन क्षेत्रातील कंपन्यांना उत्पादक राज्य करणे.

डिसेंबर २०२१ अखेर राज्यात ४२,४४० बॅटरी इलेक्ट्रीक वाहनांची नोंदणी झाली आहे.

रेल्वे

९.१८ रेल्वे ही प्रमुख सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था आहे. उपनगरी व मालवाहतूक हे रेल्वे वाहतुकीचे दोन प्रमुख विभाग आहेत. दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यातील लोहमार्गांची लांबी रेल्वेच्या वाहून नेली ६,२०३.१६ किमी होती व ही मार्गावरील वाहून (२८,३०१.७९ किमी) लांबीच्या २.१ टक्के आहे. राज्यात सुरु असलेल्या रेल्वे कार्यांची सद्य स्थिती तक्ता ९.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२९ : राज्यात सुरू असलेल्या रेल्वे मार्गांची सद्यःस्थिती

(दि.३० सप्टेंबर,२०२३ रोजी)

मार्गाचे नाव	मार्गाची लांबी (किमी)	प्रकल्पाची एकूण किंमत (₹ कोटी)	भौतिक प्रगती (टक्के)
पुणे विभाग सोडा - पुणेकोलगाव	४५६	४,४७८.००	३%
वर्धा - नांदेड, पचखाडा - पुसद मार्ग (सर्वेक्षण मार्ग)	२८४	६,४४५.४८	२%
हडपसर - सासवड विस्तार मार्ग	२८०	२,४४९.११	१६
अकलकवा - धालगावहोड - सोंड - सावडे - वैजवाल (सर्वेक्षण मार्ग)	२६१	४,७१ ६.६०	४%
दौंड - मनमाड	२४८	२,०८१.२७	७१
मनमाड - सप्तशृंगी निवास मार्ग	१५०	१,०१५.१९	२%
वर्धा- बल्लारशाह विस्तार मार्ग	१२१	१,२८१.४१	२१
वर्धा- नागपूर सीमा मार्ग	७६	९१०.१५	३६
वर्धा- सेवाग्राम नागपूर विस्तार मार्ग	७६	५७०.०१	४१
खामगाव - कलवाड विस्तार मार्ग	६८	१,१८४.५२	३%
कराडवाडी - लोणंद(सर्वेक्षण मार्ग)	९४	७१६.४४	५०[अ]
वैजापूर - शेंदूरवाडा- दळवी(सर्वेक्षण मार्ग)	५४	२,१८०.४१	४१[अ]
भुसावळ - जळगाव तिसरा मार्ग	२४	३१२.००	६००
गडचांदोर - भुसावळ सीमा मार्ग	२४	२४१.३७	५५

स्रोत : रेल्वे प्रशासन अ महारेल व रेल्वे प्रशासन यांच्यामध्ये करारनामा [अ] वैजापूर व शेंदूरवाडा मार्ग करारनामा

मुंबई उपनगर रेल्वे

९.२६ उपनगरीय रेल्वे हे मुंबईमधील सार्वजनिक वाहतुकीचे प्रमुख साधन आहे. मुंबईची उपनगरीय रेल्वे मोठ्या प्रमाणात पश्चिम रेल्वे आणि मध्य रेल्वे या दोन विभागीय रेल्वे द्वारे चालविली जाते. हार्बर या तृतीय मार्गी मार्ग हे मध्य रेल्वेचे भाग आहेत. सन २०२०-२१ मध्ये उपनगरीय रेल्वे मार्गावर एकूण २२८ लोकल गाड्यांच्या माध्यमाने ३,०१७ फेऱ्यांद्वारे दररोजी १४.२ लाख प्रवाशांची वाहतूक केली.

९.२७ मुंबई महानगरीय वाहतूक प्रकल्पातील रेल्वे मार्गांची कामे मुंबई रेल्वे विकास महामंडळ मर्यादित करीत आहे. मुंबई महानगरीय वाहतूक प्रकल्प टप्पा एक अंतर्गत कामे पूर्ण झाली आहेत. मुंबई महानगरीय वाहतूक प्रकल्प टप्पा दोन, तीन व तीन अ अंतर्गत प्रकल्पांची सद्यःस्थिती तक्ता ९.३० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३० मुंबई महानगरीय वाहतूक प्रकल्प टप्पा दोन, तीन व तीन अ अंतर्गत प्रकल्पांची सद्यःस्थिती

(दि.३१ डिसेंबर, २०२१ रोजी)

प्रकल्पाचे नाव	भागीदारीचा तपशील (भाग किमी)	अंदाजित किंमत (₹ कोटी)	खर्च (₹ कोटी)	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष
मुंबई महानगरीय वाहतूक प्रकल्प - २				
हार्बर-लिंक (अतिरिक्त मार्गाचे व स्थानकांचे मार्गीकरण)	१.४४	२०२.३१	९१८.३१	संभाव्य डिसेंबर २०२२[अ]
मुंबई मेट्रो-वडाळा (अतिरिक्त स्थानकांचे मार्गीकरण)	२१.५०	११८.५३	२०८.५८	मार्च २०२४
एलफिन्स्टन-परळ (अतिरिक्त पादचारी व स्थानकांचे मार्गीकरण)	१५.३१	३,३६३.००	३७५.२४	मार्च २०२४
मुंबई महानगरीय वाहतूक प्रकल्प - ३				
मध्य रेल्वे अंतर्गत सायन - कुर्ला तिसऱ्या मार्गिकेचा उन्नतमार्ग आणि स्थानके	२८	२,७८३.००	४९९.३०	डिसेंबर, २०२४
मध्य रेल्वे अंतर्गत दुर्गाडी - कल्याण (उन्नत) चौथ्या मार्गिकेचा उन्नतमार्ग आणि स्थानके	४	७०९.००	६४.०१	डिसेंबर, २०२४
पश्चिम रेल्वे अंतर्गत विरार - डहाणू पाचवा रेल्वे मार्गाचे भौगोलीकरण	६३	३,५७८.००	३२२.१३	मार्च २०२५
मध्य व पश्चिम रेल्वेअंतर्गत मध्य मार्गावर सेवेसाठ्या उपनेत्र नियंत्रण	-	५५६.००	२०६.०५	मार्च २०२३
मुंबई महानगरीय वाहतूक प्रकल्प ३ अ				
खारकोपर खारघरपर्यंत (विस्तारीत स्थानके व मार्गीका)	१४.०५	६,५१८.००	२.१५	मार्च २०२५
रेल्वे स्थानक पुनर्विकास	-	१,४७.००	०.००	मार्च २०२५
खारकोपर - विरार (भरावाचे व स्थानके मार्गीकरण)	४१	३,८८१.००	१.१६	मार्च २०२६
कल्याण-आसनगांव (चौथी मार्गिका)	३२.२२	१,७५१.००	१.००	मार्च २०२५
गोरेगाव-बोरीवली स्थानक सुधारणा विस्तार	०.५८	८२५.५८	०.००	मार्च २०२६

स्रोत : मुंबई रेल्वे विकास कार्पोरेशन अ काम पूर्ण संभाव्यतादर्शी प्रकाशने, रेल्वेमार्ग मंत्रालय, दूरचित्रवाणी

९.२८ मुंबईतल्या उपनगरांसाठी उपनगरीय रेल्वे सेवांवर गर्दीच्या वेळेत सुरक्षिततेसाठी लावलेल्या प्रतिबंधांमुळे प्रवासी पूर्वपदावर येण्यास बराच काळ लागला. सुरुवातीला फक्त आवश्यक कर्मचाऱ्यांनाच उपनगरीय रेल्वे ट्रेनमधील प्रवासाला प्राधान्याने परवानगी देण्यात आली होती. त्यानंतर हळूहळू सर्वसामान्य प्रवाशांसाठी लोकल सेवा सुरू करण्यात आली. परंतु, या काळात प्रवाशांच्या संख्येवर अनेक निर्बंध होते. त्यामुळे उपनगरीय रेल्वे सेवांवर अवलंबून असलेल्या अनेक प्रवाशांना रोजगार गमवावा लागला. या काळात रेल्वे मार्गांवर झालेल्या अपघातांची संख्या आणि मृत्यू व जखमींची संख्या तक्ता ९.३१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३१ मुंबई उपनगरीय रेल्वे मार्गांवरील अपघाती मृत्यू व जखमींची संख्या

अपघाताचे कारण	२०१९		२०२०		२०२१	
	मृत्यू	जखमी	मृत्यू	जखमी	मृत्यू	जखमी
रेल्वे रूळ ओलांडताना	१,७५५	२७६	७६०	१२१	१,११४	१७६
रेल्वे च कालच्या उपकरणांचा संपर्क	४	७	१	१	२	२
रेल्वेमधून पडून	४११	१,७०६	१८७	३६१	२८०	४४१
रेल्वेमधून ओढल्याने व धक्का लागून	१	५५	३	१२	६	१७
अन्य[1]	४१२	१,४००	२०६	३७५	३५३	४६८
एकूण	२,५९३	३,२४७	१,२६६	७७८	१,७५२	२,२०६

१ विनीय संबंधित प्रवासी, आजारपण, नैसर्गिक मृत्यू, रेल्वेमार्गावर विद्युतीकरणासाठी उभारलेल्या खांबांचे लागलेले झटके इत्यादी

आधार: मुंबई लोकल्स वॉचिंग आय सुरक्षितता, मध्य रेल्वे प्रशासन

मेट्रो रेल्वे प्रकल्प

९.२९ महानगरी क्षेत्रासाठी सुस्थिर, विश्वसनीय, कार्यक्षम, किफायतशीर, प्रवासाकरिताच्या सुलभ आणि सर्वसमावेशक वाहतूक व्यवस्था उपलब्ध करून देण्यासाठी मुंबई, पक्की मुंबई पुणे आणि नागपूर या शहरांत मेट्रो रेल्वे प्रकल्प हाती घेण्यात आले आहेत.

९.२९.१ मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प: सोबत जोडलेल्या नकाशांवर मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प हा सार्वजनिक-खासगी भागीदारी तत्त्वावर राबविण्यात येत आहे. मुंबई महानगर प्रदेशात सुरू असलेल्या मेट्रो रेल्वे प्रकल्पांची माहिती तक्ता ९.३२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३२ मुंबई महानगर प्रदेशात सुरू असलेल्या मेट्रो रेल्वे प्रकल्पांची माहिती

(₹ कोटी)

मेट्रो मार्ग/प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्प सुरू झाल्याचा वर्ष	प्रकल्पाची किंमत	खर्च*	प्रकल्प पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष	शेरा
२ ब - डी.एन. नगर - बी. एस. मार्ग (२.८ कि.मी.)	२०१९	६,४१०.००	६,८१९.४४	मार्च, २०२१	प्रकल्प व उपनगरीय झाले. डी.एन.नगर ते उपनगरीय मार्गावर मर्यादित उपलब्ध
२ अ - डी. एन. नगर मंडाले (२१.५ कि.मी.)	२०१८	१८,९८६.००	६,५३५.८१	चालू	१. ९८.२ प्रकल्प काम पूर्ण २. पहिली ट्रायल मेट्रोमिळाला प्रवेशाचा सुरू आहे
१ वर्सोवा - घाटकोपर - मेट्रोच्या (११.४ कि.मी.)	२०१३	१२,४४८.००	१२,९३७.१२**	२०२२-२३	७१.५ टक्के काम पूर्ण
४ वडाळा - गायमोरेगाव - छाया - कासारवडवली (३२ कि.मी.)	२०१८	१४,५४९.००	१,३२९.८५	फेब्रुवारी, २०२४	९९.८ टक्के प्रकाशन काम पूर्ण
४ अ कासारवडवली - गायमुख (२.७ कि.मी.)	२०१९	९,४९.००	६२२.९५	फेब्रुवारी, २०२४	२.४ टक्के प्रकाशन काम पूर्ण
५ छाया - मिरारोड - कासारवडवली (२३.५ कि.मी.)	२०१९	८,७१८.००	४४८.५१	ऑक्टोबर, २०२४	१. भाग१: कारशेड (छाया मिरारोड) प्रकाशन काम प्रगतीपथावर २. ४१.८ टक्के काम पूर्ण
६ स्वामी समर्थ नगर - विक्रोळी (१४.५ कि.मी.)	२०१८	६,४१९.००	१,४९९.८६	फेब्रुवारी, २०२४	७.५ टक्के प्रकाशन काम झाले. डी.एन.नगर ते उपनगरीय मार्गावर पूर्ण
७ अंधेरी (पू) - दहिसर (पू) (१६.५ कि.मी.)	२०१३	६,२७८.००	३,८१६.५५	मार्च, २०२२	प्रकाशन व उपनगरीय झाले. अंतिम टप्प्यात
८ दहिसर (पू) ते सिनेमा गार्डन आणि अंधेरी ते दहिसरची मेट्रोमार्ग प्रकाशन आणि मेट्रोमार्ग विस्तारीकरण (२३.५ कि.मी.)	२०१९	६,३४७.००	५८६.४८	ऑक्टोबर, २०२४	१३.१ टक्के प्रकाशन काम पूर्ण
९ गायमुख – शिवाजी चौक (मिरा रोड)	-	४,७७९.००	४.८९	ऑक्टोबर, २०२४	प्रकाशनाचे विस्तृतचे प्रकाशनाचे काम प्रगतीपथावर

आधार: मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण, मुंबई मेट्रो रेल कार्पोरेशन

*डिसेंबर २०२१ पर्यंत — **मार्च २०२१ पर्यंत

६.११.२ नवी मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प: महाराष्ट्र शासन सिडको मार्फत नवी मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्पासाठी टप्प्या-टप्प्याने अंमलबजावणी करीत आहे. पहिल्या टप्प्यात तीन मेट्रो मार्ग - वेगा हा ११ उन्नत आणि ३ भूमिगत मार्गांचा समावेश ११.६ किमीचा उन्नत मार्ग सिडकोच्या विकसित करण्यात येत असून प्रकल्पाची अंमलबजावणी करीत आहे. या प्रकल्पा अंतर्गत डिसेंबर, २०२१ अखेर ₹ २,७८३.२३ कोटी खर्च झाला.

६.११.३ नागपूर मेट्रो रेल्वे प्रकल्प: नागपूर मेट्रो रेल्वे प्रकल्प ४८.२१ किमी लांबीचा असून यामध्ये २८ स्थानकांचा समावेश आहे. या प्रकल्पाचा संपूर्ण सिताबर्डा ते हिंगणा मार्ग (१९.८१ किमी लांबी व १८ स्थानके) व पूर्व-पश्चिम मार्ग (१८.४१ किमी लांबी व १० स्थानके) या दोन मार्गांमध्ये विभागला आहे. यापैकी जानेवारी, २०२१ पर्यंत प्रकल्पाचे ५८.३ टक्के काम पूर्ण झाले असून त्यावर ₹ ८,४६१.३१ कोटी खर्च झाला. या प्रकल्पामध्ये उन्नत स्वरूप मार्गावरील खापरी ते बालुरघाट चौक (१५.२ किमी) आणि पूर्व पश्चिम मार्गावरील लोकमान्य नगर ते ऑरेंजसिटी (११ किमी) हे मार्ग जानेवारी २०२१ अखेर कार्यान्वित आले.

६.११.४ पुणे मेट्रो रेल्वे प्रकल्प: पुणे मेट्रो रेल्वे प्रकल्पाची लांबी ३३.१८ किमी असून यामध्ये दोन मार्गांचा समावेश आहे. त्यापैकी निगडी ते दापोडी मार्ग (भाग्यश्री लांबी) १७.१६ किमी (११.४५ किमी उन्नत मार्ग व ५.७८ किमी भूपाती मार्ग) लांबीचा असून उन्नत मार्गाचा पहा व भूपाती मार्गाचा पाया झाला आहे. वनाज ते रामवाडी (जैन्या लांबी) हा ५.७५ किमी लांबीचा संपूर्णतः उन्नत मार्ग असून १६ स्थानके आहेत. या प्रकल्पाची अंदाजित किंमत ₹ ११,४२० कोटी आहे. या प्रकल्पाचे पहले जानेवारी, २०२१ अखेर ३१ टक्के काम पूर्ण झाले व ₹ ३,७६४.२१ कोटी खर्च झाला.

जलवाहतूक

६.४० भारतामध्ये ही महाद्वीपांच्या आणि पर्वतांच्या मुळातच विकासासाठी आणि पर्यावरणासाठी आहे. येथे वेगवान आणण देण्यासाठी पायाभूत सुविधा विकासाचे करण्यासाठी औद्योगिक विकास प्रकल्पांमध्ये राज्य शासन महाराष्ट्र बंदर विकास धोरण-२०१२ तयार केले आहे. या धोरणामध्ये वृद्धिंगत बंदरे व प्रमुख बंदरांवर, जेट्टी, किनारी वाहतूकसह आणि आंतरदेशीय जलमार्ग, विकसाचे, किनारी आर्थिक क्षेत्रे व खाजगी प्रकल्प सुविधा इत्यादी क्षेत्रांचा समावेश आहे. येथे प्रकल्पांना विद्युत सहाय्य, विशेष-शेती उत्पादन, पर्यटन सहाय्य, येथे सहाय्य वाहतूक प्रकल्पांचे आणि उपयोगिता इत्यक्ष उत्पादन यूट सेवेसाठ सेत आहे.

लहान बंदरे

६.४१.१ पुणे पोर्ट व नवाहतालात नेहरू पोर्ट ही सोन पोर्ट बंदरे उत्पादन विकत आहेत. सन २०१०-११ मध्ये मुंबई पोर्ट व नवाहतालात नेहरू पोर्ट यांनी अनुक्रमे २,६६.३४ लाख मे. टन व २४८.७१ लाख मे. टन मालाची वाहतूक केली. लहान बंदरांची वाहतूक विषयक माहितीची तक्ता ६.३३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.३३ : लहान बंदरांची वाहतूक विषयक माहिती

बाब	मुंबई पोर्ट		नवाहतालात नेहरू पोर्ट	
	२०१९-२०	२०२०-२१	२०१९-२०	२०२०-२१
हाताळण्यात आलेली वाहतूक क्षमता (लाख मे.टन)	४७८.५०	४५८.५०	२,४८८.३०	२,४८८.३०
माल वाहतूक (लाख मे.टन)	३०६.१५	५४६.२४	३८४.४९	३७६.८९
पैकी : अ) आयात	४८.४३	३०१.३८	१७८.५१	३५२.४१
ब) निर्यात	२८८.२२	२४१.८६	२०५.९८	२१५.३८
उपलब्ध वाहतूक (रेक्स)	२४५.१०	नियोजित	नियोजित	नियोजित
प्रत्यक्ष आलेल्या बोटी (संख्या)	१,२१२	५,१४०	२,४१८	२,४१०

आधार: मुंबई पोर्ट ट्रस्ट व नवाहतालात नेहरू पोर्ट ट्रस्ट

* यामध्ये लोकसहाय्य व्यापारासाठीच्या वाहतूक क्षमतेचा समावेश नाही.

लहान बंदरे

६.४२.१ राज्यातील ४८ लहान बंदरांच्या पीयाजन अनेक कारणांनी बहुउद्देशीय जेट्टी असून त्या ठिकाणाहून रेवडीच्या मालाची वाहतूक केली जाते. लहान बंदरांची वाहतूक विषयक माहितीची तक्ता ६.३४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३४ : लहान बंदरांची वहनक्षमता विषयक सांख्यिकी

बाब		२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२
मालाची वहनक्षमता (लाख मे. टन)		४१६.६१	४१५.९६	४५०.४८
मालाची हाताळणी	अ) आयात	३२१.०४	३१८.७१	३८४.४१
	ब) निर्यात	१०.५७	१६.४७	१०.७५
प्रवासी वहनक्षमता (संख्या)		६५१.०७	६२.०८	१४.६७
नौका	अ) नौदल बोटचालक	६०.३४	३२.२६	१४.०४
	ब) किनारा नौदल बोटचालक	३.७०	०.१६	०.२६

आधार : लहान बंदरांची यादी

० किलोमीटर

मालगाडी कार्यक्रम

९.३०.३ बंदरापर्यंत होणाऱ्या विनाखंडित मालाच्या वेगवान हालचालीसाठी मालगाडी कार्यक्रम महत्त्वाचा आहे. किनारा जवाहरलाल पुरुषोत्तमपट्टणम आयात निर्यात साठेमध्ये मालगाडीने व्यापारासाठी वहनक्षमतेची वाढीव उपलब्धता करण्यासाठी मालगाडी कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. व्यापारासाठी मालगाडीकार्यक्रमांतर्गत बंदरापर्यंत मालवाहतुकीसाठी, मालाच्या जलद विकासासाठी, बंदर जोडणारी, बंदर विकासासाठीच्या लॉजिस्टिकीकरणाचे व व्यापारिक विकासाचे या प्रमुख बाबी आहेत. बंदर व्यवस्थापन यंत्रणेतील बंदरांना जवाहरपट्टणम सुविधा विकासीत करण्यासाठी ₹ ८७१.०९ कोटी अंदाजित किमतीच्या ४१ प्रकल्पांना मंजूरी दिली आहे. त्यापैकी एकूण ₹ १०८.८८ कोटी किमतीचे आठ प्रकल्प पूर्ण झाले आहे आणि ₹२५८.७१ कोटी अंदाजित किमतीचे १३ प्रकल्प प्रगतीपथावर आहे.

९.३०.४ पश्चिम भाऊचा धक्का (मुंबई), तेलपट्टा बंदर (एन्नोर) येथे आणि राज्यात सिन्धुदुर्गात आगामवाढवण ते वेंदुरे येथे १०-१२ खोल सुद्ध बंदरांचा विकास करण्यात आला आहे. बंदरांचा नवीन पायाभूत सुविधा विकसीत करण्यासाठी ₹ ८७१.०९ कोटी अंदाजित किमतीच्या ४१ प्रकल्पांना मंजूरी दिली आहे. त्यापैकी एकूण ₹ १०८.८८ कोटी किमतीचे आठ प्रकल्प पूर्ण झाले आहे आणि ₹२५८.७१ कोटी अंदाजित किमतीचे १३ प्रकल्प प्रगतीपथावर आहे.

९.३०.५ पश्चिम भाऊचा धक्का (मुंबई), तेलपट्टा बंदर (एन्नोर) येथे आणि राज्यात सिन्धुदुर्गात आगामवाढवण ते वेंदुरे येथे १०-१२ खोल सुद्ध बंदरांचा विकास करण्यात आला आहे. बंदरांचा नवीन पायाभूत सुविधा विकसीत करण्यासाठी ₹ ८७१.०९ कोटी अंदाजित किमतीच्या ४१ प्रकल्पांना मंजूरी दिली आहे. त्यापैकी एकूण ₹ १०८.८८ कोटी किमतीचे आठ प्रकल्प पूर्ण झाले आहे आणि ₹२५८.७१ कोटी अंदाजित किमतीचे १३ प्रकल्प प्रगतीपथावर आहे.

मरीना

९.३०.६ जलविहरण व जलक्रीडांना पर्यायाच्यादृष्टीकोनातून जलक्रीडाप्रकार प्रकाशनाची सोयी करणे होण्याच्या दृष्टीकोनातून पश्चात होईल. या प्रकल्पाच्या पहिल्या टप्प्यात ५० खोरी नौकाप्रकाशित उपयोग असलेल्या बंदरापर्यंत खोरी उपयोगात सुविधा निर्माण करण्यात येणार आहे. तसेच या अंतिम सुविधा पश्चिमकडा उपयुक्त पंगतीत उपलब्ध पंक्ती व त्यांचे खोरी पर्यायाच्यादृष्टीकोनातून सुविधा होणार आहेत.

हजाई वाहतूक

९.३१ राज्यातील १३ जिल्ह्यांमध्ये कार्यान्वित आहेत. निवडक जिल्ह्यांमध्ये स्थित वाहनांचे विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.३५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३५ : निवडक जिल्ह्यांमध्ये स्थित वाहनांचे विषयक सांख्यिकी

(दि. ३१ मार्च रोजी)

जिल्ह्यांमध्ये	नोंदणी वाहनांची (संख्या)		नोंदणी वाहनांची (रु. लाख)	
	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१
अ) दुचाकीवाहने	४०८.७१	४१९.९६	१,४०,३७०	१,८६,०१७
मुंबई	९३५.६८	१८.९९	२,८१,५०८	१,५२,३८१
पुणे	७९.२७	११.२३	१७,९४.७५	२९,७१९
नागपूर	३९.४६	६.४८	८,४१९	१,७१४
औरंगाबाद	३.४६	६.४५	१८१	७७९
नाशिक	१.५८	०.३०	३८१	१.५०
ठाणे	०.३५	०.०८	०	०
नवी मुंबई	०.१९	०.०१	०	०
कोल्हापूर	१.१३	०.०५	०	०
सातारा	१.३७	०.०६	०	०
सांगली	०.१९	०.०१	०	०
औरंगाबाद (ग्रामीण)	०.०२	०.०१	०	०
ब) चारचाकीवाहने	३१०.२१	३२.२१	५,८१,५१३	३,४०,५१३
मुंबई	१३२.४१	१२.१८	५,८१,२७१	३,४०,५८४
पुणे	१.५५	०.०५	३४१	०
नागपूर	१.१५	शून्य	१२०	११
औरंगाबाद	०.०२	०	०	०
एकूण (अ + ब)	५८१.७०	४४९.१९	९,२२,७०२	६,२७,९१९

आधार : वाहतूक विभागाच्या सांख्यिकी

उपयोग : विद्युतवाहन प्रोत्साहक निर्मितीत

१.४.१ सध्याची हिवाळी सहावा आलाटमधील विधानमंडळाचे हे पहिले अधिवेशन आहे. या अधिवेशनात विधानमंडळाचे काम सार्वजनिक खात्याची माहितीची लक्षात घेता, राज्यात उपलब्धित असून उपलब्धता पहिल्या राज्याची संख्येचा सुरक्षित विभाग ₹ २६,२७७ कोटी आहे. आर्थिक वर्ष कोटी उपलब्धी व १५ लाख ५८२ मात्र अधिकृत अभ्यासांचे निर्देशन असलेले हे विधानमंडळ सर्वांत मोठ्या हौशिक्षेत्र विधानमंडळांपैकी एक आहेत.

दृष्टिक्षेपात

१.४१ राज्यात मुलभूत, मुलभूत व माहितीची मुलभूत हे राज्यशासन अधिकारांचे प्रमुख घटक आहेत. राज्यातील राज्यात संबंधितांची माहितीची संख्या १.४६ मध्ये दिलेली आहे.

१.४२ राज्यात गाई डार्लिंग, २०२१ अखेर शेतकरी अधिकारी संख्या १०२१ कोटी होती.

१.४४ गाई डिसेंबर, २०२१ अखेर राज्यात एकूण मुलभूती गोदामांची संख्या ४४.७१ लाख होती. ही साठ लोकसंख्येनुसार मुलभूती व मुलभूतेतर गोदामांची संख्या अनुक्रमे ३५.७६ व ८.७५ टक्के होती.

तक्ता १.४६ राज्यातील राज्यात संबंधितांची माहिती

(लाख)

तपशील	प्रकार	२०१९-२०	२०२०-२१
राज्यात मुलभूतेतर	ग्रामीण	१२.५०१	१२.५०४
	शहरी	१.२४४	१.२४४
	एकूण	१२.७४५	१२.७४४
राज्यात मेळावा	ग्रामीण	४१.२५२	४१.१२८
	शहरी	९.४४१	९.४५१
	एकूण	५८.२०५	५८.२८७
डिलिव्हरी संस्थान (राज्यात संबंधितांचा)	ग्रामीण	२.४२७	२.८४१
	शहरी	४.१९८	४.४१७
	एकूण	७.१०१	७.१२१

अभ्यास: संबंधित, मुद्दे

मुलभूती व मुलभूतेतर संबंधितांची लाभार्थ्यांची संख्या १.४७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १.४७ मुलभूती व मुलभूतेतर संबंधित

(लाख)

गोष्ट मुलभूतेचा	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२*	
	मुलभूती	मुलभूतेतर	मुलभूती	मुलभूतेतर	मुलभूती	मुलभूतेतर
राज्यांतर्गत	४४.१८	४१.४८	४५.८४	४१.१५	४४.६६	४१.०४
संबंधितांचा	८.४८	७०.५१	७.१७	६८.२४	७.४५	६९.२७
भाग्यी	५.१३	२६०.४१[१]	५.११	२९१.८८[१]	७.०१	२९४.९४[१]
टाटा	७.१७	-	७.१४	-	९.२४	-
संबंधितांचा आन्ध्रप्रदेश	६.१६	५०८.२९	६.७७	४९५.४१	९.६६	७०३.५१
विभागस्तरीय	२.५१	४५५.४१	४.११	५१८.५१	६.७१	४९१.११
विभागस्तर आणि	९.०२	०.०१	०.७५	०.०१	०.६५	०.०१
एकूण	४४.१६	१,३०६.५७	४९.१७	१,३५५.६१	४४.७४	१,५९५.८८

१ भाग्यी व टाटा टेनी संबंधित एकत्रित.

* तात्पुरते

अभ्यास: संबंधित मुलभूता विभाग आकडेवारी

* * * * *

परिशिष्ट १.१

राज्यस्तरीय विजोषा पुरावठा व आधार

क्रम (१)	२०१७-१८ (२)	२०१७-१८ (३)	२०१८-१९ (४)	२०१९-२० (५)	२०२०-२१ (६)	२०२१-२२ (७)	२०२२-२३ (८)
अ. स्थापित क्षमता (मेगावॉट)							
अ-१ राज्यस्तरीय उत्पादित क्षमता							
(१) औष्णिक	४४७[2]	८,०१५[1]	३,४४८	६,४१०	८,२४८	१,४१५	१२,८७६
(२) पवनऊर्जेपासून उत्पादन	–	–	–	–	–	३,७०८	१,८४४
(३) जलविद्युत	२,८२	८४४	१,९१०	१,५५२	२,८४४	१,०१३	१,०१०
(४) नैसर्गिक वायूपासून	–	–	–	१,८२	१,८२०	२,०१४	२,८१
एकूण (अ-१)	७०.१	१,१०१	४,०८८	८,४८६	१२,७९१	१४,८०१	१६,१०२
अ-२ स्थापित क्षमतेत पवनऊर्जा/सौर किल्ला							
(१) राष्ट्रीय औष्णि ऊर्जा महामंडळ	३ मा	३ मा	३ मा	३ मा	२,०४३[3]	१,४८१	३,२१४
(२) अनुज्ञप्तीधारी स्वामीत्वाद	३ मा	३ मा	३ मा	३ मा	१३०	४१०	३१०
एकूण (अ-२)	३ मा	३ मा	३ मा	३ मा	२,१८०	१,९०१	७,१४४
एकूण (अ-१ + अ-२)	७०.१	१,१०१	४,०८८	८,४८६	१४,९७४	१४,१४१	४४,८४६
ब. विजेची (राज्यस्तर पुरवठा)							
(१) औष्णिक	१,०४१[2]	३,४१८	११,४१६	१८,८८५	४१,२७०	५२,४१८	८७,४१०
(२) नैसर्गिक वायूपासून	–	–	–	२,७१०	६,९४१	६८,७२१	५,९५४
(३) जलविद्युत	१,४१५	४५४	१,४४८	५,४१५	१८८८	६,१४४	५,५१३
(४) पवनऊर्जेपासून उत्पादन[4]	–	–	–	–	–	५,११८	१५,८१३
एकूण	१,२१८	७,९१५	१७,८१४	१९,४१०	९६,२५१[3]	८१,०१७	१,१५,०७०
क. मागणी (राज्यस्तर पुरवठा)							
(१) औष्णिक	१,८५१	५,३१९	८,१७०	१४,७०९	१८,३१३	३५,७१९	४४,७०१
(२) वायूपासून	२१०	४१२	१,७४१	५,०१५	११,१४१	१९,५१४	३०,८२१
(३) जलविद्युत	१५	३१२	१,०१२	३,६५२	९,९७०	१४,१५८	२१,१२४
(४) सार्वजनिक	१९८	५१७	१४१	२,०१८	४,८५०	१२,५१७	१,४१५
(५) एकूण	३२१	४२१	७५५	१७०	१,५८१	३,८८८	१२५
(६) सार्वजनिक मागणी पुरवठा	१५	१४६	१३०	३७०	१,२११	१,५८१	३,०५०
(७) सार्वजनिक विकासाठी	७०	७९	१५१	२१४	५५१	८४६	
(८) उद्योगांनी	–	११	१८	२१७	३७८	६११	७८१
एकूण	१,७१५	७,६१५	१४,८१४	१९,१७१	४७,१८१	७७,१२८	१,१४,८११
ड. राज्याचे विजेचे अधिक मागत (पुरवठा)							
(१) औष्णिक	१६.८	६०५.४	१३९.५	१५५.४	१९१.३	१०८.२	१५५.८
(२) वायूपासून	५.४	१८.१	१५.१	२८.५	४१.९	१०८.१	४१.०

आधार - (१) महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोग (२) महाजेनको
(३) महापारेषण (४) उद्योग संचालनालय व्यापार
(५) महावितरण (६) अदानी इलेक्ट्रिसिटी मुंबई मर्या

टीप - (१) दामोदर आंतरराज्यीय खेळाडू सार्वजनिक विद्युत प्रकल्पांचे समावेश आहे.

(२) ⓐ यात राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ व अनुज्ञप्तीधारी स्वामीत्वाद्वारे उत्पादन यांचा समावेश नाही. राज्यस्तर विजेसाठी २२२ मेगावॉटचा नैसर्गिक वायूचा समावेश आहे.

(३) ⓐ यात खासगी क्षेत्रात व स्वयंकेंद्रातील ऊर्जेची (स्वयंनिर्माण विकासासाठी) आकडेवारी समाविष्ट आहे.

(४) ⓐ यात सौरऊर्जा ऊर्जेची आकडेवारी नाही ऊर्जेचा समावेश आहे.

(५) ⓐ या मोठ्या व अदानी इलेक्ट्रिसिटी वगळून इतर खासगी सौरऊर्जांची स्थापित क्षमता व विजेचे सौरऊर्जा प्रकल्पांचे अंदाजपत्रकानुसार दिलेले आहे.

(६) १ युनिट = एक किलोवॉट तास

परिशिष्ट १.२

राज्यातील स्थलसंधी प्रवेशानुसार संख्या

(सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या दंडप्रमाणीकृत/अप्रमाणीकृत)

(किलो)

अ क्र	वर्ष	एकूण मालवाहतूक	राज्यांतर्गत मालवाहतूक	राज्य मालवाहतूक	राज्यांतर्गत जिल्हा	इतर जिल्हा	उत्पादन	राज्यांतर्गत
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१	१९९५-९६	२,३९ द	–	१५,५१८	१२,१२८	८,८४४	१८,५१९	५,८८८
२	१९९६-९७	२,४४५	–	१४,२०५	१३,८८४	११,०१२	१८,०७८	६५,३९४
३	१९९७-९८	२,१४५	–	१८,१४१	२५,२१६	२५, ४४ द	४८,४००	१,४१,१४१
४	१९९८-९९	२,१५१	–	३०,१४५	३८,९९६	३८,५०३	४१,५२२	१,४१,१९५
५	२०००-०१	३,८८८	–	६६,३१२	४६,७५१	६६,६१६	८१,५१९	२,१६,१४६
६	२००१-०२	४,९१८	–	९६,५७१	५८,५८८	७५,२१६	११,२७१	२,४१,४६०
७	२००२-०३	४,९८८	–	३९,१७५	४१,१०४	४५,१८४	१,०८,८४१	२,३९,११ ४
८	२००३-०४	४,९१८	–	६३,८००	४६,४१६	५५,८८६	१,०२,१४१	२,१५,५१५
९	२००४-०५	४,९१४	–	६६,१९९	४६,८४१	४८,१४१	१,०६,८०४	२,१४,११८
१०	२००५-०६	४,३०८	–	३४,१०१	४६,१४१	४६,८१८	१,०९,४८४ ४	२,४०,५७०
११	२००६-०७	४,३०८	–	३४,१०१	४६,९१६	४६,८१८	१,०९,४००	२,४१,४८१
१२	२००७-०८	४,३०८	–	३४,१५८	५०,२५९	४०,५२९	१,०९,४०१	२,४१,९१९
१३	२००८-०९	४,३०८	३,८१ ४	३०,५१८	५०,२५९	४०,५०१	१,०९,०४९	२,४१,३०१
१४	२०१६-१४	५,८५८	५,२१०	३३,९९१	५०,२४१	५२,०४१	१,१४,५५८	३,१६,०८८
१५	२०१४-१५	४,०४९	५,१४९	३३,८१०	५०,५८५	५८,११५	१,१५,८०१	३,१९,१९८
१६	२०१५-१६	४,१०१	५,२४१	३३,९१५	५२,२०५	५६,५८४	१,१२,४१५	३,०५,१११
१७	२०१६-१७	४,१८८	५,१४१	३४,१००	५२,१४१	५६,१४४	१,१२,२०१	३,०६,८४१
१८	२०१७-१८	४,३०८	५,२१०	३५,८१९	५३,१४१	५८,१४१	१,१४,१४८	३,१०,५१०
१९	२०१८-१९	४,३०८	५,२१०	३५,८१९	५३,१४१	५८,१४१	१,१४,१४८	३,१०,५१०
२०	२०१९-२०	४,८०८	५,२००	३५,८१९	५३,२००	५८,४००	१,१४,८२२	३,१०,५१०

आधार: सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन • अनंतिम

टीप – (१) १९९० पर्यंतच्या रस्त्यांची जिल्हानिहाय माहिती उपलब्ध नाही. रस्ते विकास योजनेनुसार काही रस्ते राज्य व जिल्हा मार्गांमध्ये वर्गीकृत करण्यात आले.

(२) २०१४-१५ ते २०१७-१८ करिता राज्य महामार्गांचे एकूण राज्यांतर्गत वाहतुकीचे आकडे.

(३) २०१८-१९ पासून रस्त्यांची जिल्हानिहाय माहिती उपलब्ध नाही. रस्ते विकास योजनेनुसार.

परिशिष्ट १.३

जिल्हानिहाय रस्तालांबी तालिकेचे संदर्भानुसार वर्गीकरण
(सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या देखभालीखालील)

(किमी)

अ.	जिल्हा	वास्तव तालिके १.४१.०५					वास्तव तालिके १.४५.०१				
क्र.	श्रेणी/भौगो.	४.००	५.५	२.७५	इतर	एकूण	४.००	५.५	२.७५	इतर	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१	कुलगुरुंडी	३१	४	४	४	३१	३१	४	४	४	३१
२	डाणे	१५८	१५३	१.२२०	२.४२०	४.१६८	१४६	१५०	१.१४२	२.४८१	४.१४८
३	वाजवा	५७०	४११	१.४०५	२.६७०	८.०४२	५७६	५१८	१.४०१	२.६१४	८.०५३
४	रावतड	८४१	१.०१३	१७०	१.८७०	५.८१३	४८४	१.०७०	१११	१.८७०	५.८१४
५	रणवीरी	५४६	८५१	८.६७०	२१०	२.७४०	४८८	१७१	८.६६३	११०	२.७६१
६	शिवपुरी	११०	१४१	१.२७०	२.४४१	८.०४२	१७०	८११	१.२८१	१.४४१	८.०४१
	कविता विभाग	१.५८८	१.१५७	१५.६१०	१९.२१७	४५.७०७	१.५७७	१.०१७	१५.६०८	१९.२१७	४५.७०८
७	नारायणगाव	१.४००	१.४१३	१.२४१	१.४७१	६.२१४	१.५१३	१.२८७	१५.१२१	७.५८१	१४.१४१
८	पनीक	१.५१०	१.७१८	१.७१८	१.५८१	१९.८८६	१.२४७	१.८१५	१४.८१४	५.७१०	१९.१४७
९	सुपे	१७०	५३१	७.२२१	७०	१.७१५	१५०	१७१	१.४८१	१५०	७.२२५
१०	पंढरपूर	४१५	११०	७.२१७	८८	१.४११	४१७	१८०	१.११८	१८	७.४११
११	सह्याद्री	१७१	१.५८१	७.१५८	१.७४०	१.१५६	१.०१७	१.१६१	१.१७०	१.४११	१६.३०१
	नाशिक विभाग	१.३७१	१.४१५	३९.६१७	३९.१७६	१६.५०६	१.२१९	१.२१९	३८.१९६	३८.८७१	१७.७७१
१२	पुणे	१.११०	१.१७५	१६.४६०	३४०	१९.६७०	१.४१७	१.१७५	१६.२१०	५१	१९.४१५
१३	आळंदा	१७०	१.०१६	८.२१८	३.४१०	१२.०१२	७१५	१.०५८	८.३०६	३.३१६	१३.७१५
१४	सोलापूर	८४१	१.०७०	७.१५४	४.१४६	१४.४१५	७४८	१.०५४	७.४११	४.१०८	१५.८४०
१५	कोल्हापूर	८११	१.०४२	४.८५४	४.१४६	८.८१७	७४८	१.०५४	४.४११	४.१०८	८.८४०
	पुणे विभाग	५.१७०	५.४४७	४९.१९६	१७.१२७	७९.७९२	५.७४९	५.१९०	४८.१९१	१९.१५५	७९.२१८
१७	औरंगाबाद	८५८	८३१	१.७११	१.८८८	५.१००	८८०	८२१	१.७११	१.८८८	५.१०२
१८	जालना	७११	४१८	१.८२१	१.५११	८.४११	८२१	४०५	१.२१९	१.४१४	८.४११
१९	परभणी	४६८	५८१	३.८१८	८१८	५.४१८	४१२	५८	३.८४८	११०	५.४११
२०	हिंगोली	१.७१	१२०	१.१५८	११	१.८५१	१५८	१७०	१.४१२	११	१.११२
२१	बीड	१.५८८	४६०	८.८२५	१.१४०	१२.४१५	१.१५६	७११	८.८५२	१.४४०	१२.७१२
२२	उस्मानाबाद	१८५	१५८	३.५८४	१.४४३	७.३१२	४११	१५५	३.८८२	१.४४१	७.५४१
२३	लातूर	४१७	७६०	५.४५८	१.४४०	८.८१०	५४१	७४	५.४१२	१.४४०	८.९१३
	औरंगाबाद विभाग	५.५५०	४.३०६	४४.८४१	१९.६०१	९९.४१७	५.१७९	४.४०३	४५.४१५	१९.२८०	९७.०५६
२४	बुलढाणा	१७०	४१७	१.८५१	१.२७०	५.४१५	१.४०१	४१६	१.८७१	१.२४१	५.४७८
२५	अकोला	५५६	५३१	१.७७८	१.३०१	४.४१५	५४२	४३०	१.७७८	१.३०१	४.४१६
२६	वाशीम	४५२	३०१	१.२४१	१.०४१	३.०४०	१८२	३०१	१.२४१	१.०४१	३.०४०
२७	अमरावती	४३१	५१०	१.८५५	१.४८१	८.११४	४१	५१	१.७११	१.४८१	८.१११
२८	यवतमाळ	८१०	११८	३.५४१	३.४१८	८.८८८	८२४	८८३	३.५४१	३.४१८	८.८४०
	अमरावती विभाग	२.७८९	३.०४१	१५.७९५	११.१०१	३८.९४२	३.९३०	२.७१३	१५.७१४	११.८७०	३९.०१५
२९	नागपूर	४४८	५१८	४.८५१	३.५१०	५.१११	१०८	४१६	३.५८०	३.१२०	८.४१६
३०	वर्धा	३.५८१	५३१	४.४१२	३.५८०	१२.३१६	५५८	४१८	४.८५१	३.५१०	१५.४१८
३१	भंडारा	३०८	२३६	१.८५१	२.०५०	४.२११	१.८५७	२४१	१.४१५	२.२१५	५.२८२
३२	गोंदिया	११८	४१०	१.४०५	२.११०	५.४१८	४४६	१८१	१.८१९	२.१४०	५.२८१
२३	चंद्रपूर	४८१	५१२	१.२१९	१.५१८	५.४२२	४११	५८१	१.२१९	१.५१८	५.४१८
३४	गडचिरोली	१४१	४१६	१.४११	५१०	३.४३०	५०१	१४८	१.४५५	५१०	३.०१५
	नागपूर विभाग	३.८१६	३.०८४	१५.९५०	१५.२५२	४९.४१०	३.९७९	३.५१८	१५.०७६	१५.९७०	४९.२१९
	महाराष्ट्र राज्य	१५.४१६	१६.०५०	१७९.५४६	८८.४७१	३०९.३२१	२७.३४१	१४.५८९	१७९.३४१	१५.४४१	३१०.५४५

आधार - सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन

+ अंदाजी

परिशिष्ट १.४

राज्यातील ग्रामपंचायत निवडणुकीतील मतदानाची आकडेवारी

(१ जानेवारी रोजी)

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	२०११	२०१२	२०१३	२०१४	२०१५	२०१६	२०१७	२०१८*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	मोठ्या ग्रामपंचायती (लोकसंख्या १ लाखापेक्षा जास्त)	८३,१७०	३,४९,८४९	१९,१९,१५०	४४,०१,१४६	१,१०,७५,१९०	१,७८,११,४३०	१,८९,४०,१८८	१,११,४९,७५०
२	मोठ्या ग्रामपंचायती (लोकसंख्या १ लाखापेक्षा कमी)	१,२१,५०८	१,२१,८५१	४,१३,५११	१,११,१४८	१३,८१,७८१	२,७९,१७०	२,१८,८४,४७१	२८,४८,५१२
३	ग्रामपंचायत संख्या	१,७८,८१९	३१,३४१	४१,११८	८१,०१६	१,८१,१०१	१,७१,४११	१,७१,१७०	१,१२,५१२
४	सदस्यसंख्या निश्चित	१,०१९	२१,४४०	१,२१,०१९	६,०१,१९०	१,४१,०१०	१०,८१,१२८	१०,१०,१११	१०,७१,१२०
५	थेट निवडीचे	१०,१००	१९,७१९	१८,१४९	१०,१८९	१२,४९९	४४,४१५	४४,४१९	४१,१४८
६	अप्रभावित सदस्यांचे	—	१,४१८	१,१८०	१९,१००	१९,४०१	७८,१०१	७८,१०१	१९,२०१
७	व्यवस्थापनाचे -						१८,७०,११९	१९,५०,४५८	
	(१) बिहाईत संख्या	२१,१८७	८,०८७१	१,८१,८८१	३,१९,३११	८,७८,१९१	—	—	११,०१,४१०
	(२) पंचायत संख्या	११,८१९	१८,४०१	१९,७४१	१८,११८	७८,१८१	—	—	२१,८४१
	(३) इतर (सेवासंस्था इत्यादीसह, १)	—	—	—	१४	१४	—	—	८५,१०१
	(४) मिश्र	—	—	—	—	—	—	—	५४१
८	लोकसंख्याधिक्य	३४१	१९८	१,१११	१,०१५	१,१००	१९,७०१	१०,१९१	१८,३१५
९	राखीवता असलेल्या	४११	५१८	१,१५०	१,७१८	१,११०	१९,१०१	१९,१९८	१९,५१८
१०	खुल्या जागांच्या संख्या	८१४	१,१७१	१,३११	५,८१०	१,४११	१९,८१०	१९,४०८	१९,१५१
११	एकूण सदस्य संख्या (दुहेरी)	७,१४५	१९,१७१	१५,८५८	१,१८,८५१	१,८८,१११	४,१५,१११	४,११,४११	४,१९,१८५
१२	दुहेरीतील	७,८२१	१८,१०१	१९,७८८	१,७१,५०१	१,९८,५०१	८,२७,५८१	८,१८,७५०	१,७१,७०७
१३	इतर	८१४	१,४११	१,५१४	१,८७१	१९,८११	८१,७८५	८१,१०१	१४,१५१
	एकूण	१,११,७६१	८,१९,१८६	१६,४०,५८१	६६,८१,०१६	१,४१,८९,६०१	१,७७,६१,५१९	१,८६,१६,४७७	१,१९,१६,४१८
	या गावात लोकसंख्येनुसार मोठ्या मतदारसंघांची संख्या	१४८	१,३०१	१,४१५	४,१८९	१०,१११	३१,१४९	३१,१९८	३१,७११
	लोकसंख्येच्या घनतेनुसार वाढीव सदस्यांची संख्या	५	९	१०	१४	४१	१११	१०५	१२८
	नियमानुसार थेट निवडीचे सदस्य								
	मतदानाच्या अधिकारासाठी अनुसूचित जाती किंवा जमातीसाठी राखीवतेमुळे मोठ्या सदस्यांची संख्या								
	या गावात लोकसंख्येनुसार लोकसंख्येची संख्या	४.१	१.१	१.८	३.४	८.१	१४	१४	१९

१०

सामाजिक क्षेत्र

१०. सामाजिक क्षेत्र

१.१.१ समाजातील सर्व घटकांसाठी समानतेचे उच्चतम निकष व सामाजिक समन्यायाची शाश्वतता सुनिश्चित होणे हे सामाजिक क्षेत्र विकासाचे उद्दिष्ट आहे. शिक्षणाच्या अधिक्याने संतुलन साधणे, सर्वांना आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देणे, महिला व बालके यांचे सर्व सामाजिक पातळ्यांवर सक्षमीकरण करणे, पाणी आणि उपजीविकेच्या साधनांमध्ये समानता आणणे, मूलभूत सुविधांसह उत्तम निवास व्यवस्था उपलब्ध करणे, पर्यावरण संवर्धन करणाऱ्या उत्तम शासन विकासाकडे वाटचाल करणे, सुशासन आणि लोकसहभागातून गुणवत्तापूर्ण क्षेत्र सामाजिक क्षेत्रात अपेक्षित विकास प्रक्रियेच्या केंद्रस्थानी ठेवणे.

शिक्षण

१.२.१ आर्थिक विकास, सामाजिक परिवर्तन, समन्यायकता आणि समावेशन यासाठी शिक्षण हे साधन आहे. सर्वसमावेशक आणि गुणवत्तापूर्ण समानतेचे शिक्षणाची सुनिश्चितता आणि सर्वांसाठी आजीवन शिक्षणाच्या संधींना प्रोत्साहन हे शाश्वत विकास ध्येयांमधील एक आहे. हे साध्य करण्यासाठी, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, २०२० यामध्ये शालेय व्यवस्थेच्या आकलनातील धारणेमध्ये विकासाच्या धर घेण्यात आला आहे. समन्यायी आणि सर्वसमावेशक गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी शासन विविध योजना राबवत आहे.

प्राथमिक शिक्षण

१.२.२ प्राथमिक शिक्षणासाठी विविध शैक्षणिक कार्यक्रम आयोजन करण्यात येतात. प्राथमिक (इयत्ता पहिली ते पाचवी) व उच्च प्राथमिक (इयत्ता सहावी ते आठवी) शिक्षणाचे काही महत्त्वाचे निर्देशक तक्ता १.२.१ मध्ये देण्यात आले आहेत. या विभागातील लाक्षणिकांची परिभाषा १.२.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१ प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शिक्षणाबाबतचे काही महत्त्वाचे निर्देशक

(उपलब्ध तेव्हा)

निर्देशक		२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१
प्राथमिक शाळांची संख्या (मान्यता असलेल्या शाळांसह)		१,०६,२४०	१,०६,४४१	१,०६,३३८
प्राथमिक मान्यताप्राप्त शाळांचे प्रकारनिहाय		७७.२	७७.२	७७.२
१ ते ५ वी, किमी सरासरी शाळांचे/मुख्यशाळांची संख्या	ग्रामीण	३.१	३.१	३.१
	इतर प्राथमिक	१.८	१.७	१.७
१ हजार मूलांच्या लोकसंख्येनंतरी (६ ते ११ वर्षे वय) प्राथमिक शाळा मूलभूतांची संख्या		१०.०	१०.१	१०.१
१ हजार मूलांच्या लोकसंख्येनंतरी (११ ते १४ वर्षे वय) उच्च प्राथमिक शाळा मूलभूतांची संख्या		९.४	९.१	९.१
प्राथमिकपूर्वाधिक मूलभूत शाळांची मूलभूत शाळांचे प्रमाणे		३१.५	३१.६	३१.९
शाळेतील पटसंख्या (लाखात)		१५८.४	१५४.१	१५३.१
मान्यताप्राप्त मूलांची टक्केवारी		४९.१	४८.०	४७.१
मूलभूत पटसंख्या प्रमाण	ग्रामीण	११.२	१८.५	१४४.८
	इतर प्राथमिक	५८.६	५८.७	११.१
शाळांचे विद्यार्थी-शिक्षकांचे प्रमाण (सर्व शाळा)		३०	३१	३१
शिक्षकांची संख्या (लाख)		५.३	५.३	५.१
विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण		३०.१	२९.१	३०.१
सुविधा असलेल्या शाळांची टक्केवारी				
शिक्षकांचे शाळा		१८.८	१९.३	१९.४
मूलांसाठीचे खास्तीचे शौचालय		१५.१	१२.१	१३.५
मुलांचे शौचा		८३.२	८३.७	८४.२
खेळाचे		५८.१	१३.३	१३.७
शिक्षणाचे साधने उपलब्ध असणे		८१.५	१५.०	१२.२
खेळाचे मैदान		८५.१	८५.१	८६.८
ग्रंथालय		८१.२	८३.१	८७.५
विद्युत जोडणी		१४.१	१३.५	१५.१
शाळांचे प्रमाण	ग्रामीण	६.१	५.४	६.००
	इतर प्राथमिक	३.१५	६.६७	६.५१
मूलां मूलां मध्यमवर्गाचा निर्देशांक	ग्रामीण	०.८१	०.८१	०.८१
	इतर प्राथमिक	०.८८	०.८८	०.८८

आधार: १) प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य २) महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद (शिक्षक मार्गदर्शक आणणे ०.०.२३-२०)

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९

१.२.३ बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९, जो ॲनलबजावणी राज्यात झाला, १८१० गावपूर लागू आहे. या अधिनियमा अंतर्गत बालकांना गुणवत्तेच्या मानांसह मोफत व सक्तीचे पूर्ण प्राथमिक शिक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे. कोणत्याही बालकाला प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होण्याच्या व पूर्ण कालावधीत प्रतिबंध होईल अशी कोणत्याही प्रकारचे शुल्क, आकार किंवा खर्च तसा करण्याची आवश्यकता नाही. या अधिनियमाद्वारे हमी देण्यात आली आहे. तसेच अधिनियम अंतर्गत स्थानांतरणाचे ज्ञानाची शाळांतील (आणखीकृत्याच्या शाळा वगळून) एकूण प्रवेश ७०लोखा २५, २७७ यांच्या त्यात राज्यांत दुर्बलघटक घोषित आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व वंचित घटकांतील विद्यार्थ्यांना प्रवेश साठेच पूर्व प्राथमिक ते आठवी वर्गांचे शिक्षण मोफत देण्यात येते. अधिनियमाच्या अंमलबजावणीच्या मूल्यमापनीयातून मूल, २०१२ यानि एकूण ५,७५ लाख विद्यार्थ्यांना शाळेबाहेर प्रवेश देण्यात आला. सन २०१२-२२ यावर नोव्हेंबर अखेरी ७८,१७० विद्यार्थ्यांना या अधिनियम अंतर्गत प्रवेश दाखल झाला.

१.२.४ बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९, अंतर्गत ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील प्रत्येक शाळाबाह्य मुलांना/मुलींना शैक्षणिक प्रवाहात आणण्यासाठी प्रभात कार्यरत्त येत आहेत. सन २०२०-२१ यावर १२,४५२ शाळाबाह्य मुलांना मुख्य प्रवाहात आणण्यात आले व त्यापैकी १३,७८४ मुलांना जिल्हे शोधकाम देण्यात आले. सन २०२१-२२ यावर १२,८८४ शाळाबाह्य मुलांना मुख्य प्रवाहात आणण्यात आले व त्यापैकी १२, ३४४ मुलांना जिल्हे प्रशिक्षण देण्यासाठी प्रस्तावित आहे.

माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण

१.२.५ माध्यमिक (इयत्ता नववी ते १० वी) व उच्च माध्यमिक (इयत्ता ११ वी ते १२ वी) शिक्षणाचे काही महत्त्वाचे निर्देशक तक्ता १.२.१ यावर देण्यात आले आहेत.

तक्ता १.२.१ माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणासंबंधाचे काही महत्त्वाचे निर्देशक

(१० लाखांत संख्या)

निर्देशक		२०२८-२९	२०२९-३०	२०३०-३१
माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण संस्थांच्या योग्य वयोगटातील लोकसंख्या		२७,४७६	२८,०१६	२८,५४५
प्रत्यक्ष नोंदणीत लोकसंख्या टक्केवारी		९३.४	९३.९	९४.८
९ ते १० वी, जिल्हे नोंदणी लोकसंख्या/मुलांकडील टक्केवारी	(अ) माध्यमिक	८.८	८.८	८.८
	(ब) उच्च माध्यमिक	८.३	८.४	८.४
माध्यमिकस्तरावर, खाजगी लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी		३१.३	३१.४	३१.४
लोकसंख्या प्रमाणबद्ध (लाखात)		९९.१	१०१.८	१०५.२
प्रमाणबद्धतेचा मुलांचे टक्केवारी		५६.०	५६.५	५८.०
एकूण नोंदणीचे प्रमाण	(अ) माध्यमिक	९६.५	९६.०	९२.६
	(ब) उच्च माध्यमिक	७८.४	८८.४	८८.२
लाभाची विद्यार्थी-शिक्षकांचे प्रमाण (सर्व संख्या)		४०	४१	४१
विद्यार्थ्यांची संख्या (लाखात)		२.४९	२.५१	२.५८
विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण		२७.१	२७.१	२७.१
सुविधा असलेल्या शाळांचे टक्केवारी				
विजेचाचे कनेक्शन		९९.०	९९.८	९९.९
मुलींसाठीच्या स्वतंत्र शौचालय		९८.०	९८.३	९८.०
संगणक सेवा		९६.१	९६.४	९४.३
विकलांगासाठी उपलब्ध प्रमाण		८२.५	८४.८	८४.५
लेखांची पेंडिंग		९४.०	९५.१	९५.१
ग्रंथालय		९०.२	९१.०	९६.४
विद्युत जोडणी		९८.४	९८.८	९८.३
खेळाचा		८४.०	८६.२	८८.४
खेळाचा व क्रीडांगण		७५.८	७५.४	७६.०
शाळांचे प्रमाण	(अ) माध्यमिक	८.८	९.४	९.९
	(ब) उच्च माध्यमिक	४.८	४.४	५.४
मुलांचे मुलींचे प्रमाणबद्धता निर्देशांक	(अ) माध्यमिक	१.००	०.९९	०.९९
	(ब) उच्च माध्यमिक	०.९९	०.९७	०.९७

आधार: १) माध्यमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य. २) महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, जिल्हा परिषदेचे आणणे (२०२३-२८)

स्वअर्थसहाय्यित शाळा

१.१३ महाराष्ट्र स्वअर्थसहाय्यित शाळा (स्थापना व नियमन), अधिनियम २०१२ ची अंमलबजावणी राज्यात सर्वत्रच्या, २०१३ पासून सुरू आहे. स्वअर्थसहाय्यित शाळांचे गट्टम निहाय व माध्यम निहाय संख्या तक्ता १०.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३ स्वअर्थसहाय्यित शाळांचा माध्यमा प्रमाण शाळांची संख्या निहाय व माध्यम निहाय संख्या

वर्ष	गट्टम					माध्यम		
	राज्य गट्टम	जोडशाळा	राज्य गट्टम व जोडशाळा	आश्रमशाळा/अनुदानित/अंशतः अनुदानित शाळा	एकूण	मराठी	इंग्रजी	उर्दू/हिंदी
२०१८-१९	१,३००	७८५	११	४१०	२,७१८	७४५	१,४३५	१८
२०१९-२०	१,८०१	८७१	१०	४७१	३,०४१	७८१	२,२८४	१७१
२०२०-२१	२,०१०	११५	१८	५८१	३,४१४	८११	२,७१२	१९१

जोडशाळा: मंजूर सर्व लोक संकेतांची एकत्रितपणे
आश्रमशाळा: प्रादेशिक अनुदान सर्टिफिकेट आणि संकेतांची एकत्रितपणे
आश्रमशाळा: दुहेरी सर्टिफिकेट लोक संकेतांची एकत्रितपणे
आश्रमशाळा: प्रादेशिक संकेतांचे
स्रोत: १) राज्य निधान व शाळा विभाग, महाराष्ट्र राज्य
२) महाराष्ट्र प्रादेशिक निधान परिषद

समग्र शिक्षा

१.१३ समग्र शिक्षा हा अभियान कार्यक्रम राज्यात सन २०१८-१९ पासून राबविण्यात येत आहे. शालेय विकास योजना यामध्ये अंतर्भूत केल्याप्रमाणे पूर्व-प्राथमिक प्रशासनापासून उच्च माध्यमिक प्रशासनीय उपक्रमशीलतेचा व व्यवसायी गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी सुविधांची करण्यासाठी सर्व शिक्षा अभियान, राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान व शिक्षक शिक्षण या सर्व योजना या कार्यक्रमात अंतर्गत समाविष्ट करण्यात आल्या आहेत. या कार्यक्रमा अंतर्गत शैक्षणिक सुविधांच्या विकास मानकांची पूर्तता करण्यासाठी खर्च देण्यात आली आहे. तसेच, शालेय शिक्षणातील प्रादेशिक व मुलभूत-मुलीच्यांना घेत करी कार्यक्रमे निर्देशित केले आहे. या कार्यक्रमा अंतर्गत व्यवस्थापनासह मुख्य शिक्षण आणि शिक्षकांच्या अध्ययन पातळीच्यांमध्ये वाढ होण्यासाठी प्रोत्साहन दिले गेले. सन २०१७-१८ मध्ये समग्र शिक्षा अंतर्गत ₹ २,१४,४८.३० कोटी खर्च झालेला सून सन २०१९-२० मध्ये उपलब्ध असून ₹ ३१०.७५ कोटी खर्च झाला.

दिव्यांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रम

१.१८ विशेष गरजा असलेल्या मुलांना उच्चस्तरावर व्यवस्थेत समावेशित मुलांसोबत शिक्षण मिळण्यासाठी शिक्षण विभाग स्तरावरी प्रशासकीय प्रणाली हाताळण्यासाठी तसेच त्यांना व्यवस्थेत समाविष्ट करण्यासाठी राज्यात 'दिव्यांग समावेशक शिक्षण' कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमात विशेष गरजा असलेल्यांची मुलांचे प्रोत्साहनपूर्ण त्यांची वैद्यकीय तपासणी करून गरजेनुसार श्रवणयंत्रे, चष्मे, उपकरणांचे व उपकरणे, शाळा प्रवेशपूर्व, शाळांचे शिक्षण विषयक आणि मूल्यवर्धनकरीता सहाय्यभूत तसेच पुरवणे यांचा उपयोग आहे. दिव्यांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.४ मध्ये दाखवत आली आहे.

तक्ता १०.४ दिव्यांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रमाची प्रगती

शैक्षणिक स्तर	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२*	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)	२.५२	३१.३५	२.५१	२२.१४	२.५१	२२.१९
माध्यमिक (९ वी ते १२ वी)	०.५५	६.९७	०.५६	१२.७७	०.५६	९.१३

स्रोत: महाराष्ट्र प्रादेशिक निधान परिषद * अपेक्षेप्रमाणे

शालेय पोषण आहार योजना

१.१९ प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शाळांमधील पट पोषणी व उपस्थिती वाढविणे आणि पालकांकडून त्यांचे पोषण पूरक सहकार्य या उद्देशाने राज्यात शालेय पोषण आहार योजना राबविण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत विद्यार्थ्यांना समान भोजन सुनिश्चित्त येते. कोविड-१९ महामारीच्या पार्श्वभूमीवर करावयाचे मार्च विद्यार्थ्यांना शाळेत अन्नधान्य ऐवजी आहार शिधा, सुरुवातीला, कडधान्ये धान्यांचे वाटप शालेयस्तरावर करण्यात आले. तर्फे विद्यार्थ्यांना विद्यार्थ्यांचे धान्यांचे वाटप प्रत्यक्ष करण्यात आले. शालेय पोषण आहार योजनेची प्रगती तक्ता १.१५ मध्ये दिली आहे.

सारणी २०.५ : शालेय पोषण आहार योजनेची प्रगती

तपशील	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२*	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
१ ली ते ५ वी	५८.४७	८५८	५८.७१	७७९	५६.१२	८८२
६ वी ते ८ वी	३२.५३	६६१	३२.९०	६३५	३०.७६	७३०

आधार : प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य * तात्पुरते आकडे

शैक्षणिक स्थिती विषयक वार्षिक अहवाल (ग्रामीण) सन २०२१

२०२० 'प्रथम' संस्थेमार्फत देशातील ५८१ जिल्ह्यांमधील १७,६८४ गावांमध्ये कुटुंबांची शिक्षणाची वार्षिक स्थिती दर्शक अहवाल (असर) २०२१ ही पहाणी घेण्यात आली. या पहाणीमध्ये महाराष्ट्रातील ३३ जिल्ह्यांमधील ११० गावांचा समावेश होता. पहाणी दरम्यान ३१,१८१ कुटुंबे व ५५ हजार वर्ग सर्वेक्षणातील ४, ७८३ मुलांच्या शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास करण्यात आला. कोविड-१९ महामारीचा शाळा व मुलांच्या शिक्षणावरील परीणामाचा अभ्यास करणे हा या पहाणीचा प्रमुख हेतू होता. असर २०२१ चे राज्यस्तरावरील प्रमुख निष्कर्ष खालीलप्रमाणे

- सरकारी शाळांमध्ये ६ ते १४ वर्ष वयोगटातील सरा २०१८ मधील मुलांची पटसंख्या ८०५ टक्के होती त्यामध्ये वाढ होऊन २०२१ मध्ये ९१.७ टक्के झाली.
- सन २०१८ च्या मुलांचे तपशीलवर अवलोकन केलेल्या कुटुंबांची संख्या (९२.३ टक्के) साधुन सन २०२१ मध्ये (८५.५ टक्के) नमुन्यामध्ये मुलगे झाले
- शाळेमध्ये किमान एक स्मार्टफोन उपलब्ध आहे असा मुलांपैकी १८.३ टक्के मुले अभ्यासासाठी त्याचा वापर करु शकतात पहिले हा ९२.७ टक्के मुलांना स्मार्टफोन काही वेळ उपलब्ध होता. तसेच १७ टक्के मुलांना पूर्ण वेळ स्मार्टफोन उपलब्ध होता

शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणाऱ्या योजना

२०२२. मुलांना शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणे व त्यासंबंधीत आर्थिक भार कमी करणे यासाठी राज्य शासन विविध योजनांद्वारे विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करुन देत आहे. शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनांची प्रगती तक्ता २०.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २०.६ : शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनांची प्रगती

योजना	२०१९-२०		२०२०-२१[$]		२०२१-२२*	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	अर्थसंकल्पित खर्च (₹ कोटी)
१ ली ते ४ थी शाळेतील गरीब मुलांना भोजन शाळेतील व लोकल सार्वजनिक सुट्टीवगळ	२.५७	२.१२	-	-	२.८१	२.२०
शासकीय अनुदानित व विनाअनुदानित माध्यमाच्या विद्यार्थ्यांना १ ली ते १० वी च्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण सुरक्षा उपलब्ध	१५.७१	२.६८	-	-	१९३.५८	७०.००
अतिरिक्तदुरच्या मुलांना गावातील ११ वी व १२ वीत शिक्षणाच्या सुलभ योजना शिक्षण	०.११	०.५४	-	-	१.२१	१.२५
अतिरिक्त विद्यार्थ्यांना शिक्षणोपयोग	०.०१	०.०१	-	-	०.०१	०.००

[$] कोविड-१९ महामारीमुळे शाळा बंद असल्याने सन २०२०-२१ मध्ये योजना राबविण्यात आलेली नाही * तात्पुरते आकडे

आधार : प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य

मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणाऱ्या योजना

२.८.१३ शासन मुलींच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देण्यासाठी उपयोगी पडणाऱ्या योजना, राबवित आहे. त्यामध्ये माझी कन्या भाग्यश्री योजना (राज्य पुरस्कृत योजना) ही योजना प्रामुख्याने उल्लेखनीय आहे. ही योजना ११ वी आणि १२ वी वर्गात शिकणाऱ्या मुलींच्या पालकांच्या नावे मुदत ठेव ठेवण्यासाठी आहे. मुलींच्या शिक्षणासाठी निवडक योजनांची प्रगती तक्ता २.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७ : मुलींच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनांची प्रगती

योजना	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२*	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	अर्थसंकल्पित खर्च (₹ कोटी)
उपस्थिती भत्ता योजना	१.४२	१.३८	०.९	०.९	०.८४	०.८०
सावित्रीबाई शिष्यवृत्ती योजना	२४.७६	१४८.५१	७.१२	४६.७२	६.५२	३९.१०
दर वर्षी जानेवारी ते मार्चमध्ये शिक्षणातून मुलींचा योजक शिक्षण	२.१८	१.२४	०.९	०.९	१२.१९	२.००
मध्यान्ह पोषण शालेय शिक्षण	८.८१	१८.८१	८.८१	१.११	८.८१	१.१०

* फाईल्स-०१ लाभार्थीच्या उपलब्धतेनुसार २०२०-२१ मध्ये योजना प्रशिक्षणास आणले नाही. ० नोंदवलेला

आधार : १) शालेय शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य। २) महाराष्ट्र शालेय शिक्षण परिषद

सैनिकी शाळा

१०१३ राज्यात ५८ अनुदानित सैनिकी शाळा असून त्यापैकी पाच शाळा केवळ मुलींसाठीच आहेत आणि २४ शाळा केवळ मुलांसाठी आहेत. सन २०२१-२२ मध्ये एकूण १,६२४ विद्यार्थ्यांची पटनोंदणी झाली आहे.

क्रीडा शिक्षण

१०१४ खेळांना प्रोत्साहन देण्यासाठी व खेळाडूंचे नैपुण्य विकसित करण्यासाठी राज्य शासनाने पुणे येथे विभागनिहाय क्रीडापीठ स्थापन केले आहे. राज्यस्तरावर मान्यताप्राप्त किंवा राष्ट्रीय स्तरावर सहभागी खेळांमध्ये खेळाडूंना या क्रीडापीठांमध्ये थेट प्रवेश दिला जातो. राज्यस्तरावर खेळण्यासाठी होणाऱ्या निवडक खेळाडूंसाठी भोजनाचा भत्ताही त्यांना प्रवेश दिला जातो. निवडलेल्या खेळाडूंना १४ खेळ प्रकारांमध्ये आठवी ते दहावी प्रशिक्षण दिले जाते. या क्रीडापीठांत गट क्रीडा प्रशिक्षणे घेतली जातात. अलीकडेच या क्रीडा प्रशिक्षणांतील ३० खेळाडूंना राज्याचा विभागनिहाय क्रीडा पुरस्कार प्राप्त झाला असून, आंतरराष्ट्रीय क्रीडास्पर्धांमध्ये ८१ खेळाडूंनी देशाचे प्रतिनिधित्व केले. क्रीडा प्रशिक्षणांतील विद्यार्थ्यांची शिष्यवृत्तीसाठी पात्रतेचा तक्ता १०.८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८ क्रीडा प्रशिक्षणांतील विद्यार्थ्यांची शिष्यवृत्तीसाठी पात्रता

वर्ष	एकूण प्रशिक्षणार्थी	आंतरराष्ट्रीय क्रीडा पदके				राष्ट्रीय क्रीडा पदके				राज्य क्रीडा पदके			
		सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण	सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण	सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण
२०१७-१८	५३१	२	२	१	५	३३	३३	३१	९७	१४१	१४१	३३	३१४
२०१८-१९	५७५	१	३	३	७	३८	३८	३१	१०८	१४८	१४३	८२	३३३
२०१९-२०	५७५	२	१	१	४	३१	२५	३३	८४	१५२	८३	९१	२५४
२०२०-२१	४८८	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
२०२१-२२	४०	०	०	०	०	३	६	७	१६	५२	१९	२५	९६

टीप : फाईल्स-०१ लाभार्थीच्या उपलब्धतेनुसार २०२०-२१ मध्ये राज्यस्तरीय व राष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धांचे विभागनिहाय आयोजन करण्यात आले नाही.

आधार : क्रीडा व युवक सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य

उच्च व तंत्र शिक्षण

१०१५ आदिवासी भागातील उच्च शिक्षण घडवणे अवघड असल्याने २०२१-२२ मध्ये राज्यात ३५ राज्य विद्यापीठे (१२ सार्वजनिक, ११ खासगी व एक मुक्त), ११ अभिमत विद्यापीठे (३१ खासगी, पाच शासकीय), तसेच राष्ट्रीय महत्त्वाच्या संस्था असलेले एक केंद्रीय विद्यापीठ आहे. आदिवासी भागातील उच्च शिक्षणाच्या प्रवृत्तीवर आधारित राज्यातील उच्च शिक्षणाची प्रविष्टिकी तक्ता १०.९ मध्ये दिली आहे. सन २०२१-२२ च्या लघुपद्धतीच्या आधारे वर्षनिहाय प्रवेशानुसार दीक्षान्ती दीक्षा, त्यांची प्रवेश क्षमता आणि विद्यार्थ्यांची दीक्षा दीक्षितांचे १०.१ ते दीक्षितांचे १०.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ५०.९ अखिल भारतीय उच्च शिक्षण सहभाग मानकांसह राज्यनिहाय उच्च शिक्षासंबंधी सांख्यिकी

(२० वर्षांवरील वयोगट)

निर्देशक		२०२८-२९	२०२९-३०
विद्यापीठे	संख्या	४२	४५
महाविद्यालये	संख्या	८,३७०	८,४१२
एकात्म संस्था	संख्या	२,१६०	२,२१६
उच्च शिक्षणातील एकूण नोंदणी (लाख)	एकूण	४२.६०	४३.१०
	शिकवणी उपलब्धतेची	५०.१	५१.८
विद्यापीठेतर व इतर संस्थांतील नोंदणी	एकूण	९.४१	९.६२
	शिकवणी उपलब्धतेची	३१.४	३१.४
एकूण नोंदणीत अनुसूचित जाती (SC १२.६ टक्के)	सर्व संस्था	१३.०	१३.३
	अनुदानित संस्था	१३.२	१३.५
	अनुदानित संस्था	१५.३	१५.४
अनुसूचित जमाती निर्देशांक (ST ८.१ टक्के)	सर्व संस्था	७.१०	७.१३
	अनुदानित संस्था	७.१५	७.२०
	अनुदानित संस्था	५.७१	५.७८
शिक्षकांची संख्या (लाख)	एकूण	६५८	६७३
विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण	सर्व संस्था	२७	२६

आधार: अखिल भारतीय उच्च शिक्षण सहभाग मानक २०२९-३०, मैत्र दायरा

सह-जित सलग्नित विद्यापीठे

१०.१६ मॅक्लाडानने इतरे पॅनलेला आर्थिक छ्याताणीमुळे उच्च शिक्षणाडेकिन बोगार्यांचे बरल कल्यान आने आणि यायपुन मुलिकांना शिक्षणाकोल्न ब्राकणे ठेंगाय उद्धपार्ती कमन रोपान आने, त्यानुसार, उच्च शर्वसंघ यायपुन मुलिका निर्यय कमन उच्च शिक्षणाकील प्रवेश, उपलब्ध गुणवत्ता, उर्वरेपयोगेसकता आणि प्रोत्तेजन यहविभागाडी राज्य सामनने ब्राकणे छ्यताछाड ठेंगाय्न दिले आहे. अखिल भारतीय उच्च शिक्षण सहभाग सर्वेक्षण, २०२९-३० मुळा राज्यांतील ४१ कार्यांत सह-जित छ्यक्षित विद्यापीठांमधील एकूण पटसंख्या ४८,९४२ इतकी आणि त्यांमधील १,८८० विद्यार्थिनी आहेत.

राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान

१०.१७ अतिरिक्त खोली उपलब्धता, समावेशक आणि उपयोगक गुणवत्ता सरल कार्यक्रमांसाठी उच्च शिक्षण संस्थांनी व्यवसे तांत्रिक कार्यक्रमात, मार्गदर्शनात आणि उपयोगात्मिक व प्रशिक्षण या घटकांनी राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान उन १०१३ मासून राबविण्यात येत आहे. उन १०१७-२१ पर्यंत विद्यापीठे / महाविद्यालये / संस्थांना एकूण ₹ ७४,१५ कोटी अनुदान वितरीत केले आणि ₹ २५,३१ कोटी खर्च झाला. गुणवत्ता सुधार आणि उर्वरेपयोगात या घटका अंतर्गत प्रशिक्षणांचे पुनर्ने पुर्ने विद्यापीठांच्या ₹ ६०० कोटी अनुदान सह राज्यांतील १५ प्रशासन महाविद्यालयांना उत्तरेको ₹ ४४ कोटी अनुदान थेंबू करण्यात आले आहे. प्रोत्तेजन व नाविन्यता या घटका अंतर्गत उद्या राज्य विद्यापीठांमध्ये विकास व संशोधन इनक्युबेशन केंद्रे आरंभ करण्यात आली. अभियान अंतर्गत दुर्बुई येथे डॉ. होमी भाभा राष्ट्रीय विद्यापीठ व वैकल्पिक (विशे) राष्ट्रीय महाविद्यालयीन विद्यापीठ आणि उद्यापा येथे डॉ. कर्मवीर मार्गदर्शन पदीय समाज विद्यापीठ ही विद्यापीठे आरंभ करण्यात आली आहेत. आदिवास व मॅनुआर निसलुवांमध्ये आठवे पश्चिमेकडील आरंभ करण्यात येत आहेत.

तंत्रशिक्षण गुणवत्ता सुधार कार्यक्रम

१०.१८ देशभरील तंत्रशिक्षण उपलब्धतेमध्ये परिवर्तन यहविभागाकील वर्ष २००९ मध्ये तंत्रशिक्षण गुणवत्ता सुधार कार्यक्रम हा दीर्घ कालावधीचा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. तंत्रशिक्षणाचा दर्जोन्नत व गुणवत्तेमध्ये सुधारणा करणे आणि तंत्रशिक्षण संस्थांना उद्योगाच्या उपलब्धतेमध्ये वाढ करणे हे या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट होते. उक्त कार्यक्रम आर्थिक वर्षाच्या यहविभागात राबविण्यात येत आहे. कार्यक्रमाची माहिती पत्रक क्र. १०१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९०.७० तंत्रशिक्षण गुणवत्ता सुधार कार्यक्रमाची माहिती

तपशील	TEQIP-I	TEQIP-II	TEQIP-III
कार्यान्वयन	२००३-२००९	२००९-२०१७	२०१७-२०२१
सहभागी राज्य/केंद्रशासित प्रदेशांची संख्या	१७	१७	१२
अभियांत्रिकी / तंत्रशिक्षण संस्थांची संख्या	१२	६२*	११
खाजगी	५	४	०
एकूण वित्तीय निधी (₹ कोटी)	७४१.१	७२१.४८	९९.५३

* यात राष्ट्रीयस्तर केंद्र समाविष्ट

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजना

९.२.१९ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजने अंतर्गत राज्यातील अनिवासी/भूदल खाजत असलेल्या (भूदलाची आर्थिक उत्पन्न मर्यादा ₹ ८ लाख) पात्र विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत राज्यातील विविध विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांतील सुमारे ९.७५ लाखांपेक्षा जास्त विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती वितरण करण्यात आली आहे. या योजनेची प्रगती तक्ता ९.२.२२ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ९०.२२ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजनेची प्रगती

तपशील	वर्ष	लाभार्थ्यांची संख्या	खर्च (₹ कोटी)
उच्च शिक्षण	२०१९-२०	१,७१,४९१	९९.२८
	२०२०-२१	१७,४८१	२८.०९
	२०२१-२२	१,२२,३०२	९५.७०
पदवी शिक्षण	२०१९-२०	६,८१,९१०	४२२.८८
	२०२०-२१	६,१४,४९७	७४८.२५
	२०२१-२२*	-	-
वैद्यकीय शिक्षण व संशोधन	२०१९-२०	११,८९४	१६८.२१
	२०२०-२१	८,९१४	७८.९१
	२०२१-२२*	-	-
कृषि	२०१९-२०	११,३०३	१४.१७
	२०२०-२१	१०,४२१	१३.२०
	२०२१-२२	११, ४४१	१०.१९
तंत्रशिक्षण, शुश्रूषाशास्त्र विभाग व व्यवसायशास्त्र	२०१९-२०	३७१	०.६७
	२०२०-२१	३४८	०.७५
	२०२१-२२*	-	-

* अधिकृत्या उपलब्धीसाठी उपलब्ध नाहीत

आकृती १) उच्च शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य
२) वैद्यकीय शिक्षण आणि संशोधन संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य
३) महाराष्ट्र राज्य व्यवसाय शिक्षण मंडळ
४) उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र राज्य
५) महाराष्ट्र कृषी शिक्षण व संशोधन परिषद

सार्वजनिक आरोग्य

३.२.१० "शहरी क्षेत्रांतील उपेक्षितांचे उत्तम आरोग्यासाठी पुनर्निर्माण आणि कौशल्य जीवनमानात वाढवणे" हे शासनाचे विकासाचे एक ध्येय आहे. माता व बालकांच्या आरोग्यात सुधार घडवून त्यांचे कौशिक कल्याणाचे लक्ष्य विकासाचे व विस्तारासोबत प्राथमिक आरोग्य सेवा पुरविणे हा सार्वजनिक आरोग्य सेवेचा उद्देश आहे. राज्यात सुमारे ४ कोटी आरोग्य सुविधा उपलब्ध आहेत. आरोग्य सेवासुविधांच्या एकात्मिक व्यवस्थापनासाठी कोविड-१९ महामारीचे संपर्क परिणामांचे हाताळण्यासाठीचा सहकार्य मदत झालेले आहे.

आरोग्य सुविधा

३.२.११ प्रतिबंधात्मक आरोग्यसेवा पुरविण्यासाठी उत्तम विकासीत यंत्रसामुग्री आरोग्य सुविधा आहेत. उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व सामुदायिक आरोग्य केंद्रे यांचा प्राथमिक स्तरामध्ये समावेश होतो. द्वितीय स्तराचा उपविभाग म्हणजे जिल्हा रुग्णालये आणि जिल्हा रुग्णालये यांचा समावेश होतो तर तृतीय स्तराचा वैद्यकीय महाविद्यालयांशी संलग्न असलेली मुख्यत्व रुग्णालये व मुख्य स्पेशालिटी रुग्णालयांचा समावेश होतो. राज्य शासनाच्या आरोग्य सुविधा संख्या २०२२ मध्ये या स्तरांची सर्वसाधारण माहिती परिशिष्ट२.८५ मध्ये दिली आहे.

२.२.१२ राज्य शासनाच्या आरोग्य सुविधा

(दि. ३१ डिसेंबर, ५०१ रोजी)

सेवेतील संख्या	संख्या
उपकेंद्रे (आरोग्यवर्धिनी केंद्रांसह)	१८,३७९
प्राथमिक आरोग्य केंद्र (आरोग्यवर्धिनी केंद्रांसह)	१,८३१
सामुदायिक आरोग्य केंद्र	३९१
उपजिल्हा आरोग्य पथक	१०८
फिरते वैद्यकीय पथक	५३
उपजिल्हा रुग्णालय	१२
जिल्हा रुग्णालय	१३
वैद्यकीय महाविद्यालयाशी संलग्न रुग्णालय	१७
सामान्य रुग्णालय	८
स्त्री रुग्णालय	१८
मनोरुग्णालय	३
कुष्ठरोग रुग्णालय	४
क्षयरोग रुग्णालय	३
इतर रुग्णालय(अॅस्टिरॉईड)	१
विशेषीय उपचार संस्था रुग्णालय	३

आकार : आरोग्य सेवा उपसंचालक, महाराष्ट्र राज्य

३.२.१३ आदिवासी क्षेत्रामध्ये ३,००० लोकसंख्येसाठी एक उपकेंद्र तर डिंगर आदिवासी क्षेत्रात क्षेत्रामध्ये ५,००० लोकसंख्येसाठी एक उपकेंद्र आणि २०,००० लोकसंख्या असलेल्या आदिवासी क्षेत्रामध्ये एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र तर ६०,००० लोकसंख्या असलेल्या डिंगर आदिवासी डोंगरी क्षेत्रामध्ये एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र अशीच मानके आहेत. त्यानुसार उपलब्धता: ८८,००० पैकी २,१० लाख लोकसंख्येच्या समावेश असलेल्या ठाणे ते पाच प्राथमिक आरोग्य केंद्रांसाठी संदर्भ सेवा केंद्र म्हणून एक सामुदायिक आरोग्य केंद्र स्थापित केले जाते. राज्यातील आदिवासी भागात २,७४१ उपकेंद्रे, ३८६ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि ७० सामुदायिक आरोग्य केंद्रे कार्यरत आहेत.

३.२.१४ "आपुलकीचा गाव" योजनेअंतर्गत उपकेंद्रे व प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे अधिक आरोग्यवर्धिनी केंद्रात केले जात आहे. राज्यात डिसेंबर, २०२१ पर्यंत ६,५१४ उपकेंद्रे, ८८१७ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि ४६० पासूनी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे हे आरोग्यवर्धिनी केंद्रे म्हणून कार्यरत आहेत. त्यापैकी राज्यातील आदिवासी भागात ४१० उपकेंद्रे-आरोग्यवर्धिनी केंद्रे व २२६ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे-आरोग्यवर्धिनी केंद्रे कार्यरत आहेत. सन २०२१ पर्यंत उभारण्यात आलेले उर्वरित उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि पासूनी प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे अपलेश आरोग्यवर्धिनी केंद्रात करण्याचा राज्य कार्यालय आहे.

३.२.१५ महाराष्ट्र शासन वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभागांतर्गत वैद्यकीय शिक्षण संचालनालय (डीएमई), महाराष्ट्र वैद्यकीय परिषद, मुंबई यांचेकडे नोंदणी व सर वर्ष नवीनी परवाना नूतनीकरण करावे लागते. डिसेंबर, २०२१ पर्यंत एकूण १,७१,६७३ (नव्वदीचे ७१,६२० समाविष्ट) वैद्यकीयची डॉक्टरांनी नोंदणी केली होती तर यापैकी फक्त सर्वेक्षण ७७,८८० डॉक्टरांनी त्यांचा पत्ताबाबत पुनर्नोंदणीकरण केले आहे. आरोग्य यंत्रसामुग्री सुविधांचा विस्तार करण्यासाठी आणि ग्रामीण तसेच निम-शहरी भागात डॉक्टरांची कमतरता दूर करण्यासाठी, राज्य शासनाने सार्वजनिक-खासगी भागीदारी तत्त्वावर आणि विशेषीकरण सुविधांच्या पहाण वैद्यकीय महाविद्यालये स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला आहे.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

३.२.१६ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान आणि राष्ट्रीय नगरी आरोग्य अभियान यांचा समावेश असलेल्या राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाचा उद्देश आरोग्य धोरणांचे तत्त्वे संच व मानवी संसाधन क्षमतेचे सक्षमीकरण करून सर्वसमावेशक आरोग्यसेवा उपलब्ध करून देणे हा आहे. ग्रामीण व नागरी भागातील आरोग्य सुविधांचे बळकटीकरण करणे, संसर्गजन्य व असंसर्गजन्य रोगांचे नियंत्रण करणे आणि प्रसवपूर्व, प्रसव, प्रसवपश्चात शिशू, बालके व किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम राबविणे हे या अभियानाचे प्रमुख घटक आहेत. प्रसवपूर्व व नवजातशिशू, पोषण आणि सुरक्षित गर्भपात यासाठीच्या आरोग्यसेवा निःशुल्क सेवांच्या सीमांकनाच्या एकत्रिकरणाचा राष्ट्रीय आरोग्य अभियानात भर दिला आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान

३.२१.१ ग्रामीण भागांतील जिल्हेनिहाय, गरीब व वंचित वर्गासाठी किफायतशीर व उपलब्ध आरोग्यसेवेचा सुलभतेने उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान एप्रिल, २००५ मध्ये सुरू करण्यात आले. प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयीन मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम, हिवताप, लसीका, सार्वत्रिक कावताप, हृदयरोग, श्वसनरोग, मधुमेहाचा व इतरांचा रोग नियंत्रण हे सर्व आरोग्य व कुटुंब कल्याण कार्यक्रम राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाअंतर्गत समाविष्ट आहेत.

३.२१.१.१ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाअंतर्गत राज्यातील दुर्गम व अतिदुर्गम भागातील नागरिकांसाठी ४० किलोमीटर अंतरावरील आरोग्यविषयक सुविधा पुरविण्यात येतात. ग्रामीण भागातील सुविधांमध्ये ही अंतरे प्रशासकीय सोयी / इतर कारणास्तव जास्त असू शकतात. त्यामुळे ग्रामीण भागातील कमतरता दूर करण्यासाठी आहेत. या ठिकाणी वैद्यकीय व्यवस्था एक डॉक्टर, परिचारिका, ऐहिकी परिचारिका, प्रयोगशाळा सहायक, फार्मासिस्ट, महादाई व इतर पाठबळ पुरवणारा कर्मचारी, रोगनिर्देशनासाठी सुविधा २३ जिल्हा रुग्णालये, ३१ उपजिल्हा रुग्णालये / सार्वजनिक आरोग्य केंद्रे व एका वैद्यकीय महाविद्यालयामध्ये उपलब्ध आहे. या कार्यक्रमांतर्गत एकूण ३,८७७ (३,८८७ नियमित डॉक्टरांसोबत ४,४८५ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानअंतर्गत कंत्राटी) विशेषज्ञांसह वैद्यकीय तज्ञांच्या ४,९१४ जागांपैकी सुमारे ६.३% कोटी लोकसंख्या आरोग्य सुविधा पुरविल आहेत. या योजनेसाठीच्या डिसेंबर, २०१२ पर्यंत ३८,९७७ आशा प्रशिक्षित महिलांची नियुक्ती केली आहे. जिल्हा पातळ योजना प्रशासनाच्या २१ जिल्ह्यांमध्ये जिल्हा खेप रोग नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे.

३.२१.१.२ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानअंतर्गत इ.स. २०१०-११ मध्ये ₹ १,४१९.७० कोटी या इ.स. २०११-१२ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ १,४८१.७२ कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाचे भौतिक प्रगती तक्ता ३.२.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ३०.१५ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानअंतर्गत भौतिक प्रगती

(संख्या)

घटक	तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
आशा	प्रशिक्षण पूर्ण झालेल्या			
	कार्यरत असलेल्या	५८,४९,३०९	६१,६०,५७९	६७,५५,७१५
	आशांसाठी निधी	१,०९,२६२	१,११,८४२	७२,०८१
जिल्हे वैद्यकीय घटक	उपलब्ध पायाभूत सोय	१६,९४,०१९	१४५७,०४२	१५,८७,२००
	प्रशासन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयीन मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम	२,२९,०२०	२,१६,०२३	२,२८,०३६
	उपजिल्हा रुग्णालये	१,०३,७८०	७,८९,४५३	८,०४,६१६
	सार्वत्रिक आरोग्य केंद्रे	७८,५४८	६९,६५१	७२,८५८
ट्रॉमा केंद्रे	कार्यान्वित योजनेचे व सध्या कार्यरत जिल्ह्यांमधील संख्या	३१,०७१	४५,४५१	४,४८,७०१
जिल्हा खेप रोग नियंत्रण कार्यक्रम	एकूण मनुष्यबळ	७८,५८,२७५	७,४८,४१४	७,८५,९३०
	कार्यरत संख्या	३,५१७	३,४४	३४१
	रक्तकेंद्र	१८,४१६	१,८८५	१,७१९
इतरांसाठी निधी (कौन्सिलिंग केंद्रांसह)	उपलब्ध पायाभूत सोय	१,७७९	३,९१७	७,३०२
प्रसवोत्तर सुविधा (बालसुविधा)	**पायाभूत सविधा**			
	कुपोषणाचीन (एकूण)	५,१९,५६२	८,५७,४८८	८,७७,०१६
	जिल्हास्तरावर ते कार्यालय	४,६६,१९२	४,९९,७८०	३,३६,४३१
	कार्यालय ते कार्यालय	१,८३,२४४	१,७१,५७३	१,१२,४३१
	कार्यालय ते जिल्हास्तरावर	५,०३,५७०	४,६६,५४१	३,५१,६५३
	आजारी नवजात शिशु			
	जिल्हास्तरावर ते कार्यालय	५५,७६१	६७,३७१	५९,५३९
	कार्यालय ते कार्यालय	१९,८८३	३५,७५१	१२,३१५
	कार्यालय ते जिल्हास्तरावर	७८,९९६	८८,९१५	६८,१७३
सार्वजनिक खासगी भागीदारी				
अ) आरोग्य व्यवस्था व्यवस्थापन सेवा	एकूण खाटांच	१,४०,४६८	५,२९,४८८	६,४०,९९१
ब) व्यवस्थापन (प्रशिक्षणाचे) कार्यालय	व्यवस्थापित जिल्हे	१	१	४
	उपलब्ध पायाभूत सोय	२,८०५	८८	५०६
	जिल्हे (१. ई. एम. सुविधा व्यवस्थापन)	३१८	२५	९७५
	प्रशिक्षणाधीन योजनेचे जिल्ह्यांतील जिल्हा योजनेचे योजनेचे	५७४	९३	२५४
क) वैद्यकीय व इतर जिल्हे	व्यवस्थापित जिल्हे	४८	४१	८
	उपलब्ध खोलीचे संख्या	५९,२७०	९२,५८१	१०,५८८
	खोलीच्या व्यवस्थापन	२,५८१	२,४५१	३२१
ड) व्यवस्था	व्यवस्थापित व्यवस्था	२,५३५	१,७६१	१,५७१

आधार : आरोग्य सेवेचे संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य ई.स. म्हणजे राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य * - डिसेंबरपर्यंत

प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम

२०२८.१ प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम हा बालकांना आरोग्याचा दर्जा उंचावण्या व लोकसंख्या स्थिर ठेवण्या स्थाही माता मृत्युप्रमाण, अर्भक मृत्युदर व एकूण माताचा करणे कार्यक्रमाची राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत सन २०१७-१८ मध्ये ₹१३,८५५ कोटी तर सन २०१८-१९ मध्ये किसेवा अर्थात ₹४८.२४ कोटी खर्च झाला. निवडक आरोग्य निर्देशक तक्ता २०२४ मध्ये व त्याची मालिका पोटिकिष्ट २०.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७०.१४ निवडक आरोग्य निर्देशक

निर्देशक	२०१६	२०१७	२०१९
जन्मदर	१५.१	१५.०	१५.३
मृत्युदर	५.१	५.७	५.४
अर्भक मृत्युदर	१९	१९	१७
नवजात शिशु मृत्युदर	१३	१३	१२*
पाच वर्षे वयाखालील बालकांचा मृत्युदर	२१	२१	२२*
एकूण जननदर	१.८	१.७	१.७*
	(२०१४-१६)	(२०१५-१७)	(२०१६-१८)
माता मृत्युप्रमाण	४२	५१	४६

आधार : नमुना नोंदणी पाहणी, महाराष्ट्र व्यावसायिक राज्य कार्यालय

*२०१८

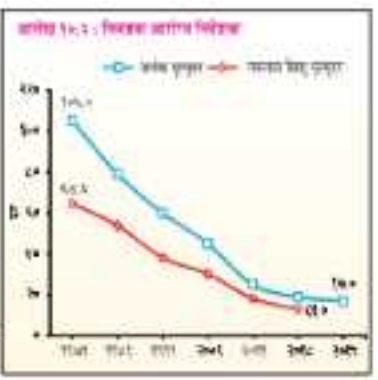

जननी सुरक्षा योजना

२०२९.३ संस्थात्मक प्रसूति वाढावा देऊन मातेच्या सेवेकडील, अप्रशिक्षित दाती व अप्रशिक्षित नर्सांकडून बाळंतपण व माता मृत्यू कमी करण्याकरीता जननी सुरक्षा योजना राबविण्यात येत आहे. सर्व प्रसूती कुशल प्रसूती सेवकांमार्फत करण्या स्थाहेत माता मृत्यू कमी करणे हे या योजनेचे ध्येय आहे. योजनेमध्ये प्रसूती झालेल्या सहा दिवसांच्या आत ग्रामीण भागात ₹ ७०० व शहरी भागात ₹ २०० लाभार्थ्यांना दिले जातात. कुशल प्रसूती सेवकांच्या मार्फतीने सर्व प्रसूत होणाऱ्या ग्रामीण व शहरी भागातील लाभार्थ्यांना ₹ ५०० दिले जातात. निक्षीपित रास्त्रीकरणाद्वारे प्रसूती झालेल्या लाभार्थ्यांना प्रसवोत्तर सेवांसाठी ₹ ६०० पर्यंत रक्कम दिली जाते. जननी सुरक्षा योजनेची प्रगती तक्ता २०.१५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७०.१५ जननी सुरक्षा योजनेची प्रगती

वर्ष	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
२०१९-२०	२.४१	१४.५५
२०२०-२१	२.५१	१५.११
२०२१-२२*	१.१०	१०.०१

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण कक्ष, महाराष्ट्र राज्य - शून्य/उपलब्ध नाही

प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान

३.२१.४ गर्भवती महिलांना प्रत्येक महिन्याच्या ठराविक वेळची खात्रीशीर आणि गुणवत्तापूर्ण प्रसूतीपूर्व सेवा मिळावी या उद्देशाने केंद्र शासनाने प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाची सुरुवात केली. डॉक्टरांचा सल्ला, सोनोग्राफी तपासणी, रक्तदाब/साखर तपासणी, आवश्यक औषधोपचार आणि जोखमीच्या गर्भारपणाचे लवकर निदान, तसेच संस्थेमध्ये ही या अभियानाची वैशिष्ट्ये आहेत. दर महिन्याच्या ९ तारखेला या सेवा प्राधान्यक्रमाने केंद्रात लाभार्थींना मोफत दिल्या जातात. गरज असलेल्या गरोदर किंवा सार्वजनिक सुट्टी असेल तर पुढील कार्यकारी दिवशी या सेवा पुरविल्या जातात. निवडीच्या प्रसूतीपूर्व तपासणीतील या सेवा विनामूल्य असतात. प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाची प्रगती तक्ता ३.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ३.२१ प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाची प्रगती

वर्ष	प्रसूतीपूर्व सेवा मिळालेल्या गर्भवती महिलांची संख्या (लाख)	पूर्णपणे व किमान तिसऱ्यांदा तपासणी झालेल्या प्रसूतीपूर्व सेवा मिळालेल्या गर्भवती महिलांची संख्या (लाख)	आवश्यक जोखमीच्या गरोदरपणाचे निदान झालेल्या गरोदरपणाची संख्या (लाख)	खर्च (₹ लाख)
२०१९-२०	३.८१	३.४७	०.९२	४२,३१०
२०२०-२१	४.३१	४.१०	४.०१	५१,२७०
२०२१-२२*	४.४२	४.२३	४.०५	५३१

आधार: राज्य सुरक्षित मातृत्व केंद्र, महात्मा नगर * तात्पुरती आकडेवारी

प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना

३.२१.५ केंद्रशासनाने प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना या मातृत्व लाभ कार्यक्रमाची इ.स. २०१७ मध्ये सुरुवात केली. या योजनेअंतर्गत शासकीय रुग्णालयात पहिल्यांदा बाळंतपण करणाऱ्या गर्भवती महिलांना तिच्या पहिल्या जिवंत अपत्यासाठीचे ५,००० रुपयांची रक्कम तीन हप्त्यांत थेट खात्यात जमा केली जाते. खाजगी प्रसूतीच्या प्रसंगातल्या महिला हा लाभ घेण्यास पात्र नाहीत. प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजनेची प्रगती तक्ता ३.२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ३.२२ प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजनेची प्रगती

वर्ष	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
२०१९-२०	३.१९	१८१.८८
२०२०-२१	५.३०	२९६.३८
२०२१-२२*	४.८८	२८९.०७

आधार: राज्य सुरक्षित मातृत्व केंद्र, महात्मा नगर * तात्पुरती आकडेवारी

मातृसंजीवनी योजना

३.२१.६ माता मृत्युप्रमाण व अर्भक मृत्युदर कमी व्हावेत या उद्देशाने २० जिल्ह्यांतील आदिवासी भागांसाठी ८,४१९ गावांमध्ये गरोदरपणाची योजना राबविण्यात येत आहे. गरोदरपणी योजनांतर्गत मातृत्व अनुदान योजना, दर महिना, मातृसुरक्षित उपजनपथन, तीन व नवजात कुटुंबीय बालकांना लसीकरण व बालकांना सुदृढ ठेवण्यासाठी मार्गदर्शन इत्यादी योजनांची अंमलबजावणी केली जाते. या योजनेअंतर्गत २०२१ मिळणी वैद्यकीय अधिकारी आणि अनुभवी प्रशिक्षित परिचारिका उच्च वैद्यकीय अधिकाऱ्यांच्या मार्गदर्शनाखाली कार्यरत आहेत. ही पथके प्रशिक्षित गरोदर व बाळांना घरी देऊन कुटुंबीय व आजारी बालकांची योग्य प्रशिक्षण आरोग्य सेवा पुरवतात व आवश्यकतेनुसार जवळच्या आरोग्य केंद्रात दाखल करतात.

मातृत्व अनुदान योजना

३.२१.६.१ मातृत्व अनुदान योजना ही गरजवंत गरोदर महिलांसाठी राबविण्यात येणारी अनुदान योजना आहे. आदिवासी भागातील गर्भवती महिलांची प्रसूतीपूर्व नोंदणी, नियमित आरोग्य तपासणी व आवश्यक औषधे पुरविणे यासाठीचा आरोग्य सेवा पुरविल्या जातात. या योजनेअंतर्गत प्रसूतीपूर्व तपासणीसाठीच्या वैद्यकीय केंद्रात लाभ्यासाठी ₹ ४०० रोख देण्यात येतात व ₹ ४०० ची औषधे मोफत पुरविण्यात येतात. मातृत्व अनुदान योजनेची प्रगती तक्ता ३.२३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ३.२३ मातृत्व अनुदान योजनेची प्रगती

वर्ष	लाभार्थी संख्या	खर्च (₹ कोटी)
२०१९-२०	७६,४१२	१.४८
२०२०-२१	९१,३२१	१.८१
२०२१-२२*	७२,०५६	१.७५

आधार: राज्य सुरक्षित मातृत्व केंद्र, महात्मा नगर * तात्पुरती आकडेवारी

मासिक लसीकरण कार्यक्रम

३.२१.७ बालपण घटवणारे क्षीण रोग, धनुर्वात, पोलिओ, हिपॅटायटिस बी, क्षयरोग, डिफ्थेरिया इत्यादी रोगांपासून बालकांचे संरक्षण करण्यासाठी राज्यभरात मासिक लसीकरण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. मासिक लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या तक्ता ३.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.१९ सार्वजनिक लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत लसकार्डधारी संख्या

(लाखमा)

लस	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२*	
	लक्ष्य	प्रगति	लक्ष्य	प्रगति	लक्ष्य	प्रगति
बीसीजी	१९.४१	२०.०८	१९.४१	१८.४५	१९.४१	१५.१४
पोलियो ज्ञ	१९.४१	१९.१९	१९.४१	१८.९९	१९.४१	१९.०९
हाडिपखा को- ७	१९.४१	१८.४९	१९.४१	१९.५०	१९.४१	९.५०
पोलियो ४ लसोना	१९.४१	१९.१९	१९.४१	१८.७९	१९.४१	१४०९
दादुरा, हाडनाल खोकाबात, मस्तुलोग (डीपीटी) - बुस्टर	१९.४१	१८.३४	१८.९४	१८.७४	१८.९४	१९.१८
पोलियो (बुस्टर)	१९.४१	१८.४४	१८.९४	१८.७४	१८.९४	१८.९८
हेपाटाइटिस (दश वर्षे)	१८.१९	१४.७४	१८.९४	१९.१८	१८.९४	१८.९५
दादुरोग (१० वर्षे)	३६.०८	१८.७८	३६.०८	१९.१४	३६.०८	१०.१९
दादुरोग (१६ वर्षे)	२९.५१	१९.५१	२९.५१	१९.०८	२९.५१	१.८३
दादुरोग (गर्भवती महिला)	३१.२५	१९.३४	३१.२५	१९.१८	३१.२५	१५.३८
पीडाकोलिन ३	१९.४१	१९.२९	१९.४१	१९.०१	१९.४१	१९.१८
टीडा खोपाकार ३	१९.४१	८.१२	१९.४१	१८.५४	१९.४१	१४.५१
मस्तुप्पा	२.११	२.७०	२.११	२.३३	२.११	२.०४

स्रोत : राज्य क्षयरोग केन्द्र, स्वास्थ्य डाक्टर

* डिसेम्बरसम्म

पल्स पोलियो कार्यक्रम

७.२६.८ यस वर्षताका पुनरोग पूर्वी तिलोत्तरी संख्या पोलियो क्षेत्र विश्व अवलम्बा गरी राष्ट्रीय लसीकरणका लिकारी पोलियो क्षेत्र ईम्पल पोलो, राम्रोगे पोलियो विरूपपुक्त प्रसार निगोपणका ट्रेम्पल्स कार्यको प्रगती बेलो आई, पल्स पोलियो कार्यक्रमको प्रगती तक्ता ७.२० मार्फ दिली आई,

तक्ता ७.२० पल्स पोलियो कार्यक्रमको प्रगती

वर्ष	लक्षित जनसंख्या (बेलोसम्म पुगेको संख्या (लाख))	खुर्ता (% मार्फत)
२०१९-२०	१९१.२८	१०.४१
२०२०-२१	१८७.०१	१३.१०
२०२१-२२*	७९.८०	२.८०

स्रोत : राज्य क्षयरोग केन्द्र, स्वास्थ्य डाक्टर

* डिसेम्बरसम्म

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम

७.२६.९ जन्मदेखा पाँचै उमेरसम्मै क्षेत्र पुनर्ने नानाका लागि पूर्णता प्राप्ति अभिप्राय ले जिल्लिमा क्षेत्रगती खड़ा गर्न र दीर्घरोगे सम्बन्धी निदान व्यवस्था उपलब्ध गराई यो राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमलाई उद्देश्य गरेको छ। अन्तरक्षेत्रीयमा गर्भवतीदेखि सुत्केरी अवस्थासम्मको स्वास्थ्य परीक्षण, पोषण, खोप तथा आवश्यक उपचारको व्यवस्था गर्ने यो यो कार्यक्रमका आवश्यक अङ्ग हुन्। साथै यस्ता ९८ वर्ष मनोवाञ्छनीय सामाजिक सहयोग सहित अनुसूचित समूहमा शिक्षणसम्बन्धी पुनर्वासी निर्देशित आवश्यक व्यवस्थाको बेलो जाने, यो सम्बन्धित आवश्यक निदान क्लिनिकमा आवश्यकता प्रतिबद्धता र राम्रोसेवामेवा पहिचान गरेका मंजन दिने जनाए, राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमको प्रगती तक्ता ७.२१ मार्फ दिली आई,

तक्ता ७.२१ राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमको प्रगती

(संख्या)

वर्ष	सेवाका अन्तरवस्तुहरू	संख्या	विरामी (लाख)			औषधोपचार खर्च	
			आउटडोर सेवाबाट उपचारित	इमरजेन्सी सेवाबाट	एडमिसन सेवाबाट	हुनुपर्ने उपचारित	खर्च
२०१९-२०	जम्मा	८५,३८९	११३.१९	१०.३२	३.६०		
	अन्तरवस्तुहरू प्रथम ९[a]	१,०९,२१६	९९.८८	४.९९	१.०१	२,३७०	३३,८३२
	अन्तरवस्तुहरू प्रथम २[b]	१,०३,३०३	९१.०८	३.७१	१.८१		
२०२०-२१	जम्मा	६८,४८९	९४.१२	६.७५	४.५८		
	अन्तरवस्तुहरू प्रथम ९[a]	*	*	*	*	५७१	३,९५५
	अन्तरवस्तुहरू प्रथम २[b]	६,५२५	३.३४	०.४१	०.०१		
२०२१-२२*	जम्मा	२५,९८८	३३.९५	२.७८	१.७०		
	अन्तरवस्तुहरू प्रथम ९[a]	६८,८९१	२०.२०	१.९०	०.४५	३,०१२	९,८८४
	अन्तरवस्तुहरू प्रथम २[b]	३३,२२४	१९.२८	१.५३	०.५३		

a एघारैमा पूर्ण खोपसहित b बाह्र महिनाभित्र पूर्ण खोप

* डिसेम्बरसम्म

स्रोत : राज्य क्षयरोग केन्द्र, स्वास्थ्य डाक्टर

राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम

२.२१.२.० किटकजन्य रोगांमुळे होणारे मृत्यू कमी करण्यासाठी व या रोगांचा प्रादुर्भाव नियंत्रणासाठी राज्यात राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. किटकजन्य रोगांपैकी झालेले रुग्ण व मृत्यू संख्या तक्ता २.२.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २०.२१ किटकजन्य रोगांपैकी झालेले रुग्ण व मृत्यू संख्या

(संख्या)

किटकजन्य रोग	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२*	
	रुग्ण	नोंदलेले झालेले मृत्यू	रुग्ण	नोंदलेले झालेले मृत्यू	रुग्ण	नोंदलेले झालेले मृत्यू
हिवताप	१,४१०	३	१३,४४०	१३	१७,६१५	१२
हत्तीरोग	१,२८७	०	४५७	०	५८१	०
डेंगू	१५,३६३	४१	२,७९४	४	१२,०१०	४१
चिकुनगुन्या	४५	१०	३	१	०	०
जपानीज एन्सेफलायटीस	१,४८०	०	४१०	०	२,५२६	०
एकदेश कावीळ	११४	११	०	०	०	०

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य. टीप : * संकलित निष्कर्ष. ० शिल्लक नाही.

आयुर्वेद, योग व निसर्गोपचार, यूनानी, सिद्ध आणि होमिओपॅथी

२.२१.३.१ आयुर्वेद, योग व निसर्गोपचार, यूनानी, सिद्ध आणि होमिओपॅथी (आयुष) या उपचार पद्धती नियमित वैद्यकीय शास्त्राप्रमाणे आपल्याला आयुष रोगांविरोधात व आरोग्य संवर्धनाच्या स्थानिक संकल्पनांवर नियमन मॉडलच्या प्रतिनिधीत्व मार्ग दर्शवतात. यांना उपचार पद्धतीस आता वैज्ञानिक समजाचा आरोग्यदायी प्रतिक मानले गेला आयुष आरोग्य सेवांचे व्यवस्थ आरोग्यसेवेला चांगला प्रतिसाद केला आहे. आयुर्वेदाचार्य रोगांच्या औषधोपचार पद्धती सर्वांनाच ज्ञाहती आहेत. कुपथ्यामुळे मोठ्यापासून, चुकार आजार, ज्वरावरील आयुष उपचार पद्धतीच्या उपचारांना व लेखा करता उपयुक्त ठरतील माध्यम मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध देण्यात येत आहे. लसीकरण वैद्यकीय सुविधांमध्ये ग्रह कार्यक्रमाचा दुष्टीने राज्यभरातून आयुष उपचार पद्धतीचा समावेश मुख्य आरोग्यसेवेत पंचायत कार्यरत येत आहे. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत आयुष उपचार पद्धतीच्या सुविधा प्राथमिक आरोग्य केंद्रात तसेच सामुदायिक आरोग्य केंद्रात सुविधा चालू आयुष दवाखाने सुरू करण्यात येत आहेत. डिसेंबर, २०२१ अखेर राज्यात ७६ आयुर्वेदिक रुग्णालये, ४३१ आयुर्वेदिक दवाखाने, आठ दुग्धनी रुग्णालये, २४ दुग्धनी दवाखाने आणि ५५ होमिओपॅथी रुग्णालये आहेत. डिसेंबर, २०२१ अखेर १२,९१० आयुर्वेदिक डॉक्टरांनी (नोंदणी ४,५१४ पदव्युत्तर) आणि ८,२१८ दुग्धनी डॉक्टरांनी (नोंदणी १४६ पदव्युत्तर) महाराष्ट्र कौन्सिल ऑफ इंडियन मेडिसीन यांच्याकडे नोंदणी केली तर ७७,४१८ होमिओपॅथी डॉक्टरांनी (नोंदणी २,७१७ पदव्युत्तर) महाराष्ट्र कौन्सिल ऑफ होमिओपॅथीकडे नोंदणी केली आहे.

राष्ट्रीय मानसी आरोग्य अभियान

२.२१.४.१ मानसी मानसोपचार आरोग्य विषयक गरजा पूर्ण करण्यासाठी सन १९८३ पासून राज्यात राष्ट्रीय मानसी आरोग्य अभियान राबविण्यात येत आहे. या अभियानांतर्गत प्रामुख्याने २०,००० पेक्षा जास्त लोकसंख्येच्या नागरी भागांमध्ये मनोरुग्णांचे सर्वेक्षण करून मनोरुग्णांवर उपचार करण्यात येत आहेत. ग्रामीण मनोरुग्णांना नजीकच्या ठिकाणच्या आरोग्य संस्थांमध्ये मोफत औषधोपचार करण्यात येत आहेत. ग्रामीण भागातील मनोरुग्णांवर उपचार करण्यासाठी जिल्हास्तरावर मनोरुग्णालये व मनोरुग्णांसाठी विशेष खाटा उपलब्ध करण्यात आल्या आहेत. तसेच ग्रामीण मनोरुग्णांवर उपचार करण्यासाठी मनोरुग्णालयांमध्ये सामाजिक कार्यकर्ते, मानसोपचार तज्ज्ञ व मनोविकृती शास्त्रज्ञ यांची नेमणूक करण्यात आली आहे. राज्यातील १५ सहयोगित ग्रामीण रुग्णालयांमध्ये मनोरुग्णांसाठी खाटांची सोय करण्यात आली आहे. राज्यातील ३० जिल्ह्यांमध्ये मनोरुग्णांसाठी खाटांची सोय करण्यात आली आहे.

२.२१.४.२ राष्ट्रीय मानसी आरोग्य अभियानांतर्गत डिसेंबर, २०२१ अखेर एकूण ६५१ मानसी प्रथमिक आरोग्य केंद्रे व ३० जिल्हा वैद्यकीय पथके कार्यान्वित करण्यात आली आहेत. यामध्ये ३,२१६ आशा स्वयंसेविकांची नेमणूक केली आहे. यामध्ये ३१,००० लोकसंख्येच्या आरोग्यसेवेत व मानसी प्रथमिक आरोग्य केंद्रे मार्फतीच्या ग्रहणाऱ्या मनोरुग्णांना आरोग्य सुविधा पुरविण्यासाठी १८ महाराष्ट्रातील ग्रहण १०० जिल्हास्तरावर 'आपला दवाखाना' सुरू करण्यात आले आहेत. या अभियानांतर्गत सन २०२०-२१ अखेर ₹ १७.३८ कोटी खर्च झाला तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ १२.३४ कोटी खर्च झाले.

महाराष्ट्र आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा

२.२१.५.१ महाराष्ट्र आपत्कालीन वैद्यकीय सेवेद्वारे रुग्णांना सर्वसमावेश रुग्णालयामध्ये पुढील उपचारार्थ दाखल करण्यासाठी प्राथमिक आरोग्यसेवेसह नोंदणीकृत रुग्णांची सुलभ रुग्णवाहिका उपलब्ध करण्यात येत आहे. ही आपत्कालीन सेवा २०८ या मोफत दूरध्वनी क्रमांकाचा निःशुल्क उपलब्ध आहे. एकूण १२७ रुग्णवाहिका कार्यरत आयुष त्यापैकी १३२ रुग्णवाहिका तसेच नोंदणीकृत रुग्णांची सुलभ नागरी ७०५ रुग्णवाहिका प्राथमिक नोंदणीकृत रुग्णांची सुलभ नाहीत. आपत्कालीन सेवा पुरविण्यात रुग्णांची संख्या तक्ता २.२.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२१ आपत्कालीन सेवा पुरविलेल्या रुग्णांची संख्या

(लाख)

आपत्कालीन विभाग	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
उत्तरी	६.४४	६.६४	८४४
पश्चिमवाहन	६.७५.६४	६.८६.६७	२९.७८०
पैठकोण	५.१५.८५३	५.५९.९१४	६.९२.८ ७६
अनघाल (अकरापुढे)	५९.१८३	७४.२८३	९१.७३०
उपनगरीय हलवा	८.८४४	५.१७०	६.९९१
मालवाहू	२.०६८	१.९६०	५७१
मुलभूतसेवा	६.०१५	७८०	६.७१५
मधुर अनघाल	२१.९९४	१.३९३	९.५३८
वैमानिक विभाग	२५.८११	१५.२०७	११.०४१
गोठी मुलिका	३.७००	१.४८०	१८४
मधु आनघाल	७६१	१५३	२.९१४
इतर	५२.०५३	३.१८.७४३[१]	१.१५.१९५[१]
एकूण	९.४१.४११	१०.५२.८३६	८.८८.०५८

स्रोत : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र. @ फेब्रुवारी २०२२ पर्यंतची तात्पुरती आकडेवारी. * - दिवेकरपर्यंत

सुधारित राष्ट्रीय अपघात नियंत्रण कार्यक्रम

७.२१.१५. अपघात हा प्रौढांमध्ये होणारा मृत्यूचा प्रमुख कारण आहे. त्यामुळे हा या कार्यक्रमाचा प्रमुख लाभ आहे. लहान झालेल्या अपघात रुग्णांची ट्रामाकेअर सेंटर्समध्ये ट्रिटमेंट सेंटर कोर्स (ट्रॉमा) अंतर्गत तपासणी केली जाते व ते पूर्ण करे होईपर्यंत उपचारांची उपचार करण्यात येतात. याचबरोबर संपूर्ण उपचार महाराष्ट्रातील ऑथोपेडिक सर्जनांद्वारे मुफ्तपणे व ऑथोपेडिकल सर्जनांच्या प्रशिक्षण मार्फत नियमितपणे देखरेख केली जाते. सन २०२० मध्ये या राज्य लोकसंख्येमध्ये संशोधित अपघात रुग्णांची संख्या ४८१ होती व ती पुढच्याने प्रमाण ८४ टक्क्यांनी होते सन २०२१ मध्ये या राज्य लोकसंख्येमध्ये संशोधित अपघात रुग्णांची संख्या ७८० होती व ती पुढच्याचे प्रमाण ८४ टक्क्यांनी होते. या कार्यक्रमाचा सन २०२०-२१ मध्ये ₹१०.०४ कोटी तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ ६.२२ कोटी खर्च झाले.

राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम

७.२२.१६. मोतीबिंदूमुळे राज्यातील लोकांना नजरेचा दुरुपयोग करून दृष्टीदोष लादलेल्यांना निदानपूर्वक उपचार व दृष्टिमंदत्व टाळण्याचे उद्देशाने राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. सन २०२०-२१ मध्ये मोतीबिंदू शस्त्रक्रियांच्या निर्धारित ७.५० लाख लक्ष्यापैकी १.२१ लाख शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या व ₹ ६.११ कोटी खर्च झाले तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यंत संपादित लक्ष्यापैकी २.४४ लाख शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या व ₹ १.७० कोटी खर्च झाले.

राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रम

७.२२.१७. कुष्ठरोगाचे निर्मूलन करणे (प्रति मिलियनमध्ये सर १०,००० लोकसंख्येमागे एक पेक्षाही कमी कुष्ठरोगी असणारे), कुष्ठरोग संक्रमित समाजाचे अपंगत्व प्रतिबंध व वैद्यकीय पुनर्वसन तसेच कुष्ठरोगाबद्दलची कलंक भावना कमी करणे हे राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रमाचे प्रमुख उद्देश आहे. सन २०२०-२१ मध्ये नवीन कुष्ठरोगाची तपासणी झालेल्या व कुष्ठरोगग्रस्त रुग्णांची संख्या अनुक्रमे ११,४६८ व १४,४१७ होती आणि कुष्ठरोगाचे प्रमाण होते १० हजार लोकसंख्येमागे ८८० होते. सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यंत नवीन कुष्ठरोगाची तपासणी झालेल्या व कुष्ठरोगग्रस्त रुग्णांची संख्या अनुक्रमे ८,३८८ व ८,८८० होती.

कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

७.२२.१८. लोकसंख्या स्थिर ठेवणे हे कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. पात्रताधारी जोडपे दोन अपत्यांवर आल्यानंतर अंतर राखणे हे या कार्यक्रमाचे महत्त्वाचे पैलू आहेत. मुख्यत्वाने उपलब्ध असलेल्या तात्पुरत्या गर्भनिरोधक पद्धती म्हणजे कंडोम्स, गर्भनिरोधक गोळ्या, इमर्जन्सी कॉन्ट्रासेप्टिव्ह गोळ्या, इंजेक्शनद्वारे देण्यात येणारे गर्भनिरोधक पद्धतीचा समावेश होतो. कायमस्वरूपी पद्धतीमध्ये पुरुष व स्त्रियांसाठी नसबंदी केली जाते. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता ७.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२४ कुटुंब कल्याण सर्वेक्षणाची प्रगती

(टक्के)

वर्ष	लाभार्थी				लाभी		कुटुंब (हजार)
	नमुना	कारण			नमुना	कारण	
		पुरुष	स्त्री	एकूण			
२०१९-२०	५४%	८.१	३१.२	१७.८ (१५.८)	४१०	३१३.६ (८१.०)	२१.४८
२०२०-२१	५४%	५.२	२४.६	१११.८ (१०.२)	४१०	३९२.० (७४.०)	१९.७८
२०२१-२२*	५४%	४.९	१७०.९	१७५.५ (१८.६)	४१०	२८७.९ (५८.२)	४५.९

स्रोत: राज्य कुटुंब कल्याण कक्ष, आयुक्त कार्यालय टीप: कंसातील आकडे लाभार्थी व्यक्तींची टक्केवारी दर्शवितात * - तात्पुरती

एकात्मिक महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना

१०.२७ दुर्धर्ची दारोंन सोयी योजनांची आरोग्य योजना, महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजना या नावाने राज्य स्वरूप विशेष उपचारांकरिता राज्यात राबविण्यात येत आहे. डिसेंबर ७ मुळेच उपचारांसाठी रुग्णालयात दाखल होणाऱ्या रुग्णांच्या खर्चासाठी प्रतिवर्ष प्रति कुटुंब ₹ पाच लाख पर्यंत आरोग्य विमा संरक्षण प्रस्तावित आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना केंद्र शासनाने दि २३ सप्टेंबर २०१८ रोजी सुरू केली. सामाजिक, आर्थिक व जातीनिहाय जनगणना-२०११ मधून प्राप्त झालेल्या माहितीच्या आयुष्मान भारत योजनेच्या निकषांचा लाभार्थीत कुटुंबांचा समावेश या योजनेमध्ये करण्यात आला आहे. राज्यात ही योजना महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजनेमध्ये एकत्रित केली आहे.

१०.२७.१ महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजनेअंतर्गत निवडक उपचारांसाठी सूचीबद्ध रुग्णालयात रोख रक्कम विरहित वैद्यकीय सुविधा मिळण्यासाठी पिवळी शिधापत्रिका धारक (दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबे, अन्नपूर्णा व अंत्योदय योजनेचे लाभार्थी), शारिरीक रेषेखाली केशरी शिधापत्रिका धारक आणि सेलमधी लाभक्षेत्रातील १४ जिल्ह्यातील (नाशिक, नंदुरबार, पालघर, धुळे, जळगाव, बीड, नांदेड, उस्मानाबाद, लातूर, अमरावती, अकोला, वाशिम, बुलढाणा, यवतमाळ व ठाणे) शुभ्र शिधापत्रिका धारक शेतकरी कुटुंबे तसेच महाराष्ट्र राज्यात व इतर बांधकाम कामगार कार्यालयाकडे नोंदणीकृत व नोंदणीकृत असलेले बांधकाम कामगार पात्र आहेत. या योजनेअंतर्गत लाभार्थी कुटुंबास रुग्णालयात दाखल झालेल्या होणाऱ्या खर्चाचे पूर्तता करण्यासाठी ₹ १.५० लाख पर्यंत व मूत्रपिंड प्रत्यारोपणासाठी ₹ २.५० लाख पर्यंत प्रतिवर्ष प्रतिकुटुंब आरोग्य विमा संरक्षण देण्यात येते.

१०.२७.२ सामाजिक, आर्थिक व जातीनिहाय जनगणना २०११ नुसार निश्चित झालेली ८,३९२ लाख ई-कार्ड धारक कुटुंबे प्रारंभापासून जन आरोग्य योजनेअंतर्गत पूर्वीपेक्षा उपचारांसाठी लाभ निवडण्यात पात्र आहेत. डिसेंबर, २०१९ अखेर एकूण ७१,७७७ लाख ई-कार्ड वितरीत करण्यात आले आहेत. ही योजना संपूर्णत: कागद विरहित असून या स्मार्ट कार्ड व मोबाईल व फोटो ओळखपत्राच्या आधारे कुटुंबाच्या उपचारांचा सर्व कुटुंबाच्या उपचारांचा सूचीबद्ध रुग्णालयात लाभ घेऊ शकतात. एकात्मिक योजनेअंतर्गत ₹ १.५० लाखापर्यंतचे विमा संरक्षण विमा कंपनीकडून तर ₹ १.५० लाखापेक्षा पुढे ₹ पाच लाखांपर्यंत विमा संरक्षण हपी संस्थेचा राज्य स्तरीय हपी डोळासंटेकडून रोखता येत आहे.

१०.२७.३ महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजनेअंतर्गत ३१ विशेषज्ञ विहार सेवा आहेत ९१६ उपचार पॅकेज व अतिरिक्त सुविधा रुग्णालयांचा उपचार व २१८ रुग्णालयांचा पाठपुरावा सेवांचा लाभ लाभार्थी घेऊ शकतात. एकात्मिक योजना विमा प्रस्तावांची जन आरोग्य योजनेचे प्रस्तावित असलेली लाभार्थी १,५७ सेवांचा उपचार व रुग्णालयांचा आहे १८३ रुग्णालयांचा पाठपुरावा सेवांचा लाभ मिळण्यासाठी पात्र आहेत. एकात्मिक योजनेअंतर्गत दिनांक १.०१.२० पासून सुरुवात १,७१ लाख रुग्णालयांचा व उपचार करण्यात आले असून ₹ १,७५.५१ कोटी खर्च झाला. तसा १.०१.२१ पासून जानेवारी पर्यंत सुरुवात ७.९१ लाख रुग्णालयांचा व उपचार करण्यात आले असून ₹ १,४६.५३ कोटी खर्च झाला. कोविड१९ महामारीच्या काळात एकात्मिक खर्च नागरीकांना आरोग्य हपी नाशि आर्थिक विवंचना देण्यासाठी राज्य आरोग्य हपी डोळासंटेने बाधूर्ती योजनेअंतर्गत उपलब्ध नवलेल्या सुरू विमाधारकांच्यासाठी नाशि राज्यात रुग्णालयांचा व कोणत्याही प्रकारचे रोग आहे पासलेल्या नागरीकांना महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजनेअंतर्गत ₹ १.५० लाखापर्यंतचे रोख रक्कम विरहित उपचार पुरविण्यात आले आहेत. सन १.०१.२० पासून सुरुवात ७९,१३७ लाभार्थ्यांना रोख रक्कम विरहित उपचार पुरविण्यात आले असून ₹ २२.२० कोटी खर्च झाला तर सन १.०१.२१ पासून जानेवारी पर्यंत ५८,०१ लाभार्थ्यांना रोख रक्कम विरहित उपचार पुरविण्यात आले असून ₹ १५.९३ कोटी खर्च झाला. तसेच म्युकरमायकोसिस रोगासाठी पोकत उपचारांना महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजनेअंतर्गत राज्य शासनाने मान्यता दिली आहे. एकात्मिक महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेअंतर्गत कार्यान्वित आरोग्य मंत्रालय शस्त्रक्रिया व दिलेल्या उपचारांची आकडेवारी तक्ता १०.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१५ एकात्मिक पहाना जीवितास धुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेअंतर्गत करण्यात आलेल्या योजना शस्त्रक्रिया व दिलेल्या उपचारांची आकडेवारी

विवरण उपचार	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२*	
	शस्त्रक्रिया/ उपचारांची संख्या	अन्य खर्चे रुग्णालय (₹ कोटी)	शस्त्रक्रिया/ उपचारांची संख्या	अन्य खर्चे रुग्णालय (₹ कोटी)	शस्त्रक्रिया/ उपचारांची संख्या	अन्य खर्चे रुग्णालय (₹ कोटी)
कर्करोग उपचार नियंत्रण उपचार	१,५९,४१९	८४.७५	१,३५,०७९	८२.७१	१,९२,४१५	८९.९३
मूत्रपिंड उपचार	१३,५८८	८६.०४	८,३१९	८७.५१	१२,५४६	१४.९२
हृदयविकार	७१,३१८	३१५.८७	५८,८५१	२७१.७५	७०,८२३	३८१.९२
मूत्रपिंडाच्या आजारावरील उपचार	५,३०९	१२.१५	४३,३५८	१७.७१	८१,३०८	१७०.५१
डोळे दोष व तत्सम	५,२२१	८.४१	४६,१८०	१९.७१	४९,४१५	१४.४६
बहु आजार	७०,१९४	११.२४	६९,८१४	१४.०५	१०,५५१	७४.९९
उपचार संबंधितचे उपचार	७८,११८	१२.६८	२५,१३४	४२.७१	३०,७०१	७६.०८
कर्करोगावरील विद्रूपतेवर उपचार	२३,११४	११९.३४	२३,१९१	१७५.८४	२१,०४१	१२२.३४
डायलेसिस उपचार	२१,४८८	४४.१०	१२,०९५	४८.३४	१५,४८३	१८.९१
कर्करोग उपचार शस्त्रक्रिया	१७,२७७	५२.४६	१७,१९१	५९.१५	१८,८१४	५१.२५
एकूण	**४,९३,८५७**	**६८१.३४**	**५,५७,८८१**	**८१५.४५**	**५,८४,१९१**	**१०१.८५**

*तात्पुरती **₹ कोटीमध्ये

राष्ट्रीय हृदय नियंत्रण कार्यक्रम

१०.२८ राष्ट्रीय हृदय नियंत्रण कार्यक्रम राज्यात ग्रामीण/ दुर्गम भागातील व्यक्तींच्या व्यापारी व्यापक हृदय नियंत्रण केंद्रांतर्गत आणण्यात आली आहे. जनजागृती मोहीम राबवून मार्गदर्शन करणे आणि जिल्हा/ तालुका स्तरावर सोयीचे प्रशिक्षण व रेफरल पाथ या कार्यक्रमाचा भर आहे. याअंतर्गत जिल्हा जीवनदायी योजनेअंतर्गत रुग्णांना व शासकीय/ अनुदानित रुग्णालयांमधील आरोग्य तपासणी शिबिरांमध्ये रुग्णांना मधुमेही तपासणे करून मोफतोपचार केले जाते. सन २०१७-१८ अखेर हे ११६.२७ कोटी खर्च झाला तर सन २०१८-१९ अखेर डिसेंबर पर्यंत हे ८८.४५ कोटी खर्च झाला. एकात्मपणे एकूणमान रुग्णांची महिनेनी संख्या १.१२ लाख दिली आहे.

तक्ता १०.१६ एकात्मतेची / एकूण रुग्णांची संख्या

(लाख)

बाब	२०१९	२०२०	२०२१
योजनेत नव्याने समाविष्ट केलेल्या व्यक्ती	३.८४	५.१९	४.८५
योग्य रुग्णांची यशस्वीरित्या तपासणी केलेल्या	२१	११	१५
एकूण रुग्णांची संख्या (टक्केवारी)*	५१	५१	५१
हृदय रुग्ण	११.५०	८.२०	१०.९१
हृदयाचे मृत्यू	१.५१	२.२०	२.१९

@ योजनेत नव्याने समाविष्ट केलेल्या
स्रोत: महाराष्ट्र राज्य हृदय नियंत्रण संस्था

राज्य रक्त संक्रमण परिषद

१०.२९ गुणवत्तेत रक्ताचा व रक्तघटकांचा सुरक्षा सुनिश्चित करणे रक्त संक्रमण परिषदेचे मुख्य उद्देश आहे. सन २००० साली स्थापन झालेल्या परिषदेच्या नवीन धोरणांतर्गत व हिमोफिलियाने पीडित रुग्णांना मोफत रक्तपुरवठा केला जातो. रक्त ठेवण्याच्या साठ्याची महिनेनी संख्या (०.१५ लाख दिली आहे.

तक्ता १०.१७ रक्त संक्रमणाबाबतची माहिती

वर्ष	रक्तपेढ्या (संख्या)	एकूण संकलन (लाख युनिट)	पेढ्यांनी व्यवहार केलेले (लाख युनिट)	व्यवहार विभागीय संकलित रक्ताची संख्या		
				थॅलेसेमिया	सॉकलसेमिया	हिमोफिलिया
२०१९	३४१	१८.२३	१८.०४	१,१९१	५८१	३१८
२०२०	३४६	१५.४६	१५.३१	५१४	४८५	११
२०२१	३५४	१४.०१	१३.५८	४९१	४१५	२१६

स्रोत: राज्य रक्त संक्रमण परिषद, महाराष्ट्र राज्य

साक्षरता नियंत्रण कार्यक्रम

१.३० कोलाड, पोलादपूर, महाड, म्हसळा यासारख्या नवसाक्षर साक्षरता परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या व माध्यमातून शिक्षण घेणाऱ्या उत्तीर्ण घटकांचे सतत्पूर्ण शिक्षण साक्षरता नियंत्रण कार्यक्रमाअंतर्गत केले जाते. या साक्षरतोत्तर शिक्षणाचे लाभार्थ व मूल्यांकन करण्यासाठी प्रतिवर्षीच्या उपलब्धतेनुसार केलेला नमुना सर्वेक्षणाच्या साक्षरतोत्तर लाभार्थ झालेल्या उपलब्धी व मूल्यांकनाची माहिती तक्ता १.३८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३८ उपलब्ध साक्षरतोत्तर लाभार्थ झालेल्या उपलब्धी व मूल्यांकनाची माहिती

(संख्या)

तालुका	२०१९		२०२०		२०२१*	
	लाभार्थ झालेले	मूल्यांकन	लाभार्थ झालेले	मूल्यांकन	लाभार्थ झालेले	मूल्यांकन
कोलाड	२४५	३	४१	०	२८१	०
पोलादपूर	५१,८१३	०	१३,२१२	०	२३,९८३	०
महाड	३,३८,१८४	०	६,४९,२१५	०	७,५२,३०१	३
म्हसळा सानेवाडा	४,२८०	०	१,३०१	०	२,१३६	०
विरजनगर	७८,८७१	०	२८,१,१८८	०	४२,४१५	०
मंगळागरमोहिम	६८४	१५	५०२	१३	१४४	६०
एकूण	**८,७१,६४१**	**१८**	**८,९२,९४१**	**१९**	**८,९२,५८४**	**१९**

आधार : आयोग सेवा संस्थानालय, महाड शासन

* तिमाहीनंतर

साक्षरी अक्षरत्व प्राप्तीसंपादन

१.३९ साक्षरी उपलब्धीसाठी साक्षरी अक्षरत्व करणारे, साक्षर झालेले, प्रशासनात कार्यरत असलेल्या साक्षरी अक्षरत्वाचे व्यापकीकरण घडवून आणण्यासाठी नियमित कार्यान्वयनासाठी केंद्र शासनाने साक्षरी अक्षरत्व प्रशासन अधिनियम, १९१४ लागू केला आहे. त्यानुसार डिसेंबर, २०२१ पर्यंत २४ नोंदणीकृत अक्षरत्व प्रशासन केंद्रे असून त्यापैकी एका प्रकारच्या अक्षरत्व प्रशासनासाठी ११० केंद्रे व दुसऱ्याप्रमाणे साक्षर अक्षरत्वासाठी २२१ केंद्रे आहेत. या अनुसंधान पोलादपूर, पोलादपूर व मुख्यालय प्रशासनासाठी एकूण २८१ केंद्रे आहेत. तसेच ६२ केंद्रांची प्रशासनाधिकारिक अक्षरत्व साक्षरतेची केंद्र (सेंटर टू एम्पावर ऑफिस रिट्रायबल वीट) कार्यरत पोलादपूर झाली आहे. प्रशासनाधिकारी संख्या तक्ता १.३९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३९ प्रशासनाधिकारी संख्या

(संख्या)

प्रशासनाधिकारी	२०१९	२०२०	२०२१
कोलाड			
अ) मुख्यालय	५९२	६००	५७९
ब) मध्यम	४२६	४३५	४०९
मुख्यालय			
अ) मुख्यालय	२४१	२५	२६
ब) मध्यम	१४१	२५	२०
क) इतर	३१	०	६
ड) मुख्यालय	८	०	८
ई) मुख्यालय	**१,८५१**	**८४७**	**१,२९१**

आधार : आयोग सेवा संस्थानालय, महाड शासन

स्वर्गीय बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात विमा योजना

१.४० रस्ते अपघातग्रस्त झालेल्या व्यक्तींना योग्य उपचार मिळण्यासाठी स्वर्गीय बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात विमा योजना दि. १४ ऑक्टोबर, २०१० रोजी राज्यात सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत रस्ते अपघातातील जखमी किंवा कायमचे अपंगत्व आलेल्या ७१ लाखांपेक्षा जास्त व्यक्तींना या योजनेचा लाभ मिळाला आहे. या योजनेअंतर्गत रस्ते अपघातग्रस्तांना रुग्णालयात दाखल केल्यानंतर ७ दिवसांपर्यंत मोफत उपचार दिले जातात. प्रति व्यक्ती प्रति अपघात ₹ ३० हजार पर्यंतचा खर्च या योजनेतून मंजूर केला जातो. योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी राज्यस्तरीय समन्वय कार्यालय मंत्रालय येथे आहे.

कोविड-१९ महामारी

१.४१ राज्यात कोविड-१९ आजाराचा पहिला रुग्ण दि. ९ मार्च, २०२० रोजी आढळून आला. त्यानुसार त्या संसर्गाच्या नियंत्रणासाठी शासन, प्रशासन, संस्थांमध्ये व्यवस्थापन केले गेले. संचारबंदी, लॉकडाऊन, शाळांचे बंद, परीक्षा पुढे ढकलणे, लसीकरण मोहीम राबविणे, आरोग्य सुविधांची उपलब्धता वाढविणे, अशा उपाययोजना करण्यात आल्या. पहिले की २०२० पासून कोविड-१९ संबंधित रुग्णसंख्या उतरतेवर आहे. त्यानुसार दि. १७ ऑक्टोबर, २०२० रोजी १४,५२९ इतक्या सर्वोच्च संख्येत रुग्णसंख्येने उच्चांक गाठला. त्यानंतर रुग्णसंख्या उतरणीला लागली आहे. २०२१ मध्ये रुग्णसंख्या पुन्हा वाढू लागली. दि. १८ फेब्रुवारी, २०२१ रोजी ८८,२७४ सर्वाधिक वाढीच्या रुग्णसंख्येसह दुसऱ्या लाटेचीही उच्चांक नागरिक रुग्णसंख्या सुरुवातीच्या टप्प्यात झपाट्याने वाढली. कोविड-१९ रुग्णांची पहिली तक्ता १.३० मध्ये दिली आहे.

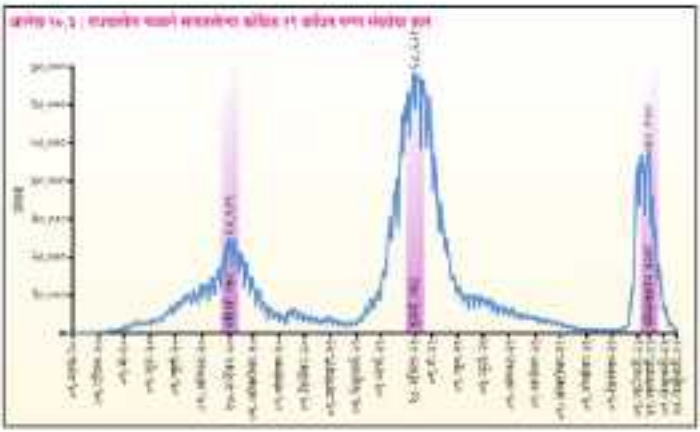

तक्ता १०.३० : कोविड-१९ रुग्णसंख्या माहितीसाठी

(दि.१० नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत)

बाब	तुलक	महाराष्ट्र	भारत
एकूण कोविड रुग्ण	संख्या	६१,७८,४६९	३,४८,५२,४१६
बरे झालेले रुग्ण	संख्या	५७,९०,५१४	३,४१,४४,१२८
एकूण मृत्यू	संख्या	१,४१,७४१	४,८५,०४७
रुग्ण बरे होण्याचा दर	टक्के	९४.३	९८.८
रुग्ण मृत्युदर	टक्के	२.४	१.४

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य

१०.३४ दि. १५ नोव्हेंबर, २०२१ रोजी राज्यातील शासकीय एकूण दुरध्वनीद्वारे २८७४४ रुग्णांपैकी ३८७४ रुग्ण आरोग्यदूत विभागाकडून सौजन्यात्मक सुलभ खुशाली घेतले. एकूण २,१२१ रुग्ण आरोग्यदूत विभागात होते त्यापैकी ८२१ रुग्ण व्हिडिओद्वारा होते. दि.१५ नोव्हेंबर, २०२१ रोजी विविध रुग्णालयात शासकीय कोविड-१९ बाधित रुग्णांचा तपशील तक्ता१०.३१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.३१ विविध रुग्णालयात शासकीय कोविड १९ रुग्णांचा तपशील

(दि.१० डिसेंबर, २०२१ रोजी) (संख्या)

रुग्णालये	रुग्णालयात उपचार घेणारे एकूण शासकीय रुग्ण	शासकीय रुग्ण	ऑक्सिजन विलगीकरण		अतिदक्षता विभाग रुग्णांकडे असलेला दर
			ऑक्सिजनसह	ऑक्सिजनशिवाय	
जे.जे. हॉस्पिटल	१,५८९	१८	०	०	५०
सर्वोपचार रुग्णालय, मिरज	१४,३५,४७४	१,४७१	११	४५	१९८
मेडिकल कॉलेज, औरंगाबाद	७८,७४९	४११	४६	१४१	१२५
सरकारी वैद्यकीय महाविद्यालय, नागपूर	१८,८१८,८८१	८,०५८	२१७	१३७	४११
रोजमे	१,८४१	४८	१	१	१
सोलापूर	१६,१९२	१८	०	०	०
मोठे ट्रॉमा रुग्णालये	१,१९०	४१	४	०	१
महात्मा फुले जीवनदायी योजना आरोग्य योजनेअंतर्गत सुपरस्पेशालिटी रुग्णालये	८०,६८४	५१३	३०	११२	१७४
खासगी	१२,५१,२८६	८,५२४	४८७	१,८८५	१,४१६
एकूण	७८,८२,२४०	२०,३५४	८११	२,१३०	३,८७४

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य

अनिवार्य ५: प्रशिक्षक आणि नियोजनकारांना केलेल्या उपाययोजना

१.२.३. कोविड-१९ बाधित रुग्णांच्या उपचारासाठी व कोविड-१९ च्या प्रसाराचा नियंत्रणकारांना राज्य शासनाने खालील उपाययोजना केल्या आहेत.

१. जिल्हास्तरीय उपचार यंत्रणा

जैव वैद्यकीय पार्श्वभूमीवर मुख्यमंत्र्यांच्या उपचार व निगा यंत्रणा आयोग करण्यात आली. दि. १५ मार्चपर्यंत २०१२ रोजी राज्यात कोविड-१९ उपचारासाठी उपलब्ध असलेल्या खाटांचा तपशील ३.३१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ४०.३१ कोविड-१९ उपचारासाठी उपलब्ध असलेल्या खाटा

(दि. १५ मार्चपर्यंत, २०१२ रोजी) (संख्या)

तपशील	खाटांची संख्या	एकूण विलगीकरण खाटा (अतिदक्षता विलगीकरण खाटा वगळून)	कोविड-१९ करिता कार्यान्वयीत विलगीकरण खाटा	प्रशासित कार्यान्वयीत विलगीकरण खाटा	प्रशिक्षितमनुष्य मुहूर्त खाटा	अतिदक्षता विलगीकरण एकूण खाटा	व्हेंटिलेटर्सची संख्या
कार्यान्वयीत शासकीय रुग्णालये	६,३००	७६,५८०	६४,७४७	६१,७६८	५६,५६०	२३,३१६	३,४१९
कार्यान्वयीत खाजगीकरण संस्था	३,११५	१,६८,३४६	११,८४१	१८,१३८	७५,२१५	१६,७१०	५,३४४
कार्यान्वयीत खाजगीकरण संस्था	२,०१५	२,४१,२७०	१,८१,२४४	५१,८१०	३,८७१	०	०
इतर तपशीलानुसार	८८	२,०८८	१,५०	१,२१८	०	६८१	५१
एकूण	**९,४७०**	**४,९१,२६१**	**३,४७,३७५**	**१२,७८१**	**१,२४,७१९**	**४१,१४९**	**९,०१२**

संदर्भ : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य

२. ऑक्सिजन व्यवस्थापन यंत्रणा

- कोविड-१९ रुग्णांच्या उपचारासाठी ऑक्सिजन व्यवस्थापन सुविधा उपलब्ध करण्याची आहे. राज्यातील वैद्यकीय ऑक्सिजनची मागणी पाहता पुरवठा करण्यासाठी, राज्य शासनाने द्रवरूप ऑक्सिजन उत्पादक करणारे उद्योग आणि रुग्णालयांमध्ये समन्वय करण्यात येत आहे.
- कोविडसाठी राखीव रुग्णालयांना व कोविडसाठी राखीव असलेल्या बेडवर पर्याप्तपणे ऑक्सिजन पुरवठा यंत्रणा उपलब्ध करणे.
- नियमित ऑक्सिजन व्यवस्थापन संस्थांचे २०० हून अधिक प्रेरक जिल्हा नोडालाधिकारी ऑक्सिजन प्लांट्स स्थापित करण्यासाठी नियुक्त करण्यात आले.
- विविध उपयोगितेच्या आरोग्य सुविधांमध्ये ५,० हून अधिक नियमित पीडियाट्रिक ऑक्सिजन (एलएमओ) डायरेक्ट टँक स्थापित करण्यात आले आहेत. राज्यात घातक कोविड-१९ लाटेच्यादरम्यान ऑक्सिजन पुरवठ्याची पीक - डिमांड सध्या १४१ एलएमओ टँक आणि राज्य आणखी ऑक्सिजन निर्मिती सध्या २०० एलएमओ टँक स्थापित करण्याच्या प्रक्रियेत सुरू आहे.

३. भावी कोविड-१९ आपत्कालीन ऑक्सिजन सुरळीतपणे पीक मॅनेजमेंट संबंधित व्यवस्थापन सुविधा

कोविड-१९ ची सौम्य सुरुवात लक्षात घेता राज्यशासनाकडून सर्वांच्या सहकार्याने व्यवस्थापन करण्यासाठी आणि परिस्थिती अजून परिणामकारक नीट हाताळण्यासाठी यंत्रणा उभारण्यासाठी आणि पीडियाट्रिक्स व्यवस्थापन यंत्रणा विकसित करण्यासाठी अतिरिक्त निधी देण्यात येत आहे. या पॅकेजमध्ये खालील प्रकारांतील उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत.

- निरक्षर कन्यादान लाभार्थ ११ सुविधांमध्ये ३१ खाटांचे आरोग्य सुविधा आणि ४६ सुविधांमध्ये ४१ खाटांचे आरोग्य सुविधा उपलब्ध झाले.
- प्रसविक आरोग्य सेवा लाभार्था २५ सुविधांमध्ये ६ खाटांच्या प्रसेवक सुश्रूषाची आणि सामुहिक आरोग्य सेवा लाभार्थ ४८ सुविधांमध्ये १० खाटांच्या प्रसेवक सुश्रूषाची व्यवस्था करण्यात आली.
- निरक्षा कन्यादान लाभार्था ३० सुविधांमध्ये, उप निरक्षा कन्यादान लाभार्था ४१ सुविधांमध्ये आणि सामुहिक आरोग्य सेवा लाभार्था २० सुविधांमध्ये आरोग्यक्षेत्रा विभागातील खाटांची व्यवस्था करण्यात आली.
- १४ सुविधांमध्ये १०० खाटांची अधिक प्रमाणात आणि १८ सुविधांमध्ये ५० खाटांची अधिक प्रमाणात उपलब्ध करण्यात आली.
- १७५ सुविधांमध्ये एलएमनी टाकांची उपलब्ध केली.

४. मातृकल्याणकोशिस रुग्ण

- दि. ३ जानेवारी, २०२१ पर्यंत राज्यात मातृकल्याणकोशिस या आजारांचे प्रमाण ४२४७१ इतके आढळून आले. त्यापैकी ८,२१० रुग्ण बरे झाले. मातृकल्याणकोशिसमुळे २१७ मृत्यूची नोंद झाली आहे.

५. कोविड-१९ लसीकरण

- दि.१६ जानेवारी, २०२१ पासून देशभरी कोविड-१९ लसीकरण मोहीमेची सुरुवात झाली. सुरुवातीला आरोग्य कर्मचारी व फ्रंटलाइन कर्मचारी यांसाठी. त्यानंतर ज्येष्ठ नागरीक आणि ४५ वर्षांहून जास्त वयाच्या व्यक्तांच्या आजारांसाठी लसीकरण सुरू झाले. दि. १ मार्च, २०२१ पासून ४५ वर्षांवरील असलेल्या सर्व व्यक्तींसाठी लसीकरण सुरू करण्यात आले व दि. १ मे २०२१ पासून १८-४४ वर्ष वयोगटातील व्यक्तींसाठी लसीकरण सुरू करण्यात आले. दि. ३ जानेवारी, २०२२ पासून १५-१८ वर्ष वयोगटातील मुलांचे कोविड-१९ लसीकरण सुरू करण्यात आले. दि.१० जानेवारी, २०२२ पासून ज्या व्यक्तींचे दुसऱ्या डोस पासून ९ महिने पूर्ण झाले आहेत त्यांना बुस्टर डोस देण्यात येत आहे.
- राज्यात दि. १६ फेब्रुवारी, २०२१ पर्यंत १८ वर्ष व त्यावरील वयोगटाच्या एकूण ९.४८ कोटी व्यक्तींचे १५ ते १८ वर्ष वयोगटातील ०.४५ कोटी युवकांचे लसीकरण पूर्ण करण्यात आले आहे तसेच ०.२४ कोटी व्यक्तींना बुस्टर डोस देण्यात आला आहे.

६. कोविड-१९ विरुद्ध लढण्याचा आरोग्य कर्मचाऱ्यांसाठी प्रोत्साहनपर मासिक भत्ता पॅकेज विमा योजना

- दि.३० मार्च, २०२० रोजी कोविड-१९ विरुद्ध लढण्याच्या आरोग्य कर्मचाऱ्यांसाठी प्रोत्साहनपर मासिक भत्ता पॅकेज विमा योजना सुरू करण्यात आली. कोविड-१९ साठीत्या रुग्णांची सेवा करताना आणि कोविड-१९ रुग्णांच्या थेट संपर्कात येणारे व त्यामुळे बाधित होण्याचा धोका असलेले आरोग्य कर्मचारी तसेच सामुहिक आरोग्य कर्मचारी व शासनाने घोषित केलेले खाजगी आरोग्य कर्मचारी यांसह सर्व आरोग्य सेवा प्रदात्यांना ₹ ५० लाखांचे सर्वसमावेशक वैयक्तिक अपघात संरक्षण देण्याच्यादृष्टी ही योजना लागू केली. ही योजना नवी दिल्ली नॅशनल इन्शुरन्स कंपनीच्या विमा पॉलिसीद्वारे राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत राज्यात एकूण २६१ दावे दाखल झाले असून त्यापैकी १८७ दावे मंजूर दिलेले. १०२ दावे निकाली काढण्यात आले आहेत.

७. कोविड-१९ मृताच्या जवळच्या नातेवाईकांना सानुग्रह सहाय्य

- राज्य शासनाने कोविड-१९ मृताच्या नातलगना नातेवाईकांना सानुग्रह सहाय्य म्हणून राज्य शासनाने प्रतिजाहीर निर्णयानुसार ₹ ५०,००० मंजूर केले आहेत. यादी फेब्रुवारी, २०२२ पर्यंत, एकूण २,७६ लाख अर्ज प्राप्त झाले असून त्यापैकी १,४७ लाख अर्ज मंजूर झाले आहेत आणि ₹ ७२० कोटी वितरीत झाला.

महिला व बाल विकास

१०.२८ सक्षम महिला आणि सुदृढ बालके हे सर्वांगीण व शाश्वत विकासाचे महत्त्वाचे पैलू आहेत. महिला आणि बालकांचे संरक्षण, सुरक्षा, विकास आणि कल्याण यावर राज्याने नेहमी भर दिलेला आहे.

महिला विकास

१०.२९ "सर्व सुरक्षित वातावरणात सक्षम बनणे आणि सर्व महिला व मुलींचे सबलीकरण करणे" हे राज्यात विकास धोरणांची मुख्य प्रेरणा आहे. महिला धोरण तयार करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य आहे. महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय सक्षमीकरणासाठी शासनाकडून विविध उपक्रम राबविण्यात येत आहेत.

१०.३० राज्यात महिला विकासाच्या विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. निवडक महिला विकास योजनांची प्रगती तक्ता १०.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२१ : महिला विकासाच्या निवडक योजनांची प्रगती

(₹ कोटी)

योजना	२०२०-२१		२०२१-२२*	
	लाभार्थ्यांची संख्या	खर्च	लाभार्थ्यांची संख्या	खर्च
राज्यातील महिला बचतगटांचे महिला व्यापार मेळे/ संमेलन मेळे/ राज्य मेळे	१,५०१	१२.०४	३,६७४	२.०४
महिला आयुक्तालय कक्ष	१८,४८५	१.८७	११,३४५	१.१७
मुख्य मंत्रीमत्री अतिदुर्बल विकास योजना	४१	०.०५	४	०.००
मनोधैर्य योजना	४५०	६.१९	०	०.००
अतिदुर्बल विकासासाठी मनुष्यबळ उपलब्ध	५,७५१	३३.४९	२,८९६	१९.४०

स्रोत : महिला व बालविकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य

* तात्पुरती

१०.३१ राज्यात महिलांसाठी विविध केंद्र पुरस्कृत योजना राबविण्यात येत आहेत.

१०.३१.१ **नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी वसतिगृह:** नोकरी करणाऱ्या महिलांना त्यांच्या सुरक्षिततेसाठी विश्वास होईल असे सुरक्षित सुविधा आणि डोळ्यांना निवाऱ्याच्याची उपलब्धता करून देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेनुसार, महानगरांसाठी ₹ ५०,००० व इतर ठिकाणांसाठी ₹ ३०,००० पेक्षा कमी मासिक उत्पन्न असलेल्या नोकरी करणाऱ्या महिलांना, विधवा, घटस्फोटित, विभक्त, निराधार परंतु त्यांचे पती किंवा नातेवाईक दुर्धर्षक त्याच शहरात राहत नसलेल्या आणि नोकरीसाठी प्रशिक्षण सुरु असलेल्या महिलांसाठी वसतिगृह इमारत बांधण्यासाठी किंवा भाड्याने घेतलेल्या जागेत वसतिगृह चालविण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांना आर्थिक सहाय्य दिले जाते. वसतिगृहातील महिलांना त्यांच्या निवासासाठी माहे आकारावे लागते. राज्यात अशी ८१ वसतिगृहे कार्यरत आहेत. सन २०१७-२१ मध्ये २,६७० महिलांनी तर २०२१-२२ मध्ये जानेवारीपर्यंत २,४८६ महिलांनी या सुविधेचा लाभ घेतला. राज्यातील नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी उपलब्ध सुविधांचे मागणी स्थान ठेवा प्रति उपलब्ध कमाल १०० क्षमतेची वसतिगृह ५० वसतिगृहे (मुंबई उपनगर-६, मुंबई शहर-४, ठाणे-५, पुणे-४ आणि उर्वरित ३१ जिल्ह्यांसाठी प्रत्येकी एक वसतिगृह) माहेरघराच्या उपलब्ध करून देण्याचा निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे.

१०.३१.२ **स्वाधार:** या योजनेअंतर्गत निराधार, घटस्फ, विधवा, परित्यक्ता, कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बळी ठरलेल्या, पौगंडीय अवस्थेमधले येणारा झालेल्या महिला, गुंडांपासून सुटका झालेल्या परंतु कुटुंबीय आधार नसलेल्या महिला केसी, दुर्धरग्रस्तांपासून सुटका केलेल्या महिला, झगडी किंवा पारिस्थितीजन्य महिलांचे संरक्षण, निवास, जेवण, शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण यासारख्या सेवा पुरविल्या जातात. राज्यात नोव्हेंबर, २०२१ अखेर अशा ३८ संस्था कार्यरत आहेत. सन २०१८-१९ मध्ये १६० महिला तर २०१९-२० मध्ये याप्रमाणात ९७ महिला लाभार्थी होत्या.

१०.३१.३ **उज्ज्वला:** महिलांची लैंगिक शोषणासाठी केली जाणारी तस्करी रोखणे, पीडित महिलांना सुटकेसाठी मदत करणे, त्यांना समाजामध्ये पुनर्वसन घेणे आणि योजना, सुरक्षित निवारा, वैद्यकीय मदत, कायदेविषयक मदत, शिक्षण व व्यावसायिक प्रशिक्षण देऊन त्यांचे पुनर्वसन करणे हे या योजनेचे उद्देश आहेत. राज्यात डिसेंबर, २०१९ अखेर उक्त योजना कार्यरत होत्या. सन २०१७-२१ मध्ये ८४ महिला तर २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरअखेर ९६ महिला लाभार्थी होत्या.

१४.३१.४ पर्यटन क्षेत्र सर्वांत मोठा, खाजगी आणि सार्वजनिक हितधारकांचे विशाल महिलांच्या एकत्रीकरण आधार व स्थान करणे, एकात्म केंद्रित प्रशिक्षित, कार्यशाळेत, उपजीविकेच्या आणि समुदायांसह महत्त्वाच्या कौशल्यांची क्षितिजांतर्गतच्या सहा रोजगारांसाठी महिलांना लाभकालीन व उपलब्धतेच्या किंवा वेळेवर पदांवरील मदत करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. राज्यात ६४ उपजी केंद्रे आहेत. सन २०१७-१८ अखेर डिसेंबरपर्यंत ३,१८१ महिलांना लाभदायक गवत पुरविण्यात आली.

विशेष प्रशिक्षित महिलांचा सहभाग

१४.४० महिलांना आर्थिक उद्यान योजनेमध्ये एक-सूत्रीयांत आधार सेवापर्व केंद्र शासनाचे निर्देश लवकर नवी राज्य शासनाने हे लाभार्थ ५० टक्क्यांवरील वाढविले आहे. राज्यातील आर्थिक उद्यान योजनांतील महिलांच्यांसाठी राष्ट्रीय नागरी महिलेची संख्या १४.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १४.२४ राज्यातील आर्थिक स्वरूपात संबंधातील महिलांसाठीच्या राष्ट्रीय आणखी माहिती

(३१ डिसेंबर २०१७ अखेर)

आर्थिक उद्यान योजना (राष्ट्र)	एकूण संख्या (संख्या)	महिलांसाठी राष्ट्रीय संख्या (संख्या)
महात्मा[1](२७)	२,७१६	२,२७४
नागरीय(२४४)	२,५१५	२,८१५
नागरीयेतर(२४५)	२,२७६	१,१७२
शिक्षा योजना (१४)	१,०००	१,००८
संस्थात्मक प्रशिक्षण(२५१)	४,०००	२,०००
उपसंस्थात्मक(२७,२५०)	१,४०,२५०	१,२१,२०४
एकूण	**१,५६,८४७**	**१,४१,११४**

आधार : राज्य नियंत्रकाकडून आयोग, महाराष्ट्र राज्य

१४.४०१ उद्यानाच्या योजनांमध्ये (२०१५-१७१४) महाराष्ट्रातील ४८ विद्यमान खाजगीपैकी आठ महिला खाजगीत आहेत. महाराष्ट्रातील १९ विद्यमान राज्यसभा खाजगीपैकी सात महिला खाजगीत आहेत. कौटुंबिक महाराष्ट्र विद्यापीठांमध्ये (२०१५-१७१४) कि. १० पोर्टलेवर, २०१७ रोजी १८८ विद्यमान नागरीयांपैकी २४ महिला नागरीय आहेत. महाराष्ट्र विधान परिषदेत कि. ६ नागरीयांपैकी, २०१७ रोजी ६२ विद्यमान नागरीयांपैकी तीन महिला नागरीय आहेत.

महिला आर्थिक विकास महामंडळ

१४.४१ केंद्र व राज्य पुरस्कृत विविध विकास योजना उपलब्धतेसाठी, राज्य शासनाने महिला आर्थिक विकास महामंडळाच्या (महिमं) शिखर संस्था म्हणून स्थापित केली आहे. उपसंस्थांच्या गट, विशेष संस्था, उपसंस्थांची संस्था आणि शासनाने संबंधित जिल्हा संस्थांना उपलब्ध संस्था म्हणून महिमं कार्य करते. महिलांच्या विविध योजनांसाठी शासनाकडून सन २०१७-१७ अखेर डिसेंबरपर्यंत ₹ २५.८० कोटी निधी उपलब्ध झाला असून त्यापैकी ₹ सदर कोटी खर्च झाला.

१४.४१.१ महिला उद्यान आणि कार्यशाळांसाठी उपसंस्थांच्या गट महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. उर्वरे महिलांच्या प्रशिक्षण आणि विकासासाठी कौशल्यांसाठी उपसंस्थांच्या गटांत आर्थिक हातभारही जोडी दिली जाते, त्यामुळे महिलांना घरांची उद्योजक या कुशल कामगार होण्यासाठी चालन मिळते. महिलांना उद्योजक होण्यासाठी पुढारी योजनांचे उपलब्ध नवसंस्थेच्या महिलांसाठी शासनाने उपसंस्थांच्या गटांना प्रोत्साहन दिले आहे. उपसंस्थांच्या गट महिलांना विशिष्ट प्रकारचे कार्य करण्यासाठी प्रशिक्षण सुविधांची मागणी करतात. उपसंस्थांच्या गट ज्या जोडणी कार्यक्रम अंतर्गत जोडणी केलेल्या उपसंस्थांच्या गटांना उपलब्ध. उपयान आणि विपणन यासाठीचा ज्या आर्थिक सहाय्य पुरविणात. शासन उपसंस्थांच्या गटांने दुकानदार केलेल्या मालाच्या खरेदीसाठी स्थिरपुर देणे. महिलांमधील गोपुत्र गुप्त व उद्यानस्तरीय अमला कृषीतील कामगारांसाठी प्रशिक्षण आयोजित करणे. सन २०१७-१७ अखेर डिसेंबरपर्यंत उपसंस्थांच्या गटांची एकूण उचित बचत ₹ १५८.२१ कोटी होती तसेच उपसंस्थांच्या गटांना विविध वित्तीय उद्यानांकडून एकूण ₹ ४,१४६.१६ कोटी कर्ज उपलब्ध करण्यात आले आणि त्यांनी एकूण ₹ ४,१५६.४६ कोटी अंतर्गत कर्ज वितरित केले. महिला उपसंस्थांच्या गटांची माहिती तक्ता १४.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९०.३५ महिला स्वयंसहाय्य गटांची माहिती

(लाखात)

विभाग	प्रदेश	गटांची संख्या	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२*	
			सदस्यसंख्या	उलाढाल	सदस्यसंख्या	उलाढाल	सदस्यसंख्या	उलाढाल
कोकण	ग्रामीण	१६८	१,७७,५१०	१,४९,२७४	१,८८,४८	१,४१,५१९	१,९१,४	१,४१,५७०
	नागरी	३१	२,८९१	६३,१९८	३,१००	१,५३,४००	८,१९८	८१,४१०
	एकूण	-	१९,२००	१,१३,१४५	१,९७,४८८	१,९३,८८१	१९,२८१	१,१८,०५१
नाशिक	ग्रामीण	१,८००	१,३१४	१,०१,४००	१,५००	१,१९,१५८	१,५०१	१,१२,०९१
	नागरी	४१	६,५१९	१०,३०१	७,९१९	७५,०१८	१०,०१६	१०,३०१
	एकूण	-	१५,८८५	१,७०,०९३	१७,४४१	१,८१,४१६	१९,५११	१,२१,३७१
पुणे	ग्रामीण	१,०१९	१४,१२१	१,९१,०१९	१५,१६०	१,४८,४१५	१६,५१२	२,१९,१७०
	नागरी	५८	१,२१०	४१,४१९	७,९९९	१९,२४४	१०,०४१	१,२५,४१०
	एकूण	-	२१,२१९	२,१९,५२५	२९,९९९	२,९१,६५९	३६,५५४	३,३९,८१४
औरंगाबाद	ग्रामीण	२,५१०	१४,७१९	१,७०,८१४	१५,०८९	१,८१,२७०	१५,५१५	१,८९,५८५
	नागरी	५७	८,०४१	८८,५३०	९,४००	९९,९९४	१२,९९१	१,३०,३०१
	एकूण	-	२२,८१५	२,९९,३४१	२४,५९१	२,८८,२०४	२८,५००	३,१४,२४४
अमरावती	ग्रामीण	१,१७१	१९,९१९	१,८०,८९१	१७,०८१	१,८८,८९९	१७,२३१	१,१०,३३९
	नागरी	४१	४,०४४	४०,३०१	५,१४४	४१,५८५	७,९१०	४८,५८४
	एकूण	-	२१,०७०	१,२१,२४१	२३,०१८	१,२५,४००	२४,८८१	१,४८,९१९
यवतमाळ	ग्रामीण	१,४१९	१९,०५४	१,८०,०८५	१९,२४१	१,०१,१९५	१९,४१०	१,१४,०५१
	नागरी	३३	३,१४१	३४,९१४	५,०१८	४१,१२०	९,३१८	४८,४१९
	एकूण	-	२०,२४०	१,२५,४०४	२१,२००	१,४१,९५५	२१,८८५	१,८४,९४०
ग्रामीण लाभार्थी संख्या	ग्रामीण	-	१२,९२१	१,२१,४८१	१३,४२१	१,२१,४८१	१३,९२१	१,४८,५०४
	ग्रामीण	१५,४१०	१६,४४०	११,७५,१४१	१८,०७४	११,८८,४१०	११,०१९	१२,१४,०१५
	नागरी	४५१	३५,९७१	३,८८,०११	४१,१४४	४,३५,४०४	५८,३८१	५,४१,५१९
	एकूण	-	१,३५,१४४	१५,५८,३५६	१,४१,०५६	१६,१४,८५१	१,५८,१९१	१७,१६,५५१

आधार : महिला आर्थिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र राज्य *तात्पुरती

९.४.४१.१ **लोकसंचालित संसाधन केंद्र:** लोकसंचालित साधन केंद्र हा ग्रामीण भागातील गरीब कुटुंबांचे संघटन करण्यासाठी आणि त्यांना विविध सेवा पुरवण्यासाठी एक प्रभावी माध्यम आहे. या केंद्रांमार्फत ग्रामीण भागातील गरीब कुटुंबांना त्यांच्या गरजेनुसार सेवा पुरवल्या जातात. सध्या राज्यात ३,८०० लोकसंचालित साधन केंद्रे कार्यरत आहेत. या केंद्रांमार्फत ३.५ लाख महिला स्वयंसहाय्यता गटांचे संघटन करण्यात आले आहे. या केंद्रांमार्फत ग्रामीण भागातील गरीब कुटुंबांना विविध योजनांचा लाभ मिळवून देण्यासाठी मदत केली जाते. या केंद्रांमार्फत महिलांना बँक कर्ज, शासकीय योजनांचा लाभ, कौशल्य विकास प्रशिक्षण, बँक जोडणी, उपजीविका उपक्रम, बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे यांसारख्या विविध सेवा पुरवल्या जातात. राज्यात दिनांक ३१ मार्च २०२१ अखेर ३५१ लोकसंचालित साधन केंद्रे कार्यरत आहेत.

९.४.४१.२ **सेंद्रीय कृषिनिवासन प्रशिक्षण योजना:** राज्यातील गरीब व मध्यमवर्गातील महिलांना सर्वसमावेशक कार्यक्रमाद्वारे स्वयंसहाय्यता गटांमार्फत सेंद्रीय शेतीविषयक प्रशिक्षण देण्याची योजना सन २०१८-१९ पासून पाच वर्षांच्या कालावधीकरिता राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत :

- एक लाख महिलांना ₹ १०,००० रक्कमेपर्यंत प्रशिक्षित करणे
- दहा हजार कार्यक्षम महिलांना कार्य गतीचे व्यवसायासाठी ₹ २,००० पर्यंतचे वित्तीय सहाय्य
- ५०० महिलांना सामाजिक उपक्रमांसाठी ₹ १,००,००० पर्यंत खेळते भांडवल

या योजनेअंतर्गत नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत एकूण ₹ २४.०७ कोटी रक्कमेची कर्जे वितरित करण्यात आली.

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग

१४.४२ महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग ही एक वैधानिक संस्था असून ती पीडित महिलांनी सादर केलेल्या तक्रारींवर निर्णयिकरणे चुकारावा/ आवश्यक चुकारावा देते. योग्य कायदे विषयक उपाय व उपाययोजन सुचविते. पीडित महिलांना त्यांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी व निःशंकोचपणे योग्य सहकार्यासाठी त्यांच्यापर्यंत उपलब्ध करून देणे या उद्देशाने जिल्हास्तर व विभागस्तर सार्वजनिक सुनावण्यांचे आयोजन करणे 'महिला आयोग आपल्या दारी' यासारखा एक अभिनव उपक्रम आयोगाने राबविण्यात आला आहे. पत्र-व्यवहार कार्यालय, पोलीस प्रशासनाशी समन्वय साधणारा कक्ष, कायदेविषयक सल्लागार, समन्वय गुप्त, कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम, २००५, कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण) अधिनियम, २०१३ यांची अंमलबजावणी, अधिक कृतीसाठी पीडित महिलांचे पुनर्वसन, एकात्मा यासाठी यापैकीचे सर्व स्तर करणे, इत्यादी महिलांशी निगडीत विविध पहलीचा कार्यालय, प्रतिसाद कार्यक्रम व मार्गदर्शन या कार्यांसाठी आयोगाकडे कार्यालय येतात. या उद्देशांसाठी सन २०१७-१८ मध्ये रु ३.३३ कोटी तर २०१९-२० मध्ये सुधारित अनुमान रु ३.११ कोटी खर्च झाला.

महिलांवरील अत्याचार

१४.४३ महिलांचा शारीरिक किंवा मानसिकरीत्या केलेला व्यवहार म्हणजे किंवा अत्याचार म्हणजे कृत्यांना 'महिलांवरील अत्याचार' असे संबोधले जाते. महिलांवरील अत्याचाराचे राज्यात घोडकाळीचे गुन्हे तक्ता १४.३६ मध्ये दिले आहेत.

बाल विकास

१४.४४ सामाजिक विषमतेमुळे बालकांवरील अत्याचार, भेदभाव व अन्याय दूर करण्यासाठी योग्य सुधारणात्मक व प्रतिबंधात्मक कायदे तयार करणे तसेच प्रत्येक बालकास सुदृढता किंवा सुदृढावस्थेत बालपणात होत व शिक्षा, संरक्षण, सहकार्य व बालसहभागाच्या अधिकार देणे ही राज्य शासन धोरणाची मुख्य दिशा आहेत. बाल विकासासाठी विविध योजना राज्यात राबविण्यात येत आहेत.

तक्ता १४.३६ महिलांवरील अत्याचाराचे राज्यात नोंदविलेले गुन्हे

(संख्या)

गुन्ह्याचे स्वरूप	२०१९	२०२०	२०२१*
बलात्कार	५,४१९	४८७४	४९२७
अपहरण व पळवून नेणे	६,९०६	५,३५४	५८८७
हुंडाबळी	१९२	१९७	१५८
पती व नातेवाईकांकडून क्रूरतेचे गुन्हे नोंदणी	८,४१०	६,०१९	८,०१४
विनयभंग	१३,३३२	१२,४४४	१४,१४८
लैंगिक अत्याचार	६,०८४	६,०८०	८२१
अनैतिक व्यापार	१५२	८५	१४४
इतर	२,३०६	१,१९२	१,७५४
एकूण	४६,११०	४१,९०४	४८,१२५

* अनंतिम आकडे

स्रोत : १. गुन्हे अन्वेषण विभाग, महाराष्ट्र शासन

२. विशेष घटक स्थापनेचे(पोलीस व बाल अपराध प्रतिबंध विभाग) कार्य कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

एकात्मिक बाल विकास सेवा

१४.४५ ग्रामीण, आदिवासी व झोपडपट्टी भागातील शालेयपूर्व बालकांचे योग्य वाढ व विकास साध्यासाठी एकात्मिक पद्धतीने सेवा पुरविणे हे एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेचे उद्दिष्ट आहे. हा कार्यक्रम १७.४७% आणखीवाड्या व १३,०४१ निवडे अंगणवाड्यांद्वारे आणि ५८.२ बाल विकास प्रकल्पांमार्फत राबविला जातो.

पोषण कार्यक्रम

१४.४५.१ पूरक पोषण कार्यक्रम हा एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेतंतर्गत असतो. त्यांतर्गत गर्भवती महिला आणि स्तनदा माता यांना विशेष पौष्टिक नाश्ता पाककृतीसाठी व त्यांना आजार सेवा पुरविण्यासाठी एकत्रित नाही. त्यानुसार अंगीत यादीमधील खाद्य वस्तूंचा समावेश असतो. त्यांतर्गत गर्भवती महिला आणि स्तनदा माता यांना पौष्टिक आहार देणे व त्यांचे आरोग्य सुधारणे हे पूरक पोषण कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. दूरीच व अंगीकृतीसाठी मार्गदर्शन अर्थात मुख्य कार्य कार्यालयासाठी कुपोषण निर्देशित करणे हे पूरक या योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. सन २०१७-१८ मध्ये ७१.८६ लाख लाभार्थ्यांना रु १,७११.२५ कोटी खर्च झाला तर २०१९-२० मध्ये गर्भवती/स्तनदा ७८.०१ लाख लाभार्थ्यांना रु १,४११.८७ कोटी खर्च झाला. कोविड-१९ लॉकडाउनच्या काळात ३ ते ६ वर्षे वयोगटातील घरी बालकांना शिजवलेला नाश्ताऐवजी अन्नधान्ये व किराणा घरांच्या पुरवठा करण्यात आला. याशिवाय ३ ते ६ वर्षे वयोगटातील अतितीव्र बालकांना सुधार या योजनेंतर्गत लाभ देण्यात आला. राज्यातील ० ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांची पोषण स्थिती निश्चित दृष्टीकोनाची तक्ता १४.३७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९७.३७ : राज्यातील ० ते ५ वर्षे बालकांची पोषण श्रेणी निहाय टक्केवारी

वर्ष	श्रेणी	बालक वैद्यकीय करावयाचे प्रमाण	बालकांची टक्केवारी		
			तीव्रदृष्टीदायक बालकांचे प्रमाण	मध्यम स्वरूपाचे बालकांचे प्रमाण	सौम्य स्वरूपाचे बालकांचे प्रमाण
२०१९-२०	ग्रामीण	५८,१९,२५०	१२.३	७.१	१.१
	आदिवासी	८,५५,९४३	७१.०	१२.८	५.१
	शहरी	१०,२४,४४१	८१.१	१४.६	२.१
	एकूण	१७,७१,६०५	८८.२	१.१	१.१
२०२०-२१	ग्रामीण	७०,७१,४८८	१२.१	५.१	१.०
	आदिवासी	८,७८,४१०	८०.२	१६.०	३.८
	शहरी	१२,३३,३०५	८३.५	१२.२	१.३
	एकूण	२०,८३,२००	१०.०	८.३	१.४
२०२१-२२*	ग्रामीण	७०,१९,१८८	१३.४	५.७	०.१
	आदिवासी	८,११,९८१	७१.८	१४.१	५.१
	शहरी	१२,५२,५१९	८८.१	१०.६	१.१
	एकूण	९१,१०,६१९	१०.२	८.१	१.४

आधार : एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना आयुक्तालय, मंत्रालय, मुंबई. * सुरुवातीची

३.४.५.१ ज्ञान आणि विकास केंद्र : एकात्मिक बाल विकास सेवा कार्यक्रम अंतर्गत सुरक्षित माता बालसंगोपनासाठी गाव/ अंगणवाडी स्तरावर ज्ञान आणि विकास केंद्रे सुरू करण्यात आली आहेत. आदिवासी कुपोषित बालकांना महिनाभर अंगणवाडीत ठेवले जाते. आदिवासी कुपोषित बालकांतील कुपोषण निर्मूलनासाठी खास तयार केलेल्या उपयोजना पौष्टिक आहारासह वैद्यकीय सल्ला दिला जातो. अंगणवाडीत सौम्य स्वरूपाचा अथवा मध्यम स्वरूपाचा तीव्र कमी आजिबात आढळून दिला जातो तसेच सर्व वैद्यकीय सुविधा पुरविण्याचा व्यवस्था. या योजनेअंतर्गत, सन २०१७-१८ मध्ये ८,८३७ आदिवासी कुपोषित बालकांवर ₹ ३.३७ कोटी खर्च झाला तर २०१९-२० मध्ये पोर्टलेवरपर्यंत १८,११४ आदिवासी कुपोषित बालकांवर ₹ ४.११ कोटी खर्च झाला.

३.४.५.२ पोषण अभियान : एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेअंतर्गत राष्ट्रीय पोषण अभियानाची उच्च निष्पत्तीकरिता अंगणवाड्यांची कामगिरी चांगली आहे. या अभियानाची उद्दिष्ट्ये (१) कुपोषणाचे प्रमाण यहा टक्क्यांनी (प्रति वर्षी दुसरे वर्ष टक्के घटवणे) कमी करणे, (२) खुजा बालके, निरोही बनीन मुली व महिलांमधील रक्तक्षयाचे व प्रमाण यहा टक्क्यांनी (प्रति वर्षी दुसरे वर्ष टक्के घटवणे) कमी करणे व (३) कमी वजनाची बालकांचे प्रमाण यहा टक्क्यांनी (प्रति वर्षी दुसरे वर्ष टक्के घटवणे) कमी करणे ही आहेत. सन २०१७-१८ मध्ये ₹ ७५.१९ कोटी खर्च झाला तर २०१९-२० मध्ये पोर्टलेवर आहेत ₹ ५.३६ कोटी खर्च झाला. सामुदायिक प्रशिक्षितता आणि संवेदनशीलता मजबूत करण्यासाठी, राज्यभर लाईव्ह महिला दिनाचा 'पोषण यहा' म्हणून साजरा केला जातो.

३.४.५.४ पूर्व बाल्यावस्थेतील संगोपन व शिक्षण : महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक प्रशिक्षण व संशोधन परिषदेने पूर्वतयारी शैक्षणिक विकासासाठी अध्यापकांना आवश्यक तेवढे ते यहा सर्व अंगणवाड्यांसाठी 'बालशिक्षणाकार' अध्यापकांना विकसित केला आहे व अध्यापकांना 'बालवा' असे नाव देण्यात आले. कोविड-१९ लॉकडाऊन कालावधीत १,७५,४३१ बालकांना १,४०,७०० खाद्यिकांचे गटांना माध्यमातून 'बालवा' बालशिक्षण कार्यक्रमांतर्गत लोकगायन पद्धतीने पूर्व अंगणवाड्यांमधील शिक्षणार्थी बालकांपर्यंत उपक्रम पूर्ण करण्यात आले.

३.४.५.५ बेटी बचाओ बेटी पढाओ योजना : मुलींच्या गर्भधारणी, मुलींच्यांची व शिक्षणाची हमी किंवा खात्री देणे आणि लिंग भेदावर आधारित लिंग निवड प्रमाण निर्मूलन करणे ही या योजनेची दृष्टिये आहेत. या योजनेअंतर्गत, जन-जागरण मोहिमेद्वारे मुलींच्या जन्माचे उत्सव साजरीकरण, गर्भवती महिलांची नोंदणी, मुलींचा जन्म आनंदा करणे, आरोग्य शिबिरे आयोजित करणे, मुलींना शिक्षणविषयी प्रोत्साहित करणे, एकू- एकी पालक आवडणे, मुले व मुली यांच्या जन्मदरी संतुलन आणण्यासाठी पालक उत्तरदायित्व दिलेल्या लाभांचे व विस्तारात्मक विविध उपक्रम राबविणे असे अनेक उपक्रम राबविण्यात येतात.

२.४५.२. **माझी कन्या भाग्यश्री योजना:** मुलींच्या जन्मदरात घट कायम, स्त्रीभ्रूण हत्यांचे रोखणे, मुलींच्या विवाहासाठी होणारा कर्जाचा डोंगर कमी करणे आणि मुलींच्या आरोग्याचा दर्जा सुधारणे ही या योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे असून ही योजना प्रथमावतार सर्व दारिद्र्यरेषेत मुलगी जन्मलेल्या व वार्षिक उत्पन्न ६,५०० लाख पर्यंत जन्मलेल्या कुटुंबास लागू करण्यात आली. या योजनेमध्ये एका मुलीच्या जन्मानंतर पालकांनी / जिल्हाने कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यास मुलीच्या नावे रु ५,००० रक्कम बँकेत मुदत ठेव म्हणून गुंतविण्यात येते, दोन मुलींच्या जन्मानंतर पालकांनी / जिल्हाने कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यास प्रत्येक मुलीच्या नावे रु २५,००० रक्कम बँकेत मुदत ठेव म्हणून गुंतविण्यात येते. मुलींच्या जन्माच्या वेळेस व त्यानंतर सर्व शैक्षणिक प्रवेश वेळेवर आणि बालवाडी येथे आणि मुलीच्या वयाची १८ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर पूर्ण रक्कम (मुदत व व्याज) देय होते. या योजनेसंदर्भात, प्रथम २०१०-११ वर्षात ६५४ लाभार्थ्यांवर रु ५.१० कोटी खर्च झाला.

२.४५.३. **एकात्मिक बाल संरक्षण योजना:** शासन व बाजी प्रशासन यांच्या भागीदारीद्वारे कठीण परिस्थितीतील नवीन इतर लाभार्थीसाठी योजनात्मक बालकांच्या तयार करणे हा एकात्मिक बाल संरक्षण योजनेचा उद्देश आहे. एकात्मिक बाल संरक्षण या एकाच योजनेअंतर्गत खुले निवारा गृहे, विशेष दत्तक घेत संस्था, बाल कल्याण समित्या, बाल न्याय मंडळ, निरीक्षण बाल संरक्षण संस्था, राज्य बाल संरक्षण संस्था, शासकीय / स्वयंसेवी संस्थांची शासकृहे, निरीक्षण गृहे, अनुरक्षण गृहे, इत्यादी कार्यक्रम समन्वयित करण्यात आले आहेत. एकात्मिक बाल संरक्षण योजनेअंतर्गत लाभान्वयांवर झालेला पाठकनिहाय खर्च तक्ता २.४५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता २०.३६ एकात्मिक बाल संरक्षण योजनेअंतर्गत लाभान्वयांवर झालेला पाठकनिहाय खर्च

(₹ लाख)

घटक	लाभार्थी संख्या	२०२०-२१		२०२१-२२१	
		लाभार्थी संख्या	खर्च	लाभार्थी संख्या	खर्च
खुले निवारा गृहे	८	७४५	११.१२	८६१	५.००
दत्तक संस्था	१८	६१२	७५.३६	३५०	५.००
शासकीय बालगृहे	२५	८१४	१,३७५.२७	१८७	१,२१४.७०
शासकीय निरीक्षण गृहे	११	३०१	५,८९.२१	११	५२८.४१
शासकीय अनुरक्षण गृहे	९	७८१	४५०.१५	१४१	७५१.८६
स्वयंसेवी शासकीय निरीक्षण गृहे	७०	१७४	१,२५६.८४	८११	४८५.२१
स्वयंसेवी बाल गृहे	३२१	२,१४४	३,८०० ८१	१,१७४	५.००
एकूण	**४६१**	**५,६४८**	**७,९५८.६६**	**६,१४६**	**१,३१०.३०**

आधार : गरीब व बाल विकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य

+ पंचवार्षिकांवर

२.४५.४. **निरीक्षण गृहे:** जिल्हे प्रोबेशन आणि न्यायिक यंत्रणेसाठी वैधिकांनी बालक संबंधांनी पुर्ने बाल न्याय पंडळांच्या आदेशानुसार निरीक्षण गृहात राहत असते बालक. निरीक्षण गृहात राहत असलेल्या मुलांना निवारा, जेवणाचा, वैद्यकीय, उपचारांचार, समुपदेशन मार्गदर्शन, इत्यादी सुविधा पुरविल्या जातात. शासकीयदृष्ट्या अशी निवासी व्यवस्था ही २,१६० लाभान्वय इतकी आहे.

२.४५.५. **बालगृहे:** प्रोबेशन आणि शासकांची गरज असलेल्या १८ वर्षे वयापर्यंतच्या बालक, पोलिसांना, हरवलेल्या, विशेष गरजांची गरज असलेल्या एच.आय.व्ही. / एड्सबाधित, संघटित आणि आणखीत मुला, मुलींना बालगृहात प्रवेश दिला जातो. त्यांना अन्न, वस्त्र, निवारा, वैद्यकीय मदत, समुपदेशन, शिक्षण, प्रशिक्षण आणि मनोरंजन यांसारख्या सुविधा पुरवून त्यांचे पुनर्वसन केले जाते. शासकीयदृष्ट्या प्रति निवासी शासन हे २,१६० याप्रमाणे या बालगृहांना अनुदान तत्त्वावर अनुदान देण्यात येते. या योजनेसंदर्भात प्रथम २०२०-२१ वर्षात ५,४४१ निवासी बालकांवर रु ५१.७६ कोटी तर २०२१-२२ वर्षात नोव्हेंबरपर्यंत ४,६६१ निवासी बालकांवर रु १२.३० कोटी खर्च झाला.

२.४५.३० **अनुरक्षण गृहे:** वयाची १८ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर बालगृहांतील मुलांना बालगृह सोडावे लागते. त्यापैकी, प्रशिक्षण किंवा शिक्षण अपूर्ण राहिलेल्यांचे त्यांच्यापैकी काही मुलांचे पुनर्वसन करण्यासाठी त्यांना अन्न, वस्त्र व निवाऱ्याची आवश्यकता असते. अशा मुलांचे अनुरक्षणगृहांत पुनर्वसन केले जाते. जेथपर्यंत पूर्ण होईपर्यंत किंवा रोजगार मिळेपर्यंत प्रशिक्षणार्थींना अनुरक्षण गृहांत निवास, अन्न, वस्त्र, शिक्षण, वैद्यकीय उपचार, समुपदेशन, व्यवसाय मार्गदर्शन, इत्यादी सुविधा पुरविल्या जातात. राज्य शासनाकडून प्रति निवासी शासन हे २,००० याप्रमाणे या अनुरक्षण गृहांना देण्यात येते.

१४.४५.११ **बाल संगोपन योजना:** अनाथ, निराधार, नातवू व सोडा बालकांना कौटुंबिक वातावरण उपलब्ध करण्यासाठी सर्वसमावेशी जीवनाधिकार ही योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. उपरोक्त बालकांना कौटुंबिक वातावरणात संगोपन मिळण्याच्या दृष्टीने आणि संस्थेवर अवलंबून राहावे, बाल संगोपन योजना हा नवीन कार्यक्रम नव्याने यामध्ये करी जिथे गरजेच्या कालावधीसाठी बालकांना कुटुंबे उपलब्ध करून देण्यात येते. बालकांच्या गुणात्मक उन्नयनाची पूर्तता करण्यासाठी शासनकडून प्रमाणीकरण झालेल्या संस्थांद्वारे बाल संगोपन करण्याच्या पालकांना मदत देण्यात येते. बालकांच्या पुनर्वसनाची पूर्तता करण्यासाठी शासनकडून प्रमाणीकरण झालेल्या संस्थांद्वारे बाल संगोपन करण्याच्या पालकांना मदत देण्यात येते. या योजनेची अंमलबजावणी करण्याच्या प्रमाणीकरण संस्थांना गुणवत्ती देणे यासह सदर प्रमाणीकरण अर्जाची पूर्तता करण्यासाठी शासन ठरले आहेत. २०५ प्रस्तावांना अनुदान दिले आहे. कोविड-१९ महामारीमुळे एक पालक गमावलेल्या बालकांना या योजनेअंतर्गत लाभ देण्यात येत आहे. सन २०१७-२१ अखेर ९८ हजार ६०६ ते २०१९-२० अखेर द्वितीयवर्षात ९८,६४१ बालकांचे संगोपन करण्यात आले. नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत कोविड-१९ महामारीमुळे एक पालक गमावलेली एकूण १४,८२१ नोंदणीकृत लाभार्थी बालके आहेत.

१४.४५.१२ **बाधा नेहरू बाल महोत्सव:** पुनर्वसनासाठी शासकीय/ अनौपचारी संस्थांमध्ये राहत असलेल्या सर्व मुलांच्या सुप्त गुणांना प्रोत्साहन देणे यासाठी बाल रंगभूमी स्पर्धेच्या माध्यमातून संधी उपलब्ध करून देणे यासाठी बाधा नेहरू बाल महोत्सव राज्यस्तरीय एकत्रित स्पर्धेचे आयोजन करण्यात येते. जिल्हा, विभाग, राज्य, राष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धेचा महोत्सव दुसऱ्या आठवड्यात आयोजित करण्यात येतो. जिल्हा, विभाग, राज्यस्तर, राष्ट्रीयस्तर स्पर्धा आयोजित केल्या जातात आणि विजेत्यांना प्रोत्साहन दिली जातात. राज्यातील उपरोक्त स्पर्धेसाठी ₹ पाच लाख तर उपरोक्त विभागासाठी ₹ ५,८२ लाख निधी संपूर्ण करण्यात येते. परंतु कोविड-१९ महामारीमुळे सदर महोत्सव नाही घेण्यात येऊ शकला नाही.

१४.४५.१३ **कोविड-१९ महामारीमुळे बेघरी पालक गमावलेल्या बालकांना आर्थिकाधार:** या योजनेचा उद्देश कोविड-१९ महामारीमुळे राज्यातील अनाथ झालेल्या ० ते १८ वर्षांवयोगटातील बालकांचे पुनर्वसन करणे आणि त्यांच्या उज्ज्वलीकरिता विकासाकरीता सहाय्य करणे हा आहे. पात्र झालेल्यांना पाच एकसमान ₹ पाच लाख मुदत ठेवीच्या स्वरूपात लाभ देण्यात येतो. सन २०२१-२२ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत ३१७ लाभार्थी बालके आहेत.

१४.४५.१४ **बेघरी बेजार किट:** प्रामाणिक आयोग केंद्र अनाथ शासकीय कन्यागतगार शहरी क्षेत्रापासून राहणाऱ्या शहरीतील बेघरी गवसन बालकांसाठी १,००० रक्कमेपर्यंतच्या बेघरी बेजार किट ही उपलब्ध करून देण्यात येतात. सदर योजना कुटुंबाशील नोंदणीच्या बालकांसाठी लागू आहे. सन २०१७-२१ अखेर ४.७१ लाख बेघरी बेजार किट ही सन २०२१-२२ अखेर नोव्हेंबरपर्यंत ६,८० लाख बेघरी बेजार किट ही देण्यात आलेत.

१४.४५.१५ **किशोरावस्थेत सुलभीसाठी योजना:** वय वर्षे १२ ते १४ या वयोगटातील शाळा सोडलेल्या किशोरावस्थेत सुलभीत पुन्हा शाळेत यण्यासाठी प्रोत्साहित करण्याच्या उद्देशाने पेलुडाली, २०१२ मानुष राज्यातील ५५ ६ इलाखिक शाळांमध्ये सोडा प्रकाशन किशोरावस्थेत सुलभीसाठी योजना राबविण्यात येत आहे. किशोरावस्थेत सुलभीना लाभार्थ्यांना व त्यांच्या पालकांना शासकीय क्षेत्रयशाठी प्रवृत्त करणे, शिक्षण देणे व शाळेत करणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. सर्व किशोरावस्थेत सुलभीना मुख्य योजना घटकानुसार शाळा, शासकीय शाळा, संस्था व शासकीय अधिक नोंदणी, अंगणवाडी नोंदणी, निर्यातीत लाभीच्या व्यवस्थेनी आणि जैवर्ष प्रेरक अंगणवाडीकार्यकर्ते पुनर्विलाप्त आहेत. सन २०१७-२१ अखेर ४,८८२१ ते २०१९-२२ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत ५,१०० लाभार्थी होते.

तक्ता ४० ३१ बालकांतील अत्याचाराचे राज्यातील नोंदविलेले गुन्हे

(संख्या)

गुन्ह्याचे विभाग	२०१९	२०२०	२०२१*
कुल	२४१	१४१	६७
या मध्ये,			
लग्नासंबंधित खोल	१	१०	१६
हत्या	११	१२	५
बालकांवरील बलात्कार	३,२५४	२,७८५	३,८८४
बालकांवर व पळवून नेणे	५,९०३	५,४९१	६,१९०
पोलिसांना	११६	७१९	५५
इतर	३,०८८	३,१०४	३,२३८
एकूण	१४,५१७	१४,३४१	१५,४५१

* तात्पुरती

आधार : विशेष घटक लाभीकेशन, (पोक्सो) व बाल अपराध प्रतिबंध विभाग, पोलीस महासंचालक, महाराष्ट्र राज्य

रोजगार व दारिद्र्य

१.४.७ रोजगारावर आधारी, स्थायी जीवनमान आणि रोजगारावर अवलंबित्व होणारी सतत वाढणारी लोकसंख्यावाढीचा विकास दर्शविला जातो. रोजगार निर्मितीसाठी शासन विविध योजना राबविते आहे तसेच राज्यातील मुलांकरिता व्यवस्था करण्यासाठी विविध कौशल्य विकास कार्यक्रमांना चालना देत आहे. बेरोजगार निर्मूलन हे ध्येयाचे पोटे आव्हान राहिले आहे. बेरोजगारी समस्या सुधारण्यासाठी अनुभव बेरोजगार निर्मूलनासाठी शासन विविध कार्यक्रम राबविते आहे.

रोजगार

१.४.८ रोजगारावरावरील स्थिती प्रतिनिधित्व अल्पकालीनरोजे जगण्याचा, नियमकालीन अन्वयात पाहणी, आर्थिक गणना आणि राष्ट्रीय नमुना पाहणी हे मुख्य स्रोत आहेत. भारतातील आर्थिकगणना, २०१८ आणि पंचनामेकृत कायद्यान्वयेकडून वैधानिक विवरणपत्रांद्वारे रोजगार विषयक माहिती उपलब्ध होते. खासगीकरण व खुलाची क्षेत्रातील या आस्थापनांमधील रोजगार विषयक माहिती रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यालय यांच्या उपलब्ध होते.

जनगणनेनुसार रोजगाराची स्थिती

१.४.९ जनगणना २०११ नुसार, राज्यात ४.१४ कोटी कामगार होते, त्यापैकी ४.३८ कोटी मुख्य कामगार व ०५.७ कोटी किरकोळ कामगार होते. मुख्य कामगारांमध्ये शिक्षणाची टक्केवारी ४७.५ तर किरकोळ कामगारांमध्ये ५.६६ होती. उद्योग प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी तसेच १८.४० व्यवसाय प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी तसेच १८.४१ यामध्ये दिली आहे. जनगणना २०११ नुसार कामगारांचे आर्थिक कार्यानुसार वर्गीकरण परिशिष्ट १८८ यामध्ये दिले आहे.

तक्ता १८.३७ उद्योग प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी

(टक्के)

उद्योग प्रकार	जनगणना २०११		जनगणना २००१	
	मुख्य	किरकोळ	मुख्य	किरकोळ
कृषी व संलग्न कार्ये	५२.१	४२.८	५३.५	७०.१
खाणकाम व उत्खनन	०.१	०.२	०.४	०.२
उत्पादनक्षेत्र	११.८	७.१	१९.१	८.१
वीज, वायू आणि पाणी पुरवठा	०.७	०.१	०.५	०.१
बांधकाम	४.९	५.१	४.१	१.७
व्यापार, पुनर्वापर, वाहतूक व साठवण, उद्यानपालन	१६.७	९.१	१४.८	५.१
वित्तीय सेवा आणि व्यापार व्यवस्थापन	१.१	०.१	३.८	१.५
शासन प्रशासन आणि संरक्षण	५.१	३.८	१.८*	३.५*
इतर	९.१	१५.५		
एकूण कामगार	१०० .०	१०० .०	१०० .०	१०० .०

* विभाग यादीनुसार उपलब्ध नाही

स्रोत : जनगणना २०११ व २००१

तक्ता १८.३१ व्यवसाय प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी

(टक्के)

व्यवसाय प्रकार	जनगणना २०११			जनगणना २००१		
	मुख्य	सह	एकूण	मुख्य	सह	एकूण
संसद प्रतिनिधी, वरीष्ठ अधिकारी आणि व्यवस्थापक	१.०	४.१	८.०	४.१	१.७	६.८
व्यावसायिक	६.०	७.१	९.१	५.१	९.१	५.१
संघक आणि सहयोगी व्यावसायिक	९.१	१२.४	८.१	९.०	१२.१	७.१
लिपिक	६.४	६.८	६.५	५.१	६.५	६.०
सेवा क्षेत्रातील आणि दुकाने व बाजारपेठेतील विक्रेते	१२.४	८.१	१२.१	१०.१	१२.१	१८.८
कुशल शेतकरी आणि संलग्न व्यवसाय कामगार	६.५	६.१	६.५	३.७	५.१	३.१
कला यंत्र आणि संबंधित व्यवसायांमधील कामगार	१७.५	१०.७	१६.०	२३.१	१८.१	२१.७
यंत्रसंच, यंत्रचालक आणि यंत्रांची जुळवणी करणारे	१२.१	९.७	१०.०	१६.७	९.०	११.८
प्राथमिक व्यवसाय कामगार	१७.८	१८.८	१८.१	१९.१	१७.७	१७.७
व्यवसायनिहाय प्रकारानुसार वर्गीकृत नसलेले कामगार	९.१	२१.१	१९.२	६.४	९.४	४.५

स्रोत : जनगणना २०११ व २००१

नियमकालिक श्रमबल पाहणी नुसार रोजगाराची स्थिती

३.२५.० नियमित आठवडक श्रमबल पाहणी उपलब्ध व्हावी यासाठी राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालयाने एप्रिल २०१७ पासून नियमकालिक श्रमबल पाहणी सुरू केली. राष्ट्रीय तसेच राज्य स्तरावर, ग्रामीण व बिगरग्रामीण विभागांसाठी पहिल्यांदा नियमकालिक श्रमबल पाहणी हा प्राथमिक स्रोत आहे. या पाहणीच्या माध्यमातून कामगार लोकसंख्येचा प्रकार, कामगार दलाची उपलब्धता व, बेरोजगारी दर यासारखे महत्त्वाचे वैशिष्ट्यिक निर्देशक प्राप्त होतात.

३.२५.०१ चालू आठवड्याच्या विश्लेषणुसार १५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील नागरी भागातील काम करणाऱ्या व्यक्तींची टक्केवारी तक्ता ३.२.१ मध्ये देण्यात आली आहे.

३.२५.०२ चालू आठवड्याच्या विश्लेषणुसार १५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील नागरी भागातील काम करणाऱ्या व्यक्तींचे क्षेत्र निहाय वैशिष्ट्यिक वर्गीकरणाची टक्केवारी तक्ता ३.२.२ मध्ये देण्यात आली आहे.

३.२५.०३ चालू आठवड्याच्या विश्लेषणुसार राज्यातील नागरी भागातील वयोगटनिहाय कामगार लोकसंख्येचा प्रमाण तक्ता ३.२.३ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ३.२.१ चालू आठवड्याच्या विश्लेषणुसार १५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील नागरी भागातील काम करणाऱ्या व्यक्तींची टक्केवारी

(टक्के)

क्षेत्र	२०१८-१९		२०१९-२०	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
कृषी व संलग्न क्षेत्रे	३.४	५.१	३.१	५.४
उद्योग	३०.२	३१.५	३२.८	३२.५
सेवा	६६.४	६१.४	६४.१	६२.१

आधार: राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

तक्ता ३.२.२ चालू आठवड्याच्या विश्लेषणुसार १५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील नागरी भागातील काम करणाऱ्या व्यक्तींची टक्केवारी

(टक्के)

क्षेत्र	२०१९-२०				२०२०-२१			
	दैनंदिन स्थिती	चालू साप्ताहिक स्थिती	सार्वत्रिकरित्या विनिर्देश	सर्वसाधारण स्थिती	दैनंदिन स्थिती	चालू साप्ताहिक स्थिती	सार्वत्रिकरित्या विनिर्देश	सर्वसाधारण स्थिती
महाराष्ट्र								
कृषी व संलग्न क्षेत्रे	३.१	३.१	३.७	३.०	४.८	४.९	४.९	४.१
उद्योग	३०.१	३०.१	३०.१	२९.८	२९.१	२८.५	२९.४	३०.५
सेवा	६६.७	६७.१	६६.४	६७.२	६५.१	६७.२	६६.०	६५.४
अखिल भारत								
कृषी व संलग्न क्षेत्रे	४.१	५.१५	५.१	५.१	५.८	५.८	५.१	५.१
उद्योग	३६.२	३२.८	३६.२	३२.५	३५.७	३२.५	३२.२	३२.७
सेवा	६१.१	६२.०	६१.७	६२.४	६४.५	६१.७	६१.७	६१.४

आधार: राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

तक्ता ३.२.३ चालू आठवड्याच्या विश्लेषणुसार नागरी भागातील कामगार लोकसंख्येचा प्रमाण

(टक्के)

कामगारांची	पुरुष		स्त्री		सर्वसाधारण	
	१५ ते २९ वर्षे	१५ वर्षे व त्यावरील	१५ ते २९ वर्षे	१५ वर्षे व त्यावरील	१५ ते २९ वर्षे	१५ वर्षे व त्यावरील
दैनंदिन स्थिती, २०२०	२७.१	७५.५	१८.१	१६.७	२३.५	२१.८
चालू साप्ताहिक, २०२०	६८.५	५८.३	१९.५	१६.०	२९.४	२७.२
सार्वत्रिकरित्या विनिर्देश, २०२०	२६.३	५२.३	८.१	१८.३	१५.६	२५.९
सर्वसाधारण स्थिती, २०२१	४४.२	६४.७	१५.७	१९.१	३०.४	४१.०

आधार: राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

३.२५.०४ राज्यातील नागरी भागातील चालू आठवड्याच्या विश्लेषणुसार वयोगटनिहाय बेरोजगारीचा दर तक्ता ३.२.४ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता ९०.४५ चालू आठवड्याच्या स्थितीनुसार नागरी भागासाठी बेरोजगारी दर

(टक्के)

वयोगटाची	पुरुष		स्त्री		अनिश्चित	
	१५ ते २९ वर्षे	१५ वर्षे व त्यापेक्षा जास्त	१५ ते २९ वर्षे	१५ वर्षे व त्यापेक्षा जास्त	१५ ते २९ वर्षे	१५ वर्षे व त्यापेक्षा जास्त
दहावी-खाली, २०२०	७८.७	३५.०	५५.३	३८.२	७८.३	३५.५
पूर्ण-पदवीका, २०२०	३३.९	२०.९	४०.८	२९.१	१४.८	२३.९
पदवीपेक्षा वैशिष्ट्य, २०२०	३५.२	१३.०	१५.९	१८.६	३८.०	१९.६
सर्वसाधारण सर्व, २०२१	२४.५	१९.६	१९.८	१९.२	२५.१	१९.४

आधार: राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

१.२५.८५ स्थिरक राज्यांनुसार चालू आठवड्याच्या स्थितीनुसार बेरोजगारी दर तक्ता १.२.४६ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ९०.४६ चालू आठवड्याच्या स्थितीनुसार स्थिरक राज्यांतील बेरोजगारी दर

(टक्के)

राज्य	२०२०-२८		२०२८-२९		२०२९-३०	
	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी
आंध्र प्रदेश	८.३	८.७	९.४	९.४	९.४	१९.४
तेलंगाना	५.९	४.९	३.९	६.९	३.३	४.९
कर्नाटक	५.५	७.३	५.२	९.०	७.१	८.३
केरळ	१३.४	१२.०	११.९	१२.१	१३.५	१३.१
तामिळनाडू	७.९	७.९	८.३	९०.५	८.७	१४.४
महाराष्ट्र	६.८	९.१	५.३	९.३	६.४	११.९
राजस्थान	९.४	९.३	८.३	११.६	९.८	१२.८
मध्यप्रदेश	७.२	७.९	९.३	१२.२	९.९	१२.७
उत्तर प्रदेश	९.४	१२.१	७.९	१२.७	७.३	११.४
संकलित भारत	८.७	९.९	८.४	९.५	७.९	११.०

आधार: राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

आर्थिक गणनेनुसार रोजगाराची स्थिती

१.५९१ सहावी आर्थिक गणना (२०१९) घरे उपक्रम व सामाजिक, वैयक्तिक सेवांचा, संख्यात्मक, आस्थापने सामाजिक सुरक्षा लोक प्रशासनी कामकाजाचे चालक वगळून कुटुंबांचे कार्य, विदेशी संस्थांना व संस्थांचे कार्य तसेच आंतरिकृत कार्य बाजाला सर्व आस्थापनांचा उपक्रमांचा करण्यात आला होता. पाचवी आणि सहावी आर्थिक गणनेनुसार राज्यांतील आस्थापनांची संख्या व त्यांतील रोजगार तक्ता १.४.४० मध्ये दिली आहे. सहावी आर्थिक गणनेचे (२०१९) अंतिम काम पूर्ण झाले नसून पहिली जोडणीकामाचे काम प्रगतीपथावर आहे.

तक्ता ९०.४७ पाचवी व सहावी आर्थिक गणनेनुसार राज्यांतील आस्थापनांची संख्या व त्यांतील रोजगार

(लाख)

तपशील	पाचवी आर्थिक गणना २०१५-१६	सहावी आर्थिक गणना २०१९
एकूण आस्थापना	७८.५१	९२.३०
सोबती आस्थापना	३.०४	१५.९२
बिगर सोबती आस्थापना	९५.४१	७६.४९
एकूण आस्थापनांतील कार्यरत कामगारांची संख्या	१०५.३०	१७०.९१
सोबती आस्थापनांतील कार्यरत कामगारांची संख्या	३८.५१	४८.३१
बिगर सोबती आस्थापनांतील कार्यरत कामगारांची संख्या	१४७.९	११८.७१

@ सहावी व सहावी आर्थिक गणनेच्या अंतर्गत मूल्यमापनाचे सहावी आर्थिक गणनेतील लोक प्रशासन, संरक्षण व अनिवार्य सामाजिक सुरक्षा लोक ही कामे वैकल्पिक योगदान आस्थापने नाही

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य

कारखान्यांतील रोजगार

३.५.१ डिसेंबर २०२१ मध्ये कारखाने अधिनियम, १९४८ अंतर्गत नोंदणीकृत एकूण ४८,८४८ कार्यरत कारखान्यांत जवळपास दैनिक रोजगार सुमारे १९.३३ लाख होता. एकूण कार्यरत कारखान्यांपैकी ५० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या कारखान्यांचे प्रमाण ३१.३ टक्के होते. राज्यातील उद्योगनिहाय जवळचे दैनिक रोजगाराची टक्केवारी तक्ता ३.५.४८ मध्ये दिली आहे. राज्यातील विविध उद्योगातील जवळची दैनिक रोजगार महिनेनी परिमाणे २०२१ मध्ये दिली आहे. कार्यरत कारखाने व त्यातील रोजगार जवळचे महिनेनी परिमाणे २०२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ३.५.४८ जवळची दैनिक रोजगाराची टक्केवारी

उद्योग प्रकार	वर्ष		
	२०२१	२०२०	२०२१
उत्पादन वस्तू	३४.५	३४.२	३६.८
यंत्रनिर्माण वस्तू	१८.८	१८.९	१८.३
पायाभूत वस्तू	११.२	१०.७	७.८
इतर	३५.५	३६.२	३७.८
एकूण	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**

स्रोत: औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य

रोजगार क्षेत्र माहितगार कार्यक्रमा नुसार रोजगारासंबंधी स्थिती

३.५.२ रोजगार क्षेत्र माहितगार कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश सार्वजनिक व खासगी क्षेत्रातील रोजगारांच्या मागणीबद्दलची माहिती उपलब्ध करून रोजगारांच्या पात्रतेतील बदलांबद्दलचे सौजन्यपूर्ण करणे आहे. या कार्यक्रमाअंतर्गत सार्वजनिक व खासगी क्षेत्रातील आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार यांची वैशिष्ट्यपूर्ण आकडेवारी गोळा करण्यात येते. मुख्यत्वेकरून क्षेत्रासाठी २५ किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापनांचा आग्रहाने समावेश करून राज्याच्या इतर भागात ५० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापनांचा समावेश केला आहे. डिसेंबर २०२१ रोजी राज्यातील एकूण रोजगार ४६.८७ लाख होता. त्यापैकी स्त्रियांचे प्रमाण २७.६ टक्के होते. एकूण रोजगारापैकी ५० टक्के रोजगार सार्वजनिक क्षेत्रातील होता. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रम अंतर्गत सार्वजनिक व खासगी क्षेत्रातील रोजगारासंबंधी तक्ता ३.५.४९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ३.५.४९ रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रम अंतर्गत रोजगार

(अ. डिसेंबर रोजी) (०००)

वर्ष	सार्वजनिक क्षेत्र			खासगी क्षेत्र			एकूण		
	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण
२०१९	६,१४७	५११	२,२३८	३,४१५	१,४१३	४,८५८	९,३८२	१,९२४	७,३१६
२०२०	६,३२३	५२५	२,३८८	३,४४४	१,४६२	४,९०६	९,७६७	१,९८७	७,९५४
२०२१	६,३४६	५२३	२,४८१	३,८८१	१,५०१	५,३९८	१,२२४	२,०२४	७,४८४

स्रोत: औद्योगिक विकास, रोजगार व प्रशिक्षण आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य

कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी संघटना नुसार रोजगार

३.५.३ कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी १९ पेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापनांना लागू होते. कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी वर्गणीदारांच्या माहितीवर आधारित रोजगार संबंधित माहितीची तक्ता ३.५.५० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ३.५.५० कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी साठी नावनोंद केलेल्या कर्मचाऱ्यांची संख्या

(लाखात)

वर्ष	सभासद	अंशदान भरणा
२०१८-१९	१५.४६	४१.१२
२०१९-२०	१८.४४	५८.५८
२०२०-२१	१४.९५	४०.८८
२०२१-२२*	१७.८४	८२.५५

स्रोत: कर्मचारी भविष्य निधी पेरी संघटना, राज्यस्तरीय **तात्पुरती माहिती*

राज्य शासनाच्या सेवेमधील रोजगार

३.५.५ राज्य शासकीय कर्मचाऱ्यांचा (सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम वगळून) आकडेवारी, आर्थिक पाहणी सांख्यिकी) प्रशासकीय सोयीसाठी नऊ प्रशासकीय विभागांमध्ये वर्गीकरण करण्यासाठी राज्याची एक सूत्री या उद्देश विभागानुसार राज्य सेवेमधे आहे. विभाग १ जुलै २०२१ रोजी राज्य शासनाच्या सेवेमधे (गट अ ते ड) एकूण ७.१४ लाख संख्या पदे होती व त्यापैकी एकूण रिक्त पदे ६६.३ टक्के होती. राज्य सेवेमधील कर्मचाऱ्यांची गटनिहाय पदे तक्ता ३.५.५१ मध्ये दिली आहेत.

कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रे

३.५.१ कामगारांना शोधता असलेल्या अस्थायित्व रोजगार व असंघटित क्षेत्रातील संधूंबरोबर, व्यावसायिक व त्यात कामगारांसाठी उपलब्ध कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहेत. राज्यात आजी एकूण ५० केंद्रे कार्यरत असून, त्यापैकी ४० नियमित आणि १० विद्यापीठात आणि आदिवासीबहुल भागात. यामध्ये विभाग असलेल्यांसाठी एका केंद्राचा समावेश आहे.

३.५.२ या केंद्रांच्या चालू पंजीकरण संख्यात २०२१ अखेर पंजीकृत उमेदवारांची संख्या ५५.४० लाख होती. यात १.०१ लाख अंशकालीन नोंदणी झालेल्या उमेदवारांची संख्या २.८० लाख होती आणि ३.४९ लाख माजी सैनिकांचा तिचा नोंदणीची ३.३१ लाख नोंदणीवर नंतरचा करण्यात आलेल्या. माजी सैनिक तिचा एवं, धारण्यात आलेली. एवं आणि चालू पंजीकरण अंशकालीन उमेदवारांचा शैक्षणिक पात्रतेनुसार तपशील आकृतीमध्ये परिशिष्ट १०.३१ व परिशिष्ट १०.३२ मध्ये देण्यात आहे.

तक्ता ३०.५.१ राज्य सेवायोजित कार्यक्षेत्र-यांची गतिनिहाय वर्ष

(१ जून, २०२१ रोजी) (लाख)

गट	वर्ष		
	मंजूर	मंजूरीत	रिक्त
अ	४.७१	४.१५	०.५६
ब	५.७४	५.४३	०.३१
क	४.८१	४.४७	०.३५
ड	१.२७	०.९१	०.५८
अ ते ड	१७.३३	१४.८४	२.४०
इतर	१.०५	१.०५	-
एकूण	१९.१९	१६.९९	२.४०

अ राज्यसेवा(पूर्व), राज्यसेवा(मुख्य) आणि कनिष्ठ अभियांत्रिकी व सेवा इतर गट-ब संवर्गातील पदांचा समावेश

* अंशकालीन

टीप : आकडेवारी सहित्यिक दिनांकानुसार असली दिलेली असल्याने एकूण आकडेवारीमध्ये तफावत असू शकते.

स्रोत : कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन, महाराष्ट्र शासन

रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

३.५.३ राज्य शासनामार्फत रोजगार प्रोत्साहनाकरीता खालील कार्यक्रम राबविण्यात येतात.

- **रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम :** सुशिक्षित बेरोजगार उमेदवारांना राज्यस्तरीय कार्यालयामार्फत प्रशिक्षण देणे
- **शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम :** शिकाऊ उमेदवारीचे प्रशिक्षण देऊन उद्योगांना प्रशिक्षित मनुष्यबळ पुरविणे
- **उद्योजकता विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम :** सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगारासाठी प्रेरित व प्रशिक्षित करणे

रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या व झालेला खर्च तक्ता ३०.५.२ मध्ये देण्यात आहे.

तक्ता ३०.५.२ रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या व झालेला खर्च

कार्यक्रम	लाभार्थी (संख्या)			खर्च (₹ लाख)		
	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
रोजगार प्रोत्साहन	१७,८५४	११,३५०	८,३३१	११५.१३	५३.७४	०
शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण	३९,३३४	२४,६५३	१४,७८३	३,४१५.४७	१,९२३.३५	५,८८४.३३
उद्योजकता विकास प्रशिक्षण	१४,५१२	३	८,९१०	१,२८८.५८	३	१८.४७

१ डिसेंबर-२१ अखेर आलेली संख्या आणि होती

* डिसेंबरअखेर

स्रोत : १) कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन, महाराष्ट्र शासन

२) अंशकालीन रोजगार व नोंदणी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

३) उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

३.५.४ कुशल कामगारांना रोजगारासाठी जोडे व त्यांच्या उद्योगांना कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध व्हावे या उद्देशाने राज्य शासनामार्फत सन २०१९-२० पासून सर्व जिल्ह्यांमध्ये रोजगार मेळावे आयोजित करण्यात येतात. आयोजित केलेले रोजगार मेळावे व त्यातून पूर्तिनिष्पात नोंदविण्यात रोजगार तपशील ३.५.३ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता ३०.५.३ आयोजित रोजगार मेळावे व पूर्तिनिष्पात आलेला रोजगार

(संख्या)

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
रोजगार मेळावे	१४८	१९४	७१
सहभागी उद्योजक	३,१४०	३,६१५	१७४
रोजगार मेळाव्यात उपस्थित युवक	८,४३१	२,३३,८३३	१,४१८
पूर्तिनिष्पात आलेला रोजगार	२२,८४०	२८,८१२	२,७५८

* ऑगस्टअखेर

स्रोत : कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन, महाराष्ट्र शासन

३.६.९ राज्य शासनाच्या कौशल्य विकास योजनांच्या नियोजन, प्रशासन, अंमलबजावणी तसेच समन्वय साठी महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास सोसायटी गठित करण्यात आली आहे. विविध विभागांच्या कौशल्य विकास योजनांची एकत्रित अंमलबजावणी या सोसायटी द्वारे होणे.

- **प्रधान मंत्री कौशल्य विकास योजना** - या केंद्र पुरस्कृत योजने मध्ये राज्यामधून झालेले युवकांना आर्थिक कौशल्य प्रशिक्षणाचे प्रमाणपत्र प्रदान करणे साठी उद्योग संबंधित प्रशिक्षण देण्यात येते
- **उच्चतर महाविद्यालय कौशल्य व उद्योजकता विकास अभियान** - कुशल महाराष्ट्र, रोजगारक्षम महाराष्ट्र " या ध्येयपूर्तीसाठी राज्यातील १५ ते ४५ वर्षे वयोगटातील तरुणांना कौशल्य विकास प्रशिक्षण देणे आहे.

वर्ष २०२५-२६ मध्ये अंमलबजावणी केलेल्या कौशल्य विकास प्रशिक्षण योजनांची माहिती तक्ता ३.६.४ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ३.६.४ वर्ष २०२५-२६ मध्ये अंमलबजावणी केलेल्या कौशल्य विकास प्रशिक्षण योजनांची माहिती

(आकडेवारी)

योजना	योजनेअंतर्गत उमेदवार	प्रशिक्षित उमेदवार	योजनांतर्गत/ कार्यरोजगारांतील उमेदवार	योजनांतील/ रोजगारांतील उमेदवारांची टक्केवारी
केंद्र पुरस्कृत योजना				
प्रधान मंत्री कौशल्य विकास योजना				
(i) उद्योगांचे सहभाग कौशल्य प्रशिक्षण	७८,९५७	४९,५३८	१६,९५५	२१.३
(ii) मूल्य प्रवाह- आधुनिकीकरण प्रशिक्षण	३,५८,४८१	२,८१,५४१	लागू नाही	लागू नाही
(iii) मूल्य प्रवाह- सेवाविषयक कौशल्य प्रशिक्षण	३,७८०	३,४७६	*	*
रोजगारक्षम अभियोजन योजना - राष्ट्रीय सेवा योजनेसाठी अभियान	२,५२,८७१	२,३७,८५६	१,२२,६२१	५१.७
राज्य पुरस्कृत योजना				
उच्चतर महाविद्यालय कौशल्य व उद्योजकता विकास अभियान	६,८७,८५३	१,६३,३१०	८९,३७९	५४.७
विद्यावेतन कौशल्य विकास कार्यक्रम	५,४१,४९.	३९,२७८	८,५३७	३१.३

आधार: महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास सोसायटी, महाराष्ट्र शासन

३.६.६ राज्यामध्ये व्यवसायाभिमुख प्रशिक्षण निर्मिती करून पात्रताधारकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य पात्रताधारण सोसायटीची स्थापना करण्यात आली. सोसायटी मार्फत राज्यातील संपूर्ण महाराष्ट्र स्टार्टअप प्रवास या महाकार्यक्रमांतर्गत नवउद्योजकांना त्यांची उत्पादने किंवा सेवा सादरीकरणाची प्रस्तुत करून त्यातील २४ नवउद्योगांना प्रत्येकी ४ ते ५ लाखांपर्यंतचे कार्यसंधी प्राप्त करण्याची संधी मिळाली. राज्यातील गुंतवणूक परिषदेचा भाग म्हणून महाराष्ट्र स्टार्टअप प्रवास आयोजित केला आहे. वर्ष २०२०-२१ ते २०२५-२६ या पाच वर्षांमध्ये एकूण ४८ स्टार्टअप्सना कार्यसंधीत दिले आहेत त्यामधून ५७४ रोजगारांची निर्मिती होणे अपेक्षित आहे. त्यापैकी स्टार्टअप इन्क्युबेटरमधील १७ हार्डवेअर्सना सहाय्य करण्यात आले आहे.

रोजगार निर्मिती योजना

३.६.६ **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना - महाराष्ट्र** - महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम-२००५, अंतर्गत उपलब्धीकरा सुरक्षेत्र मालमत्ता करण्यासाठी प्रत्येक आर्थिक वर्षात अकुशल काम करण्यास इच्छुक असलेल्या ग्रामीण कुटुंबांना प्रत्येक कुटुंबास किमान १०० दिवसांच्या मजुरीच्या रोजगाराची हमी देण्यात येते. प्रति कुटुंब १०० दिवसांच्या रोजगारापेक्षा जास्त काम शासनाकडून करण्यात येते त्या प्रति कुटुंब १०० दिवसांपेक्षा अतिरिक्त रोजगारासाठी खर्च राज्य शासनाकडून केला जातो. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची प्रगती तक्ता ३.६.५ मध्ये दिली आहे. कामाच्या प्रतीक्षेनुसार कामांची संख्या व त्यावर झालेला खर्च गतीसेवा २०१३ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता ३.६.५ महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची राज्यातील प्रगती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
रोजगार पुरविण्यात कुटुंबांची संख्या (लाख)	१५.३७	१९.८४	१९.८८
रोजगार निर्मिती (कोटी मनुष्य दिवस)	३.३०	३.७१	५.३७
प्रति कुटुंब सरासरी रोजगार (दिवस)	४१	४७	६४
रोजगारातील हिस्सेदारी (टक्केवारी)			
अनुसूचित जाती	११.०	८.७	८.९
अनुसूचित जमाती	२०.१	२८.६	२६.०
महिला	४६.४	४९.९	४९.६
पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या	३,३५,१९७	३,५१,०५३	३,९१,३३७
एकूण खर्च (₹ कोटी)	६,८२,८१४	७,०८,५०	८,४४,५३७
एक दिवसाच्या रोजगार निर्मितीचा खर्च (₹)	२८१	२९७	३०८

आधार: नियंत्रण विभाग (रोजगार हमी योजना), महाराष्ट्र शासन

* तात्पुरती आकडे

१.२.२२ राज्य स्त्री सेवकवर कृषी योजना – राज्य स्त्रीसेवक "महाराष्ट्र स्वयंम सहाय्य योजनेअंतर्गत" योजना आणि "महाराष्ट्र विकासात्मक विकास विद्यार्थी योजना" राबविण्यात येत असून स्वयंसहाय्य सहाय्यकांमध्ये दारिद्र्य कमाल रोजगार निर्मिती होते.

महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान

१.२.२३ दीनदयाळ अंत्योदय योजना- राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानांतर्गत महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (उमेद) राज्य शासनामार्फत राबविण्यात येते. सदरी आणि विशेष सेवी क्षेत्रातील गरीब महिलांना विश्वासार्ह उपजीविकेचा शाश्वत स्रोत उपलब्ध होण्याहेतून कार्य या अभियानाचा मुख्य उद्देश आहे. ग्रामीण क्षेत्रात बहुतांश गरीब महिलांचा सेवी हा उपजीविकेचा मुख्य स्रोत असल्याने, या अभियानांतर्गत शासकीय सेवी आणि पशुधनात, लाकूड विटेवर कार्यान्वयन व व्यवस्थापन या क्षेत्रात कार्यांना मुख्य घर दिलेला आहे. सन २०१९-२० अखेरपर्यंत एकूण ३७,१११ स्वयंसहाय्यता गटांना एकूण रु ९,७८.५१ कोटी फिरत्या भांडवलाचा लाभ. महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाचे उत्पन्न लक्ष १०५३ अखेर दिलेले आहे.

तक्ता क्र.५.५: महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची (उमेद) प्रगती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
स्थापन झालेले स्वयंसहाय्यता गट (संख्या)	१,४६,०१५	५९,१७०	२५,८५७
स्वयंसहाय्यता गटांतील सभासद (संख्या)	१५,८५,८५५	७,४९,२१८	२,७१,४१८
दायित्व निधी (₹ कोटी)	५५१.७७	१७८.९२	११६.००
खुर्ती (₹ कोटी)	१८८.३५	१७१.८७	५८.४९
खर्ती योग्यता आलेले स्वयंसहाय्यता गट (संख्या)	१,१५,०८६	१,३१,९१९	१,०५,१९३
मत खुलासा (₹ कोटी)	१,८७०.१९	१,९८१.७७	९१४.५२

स्रोत: राज्य वैशिक विभाग, महाराष्ट्र शासन * अंतरिम/तात्पुरती

दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियान

१.२.२४ दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियानाचे उद्देश नागरी भागातील गरीब कुटुंबांना उपजीविकेसाठी व कुशल पद्धती रोजगारासाठी जोड उपलब्ध करून देऊन त्यांचे दारिद्र्य व असुरक्षितता कमी करणे हे आहे. सदर अभियान दि. २.०७.२ राबविण्यात येत आहे. प्रगती अभियान संस्थेमार्फत राबविण्यात येत आहे. या अभियानाची प्रगती लक्ष १०५७ अखेर देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र.५.६ राज्यातील दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियानाची प्रगती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
जिल्हास्तर निधी			
वेब सक्षमता (₹ कोटी)	४.००	५१.१५	३८.००
राज्य सक्षमता (₹ कोटी)	०.२५	३६.१९	३३.२२
बचतगट खात्यांमध्ये स्वयंसहाय्यता गट बँकेत	१४,९५.४	१.४७	७.१९५
स्वयंसहाय्यता गटांना जिल्हा निधी			
स्वयंसहाय्यता गट (संख्या)	१५,५२२	६,०१०	४,८१९
खुर्ती (₹ कोटी)	१५.५२	६.००	४.७०
सीएलएफ फेडरेशनद्वारे रोजगारासाठी उपक्रमांना			
प्रशिक्षण देण्यात आलेली लाभार्थी (संख्या)	६६,३०२	२,१५५	७४२
रोजगार/स्वयंरोजगार उपक्रम स्थापित लाभार्थी (संख्या)	३४,२७०	१,४१३	५२४
खुर्ती (₹ कोटी)	१५.७१	२८.३५	१९.२१
व्यवसायिकता कार्यक्रम			
व्यावसायिक उपक्रम			
लाभार्थी (संख्या)	४,५२१	३,१ ७१	२,७०२
खुर्ती (₹ कोटी)	३.३८	२.५९	१.७९
गट उपक्रम			
लाभार्थी (संख्या)	१,५०५	१,१४५	१,३००
खुर्ती (₹ कोटी)	०.३४	०.२८	०.२६
बँक लिंकेज कार्यक्रम			
लाभार्थी (संख्या)	२,१५,२०४	१,०७,०१८	४९,०००
खुर्ती (₹ कोटी)	३.५७	१.८९	०.८९

स्रोत: राज्य नागरी उपजीविका व्यवस्थापन कक्ष, महाराष्ट्र शासन * डिसेंबरपर्यंत

पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम

३.३५. पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम राज्यामध्ये २००८-०९ पासून राबविण्यात येत आहे. नागरी व ग्रामीण क्षेत्रात अनेक नवीन स्वयंरोजगार संधी निर्माण करण्यासाठी पारंपरिक कारागीर व बेरोजगार युवकांसाठी सामंजस्याने उद्योगांची उभारणी करून स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण करणे व मालाविक्रीला मदतीचा निर्माण करून देणे हा या योजनेचे प्रमुख उद्देश आहेत. हा कार्यक्रम राज्यात खादी आणि ग्रामोद्योग आयोग, महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ व जिल्हा उद्योग केंद्रांमार्फत राबविला जातो. सन २०१७-१८ अखेर ३,०७० उद्योगांना ₹ ८७.११ कोटी निधी वितरीत करण्यात आला असून त्यातून २४,५२० रोजगार निर्माण झाला. सन सन २०१८-१९ अखेर डिसेंबर अखेर ९,७५१ उद्योगांना ₹ ५१.५१ कोटी निधी वितरीत करण्यात आला व त्यातून १६,४७१ रोजगार निर्माण झाला.

अन्न भांडवल योजना

३.३६. बेरोजगार व्यक्तींना उद्योग, सेवा व व्यवसाय यांच्यासाठी स्वयंरोजगार सुरू करण्याकरीता वित्तीय सेवांद्वारे पुरविण्यात येणाऱ्या कार्यालयी अन्न भांडवल पुरवून प्रोत्साहित करणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. राज्यातील बेरोजगार अल्पसे किमान १८ ते ४५, वर्षे वयोगटातील सातवी उत्तीर्ण अल्पसीत गट या योजनेचा लाभ घेण्यास पात्र आहेत. सन २०१९-२० अखेर डिसेंबर अखेर २३० उद्योगांना ₹ २.२१ कोटी निधी (अन्न भांडवल) वितरीत करण्यात आला.

मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम

३.३७. सूक्ष्म व लघु उद्योगांद्वारे रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी राज्य शासन सन २०१९ पासून मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करीत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत प्रकल्प किमतीच्या १५ ते ३५ टक्के आर्थिक सहाय्य अनुदान स्वरूपात दिले जाते. सन २०१७-२१ आणि २०१९-२० अखेर या कार्यक्रमांतर्गत अनुक्रमे ७,११९ आणि १,७२८ (अनुक्रमे) उद्योगांना चालना देण्यात आली.

औद्योगिक संघ

३.३८. सन २०१८ अखेर २३ कामगार कायदे (केंद्र व राज्यांचे) व त्यानुसार केलेले कायदे (केंद्र व राज्यांचे) २१ होते व त्यामध्ये २,७२१ कलमांचा समावेश होता. सन २०१९ अखेर केंद्र व राज्यांमधून असे रद्द केलेले उद्योग (केंद्र व राज्यांचे) २१ होते व त्यामध्ये २,७२१ कलमांचा समावेश होता. सन २०१९ अखेर केंद्र व राज्यांमधून असे रद्द केलेले उद्योग (केंद्र व राज्यांचे) २१ होते व त्यामध्ये २,७२१ कलमांचा समावेश होता. सन २०१९ अखेर केंद्र व राज्यांमधून असे रद्द केलेले उद्योग (केंद्र व राज्यांचे) २१ होते व त्यामध्ये २,७२१ कलमांचा समावेश होता.

कामगार कल्याण

३.३९. कामगार व त्यांच्या कुटुंबियांसाठी कामाच्या ठिकाणाजवळील कल्याणकारी योजना राबवून त्यांचा आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि नागरिक लाभ वाढ कामगारांसाठी महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळाची स्थापना १९५३ अखेर करण्यात आली. सन २०१७-२१ अखेर मंडळाकडे २,४१ लाख आजीवन ५३,३४ लाख कामगारांचे नोंदणीकृत आहे.

३.४०. कारखाने व इतर प्रतिष्ठान कामगारांना रोजगार व सेवाशर्तीचे नियमन कामगारांचा उद्योगाचे संरक्षण सुरक्षा, आरोग्य व कल्याणकारीविषयक उपाय योजना कामगारांचा दुर्घटने, वैद्य गराजपणे कारखाने व इतर प्रतिष्ठान कामगार (रोजगार व सेवाशर्ती नियमन) कायदा १९६९.' जारीत केला आहे. या कायद्यानुसार महाराष्ट्र कारखाने व इतर प्रतिष्ठान कामगार कल्याणकारी पंडळाची आयना करण्यात आली.

२.७७.१ उन्हाळा सुरू २,४१० गावे टप्प्प्रू २४,८८ लाख चौरसमीटर क्षेत्रफळात कामगार होते. त्यापैकी खाजू चौरसमीटर १२,७० लाख कामगार आहेत. फेब्रुवारी-२१ महाराष्ट्रातील लक्षिकृतात कालखंडातील २,४१०-२१ मध्ये उपजीविकेसाठी मंडळाने दाखवले ते ५,००० पे आर्थिक सहाय्य होत हजारांमध्ये २,६१४ लाख चौरसमीटर क्षेत्रफळात कामगारांच्या वैद्यकीय खर्चाच्यामध्ये हस्तांतरीत केले. सामान्यता क्षेत्र ४ क्षेत्र या अधिसूचनेनुसार उन २,४१०-२१ मध्ये कुल पर्यंत पंडितजनांचे ११.७८ लाख कामगारांना दाखवले ते १,५०० आर्थिक सहाय्य दिले.

२.७.१ ई-उन पोर्टल: मंडळ सामान्यता उन म योजनांचा पंजीकरणाचे मजबूतीने कामगारांना वेगवान सेवाच्या डाएजिटल सुधार प्रोसेसमध्ये सुधारणा करण्यासाठी ई-उन पोर्टल विकसीत केले आहे. राज्यसूत्र मार्चमध्ये, २,४१० पर्यंत ३१,१७ लाख मजबूतीने कामगारांची नोंदणी ई-उन पोर्टलवरून झालेले आहे त्यापैकी ४८ टक्के स्त्रिया आहेत. राज्यातील नोंदणीकृत मजबूतीने कामगारांपैकी ५८ टक्के कामगार १८-४० वर्षे वयोगटातील आहेत आणि ६१ लाख कामगारांचे प्रमाण ₹ १४,००० पेक्षा कमी आहे. राज्यातील नोंदणीकृत मजबूतीने कामगारांपैकी ७० लाख कामगार कृषी क्षेत्रातून आहे.

२.७.१ खाजू कामगारांचे मृदुत्वहरी कामगार कल्याणकारी संस्थान पक्षी या अनुसूचितीच्या विस्तार करून राज्य शासनाने महाराष्ट्र खाजू कामगार कल्याण मंडळ अधिनियम, २००८ स्थापित केला आहे. सामान्यता क्षेत्र ४ क्षेत्र या अधिसूचनेनुसार उन २,४१०-२१ मध्ये शासनाने राज्यातील ६,७५,५०० पंजीकृत खाजू कामगारांच्या प्रत्येकी ₹ १,५०० आर्थिक सहाय्य देण्याचा निर्णय घेतला. राज्यातील ४४,८१४ खाजू कामगारांना लाभ्यांतील, २,४१० पर्यंत त्यांच्या बँक खात्यांमध्ये आर्थिक सहाय्य हस्तांतरीत करण्यात आले.

बाल कामगार प्रतिबंध

२.७.१ बाल कामगार (प्रतिबंध आणि नियमन) अधिनियम १९८६ या द्वारेत १४ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलांना कामगार म्हणून ठेवण्यात प्रतिबंध करते जाता आहे. मुलांना आणण आणि पालनपोषणासाठी योजनाबध्द उपलब्ध करण्यात १९ जिल्हातील ४ २५ प्रतिष्ठानांमध्ये मुलांना कामगार ठेवण्यात हा आधिनियमाच्या प्रतिबंध आहे. छापपूर्व छापत आणि प्रतिष्ठान बैठे या अधिनियमाच्या परिक्षेतून उपलब्ध आलो आहेत. उन २,४१ मध्ये २१४ प्रतिष्ठानांची धाडी घालून ६४३ बाल कामगारांची सुटका करण्यात आली या उन २,४१० मध्ये १५५ प्रतिष्ठानांची धाडी टाकून ११२ बाल कामगारांची सुटका करण्यात आली.

दारिद्र्य

२.७.४ निति आयोग (व्यवस्थापन योजना आयोग) कडून केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय पद्धतीने नवीन पद्धतीने कार्यान्वयनाने या पाच वर्षांनी खूप लाखना घेतला यामध्ये 'बहुविधता उपायांग बाबींवरील घटक' या विषयावरील पद्धतीच्या आधारे बहिष्कृत लेखा व बहिष्कार उपाय यांचे अंदाज तयार करण्यात येतात. उन २,४१-२१ साठी तंत्रज्ञानकार समितीच्या शिफारशीनुसार तयार करण्यात आलेले बहिष्कार अंदाज सर्वात अलिकडचे उपलब्ध आकडेवारी अंदाज आहेत.

२.७.४.१ उन २,४१-२१ साठी देशपातळीचा बहिष्कृत रेषा ग्रामीण भागासाठी मासिक ₹ ८१६ आणि शहरी भागासाठी मासिक ₹ १,००० असली निश्चित करण्यात आली. राज्यातील ग्रामीण भागासाठी मासिक ₹ १५,७ आणि शहरी भागासाठी मासिक ₹ १,११६ निश्चित करण्यात आली. राज्यात ग्रामीण क्षेत्रफळातील लोकांचे प्रमाण ग्रामीण भागासाठी १४.१ टक्के तर शहरी भागात ९.१ टक्के होते. त्यानुसार राज्यातील उन २,४१-२१ साठी राज्यनिहाय ग्रामीण क्षेत्रफळातील लोकांचे प्रमाण सध्याचे २,५५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ४०.५८ निवडक राज्यांतील सन २०१९-२० साठी दारिद्र्यरेषा आणि दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण

राज्य	दारिद्र्य रेषा (मासिक दरडोई खर्चात रु)		दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण		
	ग्रामीण	शहरी	ग्रामीण	शहरी	एकूण
आंध्र प्रदेश	८६०	१,०५१	१८.०	५.८	१०.०
बिहार	७०८	९२१	२४.१	३१.२	२५.७
गुजरात	९६१	१,१५२	१७.५	७.३	१६.७
कर्नाटक	९०२	१,०८९	१४.५	१५.२	१४.८
केरळ	१,०१८	१,८७	७.१	५.७	७.१
मध्य प्रदेश	७७१	८९७	२०.७	१८.०	२०.७
महाराष्ट्र	९४७	१,२१६	१७.२	९.३	१७.०
ओडिशा	१,०५७	१,१५५	७.७	९.२	८.२
राजस्थान	९०५	१,०५२	१५.३	१८.७	१४.७
तामिळनाडू	८८०	१३७	१५.८	६.५	११.३
उत्तर प्रदेश	७८८	९४१	१७.१	२६.२	१९.७
पश्चिम बंगाल	९८८	१,४१	१४.१	१४.४	१४.४
संपूर्ण भारत	८१६	१,०५०	२०.७	१४.७	१९.३

आधार : नीति आयोग | राष्ट्रीयकृत नियोजन आयोग, भारत सरकार

बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक

४.४.४ जागतिकस्तरावर सर्व प्रकारचे वंचित घटकांचे हे शास्त्रशुद्ध निकष लक्षात घेऊन एक मोठे पाऊल आहे. बहुआयामी वंचित घटकांचा एकत्रितपणे एकाकीपणा लक्षात घेऊन तसेच त्यांच्या अभ्यासाच्या व वंचितांच्या कालानुरूप विविध बाजूंचा सर्वसमावेश केला जाणे म्हणजे जागतिक प्रगतीकरण कार्यक्रम योग्य दारिद्र्याचे योग्यरीत्या मोजमाप करण्यासाठी मदतीला पडतो. आरोग्य, शिक्षण आणि राहणीमानाच्या दर्जा या तीन समान मानित असलेल्या आयामानुसार एकूण दहा निर्देशकांच्याआधारे बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक तयार करण्यात आला आहे. बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकाच्या प्रत्येक निर्देशकानुसार राज्यातील बहुआयामी गरीब व वंचित लोकसंख्येचे टक्केवारी तसेच ९.५५९ साली दिली आहे.

तक्ता ४०.५९ बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशकांच्या प्रत्येक निर्देशकानुसार बहुआयामी गरीब व वंचित लोकसंख्येची टक्केवारी

(टक्के)

आयाम	निर्देशक	महाराष्ट्र	संपूर्ण भारत
आरोग्य	पोषण	१८.४	१९.३
	बाल विकास मृत्यू	५.८	३.१
	माता आरोग्य	७.१	१४.७
शिक्षण	शालेय शिक्षणाची वर्षे	३.१	९.७
	शालेय उपस्थिती	१.०	५.२
राहणीमानाचा दर्जा	स्वयंपाकाचे इंधन	१२.५	२६.१
	वीजपुरवठा	१२.५	१७.१
	पिण्याचे पाणी	५.१	९.५
	शौचालय	३.१	८.२
	घरबांधणी	७.८	३.६
	मालमत्ता	१.७	८.९
	बँक खाते	१.८	५.४
बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक		०.०१५	०.१२८

आधार : नीति आयोग, भारत सरकार

गृहनिर्माण

२.७.१ आण, डाव व निवारा या मानवाच्या मूलभूत गरजा आहेत. निर्दोष आणि सुरक्षित निवाऱ्याशिवाय आरोग्य खालच्या दर्जाच्या जीवनमानाची सुनिश्चिती होत. अयोग्यरीत्या विकिर उपकरणे किंवा साधनांमुळे घरे दुरावस्था बरबाद होण्याच्या शक्यता विविध योजना राबविल्या जाते. नगरीकरणामुळे झोपडपट्ट्यांचा विस्तार होत असून झोपडपट्ट्यांचा पुनर्वसनासाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत.

नागरी गृहनिर्माण

२.७.२.१ राज्य शासनाने नागरी भागात नियोजनबद्ध गृहनिर्मितीसाठी म्हाडाचे गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा), ठाणे व नौशेतील विकास महामंडळ मर्यादित (सिडको) यांची स्थापना केली आहे. नागरी भागातील झोपडपट्ट्यांच्या पुनर्वसनासाठी राज्यात झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाची स्थापना केली आहे. राज्यातील लघुत्तम वेतन घेणाऱ्या नियमन कामगारांसाठी म्हाडाचे संलग्न नियामक प्राधिकरण (महाडा) ची स्थापना करण्यात आली आहे.

प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी)

२.७.२.२ जून २०१२ पर्यंत पात्र कुटुंबाना पुनर्वसन सुविधेच्या लाभ घेता यावा म्हणून केंद्र शासनाने 'प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी) - सर्वांसाठी घरे' ही केंद्रपुरस्कृत योजना राबविण्याचे घोषित केले आहे. नागरी भागातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक, अल्प उत्पन्न गट व अल्पउत्पन्नधारकांच्या आवश्यकतांच्या पूर्ततेसाठी हा कार्यक्रम या योजनेचा उद्देश आहे. सन्मान १९.४० लाख घरे बांधण्याचे लक्ष्य निश्चित केले आहे. राज्य शासनाने प्रधानमंत्री आवास योजनेअंतर्गत गृहकल्पनेसाठी गरीब देणाऱ्यांसाठी म्हाडामार्फत गृहनिर्माण विकास महामंडळाची स्थापना केली आहे. प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी) अंतर्गत गृहकल्पनेचे निवासी क्षेत्रफळाची २५ चौरस क्षेत्रफळ प्राप्ति होत. किंवा या विकास क्षेत्रासाठी एक चटई क्षेत्रफळ निर्देशित केले आहे. राज्यामध्ये उक्त योजनेची अंमलबजावणी म्हाडामार्फत करण्यात येते. या योजनेअंतर्गत घटकुलांचे बांधकाम म्हाडा व सिडको यांचेमार्फत तसेच खाजगीकरणाच्या करण्यात येते. या योजनेअंतर्गत डिसेंबर, २०१८ पर्यंत १३,९१२ लाख घटकुलांचा लक्ष्यांक असलेल्या एकूण १,१४१ प्रकल्पांपैकी मागणी दिलेले असून त्यापैकी ४८६ लाख घटकुलांचे बांधकाम पूर्ण झाले आहे व १.१२ लाख घटकुलांचे बांधकाम प्रगतीपथावर आहे.

महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण

२.७.२.३ मुंबई नगरी राज्याच्या सर्वांत भागात किफायतशीर दरात घरे उपलब्ध करून देण्यासाठी तत्कालीन राज्य शासनाने जून १९७४ मध्ये म्हाडाची स्थापना केली. उपलब्धतेनुसार पोर्टफोलिओ, २०१८ पर्यंत म्हाडाने एकूण ४,८५,३५१ सदनिका/घटकुले (पुनर्विकासाव्यतिरिक्त) बांधली आहेत. म्हाडाकडून बांधण्यात आलेल्या सदनिका/ घटकुले तक्ता २.७.२० मध्ये दिली आहेत.

तक्ता २.७.२० म्हाडाकडून बांधण्यात आलेल्या सदनिका/घटकुले

(संख्या)

वर्ष	आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गट	अल्प उत्पन्न गट	मध्यम उत्पन्न गट	उच्च उत्पन्न गट	सदनिका	एकूण	संकलन पेन्शनी	मूल्य (₹ कोटी)
२०१७-१८	७४९	८१३	*	*	५१९	२,०४४	२८४	५५८.४१
२०१८-१९	१,११०	*	*	*	५६	१,१६६	२७८	६८९.३१
२०१९-२०*	१,८३१	९२	३५६	*	२,१२२	४२७१	*	७८२.६६

- तात्पुरतेनाही

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गट: वार्षिक उत्पन्न ₹ २,५,००० पर्यंत
अल्प उत्पन्न गट: वार्षिक उत्पन्न ₹ ५,००,१ ते ₹ ७,५,००० पर्यंत

मध्यम उत्पन्न गट: वार्षिक उत्पन्न ₹ ७,५,००१ ते ₹ १२,५,००० पर्यंत
उच्च उत्पन्न गट: वार्षिक उत्पन्न ₹ १२,५,००० पेक्षा जास्त

स्रोत: म्हाडा

२.७.२.४ जून २०१९-२० मध्ये पोर्टफोलिओमधील म्हाडाच्या विविध मंडळांमार्फत प्रदिप्त्यात आलेल्या सदनिका/ घटकुले तक्ता २.७.२१ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ७.६१ : जलाशय विभाग मंडळांतर्गत सन २०२३-२४ साठी मोहरमात आलेल्या सर्वसिंचन/पाणकुंडे

(पाणीकरपात्र / तपशील)

मंडळ नाव	आर्थिकदृष्ट्या सुसंगत गट	अल्प उपभोग गट	मध्यम उपभोग गट	उच्च उपभोग गट	सर्वसिंचन	एकूण	योजनांत तिरीचे	दर (₹ कोटी)
पुणे	५३५	१४	२४२	०	०	७८१	०	३४.१६
कोकण	१,०१४	०	०	०	५४८	१,५१४	०	७१.८२
नाशिक	०	०	०	०	८४८	८४८	०	७.४१
पुणे	०	४८	०	०	७३६	७८४	०	१०१.३०
औरंगाबाद	११४	०	०	०	०	११४	०	१.८६
अमरावती	०	०	०	०	०	०	०	१३.२०
नागपूर	५८	०	१४	०	०	८४	०	१०.०१
एकूण	**१,८३१**	**६१**	**२५६**	**०**	**१,२११**	**३,१७१**	**०**	**१५१.६६**

आधार: मंडळ

शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित

१४.७७.१ जिल्ह्यांत हे उत्पादन नियोजनबद्ध पद्धतीनेच विकास कार्यक्रम राबवित आहे. आजमितीसपर्यंत (३१.७.२०) डिसेंबर २०२३ पर्यंत जिल्ह्यांनी एकूण १,८३,११० खातेदार/पाणकुंडे बांधली आहेत व ४६,२१४ सर्वसिंचन/पाणकुंडे यांचे बांधकाम प्रगतीपथावर आहे.

१४.७७.२ ज्ञानपर्वती सावकार योजना (नागरी) अंतर्गत जिल्ह्यांनी प्रामुख्याने आर्थिकदृष्ट्या सुसंगत गट आणि अल्प उपभोग गट यांचेकरीता २७ डिकारी ८१,८४८ खातेदार बांधकामाचे उद्दिष्ट निश्चित केले आहे.

झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना

१४.७७.३ झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेअंतर्गत झोपडपट्टीत राहणाऱ्या कुटुंबांचे सर्वेक्षण पूर्णत्वास गेले आहेत. योजनेच्या सुरुवातीपासून (१९९५) अखेरपर्यंत २,७१२ पक्की एकूण १,४८७ उभारण्यात पूर्ण झाले आहेत आणि झोपडपट्टीत राहणाऱ्या १,१३,६७१ कुटुंबांचे आर्थिकदृष्ट्या पुनर्वसन करण्यात आले आहे.

महारेरा

१४.७८ जमीन क्षेत्रात (विनियम आणि विकास) अधिनियम, २०१६ कायद्यान्वयेनुसार राज्य शासनाने जमीन क्षेत्रात क्षेत्रातले नियमन करण्यासाठी महाराष्ट्र जमीन क्षेत्रात नियामक प्राधिकरण (महारेरा) ची स्थापना केली असून त्यामध्ये पायाभूतकरण, विकसित शिल्प, पायाभूत सेवेसाठा, उद्योगधंदे आणि सार्वजनिक सेवांमधून राज्यातील नवउद्योगी नियमनात या क्षेत्रे अंतर्भूत आहेत. महारेराने २०१९ पर्यंत महारेराकडे एकूण ३१,४१५ प्रकल्पांची नोंदणी करण्यात आली. महारेराकडे १२.५.७१ राज्यातील प्रगत प्रकल्प असून त्यापैकी ११, ८८ राज्यांचा निकाल करण्यात आला.

ग्रामीण गृहनिर्माण

१४.७९.१ शासन ग्रामीण कुटुंबियांसाठी ज्ञानपर्वती लाभार्थ योजना (ग्रामीण), राजीव गांधी ग्रामीण निवारा सुधारित योजना-२, यशवंतराव चव्हाण मुक्त सावकार/सेवाभिमुख साकुल योजना, पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय साकुल नगर ज्ञानी सर्वसिंचन योजना, राजर्षी लाभार्थ योजना, शबरी लाभार्थ्यांसाठी साकुल योजना, इत्यादी विविध योजना राबविल्या जाते.

प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण)

२०७९.२ या योजनेसंतर्गत २६१ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे कायमस्वरूपी पक्के घर बांधण्यासाठी ग्रामीण भागातील बेघर व भूमिहीन लाभार्थ्यांना ₹ १.२० लाख तर पहाडावरील व डोंगरी भागातील लाभार्थ्यांना ₹ १.३० लाख अनुदान देण्यात येते. योजनेच्या सुधारित मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार २०१२ पर्यंत एकूण २,१०,७०४ कायमस्वरूपी घरकुले बांधून देण्यात आली आहेत. योजनेची प्रलंबित संख्या १,०४२ घरे दिसते आहे.

तक्ता १०.६२: प्रधानमंत्री आवास (ग्रामीण) योजनेची प्रगती

वर्ष	घरकुले (संख्या)		खर्च
	मंजूर	बांधून	(₹ कोटी)
२०१९-२०	२,५४,४४८	२,४३,८७१	३,०८,७०१
२०२०-२१	३,०६,६४२	१,९५,३५५	२,०४२.४८
२०२१-२२*	३,११,९२१	४	५.८८

*अंदाज. स्रोत: ग्राम विकास विभाग, मराठवाडा प्रदेश — = लागू नाही

राजीव गांधी ग्रामीण विद्युत सुधारित योजना-२

२०७९.३ ही योजना वगळता ग्रामीण भागात उच्चदाब व लघुदाब वाहिन्यांचे सक्षमीकरण करणे, या योजनेसंतर्गत ग्रामीण ग्राहकांना ₹ १,००० कोटी गुंतवणूक अपेक्षित असून त्यातून ४,५०० किमी नवीन वाहिन्या टाकण्यात आल्या. या योजनेसंतर्गत २०१९ पर्यंत ३,२०० गावांचे विद्युतीकरण करण्यात आले आहे.

यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ दिव्यांग विद्यार्थी सहाय्य योजना

२०७९.४ यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ दिव्यांग विद्यार्थी सहाय्य योजना विद्यापीठ स्थापनेपासून सुरू असलेली महत्त्वाकांक्षी योजना आहे. या योजनेअंतर्गत २०१९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे कायमस्वरूपी पक्के घर बांधण्यासाठी ₹ १.२० लाख अनुदान देण्यात येते. या योजनेस

पाणी पुरवठा व स्वच्छता

२.८.१ सर्वसमावेश वाढती व लवचिक पाणी उपलब्धता व शाश्वत व्यवस्थापन यांसाठी सुनिश्चितता हे शाश्वत विकास ध्येयांपैकी एक आहे. स्वच्छ व सुरुवे निष्पक्षे पाणी आणि स्वच्छतेसाठी मुलभूत सुविधांची उपलब्धता नियमन पाण्याचे गोड्यासंपत्तीचा आवश्यक आहे.

पाणी पुरवठा

२.८.२ ग्रामीण आणि पाणी मालमत्तेत सर्व कुटुंबास नियमित आणि सर्व सोयीच्या ठिकाणी स्वच्छ, पुरेसा आणि शाश्वत पाणीपुरवठा विविध योजनांद्वारे करण्यासाठी शासन कटिबद्ध आहे.

जल जीवन अभियान

२.८.३ मोठ्या शासनाने 'हर घर नल से जल' हे उद्दिष्ट ठरवून राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम यांचे रूपांतर, २०१० पासून नल जोडण अभियानामध्ये करण्यात केला आहे. राज्यातील ग्रामीण भागातील प्रत्येक कुटुंबास वैयक्तिक नळ जोडणीद्वारे दरडोई दिवसाला किमान ५५ लिटर गुणवत्तापूर्ण पाण्याचा पुरवठा करणे हे जल जीवन अभियानाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. या अभियाना अंतर्गत ग्रामीण भागातील प्रत्येक कुटुंब, शाळा, ग्रामपंचायत इमारत, आरोग्य केंद्र, सामुदायिक इमारत इत्यादींना वैयक्तिक नळ जोडणी तसेच २०२४ पर्यंत पुरविण्यात येणार आहे.

२.८.४ राज्य नल व स्वच्छता अभियान आणि जिल्हा नल व स्वच्छता अभियानद्वारे नल जोडण अभियान राज्यात राबविण्यात येत आहे. जगभरात आधुनिक योगदानाद्वारे उद्धारणासह जल जीवन अभियान लोकसहभागातून झाली आहे. जल जीवन अभियान अंतर्गत योजनांचे नियोजन, अंमलबजावणी आणि देखभाल दुरुस्तीची जबाबदारी ग्रामीण पाणी आणि स्वच्छता समितीकडे सोपविण्यात आली आहे.

नल जोडण अभियाना अंतर्गत प्रमुख घटक खालीलप्रमाणे:

- प्रत्येक कुटुंबास नळ जोडणी देण्याद्वारे गावात सोयीचे ठिकाणी पाणीपुरवठा सार्वजनिक सुविधांचा विकास करणे
- दीर्घकालीन शाश्वत पाणी पुरवठा व्यवस्थेसाठी विश्वासाच्या उद्धारणा विद्युतीकरण योजनेचा विकास करणे / किंवा विद्युतीकरण योजनेचे बळ करणे
- प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबास पाणी पुरवठ्यासाठी आवश्यक असलेल्या किमान पाण्याचे प्रमाण पाणी स्रोत व उद्भव ठरविणे आणि विश्वासार्ह पाणी उपलब्धतेची खात्री करणे
- शाश्वत्व गुणवत्तेची समस्या असलेल्या ठिकाणी पाण्यावरील प्रक्रिया घटक बसवून दर्जेदार पाणीपुरवठा करण्याची खात्री करणे
- किमान ५५ लीटर प्रति व्यक्ती प्रतिदिन पाणीपुरवठा पाणी पुरवठ्यासाठी पूर्ण क्षमतेचा आणि उपयोगाचा अंतर्भाव योजनांची पूर्ण जोडणी करणे

२.८.४.१ राज्यात नल जोडण अभियानाचा सन २०२१-२२ मध्ये दि २१ फेब्रुवारी पर्यंत ₹ ५४१.२४ कोटी खर्च झाला. नल जोडण अभियानाची भौतिक प्रगती सन्मान २०.६३ टक्के झाली आहे.

दुहेरी पंप गट पाणी पुरवठा योजना

२.८.५ ज्या ठिकाणी गावे / वाड्यांना विद्युत पुरवठा उपलब्ध नाही किंवा विद्युतीकरण लांबिकसृष्टीचा किंवा ज्या ठिकाणी विद्युत पुरवठा शाश्वत नाही अशा ठिकाणच्या अंतर्गत अंतर्गत गावे / वाड्यांसाठी दुहेरी पंप गट पाणी पुरवठा योजना सूचित उद्धारणा आणि विकास योजनेअंतर्गत राबविण्यात येत आहे. राज्यात यावे यापर्यंत २०२१ पर्यंत या योजनेअंतर्गत एकूण ५,७०९ सौर कुसुम आणि १,१२५ विद्युत कुसुम आधारित दुहेरी पंप गट पाणी पुरवठा योजना राबविण्यात आल्या व त्यासाठी एकूण ₹ १९६.३७ कोटी निधी खर्च झाला. सन २०२१-२२ मध्ये नोव्हेंबरअखेर सौर कुसुम व्यवहारित ५३ योजनांची एकूण ११ योजना पूर्ण झाल्या नाहीत. एकूण ₹ ४५५ कोटी निधी खर्च झाला.

तक्ता क्र.८.६ जल जीवन अभियानाची भौतिक प्रगती

(₹ कोटीत, ८.६१ कोटी)

तपशील	एकूण लक्ष्य	यश जोडणी लक्ष्य
कुटुंब	१,४८,८८,९१२	१,८८,८२,७६३
शाळा	८५,४९०	७८,६८०
अंगणवाड्या	९१,२९०	८१,१४८

आधार: जल जीवन अभियान मराठ सरकार

मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम

१.८.६ यापूर्वी मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल पुरवठा व स्वच्छ विभागाचे यापूर्वी उपलब्ध करून देण्यासाठीच्या ग्रामीण भागातील 'मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम' राज्यात सन २०१६-१७ ते २०१९-२० या कालावधीत राबविण्यात आला असून प्रायोगिकतत्त्वावर पाणीपुरवठा योजनांची काही पूर्ण कार्यक्रमांना या कार्यक्रमाच्या सन २०२१-२२ वर्षात पुनरुज्जीवन देण्यात आली. यांचे लोकार्पण, २०२१ वर्षात या कार्यक्रमांतर्गत ६.०१ लाख लोकसंख्या असलेल्या ७४३ गावांच्या पाणी पुरवठा योजनांचे मंजूर देण्यात आले असून त्यापैकी ५२१ योजना पूर्ण झाल्या. तर लोकसंख्या ३१ प्रतिशत गावे यापूर्वी पुरवठा योजना पुनरुज्जीवित करण्यासाठी ६१३.७८ कोटी रकमेस मंजूरी दिलेली असून त्यापैकी १२ योजना पूर्ण झाल्या आहेत.

पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रम

१.८.७ पाणी टंचाईग्रस्त गावे व वाड्यांमध्ये टाकावी लागणारी झळ कमी करण्यासाठी राज्यात पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रम राबविण्यात येतो. पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमा अंतर्गत जिल्हाधिकारी यांच्याकडे दिलेले निधी तक्ता १.८.४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र.१.८ पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमा अंतर्गत जिल्हाधिकारी यांच्याकडे दिलेला निधी

(₹ कोटी)

विभाग	२०२०-२१	२०२१-२२*
कोकण	४९.०१	०.००
नाशिक	६५.१५	०.४५
पुणे	५२.६६	८.४१
औरंगाबाद	२७८.५३	०.००
अमरावती	२५.१६	१५.८५
नागपूर	५९.४०	१५.१९
एकूण	५४०.१५	३९.७२

माहे. पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र राज्य * तरतूदीप्रमाणे

१.८.७.१ टँकरद्वारा गावे व वाड्यांमधील टँकरांची परिस्थिती ग्रामस्थांकडून टाकण्यात येणाऱ्या मागण्या यावर पाणी पुरवठा योजना, कुपनलिका व इतर माध्यमांचे पुनरुज्जीवन, टँकरने पाणी पुरवठा, छपाटी विहिर उपाययोजना इत्यादी योजना आहेत. पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमा अंतर्गत जानेवारी, २०२१ अखेर गावे व वाड्या यांची संख्या तक्ता १.८.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र.१.५ पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमा अंतर्गत जानेवारी, २०२१ अखेर गावे व वाड्या

(संख्या)

कालावधी लक्षात	गावे		वाड्या	
	२०१९-२०[@]	२०२०-२१[$]	२०१९-२०[@]	२०२०-२१[$]
शासकीय टँकरने पाणीपुरवठा	१,९६०	१,२३८	१,४१	५१०
खाजगी गावे पाणी पुरवठा- विशेष पुरवठा	१,५४१	१,२६६	२,४६	२१८
विशेष टँकरद्वारे विशेष पुरवठा	१,२२७	१,०७१	४१४	१८१
खाजगी पूरक गाव योजना	३२१	१८२	६१	४६
टँकर/बैलगाडीने खाजगी पुरवठा	१,२८१	५५७	१,३५२	८१५
खाजगी विहिरीचे अधिग्रहण	२,४१६	१,८१०	१६८	११६
विहिरीचे खोलीकरण/गाळ काढणे	३५०	५४	६०	४

माहे. पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र राज्य @ जानेवारी, २०२० चे कार्यवाही, २०१० $ जानेवारी, २०१० ते जानेवारी, २०२१

जलस्वराज्य-२ कार्यक्रम

१.८.८ जागतिक बँक सर्मथीकृत जलस्वराज्य-२ कार्यक्रम राज्यात जानेवारी, २०१४ ते डिसेंबर, २०२० या कालावधीत ग्रामीण विभागातील सेन निरनिराळ्या राबविण्यात आला. या कार्यक्रमा अंतर्गत ग्रहणक्षमतेच्या आधारावर ६० लाखापर्यंत पुरवठा योजना राबविण्यात येत असून त्यापैकी ४९ योजना कार्यान्वित करण्यात आल्या या प्रतीत योजनांची कामे प्रगतीपथावर आहेत. पाणी टंचाईग्रस्त भागात आणि पाण्याची गुणवत्ता खालावलेल्या ठिकाणी निर्धारित व सुनिश्चित पाण्याचा पुरवठा करण्यासाठी ८० लाखापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या २२ गावे सुधारीकरण संबंधी स्वतंत्र कार्यक्रम आहे. कार्यक्रमा अंतर्गत सर्व घटकांची अंदाजे किंमत ही १४७.७० कोटी आहे.

अटल भूजल योजना

३.८९ राज्यात भूगत जलव्यवस्थापन सुलभ करण्यासाठी केंद्रशासनाने नागरिक केंद्र सहभागातून अटल भूजल योजना (अटल जल) राज्यामध्ये सन २०२०-२१ ते २०२४-२५ या कालावधीत राबविण्यास घेतला आहे. राज्यातील नाशिकसिंह, सांगली आणि सातारा: सांगली या गावांतील २७ / गट अशा एकूण ११३ निरीक्षणांत, ४८ लाभक्षेत्रांत, ६,२३० ग्रामपंचायतींमधील ६,४४३ गावांची निवड करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत सामुहिक सहभाग, पाणी अंदाजपत्रक आणि सहभागीतील कार्यपद्धित अंमलबजावणी केंद्र व राज्य योजनांचे अभिसरण व पर्यवरणी भूजल पातळी सुधारण्याचा विशेष भर देण्यात आला असून सन २०२०-२१ मध्ये ६.१० कोटी खर्च झाला आहे.

अटल पुनरुज्जीवन व शहरी परिवर्तन अभियान

३.९० राज्यात केंद्र शासन पुरस्कृत अटल पुनरुज्जीवन व शहरी परिवर्तन अभियान (अमृत) अंमलबजावणी सन २०१५-२६ मध्ये करण्यात येत आहे. राज्यातील निवडक शहरांचा पाणी पुरवठा व मलनि:सारणाचा यथायोग्य पुरेशियेचा विकासाद्वारे चेही उपलब्ध करून देणे हा अभियानाचा उद्देश आहे. अभियानाचे मुख्य घटकांचे (१) प्रत्येक कुटुंबास खात्रीचा खात्रीशीर पुरवठा करण्यासाठी नळ जोडणी आणि मलनिःसरणी व्यवस्था यांची सुनिश्चिती करणे (२) हिरवळ आणि उद्यानांसारखा सुलभसाधनांचा खुल्या जागा विकसित करून शहरांची सुविधा मूल्य वाढविणे आणि (३) सार्वजनिक वाहतुकीचा वापराचा पर्याय व चालणे आणि सायकलिंग यांसारखी सुविधा निर्माण करून प्रदूषण कमी करणे ही आहेत. या अभियान अंतर्गत राज्यातील ४४ शहरे समाविष्ट असून त्यात मागील वर्षातील ७६ टक्के नगरपंचायतींचा समावेश आहे. या अभियान अंतर्गत केंद्र शासनाने राज्यासाठी ६,७५६ कोटींचे अनुदान मंजूर केले आहे.

३.९१ या अभियानात अंतर्गत राज्यातील २७ शहरांमधील ४,७८३ कोटी रकमेचे ५८ मागणीयुक्त प्रकल्प मंजूर असून त्यापैकी ५६ पूर्ण झाले आहेत. २०२१ पर्यंत २२ शहरांमधील एकूण ४,७८ कोटी रकमेचे २३ प्रकल्प कार्यान्वित झाले असून उर्वरित प्रकल्पांची कामे प्रगतीपथावर आहेत.

३.९२ राज्यातील एकूण ३,२७७ कोटी रकमेचे ३० घनदाट प्रकल्प मंजूर केले आहेत. त्यापैकी २७ पूर्ण झाले आहेत. २०२२ अखेर १ शहरांमधील एकूण १५.० कोटी रकमेचे ३ प्रकल्प कार्यान्वित झाले असून उर्वरित प्रकल्पांची कामे प्रगतीपथावर आहेत.

३.९३ राज्यातील एकूण ८७१ कोटी रकमेचे ११८ क्रीडांगण प्रकल्प मंजूर केले आहेत. त्यापैकी ७ पूर्ण झाले आहेत. २०२२ अखेर एकूण ४७१ कोटी रकमेचे १९९ प्रकल्प कार्यान्वित झाले असून उर्वरित प्रकल्पांची कामे प्रगतीपथावर आहेत.

महाराष्ट्र सुवर्णजयंती नगरोत्थान महाअभियान

३.९४ राज्यातील महानगरपालिका (८ क्र), नगरपरिषद आणि नगरपंचायती या घटकांतील स्थानिक संस्थांमधील पायाभूत सुविधांची निर्मिती करण्यासाठी २००३ साली महाराष्ट्र सुवर्णजयंती नगरोत्थान महाअभियान सन २०१० पासून राबविण्यात येत आहे. योजनेअंतर्गत सुरुवातीपासून महे मार्चअखेरी २०२२ पर्यंत या अभियान अंतर्गत ४१,८७१ कोटी रकमेचे २१३ प्रकल्प मंजूर असून त्यापैकी ३,८५३ कोटी रकमेचे ६४ प्रकल्प पूर्ण झाले. महाराष्ट्र सुवर्णजयंती नगरोत्थान महाअभियानाची प्रगती सन्नता २०२२ अखेर दिली आहे.

तक्ता क्र. ३.२६ महाराष्ट्र सुवर्णजयंती नगरोत्थान महाअभियानाची प्रगती

(आर्थिक, २०२२ अखेर)

बाबनिहाय तपशील	मंजूर प्रकल्प (संख्या)	मंजूर निधी (₹ कोटी)	पूर्ण झालेले प्रकल्प (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)
मलनिःसारण	२२४	५,८८७	३६	६,२७८
घनकचरा व्यवस्थापन	४९	३,८०९	८	४२९
इतर (रस्ते, पर्जन्य जलवाहिन्या, पाणीपुरवठा, पायाभूत सामाजिक सुविधा)	४१	४,६०५	१०	६,८२९

स्रोत: राज्यशासन विभाग, महाराष्ट्र राज्य

स्वच्छता

३.९५ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्वच्छतेसाठी संस्थेत पर्यावरणासाठी गावांमध्ये आहे. स्वच्छतेच्या सुविधांसाठी राज्यात विविध योजना राबविण्यात आल्या आहेत.

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण)

३.१२६ राज्यात दि. २ ऑक्टोबर, २०१४ पासून स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण भागात स्वच्छता राखणे, पाडलेल्या प्लास्टिकवर्गीय कायमस्वरुपी उपयोग प्रतिबंध करणे, कुटुंबांसाठी वैयक्तिक शौचालये बांधणे व त्यांचा वापर सातत्य राखणे ही या अभियानाची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. या अभियानाद्वारे प्रत्येक ग्रामपंचायती शौचालय मुक्तीचा दर्जा मिळवणे करून देणे आणि ऐसा खुली हागणदारी मुक्त (ओडीएफ) व कचरा मुक्त करणे आणि कार्यक्रम उपलब्धता अधिकाधिक व्यापक करणे यासाठी आवश्यक निधी उपलब्ध करण्यात आला. या अभियानात ग्रामीण भागातील घनकचरा व सांडपाण्याचे व्यवस्थापन कार्यान्वयासाठी ग्रामपंचायतीच्या तांत्रिक कर्मचाऱ्यांना तिकडपुरवठा व्यवस्था उपलब्ध करून देण्यात येते.

३.१२६.१ स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) - १ (दि. २ ऑक्टोबर, २०१४ ते दि. ३१ मार्च, २०१९) अंतर्गत राज्यातील सर्व ३५ जिल्हे, ३५१ पंचायत समिती आणि २५,६६८ ग्रामपंचायतींमध्ये १०० टक्के स्वच्छतेचे लक्ष्य साध्य करण्यात आले. दि. १८ डिसेंबर, २०१८ रोजी राज्यात खुली हागणदारी मुक्त (ओडीएफ) फेरपडताळणी करण्यात आली.

३.१२६.२ खुली हागणदारी मुक्त (ओडीएफ) प्लसकरीता करावयाची आणि ग्राम व इतर कचरा व्यवस्थापन सुविधांची उपलब्धता याची सुनिश्चितता करण्यासाठी केंद्र शासनाने सन २०१७-१८ ते २०२४-२५, या कालावधीत स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) -२ राबविण्याबाबत मार्गदर्शक सूचना निश्चित केल्या आहेत. अभियान अंतर्गत सन २०१८-१९ मध्ये पंचायतींसाठी, ₹ ११५.१६ कोटी इतके खर्च खर्च झाले.

स्वच्छ भारत अभियान (नागरी)

३.१२७ स्वच्छ भारत अभियानाच्या प्रभावित शासनाने स्वच्छ महाराष्ट्र अभियानाला सुरुवात केली राज्यातील सर्व शहरे ओडीएफ करणे, आरोग्यदायी स्वच्छतेच्या सवयींमध्ये बदल सुनिश्चित करून उपलब्धतेच्या व त्यानंतर सातत्याचे सार्वजनिक व्यक्तींचे व्यवस्थापन करणे हे या अभियानाचे उद्देश आहेत. दि. १ ऑक्टोबर, २०१७ रोजी नागरी महाराष्ट्र हे ओडीएफ घोषित करण्यात आले आहे. यात शहरे पॉझिटिव्ह, २०१९ यामध्ये राज्यातील ६८४ शहरांपैकी ६४१ शहरे ओडीएफ+ आहेत, ११२ शहरे ओडीएफ++ आहेत तसेच एक शहर वॉटर+ झाले आहे. शहरांमध्ये निर्माण होणाऱ्या वैज्ञानिक प्रक्रिया करण्याकरीता राज्यातील घोषित सर्व महानगरपालिका व नगरपरिषदांमध्ये प्रकल्प उभारण्यात आले आहेत. त्यापैकी ६८९ प्रकल्प कार्यान्वित झाले असून ९३ नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये घन प्रक्रिया केंद्र उभारण्यात येत आहे. त्यापैकी ६८९ प्रकल्प पूर्ण झाले असून उर्वरित प्रकल्प प्रगतीपथावर आहेत व उर्वरित घन प्रक्रिया केंद्रांचे बांधकाम सुरु आहे.

स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी)-२०२१

३.१२८ राष्ट्रीय स्तरावर नागरीकांना स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी)-२०२१ यामध्ये सहभागीय एकूण ४,३०४ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी भाग घेतला व त्यापैकी ९८२ शहरांनी शहरे राज्यातील होती. राज्याला विशेष पारितोषिकाद्वारे आयोगी करण्यात राज्य खुल्या श्रेणित कार्यरत आले व राज्यातील २१ शहरांना राष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त झाला. देशातील पहिल्या १०० क्रमांत शहरांमध्ये राज्यातील ३७ शहरांचा समावेश होता. पहिल्या १०० जिल्हा क्रमांत शहरांमध्ये राज्यातील २३ शहरांचा समावेश होता.

घनकचरा व्यवस्थापन (नागरी)

३.१२९ राज्यात दररोज साधारणपणे २२,४७७ मे. टन कचरा निर्माण होतो. त्यापैकी २१,५ टक्के कचरा प्रक्रियेसाठी वाहतूक केला जातो. गोळा केलेल्या कचऱ्यापैकी १२ टक्के कचरा हा ओल्या व सुक्या स्वतंत्रपणे विलगीकृत केला जातो. गोळा केलेल्या कचऱ्यापैकी ८७ टक्के कचऱ्यावर प्रक्रिया केली जाते.

३.१२९.१ जिल्हाधिकारी कार्यालय आणि कचऱ्यावर प्रक्रियेकरिता आवश्यक असलेले प्रक्रिया करून कॅपॅसिटी डेव्हलपमेंट झालेले निर्णयी केलेले जाण आणि त्यावर त्यावर विक्री व विपणनासाठी राज्यात 'झीरो व्हॉल्यूम कॅपॅसिटी' प्रक्रिया पॉलिसी केली आहे. राज्यातील एकूण १७८ शहरांना कॅपॅसिटी डेव्हलपमेंट झालेल्या विक्रीसाठी 'झीरो व्हॉल्यूम कॅपॅसिटी' प्रक्रिया प्रमाणपत्र मान्यताही दिली आहे.

महाराष्ट्र सुजल आणि निर्मल अभियान

३.१३० गावे हगणदारी व पाण्यापासून उद्भवणाऱ्या आजारांपासून मुक्त करून निरोगी पाण्याचा पुरवठा व स्वच्छता विषयक सुविधा सर्व नागरीकांना उपलब्ध करून देणे हा अभियानाचा उद्देश आहे. शासनाने अभियान अंतर्गत तांत्रिक, आर्थिक व प्रशासकीय सहाय्य कार्यान्वयन उद्देशाने सामाजीक सेवा सुधार अंतर्गत गावी पुरवठा व स्वच्छता करीता दर्जेदार सेवा सुरु केली आहे. अभियानाच्या सुरुवातीपासून ते ऑक्टोबर, २०२१ पर्यंत झालेली पुरवठा व सांडपाणी प्रशासनाचा ₹ ३,१४४.३५ कोटी इतकेच २५८ कार्यान्वित प्रशासकीय योजनेत केन्द्रात आलेली असून ₹ १२५.२१ कोटी निधी सन २०१७-१८ पासून विशेष कार्यान्वित आला आहे. ₹ २.७१ कोटी निधी खर्च झाला तर सन २०२१-२२ पासून डिसेंबर पर्यंत ₹ १.७७ कोटी खर्च झाला.

पर्यावरण संवर्धन

१.९.८ नैसर्गिक साठ्यांचे व निसर्गसंपन्न पर्यावरणाचे संरक्षण करणे, निसर्गाची झालेली हानी थांबवून करणे आणि पर्यावरणाचा न्हास थांबविणे, हे पर्यावरण धोरणाचे मुख्य उद्दीष्ट आहेत. औद्योगिकीकरण, शहरी लोकसंख्या, जीवनमान, इत्यादींमुळे आजच्याच्या काळात प्रदूषण वाढत आहे. आजच्याच्या काळातील प्रदूषणाचे काही घातक परिणाम, पाण्याचे प्रदूषण, मृत्यू, आम्लपावसाचे अनुभविलेले, वाढती रोगराई, नोंदलेल्या नैसर्गिक/मानवी संकटांमध्ये वाढत झालेली विसंगति दीर्घकाल होत आहे. पर्यावरण संवर्धनाच्या महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ राज्यात विविध पर्यावरण विषयक कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करत आहे. वातावरणीय बदलांचे दीर्घकाल न्यायात मंडळ राज्यात कार्यरत कृती आराखडा राज्यात पातळ स्तरीय समिती आहेत.

हवा प्रदूषण

१.९.११ हवेचे प्रदूषण ही आरोग्य आणि पर्यावरण विषयक गंभीर बाब आहे. त्यामुळे हृदय व फुफ्फुसाचे आजार तसेच फुफ्फुस व श्वसनसंस्थेची संसर्ग थांबाच्या आजार उद्भवतात. वाहनांमधून सोडल्या जाणाऱ्या धुरामुळे, बांधकामे, वातावरणात तरंगणारे धूलिकण आणि उद्योगांमधून निघणारे वायू यामुळे हवेचे प्रदूषण होते. हवेचे प्रदूषण रोखण्यासाठी, नियंत्रित व कमी करण्यासाठी राज्यात हवा दर्जाचे व प्रदूषण नियंत्रण अधिनियम १९८१ लागू करण्यात आला आहे. राष्ट्रीय हवा गुणवत्ता मूल्यांकन कार्यक्रमांतर्गत महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने राज्यातील १७ शहरांमधील १७ केंद्रांवर नियंत्रित हवा गुणवत्ता मूल्यांकन यंत्रणेद्वारे सल्फर डायऑक्साईड आणि नायट्रोजन हवा प्रदूषणाचे मूल्यांकन केले जाते. नियंत्रक नियंत्रण केंद्रात सन २०२०-२१ मध्ये नोंदविलेली घरेलू हवा गुणवत्ता तक्ता १.९.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.९.७ नियंत्रक नियंत्रण केंद्रात सन २०२०-२१ मध्ये नोंदविलेली घरेलू हवा गुणवत्ता

नियंत्रण केंद्र	हवा प्रदूषकांची मात्रा					
	सल्फर डायऑक्साईड (SO₂)		नायट्रोजन ऑक्साईड (NO₂)		रसायन तरंग धूलिकण (RSPM)	
	मानक ५० µg/घ.मी.		मानक ४० µg/घ.मी.		मानक ६० µg/घ.मी.	
	किमान	कमाल	किमान	कमाल	किमान	कमाल
मुंबई – मालाड	४	७९	१२	८५	४६	१३५
नवी मुंबई – नेरूळ	११	२०	३५	५७	३८	७८
पुणे – शिवाजीनगर	६	७८	१०	३८१	७०	७१४
पुणे – कोथरूड	७	४१	१२	१४३	६६	२८८
नाशिक - मालेगाव कॅम्प	४	१४	१	४१	४६	९२
नाशिक - इगतपुरी तालुका	४	१६	१	३८	४६	५१
औरंगाबाद - शहर कार्यालय	४	३७	१	७१	४६	१७२
औरंगाबाद - एम्आयडीसी वाळूज	४	४१	४	१७	६२	१८७
अमरावती - शासकीय तंत्रनिकेतन एकात्मिकालय	५	१८	१	१७	४६	७१
अमरावती - एम्आय मर्यादित अमरावती	५	१९	१	२०	६१	७१
नागपूर - सिविल लाईन्स	४	२२	१	४१	२४	१७५
नागपूर - वेंकटेश नगर	४	१४	१	५४	४४	१८१

स्रोत : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

µg/घ.मी म्हणजेच मायक्रो ग्रॅम प्रति घनमीटर

१.९.१०० डिझेल, पेट्रोल व नैसर्गिक वायू यांसारख्या जीवाश्म इंधनांच्या ज्वलनामुळे कार्बन डायऑक्साईड वायू यौगिक उत्सर्जित होतो. अन्य उत्सर्जक गोष्टींमध्ये डिझेल, सिमेंटसारखे पेट्रोल, एलपीजी सोडल्याची मात्रा पर्यायी इंधन म्हणून वापर, प्रदूषण नियंत्रण उपकरणे तपासणे करणे, १५ वर्षे जुन्या वाहनांवर बंदी घालणे आणि आठ वर्षे जुनी वाहने एलपीजी/सीएनजी वर्षे रूपांतरीत करणे अशा काही महत्त्वाच्या उपाययोजना हवा प्रदूषण नियंत्रणात ठेवण्यासाठी कारणात येत आहेत. दि. ३१ डिसेंबर, २०२१ रोजी एकूण ४७,१७,७७ लाख पेट्रोलवर वाहनांची ३.७१ टक्के वाहने एलपीजी/सीएनजी आणि ०.३१ टक्के वाहने डीझेल वाहनांची होती. राज्यातील एलपीजी सीएनजी व डीझेल वाहनांच्या नोंदणीकृत वाहनांची संख्या तक्ता १.९.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.९.८ राज्यातील एलपीजी, सीएनजी व डिझेल वाहनांच्या नोंदणीकृत वाहनांची संख्या

(संख्या)

वर्ष	एकूण	त्यापैकी	
		एलपीजी/सीएनजी वाहनांची	डिझेल वाहनांची
२०१७-१८	२६,१८,६८८	१,९१,०७५	१,४१८
२०१८-१९	२५,३८,८३३	१,९५,१८८	१,१५८
२०१९-२०	२३,८६,४७७	१,७८,३११	१,०५७
२०२०-२१	१८,२८,१०१	१५,२१८	७९४४
२०२१-२२*	१७,१६,८४७	६४,८७०	१८,८०७

* डिसेंबर, २०२१ अखेर

आधार : परिवहन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य

जल प्रदूषण

२.१.७ प्रमाणपूर्ण वापराचे सर्वेक्षणाचे, प्रवाहांचे सर्वेक्षणाचे, प्रवाहांच्या वापराच्या खूप आणि कोटेकापासकोरिक प्रवाहांचे प्रदूषित झालेले पाणी हानिकारक पाण्याचे प्रदूषक असेल आहेत. याचूळ पाण्यामध्ये विविध नसलेल्या रोग उद्भवतात. पाळलेल्या आणि पुनर्वसनाचे प्रदूषण होते आणि परिसंस्थेचा नाश होतो. राज्यात सतत प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रणासाठी तसेच सतत गुणवत्ता राखण्यासाठी किंवा पूर्वसंवर्धन करण्यासाठी जल (प्रतिबंध व प्रदूषण नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ लागू करण्यात आला आहे. राष्ट्रीय जल गुणवत्ता प्रतिबंधन कार्यक्रम महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून राबविण्यात येत आहेत व त्याचे मार्गदर्शनाखाली नियमितपणे मूल्यमापन (चालणे पाहाडा १९५, उच्चतम खाडीजवळ ३४, गावपातळ १८, डागपाळा एका) तसेच मूल्यमापनातील (चालणे २४ कुल पोलिस, १४ विहिरी, एक हजारांत, एक पोलिस विहीर) नमुने एकूण २५० सत गुणवत्ता प्रतिबंधन मंडळात नमुने तपासले जातात. मूल्यमापनात पाण्याच्या नमुन्याने राज्या गुणवत्तेची निगडीत गट मुख्य बाबी म १२. प्रमाणक खाबीचे आणि पूर्वक नमुन्यांचे वापर कैटलेनाजकीचे लोक शोधण्यासाठी महाराष्ट्रो गुणवत्ता प्रतिबंधन केले जाते. डाव २०२०-२१ क्लीन राज्यातील पोहताने, कृष्णा, पेंचगंगा आणि भीमा या नद्यांच्या ३१ केंद्रांवरील जल गुणवत्ता तपासा २०३१ मध्ये दिली आहे. त्यांच्यापैकी ते ऑक्टोबर, २०२१ या कालावधीतील मूल्यमापनात निवडक नद्यांतील प्रतिबंधन केंद्रांतील नदा गुणवत्ता तपासा २०३० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६९ डाव २०२०-२१ या कालावधीतील राज्यातील पेंचगंगा, कृष्णा, पेंचगंगा आणि भीमा या नद्यांच्या ३१ केंद्रांवरील जल गुणवत्ता

तक्ता १०.७० जानेवारी ते ऑक्टोबर, २०२१ या कालावधीतील मूल्यमापनात निवडक नद्यांतील प्रतिबंधन केंद्रांतील जल गुणवत्ता

सांडपाणी प्रक्रिया

२.२.०१ सांडपाणी प्रक्रियेद्वारे सांडपाण्यातील दूषित घटकांचे काढून टाकून प्रदूषणनियंत्रणाच्या दृष्टीकोनातून सोडण्यायोग्य पातळीपर्यंत सांडपाण्याची योग्य तऱ्हेने शास्त्रोक्त पध्दतीने विल्हेवाट करून पाणी पुनर्वापरासाठी उपलब्ध करणे होय. राज्यातील नागरी क्षेत्रांचे प्राथमिक सांख्यिकी क्षेत्रनिहाय तपशील २०१७-१८ च्या सांडपाणी निर्मिती व प्रक्रिया यासंदर्भातील माहितीसह तक्ता २.२.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.२.१ राज्यातील नागरी प्राथमिक सांख्यिकी क्षेत्रांतील सन २०२०-२१ साठीच्या सांडपाणी निर्मिती व प्रक्रिया

प्राथमिक क्षेत्रे	नोंदणी केलेल्या क्षेत्रांची संख्या	सांडपाणी		
		निर्मिती (दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)	प्रक्रिया (दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)	प्रक्रियेची निर्मितीशी टक्केवारी
महानगर पालिका	२७	६,७१९	६,२५६	९२.८
नगर पालिका				
अ वर्ग	१८	५३७	४३१	८४.४
ब वर्ग	७१	४०८	४१	७.२
क वर्ग	१५०	५४१	४७	८.५
नगर पंचायत	१३१	२७५	१६	५.७
छावणी मंडळे	७	४१	२१	५१.०
एकूण	३८१	९,७५८	६,८१२	६९.२

स्त्रोत : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

घन कचरा व्यवस्थापन

२.२.०२ घन कचऱ्यामध्ये प्रामुख्याने घरगुती घन कचरा, व्यापारी व गृहसंकुल व्यवस्थापनाचा कचरा, औद्योगिक घन कचरा, दूषित गाळ, निकामी व अतिरिक्त उत्खननातील घन कचरा यांचा समावेश होतो. राज्यात नियंत्रण होणाऱ्या क्षमतेमध्ये महानगरपालिका आणि नगरपालिका व कटकमंडळांनी तयार केलेल्या प्रक्रिया केंद्रांचा प्रक्रिया केंद्रांचा समावेश होतो. एकूण निर्मित घन कचऱ्यापैकी ७१.५ टक्के घन कचऱ्यावर ही विविध प्रक्रिया केली जाते. घन कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी १७१ प्राथमिक खतनिर्मिती संस्थांमध्ये २७८ कंपोस्टिंग प्रकल्प, ५१ प्राथमिक खतनिर्मिती संस्थांमध्ये ८१ गांडूळखत प्रकल्प, ३० प्राथमिक खतनिर्मिती संस्थांमध्ये ३७ बायोगॅस प्रकल्प, ९ प्राथमिक खतनिर्मिती संस्थांमध्ये १९ आर डी एफ प्रकल्प आणि कचऱ्यापासून ऑलगोमिनी ४ मोल्ड बोर्डचा १ प्रकल्प कार्यरत आहेत. राज्यातील सन २०१७ साठीच्या घनकचरा निर्मिती व प्रक्रिया यासंदर्भातील माहिती तक्ता २.२.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.२.२ राज्यातील नागरी प्राथमिक संस्थांच्या क्षेत्रांतील सन २०२० साठीच्या घनकचरा निर्मिती व प्रक्रिया

प्राथमिक संस्था	नोंदणी केलेल्या संस्था	घनकचरा		
		निर्मिती (मेट्रिक टन प्रतिदिन)	प्रक्रिया (मेट्रिक टन प्रतिदिन)	प्रक्रियेची निर्मितीशी टक्केवारी
महानगर पालिका	२७	१८,०१२	१३,२४९	७३.६
नगर पालिका				
अ वर्ग	१८	९९३	५१२	५१.७
ब वर्ग	७१	१,२७६	६२१	४८.९
क वर्ग	१५०	६०१५	४८८	८.१
नगर पंचायत	१३१	७८४	१५५	१९.८
छावणी मंडळे	७	१२८	३०५	८२.०
एकूण	३८१	२१,३१३	१५,०११	७१.५

स्त्रोत : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

दशमी प्रदूषण

२.२.०३ दशमी प्रदूषण हे प्रामुख्याने औद्योगिक उत्पादन, वाहनांचा उपयोग, रहते वाहनांमुळे, रेल्वे आणि इतरही विमानांचे उत्पादन यांमुळे होते आणि यामुळे वातावरण, मानवाचे आरोग्य आणि पर्यावरणावर अनेक दुष्परिणाम होतात. ध्वनी प्रदूषणाचा त्रास कमी करण्यासाठी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाअंतर्गत प्रमुख सहायकांनी प्रतिबंधी पोलीस ध्वनी तीव्र नियंत्रण कार्यक्रम आयोजित केला जातो. डिसेंबर डिसेंबर अखेर ध्वनी तीव्र मोजले जाते. ध्वनी प्रदूषण (नियमन व नियंत्रण) नियम-२००० नुसार निवासी भागातील ध्वनी तीव्र मर्यादा उपयोजक दिवसा ५५ डेसिबल व रात्री ४५ डेसिबल आहे. निवडक शहरांतील निवासी क्षेत्रांतील सन २०१० व सन २०१२ साठील दिवसाची सरासरी दिवस व रात्रीचे ध्वनीप्रदूषणाचे प्रमाण तक्ता २.२.३ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.७३ निवडक शहरांतील सन २०१० ते २०२१ यादरम्यान विक्रय-दस्तांचे थकी साठ्यांचे प्रमाण

(टक्केवारी)

विभाग	१ नोव्हेंबर २०११		१ नोव्हेंबर २०१०		१ नोव्हेंबर २०११		१९ नोव्हेंबर २०१०	
	दिवस	दस्त	दिवस	दस्त	दिवस	दस्त	दिवस	दस्त
मुंबई (विभागीय मुख्य-शहर)	८१.०	७९.७	७९.८	८०.२	९९.२	९४.९	७९.९	५१.४
मुंबई (पश्चिम)	७५.९	९४.८	७०.३	९५.१	७९.९	५७.९	७५.२	९२.२
ठाणे (पश्चिम पट्टा)	७९.८	९४.९	७८.९	९८.२	९९.३	५०.९	७४.४	९८.९
ठाणे (खाजगी वसाहत)	९८.९	५९.९	९९.३	९२.१	७९.०	५१.१	७३.०	९१.८
पुणे (महानगर)	८१.१	९९.०	८०.९	९९.०	८२.४	९३.१	७५.४	९२.५
पुणे (पश्चिम पेठा)	८४.९	७४.४	७१.७	७९.५	७४.९	९५.७	७९.८	९५.७
नाशिक (मुख्य मध्य शहरांचा)	७१.०	९३.१	७७.०	७८.४	७०.९	९५.७	९५.९	९४.८
नाशिक (कोटमगाव गोदिंद)	७८.०	९७.७	९९.७	९५.९	९७.८	९६.९	९५.५	९१.७
औरंगाबाद (जिल्हा मौजा)	९१.९	९०.७	९९.२	९१.१	९४.१	५७.९	९५.९	५७.९
नवीन - वाशाखा (नगरीय भाग)	९२.७	५७.१	९१.५	५७.१	९५.१	५७.१	९१.२	५८.४
नागपूर (शहर)	७१.९	९५.०	७९.५	९९.२	९९.९	५५.९	९१.१	५९.७
सोलापूर (शहरपूरक पेठ)	९१.९	५४.९	७१.९	९०.९	७०.४	९०.४	७९.१	९३.९
अमरावती (ग्रामीणभाग मौजा)	७४.७	७१.७	७८.७	९९.८	७२.८	९९.०	७०.४	५५.४
अकोला (जिल्हाधिकारी कार्यालय)	७१.०	५९.१	७५.०	९४.५	९९.२	५९.१	७२.७	५१.७

आधार : महाराष्ट्र स्थावर निवेदन मंडळ

उद्योगांमुळे होणारे प्रदूषण

१.१.७५ सन २०१९-२० मध्ये महाराष्ट्रातून प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या कार्यक्षेत्रात विविधोद्योगांमध्ये एकूण १,१९,९७४ उद्योग होते. यापैकी उद्योगांमध्ये नियंत्रण होण्या या हानिकारक वायूंच्या उत्सर्जनाच्या प्रतिबंध आणि नियंत्रणात यशस्वी प्रदूषण नियंत्रण उपकरणे बसविण्यासंबंधी कार्यवाहीत सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र योजनां अंतर्गत आर्थिक सहाय्य दिले गेले. एकूण २१ औद्योगिक समूहांमध्ये ७,८५१ उद्योगांसाठी सामायिक सांडपाणी प्रक्रिया यंत्रे कार्यान्वित केली आहेत. सन २०१०-२१ मध्ये प्रति दिन सरासरी १४०१ लक्ष लिटर सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली.

प्रदूषण निर्देशकांच्या आधारावर सन २०१०-२१ करिता उद्योगांचे वर्गीकरण तक्ता १०.७४ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.७४ प्रदूषण निर्देशकांवर आधारित सन २०२०-२१ अखेर उद्योगांचे वर्गीकरण

(संख्या)

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ विभाग	उद्योग										
	लाल			नारंगी			हिरवा			अन्य	एकूण
	मोठे	मध्यम	लघु	मोठे	मध्यम	लघु	मोठे	मध्यम	लघु		
मुंबई	४१३	२८	७८१	१,४९	३५१	१,३६१	२८	७७	२,५८३	९२	५,९५०
ठाणे	२११	७५	१,०१४	१,४७	४१	१,०१९	७५	२८	२,०४८	१८३	६,१०३
कल्याण	१४४	४४	२,०९७	६२६	८०	१,३५६	३१	४४	२,८८२	७४३	५,८१०
नवी मुंबई	२२६	५९	१,११९	६८०	१११	१,२७५	७४	९१	२,१७४	१७०	५,९७५
रायगड	३५१	४७	१७५	६२१	९८	४९१	४४	३९	७१८	८८	२,५०१
पुणे	१,२८०	१४५	२,३०३	१,५४३	४१८	५,१२६	५०७	४१९	८,७१५	२,२८३	२३,१४७
सोलापूर	३०७	४१	१,२५१	९४	१२३	४,९३९	४१	९१	८,०२५	१,८०५	१९,७१३
सातारा	४४०	८१	१,०९१	७४१	१११	३,२०९	११३	४१	३,३१५	१,३३५	१५,५१७
कोल्हापूर	२११	३८	१,४४	४४३	१२३	२,९०१	९१	१२१	३,१७५	११४	९०,४१४
अमरावती	९२	२८	१७०	३१	३८	१,०३८	२	३६	३,९३५	७४४	८,०१३
नागपूर	३२१	३८	१,०७१	१९५	९१	२,१८०	५५	७०	२,८१९	१४१	९,१७५
चंद्रपूर	१४३	४१	९२	२१	४१	४९३	१	१२	७४१	११०	१,७५१
एकूण	४,२८१	७०५	१२,८१९	९,४४४	१,५०४	१९,८५९	१८०	१,०९०	४४,४२९	१९,४१९	१,२५,७५०

नाल : प्रदूषण निर्देशक २० किंवा अधिक — नारंगी प्रदूषण निर्देशक ३१ ते ८० या दरम्यान

हिरवा : प्रदूषण निर्देशक ११ ते ३० या दरम्यान — अन्य प्रदूषण निर्देशक १० किंवा कमी

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

पातळ कचरा

२.१.०६ मागणी आलेल्या किंवा पर्यवेक्षणाद्वारे ओळखलेल्या अंतरावर कचरा खणणे पातळ कचरा होय. पातळ व इतर कचरा व्यवस्थापनासंबंधित पातळ व इतर कचरा (व्यवस्थापन व पर्यवेक्षण सहभाग) नियम, २०१६ लागू आहे. उपलब्ध ७,५०१ प्रशिक्षणपूर्व एकूण ४१.४ लाख पैकी, इतर पातळ कचरा निर्माण होणे अपेक्षित आहे. सन २०१०-११ पासून एकूण ६.९८ लाख पैकी सर्व औद्योगिक कचरा आणि पातळ कचरा प्रक्रिया केंद्रात पाठविण्यात आला व ६५६ लाख मे.टन पातळ कचऱ्यावर पुनर्वापर प्रक्रिया करण्यात आली. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने उपलब्ध २४१ सहभूकालीन पातळ कचरा साहभूकीसाठी प्रशिक्षण केले आहेत व पातळ कचरा साहभू नोंदणी साहभूंचा पार्यावरण संरक्षणासाठी साहभूंना प्रशिक्षण पुरविण्यात आलेले आहे. पातळ पैकी, दुग्ध ठाणे वेस्ट मॅनेजमेंट लायबिलिटी, पहाणे (ठाणे), मे. पुंडलिक वेस्ट मॅनेजमेंट लिमिटेड, नवघोना (ठाणे), मे. महाराष्ट्र इकिको पॉवर लिमिटेड, तळोजा (पुणे) आणि मे. सिमेंट इन्फिको इंडस्ट्रीज लिमिटेड, बुटीबोरी (नागपूर) या चार प्रमुख ठिकाणी पातळ कचरा व्यवस्थापनासाठी सामाईक सुविधा केंद्रांची उभारणी करण्यात आली आहे. 'सामाईक सुविधा केंद्रांमधील पातळ कचरा संकलनाची माहितीं' तक्ता २.०३५ मध्ये दिली आहे. 'सामाईक सुविधा केंद्रांमधील प्रक्रिया केलेल्या पातळ कचऱ्याची माहितीं' तक्ता २.०३६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २०.३५ सामाईक सुविधा केंद्रांमधील पातळ कचरा संकलनाची माहितीं

(लाख मे.टन)

वर्ष	मेसर्स वेस्ट मॅनेजमेंट लिमिटेड	मेसर्स ठाणे वेस्ट मॅनेजमेंट लायबिलिटी	महाराष्ट्र इकिको पॉवर लिमिटेड	सिमेंट इन्फिको इंडस्ट्रीज लिमिटेड	एकूण
२०१८-१९	२.५५	१.९७	१.८०	०.२८	६.८०
२०१९-२०	२.११	०.२१	१.८८	०.३०	५.११
२०२०-२१	२.१९	०.११	०.९०	०.१९	३.३९

स्रोत: महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

तक्ता २०.३६ सामाईक सुविधा केंद्रांमधील प्रक्रिया केलेल्या पातळ कचऱ्याची माहितीं

(लाख मे.टन)

वर्ष	प्रक्रियेचा प्रकार			एकूण
	सहभागित प्रक्रियेचा भाग	प्रक्रिया केलेल्यांचा सहभागित भाग	भस्मीकरण	
२०१८-१९	२.१९	२.०६	०.५१	४.८१
२०१९-२०	०.१२	२.११	०.२३	३.५१
२०२०-२१	०.७२	२.१९	०.४१	३.३४

स्रोत: महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

ई-कचरा

२.१.०७ मॅसर्स कायदेशीर विद्युत तसेच इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे व त्यांचे छोटे भाग खणणे ई-कचरा होय. सन २०१०-११ पासून महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने ई-कचऱ्याचे विघटन पुनरुपयोग करता यावे यासाठी ई-कचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०१६ सुरुवात पर्यावरणात मनुष्यहानि संरक्षण मंडळांना ११८ प्रशिक्षित व्यक्ती मनुष्य त्यांची एकूण संख्या प्रतिवर्ष ८९,३५५ मे.टन आहे. उपलब्ध सन २०१९-२० पासून ३८,९११ मे.टन ता सन २०२०-२१ पासून ४४,५०८ मे.टन ई-कचऱ्याचे विघटन/ पुनरुपयोग करण्यात आले.

जैव-वैद्यकीय कचरा

२.१.०८ जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियम-२०१६ नुसार महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने सामाईक जैव वैद्यकीय कचऱ्याचे विल्हेवाट व्यवस्थापनाचे प्रक्रिया प्रदान करीत आहे. डिसेंबर, २०१० पर्यंत उपलब्ध एकूण ६४,१६६ सामाईक जैव वैद्यकीय व्यवस्थापन महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या कार्यक्षेत्रात लाईन. उपलब्ध एकूण ६० सामाईक जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रिया व विल्हेवाट सेवे नसून त्यांची २९ सेवे मार्गदर्शनाचा व इतर जैव वैद्यकीय छोटाच्या पुरावे या पद्धतीचा मार्गात आहे. सन २०१०-२१ पर्यंत प्रति दिन सरासरी ८२.३५ मे.टन जैव वैद्यकीय कचऱ्याचा प्रक्रिया करून विल्हेवाट लावण्यात आली.

२.१.०८.१ सन २०१०-२१ पर्यंत सामाईक जैव वैद्यकीय कचरा प्रक्रिया व विल्हेवाट सेवेद्वारे २९,१७७ मे.टन जैव वैद्यकीय कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यात आली. यापैकी २८,३१५ मे.टन कांदिवली-१९ संबंधित व उर्वरित १३,३८१ मे.टन कचरा कांदिवली-२९ उपयोगाच्या जैव-वैद्यकीय कचरा होता. कांदिवली-१९ संबंधित जैव-वैद्यकीय कचऱ्यापैकी ८,५१४ मे.टन कचऱ्याचे भस्मीकरण केले आणि उर्वरित कचऱ्याचे पुनरुपयोग केले.

प्लास्टिक कचरा

१.१.८. प्लास्टिक उत्पादने हे आपल्या दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग झाली आहेत. प्लास्टिक व वर्धकांचा कार्यक्षम संकलन, विल्हेवाटीकरण व रिसायकलिंग व्यवस्थापनाचा अभाव यामुळे पर्यावरणविषयक अनेक समस्या निर्माण होत असल्याचे निदर्शनास आले आहे. जैव-विघटनशील पदार्थांच्या प्लास्टिक कचऱ्याच्याबाबतीही हीच परिस्थिती असल्याचे व ते जास्तीच्या हानिकारक आहे. राज्य शासनाने एप्रिल, २०१८ पासून काही ठिकाणचा प्लास्टिक आणि पर्यावरणाचा उत्पादन आणि वापरावर बंदी घातली आहे. सन २०१७-१८ मध्ये राज्य शासनाने बंदी घातलेले प्लास्टिक/ पर्यावरण कायद्याच्याखाली ₹ २.११ कोटी दंड वसूल केला तसेच १८६ मे.टन बंदी घातलेले प्लास्टिक जप्त केले. मार्च ऑगस्ट, २०१८ अखेर राज्यात प्लास्टिक पुनर्प्रक्रिया कारखान्या उद्योगांची संख्या ११२ असून त्यांची एकूण क्षमता ४.५८ लाख मे.टन इतकी असे आहे.

पर्यावरणविषयक मान्यता

१.१.९. पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ अंतर्गत केंद्र शासनाने तटीय नियमन क्षेत्र विसाठी व पर्यावरणविषयक परवानगी प्रदान करण्यासाठी महाराष्ट्र तटीय क्षेत्र व्यवस्थापन प्राधिकरण (१९९५), राज्य स्तर पर्यावरण आघात मूल्यांकन प्राधिकरण (१९९८) व राज्य स्तर तज्ञ मूल्यमापन समिती गठीत केली आहे. सन २०१८ पासून पर्यावरणविषयक परवानग्या ऑनलाईन पध्दतीने प्रदान करण्यात येतात. मार्च ते डिसेंबर, २०१८ मध्ये ४,८१८ अर्जांना शासनाने ऑनलाईन प्राधिकरणाने पर्यावरणविषयक परवानग्या दिल्या आहेत. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण व्यवस्थापन प्राधिकरणाने५१ उद्योगांना सन २०१८ दरम्यान तटीय नियमन क्षेत्राच्या विसाठी प्रदान केल्या आहेत.

राज्य सरोवर संरक्षण योजना

१.१.१०. तलावांची सध्याची परिस्थिती सुधारण्यासाठी राज्य शासनाने सध्याच्या तलावांसाठी राष्ट्रीय सरोवर संरक्षण योजनेतर्गत सन २००३ पासून ८० तलावांचा समावेश केला आहे. सन २०१७-१८ मध्ये तसेच योजनेतर्गत ₹ ५.२४ कोटी खर्च झाला.

माझी वसुंधरा अभियान

१.१.११. महाराष्ट्र शासनाने संधारणेची आणि शाश्वितपूर्ण पद्धतीने विविध क्षेत्रांमध्ये उद्दिष्ट साध्यासाठी नागरिकांच्या सक्रिय सहभागाला प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने पाच माझी वसुंधरा अभियान सुरू केले आहे. सन २०१७-१८ मध्ये हे अभियान १ ऑक्टोबर ते ३१ मार्च या कालावधीत ६८६ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये राबविण्यात आले तर सन २०१८-१९ मध्ये हे अभियान ११,१५८ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये राबविण्यात येत आहे. अभियान निसर्गाशी संबंधित पाच घटक भूमी, जल, वायू, अग्नि, आकाश यांवर केंद्रित आहे. या उपक्रमाद्वारे पर्यावरणीय समतोल, नैसर्गिक संसाधनांचा काटकसरीपूर्वक वापर, हवामान बदलाचे धोके आणि शाश्वत विकास याबाबत नागरिकांना जागरूक करून पर्यावरणासाठी व्यक्तिगत पातळीवर कृती करण्यासाठी प्रवृत्त करणे यासाठी प्रयत्न केले गेले. या अभियानात सहभागी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना त्यांच्या कृतींचे ५० वर्षे किंवा त्यापेक्षा अधिक वर्षांची झाडे, वीजबचत आणि वीजनिर्मिती, नवीकरणीयपासून ऊर्जानिर्मिती स्वच्छता, सांडपाणी व्यवस्थापन विसर्जनाचे नियोजन आणि प्रक्रिया, घनकचरा संबंधी आणि पाळक्षम व्यवस्थापन, जैवविविधता उद्याने, प्लास्टिक वापरावर प्रतिबंध, ई-वाहनांचा जास्तीत जास्त प्रोत्साहित करणे, इमारतींचे ऊर्जा लेखापरीक्षण, इमारतींचे हरित प्रमाणीकरण स्थानिक स्वराज्य संस्थांद्वारे प्रोत्साहन आणि.

१.१.१२.१. अभियानाची उपलब्धी ७७% नागरिकांची स्वयंस्फूर्त, ग्रामीण भागात ७३% ग्रामीणांचे संघर्ष व ७८ शहरी भागांची उपलब्धी, सर्वांत उल्लेखनीयबाबत उपलब्धि ३.७१ लाख दृष्टी करणे होणे, इमारतीमधून दिसून येते. पर्यावरणविषयक जनजागृती करून लोकसहभागाच्यातून शाश्वत विकास घडवण्यासाठी अभियानाचे महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे आणि राज्यात लवकर देशभरात शाश्वत विकासाचा पाया घालत आहे.

१.१.१२.२. हवामान बदलासाठी महाराष्ट्र शासनाच्या उपलब्धीचे दखल घेतली गेली असून राज्याचा प्रतिनिधित्वासाठी या ऑक्टोबर, २०१८ ते १९ नोव्हेंबर, २०१८ या कालावधीत पार पडलेल्या कॉन्फरन्स ऑफ द पार्टीज-२४ परिषदेसाठी आमंत्रित करण्यात आले होते. २०१८ मध्ये "Inspiring Regional Leadership" (प्रेरणादायी प्रादेशिक नेतृत्व) पुरस्कार प्रदान केला. हा पुरस्कार मिळवणारे महाराष्ट्र हे भारतातील एकमेव राज्य आहे.

सामाजिक न्याय

३.३३.३ सामाजिक मंत्रालयाअंतर्गत सर्व घटकांचा समान आणि न्याय्य सामाजिक न्याय होण्यासाठी अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती व भटक्या जमाती, इतर मागास वर्ग, विशेष मागास प्रवर्ग, अल्पसंख्याक, वैकल्पिक लिंग घटकांसह, इतरांचे सक्षमीकरण सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी शासन विविध योजना कार्यक्रम राबवित आहे.

अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रम

३.३३.४ सन २०२१-२२ मध्ये अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रम अंतर्गत एकूण २७२ योजना (९५ राज्यस्तरीय व २७७ जिल्हास्तरीय) राबविण्यात येत आहेत. अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रम अंतर्गत क्षेत्रनिहाय तरतूद निधी व झालेला खर्च सन २०२७ पर्यंत दिला आहे.

तक्ता १०.७७ अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमा अंतर्गत क्षेत्रनिहाय तरतूद निधी व खर्च

(₹ कोटी)

क्षेत्र	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२	
	तरतूद निधी	खर्च	तरतूद निधी	खर्च	तरतूद निधी	खर्च
अ) राज्यस्तरीय योजना	६,७४१.००	६,०१८.७१	६,९१९.३६	६,७२६.१९	७,१०६.३६	६,६६३.७४
कृषि व संलग्न सेवा	२२१.१५	१९.१७	१५८.२८	१७३.२८	१८०.१५	२.८८
ग्राम विकास	११६.७०	७८.५४	३०३.६०	३१८.१६	११६.००	३.६४
ऊर्जा	०.००	०.००	७०.००	०.००	१७०.००	०.००
उद्योग व खनिजे	६०.००	८८.७१	७५.००	२१.७०	६८.२०	०.००
वाहतूक व दळणवळण	२५०.००	१५०.००	०.००	०.००	०.००	०.००
सामान्य आर्थिक सेवा	०.००	०.००	५.००	६.५०	२.००	०.००
सामाजिक व सांस्कृतिक सेवा	५,५५५.३७	३,७७४.८८	५,३७५.३८	३,२१५.५४	६,११४.४१	६,५८३.५८
सामान्य सेवा	११.५०	०.००	११.५०	१३.५४	२१.५०	५.३८
इतर कार्यक्रम	३३०.००	१५.७१	६००.००	१७८.८१	६७१.००	७६.८५
ब) निधारणीय योजना	२,७७६.००	२,५६०.८१	३,४१८.६४	३,४१५.५५	२,७१८.१५	६११.३५
कृषि व संलग्न सेवा	६८१.१२	६२१.७१	६८१.१४	६७८.७१	६७०.८१	११२.६६
ग्राम विकास	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००
ऊर्जा	१३४.४७	१४६.१२	१५२.८१	१३४.७१	१५४.८१	६६.८०
उद्योग व खनिजे	१०.१०	८.७१	८५.१	०.११	७.१८	०.१०
वाहतूक व दळणवळण	३८.५६	४१.२५	४८.७०	४७.०३	७४.८३	३.५४
सामाजिक व सांस्कृतिक सेवा	१,९१६.८७	१,९८४.४१	२,०९२.७३	२,०९८.६५	२,०९२.८६	४१२.२१
पायाभूत सोयी (सामान्य सेवा)	८६.२८	५०.२५	८१.२७	७८.९१	८१.८८	६०.१५
एकूण (अ + ब)	**९,५०८.००**	**८,५८१.७१**	**१,१६८.००**	**८,१४१.८४**	**१०,१२५.४१**	**५,२५५.३८**

टीप: आकडेवारी सुधारित तरतूद निधी व खर्च नुसार आहे. + हिशेबासाठी

स्रोत: समाजकल्याण आयुक्तालय, पुणे

अनुसूचित जातीतील विद्यार्थ्यांना परदेशात शिक्षण घेण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्ती योजना

३.३३५.१ अनुसूचित जातीतील विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राज्य शासन राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्ती योजना राबविण्यात आहे. या योजने अंतर्गत सन २०१७-१८ पासून १५६ लाभार्थ्यांना ₹ १४.०० कोटी वितरीत करण्यात आले. सन २०१९-२१ मध्ये माहे डिसेंबर पर्यंत १७१ लाभार्थ्यांना ₹ ३१.११ कोटी वितरीत करण्यात आले.

भाऊसाहेब डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजना

३.३३५.१ इयत्ता ११ वी मधून पुढील विविध अभ्यासक्रमांना प्रवेश घेतलेल्या परंतु शासकीय वसतीगृहात प्रवेश न मिळालेल्या किंवा प्रवेश न घेतलेल्या अनुसूचित जाती व नवबौद्ध विद्यार्थ्यांसाठी सदर योजना सुरू करण्यात आली आहे. या योजने अंतर्गत, विद्यार्थ्यांना त्यांचे शैक्षणिक शुल्क व निवासस्थान ठिकाणा पोटी निवास, शैक्षणिक साहित्य, निर्वाह भत्ता व इतर अनुषंगिक सुविधासाठी आर्थिक सहाय्य त्यांच्या बँक खात्यामध्ये थेट जमा केले जाते. भाऊसाहेब डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजनेची प्राप्ती सन २०१८ पासून दिली आहे.

तक्ता १०.७८ माळरान डोंबाऱ्यांसाठी मार्तंडकर स्वयंरोजगार योजनेची प्रगती

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४*
लाभार्थी कुटुंबे (संख्या)	१४,६००	२२,५४४	९,५००
खर्च (₹ कोटी)	५८.५५	८४.९६	३६.२१

आधार: सामाजिकमान अनुकूलता, पृ. ५२ • तात्पुरती • * डिसेंबरपर्यंत

मटँड अप इंडिया या योजनेत अनुसूचित जाती व नवबौद्ध समाज करिता मार्जिन मनी

१०.३७.३ केंद्र शासनाने सन २०१५ पासून अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती महिला नवउद्योजकांना योजनाच्या खर्ची उपलब्ध करून देण्यासाठी सुरू केली आहे. नवउद्योजकांना इच्छा असल्यास किमान १५ टक्के रक्कम स्वतःच्या खात्यातून भरणा करावयाची असून उर्वरित ७५ टक्के कर्जाच्या रकमेस मार्जिन मनी म्हणतात. या योजनेअंतर्गत १५ टक्के रक्कमपर्यंतचे प्रकल्प मंजूर झाल्यास १० टक्के स्वतःच्या नवउद्योजकांनी भरावयाच्या रकमेवर शासन मार्जिन मनी योजनेअंतर्गत १५ टक्के स्वतःची रक्कम उपलब्ध करून देते. या योजनेअंतर्गत सन २०१७-२१ मध्ये ८३ उद्योजकांना ₹ २.८३ कोटी अनुदान वितरित करण्यात आले.

ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती व नवबौद्धांच्या वस्त्यांचा विकास

१०.३५.४ या योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती व नवबौद्धांच्या वस्त्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी निश्चित्या रस्त्यांचा पुरवठा, अंतर्गत रस्ते, पाणीपुरवठ्याच्या सुविधा, वीज, गटारांचे, उपजलवाहिनी, इत्यादी पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येतात. राज्यातील ग्रामीण भागात अनुसूचित व नवबौद्ध घटकांच्या एकूण ३८,२०४ सुविधांचे काम्या आहेत. सन २०१७-२१ मध्ये ₹ ८१८.४१ कोटी खर्च झाला तर सन २०२१-२२ मध्ये माहे डिसेंबरपर्यंत ₹ २१०.५१ कोटी खर्च झाला.

साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे भागरी वस्ती सुधार योजना

१०.३५.५ या योजनेअंतर्गत महानगरपालिका व नगरपालिका क्षेत्रातील अनुसूचित जाती व नवबौद्धांच्या वस्त्यांमध्ये ढोबळे/विशिष्ट कौशल्ये रस्ते, गटार सोयीकरण, विहीर दुरुस्ती, विद्युतच्या पायाभूत सुविधा, सार्वजनिक शौचालय, वाचनालय, व्यायामशाळा, अंगणवाडी, दिवाबत्ती दिवे, इत्यादी कामे केली जातात. सन २०१७-२१ मध्ये ₹ ३४६.२१ कोटी खर्च झाला तर सन २०२१-२२ मध्ये माहे डिसेंबरपर्यंत ₹ १६४.१६ कोटी खर्च झाला.

संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादित

१०.३७.६ चर्मकार समाजाच्या विकासासाठी संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना करण्यात आली असून राष्ट्रीय अनुसूचित जाती वित्त आणि विकास महामंडळ अंतर्गत विविध योजना राबविण्यासाठी या महामंडळास राज्यातील सहकारिक संस्था म्हणून मान्यता देण्यात आले आहे. या महामंडळाचे अधिकृत भागभांडवल ₹ ७३.२१ कोटी असून, भागा कोणते भागधारकास ₹ ४७.३१ कोटी (राज्य शासनाचा हिस्सा १०० टक्के) आहे. चर्मोद्योगात कार्यरत नवउद्योजकांसाठी कच्चा मालाचा पुरवठा करणे तसेच उत्पादनासाठी आवश्यक असलेला कच्चा माल खरेदी करणे आणि देश तसेच परदेशातील बाजारपेठेमध्ये त्यांना उपलब्ध करून देणे, त्यांच्या उत्पादनाचे मार्केटिंग करण्यासाठी व्यवस्थापन करून देणे तसेच त्यांना आवश्यक सहाय्य करणे अशी या महामंडळाची कार्ये आहेत. संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादितची प्रगती तक्ता १०.७९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७९ संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादितची प्रगती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
लाभार्थी (संख्या)	१९१	१४१	७९
वितरित रक्कम (₹ लाख)	२१.२१	१३.७०	६५.०

आधार: संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादित • * डिसेंबरपर्यंत

साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ मर्यादित

१०.३७.७ राज्य शासनाने मातंग समाज व इतर उपजातींच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सामाजिक विकासासाठी साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना केली असून राष्ट्रीय अनुसूचित जाती व वित्त विकास महामंडळाची राज्यातील सहकारिक संस्था म्हणून काम करते. या महामंडळाचे अधिकृत भाग भांडवल ₹ ७०० कोटी असून त्यापैकी राज्य शासनाचा हिस्सा ५१ टक्के आणि केंद्र शासनाचा हिस्सा ४९ टक्के आहे. साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ मर्यादितची प्रगती तक्ता १०.८० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८० लोकसाहित्य अभ्यासाठी खारे विकास महामंडळ मर्यादितची प्रगती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
लाभार्थी (संख्या)	१,२४१	७८०	३४५
वितरित रक्कम (₹ लाख)	३८०.१	२९८.११	१४५०

आधार : लोकसाहित्य अभ्यासाठी खारे विकास महामंडळ मर्यादित * तिमाहीअखेर

महात्मा फुले भाषावर्ग विकास महामंडळ मर्यादित

१०.३१८ अनुसूचित जाती आणि नवबौद्धांच्या आर्थिक विकासासाठी राज्य शासनाने महात्मा फुले भाषावर्ग विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना केली. हे महामंडळ राष्ट्रीय अनुसूचित जाती व विज विकास महामंडळ, आणि राष्ट्रीय शासकीय कर्मचारी विज व विकास महामंडळ मर्यादितच्या राज्यातील लाभार्थींकरिता योजना अमलात आणते. या महामंडळाचे अधिकृत भाग भांडवल ₹ २५० कोटी आहे. यापैकी राज्य शासनाचा हिस्सा ५१ टक्के आणि केंद्र शासनाचा हिस्सा ४१ टक्के आहे. महात्मा फुले भाषावर्ग विकास महामंडळ मर्यादितची प्रगती तक्ता १०.८१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८१ महात्मा फुले भाषावर्ग विकास महामंडळ मर्यादितची प्रगती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
लाभार्थी (संख्या)	११,०१३	१,३१८	२४१
वितरित रक्कम (₹ लाख)	५,४१२.००	१,२१४.११	५१४.२१

आधार : महात्मा फुले भाषावर्ग विकास महामंडळ मर्यादित * तिमाहीअखेर

आदिवासी घटक कार्यक्रम

१०.३१९ सन २०२१-२२ मध्ये आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत एकूण २३० योजना (२८४ उच्चस्तरीय, १४६ शिक्षणसंस्था) राबविण्यात येत आहेत. आदिवासी घटक कार्यक्रमा अंतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च तक्ता १०.८२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८२ आदिवासी घटक कार्यक्रमा अंतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च

(₹ कोटी)

क्षेत्र	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२	
	प्रस्तावित निधी	खर्च	प्रस्तावित निधी	खर्च	प्रस्तावित निधी	खर्च
अ) सामान्यपरीक्षेत्र योजना	९,३४१.८२	४,७१९.१२	७,५१९.७१	५,५००.३७	७,८०७.५७	३,३४१.५५
कृषि व संलग्न सेवा	११८.३	४१.७१	१५०.११	४८.७१	१३० (१)	१.१५
ग्राम विकास	४२४.८१	१११.११	७८३.४१	३११.४१	३७८.००	२२३.१०
लाभार्थ्यांसाठी थेट लाभ हस्तांतरण	५०.००	५१.८५	१५.००	३.३०	७५.००	०.००
उद्योग	३८०.००	१४१.००	१३७.००	१३७.००	१७०.००	१५३.००
दळणवळण व सुविधा	१०.००	०.००	१.००	१.००	५.००	३.३७
सामाजिक व सांस्कृतिक सेवा	३२६.८१	१२१.५३	७५३.४१	३७१.४९	४४०.००	११.८१
ब) विशेषक्षेत्रीय योजना	५,१५१.३४	३,१५४.०९	६,१५५.११	५,१५४.४४	६,०५८.७८	१७८.१५
कृषि व संलग्न सेवा	१८४.४१	१५१.४०	२४१.५०	१४३.७०	२२६.७१	३.६५७
ग्राम विकास	३५०.१६	३२१.१३	१७५.२५	१११.१८	३५१.५६	७५१.१८
लाभार्थ्यांसाठी थेट लाभ हस्तांतरण	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००
उद्योग	१२४.१६	१२८.०३	१४४.८५	१२३.५०	१२६.५१	८.१५
दळणवळण व सुविधा	४.४०	६.२२	६.३०	०.०१	६.१७	०.००
सामाजिक व सांस्कृतिक सेवा	१५.४३	१५१.१३	२७०.४६	२३६.१३	२७५.५४	२१.३५
क) उपयोजना (अ + ब)	८,५१९.००	६,८२१.२१	१,४४४.१४	७,४०५.०१	१,९१६.३५	१,५०७.७०

टीप : आकडेवारी संबंधित विभागांकडून प्राप्त झाली. प्रविसारी कोरा सहस्रांकांत मध्ये नाही. * तिमाहीअखेर

आधार : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

आश्रमशाळा

१.१.१०१ राज्यातील डोंगरी आणि दुर्गम भागात आदिवासी मुलांसाठी ४१० शासकीय निवासी आश्रमशाळा आहेत. या शिवाय राज्यात ५५६ अनुदानित आश्रमशाळा आहेत. आश्रमशाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांचे मोफत निवास, सकस भोजन आणि इतर सुविधा पुरविल्या जातात. इयत्ता १ ली ते १२ वी पर्यंत शैक्षणिक सोईसह या शाळांमध्ये व्यवसाय शिक्षणाच्याही सोयी करण्यात आल्या आहेत. २०२३-२४ पासून शैक्षणिक सोईसह व उद्योगांशी सामंजस्य करारांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना थेट रोजगार मिळवून देण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. आश्रमशाळांची माहिती तक्ता १०.८६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८६ आश्रमशाळांची माहिती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
शासकीय आश्रमशाळा			
आश्रमशाळा (संख्या)	५००	५००	४९७
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	१,८३,५४४	१,९१,४१३	१,९०,६०८
खर्च (₹ कोटी)	१११.३५	८०९.५४	९३१.०२
अनुदानित आश्रमशाळा			
आश्रमशाळा (संख्या)	५५६	५५६	५५६
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	२,३६,४०५	२,४१,४८८	२,४१,९१५
खर्च (₹ कोटी)	२०८८.१८	२०१७.१०	८२६.१९

स्रोत : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन *प्रोव्हिजनल

आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय वसतिगृहे

१.१.१०२ आदिवासी विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेण्यासाठी तालुका, जिल्हा व विभाग स्तरावर शासकीय वसतिगृहांची सुविधा पुरविण्यात येते. या वसतिगृहांमध्ये प्रवेशित विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, गणवेश, शैक्षणिक साहित्य व इतर सुविधा मोफत पुरविण्यात येतात. इयत्ता १ ली ते १२ पर्यंत अनेक ठिकाणी शाळा, पुरुष, शैक्षणिक साहित्य, इमारती किंवा रोजगाराभिमुख विद्यार्थ्यांच्या थेट खात्यात निधी थेट जमा करण्याचा प्रयत्न होत आहे. आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय वसतिगृहांची माहिती तक्ता १०.८७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८७ आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय वसतिगृहांची माहिती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
शासकीय वसतिगृहे (संख्या)	४१५	४१५	४८७
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	५,६१,५७	५८,४४४	४६,२९२
खर्च (₹ कोटी)	३५३.२६	१९९.७४	६८.०४

स्रोत : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन *प्रोव्हिजनल

नामांकित इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण

१.१.१०३ आदिवासी मुलांमध्ये शिक्षणाची इंग्रजी माध्यमांच्या नामांकित निवासी शाळांमध्ये शिक्षण घेण्यासाठी ही योजना राज्य शासनाने सन २०२०-२१ पासून सुरू केली आहे. विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक व निवासी सुविधा पुरविण्यासाठी या शाळांना शासनाकडून शाळेची प्रति विद्यार्थी भत्ता हे ३३,००० रक्कम देण्यात येते. नामांकित इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांचे शिक्षण योजनेची माहिती तक्ता १०.८८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८८ नामांकित इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण योजनेची माहिती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	५,६७०	५,६७६	५,६०२
खर्च (₹ कोटी)	२४.४१	८५.९८	७६.१४

स्रोत : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन *प्रोव्हिजनल

पंडित दीनदयाळ उपाध्याय स्वयंम योजना

१.१.१०४ इयत्ता बारावी पास्कल्या उच्च शिक्षण करीता प्रवेश घेतलेल्या परंतु आर्थिकदृष्ट्या प्रवेश न मिळालेल्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना भोजन, निवास, शैक्षणिक साहित्य, निर्वाह भत्ता, इमारती साठी ₹ १०,००० प्रति आर्थिक वर्षाच्या दर योजने अंतर्गत पुरविण्यात येते. पंडित दीनदयाळ उपाध्याय स्वयंम योजनेची माहिती तक्ता १०.८९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९०.८६ पंडित दीनदयाळ उपाध्याय स्वयं योजनेची माहिती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
लाभार्थी भात विक्रेते (संख्या)	१,२११	१८,५१८	१७,३५१
खर्च (₹ कोटी)	२५.७८	९.००	२२.५०

*तात्पुरती

स्रोत: आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

पेसा ग्रामपंचायतींना थेट निधी

१०.२१०५ पेसा कायदा, १९९६ अंतर्गत अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींच्या विकासासाठी कायदे करण्यासाठी आदिवासी सदस्य कार्यरत असलेल्या अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये निधीच्या थेट हस्तांतरणासाठी योजना सुरू करण्यात येत आहे. या निधीतून पारंपरिक रूढी, परंपरा यांचे जतन व पेसा कायदा यांची अंमलबजावणी, आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण, ग्रामसभेचे संबळीकरण, लघुवनोपज, कृषीसंवर्धन, ग्रामसभेच्या कार्यालय व गौण खनिजांच्या या संबंधित कार्ये ग्रामसभेने अधिकार प्राप्तावरील लाईल. पेसा कायद्यांतर्गत २५१८ ग्रामपंचायतींना थेट लाभ उद्दिष्ट दिले आहे. सन २०१७-२१ पर्यंत ₹ २०.२१ कोटी खर्च झाला या सन २०२१-२२ पर्यंत दिलेल्यानुसार ₹ ८१.८६ कोटी खर्च झाला.

डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना

१०.२१०६ ही योजना राज्यातील १६ आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत, अनुसूचित जमातीच्या गरोदर स्त्रिया व स्तनदा माता यांना "एक वेळचा पूर्ण आहार" आठवे सात महिने ते सहा वर्षे वयोगटातील बालकांना आठवड्यातून चार वेळा लोहयुक्त मिश्रण केलेली पूरकआहार देण्यात. डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजनेची माहिती तक्ता १०.८७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९०.८७ डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम अमृत आहार योजनेची माहिती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
लाभार्थी (संख्या)	३,७२,४००	३,९३,४८०	४,१२,५००
खर्च (₹ कोटी)	१४५.९१	२११.३३	१३३.२०

*तात्पुरती

स्रोत: आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

टक्कर वारुळा आदिवासी जमाती सुधारणा एकात्मिक कार्यक्रम

१०.२१०७ या योजनेअंतर्गत आदिवासी क्षेत्रामध्ये प्राथमिक शिक्षण सुविधा निर्माण करण्यात येतात. सन २०१७-२१ पर्यंत ₹ ११२.७५ कोटी खर्च झाला.

खावटी अनुदान योजना

१०.२१०८ अनुसूचित क्षेत्रातील आर्थिक दुर्बल कुटुंबांना व्यवसाय रोजगारासाठी सन २०१६-१७ पर्यंत राज्यात राबविण्यात येत होती. २०१७-२१ व्यवसायासाठी उपलब्ध आर्थिक परिस्थितीचा आढावा करण्यासाठी ही योजना सन २०१७-२१ पर्यंत पुनर्गठित करण्यात आली. अनुसूचित ही योजना २०० टक्के अनुदान तत्त्वावर राबविण्यात येत आहे. सन २०१७-२१ पर्यंत ₹ ४८३.०० कोटी खर्च झाला.

अनुसूचित जमातींच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती योजना

१०.२१०९ अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राज्य शासनाने ही शिष्यवृत्ती योजना सुरू केली आहे. या योजने अंतर्गत सन २०१७-२१ पर्यंत तीन लाभार्थ्यांसाठीचा ₹ १.२४ कोटी निधी खर्च आला. सन २०२१-२२ पर्यंत पात्र लाभार्थ्यांसाठी पाच दिलेल्यानुसार ₹ १.८५ कोटी खर्च झाला.

इतर मागास बहुजन यांचे कल्याण

१०.२११० इतर मागास बहुजन (इतर मागास वर्ग, विशेष आर्थिकदृष्ट्या मागास प्रवर्ग, विमुक्त जाती व भटक्या जमाती आणि विशेष मागास प्रवर्ग) समाजातील दुर्बल घटकांच्या उन्नतीसाठी विविध कार्यक्रमांसाठी योजना राबविण्यात येत आहेत. सन २०१७-२१ पर्यंत ₹ २,४७३.७० कोटी खर्च झाला या सन २०२१-२२ पर्यंत दिलेल्यानुसार ₹ २,७७३.५५ कोटी खर्च झाला.

वसंतराव नाईक तांडा/वस्ती सुधार योजना

१०.२११.१ या योजनेअंतर्गत विमुक्त जाती व भटक्या जमाती आणि विशेष मागास प्रवर्ग यांच्यांच्या वास्तव्यांच्या ठिकाणी विकास कार्यक्रमांसाठी विद्युतीकरण, निस्तारच्या सामायी सुविधा, अंतर्गत रस्ते, गटारे, सौरदिवे, समाजमंदिर/व्यायामशाळा, इत्यादी सामायिक सुविधांची कामे केली जातात. या योजनेअंतर्गत सन २०१७-२१ पर्यंत दिलेल्यानुसार ₹ १३.२५ कोटी खर्च झाला.

विजाभज, इमाव आणि विमाप्र विद्यार्थ्यांना परदेशात शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती

१०.२११.२ विमुक्त जाती व भटक्या जमाती, इतर मागास वर्ग आणि विशेष मागास प्रवर्ग विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राज्य शासनाने ही शिष्यवृत्ती योजना सुरू केली आहे. या योजनेअंतर्गत सन २०१९-२१ पर्यंत दिलेल्यानुसार ₹ ५१.०० लाख खर्च झाला.

महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त आणि विकास महामंडळ मर्यादित

३.३१३३ राज्यातील इतर मागासवर्गीयांच्या कल्याणासाठी महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना करण्यात आली. या महामंडळाचे अधिकृत भाग भांडवल हे २५० कोटी असून, भरणा केलेले भाग भांडवल हे २४१.५४ कोटी (राज्य शासनाचा हिस्सा १०० टक्के) आहे. हे महामंडळ राष्ट्रीय मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळाकडे राज्यासाठी शिफारसीकृत पॅकेज म्हणून काम करते. महामंडळाकडून ठोस भांडवल, पंट कर्ज योजना, वैयक्तिक कर्ज व्याज परतावा, गट कर्ज व्याज परतावा, इत्यादी योजना राबविण्यात येतात. महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त आणि विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती तक्ता क्र. ३.८८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ३.८८ महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त आणि विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
लाभार्थी (संख्या)	४८	२०१	२५१
कर्ज (₹ लाख)	२८.७१	१२८.२६	२३६.१९

आधार : महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त आणि विकास महामंडळ मर्यादित * दिशादर्शक

अल्पसंख्याक विकास

३.३१३४ अल्पसंख्याक समाजाच्या विकासासाठी राज्यात विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. सन २०२०-२१ मध्ये ₹ २७.४४ कोटी खर्च झाला आहे तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ ११.४६ कोटी खर्च झाला.

अल्पसंख्याकांसाठी वस्ती/ क्षेत्र विकास योजना

३.३१३५.१ राज्यात अल्पसंख्याकांसाठी वस्ती/ क्षेत्र योजना राबविण्यात येत आहेत. अल्पसंख्याकांसाठी वस्ती/क्षेत्र विकासाच्या योजनांचा खर्च तक्ता ३.८९ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ३.८९ अल्पसंख्याकांसाठी वस्ती/क्षेत्र विकास योजनांचा खर्च

योजना	खर्च (₹ कोटी)		
	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२*
नवबौद्ध घटकविकास	२५.१३	२१.९९	१५.५८
इतरांचा क्षेत्रविकास	१२.१९	१७.१९	४.४४

आधार : अल्पसंख्याक विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन * दिशादर्शक

अल्पसंख्याक विद्यार्थ्यांसाठी उच्च शिक्षण शिष्यवृत्ती

३.३१३५.२ कोणत्याही शैक्षणिक अभ्यासक्रमात शिक्षणाच्या अल्पसंख्याक विद्यार्थ्यांचे शैक्षिक शिक्षण शुल्क भरता ₹ १५,००० (वैद्यकीय आणि आर्ट-वैद्यकीय अभ्यासक्रम / तांत्रिक आणि व्यावसायिक अभ्यासक्रमांसाठी) आणि ₹ ५,००० (कला, वाणिज्य आणि विज्ञान यासारखे आणि यासमतुल्य अभ्यासक्रमांसाठी) या दोघी मर्यादेत ही रक्कम शिष्यवृत्ती म्हणून देण्यात येते. सन २०१७-१८ मध्ये ₹ ४८.७० कोटी खर्च झाला आहे तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ ५.१८ कोटी खर्च झाला.

प्रधान मंत्री जन विकास कार्यक्रम

३.३१३५.३ अल्पसंख्याक समाजाचे जीवनमान उंचावण्यासाठी प्रधान मंत्री जन विकास कार्यक्रम राज्यातील १३ जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. सन २०१७-१८ मध्ये ₹ ३३.२० कोटी खर्च झाला आहे तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ १.६८ कोटी खर्च झाला.

अल्पसंख्याक समाजासाठी मुलींची वसतिगृहे

३.३१३५.४ 'अल्पसंख्याक समाजासाठी मुलींची वसतिगृहे' या योजने अंतर्गत १५ जिल्ह्यांमध्ये ४९ वसतिगृहे उच्च शिक्षण घेणाऱ्या मुलींसाठी वसतिगृहे उपलब्ध करून देण्यात येत आहेत. सन २०१७-१८ मध्ये ₹ ५.१८ कोटी खर्च झाला तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ १.५० कोटी खर्च झाला.

मौलाना आझाद अल्पसंख्याक आर्थिक विकास महामंडळ मर्यादित

३.३१३६ अल्पसंख्याकांच्या कल्याणासाठी मौलाना आझाद अल्पसंख्याक आर्थिक विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना करण्यात आली. या महामंडळाचे अधिकृत भाग भांडवल हे ५०० कोटी असून भरणा केलेले भाग भांडवल हे ४८६.१९ कोटी (राज्य शासनाचा हिस्सा १०० टक्के) आहे. हे महामंडळ राष्ट्रीय अल्पसंख्याक विकास व वित्त महामंडळाकडे राज्यासाठी शिफारसीकृत पॅकेज म्हणून काम करते. सन २०१७-१८ मध्ये ३,१३५ लाभार्थ्यांना ₹ १५६.१५ लाख रकमेचे शैक्षणिक कर्ज देण्यात आले. सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ८१० लाभार्थ्यांना ₹ ४८.१४ लाख रकमेचे शैक्षणिक कर्ज देण्यात आले.

दिव्यांगांचे कल्याण

२.८१२७ दिव्यांगांच्या अनन्य क्षमतांचा पूर्ण विकास करणे, त्यांचा समान संधी देणे व त्यांच्या प्रतिष्ठेचे जतन यादृष्टीने सक्षम समाज निर्माण करण्यास राज्याला मदत करण्यासाठी राज्य शासन विविध योजना राबवित आहे. सन २०१७-२१ मध्ये ₹ ४५,३१८ कोटी खर्च झाला तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ ६२.७५ कोटी खर्च झाला.

महाराष्ट्र राज्य दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित

२.८१२८ दिव्यांग व्यक्तींच्या कल्याणासाठी महाराष्ट्र राज्य दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना करण्यात आली आहे. हे महामंडळ राष्ट्रीय दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळाद्वारे राज्यस्तरीय प्रशिक्षणपूरक योजना म्हणून काम करते. या महामंडळाद्वारे अधिकृत भाग भांडवल ₹ ५० कोटी असून, भरणा केलेले भाग भांडवल ₹ ४७.५२ कोटी (एका शासनाच्या हिस्सा १०० टक्के) आहे. महाराष्ट्र राज्य दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती तक्ता २.८.९० मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.८.९० महाराष्ट्र राज्य दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती

(₹ लाख)

भौतिक	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२*	
	लाभार्थी संख्या	वितरीत रक्कम	लाभार्थी संख्या	वितरीत रक्कम	लाभार्थी संख्या	वितरीत रक्कम
गट कर्ज	८१	१६.३०	-	-	१	०.३०
व्यक्ती कर्ज	६	७.९१	२.००	२.७०	-	-

आधार : महाराष्ट्र राज्य दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित - डिसेंबरपर्यंत

अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादित

२.८१२९ राज्यातील आर्थिकदृष्ट्या मागास मुस्लिमांच्या सर्वांगीण हितासाठी व उन्नतीकरणासाठी योजना राबविण्यासाठी अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना करण्यात आली. अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती तक्ता २.८.९१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.८.९१ अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती

(₹ लाख)

तपशील	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२*	
	लाभार्थी संख्या/गट संख्या	वितरीत रक्कम	लाभार्थी संख्या/गट संख्या	वितरीत रक्कम	लाभार्थी संख्या/गट संख्या	वितरीत रक्कम
वैयक्तिक कर्ज स्वयं सहायता	७,५८४	६,२७६.८६	८,७००	५,७७०.२६	१,५०४	८,९५३.१२
गट कर्ज स्वयं सहायता	४	३.१२	२८	१९.६१	७५	१८.०६
गट प्रकल्प कर्ज	१४	१७०.००	७	७०.००	८	७०.००

आधार : अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादित - डिसेंबरपर्यंत

सामाजिक सुरक्षा

२.८१३० राज्यात सामाजिक सुरक्षेच्या विशेष योजना राबविण्यात येत आहेत. फेब्रुवारी २१ महाराष्ट्रातील सर्वसामान्य व विशेष सामाजिक सुरक्षा योजनेतील एकूण ७ ते ८ या कालावधीची माहिती उपलब्ध नाही एवढेच, २०२१ मध्ये लाभार्थ्यांच्या वैयक्तिक खात्यात थेट रक्कम जमा करण्यात आली आहे. महाराष्ट्रातील सामाजिक सुरक्षा योजनांची माहिती तक्ता २.८.९१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.८.९२ महाराष्ट्रातील सामाजिक सुरक्षा योजनांची माहिती

योजना	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२*	
	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
संजय गांधी निराधार अनुदान	१०.८१	१,१४१.१०	११.३१	१,१०९.५१	१२.४१	१,८७५.१२
श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्तीवेतन	२१.७४	१,८९९.११	२१.७४	१,८९९.५१	२१.८०	१,८७९.१८
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्तीवेतन	११.११	१११.८३	१२.०८	१११.१२	११.८१	१११.२१
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय विधवा निवृत्तीवेतन	५.१७	१२.९१	५.७१	१५.११	५.८०	१९.१४
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय दिव्यांग निवृत्तीवेतन	०.०८	१.८१	०.०१	१.६८	०.०१	०.२१
राष्ट्रीय कुटुंब लाभ	०.११	२७.४५	०.१४	२७.४१	०.०१	२८.१५

आधार : सामाजिक न्याय व विशेष सहाय विभाग, महाराष्ट्र शासन - डिसेंबरपर्यंत

मानव विकास व शाश्वत विकास ध्येये

२.१.१. विकासाच्या उद्दिष्टांचे व संकल्पांचे प्रमाण ठरवून, प्रादेशिक घटकांचे नियोजनात आणि अमलबजावणीत सक्रिय सहकार्याचे व्यवस्थापनात मानव विकासाला परिणामकेंद्री होण्यास, प्रत्येकाला पूर्ण क्षमता विकसित करता येतील, त्यांना राज्य व स्थानीय प्रशासनात व कामाच्या ठिकाणी लाभपूर्ण काम घेता येईल तसेच प्रशासन कार्यक्षमतेचा निर्णय प्रक्रियेमध्ये उद्दिष्टाची होता येईल असे वातावरण निर्माण होते मानव विकासाची संकल्पना आहे.

२.१.२. जीवनमान राष्ट्रीय विकास परिषदेच्या उपराष्ट्रीय मानव विकास अहवाल (४.०) नुसार भारताचा मानव विकास निर्देशांक मागील वर्षी ०.६४१, क्रमांक ०.६४२ होता तर राज्याचा मागील ०.६१७ होता. केरळ राज्याचा मागील सर्वोच्च क्रमांक (०.७८१) होता.

२.१.३. महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल-२ (२०१२) नुसार राज्याचा मागील ०.७५१ आहे. मुंबई (मुंबई शहर व मुंबई उपनगर) मागील ०.८४१ पहिल्या क्रमांकाचा असून नवापाडाचा पूर्ण (मागील ०.८१४) होता, गोंदुबारा (मागील ०.३०४) सर्वात्मक क्रमांकाचा होता. महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल २०१२ नुसार निरक्षरतेचा मागील परिमाणित २०१५ मध्ये दिला आहे.

महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम

२.१.४. महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम राज्यातील अतिमागास १५ तालुक्यांकरिता (क्षेत्रीय भाग व नव्या तालुक्यांमधील 'क' वर्ग नगरपालिका क्षेत्रांत वास्तविकरण केला आहे. या कार्यक्रमा अंतर्गत शिक्षण, आरोग्य व पोषण यांचा उत्पन्न यांमध्ये उपजीविकामध्ये विशेष योजना राबविण्यात येत आहे. तालुक्यांच्या सामाजिक, आर्थिक व भौगोलिक निकषे आणि क्षमतेच्या गरजांनुसार हाताळून विशेषीकृत योजना तयार करण्यात येतात. मानव विकास कार्यक्रमा अंतर्गत सन २०१२-१३ मध्ये योजनेवर पर्यंत ₹ ४५८.३३ कोटी खर्च झाला. महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रमा अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांची प्रगती सन २०१३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १.१३ महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची प्रगती

योजना	लाभार्थी/योजना प्रकार	लक्ष्यांक/साध्य		
		२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४*
शिक्षण				
अ) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांमधील अध्यापिका (२,८८९ अध्यापिका)	विद्यार्थी	६८,३१९	०	०
ब) प्राथमिक माध्यमिक विद्यार्थिनींना मोफत बस पास (८४ मार्ग)	विद्यार्थिनी	१९,१४८	३६,९९१	३३१
क) वाचनालय विज्ञान केंद्रे (१२ केंद्रे)	मोठे वित्तीय विद्यार्थी	१,८१,१२०	०	०
ड) कातकुडया ठाकरे आदिवासी विद्यालय योजनेचे स्थानांतर झालेले पालीत विद्यार्थ्यांनी (११ शाळा)	विद्यार्थिनी	६,१००	६,५२५	६,१००
इ) इयत्ता आठवी ते दहावी मध्ये शिक्षण घेत असलेल्या व शाळेपासून दूर राहत असणाऱ्या मागास प्रवर्गातील मुलांना सायकलींचे वाटप	विद्यार्थिनी	४३,३०९	२,९११	०
फ) अंगणवाड्यांचे बांधकाम[1]		४५०	४१३	५१
आरोग्य				
अ) गर्भवती महिला, जन्मलेले बालक मध्ये ० ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांकरिता आरोग्य तपासणी	गर्भवती महिला, जन्मलेले बालक व बालके	१,४८,९९९	६,२० ,४१९	३,१६,४२५
ब) आजार, बालक, शारीरिक रोगनिदानाने गर्भवती महिलांना मोफत औषधे देणे	गर्भवती महिला	३,१५,८३९	३,१५,८४७	२८,१६८
क) आरोग्य उपकेंद्रांचे बांधकाम[1]		३७	३१	७१
उपजीविका विकास				
अ) महिला बचतगटांना खेळते भांडवल	महिलांचे स्वयंसहायता समूह	४६,१२८	१०,०४४	५,७८१
ब) पुरुष उपजीविकांचे गट (कृषी, बिगर कृषी) स्थापन करण्यासाठी प्रोत्साहन योजना राबविणे	प्रोत्साहनपर रक्कम	०	०	०
क) रोजगार मिनिबँकेद्वारे शिक्षण/तालुका आदिवासी योजना राबविणे[1]		-	-	-

१ योजना सन २०१३-१४ मध्ये बंद करण्यात आली आहे. * तात्पुरती आकडेवारी

स्रोत : महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम

शाश्वत विकास ध्येये

१.१.२५ संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सर्व सदस्य देशांनी शाश्वत विकास १.०३० अजेंडा २०३० मध्ये, २०१५ मध्ये विकासाचा आहे. या अजेंडा अंतर्गत १७ शाश्वत विकास ध्येये आणि १६१ लक्ष्ये निश्चित केले आहेत. 'कोणीही मागे राहू नये' हे शाश्वत विकास ध्येयांचे संकल्पना आहे. 'शाश्वत विकास ध्येये साध्य करण्याचा कालावधी १ जानेवारी २०१६ ते ३१ डिसेंबर २०३० आहे. शाश्वत विकास ध्येये निश्चित कालावधी आणी, सर्वसमावेश, प्रगतीशील, सहकार्य या तत्व यांचे विकासात घेतल्या आहेत. शाश्वत विकास ध्येयांच्या प्रभिवेशनासाठी गरीब आणि हवामान बदलावरील आंतरराष्ट्रीय करारावरील या राष्ट्रांचा निर्देशन विकास या प्रमुख संकल्प आहेत.

१.१.२६ आंतरिकी आणि आयोजन कार्यक्रमाचा मंत्रालयाने आंतरिक मार्गदर्शन अजेंडा शाश्वत विकास ध्येयांच्या प्रभिवेशनासाठी राष्ट्रीय निर्देशक आराखडा विकसित केला आहे. राष्ट्रीय निर्देशक आराखडा ३.० मुळात २१५ निर्देशक आहेत. शाश्वत विकास ध्येयांना प्रगती मापनासाठी राज्य शासनांसाठी राज्य निर्देशक आराखडा विकसित केला आहे. राज्य निर्देशक आराखड्यामध्ये २७१ निर्देशकांचा समावेश आहे.

१.१.२७ शेतकरी उत्पन्नाचा स्थायक लाभाचा घेण्यासाठी सर्वेक्षण शेतकऱ्यांचे केंद्र आणि राज्य शासनांसाठी शासन विकास ध्येयांचे केंद्रबिंदू निश्चित कार्यान्वयासाठी निती आयोगाने विकसित केलेले शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांक हे आदानप्रदान साधन आहे. भारताचे निर्देशांक भागातील सर्व समावेशक संकल्पना आहे आणि राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय मापदंडांचा मिलाफ साधन पहिलेले संकल्प. नीति आयोगाने शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांकाचे प्रथम २०१८-१९, २०१९-२० व २०२०-२१ करिता अहवाल प्रकाशित केले आहेत. प्रथम २०१९-२० शाश्वत विकास ध्येय अहवाल १५, शाश्वत विकास ध्येये आणि १०० प्रादेशिय निर्देशांकावर तर २०२०-२१ या शाश्वत विकास ध्येय अहवाल १५ शाश्वत विकास ध्येये आणि १५९ प्रादेशिय निर्देशांकांवर आधारित आहे. राज्यांना स्पर्धात्मक सामंजस्यपूर्वाचा २०० पैकी गुणांक देण्यात येऊन स्पर्धा प्रसिद्ध केले आहे. 'सकल कामगार (२०२०)', 'आकलनीय आरोग्यसेवा (२०२१)', 'प्रगती कामगार (२०२४)' आणि 'प्रगतीसाठी इच्छुक' (२४१) असा प्रकारे वर्गीकरण केले आहे. सन २०२०-२१ च्या अहवालानुसार राज्य ६० या गुणांकासह गावच्या क्रमवारी अपूर्ण राज्यांचा 'प्रगतीने लाभार्थीचा अपूर्णत्व' गटात समावेश आहे. सर्वेक्षण भागातील गुणांक ६६ आहे. प्रथम ध्येयासाठी महाराष्ट्राची २०१९-२० ते २०२०-२१ करिताची आकडेवारी पुढील प्रमाणे २०१४ पानं दर्शविले आहे.

सारणी १.१.४ महाराष्ट्राची सन २०१९-२० ते २०२०-२१ करिताची आकडेवारी

ध्येय	शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांक आकडा २०१९-२०	शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांक आकडा २०२०-२१
ध्येय १. सर्वांसाठी निर्मूलन	४०	६६
ध्येय २. उपासमारीचे संपूर्ण उच्चाटन	३८	३१
ध्येय ३. निरोगीपणा व क्षेमकुशलता	७६	८३
ध्येय ४. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण	७०	६४
ध्येय ५. लिंग समानता	४९	५१
ध्येय ६. स्वच्छ पाणी व स्वच्छता	९३	९०
ध्येय ७. किफायतशीर वरात उलब्ध उर्जा	८१	१००
ध्येय ८. चांगला दर्जाचे काम व आर्थिक वृद्धि/वाढ	७०	६१
ध्येय ९. उद्योग, पायाभूतसुविधा आणि नाविन्यपूर्ण सुविधा	५१	६६
ध्येय १०. विषमता कमी करणे	७१	७१
ध्येय ११. शाश्वत शहरे व समुदाय	७०	८३
ध्येय १२. जिम्मेदारी उपभोग व उत्पादन	७१	८१
ध्येय १३ हवामान बदलाबाबतची कृती	५०	५८
ध्येय १५. भूपृष्ठावरील जीवन	८५	५१
ध्येय १६. शांतता, न्याय व सशक्त संस्था	७१	६१
एकत्रित	६४	७१

आधार - शाश्वत विकास विकास ध्येय निर्देशक आकडा, नीति आयोग आकडा

*****

परिशिष्ट १०.१

विद्यागृहाच्य व शैक्षणिक साहित्याच्य संस्था, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या

बाब	वर्ष	जिल्हा						एकूण
		कोल्हापूर	पुणे	नाशिक	औरंगाबाद	अमरावती	नागपूर	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)								
शाळांची संख्या	२०१८-१९	२०,५४४	२२,६००	१७,९८५	२१,२५८	१९,४१५	१९,७८८	१,२१,२९७
	२०१९-२०	२०,५१५	२२,८९१	१८,०५४	२१,३९३	१९,५०४	१९,७१३	१,२१,४१९
	२०२०-२१	२०,४१५	२२,३२१	१८,०४०	२१,२७१	१९,५०४	१९,७७०	१,२१,३३८
	२०२१-२२	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.
एकूण पटसंख्या (हजारात)	२०१८-१९	४,७१५.५	४,२१३.८	२,८०४.८०	२,५८६.४	३,४१६.१	३,५८१.६	१५,८४२.१
	२०१९-२०	४,७८५.१	४,२२६.०	२,७१५.६	२,८४४.१	३,४४०.१	३,७१३.८	१५,९१३.५
	२०२०-२१	४,६७१.५	४,१४०.५	२,७४१.१	२,४५३.५	३,४५४.६	३,७०८.१	१५,२१८.०
	२०२१-२२	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.
मुलांच्या पटसंख्या (हजारात)	२०१८-१९	३,४८८.७	३,४१५.५	१,२९९.४	१,९६९.१	२०८.४	४१७.८	७,९८४.४१
	२०१९-२०	३,४१८.४	३,४१९.१	१,३०८.१	१,९१०.१	२०८.०	१८३.१	७,९७१.१
	२०२०-२१	३,३४१.८	३,४४०.०	१,२८४.८०	१,९७१.१	१९२.१	१७४.८८	७,४५३.६
	२०२१-२२	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.
शिक्षकांची संख्या (हजारात)	२०१८-१९	११९.८	१०७.१	८६.४	१०५.१	५.४१	५८.२	५१०.६
	२०१९-२०	११.५	११०.१	८५.४	१०८.५	५.४१	५१.५	५१२.५
	२०२०-२१	१०८.१	१०९.२	८३.१	१०५.१	५.२.६	५६.१	५१२.१
	२०२१-२२	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.
विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण	२०१८-१९	१९.१	१०.०	१९.१	२८.२	२०.१	२०.१	१०.६
	२०१९-२०	१९.०	२१.०	१९.०	२०.७	२०.०	२१.८	२१.४
	२०२०-२१	१९.०	२१.८	१९.०	२८.०	२०.१	२०.१	१०.१
	२०२१-२२	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.
माध्यमिक व उच्च माध्यमिक (९ वी ते १२ वी)								
शाळांची संख्या	२०१८-१९	५,२०१	५,२५५	३,१४८	४,७०१	२,७०१	३,१४८	२४,८७१
	२०१९-२०	५,७१२	५,७१२	४,३८४	५,१५५	३,१४८	३,३६१	२८,०१३
	२०२०-२१	५,८१५	५,८२१	४,४१५	५,७८२	३,१८१	३,४१३	२८,५०५
	२०२१-२२	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.
एकूण पटसंख्या (हजारात)	२०१८-१९	६,५१३.१	६,४१३.४	६,०८१.१	६,२१४.८	४४८.१	४१८.१	३,७०८.०
	२०१९-२०	६,५१५.५	६,३४४.०	६,०४८.२	६,१९५.४	४५८.१	४७१.४	३,७४८.०
	२०२०-२१	६,५५०.०	६,४५.६	६,०९८.६	६,१९२.६	४५८.३	४७१.२	३,५५२.०
	२०२१-२२	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.
मुलांच्या पटसंख्या (हजारात)	२०१८-१९	३४८.२	४२१.१	१४१.४	५७५.४	३१८.५	३३१.८	१,४०१.१
	२०१९-२०	७४१.०	४२१.८	१४८.१	५४१.०	३०.४.१	३२१.१	१,४१८.८
	२०२०-२१	७४८.०	४२०.१	१४०.१	५४१.८	३०५.४	३२१.४	१,४०४.१
	२०२१-२२	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.
शिक्षकांची संख्या (हजारात)	२०१८-१९	५८.१	५१.४	३०.०	४१.८	२२.१	२८.१	२२१.४
	२०१९-२०	५१.१	५४.४	४१.४	४१.७	२२.१	२८.५	२५१.१
	२०२०-२१	५१.१	५४.१	४१.१	४२.१	२२.१	२७.८	२५८.१
	२०२१-२२	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.
विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण	२०१८-१९	१२.७१	१२.८८	१२.१०	१३.५४	१३.१२	१२.५१	१२.४८
	२०१९-२०	२५.१	२४.४	२५.०	२७.१	२८.३	२३.१	२५.४
	२०२०-२१	२५.०	२५.०	२५.७	२८.०	२८.४	२४.२	२५.३
	२०२१-२२	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.	द्व.सं.

परिशिष्ट १७.२

सन २०२१-२२ मध्येल अेलोन्म विज्ञान संस्थाओं संख्या, प्रवेश क्षमता र प्रथम वर्षमा प्रवेशित विद्यार्थीको संख्या
(दि ३१/०२/२०२२ सेवर्स)

विधाराखा	सरकारि			सरकार अनुदानित			निजि अनुदानित			जम्मा		
	संख्या	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संख्या	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संख्या	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संख्या	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
अेमबीबीएस												
संख्या	२८	४,४००	०	१	१००	०	११	१,४२०	०	४०	५,९२०	०
संख्यामा	२२	२,४१९	०	१	७८	०	११	७८७	०	३४	३,२४८	०
डाक्टरीसेवा												
संख्या	५	५४३	०	३६	१,१४१	०	३१	३,०६०	०	८२	५,७०२	०
संख्यामा	४	४२४	०	०	०	०	३१	१७४	०	३८	१,२१८	०
डेन्टिलोजी												
संख्या	–	–	–	–	–	–	५९	५,४५५	०	५९	५,४५५	०
संख्यामा	–	–	–	–	–	–	४५	३५७	०	४५	३५७	०
नुर्सिङ												
संख्या	–	–	–	१	१८०	०	५	२१०	०	७	७८०	०
संख्यामा	–	–	–	१	१४	०	–	–	–	१	१४	०
फार्मासिस्टिक्स												
संख्या	४	३९२	०	–	–	–	२५	२,७००	०	२९	२,७९२	०
संख्यामा	४	१०	१०	–	–	–	२१	७९२	४२०	२७	५५२	४३०
फिजियोथेरापी												
संख्या	४	१०	०	०	०	०	११	३,०८०	०	१५	३१००	०
संख्यामा	५	१२	०	०	०	०	०	०	०	५	१२	०
अक्युपेसनल थेरापी												
संख्या	४	१०	०	–	–	–	–	–	–	४	१०	०
संख्यामा	५	३१	०	–	–	–	–	–	–	५	३१	०
अप्टोमेट्रीसहित अप्टिक्स तथा अप्टोमेट्रिक्स												
संख्या	३	३५	०	–	–	–	–	–	–	३	३५	०
संख्यामा	३	३०	०	–	–	–	–	–	–	३	३०	०
प्रोस्थेटिक्स तथा अर्थोटिक्स												
संख्या	१	८	०	–	–	–	–	–	–	१	८	०
संख्यामा	१	२	०	–	–	–	–	–	–	१	२	०
नर्सिङ												
संख्या	२	२००	०	–	–	–	१२१	५,५४०	०	१२८	५,८४०	०
संख्यामा[क]	०	०	०	–	–	–	०	०	०	०	०	०
बी.पी.एच.ई.[ख]												
संख्या	०	०	०	–	–	–	०	०	०	०	०	०

[क] परिच्छेद ८.१. अनुसूचीबमोजुजि प्रवेश प्रक्रियाबाट मात्र भर्नादार्ने संस्थाको उपलब्ध गरा।
[ख] स्रोत: १) स्वास्थ्य अलोन्म विज्ञान विश्वविद्यालय, पोखरा २) उच्च शिक्षाको लागि गोरखा मेडु, स्वास्थ्य एवम् सुधार

परिशिष्ट २०.३

सन २०२१-२२ मध्ये(ला) तंत्रशिक्षण संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रत्यक्ष उपस्थित प्रशिक्षणार्थींची संख्या

(दि.३१/०२/२०२२ अखेर)

तिक्षणसंस्था	शासकीय			शासन अनुदानित			बिना अनुदानित			एकूण		
	संख्या	प्रवेश क्षमता	उपस्थित विद्यार्थी	संख्या	प्रवेश क्षमता	उपस्थित विद्यार्थी	संख्या	प्रवेश क्षमता	उपस्थित विद्यार्थी	संख्या	प्रवेश क्षमता	उपस्थित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
अभियांत्रिकी												
महाविद्या	४४	७८,४४०	६९,१९८	१५	३,११०	३,७०१	४५८	८१,७८८	७६,५१२	४७४	१,४९,३१०	१४,१७०
पदवी	३०	३,३५०	३,४३८	४३	९,८८०	८,८३०	३०९	२,३१,४५०	८३,७०९	३४८	६,४४,५८८	८९,३५०
पदव्युत्तर	६	१,०५०	१७५	१	१४१	१५१	४१६	६,९१०	६,४८०	४२४	८,०५०	६,६३६
वास्तुशास्त्र												
पदवी	८	८	४	४	४०६	४८५	४१	४,४४०	३,५५४	४३	५,४४१	४,०५९
पदव्युत्तर	४	४	४	४	४	४	१९	५४१	४०५	१९	५४१	४०५
व्यवस्थापन शास्त्र												
एमबीए/एमएमएस	६	६,४४०	५०८	४	४	४	३१९	४८,८१०	३९,४८७	३२९	४१,२५०	३५,३९४
बीसीए/बीबीए	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४
हॉटेल व्यवस्थापन व पर्यटनाचे व्यवस्थापन												
महाविद्या	१	१२०	१२६	४	४	४	४	६८०	४१	१	४००	६८०
पदवी	८	८	४	१	४१	६	१	६८०	४१२	१४	१२०	४४०
पदव्युत्तर	८	४	४	४	४	४	१	१४	७	१	१४	७
औषध निर्माणशास्त्र												
महाविद्या	१	४००	१६६	१	६,४००	६,१४०	४०६	१५,८००	१५,२०६	२०५	१८,४००	१६,५८६
पदवी	१	१०६	१११	५	४०१	४४८	३०४	१९,५१०	१९,४४७	३१९	१९,८१०	१०,१०४
पदव्युत्तर	१	१४	८५	१	१४१	१५१	४१६	६,९१०	६,४८०	१४१	७,४४०	६,६१६
आर्च् डी	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४
व्यवसाय शिक्षणक्रम प्रशिक्षणक्रम	८	४४०	४४१	४	४४	४४	८५	४,४४०	४,०४६	८८	५,४५०	४,८४६
विज्ञानशाखा												
पदवी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
पदव्युत्तर	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
पूर्वप्राथमिक शिक्षणशास्त्र												
महाविद्या	—	—	—	१	७४	४६	—	—	—	१	७४	४६
प्रशिक्षणार्थी प्रशिक्षक संख्या	४१०	१४,४१८	८५,१४१	—	—	—	११८०	५९,४५९	४१,४४३	१८४१	६४,४५८	४४,८४४
तासतासीक्षक संख्या	१४१	४६,४४०	४०,८१८	११५	७४,४४९	४६,४१५	—	—	—	४४४	१६,४४१	४१,१४१
शैक्षणिक प्रशिक्षण संस्था												
तंत्रशिक्षणाची	११	४१५	४४९	४	४	४	४	५१	४१५	१८	१४६	१४८
व्यवसाय शिक्षणक्रम एकूण पूर्ण.प्रह	४	४	४	४	४	४	४४	४५१	४८१	४४	४५१	४८१

आधार: १) तंत्रशिक्षण संचालनालय, मुंबई
२) व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षण संचालनालय, मुंबई
३) राज्य व्यवसायिक प्रशिक्षण परीक्षा मंडळ, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

परिशिष्ट १०.४

सन २०२०-२१ खरीप ऋतू, विज्ञान, वाणिज्य, कृषि विभाग- कृषि अभ्यासक्रम, विषयै, शिक्षणपद्धतीचे व ललित कला अभ्यासक्रमांकरीता एकूण संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

(अंतरवार्ता दि.३१/०१/२०२१ पर्यंत)

शिक्षणक्रम	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संख्या	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संख्या	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संख्या	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संख्या	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
कला												
पदवी		१,५४०	११८		१,८१,४१०	१,१३,५८८		१५,८४०	७७८१०		१,९७,८९०	१,२१,४१८
पदव्युत्तर		१,५१४	१,३१०		३५,३४०	४४,१५०		८,८१०	४,१८०		५६,८४०	४८,८४०
विज्ञान												
पदवी		३,०१३	२,९९४		१,१३,८८०	१,१९,४१०		८८,८१०	४१,१८०		१,८२,९१०	१,७१,२१०
पदव्युत्तर		७०१	५८१		२४,८१०	१५,३१०		४,४१०	२,४४०		२९,२१०	१८,२२०
वाणिज्य	१५			३,९१०			३,४४०			७,८८०		
पदवी		८४०	७४१		१,१८,८१०	१,०८,१५०		४९,२१०	४५,१५०		१,८८,२१०	१,१०,४०१
पदव्युत्तर		४५०	११८		२८,४८०	१५,४८१		८,४१०	४,८४०		५९,०१०	२४,३५१
कृषि												
इतर उपयोजित												
अभ्यासक्रम												
पदवी		–	–		१९,८१०	१८,४८१		१५,४५०	१५,४८८		३५,२५०	३५,१५०
पदव्युत्तर		–	–		८,०१०	४८		५८०	४१		८,५८०	४८
विधी												
पदवी	१	–	–	११	८,२१०	३,८४१	१५१	५,८१०	३,१४०	१७२	१४,४८०	५,८१०
पदव्युत्तर	–	–	–		१,५००	१,८१८		३,१५०	८५३		४,४१०	३,२८१
शिक्षणशास्त्र												
बी.एड	१५	८४१	७८१	१८०	९,१४०	४,४४८	४११	१४,८००	११,४४१	५८१	२४,४४०	१५,८०८
बी.एड	११	४८१	१८१	३८	१,४१८	८,१४४	४८८	१२,१४१	८,८१५	५३८	१८,४११	१४,४११
एम.एड		१४०	१५		१५०	११		१,३४४	४११		१,८४८	५२०
पूर्वप्राथमिक												
शारीरिक	६	४१०	४३	४१	३,४१०	१,४११	१४८	११,६००	४,०१०	४११	१५,४००	५,४५८
पदवी	२	३१०	@	–	–	@	–	–	@	२	३१०	@
पदव्युत्तर	२	१५	@	–	–	@	–	–	@	४	१५	@

अधिक : १) इतर शैक्षणिक संस्थांतर्गत, महाराष्ट्र राज्य

२) खाजगी संस्थांतर्गत, महाराष्ट्र राज्य

३) महाराष्ट्र शिक्षा संचालनालय, पुणे

टीप : @ अनिवार्य नसल्यामुळे त्यांची संख्या अहवाल काळात अभ्यासक्रमांची उपलब्ध नाही.

परिशिष्ट १०.५

सन २०७१-७२ मध्ये कृषि, पशु व मत्स्य विज्ञान अभ्यासक्रमांकरीता संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या (दि.३१/०३/२०७२ पर्यंत)

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संख्या	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संख्या	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संख्या	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संख्या	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
कृषि												
पदवी	१८	३,८१८	३,७०२	३	४४४	४४४	४१	८,८१०	५,८८८	६२	१,२६३	९,८८६
पदव्युत्तर	११	८८५	७५५	–	–	–	–	–	–	११	८८५	७५५
आचार्य पदवी	५	१४६	१	–	–	–	–	–	–	५	१४६	१
पदवीकरण												
पदवी	५	४१२	४१८	–	–	–	१०	८१०	५३१	१५	१,०२२	७४९
पदव्युत्तर	१८	१४१	११५	–	–	–	–	–	–	१८	१४१	११५
अन्न तंत्रज्ञान												
पदवी	१	८१	४८	–	–	–	–	–	–	१	८१	४८
पदव्युत्तर	२	३३	३१	–	–	–	–	–	–	२	३३	३१
वानस्पतिक विज्ञान												
पदवी	१	७६	४१	–	–	–	–	–	–	१	७६	४१
पदव्युत्तर	१	१८	१५	–	–	–	–	–	–	१	१८	१५
आचार्य पदवी	१	११	१	–	–	–	–	–	–	१	११	१
वन संरक्षण												
पदवी	४	१४४	११३	–	–	–	२५	३,५२०	२,४६	२९	३,८८४	२,८१३
पदव्युत्तर	१	१५	१४	–	–	–	–	–	–	१	१५	१४
आचार्य पदवी	१	५	१	–	–	–	–	–	–	१	५	१
जैव तंत्रज्ञान												
पदवी	१	५०	५३	–	–	–	१५	१,२५०	४८०	१६	१,३००	५३३
पदव्युत्तर	१	८	८	–	–	–	९	१३	१२	१०	२१	२०
आचार्य पदवी	१	३	३	–	–	–	–	–	–	१	३	३
कृषि अभियांत्रिकी												
पदवी	४	१८१	१७८	–	–	–	१५	८८०	४८१	१९	१,०६१	५४१
पदव्युत्तर	१	८५	८१	–	–	–	–	–	–	१	८५	८१
आचार्य पदवी	१	४१	१	–	–	–	–	–	–	१	४१	१
मृदु-शास्त्रविषयक विज्ञान												
पदवी	१	३१	२३	–	–	–	–	–	–	१	३१	२३
पदव्युत्तर	१	१३	९	–	–	–	–	–	–	१	१३	९
आचार्य पदवी	१	२	२	–	–	–	–	–	–	१	२	२
कृषि व्यवसाय व्यवस्थापन												
पदवी	१	३१	२१	–	–	–	१६	१८०	४८१	१७	२१०	२२१
पदव्युत्तर	१	३५	३१	–	–	–	१	३०	३०	२	६५	६१
अन्नद्रव्ये व्यवसाय व्यवस्थापन												
पदव्युत्तर	१	३१	१३	–	–	–	–	–	–	१	३१	१३
पशुवैद्यकशास्त्र व्यवसाय												
पदवी	१	११५	–	–	–	–	–	–	–	१	११५	–
पदव्युत्तर	१	१४८	–	–	–	–	–	–	–	१	१४८	–
आचार्य पदवी	१	१२६	–	–	–	–	–	–	–	१	१२६	–
दुग्ध तंत्रज्ञान												
पदवी	१	७६	४२	–	–	–	–	–	–	१	७६	४२
पदव्युत्तर	१	८	–	–	–	–	–	–	–	१	८	–

टीप: कोष्टक क्र.११ मध्ये पशुवैद्यकशास्त्र व्यवसाय व दुग्ध तंत्रज्ञान प्रवेश क्षमता व प्रवेशित विद्यार्थी संख्येची माहिती उपलब्ध नाही.

परिशिष्ट १०.६

राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा
(सार्वजनिक, खासगी संस्था आणि विशेषज्ञ संस्था यांच्यासह)

अ. क्र.	बाब	रुग्णालये (संख्या)	रुग्णखाटे (संख्या)	उपकेंद्रे (संख्या)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या)	उपजिल्हा आरोग्य केंद्रे (संख्या)	मुलांसाठी रुग्णालये आणि कक्ष विशेषज्ञांसह (संख्या)	कोविड-१९ साठी खाटा (संख्या)	दर लाख व्यक्ती रुग्णखाटांची संख्या
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	ठाणे	४१९	१,३७१	७७१	३८८	१	७१	४९,८१३	८८
२	पालघर	५३०	१,०७६	७७१	१५४	१००	१०	७१,३८५	११४
३	रायगड	७६८	१,८१९	७७१	२३७	८१	१,१०७	१,०१,२१०	१४४
४	रत्नागिरी	५८१	१,२२१	७७१	१,०१८	७७	२,५२०	१,०१,३७०	१०५
५	सिंधुदुर्ग	१,१९८	३,०१२	१८,५८०	१,८१९	११०	२,५२०	१,२८,११९	१०१
६	नाशिक	१,४१२	१,२१३	३८,५८०	१,८१९	११०	२,५१०	१,११,३५५	१०८
७	धुळे	१,०१३	१,१५५	१८,५८०	१,८१९	११०	१,०४२ **	१,२०,५७९	१०७
८	नंदुरबार	१,१७४	३,०८७	१८,५८०	१,८१९	११०	१,०४२ **	१,२१,०४९	१०८
९	जळगाव	१,१७५	३,०८७	१८,५८०	१,८१९	११०	१,०४३ **	१,२१,३०८	१०८
१०	बुलढाणा	१,१७१	३,०८७	१८,५८०	१,८१९	११०	१,०४१ **	१,२१,३०८	१०८
११	अकोला	१,१७७	३,०८७	१८,४४८	१,८१४	११०	५,३२७	१,२८,०७१	१०१
१२	वाशिम	१,१७८	३,०८७	१८,४४८	१,८१८	११०	५,३२७	१,२८,१७१	१०१
१३	अमरावती	१,१७१	३,०८७	१८,४४८	१,८१८	११०	५,३२७	१,२८,१७१	१०१
१४	यवतमाळ	१,१७२	३,०८७	१८,४४८	१,८१८	११०	५,३२७	१,२८,१७१	१०१

आधार - (१) राज्य सूचना केंद्र, महाराष्ट्र शासन

(२) आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य

(३) राज्य आरोग्य व वैद्यकीय शिक्षण आणि संशोधन संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

** यात खासगी, धर्मादाय संस्था आणि वैद्यकीय शाळा महाविद्यालयांचा समावेश आहे. त्यांची माहितीसंकलित केलेली नाही.

@ तसेच खासगी व्यवस्थापनातील आरोग्य सेवांचाही समावेश आहे.

कृषीवर संचालनालय, पुणे यांच्याकडून माहिती संकलित करण्यात आली.

परिशिष्ट १०.७

राज्यान्तर्गत नमुना सोदरणी चाहनसहित ओसारिला जल्थहर, मृदुपुरा, अर्धचन्द्रमृदुपुरा र एकुला जलस्रोत

वर्ष	जल्थहर			मृदुपुरा			अर्धचन्द्रमृदुपुरा			एकुला जलस्रोत		
	प्रवेश	भागो	एकुल	प्रवेश	भागो	एकुल	प्रवेश	भागो	एकुल	प्रवेश	भागो	एकुल
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
१९७१	३३,७	२९,०	६२,२	३३,५	९,७	४३,३	११	८८	१०५	४९	३,१	५२
	(३८.१)	(३०.१)	(३६.१)	(१९.७)	(१.७)	(१४.९)	(१४८)	(८१)	(१२९)	(९.७)	(४.७)	(५.२)
१९८१	३०,४	२४,५	२८,२	२०,६	७,४	१,६	१०	४१	५१	४०	१०	३०
	(१५.६)	(१०.०)	(१६.९)	(१९.७)	(७.८)	(२१.५)	(११९)	(९३)	(११०)	(४.८)	(१.३)	(४.५)
१९९१	२८,०	३१.६	२६,२	९,३	६,२	८,३	६१	३८	९०	३,४	२,५	३०
	(३०.१)	(२४.३)	(२१.५)	(१०.३)	(७.१)	(९.८)	(८७)	(५३)	(८०)	(३.१)	(२.७)	(३.१)
२००१	४१.१	२०.१	२०.७	८.५	५.१	७.५	५५	३८	७५	२.६	२.२	२.४
	(२७.१)	(२०.१)	(२५.७)	(९.१)	(६.६)	(८.४)	(७५)	(४९)	(६६)	(६.४)	(२.६)	(३.१)
२००१	६८.१	४६.६	६७.६	७.६	५.५	६.७	३७	३१	६१	३.१	६.७	६.१
	(२४.६)	(२८.२)	(२१.५)	(७.८)	(५.८)	(७.१)	(५५)	(३७)	(५०)	(६.१)	(६.०)	(६.६)
२००८	६७.६	४६.४	६७.६	७.५	५.६	६.५	३४	३०	२८	२.०	६.७	६.१
	(२६.७)	(२८.६)	(२३.१)	(७.७)	(५.८)	(७.२)	(५१)	(४१)	(४७)	(३.८)	(६.१)	(६.५)
२००१	६७.६	४६.८	६६.७	७.६	५.१	६.३	३०	३७	३५	६.१	६.३	६.८
	(२६.३)	(२७.६)	(२८.८)	(७.६)	(५.७)	(७.१)	(४८)	(२१)	(४४)	(६.७)	(६.१)	(६.४)
२००२	६७.४	६५.८	६६.६	७.६	५.०	६.३	३०	३७	३५	२.०	६.६	६.८
	(२६.१)	(२७.१)	(२८.६)	(७.६)	(५.६)	(७.०)	(४६)	(३८)	(४१)	(६.६)	(६.८)	(६.४)
२००३	६७.२	६५.४	६६.६	७.१	५.४	६.२	३१	३१	३४	६.१	६.३	६.८
	(२२.१)	(२७.६)	(२८.१)	(७.६)	(५.३)	(७.४)	(४४)	(२७)	(४४)	(६.६)	(६.८)	(६.३)
२००४	६७.८	६६.०	६६.६	६.८	५.८	६.०	२७	३४	३१	६.१	६.०	६.८
	(२२.७)	(२७.१)	(२८.०)	(७.६)	(५.६)	(६.७)	(४७)	(३६)	(४९)	(६.६)	(६.८)	(६.६)
२००५	६६.६	६.६	६६.३	६.६	५८.७	५.८	३६	३४	३१	२.०	६.६	६.८
	(२२.४)	(२७.७)	(२४.८)	(७.१)	(५.४)	(६.५)	(४४)	(३८)	(४२)	(६.६)	(६.८)	(६.३)
२००६	६६.६	६४.८	६५.१	६.१	५८.६	५.१	२७	३६	३१	६.१	६.६	६.८
	(२२.६)	(२७.७)	(२४.७)	(७.१)	(५.४)	(६.१)	(४६)	(३८)	(४२)	(६.६)	(६.८)	(६.३)
२००७	६६.८	६५.४	६६.६	६.६	५८.८	५.४	३४	३४	३१	६.८	६.६	६.७
	(२२.६)	(२६.७)	(२४.०)	(६.७)	(५.१)	(६.२)	(४६)	(३६)	(४१)	(६.६)	(६.७)	(६.३)
२००९	६६.६	६६.०	६६.६	६.६	५८.४	५.४	३३	३१	३७	८७७	८७७	८७७
	(२२.४)	(२६.४)	(२८.७)	(६.६)	(५.०)	(६.०)	(४१)	(३८)	(४०)	४७१	४७१	४७१

स्रोत : नमुना सोदरी गहनी सोदेखा, गहनिकेन्द्र, मध्य सहर, नवौं वैज्ञानी

टिप्पण : (१) प्रवेशमा जलको अपरम्परागत आपूर्ति

(२) = जलमूल स्रोतमा जम्मा

(३) जल्थहर र मृदुपुरा दा हरेक लोकप्रवेशमा

(४) अर्धचन्द्रमृदुपुरा दा भएका गहिला जलस्रोतमा आपूर्ति

परिशिष्ट १०.८

काम करणाऱ्या लोकांची जनगणना २०११ नुसार आर्थिक वर्गवारी

(हजार)

काम करणाऱ्यांची वर्गवारी	ग्रामीण / शहरी / एकूण	महाराष्ट्र			भारत[1]		
		पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
(I)	(II)	(III)	(IV)	(V)	(VI)	(VII)	(VIII)
(अ) काम करणारे							
१. मोलमजूर	ग्रामीण	३,६८१	३,२१७	११,३७८	७९,०१८	७२,८२३	१५८,८४१
	शहरी	४११	३८०	७९१	९,६८१	१३,१२३	२२,८०१
	एकूण	४,०९२	३,५७७	७९,१७१	८९,७०७	७५,९८६	१८८,६४२
२. शेतमजूर	ग्रामीण	५,८७७	५,२२२	११,०९९	५५,३५५	७४,९१८	८९,२७७
	शहरी	१२८	१,७८१	२,४१८	२७,७८५	७५,२७८	५८,१२३
	एकूण	६,७७५	६,७११	१३,७८६	८१,८७७	१२,५१०	१,४८३३०
३. घरगुती उद्योगातील	ग्रामीण	९५७	३८५	१११	७,५७४	४,७११	१२,२१५
	शहरी	८४	१५०	२१४	२,२१६	३,७०१	५,५५५
	एकूण	१११	५३५	१,२२५	९,७०६	८,५७०	१८,२१६
४. इतर	ग्रामीण	१६,१५५	३,८७०	२०,२२५	१,३७,१११	३०,७०४	१,६८,७५७
	शहरी	१,२०४	७१८	१,९२२	१९,३०८	१२,९४१	३२,२७८
	एकूण	१७,५५१	४,५८८	२२,१४८	१,५४,४४१	४३,७४१	१,९८,१८५
एकूण (अ)	ग्रामीण	२१,९८९	१९,७०४	४१,७९३	३,०१,१४१	८१,२१८	३,९२,७४९
	शहरी	२,६५८	३,०१७	५,६९५	५८,७१८	७०,५८०	१,२९,२१४
	एकूण	२४,६१७	२२,८२१	४७,४३८	३,५९,८९९	१,४१,७७४	५,८१,७१३
(ब) काम न करणारे	एकूण	२५,६२९	१८,९२०	४४,१४९	२,९१,२०६	१,४७,५७१	४,३८,८२९
एकूण (अ + ब)		५८,२४९	५१,२४१	१,१२,७७४	६,५१,१५५	२,८७,३४५	९५,९८,५६१

आधार:- महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार

१ जम्मू व काश्मीर राज्य आणि नियंत्रित क्षेत्रे वगळता, त्यांच्यासाठी अजून पूर्ण तपशील उपलब्ध नाही.

टीप :- आकडे संक्षिप्त नियमाने जोडल्यामुळे बेरीज बरोबर नसेल.

परिशिष्ट १०.१

राज्यातील विविध उद्योगांतील खासगी दैनिक कोलगार

(लाख)

अ.क्र.	उद्योग गट	खासगी दैनिक रोजगार								
		२००१	२००८	२०१०	२००७	२००८	२००९	२०१०	२०११	२०१२
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
(अ)	उद्योग समूह उद्योग	५.०१०	५.२६८	५.५३५	५.५९९	५.९३४	६.७०७	७.०९५	६.४४६	१६.५६५
१.	खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	५०१	९१५	१.३३०	१.४६१	१.५९९	१.८६४	१.४७९	१.६०७	१.०४४
२.	वस्त्रोद्योग, चामोद्योग कापडाचे सर्व पदार्थ	१.५१९	१.५५४	२.५२७	२.९६७	२.८८२	२.९९२	२.७०५	२.१५८	१.६८२
३.	लाकूड व लाकडाचे उत्पादने	७५	७५	९८२	१.५४	२७७	२०८	२०९	३१०	१.२०२
४.	कागद, छपाईची उत्पादने, मुद्रण व प्रकाशन उत्पादने	४१४	५४१	४१९	५२५	४९९	५८३	५२६	५६०	४९९
५.	कातडी कमावणे व चामडीचे उत्पादने	१४	३५	३५	३५	३८	९१	४०	९१	१७१
(ब)	मध्यम साखा गट उद्योग	१.४१०	१.११३	१.८०९	१.८६४	१.६४८	१.४९१	१.४९१	१.९१७	१.६००
६.	रासायने व रासायनिक उत्पादने	७६०	१.०५९	१.२१५	१.२११	१.८०२	१.९१२	१.९६३	२.०८३	२.११७
७.	पेट्रोलियम, कोल, पेट्रोलियम शुद्धीकरण व अणुइंधन उत्पादने	१.४१	४१२	४८२	५१५	१.०८७	१.२५०	१.२९३	१.३७०	१.३८७
८.	मातीचे खनिज उत्पादने	७०१	७०६	४१३	९१०	७१५	५६०	५८६	५१९	११८
९.	मूलभूत धातू व धातूचे उत्पादने	९२४	१.१५०	१.३०१	१.४१०	१.२१४	१.७१९	१.४८९	१.६४४	१.५१८
(क)	भांडवली वस्तू उद्योग	१.१९०	१.८१६	१.७१९	१.९४०	१.७९३	१.४१८	१.१०१	१.३५९	१.८०८
१०.	यंत्रे व यंत्रसामग्री (विद्युतीय यंत्रसामग्री वगळून)	१.२११	१.७८९	१.९१४	१.७००	१.१०७	१.११०	१.५७३	१.९१०	१.१९०
११.	विद्युतीय यंत्रसामग्री	३५८	५०३	८३७	१.५१५	१.७८५	११०	३.१४४	३१४	९३१
१२.	इतर वाहतूकीची साधने	१८०	२०१	२४१	११०	८४१	१.२१४	१.२१९	१.३५८	१.२५२
(ड)	इतर	४८१	९९३	१.०१०	८७०	१.३०१	११.३३४	१३.१९०	१३.५१३	१३.५७५
	एकूण	९.१७७	११.१५१	१२.४८४	१५.०७५	१८.१४६	२८.८५१	२८.८७४	२८.९३०	३८.४४८

आधार- औद्योगिक वसूली व आर्थिक संशोधनालय, खासगी सरकार

टीप : (१) आकडे हजारी पैकी पुढील दोन आकडे काढी टाकल्याने संख्या पूर्णांकात दर्शविले

(२) १९८१ साली पेठी आकडेवारीची पीठ योग्यता अभिनिश्चित करण्यात आली

परिशिष्ट १०.१०

राज्यस्तरीय कार्यबल आस्थापना व स्थानीय संस्थाहरू

पोखरा (२०२०)

क्रम	वर्ष	कक्षा ६ (८वां)			कक्षा ६ (८वां) र कक्षा ८			पूर्व आस्थापना		
		५० जेठा कार्य आस्थापना आस्थापना	५० जेठा अधिक आस्थापना आस्थापना	एकुल आस्थापना	५० जेठा कार्य आस्थापना आस्थापना	५० जेठा अधिक आस्थापना आस्थापना	एकुल आस्थापना	५० जेठा कार्य आस्थापना आस्थापना	५० जेठा अधिक आस्थापना आस्थापना	एकुल पूर्व आस्थापना
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१९७१	आस्थापना	३,३७१	२,७०१	५,०७१	८५३	३७१	१,२११	७,११८	३,०४४	१०,२७१
	पोखरा	१२१	८२४	१७४	१५	३६	५१	१३८	८८०	९१८
१९८१	आस्थापना	१०,२३८	३,१२५	१३,३७०	३,१५४	७०	३,२२४	१३,३१९	३,२०५	१६,५१४
	पोखरा	१८६	५८६	१,१९६	२०	६	२६	२०६	१८९	१,२९२
१९९१	आस्थापना	१६,१४१	३,१११	१९,३३८	७,७४६	१८	७,७८१	२७,८८१	३,२३०	२४,१११
	पोखरा	३१५	९३०	१,२४५	७०	४	७४	३५४	९४	१,४४१
२००१	आस्थापना	१५,९७०	३,९२१	१९,९०१	८,३९६	२५	८,४८८	२४,३७०	३,९५४	२८,३३४
	पोखरा	३९६	८९१	१,२७०	७८	२	७४	३५८	८९३	१,२०१
२०११	आस्थापना	१८,९१८	३,१४१	२२,०८१	१,२९३	१७	१,३८०	२३,३४१	३,१९९	२६,५४०
	पोखरा	३७५	१,०४३	१,४२८	५०	२	५२	३९५	१,०४५	१,५००
२०२०	आस्थापना	१९,७०६	३,५१०	२५,२१०	१,१८३	१५	१,१९८	२८,३५६	३,५३२	३२,८८८
	पोखरा	३९६	१,२४४	१,५९४	५२	१	५३	४९५	१,२९३	१,९४७
२०३१	आस्थापना	१९,४८०	७,४१०	२६,९००	१,०८७	२१	१,१०८	२८,५६७	७,४३१	३५,९९८
	पोखरा	४००	१,४४४	१,८४४	५४	३	५७	४५४	१,४४७	१,९०१
२०४०	आस्थापना	१९,९९६	७,९१८	२७,९१४	५,१५१	४८	५,१९९	२५,१८८	७,९६६	३३,१५४
	पोखरा	४०४	१,४४०	१,८४४	५४	३	५७	४५८	१,४४०	१,९००
२०५०	आस्थापना	१९,८९६	७,९१०	२७,८०६	५,१५१	४८	५,१९९	२५,०४७	७,९५८	३३,००५
	पोखरा	४०४	१,४४०	१,८४४	५४	३	५७	४५८	१,४४०	१,९००
२०६१	आस्थापना	१९,८९६	७,९१०	२७,८०६	५,१५१	४८	५,१९९	२५,०४७	७,९५८	३३,००५
	पोखरा	४०४	१,४४०	१,८४४	५४	३	५७	४५८	१,४४०	१,९००
२०७२	आस्थापना	२०,४४१	१८,४४१	३८,९१८	६,२११	७१९	७,०३५	२६,६७८	११,३१५	३८,९९३
	पोखरा	५२६	२,२६८	२,७९४	९१	११	१००	५१५	२,२११	२,८१४
२०८१	आस्थापना	३१,५१०	१८,९८६	४९,४९८	४,०५२	२११	४,२५२	३५,५६२	१९,३८५	९५,८४८
	पोखरा	४८४	२,२१८	२,८८२	४९	६०	५२	५३८	२,२७८	२,९१३

आधार - आर्थिकीक सुधार र आर्थिक योजनालाय, नेपालसरु सरकार

टीप - (१) आर्थिक रोजगारका उपाय र पाठ्यक्रमलाय आस्थापनाहरूमा दीक्षित आस्थाई रोजगारका सम्भावित आर्थ

(२) आस्थापनाले २०८८ मा आस्थापना अधिनियमावलीको संशोधन आस्थापनाहरूमा आर्थ

(३) रोजगारमा आस्थाई अधिकार निर्धारणपछि आर्थ देखाएको बीमा सुरुवात नगरिन

** आस्थापने- आर्थिक आस्थापनाको संख्या रोजगार - रोजगारमा दीक्षित आस्थाई

१२०८ पश्चात दिईं आस्थापनाको नीम राखुम आस्थापना अधिनियमावलीको आवश्यक आर्थ

परिशिष्ट १०.११

राज्यातील कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या उमेदवारांची संख्या, जेथे सूचित कौशल्ये शिकता येते व भरतीचे पद

(संख्या)

वर्ष	संदर्भ वर्षात नोंदणी झालेल्या उमेदवारांची संख्या	उपलब्ध सुविधा केंद्रांच्या शिक्षण पदांची संख्या	संदर्भ वर्षात भरलेल्या पदांची संख्या	संदर्भ वर्षाअखेर शासन/ नोंदणीकृत उद्योगांमध्ये कार्यरत उमेदवारांची संख्या
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१९९१	५१९.८	१४८.८	६०.१	१,१५९.८
१९९२	५९६.६	५५.१	४१.१	१,१३०.५
१९९३	५९९.८	२९.४	२४.१	१,२४१.६
१९९४	६४५.८	५२.१	२४.७	१,४४९.२
१९९५	७०८.१	४१.७	२८.७	१,६६४.६
१९९६	६८८.७	५३.७	२२.६	१,७८७.२
१९९७	६९२.८	४७.४	२२.१	१,९१९.१
१९९८	७२६.१	३७.१	१६.८	२,०७६.६
१९९९	८४१.१	५०.१	१६.२	२,२८३.८
२०००	७०७.८	४६.१	१८.१	२,३१८.८
२००१	९२६.२	४८.६	१३.५	२,४१९.७
२००२	९२२.७	३०.१	९.५	२,५०६.६
२००३	८१९.१	५१.४	१८.७	२,५४४.१
२००४	८८०.६	४१.४	१५.१	२,५८५.७
२००५	९४८.२	४४८२	१९.१	२,५८८.१
२००६	९८८.१	६८.६	१४८	२,६८८.५
२००७	९२१.७	१७.५	१.२	२,२१९.८
२००८	७१८.५	९९.२	११.८	२,७०७.२
२००९	९१८.३	१७६.६	१७.२	२८७८.१
२०१०	८९२.१	१७८.८	१०३.१	२,६८२.४
२०११	७४७.५	१४९.२	१९१.०	२,५१६.२
२०१२	९१२.३	२५१.२	१३४.१	२,७०४.०
२०१३	९३०.३	२८.१	१२४.६	२,७१४.८
२०१४	५९६.४	८४.१	८४.४	२,५४६.५
२०१५	७९२.१	५७६.८	७०.४	२,७०६.५
२०१६	७६०.०	५७६.८	१४४.०	२,७०६.७
२०१७	५१९.१	४१३.१	२२२.१	२,८१९.१
२०१८	७२६.१	७८५.१	१९७.१	४,७०१.४
२०१९	७८६.१	७८९.६	१९०.०	४,९१५.२
२०२०	५७९.१	८०१.८	१९९.४	५,१२५.२

आधार:- कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य

परिशिष्ट १०.१९

खोजमाप विश्लेषण, संरचना व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये आलू गोदरहित डिसेंबर, २०२० अखेर असलेल्या उमेदवारांची संख्या

अ. क्र.	शैक्षणिक पात्रता	एकूण नावनोंदणी	पैकी स्त्रिया	डिसेंबरची उमेदवारांची	एकूण बेरोजगार नावनोंदणीचे उमेदवारांची
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१.	माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी (शिक्षण दहावा)	१२,७६,५२५	६,९३,१४५	११.८३	२६.८१
२.	माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	११,९९,७१८	६,१८,३०९	२६.७४	२६.९१
३.	द्वितीय माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	१२,१८,२३८	३,४१,७११	२५.८३	२६.३८
४.	आय टी आय प्रशिक्षित व शिकाऊ उमेदवार	२,४९,८६४	७५,८४८	१०.३१	५.६४
५.	पदविकाधारक				
	५.१ अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	१,०२,४११	२२,२२१	२१.४१	१.१६
	५.२ वैद्यकीय, कृषि इत्यादी व औषधनिर्माण	२०,८१२	७,८४८	३७.७०	०.५८
	५.३ इतर	१,४६,८२१	६१,७७७	४१.८८	२.६८
	एकूण (५.१ ते ५.३)	२,६८,२५०	१,१७,८८४	४५.२४	५.००
६.	पदवीधर				
	६.१ अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	१,३८,२१८	४१,१५४	२२.६७	२.५२
	६.२ वैद्यकीय	३,०२७	१,४४१	४८.६४	०.०५
	६.३ इतर	७,१४,१४६	२,१९,४८०	३६.५०	१३.४१
	एकूण (६.१ ते ६.३)	८,५५,०३८	२,७३,०८५	३१.९२	१५.९९
७.	मराठवाडा पदवीधर				
	७.१ अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	१,४८०	२,२२१	५५.१८	०.१२
	७.२ वैद्यकीय	२१७	१८९	५५.२८	०.००५
	७.३ इतर	१,४६,८२५	४६,२८९	३२.४६	२.६८
	एकूण (७.१ ते ७.३)	१,५०,५७४	४९,२१९	३२.७६	२.८१
	एकूण जोड	५६,६१,६५४	१२,८६,०१६	२४.०२	१००.००

टीप - वरील नावनोंदणीत एकापेक्षा जास्त शैक्षणिक पात्रता नोंदविलेल्या उमेदवारांची माहिती उपलब्ध नोंदीनुसार संकलन पात्रता प्रमाणपत्र आणली आहे

परिशिष्ट १०.२३

राज्यातील महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेखाली क्षेत्रनाथ आलेल्या विविध कामांच्या प्रकारानुसार पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या व त्यावरील खर्च

(₹ लाख)

अ. क्र.	कामाचा प्रकार	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२[1]	
		कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१	दुष्काळ प्रतिबंधात्मक उपाय	१,८१५	१०,१९१.५३	१,१७८	१२,१७०.२४	१,२१९	५,४१९.५५	१,१४०	१०,४३८.७७	४,७१६	५,८१२.१५
२	भूमिसंधारण व पूर जोड्या	४१९	५,४८८.२८	४१९	३,६६८.४१	४८१	३,१८८.४८	५०३	६,४८१.८७	४१९	६,८१८.७७
३	जलसंधारण व जलसंवर्धन	१०,३५८	१३,५८८.२८	१२,१९१	१४,१७७.८१	१३,१५७	१०,१७८.५५	८,७१०	१०,४१९.५७	३,४८१	५,१९१.८८
४	पुनर्भरण (शोषखड्डे, चर)	१२,४८०	१४,८४१.४१	१५,१२१	१८,१८०.८१	१९,१५७	१८,८८७.७०	१८,४११	२०,४१९.५७	८,१२७	९,१५०.५१
५	वृक्षलागवड व रोपवाटिका	१,४८१	१,८१८.४८	१,४१	८८१.८७	७८६	७१८.८१	११८	१,१९.४१	८१२	१,४८०
६	अनुसूचित जाती / जमाती व सर्वांना मालकीच्या वैयक्तिक सुविधा	१,४९,१७०	८१,१७०.४१	१,२८,४७०	८१,५४८.८१	१,२८,४६१	१०४,१६१.११	१,२८,१७०	१४४,१११.१६	१,४७,१०६	१८,८१०.४१
७	सार्वजनिक जलसुविधांचे पुनरुज्जीवन	१,७०१	१,१८१.४१	१,१५८	१,१०९.११	१,१८०	१,४८७.८१	१,४११	१,८७१.११	८११	८१९.१८
८	भूविकास / शेती विकास	१,१५६	१,१५८.११	१,८११	१,४८१.१६	१,१५१	१,४११.१०	१,४४१	१,१७५.५१	१,४८१	११८.५०
९	इतर सार्वजनिक शेत जोड	४४	१८.११	७१	१९.४१	४१	१८.८८	११	३.१८	१०	१.८१
१०	इतर कामे	५,८१९	८,४१९.१६	५,८१४	९,११०.१८	१९,१४१	१,१८१.१६	१३,८५०	१,१९८.८१	७,१८१	११८.४१
	एकूण	३,४१,४४१	३,८१,१११.५८	३,१८,५०१	३,४१,०८८.४४	३,२४,१११	३,१९,१४१.१६	३,५१,५०३	१८,५१७.१६	९,११,१४०	१५,४४५.८१

स्रोत:- नियोजन विभाग, (तिजो), महाराष्ट्र शासन

१ नोव्हेंबर २०२१ पर्यंत

परिशिष्ट १०.१४

राज्यातील औद्योगिक विवाद*

(आधार वर्षामधील खाणकाम व खाण नोंदणी पुनर्तपासून समाविष्ट)

क्रम	२०८१	२०९१	२०९१	२०११	२०१३	२०१८	२०१९	२०२०	२०२१
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१. खाणकाम निरामय –									
(अ) खाण व उद्योगांची संख्या	३३	१०	१२	७	१२	४	६	३	३
(ब) भाग घेणाऱ्यांची संख्या	५१४	४१	८१	२१	१६	१६	५७	३५	१६
(क) खाण नोंदणी मनुष्यदिन	४८१६	२१७०	४५५१	१७४१	५.४१	५.८५	११.७०	१०.८५	१०.५४
२. कार्यालयीन कामकाज –									
(अ) खाण व उद्योगांची संख्या	११२	५१	२८	८	४८	११	१४	११	१४
(ब) भाग घेणाऱ्यांची संख्या	४१२	११०	९५	४१	१३८	५८	११	१२	१४
(क) खाण नोंदणी मनुष्यदिन	१९.२१	१४.४१	२५.४१	१२.१०	६.१५	६.५१	६.६०	६.१	६.४
३. संकीर्ण –									
(अ) खाण व उद्योगांची संख्या	४०२	१४८	११	१८	५४	१०	११	९	१२
(ब) भाग घेणाऱ्यांची संख्या	१०४१	४१९	८५	९८	५०४	४८	११	१४	१८
(क) खाण नोंदणी मनुष्यदिन	४१.४१	२९.४९	१५.१०	७.८०	१२.१८	१९.८०	७.१४	४.१	४.८
४. एकूण –									
(अ) खाण व उद्योगांची संख्या	३३६	३७४	५१	३३	११८	२५	३१	२३	२१
(ब) भाग घेणाऱ्यांची संख्या	२,०४६	५१४	२३०	१३५	४३०	१२१	१९	८४	४८
(क) खाण नोंदणी मनुष्यदिन	१५,८५	४६.४१	५२.४१	३२.४१	१०.०४	१८.३०	३१.८४	१९.१)	१८.१४

आधार – आकडेवारी अनुपलब्ध; नगण्य; शून्य.

टीप – (१) क्रम क्रमांक १ (अ) ते ३ (क) यामधील आकडे प्रतिष्ठाने विलंबाने उपलब्ध झाल्याने सुधारित आकडे नाही.

(२) * राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेकडील.

(३) मजदूर आणलेली न दिलेल्या महिने

(४) ३ आणलेला महिने

পরিশিষ্ট ১০.৫৭

জিন্দ্রাশিল্পায় আলয় বিকাশ নির্দেশাঙ্ক ২০২২

নিলয়	চন্দ্রন বসুধারা মা (২০১৫)	চন্দ্রন গহ্বরচ্ছটা সমাপ্ত (২০১৮-২১)	অর্ণব পুদু মা (২০২৩-২৫)	সবচেয়ে নিলয় জন্ম তলদেশ কিং জিলোপুরা (১৭৭৭-৩৩৩৩) ঢ	আলয় বিকাশ নির্দেশাঙ্ক (আংশিক) ৯০.৫	পরিধি জিলা
(১)	(২)	(৩)	(৪)	(৫)	(৬)	(৭)
পদুমরা	৪৪.৯	৯৯.৩	৩৭	১৭,৫৮৫	৯.৪৮৩	আলম
নক্ষত্রজ্যোতা	৯৮.২	৫৮.৩	২২	১৯,৭৭৪	৯.৪৯৫	
বর্ধিতা	৫৫.৩	৫৫.৮	৬৬	৭৯,৫৫৭	৯.৯৬৬	
জিন্দ্রাতা	৯৬.৮	৯৫.৩	৯৮	১৫,৩৫৯	৯.৯৩৫	
চন্দ্রনমঞ্জরী	৯৬.২	৫৫.২	৯৮	৯৯,৫৮৯	৯.৯৬৪	
গভীর	৯৬.২	৫৮.২	৯৮	১৫,৯৯৯	৯.৯৯৩	
অরুণা	৯৬.৯	৫৯.৩	৯৫	৯৯,৯৯৭	৯.৯৯৩	
সমুদ্র	৯৬.৮	৭৫.১	৯৭	৯৯,৯৯৮	৯.৯৯৯	
দুর্গা	৯৯.৯	৫৬.৩	৯৯	৩১,৯৯৩	৯.৯৯৫	
কৌত	৯৬.৯	৯৮.৮	২২	৩৯,৯৭২	৯.৯৯৫	অনলা
বসন্তাণী	৯৮.২	৫৬.২	৯২	২৯,১৮৬	৯.৯৫২	
কুসুমকলা	৫৫.৩	৫৯.৯	৯৮	৭৫,৬৫৩	৯.৯৫৮	
সমুদ্রমঞ্জরী	৫৮.৩	৫৯.৭	৯৩	২৯,৩৮৫	৯.৯৯৮	
গভীরা	৫৮.৮	৫৯.২	৯৩	২৯,৯৭১	৯.৯৯৭	
রত্নকমল	৫৫.২	৫৯.৮	৯৭	৩৫,৫৮৩	৯.৯৯৭	
ঘর্ষিতা	৫৮.৯	৫৭.৯	৯৯	৯৮,৯৭৬	৯.৯৯৫	
পদ্মবতী	৫৫.৮	৫৫.৭	৯৫	৯৫,৯৯৩	৯.৯৯৫	
মহাকমলা	৫৮.২	৫৯.৭	৯৫	৯৯,২৭৫	৯.৯৯৮	চন্দ্রা
মন্দাকিনা	৫৯.৯	৫৭.৭	৯৫	৯৫,৯৭৯	৯.৯৯৭	
জয়ী	৫৯.২	৫৯.৭	৯৭	৯৯,৫৯৮	৯.৯৯৯	
তরঙ্গাক্ষ	৯৭.৯	৫৫.২	৯৫	৯৫,১৭৭	৯.৯৯৯	
প্রবাহাক্ষর	৫৮.৮	৫৭.২	৯৯	৯৯,৭৭৮	৯.৯৯৯	
জ্যোৎস্নাপুর	৯৯.৯	৫৭.৭	৭৯	৭৫,৫৭৫	৯.৯৯৫	
সন্ধ্যাশিখা	৫৯.৮	৫৭.৯	৯৭	৭৯,৫৫৭	৯.৯৫৭	
আলয়	৫৮৭	৫৭.৯	৭৯	৯৭,৭৭৯	৯.৯৯৭	
আনন্দী	৫৯.৯	৫৯.৭	৯৯	৯৯,৯৭৯	৯.৯৯৭	অতি চন্দ্র
নক্ষত্রিকা	৫৭.৩	৫৯.২	৯৫	৯৭,৭৭৮	৯.৯৯৫	
সিন্ধুমুখী	৫৯.৭	৫৯.৭	৯৭	৯৯,৭৭৯	৯.৯৭৯	
রত্নাক্ষ	৫৯.৭	৫৫.৭	৯৭	৯৯,৯৫৫	৯.৯৭৭	
কাঞ্চনপুর	৫৯.৭	৫৫.৮	৭৯	৯৯,৭৫৫	৯.৯৯৫	
শরাদ্রু	৫৯.৭	৭৯.৫	৯৩	৯৯,৭৭৭	৯.৯৫৭	
তুর্ণা[১]	৫৯.৭	৯৫.৭	৯৮	৭৭,৯৮৫	৯.৫৫৯	
দুর্গা	৫৯.৭	৫৫.৭	৭৫	৭৭,৭৭৫	৯.৫৭৫	
পুরাণী[২]	৭৯.৫	৫৭.৭	৭৫	৭৫,৫৭৫	৯.৫৯৫	
অন্তরাদ্রু গ্রাম	৫৯.৫	৫৯.৯	৯৫	৯৯,৯৫৫	৯.৯৯৭	

মন্তব্য : অন্তরাদ্রু গ্রাম জিন্দ্রা ৯৯৯৯ সালে।

টীকা : [১] পুরু নাম ৯ পুরু চন্দ্রনার নিজ চন্দ্রোদয়। [২] ঘনশ্যামা।

११

विशेष अभ्यास

११. विशेष अभ्यास

पार्श्वभूमी

११.१ कोविड-१९ महामारी जून २०२० मध्ये शमनकालीन सामाजिक आरामदायक अभूतपूर्व व्यवस्थान पुष्टावली. चंद्रिका कोविड-१९ डायेत काम होत म्हणून मुद्रण संस्थान डिसेंबर२०२१ मध्ये आवश्यक आणा. दिरा मार्च २०२० रोजी सामाजिक आरोग्य संघटनेने कोविड-१९ दुसरीला सामाजिक महामारी घोषित केले. महामारीचा नियंत्रण निर्व्यवस्थासाठी संक्रमण सीरोक्षण, कारणांचा तपासणा लावला होत गेले, वितरीकरण, कारणाच्या प्रोत्साहन लालेनांचा शोध घेणे आणि महामारीच्या प्रसाराचा प्रतिबंध कारण्यासाठी सुविधेन लोगा व व्यवस्थापित उपाय अवलंबिणे हेच धोरण त्या वेळेच अवलंबले होते. सौमर्यांच्या प्रसारास प्रतिबंध कारण्यासाठी लक्षिकाकरण, मास्का तसेच आणखालनाचे संच आणला द्वारा अवलंबन केंद्र करणे, प्रवासांचा निर्बंध मालाकृता विशेष उपायनर्बंधना कारण्यातील विशेष देवतांनी विकसाल्या. राज्यात कोविड-१९ चा पहिला रूग्ण दि१ मार्च २०२० रोजी पुणे येथे आढळला. राज्य शासनाने सामाजिक अंतरिकरण, २०१७ च्या तरतुदी लोकांत लागू केल्यामुळे कोविड-१९ रोगाची साखळी साइकलीत्या प्रसरीत करणाचे प्रभावीने प्रयत्नालय वाढत करणे शक्य झाले. केंद्र शासनाने दि२३ मार्च २०२० च्या आदेशाद्वारे पाचुन औषधी देशभरात लॉकडाउनची घोषणा केली. या महामारीचा समकालीन सर्व घटकांवर सीमांत झाल्यामुळे सामाजिक व आर्थिक समस्या उद्भवल्या. विशेषत: गरीब, वृद्ध, विकलांग, घुरुक, हाचाईला चांच परिणाम झाला. कोविड-१९ महामारीचा समनवयन सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रांचा झालेल्या परिणाम अभ्यासण्यासाठी सर्व व खंडिकली प्रोत्साहनालय, महाराष्ट्र शासन यांनी "कोविड-१९ च्या महामारीमुळे टाळ्यांत जनसेच्या आरोग्य, शिक्षण व जीवनमानाचा झालेल्या परिणाम" या विषयाचा एलर्स पाहणी घेतली.

११.१.१ राज्यात सर्वसंमतिने, दुसऱ्यांदी व धर्मांतरण होणांच्या हल्ल्यासाठीकरिता कोविड-१९ च्या उपाययोजनांना आरोग्य सुविधा पुरविण्यात आल्या. कोविड-१९ रोगाचे प्रसार करण, उपचारासाठी उपलब्ध झालेले उपाय यांसंबंधी सौजन्य सुविधा, शासकीय सुविधांमधे लोकांचे/ सेवकांची उपलब्धता, उपचारादरम्यान रुग्णांमध्ये होणेल्या आजिवरण लक्षिणांचा आढावाकरण कोविड-१९ च्या उपचारांत झालेले खर्च, राहवन शिकार, मधुमेह, दुसरा रक्तदाब, हृदय विकार, किडनी विकार, कॅन्सर, इत्यादी महाव्याधा असलेल्या व्यक्तींची किती, या बाबींविषयक माहिती संकलित करण्यात आली.

११.१.२ कोविड-१९ महामारीमुळे बाधित राज्य, महाविद्यालये आणि इतर शैक्षणिक संस्था बंद होत्या. विद्यार्थ्यांना शिक्षणात सातत्य राखण्यासाठी राज्यातील शैक्षणिक संस्थांनी पर्यायी उपाययोजना अवलंबी असा केला. विविध शैक्षणिक संस्थांनाचे, घटक आणि शैक्षणिक संस्थेचा माध्यमाद्वारा मायक्रो शिक्षण हो संकल्पना राबवण्यात आली. ऑनलाइन शिक्षण सुविधा, माध्यमांनी उपयोगे (सोशल मीडिया, टीव्ही, रेडिओ), इंटरनेटचा वापर, ऑनलाइन शिक्षणासाठीच्या पोषाच्या उपयोग, इत्यादी बाबींविषयक माहिती संकलित करण्यात आली.

११.१.३ लॉकडाउन कालावधीत लगबगवयक्त पोषा वापरता सर्व शासकीय व खासगी कार्यालये, व्यवसाय, कारखाने व दुकाने बंद होती. सार्वजनिक वाहतूकीवरील परिणाम झाल्यामुळे अत्यावश्यक, सेवकांचे, इत्यादींना उपलब्धता परिणाम झाला. या पार्श्वभूमीवर रोगी व रोगीची सेवेशिर कामगारांची सौजन्यपूर्वक उपलब्धता, सेवेसाठीच्या विशेषांची मेगाजन्य समस्या, होणा निर्बंधांना मनुष्यांवर झालेला परिणाम, स्वतःच्या अत्यावश्यकांचा झालेला परिणाम, होणारे आर्थिक नुकसान, इत्यादी बाबींविषयक माहिती संकलित करण्यात आली.

पाहणी पद्धती

११.२ कोविड-१९ निर्बंधांमुळे आणि कालावधीत विमानात पेडन नजिकच्या कालावधीत झालेल्या राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या (एनएसएस) ७८ व्या फेरीसाठी प्रत्यक्ष अनुसूचीच्या नमुना पाहणीमुळे ८८० नमुना घटक एलर्स पाहणीकरीता निवडण्यात आली. प्रशिक्षणात ७ अनुसूची एनएस ७८ व्या फेरीची प्रत्यक्ष पाहणीकरीता कुटुंबांची निवड करण्यासाठी आवश्यक आली. यादी प्रगिणत ते डिसेंबर२०२१ या कालावधीत पाहणीचे अंमलबजावणी करण्यात आली. पाहणीसाठी पाहिली संकलित करण्याचा संदर्भ कालावधी, कोविड-१९ महामारीच्या मुख्यतीमुळे मार्च २०२० पासून ते मुद्रणाला पोट येण्याला नाही/ला विलासनीयता होता. अनुसूची व पाहिली येण्यापूर्वीच्या मुद्रणांच्या वृद्धीने सुविधेत संतुलने साधण्यासाठी व सर्व उत्तरदात्यांच्या उपलब्धतेचे साधन करून पाहणी येण्यात आली. या पार्श्वभूमीवर संकलित झालेली पाहिली पूर्वीच्या मुद्रणातील पाहिली येण्याच्या आलेली एलर्सच्या पोटिकल पाहिलीच्या नाम्याचित नाही. उद्धिकलीन पद्धतीनुसार नमुना निवड केलेली नाहली नाही/ पाहणी पद्धतीतील लॉगबुक तयांचा व त्रुटी निकालांकर्ष नमुना हाताळणे.

११.२.१ एनएसएस पाहणीसंबंधीत ग्रामीण भागातील सुरु गावे व शहरी भागातील ४९० सर्वेक्षण क्षेत्र गावे (पुरुषगट) प्रत्यक्ष नमुना पाहणी ८८० प्रगणकांमार्फत पाहणी घेण्यात आली. उत्तरेक प्रगणकामधून १० कुटुंबांकडून पाहिली घेण्यात आली नमुना पाहणी १६,००० कुटुंबांची माहिती संकलित करण्यात आली. कुटुंबांची निवड करताना कुटुंबाला क्रिमान एक कोविड-१९ ग्रामीण प्रभावी अनुसूचेच्या कुटुंबाला प्रधान देण्यात आली.

तक्ता ११.१ पाहणी केलेली कुटुंबे व कुटुंबातील व्यक्तींची संख्या

(संख्या)

तपशील	ग्रामीण	शहरी	ग्रामीण + शहरी
पाहणी केलेल्या कुटुंबांची संख्या	६,३००	६,८००	१३,१००
पाहणी केलेल्या कुटुंबातील व्यक्तींची संख्या	२६,८१७	२९,८८१	५६,७४८
कुटुंबातील किमान एक व्यक्ती वयोगट-११ वर्षांत असलेल्या पाहणी केलेल्या कुटुंबांची संख्या	६,२६५	६,७००	१,२७५
पाहणी केलेल्या वयोगट-११ वर्षांत व्यक्तींची संख्या	६,२१६	१,२६०	१,६५५

स्रोत : घर व सामाजिक सेवासर्वेक्षण, महाराष्ट्र राज्य

११.१.१ या पहाणीमध्ये वर्तमानस्थितीमध्ये दुसऱ्या ठिकाणच्या आणि दुसऱ्या ठिकाणी वास्तव्यास असलेल्या व्यक्तींचा समावेश करण्यात कुटुंबे होय (याचा पहाणीमध्ये प्रत्यक्षात सापडणाऱ्या कुटुंबांचा समावेश). यामध्ये कुटुंबाच्या सदस्यांचा तात्पुरता व्यवसाय किंवा शिक्षणाच्या कारणास्तव राहणाऱ्या व्यक्तींचा (त्यांचा कुटुंबातील सदस्यांमध्ये) समावेश करण्यात आला आहे. तसेच कुटुंबाच्या सदस्यांचा (त्यांचा कुटुंबातील वास्तव्याचा कालावधी ६ महिन्यांपेक्षा कमी आहे) समावेश करण्यात आलेला नाही. तसेच कुटुंबाच्या सदस्यांचा (त्यांचा कुटुंबातील वास्तव्याचा कालावधी ६ महिन्यांपेक्षा कमी आहे) यांना पाहणीमध्ये वगळण्यात आले आहे. निवडीत झोपडपट्ट्यांमध्ये वास्तव्यास असणाऱ्या कुटुंबांची माहिती पाहणीत संकलित करण्यात आली आहे.

पाहणीचे निष्कर्ष

११.२ वयोगट-११ महत्त्वाच्या लाभार्थ्यांचा, झालेल्या परिणाम पाहण्याचे काही महत्त्वाचे निष्कर्ष :

- वयोगट-११ वर्षांच्या झालेल्या व्यक्तींमध्ये सर्वांत जास्त व्यक्ती ३०-४४ वर्षे वयोगटातील (३१.६ टक्के) होत्या त्याखालोखाल ४५-५९ वर्षे वयोगटातील (२९.६ टक्के) व्यक्ती ६० वर्षे व त्यावरील वयोगटातील व्यक्ती (१८.२ टक्के) होत्या

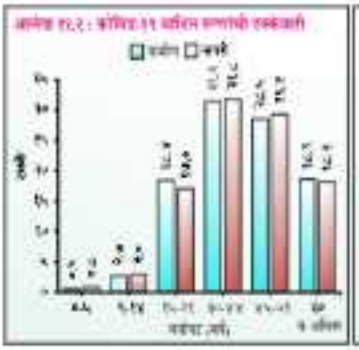

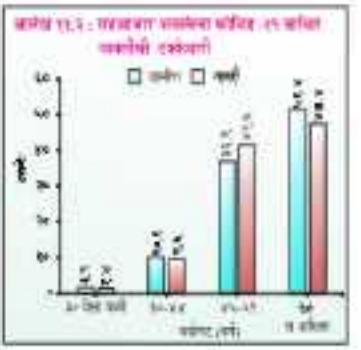

- ग्रामीण भागातील १२.८ टक्के व शहरी भागातील १८.१ टक्के व्यक्तींची संख्या वयोगट वर्षांत असून महाराष्ट्रात पाहणीमध्ये

तक्ता ११.२ नेत्रचिकित्सेचा डोळ्यांच्या आजारानुसार व्यक्तींची टक्केवारी

(टक्के)

पाहणीमध्ये संकलित आजार	ग्रामीण	शहरी
लांब आणि पुसट अक्षरांमधील उपचारित दोष	८.१	४.९
अनियमदृष्टिदोषाचा उपचारित दोष	३.१	१.५
दोन्ही डोळ्यांच्या व्यक्तींमध्ये (दोन्ही) डिझायनी वर्णित व्यक्तींच्या डोळ्यांचा दोष	१०.२	१०.५
डोळ्यांचा डिझायनी वर्णित व्यक्तींचा उपचारित	१०.८	१०.८
कुटुंबातील वर्णित आजार	२५.१	२४.१
इतर*	४१.९	४.३
एकूण	१००.०	१००.०

* इतर यामध्ये मोतीबिंदू, कॉर्नियाचा व्रण व कुटुंबात वर्णित आजार आढळून आलेल्या व्यक्तींचा समावेश आहे.
स्रोत : घर व सामाजिक सेवासर्वेक्षण, महाराष्ट्र राज्य

- ग्रामीण भागातील ८१.७ टक्के व शहरी भागातील ८४.२ टक्के लसवंतांकडून कोविड-१९ प्रतिबंध लसीचे दोन्ही मात्रा पूर्ण
- ग्रामीण भागातील १८.४ टक्के व शहरी भागातील १९.३ टक्के लसवंतांनी कोविड-१९ साठी बूस्टर डोस घेतला

तक्ता ११.३ कोविड-१९ उपचारासाठी वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध झालेल्या दिवसानुसार नोंदविलेल्या बाधित व्यक्तींची टक्केवारी

(टक्के)

वैद्यकीय सुविधेचे दिवस	ग्रामीण	शहरी
गृहविलगीकरण राहणे शक्य	३५.७	११.६
कोविड केअर सेंटर	२४.३	४१
रुग्णालयात दिवसांनी	२६.४	३.६
सिव्हियर	११.४	६.४
गुंतागुंत सिव्हियर	३.१	३.१
गुंतागुंत व्हेन्टिलेटर	०.१	०.१
एकूण	**१०० .०**	**१०० .०**

आधार: जनगणना व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य

- गृहविलगीकरण व्यवस्था कोविड-१९ बाधित व्यक्तींपैकी बहुतेक व्यक्तींनी शासकीय कोविड केअर सेंटर, शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, शासकीय जिल्हा रुग्णालय, शासकीय विशेषोपचार रुग्णालय, खाजगी रुग्णालय, शासकीय सुविधेमध्ये गुंतागुंत व्यवस्थापन अशा सुमारे १५ टक्के व्यक्ती उपचारासाठी होत्या
- शासकीय सुविधांमध्ये सुमारे ८१ टक्के व्यक्तींना ऑक्सिजन बेडची व्यवस्था आणि ११ टक्के व्यक्तींना अतिदक्षता विभाग, ऑक्सिजन बेडची व्यवस्था

तक्ता ११.४ दीर्घ कालावधीसाठी उपचार घेतलेल्या दिवसानुसार कोविड-१९ बाधित व्यक्तींची टक्केवारी

(टक्के)

उपचाराचे दिवस	ग्रामीण	शहरी
शासकीय रुग्णालय, शासकीय कोविड केअर शासकीय विशेषोपचार केंद्र	६८.२	६४.७
खाजगी रुग्णालय / खाजगी कोविड केअर	१३.१	१३.२
गृहविलगीकरण	१८.१	२१.०
एकूण	**१०० .०**	**१०० .०**

आधार: जनगणना व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य

- गृहविलगीकरणामध्ये कोविड-१९ बाधित व्यक्तींची
  - ग्रामीण भागातील सुमारे ७७.८ टक्के आणि शहरी भागातील सुमारे ८७.१ टक्के व्यक्तींनी डॉक्टरांची उपचारासाठी प्रत्यक्ष भेट घेतली
  - ग्रामीण भागातील १३.९ टक्के आणि शहरी भागातील १६.० टक्के व्यक्तींनी फोन व व्हॉटसॲपद्वारे डॉक्टरांचे सिम्प्टम डिसेसेस सोल्यूशन घेतले
  - ग्रामीण भागातील ४.८ टक्के आणि शहरी भागातील ०.४ टक्के व्यक्तींनी डॉक्टरांकडून ऑनलाइन उपचार घेतले
- ग्रामीण भागातील एकूण ५,११६ कोविड-१९ बाधित व्यक्तींची
  - ६११ व्यक्तींना ऐच्छिकरीत्या हॉस्पिटलची आवश्यकता भासली
  - १,११७ व्यक्तींना ऑक्सिजनची आवश्यकता भासली
  - ५५३ व्यक्तींना आयसीयूची आवश्यकता भासली
  - ३३ व्यक्तींना कोविड-१९ मध्ये उपचारादरम्यान टोसिलिझुमॅबचे इंजेक्शनची आवश्यकता भासली
  - ९ व्यक्तींना म्युकरमायकोसिस आजाराची लागण झाली
  - ६ व्यक्तींना कोविड-१९ ची दोनदा लागण झाली

- नागरी भागातील एकूण १,२६० कोविड-१९ बाधित व्यक्तींपैकी
  - ६१३ व्यक्तींना रेमडेसिविरचे इंजेक्शनची आवश्यकता भासली
  - ६१४ व्यक्तींना ऑक्सिजनची आवश्यकता भासली
  - ७५६ व्यक्तींना कॉर्टिकोस्टेरॉईडची आवश्यकता भासली
  - २६ व्यक्तींना कोविड-१९ वर उपचारादरम्यान टोसिलिझुमॅबचे इंजेक्शनची आवश्यकता भासली
  - ७ व्यक्तींना म्युकरमायकोसिसचा आजाराची लागण झाली
  - २४ व्यक्तींना कोविड-१९ ची बोगस लागण झाली

तक्ता १९.५ कोविड-१९ बाधित व्यक्तींची लसीकरणानुसार टक्केवारी

(टक्के)

वर्णन	दुसरा	पहिला
लसीकरणानुसार	९२.१	९१.७
लसीचा पहिला डोस घेतलेल्यांचा	७.१	७.१
लसीचे दोन डोस घेतलेल्यांचा	०.५	१.०
एकूण	१००	१००

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य

- ग्रामीण भागातील २१.७ टक्के लोक नागरी भागातील १६.५ टक्के व्यक्तींना कोविड-१९ बाधित घोषित उपचार मिळाले
- ग्रामीण भागातील ४८.१ टक्के लोक नागरी भागातील ५२.३ टक्के व्यक्तींनी कोविड-१९ उपचारासाठी ₹ १०,००० पेक्षा जास्त खर्च केल्याचे नोंदविले
- ग्रामीण भागातील १९.६ टक्के लोक नागरी भागातील १८.५ टक्के व्यक्तींनी कोविड-१९ उपचारासाठी ₹ १०,००० ते ₹ २०,००० पर्यंत खर्च केल्याचे नोंदविले
- ग्रामीण भागातील ११.८ टक्के लोक नागरी भागातील १५.१ टक्के व्यक्तींनी कोविड-१९ उपचारासाठी ₹ २०,००० पेक्षा जास्त खर्च केल्याचे नोंदविले
- एकूण १४,५५६ कोविड-१९ बाधित व्यक्तींपैकी १८८ व्यक्ती मनुष्यबळाच्या उपलब्धतेत कार्यरत होते.

तक्ता १९.६ मनुष्यबळाच्या उपलब्धतेत कोविड-१९ बाधित कर्मचाऱ्यांची टक्केवारी

(टक्के)

उपलब्धता प्रकार	मनुष्यबळाच्या उपलब्धतेत कार्यरत
वैद्यकीय क्षेत्रात कार्यरत कर्मचारी	१९.०
पोलीस	२६.७
जनप्रतिनिधी वर्ग	३०.१
इतर मनुष्यबळाचा वर्ग	२४.२
एकूण	१००

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य

- ग्रामीण भागातील कोविड-१९ ने मृत्यू झालेल्या १२१ व्यक्तींपैकी
  - ४२.५ टक्के व्यक्तींना इतर व्याधींचा इतिहास होता
  - ३१.३ टक्के व्यक्तींना मधुमेह होता
  - १७.३ टक्के व्यक्तींना रक्तदाबाचा त्रास होता

- गावठी भागातील कोविड-१९ ने मृत्यू झालेल्या २६ व्यक्तींपैकी
  - ४६.२ टक्के व्यक्तींना उच्च रक्तदाब दुरवणीला होता
  - ३१.४ टक्के व्यक्तींना मधुमेह होता
  - ११.५ टक्के व्यक्तींना श्वसनविकार होता
- लक्षित्रक्षण कालावधीत कुटुंबांतील व्यक्तींना आजारांच्या अभ्यासेक्षण
  - ग्रामीण भागातील सुमारे ४५.५ टक्के कुटुंबे आणि गावठी भागातील ३७.८ टक्के कुटुंबांनी डॉक्टरांना प्रत्यक्ष भेट देऊन औषधोपचार घेतल्याचे नोंदविले
  - ग्रामीण भागातील सुमारे ५.० टक्के कुटुंबे आणि गावठी भागातील ३.२ टक्के कुटुंबांनी डॉक्टरांनी दूरध्वनीवरून दिलेल्या सल्ल्यानुसार औषधोपचार घेतल्याचे नोंदविले
  - ग्रामीण भागातील सुमारे ४६.५ टक्के कुटुंबे आणि गावठी भागातील ५३.५ टक्के कुटुंबांनी निर्धोषन औषधे वापरू घेतल्याचे नुसार वैद्यकीय सल्लाशिवाय आजारपणावर मात केल्याचे नोंदविले
- सध्या कोविड-१९ मुळे खाली कमी किंवा झालेली उत्पन्न मिळालेल्या एकूण कुटुंबांपैकी, ग्रामीण भागातील ७० टक्के कुटुंबे आणि गावठी भागातील ८१ टक्के कुटुंबांनी सध्या खाद्यपदार्थ मिळविण्यासाठी आर्थिक खाली मोजावे लागत नोंदविले
- ०५ वर्षे वयोगटातील मुले असलेल्या कुटुंबांपैकी, ग्रामीण भागातील ७२ टक्के कुटुंबांनी आणि गावठी भागातील ७७ टक्के कुटुंबांनी मुलांचे नियमित लसीकरण सध्या बंद झाल्याचे नोंदविले
- सध्या असलेल्या गर्भवती महिला असलेल्या कुटुंबांपैकी, ग्रामीण तसेच गावठी भागातील सुमारे ८४ टक्के कुटुंबांनी गर्भवती महिलांची नियमित आरोग्यतपासणी सध्यास्थान बंद झाल्याचे नोंदविले
- ग्रामीण भागातील ६० टक्के कुटुंबांना आणि गावठी भागातील ७० टक्के कुटुंबांना, कुटुंबातील उपलब्धतेसाठी आरोग्य विमा पॉलिसी असल्याचे पहाण्यात आलेले
- पहाणीमध्ये नोंदविलेल्यांना एकूण १६७८१ कोविड-१९ बाधित व्यक्तींपैकी ८४४ व्यक्तींनी कोविड-१९ उपचारासाठी आरोग्य विमा योजनेचा लाभ घेतला
- सुमारे ७० टक्के कोविड-१९ बाधित व्यक्तींनी गावांतर्गत व निर्देशकानुसार पौष्टिक कोविड निदानासाठी आणि उपचारादरम्यान होणारी व गावांतर्गतच्या दुरुस्तीसाठी खाजगीपेक्षा सरकारचा असल्याचे स्पष्ट केले

कोविड-१९ चा शिक्षणावर झालेला परिणाम

११.४ कोविड-१९ चा शिक्षणावर झालेला परिणाम याबाबत काही महत्त्वाचे निष्कर्ष :

- ५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील सुमारे ८५ टक्के विद्यार्थ्यांनी लक्षित्रक्षण कालावधीत औपचारिक शिक्षण घेतले
- लक्षित्रक्षण कालावधीतील औपचारिक शिक्षणाबाबत निष्कर्ष :
  - ग्रामीण भागातील सुमारे १७ टक्के व गावठी भागातील सुमारे १० टक्के विद्यार्थ्यांनी औपचारिक शिक्षणासाठी स्मार्टफोनचा वापर केल्याचे नोंदविले
  - ग्रामीण भागातील सुमारे १८ टक्के व गावठी भागातील सुमारे ८३ टक्के विद्यार्थ्यांनी इंटरनेटसाठी मोबाईल डेटाचा वापर केल्याचे नोंदविले
  - सुमारे ५४ टक्के विद्यार्थ्यांनी इंटरनेट बाधित खंडित होणे हो औपचारिक शिक्षणात प्रामुख्याने अडचण येण्याचे प्रमुखाची शिक्षणात अडचण असल्याचे नोंदविले
  - सुमारे ९० टक्के विद्यार्थ्यांनी औपचारिक शिक्षणात प्रामुख्याने अडचण असल्याचे शाळा बंदमुळे शिक्षणात खंड पडल्याचे होत असल्याचे नोंदविले
  - उपलब्ध झालेल्या शिक्षणाच्याची सुविधा उपलब्ध नसल्याचे प्रामुख्याने प्रमाण झाल्या नसल्याने आणि ग्रामीण भागातील सुमारे २१ टक्के विद्यार्थ्यांनी आणि गावठी भागातील सुमारे ५४ टक्के विद्यार्थ्यांनी नोंदविले

- ग्रामीण तसेच नागरी भागातील ५० टक्के विद्यार्थ्यांनी ऑनलाइन शिक्षण घेत असल्याचा दावा केला असल्याचे नोंदविले
- ग्रामीण भागातील १८ टक्के आणि नागरी भागातील ३१ टक्के विद्यार्थ्यांनी दूरदर्शन आणि ज्ञानेपुढे या माध्यमातून शिक्षण घेत असल्याचा [illegible] असल्याचे नोंदविले

कोविड-१९ चा साहचर्यानाचा झालेला परिणाम

११.५ कोविड-१९ चा साहचर्यानाचा झालेला परिणाम खालील बाबी पहाण्यासाठी निष्कर्ष

- मालमत्ता/ रोजंदारीवरील अवलंबित्व
  - ग्रामीण भागातील सुमारे ११.८ टक्के आणि नागरी भागातील ३१.१ टक्के अस्थायी तत्त्विकदृष्ट्या दारुमान काम शाश्वतपूर्ण बंद होते परंतु पूर्ण अंशतः क्षेत्रात पगारी निश्चितच्याचे नोंदविले
  - ग्रामीण भागातील सुमारे ४७.१ टक्के आणि नागरी भागातील ११.८ टक्के अस्थायी तत्त्विकदृष्ट्या दारुमान काम शाश्वतपूर्ण बंद होते व त्यांना पगारी दाम झालेली पहाण्यासाठी नोंदविले
- उत्पन्नावरील अवलंबित्व
  - ग्रामीण भागातील सुमारे ६४.७ टक्के आणि नागरी भागातील ६१.० टक्के अस्थायी तत्त्विकदृष्ट्यापूर्ण अवलंबन शाश्वतपूर्ण बंद असल्याचे नोंदविले
  - ग्रामीण भागातील सुमारे ३१.४ टक्के आणि नागरी भागातील २४.० टक्के अस्थायी तत्त्विकदृष्ट्यांना अवलंबन बचत केला पहाण्यासाठी नोंदविले

तक्ता ११.७ कोविड १९ तत्त्विकदृष्ट्या दारुमान पहाण्यासाठी वस्तुंवरील खर्चात मोठ झालेल्याचे नोंदविलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी

(टक्के)

उत्पन्न खर्च	ग्रामीण	नागरी
खाण्यापिण्याच्या वस्तू	७०.२	७७.८
कपडे	७६.१	८०.२
वाहतूक/ वैद्यकीय/ शैक्षणिक/ विजबिल इत्यादी	१८.०	१५.१
करमणुकीवरील खर्च	२८.५	४१.३
सरासरी	४५.०	४९.८

स्त्रोत: अर्थ व सांख्यिकी मंत्रालयाच्या, महाराष्ट्र शासन

- कोविड-१९ महामारी काळामध्ये सुमारे ६८ टक्के कुटुंबांनी ऑनलाइन शिक्षणासाठी प्रमाण काम कामगारांसाठी नवीन गॅझेट खरेदी केल्याचे नोंदविले
- ऑनलाइन शिक्षण/ प्रमाण काम कामगारांसाठी नवीन गॅझेट खरेदी केलेल्या कुटुंबांची
  - ग्रामीण भागातील १९.५ टक्के कुटुंबांनी आणि नागरी भागातील ८३.३ टक्के कुटुंबांनी स्मार्टफोन खरेदी केले
  - ग्रामीण भागातील १.७ टक्के कुटुंबांनी आणि नागरी भागातील २४.७ टक्के कुटुंबांनी डेस्कटॉप/ लॅपटॉप/ टॅब खरेदी केले
- मोबाईल क्षेत्रातील सुविधा पहाण्यासाठी खर्चलेल्या कुटुंबांची, ग्रामीण भागातील सुमारे १७.० टक्के कुटुंबांनी आणि नागरी भागातील ७४.१ टक्के कुटुंबांनी मुख्यतः ऑनलाइन शिक्षणासाठी सुविधा पहाण्यासाठी नोंदविले
- ग्रामीण भागातील ८१.८ टक्के कुटुंबे आणि नागरी भागातील ६५.३ टक्के कुटुंबांना इंटरनेट सुविधेसाठी मासिक खर्चात ₹ ५०० पर्यंत वाढ झालेल्याचे नोंदविले
- याचे १०० पेक्षा अधिक तत्त्विकदृष्ट्या दारुमान ग्रामीण भागातील १,७८५ अस्थायी आणि नागरी भागातील १,११७ अस्थायींनी काम पहाण्यासाठी नोंदविले
  - ग्रामीण भागातील ३७ टक्के अस्थायींनी आणि नागरी भागातील ८८ टक्के अस्थायींनी काम पहाण्यासाठी मुख्य कारण मालकाने असल्याचे नोंदविले

- ग्रामीण भागातील २८.१ टक्के व्यवसायी आणि नागरी भागातील २४.७ टक्के व्यवसायी कर्ज घेण्याचे कारण शैक्षणिक खर्च नोंदविले.
- कर्ज घेतलेल्या व्यवसायींची, ग्रामीण भागातील ७१.७ टक्के आणि नागरी भागातील ७१.२ टक्के व्यवसायी तक्रिबाद्वारा बाजारव्याजाचा निम्न व पतसंहकांकडून कर्ज घेतल्याचे नोंदविले.
- कोविड-१९ च्या उपचारासाठी आर्थिक मदत घेतलेल्या व्यवसायींची, ग्रामीण भागातील ८७ टक्के आणि नागरी भागातील ८५ टक्के व्यवसायींनी मित्र व नातेवाईकांकडून आर्थिक मदत घेतल्याचे नोंदविले.

तक्ता ११.८ आर्थिक व वस्तू स्वरूपात मदत प्राप्त झालेल्या नोंदविलेल्या कुटुंबांची खेडानुसार टक्केवारी

(टक्के)

खेडे	ग्रामीण	नागरी
शासकीय योजना व स्वयंसेवी संस्थेकडून	१७.१	८५.२
खासगी संस्था/ मंगलोर संस्था/ वैयक्तिक, इतरांकडे	२२.४	२८.९
मित्र व नातेवाईक	६१.९	९.०
व्यवसायातून	३.९	०.२

आधार: क्षेत्र व सर्वेक्षण माहितीवर आधारलेले, लेखकांचे संशोधन

- > लहानगे मंगलोरच्या उद्भवात ६,१०० उत्तरीय कुटुंबांपैकी ४,८४१ सोबतची कुटुंबे होती. लहानगे मंगलोरच्या सोबतची कुटुंबांबद्दल माहिती पहण्यासाठी निष्कर्ष :
  - कोविड-१९ तक्रिबाद्वारा बाजारव्याजाचे ४६.२ टक्के कुटुंबांनी रोजंदारीचा व्यवसाय घाडल्याचे नोंदविले आणि ६.० टक्के कुटुंबांनी व्यवसायुद्वारा रोजगारच उपलब्ध न झाल्याचे नोंदविले.
  - रोजंदारीचा व्यवसाय रोजगारच उपलब्ध न झाल्याचे नोंदविलेल्या कुटुंबांपैकी, ३१.२ टक्के कुटुंबांचे कोविड-१९ उद्रेकाचा परिणाम म्हणून ७०.२ टक्के कुटुंबांनी तक्रिबाद्वारा घरांना रोजगारांचे हे कारण नोंदविले.
- > रोजंदारीची दिशी कारणाने उपलब्ध असलेल्या कुटुंबांपैकी,
  - सुमारे २८.९ टक्के कुटुंबांनी कर्ज किंवा/ने कृषि व्यवसायी दिशी बोलण्याचे नोंदविले.
  - सुमारे५४.२ टक्के कुटुंबांनी बाजारपेठ बंद असल्याचे नोंदविले.
  - सुमारे५०.२ टक्के कुटुंबांनी वाहतूक व्यवसाय उपलब्ध नसल्याचे नोंदविले.
  - सुमारे ४१.४ टक्के कुटुंबांनी मजूर उपलब्ध नसल्याचे नोंदविले.
- > तक्रिबाद्वारा दरम्यान विक्रीचे ठिकाणी ठेवले होती उपलब्धतेचे सर्वेक्षण उपलब्ध न झाल्याचे ५७.७ टक्के कुटुंबांनी नोंदविले.
- > सुमारे५२.१ टक्के कुटुंबांनी विक्रीचे ठिकाणी होती उपलब्धतेचे सर्वेक्षणाचे वाहतूक व्यवस्था ठिकाणे कायमची उपलब्ध नसल्याचे नोंदविले.
- > कोविड-१९ महामारीमुळे ग्रामीण भागातून २४५ कुटुंबांनी आणि नागरी भागातून ६५.२ कुटुंबांनी कुटुंबातील उपलब्ध कुटुंब घोषे संपर्क कायमस्वरूपी असल्याचा झाल्याचे नोंदविले.

तक्ता ११.९ कोविड-१९ मुळे थकलेल्यांत झालेले नोंदविलेल्या कुटुंबांची जातनिहाय टक्केवारी

(टक्के)

जात	ग्रामीण	नागरी
कोविड-१९ च्या पार्श्वभूमी	४९.४	६३.४
कुटुंबाच्या संबंध उपलब्धतेचे	१९.१	२४.८
तक्रिबाद्वारा व्यवसाय बंद झाल्याचे	२१.४	२६.०
तक्रिबाद्वारा वैद्यकीय संबंध बंद झाल्याचे	११.१	१९.८
इतर	२५.३	३९.२

आधार: क्षेत्र व सर्वेक्षण माहितीवर, लेखकांचे संशोधन

* * * * *

व्याख्या सूची

लोकसंख्या

बालकांमधील मृत्यूपश्चात्तीचे प्रमाण (० ते ६ वर्षे) : लोकसंख्येतील '० ते १ वर्ष' वयोगटातील मृत्यूंची त्याच वयोगटातील दर १००० मृत्यूच्या प्रमाणात असलेली संख्या' असा बालकांमधील मृत्यूपश्चात्तीच्या प्रमाणाचा व्याख्या करण्यात आली आहे.

$$\text{बालकांमधील मृत्यूपश्चात्तीचे प्रमाण (० ते १ वर्ष)} = \frac{\text{० ते १ वर्ष वयोगटातील मृत्यूंची संख्या}}{\text{० ते १ वर्ष वयोगटातील मृत्यूंची संख्या}} \times १०००$$

संस्थात्मक कुटुंब : 'संस्थात्मक कुटुंब' म्हणजे संस्थेत वास्तव्य करणारे आणि सामायिक स्वयंपाकाद्वारे भोजन घेणारा व्यवस्था असलेल्या व्यक्तींचा समूह होय. या प्रकारच्या कुटुंब संस्थेत वसतीगृह, छात्रावास, अनाथाश्रम, हॉटेल्स, वसाहत गृहे, निरीक्षण गृहे, निवासी गृह, कारागृह ,आश्रम, वृद्धाश्रम, मानसगृहे, अनाथालये, हाच्यादीचा समावेश होतो.

कुटुंब प्रमुख : 'जनगणनेमध्ये कुटुंब प्रमुख म्हणजे कुटुंबाकडून कुटुंबाचा प्रमुख म्हणून ओळखली जात असलेली, साधारणत: कुटुंबाच्या आर्थिकदृष्ट्या व्यवस्थापन कार्यक्षमतेच्या दृष्टीने मुख्य जबाबदारी असलेल्या कुटुंबाच्या कर्त्या पुरुष सदस्य होय. 'कुटुंबप्रमुख' हा सर्वोत्तम वयस्कर पुरुष सदस्य किंवा कार्यक्षमतेचा सदस्य असणे आवश्यक नाही, तर ती किंवा सदस्य-सदस्यांवरील कर्तव्यांचा सदस्य असू शकतो.

मुख्य कामगार : सदर्भ कालावधीत सहा महिन्यांपेक्षा जास्त दिवस (१८० दिवस) काम केलेल्या व्यक्तींना मुख्य कामगार असे संबोधतात.

सीमांतिक कामगार : सदर्भ कालावधीत सहा महिन्यांपेक्षा कमी दिवस (१८० दिवस) काम केलेल्या व्यक्तींना सीमांतिक कामगार असे संबोधतात.

कामाच्या स्वरूपात किंवा कामासाठी उपलब्ध व्यक्ती (बेरोजगार): कामाची कमतरता असल्यामुळे काम केलेले नाही तरीही, रोजगार विनिमय केंद्र, संस्था, मित्र अथवा नातेवाईक यांच्यामार्फत किंवा संस्थांच्या नियोक्त्यांकडून अर्ज करून तसेच,निर्मात्यांना उपलब्ध काम व त्याचा मोबदला विचारात घेऊन कामाची मागणी करीत असतो किंवा काम करण्याची इच्छा किंवा कामासाठी उपलब्धता दर्शविली आहे, असा व्यक्तींना कामाच्या स्वरूपात किंवा कामासाठी उपलब्ध व्यक्ती म्हणून संबोधले जाते.

श्रमबल : काम करण्याच्या (रोजगारीत असलेल्या) व कामाच्या शोधात किंवा कामासाठी उपलब्ध असलेल्या (बेरोजगार) व्यक्तींची एकूण संख्या तयार होते.

कार्यक्षमता (रोजगार क्षमतेचे) : कोणत्याही आर्थिक कार्याचा पूर्णतेच्या (रोजगारीत असलेल्या) व्यक्तींचे मिळून कार्यक्षमता तयार होते.

कार्य सहभाग दर : एकूण काम करणाऱ्यांची(मुख्य + सीमांतिक) (जनगणना २०११ नुसार) एकूण लोकसंख्येशी असलेली टक्केवारी म्हणजे कार्य सहभाग दर होय.

$$\text{कार्य सहभाग दर} = \frac{\text{एकूण काम करणारे (मुख्य + सीमांतिक)}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

श्रमशक्ती सहभाग दर : श्रमबलामध्ये असलेल्या व्यक्तींची (रोजगार असलेले किंवा रोजगाराच्या शोधात असलेले किंवा रोजगारासाठी उपलब्ध असलेले) एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी म्हणजे कार्य सहभाग दर.

$$\text{श्रमशक्ती सहभाग दर} = \frac{\text{(काम करणाऱ्या व्यक्ती + बेरोजगार व्यक्ती)}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

कामगार लोकसंख्या प्रमाण : रोजगारात असलेल्या व्यक्तींची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी म्हणजे कामगार लोकसंख्या प्रमाण होय.

$$\text{कामगार लोकसंख्या प्रमाण} = \frac{\text{रोजगारात असलेल्या व्यक्तींची संख्या}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

कोलमडण दर : कोलमडत व्यक्तींचे हे सकलांशांत एकूण व्यक्तींशी टक्केवारी खालील कोलमडण दर होय.

$$\text{कोलमडण दर} = \frac{\text{कोलमडत व्यक्तींची संख्या}}{(\text{काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या} + \text{कोलमडत व्यक्तींची संख्या})} \times 100$$

(३ तत्र संकर्षी पाहावे (खंड ७-१७ ते खंड ७-१८) च्या अधिक अनुकालनार्थ व्यवसायेच्या संदर्भानुसार)

कार्य स्थिती : विशिष्ट संदर्भ कालावधीमध्ये व्यक्ती ज्या कार्यरूपे व्यस्त असे कार्यांत अनेक व्यापुसार व्यक्तींचे कार्यस्थिती ठरविली जाते.

निम्न स्थिती : कार्य स्थितीमध्ये विशिष्ट संदर्भ कालावधी मध्ये पहाणीच्या दिवसापूर्वी मागील १५५ दिवसांच्या अनेक ज्या ती कार्य स्थिती व्यक्तींचे निम्न स्थिती समजली जाते.

चालू आठवड्याची स्थिती :
कार्य स्थितीमध्ये विशिष्ट संदर्भ कालावधी मध्ये पहाणीच्या दिवसापूर्वी मागील सात दिवसांच्या अनेक ज्या ती कार्य स्थिती व्यक्तींचे चालू आठवड्याची स्थिती समजली जाते.

अर्जसंस्थित कामगार - डागपूर उद्योगालयेतील, व्यवसायालयांत किंवा अनेकांतित क्षेत्रांतील नमुनेक्षेत्रांत कामगार तसेच संघटित क्षेत्रांतील कामगार जे कर्मचारी राज्य किंवा महामंडळ किंवा कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी संघटनेच्या सदस्य नाहीकिंवा सरकारी कर्मचारी नाही असा कामगार/वाणिज्यसंस्थेत कामगार समजले जाते.

पहिल्यांदाची दर्शविष्ट निर्देशांक सर्व तीन समान मासिक आयाम आहेत- आरोग्य, शिक्षण आणि राहणीमानाचा दर्जा - जे खाली निर्देशांकांद्वारे दर्शविले जातात

आयाम	निर्देशांक	अपेक्षित अर्हता नसे
आरोग्य	पोषण	कुटुंबातील ० ते ५९ महिने वयोगटातील कोणतीही मूल किंवा १५ ते ४९ वर्षे वयोगटातील महिला किंवा १५ ते ५४ वर्षे वयोगटातील पुरुष कुपोषित असल्याचे आढळले
	बाल मिळवार मृत्युदर	कुटुंबातलेले दुर्दैवी १८ वर्षेवयोगटातील बालक/ किशोरवयीन अपत्ये गहाणपूर्वीच्या पाच वर्षांच्या कालावधीत मृत्यू पावली असल्यास
	बाल आरोग्य	वर्षेवयोगटातील ५ वर्षांखाली कुटुंबातील कोणत्याही महिलेने बाळाचा जन्म दिला आहे आणिजर्ती अपत्यकेंद्रीय सर्वसमावेशासाठी किमान ४ प्रसूतीपूर्व सुविधा घेतल्या नाहीत, किंवा वर्तमान अपत्यकेंद्रीय बालसंगोपनाच्याबाबत प्रशिक्षित कुशल वैद्यकीय कर्मचाऱ्यांकडून घरात जिवंतपणे नसेल
शिक्षण	शालेय शिक्षणाची वर्षे	कुटुंबातील १० वर्षे व त्यापेक्षा दुसऱ्याही व्यक्तीने शालेय शिक्षणाची सहा वर्षे पूर्ण केलेली नसतील
	शालेयउपस्थिती	कुटुंबातील शालेय वयाचा शिक्षणी इच्छाशक्तीचेही शिक्षण पूर्ण करण्याच्या अपायकेंद्र शालेय गोष्ट नसेल
राहणीमानाचा दर्जा	स्वयंपाकाचे इंधन	गोबर, कृषी पिके, झुडपे, लाकूड/कोळसा/चारकोलचा वापरून कुटुंबात स्वयंपाक केला जात असेल
	स्वच्छता	कुटुंबाकडे सुधारीत स्वच्छतेच्या सुविधा नाहीत किंवा सुविधांचा वापर किंवा सुधारलेल्या असेल पण इतर कुटुंबांसोबत सामायिकरणे आवश्यक नसेल असल्यास
	पिण्याचे पाणी	कुटुंबाकडे पिण्याच्या पाण्याचा सुधारीत स्रोत उपलब्ध नाही किंवा उपलब्ध पिण्याच्या पाण्यासाठी घरापासून किमान ३० मिनिटांच्या अंतराचा पायी चालत/दुरुन फेरी असेल
	वीज	कुटुंबाकडे वीज नसेल
	पहिलेवर्गीकरण	कुटुंबाकडील जमीन निवास असलेला, प्राण्यांची वर्गीय वैयक्तिक वापरासाठी कार्यविशेषी असेल किंवा छत, भित नाविकसीत साहित्यापासून बनविलेला असेल
	मालमत्ता	कुटुंबाकडे खालीपैकी एकापेक्षा जास्त वस्तू नसेल : रेडिओ, टीव्ही, टेलिफोन, दुचाकी, सायकल, मोटारसायकल किंवा रेफ्रिजरेटर; सर्वसमावेशक मालकीची कार किंवा ट्रक नसेल
	बँक खाते	कुटुंबातील कोणत्याही व्यक्तीकडे बँक खाते किंवा पोस्ट ऑफिस खाते नसेल

लोकशिक्षण

प्राथमिक गट : प्राथमिक गट म्हणजे राज्यसरकारकडून मुलांसाठी मध्यान्ह प्रहराचे कार्यक्रमाकरिता मंजूरी देण्यात येते.

दरडोई विकास खर्च व दरडोई महसुली खर्च : विकास खर्च व महसुली खर्चाचा संबंधित वर्षाच्या लोकसंख्येशी तुलनीय लोकसंख्येशी तुलनीय परिगणित करण्यात येतात.

जन्म व मृत्यू विषयक सांख्यिकी

जन्म दर : दर हजार व्यक्तीमागे एका वर्षातील नोंदिले जन्मांची संख्या

मृत्यू दर : दर हजार व्यक्तीमागे एका वर्षातील मृत्यूंची संख्या

अर्भक मृत्यू दर : दर हजार नोंदिले जन्मांमागे अर्भकांच्या (एक वर्ष किंवा त्यापेक्षा लहान) मृत्यूंची संख्या

नवजात शिशू मृत्यू दर : सदर वर्षातील नोंदिले जन्मांमागे २८ दिवसांपेक्षा कमी वय असलेल्या नवजात शिशूंच्या मृत्यूंची संख्या

पंच वर्षाखालील बालकांचा मृत्यूदर : दर हजार नोंदिले जन्मामागे, वर्षाखालील मुलांच्या मृत्यूंची संख्या

माता मृत्यू : कोणत्याही स्त्रीचा मृत्यू गरोदरपणात किंवा गरोदरपणाची समाप्ती झाल्यानंतर ४२ दिवसांच्या आत, गरोदरपणाच्या कालावधीचा व तीव्रतेचा तसेच याचा विचार न करता गरोदरपणाशी संबंधित कारणाने किंवा त्याची गरोदरपणामुळे किंवा त्याच्या व्यवस्थापनामुळे तीव्रता वाढीत अशा कारणाने अपघाताने किंवा आकस्मिक कारणे व्यतिरिक्त झालेला मृत्यू म्हणजे माता मृत्यू होय.

माता मृत्यू प्रमाण : संबंधित वर्षामध्ये गरोदरपणाशी गुंतागुंत किंवा प्रसूती दरम्यान गुंतागुंत निर्माण झाल्यामुळे होणे माता नोंदिले जन्मांमागे त्या वर्षातील स्त्रियांच्या मृत्यूंची संख्या म्हणजे माता मृत्यू प्रमाण होय.

$$\text{माता मृत्यू प्रमाण} = \frac{\text{एका आर्थिक कालावधीमध्ये झालेले एकूण माता मृत्यू}}{\text{त्याच कालावधीतील नोंदिले जन्म}} \times १,००,०००$$

एकूण जनन दर : स्त्रीच्या संपूर्ण प्रजनन कालावधीमध्ये त्यांना होणाऱ्या मुलांची संख्या

शिक्षण

$$\text{एकूण पटसंख्येचे प्रमाण} = \frac{\text{विशिष्ट शैक्षणिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांचे पटसंख्या}}{\text{विशिष्ट शैक्षणिक स्तराकरीता अपेक्षित वयोगटातील लोकसंख्या}} \times १००$$

$$\text{सर्व मूलभूत अध्ययनता निर्देशांक} = \frac{\text{मुलांच्या एकूण पटसंख्येचे प्रमाण}}{\text{मुलांच्या एकूण पटसंख्येचे प्रमाण}}$$

विशेष गरजा असलेली मुले : दृष्टीदोष, श्रवणदोष, हालचालदोष, बौद्धिक दोष, अध्ययनदोष, सर्वांकष व्याधी किंवा मानसिकदृष्ट्या दोषामुळे नोंदिले असलेली सर्व मुले म्हणजे विशेष गरजा असलेली मुले होय.

पटनोंदीचे प्रमाण : संबंधित शैक्षणिक वर्षात एखाद्या शाळेच्या पटावर नोंद झालेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या व त्याअगोदर शैक्षणिक वर्षामध्ये त्या शाळेच्या पटावर असणाऱ्या नोंदणी न झालेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या यांचे प्रमाण म्हणजे पटनोंदीचे प्रमाण होय.

आर्थिक

देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न : कालपरत्वे भौगोलिक सीमांकित क्षेत्रामधील विशिष्ट कालावधीमध्ये (साधारणपणे एक वर्ष) निर्माण झालेल्या सर्व वस्तू व सेवांचे (दिलेली राष्ट्रीय मूल्यमाला स्थिरमान केलेली सेवावस्तू, सर्वसंमिश्रणातले भौगोलिक क्षेत्र वगळले देश. जर भौगोलिक क्षेत्र राज्य असेल तर त्याला स्थूल राज्य उत्पन्न असेही जर भौगोलिक क्षेत्र जिल्हा असेल तर त्याला स्थूल जिल्हा उत्पन्न असे संबोधले जाते.

देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (बाजार किंमतीनुसार) : प्रत्यक्ष उद्योगधंद्यातून तयार झालेल्या सुद्ध किंमतीनुसार स्थूल मूल्यवृद्धि + अप्रत्यक्ष सुद्धकरांचा उत्पादनावरील वजा वजा उत्पादनावरील अनुदान

निव्वळ उत्पन्नाची वजा देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न, निव्वळ राज्य उत्पन्न व निव्वळ जिल्हा उत्पन्न परिगणना करताना संबंधित स्थूल उत्पन्नातून घिस मांडवळ्याचा दावारा वजा करण्यात येते.

स्थूल मूल्यवृद्धि (सुद्ध किंमतीनुसार) (उत्पन्न जदनी) : कर्मचाऱ्यांची मजुरी + व्यवस्थापन अधिकोष / मिश्र उत्पन्न + घिस मांडवळ्याचा मजुरा + उत्पादन कर वजा उत्पादन अनुदानास

स्थूल मूल्यवृद्धी (सुद्ध किंमतीनुसार) (उत्पादन व्यवसायी) : उत्पादनाचे स्थूल मूल्य वजा निविष्ठा

स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न : देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात विदेश व्यवहारांतील संचार-प्रेषणांतील फरकाचा समावेश करुन स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न परिगणित करण्यात येते.

निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न : स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नातून घिस मांडवळ्याचा दावारा वजा करुन निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न परिगणित करण्यात येते. यात राष्ट्रीय उत्पन्न असेही संबोधले जाते.

दरडोई उत्पन्न : राष्ट्रीय दरडोई उत्पन्न, राज्य दरडोई उत्पन्न आणि जिल्हा दरडोई उत्पन्न हे संबंधित भौगोलिक क्षेत्राच्या निव्वळ उत्पन्नाला मध्यावधी लोकसंख्येने भागून परिगणित करण्यात येते.

आयात अंदाज : वस्तूंचे व सेवांचे अनुमानप्रतिमितिक निर्देशांक वापरुन केलेले अंदाज.

ग्राहक वस्तू : स्थान व कुटुंबाच्या वापरासाठी ग्राहकांनी खरेदी केलेल्या वस्तू.

प्रतिमंदीसापेक्ष मागे : दुसऱ्या वस्तू निर्मितीकरीता वापरल्यास घेतला जाणारा निविष्ठा.

भांडवली वस्तू : वस्तू निर्मितीकरीता वापरल्यास घेतला जाणारा घेत असलेला वस्तू.

स्थूल उत्पादन : संस्था अर्थात उत्पादित झालेली उत्पादने व इतर उत्पादने यांचे उत्पन्न करण्यासाठीचा मूल्य (वस्तूंचे विक्रीकरीता केलेले व सुद्धक वगळून आणि अनुदान अनुदान वगळविल्यानंतर) आणि अर्थ निर्मिती कार्यक्षमतेवर वस्तूंचे निव्वळ मूल्य, स्थान-साठी केलेल्या घसारा-वजावटी मूल्य, मालकिच्या असलेल्या औद्योगिक व मिश्र-औद्योगिक संस्थांच्या प्राप्त नफा, घर व घरभाड्याची आणि इतर स्थायी मालमत्ता यांचे भाडे, खरेदी केलेल्या वस्तूंची आहे त्या मूल्य स्थितीत केलेल्या विक्रीवर मिळालेले निव्वळ नफा, विमाकृत आणि निर्मिती करुन विक्री केलेल्या किंमतीचे मूल्य यांचा स्थूल उत्पादनामध्ये समावेश होतो.

निव्वळ मूल्यवृद्धी : स्थूल उत्पादनातून दुरुपयोग निविष्ठा मूल्य व घसारा वजा केल्यानंतर निव्वळ मूल्यवृद्धी प्राप्त होते.

सर्वसाधारण

दरडोई विजेचा अंतिम खप : विजेच्या अंतिम खपाला लोकसंख्येने भागून परिगणित करण्यात येते.

विजेचा अंतिम खप म्हणजे ग्राहकांनी प्रत्यक्षात खपलेल्या विजेचे माप (विज ग्राहकांना विकलेली वीज) होय.

टीप - एकके :

१ मे.वॅ. = १ मेगावॅट = १,००० किलोवॅट = १०,००,००० वॅट

१ युनिट = १ किलो-वॅट-तास

१ दशलक्ष युनिट्स = १०,००,००० युनिट्स = १०,००,००० कि.वॅ.तास

१ एमकडॉ = १ दशलक्ष घनफूट अभिज्वर

$$\text{साधन उत्पादकता} = \frac{\text{प्रतिदिन तयारलेले सर्व किलो (तयारमाल)}}{\text{एकूण लागलेले माणूस}} \times १००००$$

$$\text{यंत्रसंच - साधक उत्पादकता} = \frac{\text{एकूण सर्व किलो (तयारमाल)}}{\text{एकूण कार्यान्वयनाकरिता यंत्रसंच दिवस}} \times १००००$$

$$\text{भारमान दर्जा} = \frac{\text{प्रत्यक्ष प्रवासी उपभोग}}{\text{अपेक्षित प्रवासी उपभोग}} \times १००$$

राज्य व जिल्हा मानव विकास निर्देशांक मोजणीसाठी पद्धती (राज्य मानव विकास अहवाल २०१३) :

आरोग्य, शिक्षण व उत्पन्न या आयामांचे निर्देशांक खालील सूत्राने परिगणित करण्यात आले आहेत.

$$\text{I-'X' आयामांचा निर्देशांक} = \frac{\text{प्रत्यक्ष मूल्य (value)} - \text{लघुतम मूल्य}}{\text{महत्तम मूल्य} - \text{लघुतम मूल्य}}$$

विकासाच्या निर्देशकांची परिगणना सकलांतील शेष-शून्यांवरून व घटकेतली दशांश एक-शून्यांवरून प्रमाणक (normalize) पेक्षून करण्यात आली आहे.

घटक निर्देशांक काढण्याकरता निवडलेल्या मानव विकास निर्देशकांसाठी घटक निर्देशकांची लक्ष्ये खालीलप्रमाणे घेण्यात आली आहेत.

घटक निर्देशांक अनुमानित करण्यासाठी खाली दिलेल्याप्रमाणे महत्तम व लघुतम मूल्ये उपयोजिण्यात आली.

घटक	महत्तम	लघुतम
अपेक्षित आयोवास दर	१,०००	००
प्रजनन दर	१.००	०
एकूण साक्षरता प्रमाण	१००	०
दरडोई विस्तृत नोंदणीत उत्पन्न (खरेदी क्रियाशक्तीनुसार) (₹)	१,२५,०००	१४,०००

टीप : अपेक्षित आयोवास दर = १,००० - अपेक्षित मृत्यू दर. उदाहरणार्थ अंदाज करण्यासाठी सरळ दुरुस्तीकरिता वापरण्यात आले आहे.

विकासोत्तर व्यवस्थापन : एकूण निधीपैकी किमान ३०% रक्कम विकासोत्तर देखभाल, दुरुस्ती व सुधारणांसाठी राखीव ठेवणे.

दुरुपयोगाची जबाबदारी : संबंधित ग्रामपंचायतीवर दर वर्षीच्या लेखापरीक्षणात दुरुपयोगाची नोंद झाल्यास संपूर्ण रक्कम वसुलीची जबाबदारी.

नियमांचे सातत्याने पालन होईल याची खात्री देणे : दिलेल्या संदर्भ पर्यायांपैकी सातत्य कायम ठेवण्याच्या नियमांचे अंतर्भाव असलेली योग्य पद्धत.

पाणी पुरवठा व स्वच्छता

खुली हगणदारी मुक्त गाव : ज्या परिसरात/गावात पुरेसे स्वच्छतागृह किंवा शौचालय नाही आणि प्रत्यक्ष कुटुंब, सार्वजनिक आणि सामुदायिक संस्था किंवा ठिकाणे उघड्यावर शौचविधीसाठी सुविधा संपादनासाठी पर्याय वापरत नाहीत असा गावाला अनुमोदित/घोषित खुली हगणदारी मुक्त गाव म्हणून संबोधण्यात येते.

खुली हगणदारी मुक्त शहर : दिवसाच्या कोणत्याही वेळी एकही व्यक्ती उघड्यावर शौच करीत असल्याचे आढळलेली नाही असा शहर/प्रभागास खुली हगणदारी मुक्त शहर असे अनुमोदित / घोषित केले जाऊ शकते.

खुली हगणदारी मुक्त + शहर : दिवसाच्या कोणत्याही वेळी एकही व्यक्ती उघड्यावर शौच / लघवी करीत असल्याचे आढळलेली नाही व जेथे सामुदायिक व सार्वजनिक शौचालय व्यवस्थापन व सुविधांचा आहेत असा शहर/ प्रभागास खुली हगणदारी मुक्त + शहर असे अनुमोदित/ घोषित केले जाऊ शकते.

खुली हगणदारी मुक्त ++ शहर : दिवसाच्या कोणत्याही वेळी एकही व्यक्ती उघड्यावर शौच/ लघवी करीत असल्याचे आढळलेली नाही व जेथे सामुदायिक व सार्वजनिक शौचालय व्यवस्थापन व सुविधांचा आहेत आणि व्यवस्थित व्यवस्थापन, स्वच्छतेची हे पाणी-गाळे यासंबंधी न सोडता त्यांच्यावर प्रक्रिया करून त्यांचे व्यवस्थापन करण्यात येते असा शहर/ प्रभागास खुली हगणदारी मुक्त + + शहर असे अनुमोदित / घोषित केले जाऊ शकते.

कॅटर + शहर : सेप्टा टाकी, व्यावसायिक आस्थापनांचे गाळे, गाळ हस्तांतरित्यून सोडले जाणारे सर्व सांडपाणी पर्यावरणात सोडण्यापूर्वी समर्थनात्मकाक पातळीवर (सीपीसीबी मानकानुसार) प्रक्रिया करून सोडण्यात येत असेल शहर / वॉर्ड / प्रकल्प हा कॅटर + म्हणून घोषित केले जाऊ शकेल.

*****

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

क. भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र (लाख चौ. किमी)	लोकसंख्या (२०११)	लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ. किमी)	महानगरी लोकसंख्येचे (शहरी लोकसंख्येचे) प्रमाण	ग्रामीण लोकसंख्येचे (ग्रामीण लोकसंख्येचे) प्रमाण	लोकसंख्येतील वार्षिक वाढ (टक्के)	लिंग-गुणोत्तर (२०११)	आंतरराज्यीय मुलगामुलींचे प्रमाण (०-६ वर्षे वयोगट)	साक्षरता दर (२०११)
एकक वर्ष (टिपांक)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२००१-११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
आंध्र प्रदेश	३.७१	८४,६५,८१	३०८	३३.३९	६६.९०	१०.९८	९९३	९३१	६७.०३
अंदमान*	-	-	-	-	-	-	-	-	-
अरुणाचल प्रदेश	८.८४	१३,८८४	१	२२.९४	७७.०१	२६.०१	९३८	१७२	६७४
आसाम	७.८८	३१,२०१	३१८	१४.१०	८५.८	१८.४७	९५८	९६१	७४.०१
बिहार	९.१४	१,०४,७.११	१,१०१	११.२१	८८.७१	२८.७१	९१८	९२१	६८.१४
छत्तीसगढ	५.८०	२२१.८८	१४४	१४.०१	८५.७१	२२.४१	९७१	९७८	७२.०१
दिल्ली	०.०१	१६,७८,८८	१,१३०	१००.००	०.००	२१.८१	८९८	८७१	८६.२४
गोवा	०.०४	१४,८१३	३१.४	४१.१४	५८.८६	८.१३	९७२	९४१	८८.४०
गुजरात	६.१३	६०,४३,७०	३०८	४१.८०	५८.९०	१९.१८	९१९	८१०	७२.७८
हरियाणा	४.४४	२५,३५,९१	५७१	३४.८८	६५.१२	१७.६०	८७१	८१४	७८.०८
हिमाचल प्रदेश	०.५९	६८,४५	१२३	१०.०३	९०.१७	१२.१४	९७१	९७१	८४.८३
जम्मू व काश्मीर	२.२२	१२५,४१	११४	२७.९८	७२.०२	२१.४४	८४१	८४२	६८.७०
कर्नाटक	५.९१	६१,७५	३१९	३८.४७	६१.५०	१७.६०	९७३	९७८	७३.५०
केरळ	०.३१	३३,४०९	८५०	४८.७०	५१.९०	४.९१	१,०८४	९४४	९८.५४
मध्य प्रदेश	३.०८	७२,६,२७	२३४	२७.६३	७२.००	२०.३५	९३१	९१८	६०.९३
मुंबई-महानगर	१.४५	२०५,७५	१,८१	४३.२४	५.९१	२२.९१	९११	९११	५६.५१
महाराष्ट्र	३.०८	११,२४३.७४	३६०	४५.११	५.४८	१६.४०	९४१	८१४	७४४.११
मणिपूर	०.२१	२८,५१	१२८	२१.२१	७.२४	१४.१०	९७५	९३०	५,५८
मेघालय	०.२२	२१,३७	१३१	२०.८७	७.१५	१७.१५	९८१	१७०	५,४४
मिझोराम	०.२१	८०,१७	५२	५२.११	४.८१	२६.४८	१७६	१७०	२,२१
नागालँड	०.१७	१९,७१	११९	२८.८३	७.१९	-०.५८	९७१	१४१	३,११
ओडिशा	४.५६	४१९.७४	२७०	१६.११	६.४०	१४.८०	९७१	१४१	१६.५८
पंजाब	०.५०	२७७.४६	५५१	३७.४८	६.२१	१३.८९	८१५	८४१	५५.३६
राजस्थान	३.४१	६८,५०,४८	३००	२४.८७	५.९९	२४.११	९२८	८८८	६७.०१
सिक्किम	०.०७	६,१०	८६	२५.१५	०.०५	१२.८९	८९०	९५७	८.२९
तमिळनाडू	०.९०	७२,१४,७४	५५५	४८.४०	५.९६	१५.६१	९९६	१४१	८८.०५
तेलंगण	०.५०	३५,२४,४	३१०	२६.१७	०.३०	१४८.४	९६०	९५७	८.५६
त्रिपुरा	०.३०	२६,७४,४	३१०	२६.१७	०.३०	१४८.४	९६०	९५७	८.५६
उत्तर प्रदेश	२.४१	१,९९८.२३	८२९	२२.२७	७७.५०	२०.२६	९१२	९०२	६९.४.४८
उत्तराखंड	०.५३	१०००.८९	१८१	३०.४३	६.८१	१८.८१	९४३	८१०	७०.१७
पश्चिम बंगाल	०.८१	९१८.७९	८०२	३१.८७	६८.१४	१३.८४	९५०	९१६	७१३.८०
भारत	३१.८७	१२.१०८.७५	४८१	३१.१४	६८.७०	१७.७०	९४१	७१८	१.४१०.०१

१ भौगोलिक क्षेत्र लगभग * केंद्रशासित प्रदेश यादृच्छिक आहेत, उदाहरणार्थ लगभग

भारतातील राज्यांचे मिश्रक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
(उदा.)	(उदा.)	(उदा.)	(उदा.)	(उदा.)	(उदा.)	(उदा.)	(उदा.)	(उदा.)	(उदा.)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
३१.२७	६.४१२	१०.५	१९.४१	७.००	२.६८	३६.१०	३१.०६	२१.५१	३६.१९
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
०.१५	६.०६	७८.६	-	६८.७१	१.१९	४.१०	६४.४०	५७.४०	४५.४४
८५.६	४०.४२	६९.१	७.१५	१२.४५	१८.४	५.४८	६७.८४	४९.४५	३२.४६
१९.७५	७१.१९	१४.०	१५.१९	३.२८	२.२४	६०.५६	२०.५२	७६.५५	१९.०७
६.८२	६८.१५	६०.१	१२.०८	२६.३१	३.६६	५.७०	२०.६७	४२.९९	३९.१०
३.१५	०.६६	९५.०	१६.७५	-	१.७०	६०.९१	६१.६१	१.६०	१०.५८
०.८०	०.१९	८५.७	१.७४	६०.२६	२.२६	३.८१	६६.६४	३०.०७	३१.१२
१२.३५	५४.४८	१०.६	६.७४	१४.७५	१.८१	६.५६	४६.७०	४९.६१	२६.६८
५.५०	२४.८१	१९.८	२०.१७	-	२.१६	६८.८०	२७.१७	४४.९९	१०.७१
३.०५	१०.२२	१३.७	३५.१९	५.७१	२.१२	८.१०	३०.०५	४१.८५	४४.८२
३.०४	१२.७५	७९.८	७.१८	४१.९१	३.०८	१९.२८	१४.०८	७८.४८	१९.१९
२२.४१	३५.८१	८७.५	१०.१५	६.१५	२.१०	१३.९१	४८.३०	७१.२८	४१.८७
१९.८३	६.७०	३३.५	६.१०	६.७५	२.२८	६.२०	२७.९३	१०.४५	१८.२१
१५.०४	१८.४४	७८.०	१५.४१	१९.०१	२.१४	२८.३५	४९.२५	४१.७१	४२.३४
७.३५	७०.०५	८९.३	१२.८२	३०.४२	२.७५	३१.१८	४२.२५	४४.३८	३१.७०
२१.३८	**१५५.४१**	**८९.४**	**१९.८१**	**१.३५**	**२.६४**	**२९.३०**	**३८.१४**	**५२.७१**	**३१.०९**
०.८१	५.७४	४५.४	६.४१	७०.८८	१.८१	लागू नाही	४३.२१	५२.८१	३१.८८
१.२७	४.१५	४४.४	०.५८	८१.१५	१.४१	१.१४	४१.०१	५८.४५	४२.१७
०.१७	२.१०	६०.४	०.१९	१४.४१	१.३८	१२.७४	२७.८१	५५.७१	३१.१९
०.५१	५.१८	५१.८	-	८१.४८	१.०७	१४.४१	१७.४१	४१.११	४४.७४
१२.०१	४१.०४	७५.१	१७.१९	३२.८५	३.१६	३३.२८	३५.५१	४१.८३	२७.१९
७.१९	१९.१५	१७.६	४१.१४	-	३.१९	१४.०४	३०.४६	१५.५१	१३.९१
१९.७७	१२६.११	७८.१	१७.८१	१६.४८	२.२८	१२.१३	२०.७०	२२.३०	१५.१२
०.१७	१.१७	८५.१	४.१९	१३.८०	२.१८	७०.४१	१७.०१	४१.५१	१९.५७
२९.६५	४८.४८	९१.५	७०.१	१.१०	१.१४	१५.६१	१८.७१	४१.१६	१९.८०
१.२१	२.१९	१७.५	१७.८१	४१.७१	१.७०	१४.५४	२१.१९	४४.२०	१५.५७
४०.५७	१७.५८	१९.१	७०.७०	८.५७	१.८८	१४.०१	२१.१४	५१.२०	१९.७५
३.१९	१९.८०	१२.१	१८.७१	९.८१	१.८४	१९.५०	२८.४१	५१.२१	२१.१८
२१.१५	५१.१७	१२.२	२३.५१	८.८०	१.२१	२२.८१	२८.१४	४४.०४	१८.५८
१२७.८१	**१,१८८.०१**	**७५.५**	**१६.१९**	**८.१९**	**१.७१**	**१७.१७**	**४१.१४**	**५४.१९**	**१५.०१**

१ मोजलेला आकार उपलब्ध नाही २ वितरीत झाला नसून केवळ नमुनादाखल आणि प्रदर्शनार्थ उपलब्ध आहे

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	भारत विशेष लाइसेन्सचे मूलभूत निर्देशक									भारतातील निर्देशक
	साक्षरता दर (७ वर्षे व त्यावरील लोकसंख्या)[१]			लिंग-गुणोत्तर (दर हजारी पुरुषांमागे स्त्रिया)		बाल लिंग गुणोत्तर	मृत्यू दर	अर्भक मृत्यू दर	कायदेशीर गर्भपात (२०१९-२१)	
	पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया					
संदर्भ वर्ष/ निर्देशक	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११ जनगणना)	(२०११ जनगणना)	(२०११)	(२०१९)	(२०१९)	(२०२०-२१)	(२०११)
(१)	(२०)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)	(२५)	(२७)	(२८)	(२९)	(३०)
आंध्र प्रदेश	६७.८८	५९.१५	६३.७२	९८.७	९७.४	१५.१	६.४	२५	१,७०,२१५	८१.४
गोवा[२]	-	-	-	९८.६	७४.८	९९.७	६.१	२३	२,३५,७५१	८.८२१
अरुणाचल प्रदेश	७२.५५	५४.७८	६५.३८	७८७	७८७	९७.६	५.८	२१	१,७८,०१८	०.८२१
आसाम	७८.८५	६६.२४	७२.१९	९४.१	९७.९	२१.०	६.३	५०	७८७	८.४१३
बिहार	७१.२०	५१.५८	६१.८०	९९.४	९८.७	२५.८	५.५	२१	४१,२१२	०.५४४
छत्तीसगढ	७९.८४	६५.४१	७१.७१	९९.१	९८.५	२३.६	५.६	२७	१४,५८७	८.५१८
दिल्ली	९०.९४	८२.७६	८७.७१	७९.८	७८.०	१४.४	३.२	११	६५,४०४	८.४४१
गोवा	९२.९५	८४.६९	८८.७०	९७७	९७७	१३.६	५.१	८	१४५,६५४	८.०४१
गुजरात	८५.७५	७१.६८	७८.०१	९८.८	७९.३	१९.५	५.६	२५	९७७	७.६०१
हरियाणा	८४.०५	६५.९४	७५.५५	९८.७	७९.३	२०.१	५.१	२७	१,३९,५१६	८.७८८
हिमाचल प्रदेश	८९.५३	७५.९३	८२.८०	९९.९	७९.८	१५.४	६.९	१९	१,८३,२८१	८.०४५
जम्मू व काश्मीर	७६.७५	५८.४१	६८.४६	७९.२	७९.२	-	-	-	-	-
झारखंड	८२.४७	६८.८८	७५.९६	९७.९	७८.९	१६.९	६.२	२१	१,९९,७५१	८.६८९
कर्नाटक	९६.११	९२.०७	९४.००	७८.१	७७.९	१९.५	७.१	१	१,९४,७१७	८.७८१
केरळ प्रदेश	९८.७१	५९.२४	९१.९१	९४.८	९८.५	२४.५	६.६	७१	१,८४,८१४	८.६८१
मध्यप्रदेश	८८.७४	६८.२४	७८.०८	९१.०	९२.९	२२.२	७.१	७०	१,८४,९७६	८.२१०
महाराष्ट्र	८९.२७	७८.९४	८४.७७	९४.३	९४.९	१९.२	६.०	१७	१,९९,४९६	८.४१९
मणिपूर	८२.९७	७१.७७	७७.३१	७७७	७७७	१३.६	४.६	१०	८७,८४९	८.९१०
मेघालय	७५.९५	७१.८१	७४.७९	७७७	७७७	१३.२	५.६	३३	८१,७८९	८.४५१
मिझोराम	९३.३५	८९.७७	९२.९३	७७७	७७७	१४.५	४.०	३	१,७०,४१९	८.७८४
नागालँड	८२.७५	७४.११	७९.५५	७७७	७७७	१९.७	३.५	३	१,९८,१४४	८.४७१
ओडिशा	८९.५१	७३.४१	७७.८७	९८.०	७०.८	१८.०	७.१	४१	१,५०,४५०	८.४८५
पंजाब	८०.४४	७०.७९	७५.८४	७९.०	७४.८	१४.५	६.६	१९	१,५९,३५१	८.७१४
राजस्थान	७९.१९	५२.१२	६६.११	९९.५	७९.६	१९.७	५.७	२५	१,७९,३८१	८.४२८
सिक्किम	८२.५५	७५.९२	८१.७१	७७७	७७७	१६.५	५.१	५	१,२५,७५४	८.७१०
तामिळनाडू	८९.७०	७१.४९	८०.७१	९७.१	९४.१	१४.१	६.१	१५	१,२५,२४१	८.७८१
तेलंगणा	९२.५१	८२.७१	८७.७१	७७७	७७७	१९.८	५.५	२१	१,२१,१९५	८.१५८
त्रिपुरा	९०.४८	८१.५१	८७.२२	७७७	७७७	१२.८	५.५	२१	१,२१,१९५	८.१५८
उत्तर प्रदेश	७७.५८	५७.१८	६७.६८	९९.८	९५.८	२५.४	६.५	४१	१५,९१८	८.५४४
उत्तराखंड	८७.७०	७०.०१	७८.८२	९८.१	७९.१	१७.१	६.०	२७	१,७८,४४४	८.१८१
पश्चिम बंगाल	८२.६१	७०.५४	७७.१०	७०.७	७१.२	१४.१	५.६	२०	१,३१,२१७	८.४१९
भारत[३]	८०.८८	७४.०१	७२.९८	९८.२	७०.७	९१.७	६.०	१०	१,२९,८५५	८.१४९

१. वैधतापत्रित लोक लागीदार २. विशिष्टिकरण नमुना सर्वेक्षण लागत आणि उत्पादकाचे लागतीवर ३. अखिल भारत ४. उपलब्ध नाही

१२. राज्यांचे उपलब्धतेचे दर्जा वर्षे व उपलब्ध आर्थिक वर्षाच्या उपलब्धतेचे नाही

@ वैधता राज्यांचे व वैधतापत्रित उपलब्धतेचे अनिवार्य मृत्यू दर ४ (२०१८-२१), ३. वैध वर्षांच्या कायदेशीर अनुपालित

भारतातील राज्यांचे भिन्नदाब सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

विशिष्टनाम निर्देशक							
राज्याचे मराठी नाव (१)	राष्ट्रीय सरासरी अपेक्षित उत्पन्नाच्या तुलनेत राज्य सरासरीचा हिस्सा (टक्के)	केंद्रीय कृषीवर मराठी हिस्सा (२)	सेवाक्षेत्रातील मराठी सहभाग (३)	राष्ट्रीय उत्पन्नातील विक्रय क्षेत्राचा हिस्सा (टक्के)	मराठी वृद्धि (+) / अपचिह्नक (-) ची राज्यनिहाय अद्यतन उपलब्धता	विक्रय वृद्धि (+)/अपचिह्नक (-) ची राज्यनिहाय अद्यतन उपलब्धता	राज्य सरासरीच्या वार्षिक प्रतिनिधीची राज्यनिहाय अद्यतन उपलब्धता
(२०१७-१८)	(२०१७-१८)	(२०१७-१८)	(२०१७-१८)	(२०१७-१८)	(२०१७-१८)	(२०१७-१८)	(३१-३-२०१९)
(१९)	(२१)	(२२)	(२३)	(२५)	(२६)	(२७)	(२८)
२२,४१९	१८.९	४१.४४	९,२५१	१८.१	१.५	५.५	१९.५
४९,३११	२.६०	३,१२०	२,०११	४४.८	१.७	४.१	२७.१
१,३०,६५०	७.५	११,५१३	५१,३५८	१८.५	-२५.४	२.१	४८.१
३१,०४१	२०.८	४,६०५	१२,३५१	१५.४	१.१	१.०	३७.१
१४,२७४	१९.१	४,४४१	४,१२१	७०.८	०.८	०.१	१९.२
१७,५०४	११.१	४,७१५	३,९१६	७०.०	०.१	१.१	१९.१
२०,७१२	१९.०	लागू नाही	५,८५१	७१.१	०.५	१.१	१८.०
१९,१८०	११.१	१७,६८७	१६,५१४	१७.१	०.१	४.५	२७.१
१९,०४२	१२.०	२,४१५	२,५०३	१२.१	१.१	१.१	२१.८
२५,१७१	१२.१	२,०१०	५,४१२	१२.४	२.०	१.१	१५.०
४८,२४२	२२.१	५,१०१	१८,४१०	१२.८	०.१	१.१	४१.८
-	-	-	-	-	-	-	-
२१,१७१	५१.४	३,४१०	५,५५१	१३.१	१.१	१.५	१४.१
३१,१८७	५.१८	२,४८०	८,२५५	४१.८	२.१	४.१	१७.१
१९,३२२	१८.७	५,२३१	३,३८१	१५.२	२.१	५.७	२१.१
२३,२११	१२.०	६,४१९	९,३०७	४१.०	१.५	१.५	२८.१
२९,३५,४४	**१२.७**	**१,४१२**	**४,५२५**	**१२.७**	**१.७**	**१.१**	**१९.१**
५५,१२८	७.१	१२,५४१	१८,१००	१.४२	-२.१	१.१	१२.७
४४,९२१	१५.५	१८,३१४	१९,२१३	७०.५	-२.८	४.१	४८.०
७८,८१४	७.०	३१,१११	४१,५८१	१८.१	१.५	१.१	१२.१
५८,५१४	८.४	१२,४१३	११,५८५	५५.२	१.१	१.१	४१.५
२१,५१४	१०.१	५,५८१	१,२००	१९.०	-०.४	१.१	२८.८
१९,८२४	४१.१	१,२५१	८,१८४	४५.८	१.१	५.४	४१.१
१८,७१५	५६.५	४,८१०	१,८१६	१०.५	४.४	१.१	४१.५
१,०३,१०४	१२.१	४१,७०७	४१,४१४	३१.२	०.१	१.१	२१.२
१३,२१७	१०.१	१,०१२	५५१११	१९.८	१.५	५.५	१९.४
१५,५०८	१.१	१,४१४	१९,७८५	५८.१	१.१	१.१	१५.१
१२,१५८	४०.४	४,२१४	१,१०४	५५.४	०.८	४.४	१५.२
३२,४१०	२१.२	५,१०२	१४,८४१	५४.३	१.१	४.४	३१.०
१४,१२५	४१.०	४,५४१	३,१०१	२२.१	२.१	४.०	३८.१
२०,०८,६८	**४४.०**	**लागू नाही**	**लागू नाही**	**१९.१**	**२.०**	**४.७**	**१२.१**

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	अनुसूचित क्षेत्रांमधील सुविधा					लाभार्थी कव्हर मोजमाप[1]				
	या राज्यात लोकसंख्येच्या किती जनगण भागात समाविष्ट[2]	समाविष्ट जिल्हे (१)	समाविष्ट तालुके (२)	कार्यरत ग्रामीण दवाखाने (दवाखाने)	उपकेंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, सामुदायिक आरोग्य केंद्र (दवाखाने)	एकूण लाभार्थी (हजारात)	त्यांचे कायदेशीर प्रतिनिधी (हजारात)	सामाजिक सेवांचे मोजमाप[3] (१ लाभार्थी)	सामाजिक मूल्यांकन (विभाग)	सामाजिक मूल्यांकनाचे मूल्य (हजारात)
वापरलेले वर्ष/ दिनांक	(दि.३१ मार्च,२०२१ रोजी)					(२०२१-२२)	(२०२१-२२)	(२०२१-२२)	(२०२०)	(२०२०-२१)
(१)	(२१)	(२०)	(१८)	(१७)	(१६)	(१४)	(१५)	(१६)	(१८)	(१८)
आंध्र प्रदेश	३३.८	३१,७४९	८१,३३३	११८.०	१४.०	११,४११	१,०७३	१,१८,५००	१,२१४.५	५.१४
अरुणाचल[4]	१४.४	१,४१८.८५०	१,१८८,१३१	५५.४	२१.१	५०,१४०	८,३७१	११,५१४	१,३५०.३	१.००
आसाम प्रदेश	७०.१	१,२१,१८०	३१,२७१	२७.१	२३.५	१७१	१७	१,१९२.१	१,३१०	१.३५
आसाम	८.३	५०,१०४	२३,३३३	४१.३	५०.३	१०,१२२	१०,०३३	१४,०७५	१,३७२.१	१.०१
बिहार	३.०	३१,३०३	१२,८८१	३१.४	५०.४	५०,२१८	३८,०७१	३३,५००	१,५२१.४	०.३१
छत्तीसगढ	८.१	१४,२१०	५०,०३२	२१.८	५०.१	१३,१११	११,२१२	१२,४४४	१,२१२.७	१.००
दिल्ली	१७.४	१,७१,१२१	१,३१,२१८	१२.२	१.४१	५,२१४	४,०५१	८,५५५	१७८.५	०.१२
गोवा	४१.८	५,०२,०८४	१,१४४,८१९	२४१	४४.१	११२	११०	१४०	५,४१८.०	१.००
गुजरात	१२.१	१,२१,४०५	८१,३०१	१८.७	५१.४	१२,०१३	१२,४००	१०,१०१	१,१२५.४	१.८८
हरियाणा	१७.१	१,८८,१७१	१८,१३८	५१.१	४१.१	८,४०८	५,१११	८७,४१०	५१६.१	०.२२
हिमाचल प्रदेश	३३.१	१,५१,८१७	४८,४४०	४१.०	५५.१	१,५८१	१,३१५	१२,२५४	१,०५२.१	०.१५
जम्मू व काश्मीर	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
कर्नाटक	१५.८	१,८१,८१४	१,१०,४४४	५०.१	२१.०	१५,१३८	१,१६८	१,२५,१११	१,४११.१	१.१६
केरळ	५८.०	१,७१,०१०	१,०५,८६१	१९.५	४४.१	४८८८५	३,८१२	४१,२२०	२,१८१.४	०.८८
मध्य प्रदेश	८.४	५४,२५२	१६,४१८	१०.१	५१.०	१६,१८०	१८,१४४	१८,१००	१,१०२.१	१.०४
महाराष्ट्र	१.५	५१,१०३	१७,१०१	१०.८	४१.४	१६,१०५	१०,१५०	१४,१०४	१,१५५.५	१.२४
महाराष्ट्र	**१०.१**	**१,४५,१८१**	**३,१८,७०७**	**१४.८**	**४०.८**	**१६,२०४**	**१२,१८१**	**१,१८,१२०**	**१,१८७.४**	**१.१४**
मणिपूर	२.१	१९,७१३	२२,१८७	५२.२	२१.७	१,०७०	११३	३५४	१,१९६.१	१.१४
मेघालय	१०.१	७१,०४१	१९,१४४	३०.१	२१.१	११२	११४	१,३१५	१,८४१.१	१.१९
मिझोराम	१०.१	१,०५,१७१	७१,०१०	४१.१	२२.१	३१५	१११	७४१	१,१३५.१	१.२५
नागालँड	८.१	४२,१८१	१,४४,१२१	३१.५	२३.५	१,४४४	१८१	४०१	१,१०१.०	३८.४
ओरिसा	११.१	८१,४१०	३१,१०८	३१.१	४१.१	१८,४१०	१३,१०१	११,५८१	१,१३५.१	०.१५
पंजाब	२१.४	१,५१,१२५	८१,७०१	५.४.४	५१.५	९,१५२	५,५१४	१,१४,०१२	५८१.५	३.१२
राजस्थान	१.०	१५,३१२	११,५२२	४०.०	५३.८	११,५५२	२३,१०१	१,२१,४०२	५१२.०	२.१४
सिक्कीम	२४.१	१,२५,१२५	५१,१२०	३४.२	५२.०	८५	१०	३४१	१,१५०.१	१.२०
तामिळनाडू	१५.१	१,३३,३२३	१,१५,१३४	१०.५	४१.४	१२,४००	१,०१३	१,१५,८८३	१८१.२	०.०५
तेलंगणा	१.४०	७०,१११	२१,२१३	४१.४	५२.८	८५२	१०१	३,२१०	२,२२१.१	०.४१
त्रिपुरा प्रदेश	७.०	५५,४४४	२२,०४३	४०.८	४४.१	८८,४२१	५३,२१८	१,८०५,४४	४१२.८	०.४१
उत्तराखंड	१८.८	१,४१,२४१	५१,०५८	३४.१	११.५	२,८८०	२,०१३	१२,२११	१,२४१.०	०.८५
पश्चिम बंगाल	९.३	१२,२४४	४१,२०५	४५.१	४४.१	४४,३०१	२७,११८	८७,०४१	२,०१२.१	०.४१
भारत	**१२.०**	**१,१९,२४१**	**८०,१४३**	**४१.०**	**४०.०**	**१,४९,८१०**	**१,१४,५८०**	**१६,११,५४४**	**१,४१९.१**	**१.०६**

१ योजनांतर्गत दाखल लाभार्थ्यांद्वारे २ विशेषीकृत लसीकृत केंद्र व्यवस्थापन लसीकरण लाभार्थ्यांची लसीकरण ३ १ मार्च २०२१ रोजीची लसीकरण लोकसंख्या

४ मुख्यत: या आकलन करणे दाखल्यांचा समावेश ५ १५ फेब्रुवारी २०२१ पर्यंत

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राष्ट्रीय सरासरीच्या तुलनेत (टक्केवारीत)						सरासरी अन्नधान्याचे उत्पादन (किग्रॅ)	एका शेतकरी कुटुंबाकडील कृषिजन्य खर्चाचा (किग्रॅ)	राष्ट्रीय निदेशांकाच्या तुलनेत राष्ट्रीय कृषिजन्य उत्पादनाचे टक्केवारी	दरडोई निदेशांक निवडक संख्या (कोटी)[1]	निवडक संख्येच्या कृषिजन्य कृषिजन्य कृषिजन्य उत्पादनाचे टक्केवारी
राष्ट्रीय कृषिजन्य	राष्ट्रीय कृषिजन्य	राष्ट्रीय कृषिजन्य	राष्ट्रीय कृषिजन्य	राष्ट्रीय (लाख)	क्षेत्रफळ (लाख)					
सेंसेक्स सरासरी(२०१३-१८ मे१०१(१-२०)						(२०१९-२०)	(२०१८-१९)	(२०१८-१९)	(२०१८-१९)	(२०१८-१९)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
३,८१६	७८२	२,८८३	१,०१८	१२६	७१	२३६.१	२८६.३	४१.८	६.६	३७.२
३,५८५	१७१	३,३७०	१,८३८	७२	७०	२१०.१	२३३.१	५४२	-	४१.५
३,२७१	११०	३,३०५	१,०७१	-	३१	२४७.०	५.०	६०.१	५.८	२.८
२,१००	७४०	२,०१३	३३३	-	३८	१५१.०	७२.०	१२.३	५.०	३४.७
२,५५३	८७०	२,७३०	१,२८५	-	७०	१८८.१	२३३.८	७४२	५.०	५४.१
२,०१३	१,०२०	१,७११	७१७	-	२३	१२०.१	११.८	१३.७	५.३	१३.१
३,५३१	१,०७०	३,५३१	१,२१२	-	-	५.३	६८७.०	४२.८	५.०	१४.८
२,१७५	१२२	२,७७१	२,३१९	-	७०	८१.०	२४.१	२२.१	४१	३४.५
२,४७०	१,०७१	२,११८	१,१३८	५३८	६५	११९.१	१३१.८	५१.०	६.१	५२.५
३,८८०	१,००१	३,८१५	१,१४४	४१४	८१	८३.१	२१९.१	११.२	६.५	८१.४
२,०११	१,११७	२,०१४	७००	-	५०	१०८.८	६३.१	२१.७	०.६	१.७
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
३,८८१	४३२	१,५१४	९११	४६१	८८	१९६.४	१४१.६	४५.०	६.६	५५.१
३,१०१	१७६	३,८८४	७७७	-	११४	१७.६	७०.७	२०.०	६.०	५२.६
३,०१३	९५१	२,०४४	१,०५३	५११	५५	१७०.४	८७.१	४८.६	६.५	४९.६
३,१७४	५७१	३,७७४	५८१	-	४७	२५१.१	१८.६	६५.७	६.२	३४.६
३,१८१	७८१	३,१४१	१,०८६	२५२	८४	१०४.७	१४४.७	७२.७	६.१	५४.६
३,१०१	१,४४	३,०१२	८२७	-	६१	१६५.१	५१४.८	१६.६	१६.८	१९.८
३,१०१	१,४१८	३,१३१	१,०५१	-	१	११३.४	५.०	४५.२	५.५	११.४
३,८८१	१,४१०	१,११०	१,१४१	-	३०	६३.८	१८.१	१५.७	५.६	६.१
३,०१८	१,८८१	१,१५५	१,५५०	-	४४	२४१.६	५.०	३६.७	५.२	३१.१
१,१३८	५७०	१,७१३	३७१	५१७	३१	१९९.८	१२०.४	२१.०	६.०	२५.७
४२.४१	८१५	४,६३१	१,४८५	७८४	८१	१९५.३	२१४.२	९८.५	२.१	८१.८
१,९३५	४४२	१,४१०	१,७१४	५४४	७०	२१८.१	४०.२	४१.५	१.१	५१.९
१,४४१	१५.१	१,११८	१२५	-	-	१३८.१	५.०	९.१	५.३	७५.९
१,७१५	८८१	३,५१०	१,५८१	३१२	१४३	१४८.५	१९९.१	५३.१	६.१	३५.२
२,८८८	७१४	२,७५१	८१९	-	५१	२१२.०	५.०	२४.४	५.१	२४.४
२,१३५	१,०१९	२,४५८	१,५१४	-	८४	२४४.८	१७५.८	८१.७	५.१	४८.१
२,४८२	१२०	२,१७५	१३४	-	७१	१८८.१	१५४.०	५२.५	५.३	१२.१
३,०५८	८५५	२,८१४	१,२८१	-	८०	२१३.२	१५.४.२	३५.५	१.०	५१.१
२,४५७	४१९	२,२८८	१,२९०	४५५	५०	२४१.६	१५८.७	५२.०	१.२	४५.४

२ रा उत्तरार्ध वर्षे

१ सेंसेक्स-सरासरी राष्ट्रीय कृषिजन्य२०१९ या आधारावर आहे

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	निवडणुकीचे वर्ष/ कालावधी	सध्याच्या लोकसभा मतदारसंघांचे[1] एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाचे टक्केवारी	प्रस्तावित लोकसभा मतदारसंघांचे[2] एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाचे टक्केवारी	मतदार प्रक्रिया माहिती				लोकसभा मतदारसंघांची तपशीलवार[3]		क्षेत्रीय पक्षांचा पाठ[4]	
				प्रशासकीय जिल्ह्यांची संख्या	लोकसंख्या (लाखांत)	प्रति खासदार सध्याचा लोकसंख्या (हजारांत)	प्रति खासदार प्रस्तावित लोकसंख्या (हजारांत)	प्रस्तावित	नावांची	प्रस्तावित	नावांची
उदाहरण वर्ष / विभाग	(२०८८-९१)	(२०२१)	(२०२१)	(२०८८-९१)				(२०११-२०)			
(१)	(२०)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)	(२५)	(२६)	(२७)	(२८)	(२९)	(३०)
मराठवाडा प्रदेश	१७०.२	१८.३	२.१	१४,७१९	५१३	३,२१७	२०७	४८.२	१७८.८	३.१	२.७
सह्याद्री भाग[1]	११३.१	२८.१	२.५	१५,१४७	६५१	५,०७८	७४१	१४.८	१७.४	५.२	६.३
कोकणपट्टा प्रदेश	१४२.७	७१.३	३.२	१३५	२	४३०३	५०५	३१.०	२८.२	३.३	१.०
मध्य खोरे	१७७.०	३३.१	२.१	५,०१७	१००	४० ४१	७०३	१४.३	३३.५	७.८	८.७
विदर्भ	१४१.३	७.८	२.५	३,४११	११२	३,१५.४	५३६	२६.१	२५.३	४८	८.१
कृष्णाखोरे	१४१.५	२१.८	३.१	२,८५७	१७१	१,५३०	१,७०१	१९.४	३०.१	३.०	१.१
वैनगंगा	२१९.०	१३.१	१.१	३,३१६	७१	३,०१७	७१२	२१.१	३.४१	२.०	८.१
गोदा	११८.४	३०.३	३.१	७०८	५४	१,४२६	२,५३०	३१.१	३८.४	७.१	८.४
पूर्वप्रदेश	११०.१	७.१	२.८	२१,८४१	१,४०१	१०,८१२	१,२१२	४४.१	११.२	१.४	३.०
कोल्हापूर	६८३.४	३.१	३.२	१४,८३५	८०२	७,७१०	१,२१२	३८.०	३१.८	३.५	३.५
वैनगंगा प्रदेश	१६८.५	२७.४	८.२	२,२११	१५५	३,४१६	१,८२७	५७.४	४६.५	३.४	५.१
दमण व दादरा	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
कार्यक्षेत्र	१२७.१	२०.२	३.१	१६,७८१	८४१	१,८४४	१,०५०	४५.२	३१.१	२.४	१.८
कोकण	१२१.४	५.४.४	७.३	७,१११	१७५	८,०१५	७१०	३८.४	३४.२	१.४	१०.४
मध्य प्रदेश	१७१.८	२५.१	३.६	४,१४४	३१५	१,३००	१,४१३	४५.३	३५.१	१.४	७.१
ब्रह्मखोरा	१२०.०	४१.२	५.०	३,५४६	१७१	१०,०३०	१,८१७	५१.२	३.०	२.३	८.८
महाराष्ट्र	११९.८	१६.५	३.१	२५,१७१	३,८७४	१,०२८	३,१११	४७.७	१७.१	२.५	४.४
नर्मदाखोरे	१००.०	७ ४.३	८.८	१९०	८	६३८	११०	१३.०	१३.०	१.५	१०.३
मोहाना	१२२.५	७१.०	३.१	१४८	११	१,१०७	१,११३	१८.३	१३.०	२.१	१०.१
नैऋत्येकडील	१२१.२	८४.५	२.१	७७७	७७७	७७७	७७७	४४.४	३८.१	४.१	७.०
उत्तरपश्चिम	१३७.१	७३.१	३.१	१,८०	५	१,१३०	२००	३८.८	२८.६	१५.८	१५.०
सह्याद्री	१११.०	१९.५	३.२	३,०११	२१३	१२,१७५	१,५१७	१७.२	१५.४	२.१	७.७
पश्चिम	१९०.२	१.४	३.१	१२,८२५	५१४	७,०८१	५२१	१८.१	१९.५	७.२	७.७
राजस्थान	१७६.४	४.१	३.१	१,४१४	१४५	७,११४	६,०५५	४१.८	४१.१	३.१	१.०
विस्तारित	२०८.२	४७.१	८.५	८४	१७	११,८८१	६,२१२	५८.१	४१.३	३.०	३.१
गोपाळखाडू	१२३.८	२०.३	३.४	१८,१४१	२,१११	५,४४१	६६६	४४.०	३५.१	५.०	५.८
विदर्भ	१९०.२	७३.१	३.१	६२१	१२१	८१३	१२३	१९.१	१३.०	३.८	४१
प्रस्ता प्रदेश	१४१.४	३.२	३.१	१५,८५.४	८५१	१,०४१	८१७	३१.०	३५.०	३.१	८.८
उत्तराखंड	१५८.१	४५.४	३.१	३,०८१	१११	७,११०	१,५०१	३४.१	३१.३	४.५	१.१
मध्यिम कोकण	१८१.८	१९.०	३.३	१,४१०	५५१	२,१२०	७५८	३१.०	३१.३	४.४	५.१
भारत	१४१.६	४१.७	५.१	५,४२,१२०	१४,७१९	७,५५१	१,१७	३१.१	३५.१	३.०	७.०

१. मोठ्या राज्यांचे प्रदेश तपशीलवार २. नियोजित लोकसभा मतदारसंघांचे क्षेत्रफळ अंदाजे लोकसंख्येवर आधारित ३. या उपखंडात गणले

४. महाराष्ट्रातील सह्याद्री पट्ट्यात ८ जिल्हे (१. ठाणे, २. पालघर, ३. रायगड, ४. रत्नागिरी, ५. सिंधुदुर्ग, ६. नाशिक, ७. पुणे, ८. सातारा) समाविष्ट आहेत.

५. विभाग लोकसभा मतदारसंघांचे एकूण क्षेत्रफळ (चौ. कि.मी.) आणि या क्षेत्रातील लोकसंख्येवर आधारित प्रस्तावित मतदारसंघांचा तपशील पहा.

६. सर्व राज्यांचे आकडे जनगणना २०११ आणि २०१५ मधील अंदाजावर आधारित.

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

अल्पसंख्यांची लोकसंख्या सन [1]		आर्थिक गणना				सन राज्य लोकसंख्येतील किशोरवयीन मुलांचा (१०-१९ वर्षे)	राज्यातील विद्युत निर्मिती [2] (किलो वॉट तास)	महाराष्ट्र व विशेषत: (टक्के) [3]
टक्केवारी	संख्या	सन राज्य लोकसंख्येतील मालकाच्या मालकीचे घरांचा	सन राज्य लोकसंख्येतील आधुनिक सोयीसुविधा असलेल्या घरांची संख्या	सन राज्य लोकसंख्येतील मालकाच्या मालकीचे	सन राज्य लोकसंख्येतील आधुनिक सोयीसुविधा असलेल्या			
(२०११-१२)		सहाव्या आर्थिक गणना		सहाव्या आर्थिक गणना		(३१-०३-२०१३)	(२०१२-१३)	(२०११-१२)
(अ१)	(अ२)	(अ३)	(अ४)	(अ५)	(अ६)	(अ७)	(अ८)	(अ९)
४१.३	३८.५	७,४८,४४	१२,७०९	४९१९	१४,८०२	४६.०९	१,१०३.६५	१९.११
५२.६	४१.६	-	-	-	-	३५.३५	१,०१५.७८	१५.२८
४९.३	३०.१	२,६४१	७,८०७	४३१५	९,१९९	८.९६	६.३७	४८.०५
३४.३	३२.७	३,५०५	१२,४४१	३४१६	७,४३७	१.४६	३१.४८	२८.१५
२८.५	२८.७	१,३७७	३,१९६	१,३५८	२,५१६	५.२१	९.८५	३१.०१
७०.६	३.४१	१,९३६	६,७०९	१,९१७	३,१४७	९.३८	३७५.८६	१३.७५
३०.२	२७.५	५,२१४	१७,१८८	६,४८२	२२,९९७	१२.७३	४९१.९५	१२.७०
३९.१	५१	३,४२२	११,४१२	४,१०१	१५,२०१	३.५१	९.१४	१७.१२
४५.५	७०.४	६,५०३	१५,८१७	६,४४१	१९,८४१	४८.८९	१,४१९.११	३१.५७
३१.८	३७.२	४८,१५५	१२,४८७	३,४४१	९,८०३	११.४१	३,४१.८१	२२.५५
५९.४	४९.३	६,०७५	१४,२१९.५	४,८८४	१७,३०४	४८.५२	१,५८४.४४	१४.३९
-	-	-	-	-	-	-	-	-
४९.४	३९.२	४,४१५	११,९९९	४,५४१	११,६५२	३९.२६	८३२.१०	१७.३१
४२.१	३८.२	१०,०४१	२०,४११	८,३१५	१७,१९४	७.६०	२१८.०४	१४.७५
४९.१	३८.६	२,१९४	६,२४२	३,१४७	९,०५१	३१.१०	८१८.६३	२७.३०
५२.४	४०.३	३,०२१	७,२८१	२,८०८	६,९७५	५३.१४	२,८१३.१५	२५.८१
४८.१	**३१.७**	**५,४९२**	**१२,९१४**	**४,०५५**	**१०,०५१**	**२९,७७४[P]**	**१२८.७०[T]**	**२१.२१**
३९.५	४०.१	८,१४१	११,९३६	५,८८१	१,४४१	६.५२	८.४०	१२.५५
३८.७	३०.१	३,५५८	९,७०५	३,९३८	९,९१४	११.२६	४१९.४६	४०.५५
४८.३	४८.३	५,२४१	१४,१७०	५,८४१	१२,८०४	३.४१	१७.१०	१९.१४
५१.५	३८.८	८,४१८	८,३७९	३,८४१	८,३१४	४.३१	११.१०	३८.४६
४८.८	३८.३	४,१४०	१०,२८०	३,५१६	९,५१६	१०.८०	४८५.९४	१९.४५
४९.६	३९.३	५,४५४	१३,१४५	४,८१४	१०,७०१	३९.३६	१,२४९.८१	११.१५
४९.३	३५.३	४,२१३	९,१३६	३,१४४	९,१३८	१४.१९	८५५.९१	१२.५१
५९.३	५०.७	६,०१६	१४,९५०	३,९१०	११,४१५	१७०.५३	५,४१८.४१	१३.५७
४१.५	४९.४	९,१०१	१४,२१०	६,८१	१५,१८२	३३.३८	६८६.८१	१०.३१
३५.५	३८.८	४,४४५	१०,९१०	५,५४१	१२,३४४	३.८१	१३५.८४	१३.१९
३३.१	३३.७	३,३४५	७,०६३	२,२०४	४,४४३	७.५५	३१६.७७	१२.४१
४३	३५.१	३,१०८	१०,४१	३,५३४	८,८१०	२१.४७	१२५.२५	१०.८७
४०.८	४१.८	९,४००	१३,०४१	४,९२१	११,०४८	९.३८	७०१.१८	१९.३१
४०.८	**३८.३**	**४,८३५**	**१०,८४९**	**३,७७९**	**९,३०९**	**२८.१६**	**१,०१९.१४**	**२०.४६**

१ आकडेवारी २ इतर सर्वसाधारण (अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती व्यतिरिक्त)

@ महाराष्ट्र राज्य विद्युत निर्मिती कंपनी मर्या. (महानिर्मिती), मध्यप्रदेश, टाटा पॉवर कं. लि., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई लि., बेस्ट्रोन विद्युत प्रतिकरण

$ महाराष्ट्र राज्य विद्युत निर्मिती कंपनी लि. (महानिर्मिती), टाटा पॉवर कं. लि., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई लि., स्वतंत्रिकरण, बेस्ट्रोन विद्युत प्रतिकरण

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	वार्षिक सरासरी विनियम अंदाज (किलो बॉट तास)				एका राज्य लोकसभेसाठी पोल झालेली संख्या	ठोस घोषणा पत्र किंवा, कुटुंबाला पुढील व्यवस्थेसाठी (किमी)	ठोस घोषणा पत्र, जे, का, कुटुंबाचे लोकसभेसाठी साठी (किमी)	मुलाखतीची संख्या	
	राष्ट्रपती	उपराष्ट्रपती	ओम्बुडस्मन	मुलाखत				गावे	किलोमीटर
प्रदेश कार्य विभाग	(२०३०-३१)				(१९-३-२०२०)	(१)-३-२०१९)	(१९-३-२०२१)	(२०२१-२०२१)	
(१)	(२०)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)	(२५)	(२६)	(२७)	(२८)
आंध्र प्रदेश	६०४.६६	३११.७०	३८८.१९	४७५.७०	१४६.८८	१०८	२.४९	३.१३	८५.१
अरुणाचल*	६०४१.८४	३१७.१२	१३१.८१	५१२.०४	१४.१३०	१२०	१.१०	३.१०	७०१.१९
आसाम-मेघालय प्रदेश	४४१.४०	४२६.७१	८६.५४	०.५१	१०.०८१	११	०.०१	१.०१	८४.१६
आसाम	११४.४८	१४०.४४	५०.३०	३.११	१२.५१४	५.१	३.२१	०.५१	१२.११
बिहार	१७०.६१	१२२.१८	१९.१९	१.३१	८.०१०	३१०	५८०४	०.१४	५१.७१
छत्तीसगढ	४२३.३६	१४१.३१	३४१.५१	५.५३	१३.१७१	७१	१.१३	०.५३	५८.४१
दिल्ली	३,१९५.१०	७५०.१६	१७४.०८	१.७५	५८.१५८	१.५०	१२.३८	१६.१	१८६.७५
गोवा	१,७८५.८०	७४०.१२	१,३१२.२०	१३.५०	१३.७ ४६	१०५	१.८७	७८१	१४६.४४
गुजरात	३,३१९.२७	१३७.८१	८०१.१९	६८१.४०	४८.४४१	१२०	६.७१	१.४५	१६.४१
हरियाणा	१,४४१.११	३५८.१५	४१.४.४४	१४४.१५	२१.३४४	११४	३.८५	१.१३	१२१.१७
हिमाचल प्रदेश	१,७७१.८५	४१९.५७	१,४४.७०	१.८५	१३.१९१	१४१	०.५१	१.५१	१४०.१५
जम्मू व काश्मीर	८२३.७१	१४४.७१	१५८.८१	१८.५१	१४.७०१	५१४	०.१३	१.०१	८१.१३
कर्नाटक	८४५.१२	१७८.७०	१४३.१८	४१८.५४	३१.१००	१११०	१.८५	३.१२	१९.४१
केरळ	१३७.५१	३८०.४०	११४.८१	११.८३	७०.०५४	१२१	२.७०	३.१३	१२१.४७
मध्य प्रदेश	४१२.१८	१११.१२	१२५.४१	६०५.३१	११.३१८	१३५	१.१७	०.८१	१८.१५
महाराष्ट्र	४१९.४१	४११.८०	२७८.१९	५०१.२१	२१.८१०	४८	०.८७	०.११	७०.१४
महाराष्ट्र	**१,०००.१**	**२४१.१**	**१५०.८**	**२७१.७**	**३०.४८२**	**२०७**	**१.८१**	**१.४१**	**१०१.१५**
मणिपूर	२११.१६	१२१.१४	१०.४१	०.४१	१.४४८	१.१५	०.०५	०.१	७२.५१
मेघालय	१७५.४१	१५३.८१	८८१.८५	०.०४	१२.८०	१७१	०.०४	०.१६	७१.१६
मिझोराम	४७१.१८	७४३.६५	१.१२	०.१६	११.०१५	४४	०.०१	१.०४	१२२.१६
नागालँड	४२३.७५	१८०.१६	४१.८४	०.००	१६.८४५	१२१	०.०४	०.५१	७८.८८
ओरिसा	७५.८८१	१४०.८१	१४५.१०	१४.५०	२०.०१२	१११	१.४४	०.१०	७८.५३
पंजाब	१,१०८.८८	५०१.७१	५१९.७१	४४१.१८	१०.१८१	१११	४.००	१.१५	१११.१८
राजस्थान	८१४.१०	१८०.८०	१०४.१०	११९.७१	१४.१९१	१२	१.७१	०.७८	८१.०८
सिक्कीम	९०८.०५	१५०.१८	११६.४१	०.००	८.०१७	१७१	०.००	०.८१	१४६.१
तामिळनाडू	६,१४५.८१	४४१.११	४१०.७१	१८६.१५	४६.०८१	१०८	३.१०	१.८७	७०.०८
त्रिपुरा	१११.१५	१२८.४८	१.७०	८.१२	१६.६००	४१०	२.५१	०.८४	४४१.७
उत्तर प्रदेश	७०८.१७	१११.३८	४१.११	८२.४१	१५.७०६	१८.४	३.१५	०.४१	१९.४
उत्तराखंड	६०१८.४१	३४३.८०	५४१.४४	१९.११	१५.५५१	१११	०.१५	३.१०	१११.०८
पश्चिम बंगाल	१७०.५१	१४१.१८	१८१.८१	१४.४१	१३.१५३	१२०	४.७५	१.१	८१.८४
भारत	**७६८.४६**	**२१९.१४**	**१४४.३५**	**१६६.७१**	**१४.०४१**	**१६६**	**१.०७**	**१.४१**	**४५.७०**

§ नैसर्गातील प्रदेश समाविष्ट. * विधानसभेच्या पक्षाचे संख्याबळ आहे. प्रदेशाच्या समाविष्ट. ^ आकडेवारी

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राष्ट्रीय गुणक क्रमांक (लोकसंख्येनुसार राज्यांचा क्रम) (२०११)[1]	राज्य कायदा मंडळातील महिला प्रतिनिधींचे प्रमाण (टक्के)	खूप मागासलेपणे उपाय				सर्वे-गुणक अनुमानाचे निर्देशक			
		प्राथमिक व पूर्व प्राथमिक शाळा (इयत्ता १ ली ते ८ वी)	माध्यमिक शाळा (इयत्ता ९ वी ते १० वी)	उच्च माध्यमिक शाळा (इयत्ता ११ वी ते १२ वी)	उच्च शिक्षण स्तर (वय १८-२३ वर्षे)	प्राथमिक व पूर्व प्राथमिक शाळा (इयत्ता १ ली ते ८ वी)	माध्यमिक शाळा (इयत्ता ९ वी ते १० वी)	उच्च माध्यमिक शाळा (इयत्ता ११ वी ते १२ वी)	उच्च शिक्षण स्तर (वय १८-२३ वर्षे)
(२०१७-१९)	(२०१९-२०)	(२०१९-२०)				(२०१९-२०)			
(अ१)	(अ२)	(ब१)	(ब२)	(ब३)	(ब४)	(क१)	(क२)	(क३)	(क४)
६.२१	१६.८	१७.५१	८१.४२	५२.१६	३५.२८	०.९७	१.००	१.१४	०.८४
०.६२	१५.९	१०६.२७	८८.००	५७.१५	३५.६०	१.००	१.०२	१.१६	१.०५
०.००	१९.८	१०५.१९	९३.४२	४५.८२	३५.७०	१.०३	१.१३	१.१७	०.९४
०.०९	१४१	१०७.९९	७४०.४	५०.१२	२७.९०	१.०६	१.१९	१.०३	०.९९
०.०२	१४१	८८.१०	५८.४९	३७.८०	१४.५०	१.०५	१.०१	१.०१	०.८३
३.५२	१८१	९५.०६	५०.८४	४४.४१	२०.१०	१.०२	१.०७	१.०१	१.००
०.००	१८४	१२१.३८	११०.४१	७१.८२	४८.००	१.०४	१.०४	१.१२	१.१५
०.०३	१५१	९९.१९	१०.४१	३८.५५	१८.७०	१.०३	१.०२	१.१४	१.४५
०.८२	१५२	९३.८०	७०.४९	४६.१५	३१.३०	१.०२	०.८६	०.९८	०.८६
०.००	१७१	१०२.७८	९३.८८	४१.७१	२१.७०	०.९१	०.९५	१.०४	१.२२
०.१४	१५८	१०४.५१	१०६.२०	८२.५१	४०.८४	१.०१	१.००	१.०८	१.३०
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१३.२१	१५०	१०१.०१	८४.३५	५२.१२	३२.००	०.९१	०.९८	१.१८	१.०५
८.०४	१४१	९१.१०	१७.२१	८२.११	३८.८०	१.००	०.९१	१.१०	१.१२
३.१८	१७१	९२.२१	७५.५०	७५.०१	२४.२०	०.९१	०.९२	०.९१	१.००
१७.९१	१७५	९१.४५	८१.८१	५४.३०	३८.५०	१.००	१.०८	१.११	१.१३
१.४९	१५६	१०१.४८	९१.४१	६६.११	३५.३०	१.००	०.९७	०.९१	०.९१
०.००	१८५	११२.०७	७८.३०	५७.१०	३८.३०	१.०१	१.०१	०.९८	१.०१
०.३७	२७४	१४१.४८	८१.२१	४१.१६	३१.१०	१.०६	१.२१	१.२१	१.१९
०.००	२०५	१२४.१९	९४.२८	५३.७०	३१.१०	०.९१	१.०८	१.१०	०.९२
०.००	१५८	८४.४१	५८.१४	१४.०२	१८.५०	१.०६	१.१९	१.०१	१.२४
१५.०७	१५१	१३.०४	७८.१०	१७.५५	३१.७०	०.९१	१.००	१.०४	०.८८
०.००	१५१	१०१.१०	१०१.०५	७८.१०	३८.३०	१.०१	१.०४	१.०१	१.२८
२१.१०	१९२	९१.७०	८४.२१	५८.७५	२४.१०	०.९१	०.८१	०.८७	०.९८
०.००	१९१	१६.५६	९१.७०	५६.७४	३५.८०	०.९६	१.१६	१.३४	०.८१
०.७४	१७०	१८.०१	१०८.४	७६.२१	५१.७०	१.००	१.०१	१.२१	०.९९
०.००	१५०	१०७.२६	८९.४०	७०.१६	३०.२०	१.०१	१.०७	१.०१	०.८०
०.१०	१८०	१५.११	१५.८०	४६.८८	३५.३०	१.०५	०.९६	०.९४	१.१३
०.०१	१८२	१०८.४६	९१.४१	६९.१६	४१.५०	१.०२	१.०१	१.१०	१.०४
०.००	१५६	१०६.६१	८२.३५	५५.१९	१९.६०	१.०३	१.१५	१.२१	०.९६
१००.००	१९६	१७.७८	७७.१०	५१.७१	२७.१०	१.०१	१.००	१.०४	१.०१

१ मूल्य व अनुक्रमांक लागू

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	निवडणूक-निहाय उमेदवार				महाराष्ट्राचे उमेदवार					
	प्राथमिक शाळा (इयत्ता १ ली ते ५ वी)	उच्च प्राथमिक शाळा (इयत्ता ६ वी ते ८ वी)	माध्यमिक शाळा (इयत्ता ९ वी ते १० वी)	उच्च माध्यमिक शाळा (इयत्ता ११ वी ते १२ वी)	प्राथमिक शाळा (इयत्ता १ ली ते ५ वी)		उच्च प्राथमिक शाळा (इयत्ता ६ वी ते ८ वी)		माध्यमिक शाळा (इयत्ता ९ वी ते १० वी)	
					मुली	मुले	मुली	मुले	मुली	मुले
उमेदवार संख्या	(२०१९-२०)									
(१)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)	(२५)	(२६)	(२७)	(२८)	(२९)	(३०)
आंध्र प्रदेश	२५	१७	१९	१७	०.००	०.००	०.१२	०.१२	१७.२१	१९.१९
अरुणाचल[1]	२६	१४	१०	११	०.००	०.००	०.१७	०.००	१३.१५	१२.५६
आसाम	१६	९	१२	१६	७.७६	४.६३	७.१९	७.२४	१७.६४	१८.८१
बिहार	११	१४	१०	१७	५.८५	६.५५	७.८३	८.१४	१९.५४	१९.८७
छत्तीसगढ	५६	३०	५१	६०	३.४१	१.५३	८.१२	१.२४	१०.०१	१२.६६
गोवा	४१	२६	१४	५५	७.१४	५.३५	८.९९	७.१३	१५.३६	१७.००
गुजरात	२६	१८	१८	१८	०.००	०.००	०.००	०.०३	१५.६१	१४.८१
हरियाणा	३६	१८	१८	१८	०.१३	०.२३	०.००	०.०३	१३.८१	७.२६
हिमाचल प्रदेश	४०	२४	३१	२८	१.०६	०.८८	३.१८	३.१०	२०.१७	२०.४५
जम्मू व काश्मीर	२४	१८	१८	१६	०.००	०.००	३.१४	२.७६	१४.१६	१४.१६
झारखंड	३१	१७	१७	१६	१.४४	०.८१	३.१०	३.३५	१९.६८	१७.१०
कर्नाटक	२६	३१	१५	२१	०.००	०.००	०.००	०.००	१.८१	५.१२
केरळ	३८	१८	३०	४५	०.८०	०.७०	३.५५	३.६१	२७.४४	३१.७१
मध्य प्रदेश	३०	१८	१८	१५	१.१०	०.६४	४.५५	३.११	१९.१९	१७.२३
महाराष्ट्र	**२६**	**२७**	**२१**	**१७**	**०.००**	**०.००**	**०.७१**	**१.०२**	**१६.३८**	**१९.१९**
मणिपूर	१४	११	१०	१६	८.८१	८.७१	४.४१	६.५५	१.२५	१.२४
मेघालय	३०	१४	१२	११	७.८१	६.११	१.४१	६.६३	३२.७१	३१.७१
मिझोराम	१७	८	१०	१४	८.७१	७.५१	१.१४	१.२४	१६.१८	१८.४७
नागालँड	१६	८	११	११	४.१०	३.५१	१.८५	३.१२	३१.७४	३०.७१
ओडिशा	१७	१५	१८	१७	८.८१	८.८०	४.८५	४.१०	१५.२१	३१.८१
पंजाब	२०	२१	१४	१७	०.००	०.००	०.००	०.००	४.८८	१.१०
राजस्थान	२०	१६	१२	१०	२.८८	२.८१	१.५७	२.५८	१२.५०	१२.१०
सिक्कीम	४	१	११	११	०.४८	०.००	०.००	०.००	२०.५१	१९.८८
तामिळनाडू	२१	१४	१२	२१	१.१८	०.८३	०.४१	०.३३	१२.३१	५.५७
तेलंगण	१५	१८	१५	१०	२.२१	२.०७	१.७१	१.२४	१७.०१	१९.४१
त्रिपुरा	३१	१५	१५	४१	१.४१	१.५३	०.७०	४.४१	१४.५०	१४.२४
उत्तर प्रदेश	११	१८	१४	११	१.६१	१.२१	१.१६	१.११	१.४१	०.२३
उत्तराखंड	३०	२८	१९	२८	०.१२	०.३३	०.००	०.००	१४.१०	१२.८१
भारत	**२७**	**१९**	**१९**	**१७**	**१.६७**	**१.२१**	**१.२१**	**१.१६**	**१७.०१**	**१९.०५**

‡ मैदानी/डोंगराळ राज्ये वगळून सरासरी. - निरंक/शून्य किंवा लागू नसलेली माहिती. ‡‡ माध्यमिक व उच्च माध्यमिक एकत्रित.

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

निरक्षरांची प्रति सहस्र संख्या	एक शिक्षकाची दुसऱ्याची	प्रमुख शासकीय कृषीतरच्या आस्थापनांची दुसऱ्याची	शिकण्या वयाच्या मुलींचे भरतीचे प्रमाण	दुसऱ्या जगाचा	गावा पुरुष उत्पन्न	महिलांकरिता उत्पन्नाचा (रुपये)	कामाकरिता उत्पन्नाचा (रुपये)	या राज्यात राज्यक्षेत्रातील राज्य भाषा व्यवस्थेचा (शिक्षणाच्या सुरुवातीची संख्या	शारीरिक स्वच्छतेतील राज्यक्षेत्रातील दुसऱ्याची	महुआ यांची शारीरिक निर्देशांक
(३०१९-२०)	(३०१९-२०)	(२०१७-१८)	(२०१८)	(२०१८-१९)	(२०२२)	(२०२२)	(२०२०)	(३१-०१-२०२२)	(२०१९-२१)	(२०२१)
(३०१)	(११०)	(१११)	(११२)	(११३)	(११४)	(११५)	(११६)	(११७)	(११८)	(११९)
५.०	४१.५८	४६.१	२३.१	१.६	९५	१,७०,८१९	२,१.१८	४१	१.२०	०.०५१
४.२	५२.५३	४०.१	२१.१	१.६	९३	१,७०,४१८	४,२००	९५	–	०.०५१
३.५	४१.१०	४१.१	द्वारा	द्वारा	द्वारा	२,८१	११९	१५८	१.४.१७	०.१९५
५.६	४०.०९	४६.१	२३.१	२.३	३१५	३६,३५२	४,१३३	१८	४१.१८	०.१५६
३.७	४१.४९	४८.१	२१.७	९.३	१७९	१५,४५१	६,०९१	९८	१६.४४	०.२९५
४.९	४१.५७	५८.४	३३.४	२.५	७१	८,२१०	१,४९५	५६	४६.९६	०.३०२
२७.८	४४.१२	४७.८	३१.७	९.५	३७८	१०,०९३	५,४१२	१०	९.९१	०.०२१
९.२	४१.२१	५१.७	द्वारा	द्वारा	द्वारा	३११	१२५	९१	५.०९	०.०९५
७.१	५४.८८	५१.६	२२.६	३.१	७५	८,०१८	४,०७५	२२	१६.६१	०.०८४
१०.९	४१.१०	४२.१	२२.४	२.३	९१	१३,०००	५,२१८	१५	३१.१६	०.०५५
५.८	५२.५०	७१	२१.६	९.६	द्वारा	१,६१४	२२६	१८	८.०६	०.०१०
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
५.८	५८.४५	२१.७	२२.६	१.७	९१	१२,६८०	५,४०८	१०	१०.९१	०.०५६
१९.६	४१.०२	४१.८	२१.२	१.८	७४	१०,१९१	३,१४१	७०	७.०५	०.०७२
३.१	४६.५०	३२.८	११.७	२.८	१७३	१५,१७०	१८,०७८	२१	३१.३५	०.१७१
४.८	४८.१८	३५.२	११	२.४	३५१	७,१८५	५,०५१	४५	३१.९१	०.१३४
७.१	४७.६६	५८.६	११.६	१.७	८६	३१,२००	१८,३४१	७९	२७.३५	०.३९५
९.६	५३.८०	४८.१	द्वारा	द्वारा	द्वारा	९,७४०	९,९००	९५	-	०.०५१
३.८	५८.३०	५१	द्वारा	द्वारा	द्वारा	५,१८८	४१०	१.४	९.८१	०.१५४
५.१	४१.३०	७१.४	द्वारा	द्वारा	द्वारा	१,०२१	१,४९	३०१	१०.१०	०.०५६
११.१	५.४.००	२२.८	द्वारा	द्वारा	द्वारा	३९	३१	४६	१.८.८८	०.११०
५.३	४१.४१	६६.८	२१.१	१.१	१५०	२५,४८१	६,२३०	२८	३२.५१	०.१३६
१.८	४५.९२	३१.८	२३.८	१.६	१२१	४,८३८	२,२११	५०	८.२६	०.०८४
७.३	३१.२०	५०.३	२१.७	२.५	२३.४	२४,५३५	६,५८०	३४	१४.७१	०.१.०
१२.४	५१.४८	४५.१	द्वारा	द्वारा	द्वारा	१.७०	१.४०	१९.४	८.१९	०.०१६
९.६	४४.४१	५०.५	२३.३	१.६	९०	९,६१०	४,२१८	४५	१९.८८	०.०८०
९.५	३३.५४	३१.६	द्वारा	द्वारा	द्वारा	८,७४	३६०	४६	१.४.८५	०.०३५
५.३	४५.३४	५.४.६	२२.६	३.१	१८०	४१,३८५	१५,३०८	३४	३१.५१	०.१८०
५.२	५.४.४१	७८.५	२२.३	१.८	९९	२,८५६	१,०१९	८०	१९.२१	०.०७१
५.९	४८.१८	२३.२	२०.९	१.५	९८	१६,४१३	५,२१४८	२१	१९.९८	०.०९०
९.४	५०.०१	५१.२	२२.१	२.२	१११	१,४१,०८१	१,२८,०९१	४०	२१.१२	०.१५८

७५
स्वातंत्र्याचा
अमृत महोत्सव

दशक >>> कृतीचे

'विकासापासून कोणीही वंचित राहू नये'

https://sdgdash.maharashtra.gov.in